# Kebikeç

insan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

ISSN 1300-2864

Dosya:

## Bilim Tarihi

47

# Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 47 • 2019 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **300** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

# Kebikeç

## İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi


**Sahibi**
Mehtap Yüksel

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü**
Ahmet Yüksel

**Yayın Yönetmeni**
Kudret Emiroğlu

**Yayın Sekreteri**
Neslihan Demirkol



**Yayın ve Hakem Krulu**

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)

Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)

Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)

Mehmet Ölmez
(İstanbul Üniversitesi)

Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)

Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)

Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)

Süha Ünsal
M. Bülent Varlık
Barış Karacasu
N. Işık Demirakın

**Danışma Kurulu**
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
**Sami Önal (1938-2008),**
**A. Sami Güneyçal (1930-2012)**
**Etem Coşkun (1953-2017),**
**Selim İlkin (1939-2017)**



**Sayfa düzeni:** Barış Karacasu
**Kapak tasarım:** Ümit Uzmay
**Kapak Fotoğrafı:**
Zekeriya İbn-i Muhammed el-Kazvini
*Kitab-ı Acaibü'l-Mahlukat ve Garayibü'l-Mevcudat*
17.yy, [National Library of Medicine, USA]

**Kebikeç Dergisi İdarehanesi**
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

**İstanbul Temsilcisi**
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

**Gaziantep Temsilcisi**
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

**Eskişehir Temsilcisi**
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
**Yerel Süreli Yayın**

**Fiyat**
70.- TL

**Abone koşulları**
**(2 sayı için)**
Yurt içi: 140.- TL / Yurt dışı: 50.- $, 40.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

**Baskı**
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
*Kudret EMİROĞLU*
5-6

**Dosya: Bilim Tarihi**

Türkçe Bilim Tarihi Literatürüne Genel Bir Bakış - I
Temel ve Uygulamalı Bilimler
*Remzi DEMİR* ve *İnan KALAYCIOĞULLARI*
9-30

Bilim, İlahiyat ve Siyasetin Merkezinde Bir Osmanlı Münevveri:
Kudüs Patriği Chrysanthos Notaras
*Hasan ÇOLAK*
31-56

*Sapientia* ile *Scientia* Arasında: Bingenli Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*
*Haydar AKIN*
57-112

Ahmed Midhat Efendi ve Din-Bilim İlişkileri
*Remzi DEMİR*
113-122

Coğrafya Penceresinden Ahmed Midhat Efendi'nin "Kâinat" Adlı Eseri Üzerine
*Nazan KARAKAŞ-ÖZÜR*
123-146

*İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda Wroński Üzerine Yazışmalar
*Safiye YILMAZ ERTEN*
147-156

Türkiye'de Görelilik Düşüncesinin Tarihi
*Müjdat TAKICAK*
157-164

Osmanlılar'da Analitik Geometri
*Semiha Betül TAKICAK*
165-188

Değirmenler ve İshak Hoca'nın *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*'sinde
Değirmenler Bahsi
*Melek DOSAY GÖKDOĞAN* ve *Özlem COŞKUN*
189-200

Bilim Tarihi ve Türkiye'de Astronomi Tarihi Çalışmaları
*Yavuz UNAT*
201-222

Merzifon’da Bir Kadın Astronom: Charlotte Richards Willard
*Ayşe KÖKCÜ*
223-232

Osmanlı Devleti’nde Adli Psikiyatri:
Dr. Luigi Mongeri’nin Raporları, Tespitleri ve Bir Vaka Örneği
*Fatih ARTVİNLİ*
233-268

*Osmanlı Seririyat Mecmuası / Revue Médicale Ottomane* (1910-1914)
*Cem Hakan BAŞARAN*
269-320

Goltz Paşa’nın *İlim ve Askerlik* Adlı Eseri ve Osmanlı Askeriyesi Açısından Önemi
*Vural BAŞARAN*
321-336

Karamanlıca *Terakki* Dergisi: “Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak”
*Stefo BENLİSOY*
337-366

Osmanlı Basınında Garip Bir “Namus Davası”
*Gökhan DEMİRKOL*
367-382

Mersin’in Kuruluş Dönemine İlişkin Mevcut Tezlerin İrdelenmesi
*Mehmet KAYADELEN*
383-416

**Eski Sol Üzerine Yeni Notlar**
*Değirmen* - I (İstanbul/1942-1944)
*M. Bülent VARLIK*
417-430

**Anma**
Norman Stone (1941-2019)
*Oktay Özel*
431-438

# Sunuş

"Bilim Tarihi" dosyamızın editörü Remzi Demir'e ve arkadaşlarına teşekkür ederiz; dosyamızın makaleleri şimdiden iki sayılık malzemeye ulaştı, yani gelecek sayımızda dosyamız: "Bilim Tarihi - II".

Dosya editörü Remzi Demir, Türkiye'de bilim tarihi ile ilgili durumu şöyle özetliyor: "Bilim tarihi çalışmaları dört aşamadan geçmiştir: İstikşâfî Dönem, Tasvîrî Dönem, Ta'lîlî Dönem, Nazârî Dönem. Birinci Dönem'de keşif kolları halinde zamana ve mekâna dağılan tarihçiler ham verileri toplar; İkinci Dönem'de bunları birbirleriyle ilişkilendirerek tarihsel bir resim çizer; buna karşın tarihsel olayların neden-sonuç ilişkileri bağlamında birbirleriyle irtibatlandırılması ancak Üçüncü Dönem'de mümkün olur ve nihayet Dördüncü Dönem'de ise, düşünce bir üst aşamaya çıkar ve tarihsel oluşumu gerçeğe uygun bir biçimde anlamayı ve açıklamayı sağlayacak kuramsal bir yapı teşkil etmeye yönelir.

Türk Bilim Tarihi Yazıcılığı, bugün istikşâfî ve tasvîrî dönemde bulunmaktadır; çünkü özel bilim tarihi alanlarındaki veri toplama ve düzenleme süreci henüz tamamlanmamıştır; bu nedenle mesela sağlam bir Matematik Tarihi'nden, Astronomi Tarihi'nden veya sağlam bir Sosyoloji Tarihi'nden ve Psikoloji Tarihi'nden yoksun bulunmaktayız. Teknoloji Tarihi ise hemen hemen yok gibidir. Genel Bilim Tarihleri, ancak bu süreç tamamlandığında, başarılı ürünler verebilecektir. Kısacası daha işin başındayız... Ta'lîlî ve Nazârî Dönem'e mal edilebilecek çalışmalar henüz emekleme çağındadır ve olgun ürünler verilebilmesi için önceki dönemlere ilişkin eksiklerin tamamlanmasını beklemek gerekmektedir."

Remzi Demir'in emeğiyle bu sayımızda, çok çeşitli alanlardan, çok çeşitli tarzlarda yazılmış makaleleri ilginize sunuyoruz; bilim tarihi bibliyografyaları, metin neşirleri, monografiler, kitap tanıtımları, özgün çalışmalar ve yeni çalışmalara açılan ufuklar... İkinci sayımızla birlikte, en azından konunun önem ve kapsamını çeşitliliğiyle duyurabilirsek, belki kafalarımızda oluşturmaya çabaladığımız envanter yönünde bir adım daha atılmış olur.

Bu tabloya ekleyecek, kamuoyuna mal olmamış ve davranışlarımıza sinmemiş, söylendiği gibi, içselleştirilip özümlenmemiş iki başlıktan da söz etmek isterim: Bilimin her daim tek olduğu ve tek olduğu anlaşılmadıkça farklı dallardaki çalışmaların eksikliğinin anlaşılmasının dahi mümkün olmadığı ve tek olduğu anlaşılmadıkça "saf bilim" peşinde koşmanın saflıklarına devam edeceğimiz… ikincisi de bilimsel etiğin, meslek etiği olarak da düşünülerek, davranış olarak, anlayış, hukuk ve kurumsal olarak gelişmemişliği. Bilimdeki bilinç-vicdan öğeleri ile kültürel-toplumsal-tarihi öğelerin tahterevallisi burada kuruluyor herhalde…

Özellikle meraklısı olanlar var, hemen belirtelim ki Turan Tanyer'in "Ankara Ansiklopedisi" bu sayımızda yer almamış olsa da gelecek sayılarımızda telafisi ile devam edecek. Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

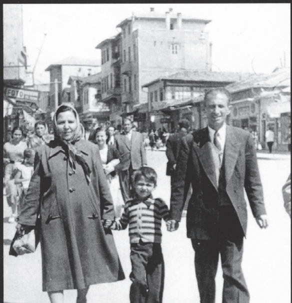

ERMAN TAMUR

# ŞOL YEL ESİP GEÇMİŞ GİBİ

*(Duyduklarım, Araştırıp Öğrendiklerim ve Bizzat Yaşadıklarımla Ailemin Hikâyesi)*

Kebikeç

# Dosya:

# Bilim Tarihi

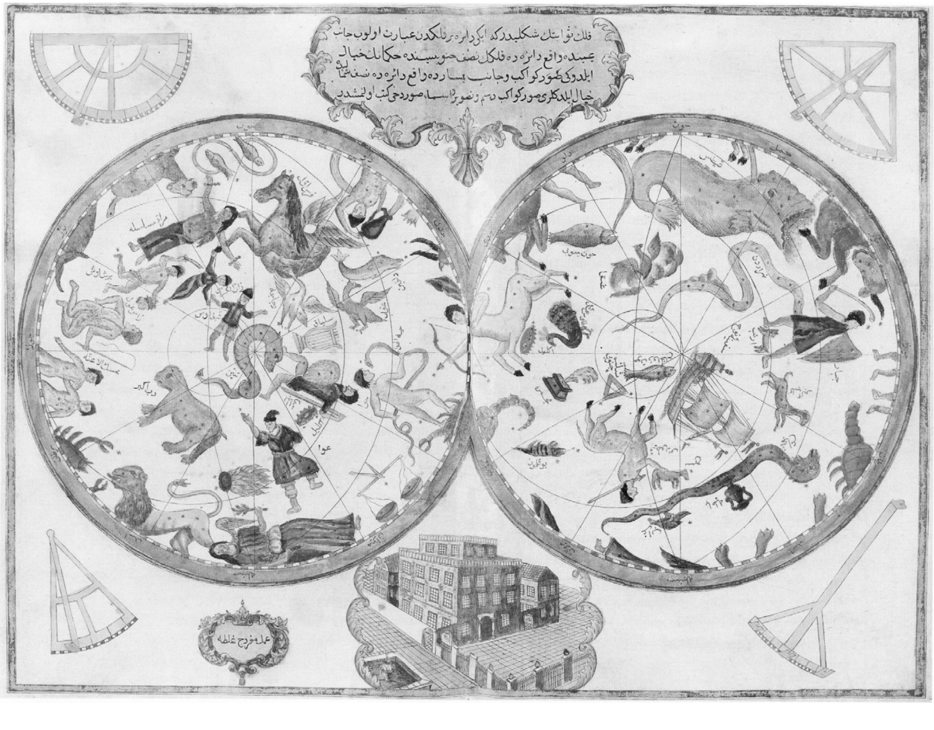

Dosya Görseli:
Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*: Takımyıldızlar

# Türkçe Bilim Tarihi Literatürüne Genel Bir Bakış - I Temel ve Uygulamalı Bilimler

Remzi DEMİR*
İnan KALAYCIOĞULLARI**

## I. Giriş

Türk Bilim Tarihi Yazıcılığı, son yıllarda önemli bir ivme kazanmıştır; gerek akademi içinden gerekse dışından birçok araştırmacı ve çevirmenin gayretleri neticesinde küçümsenmeyecek bir literatür oluşmuştur.

Bu çalışmanın maksadı, 23 Nisan 1923'ten bu yana ülkemizde yayımlanan bilim tarihi ile alâkalı telif ve tercüme kitapların bir dökümünü yapmak ve ortaya çıkan birikimi ana çizgileriyle değerlendirmektir.

Çalışma, iki kısma ayrılmıştır. Birinci Kısım'da temel ve uygulamalı bilimlerin, İkinci Kısım'da ise beşeri ve sosyal bilimlerin tarihi ile ilgili kaynak değeri bulunan kitapların künye bilgileri yayımlandıkları yıllar esas alınarak verilmiştir.

Monografi, makale, hatırat, transliterasyon ve sadeleştirme türünden daha spesifik çalışmalar, buraya dahil edilmemiştir; çünkü öncelikle araştırmacıların ve öğrencilerin ilk planda yararlanmak isteyecekleri genel bilim tarihi ile matematik tarihi, fizik tarihi, sosyoloji tarihi, psikoloji tarihi gibi özel bilim tarihlerine ilişkin birikimi göstermenin daha yararlı olacağı düşünülmüştür.

Bu vesile ile bu konudaki öncülerimiz olan, Aykut Kazancıgil ve Vural Solok'a teşekkürü bir borç biliriz; onların hazırlamış oldukları *Türk Bilim Tarihi*

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı / rdemir@ankara.edu.tr
** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı / ikalayci@ankara.edu.tr.

*Bibliyografyası (1850-1981)*, (İstanbul 1981) adlı eserleri, yolumuzu açmış ve aydınlatmıştır.

Bütün literatürü eksiksiz bir şekilde derlediğimizi iddia etmiyoruz; elbette bizim burada belirlemiş olduğumuz ölçütlere uygun başka eserler de olabilir; amacımız önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalarla bunları da tespit ve eksiksiz bir literatür teşkil etmektir.

## II. Batı Bilim Tarihi

### A. Genel Bilim Tarihleri

Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935.

Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2 Cilt, İstanbul 1943-1944.

Edna Yost, *Çağdaş Bilimde Kadınlar*, Çeviren: Handan Ertunç, Ali İrtem, İstanbul 1965.

Hayri Baştemur, *Bilim Yolunun Kilometre Taşları*, 1970.

Celâl Saraç, *İyonya Pozitif Bilimi*, İzmir 1971.

Cemal Yıldırım, *100 Soruda Bilim Tarihi*, İstanbul 1974.

J. D. Bernal, *Materyalist Bilimler Tarihi*, 2 Cilt, Çeviren: Emre Marlalı, İstanbul 1976.

Esin Kâhya, *Onsekizinci Yüzyılda Tabii Bilimler*, Ankara 1982.

Celal Saraç, *Bilim Tarihi (Matematik-Astronomi)*, Ankara 1983.

Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1983.

Joseph Needham, *Doğunun Bilgisi Batının Bilimi*, Çeviren: A. Nejat Açar, İstanbul 1983.

Alan D. Beyerchen, *Nazi Döneminde Bilim*, *3. Reich'da Üniversite*, Çeviren: Haluk Tosun, İstanbul 1985.

Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, Ankara 1987.

Adrian Berry, *Bilimin Arka Yüzü*, Çeviren: Levent Aysever, İstanbul 1989.

İhsan Kurt, *Bilim Tarihinde Keşiflerin İç Yüzü*, Ankara 1990.

Rom Harre, *Büyük Bilimsel Deneyler*, Çeviren: Sinan Kılıç, Ankara 1994.

Alexandre Koyre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, İstanbul 1989.

Cemal Yıldırım, *Bilimin Öncüleri*, Ankara 1995.

George Sarton, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, Çevirenler: Melek Dosay-Remzi Demir, Ankara 1995.

George Sarton, *Bilim Tarihinde Yöntem*, Çevirenler: Melek Dosay, Remzi Demir, Yavuz Unat, Ankara 1997.

Muammer Sencer, *Bilim Tarihinde Dönüm Noktaları*, İstanbul 1998.

John Lenihan, *Bilim İş Başında*, Çeviren: Barış Bıçakçı, Ankara 1999.

Sevim Tekeli, Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, Ayten Koç Aydın, *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara 1999.

Umur Daybelge, *Bilimin İlk Kitabı*, İstanbul 2000.

Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, İstanbul 2000.

Edmund Blair Bolles (Derleyen), *Galileo'nun Buyruğu*, Çeviren: Nermin Arık, Ankara 2000.

Peter Burke, *Rönesans*, Çeviren: Özkan Akpınar, İstanbul 2000.

Osman Bahadır (Hazırlayan), *Bilim Tarihi Yazıları*, Çevirenler: Renan Akman, Zeynep Direk, Tolga Tanyol, İstanbul 2000.

Steven Shapin, *Bilimsel Devrim*, Çeviren: Ayşegül Yurdaçalış, İstanbul 2000.

Alexandre Koyre, *Bilim Tarihi Yazıları 1*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, Ankara 2000.

S. Sacit Tameroğlu, *Bilimlerin Tarihi*, İstanbul 2001.

Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, İnan Kalaycıoğlu, Yasemin Emlü, *Bilim Tarihi Kılavuzu: Buluşlar ve Yapıtlar*, Ankara 2001.

Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, Çeviren: Umur Daybelge, Ankara 2001.

Hal Hellman, *Bilim Tarihinden Seçilmiş On Tartışma: Büyük Çekişmeler*, Çeviren: Füsun Baytok, Ankara 2001.

Peter J. Bowler, *Doğanın Öyküsü*, Çevirenler: Meltem Mater-Barış Mater, 2 Cilt, İstanbul 2001-2002.

A. Osman Gürel, *Doğa Bilimleri Tarihi*, Ankara 2001.

Daniel R. Headrick, *Enformasyon Çağı Akıl ve Devrim Çağında Bilgi Teknolojileri 1700-1850*, Çeviren: Zülal Kılıç, İstanbul 2002.

Stanley Jeyaraja Tambiah, *Büyü*, *Bilim*, *Din ve Akılcılığın Kapsamı*, Çeviren: Ufuk Can Akın, Ankara 2002.

Alessandro Vezzosi, *Leonardo da Vinci*, Çeviren: Nami Başer, İstanbul 2002.

Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, Çevirenler: Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun, Ankara 2004.

Berna Arda, Esin Kâhya, Tamay Başağaç Gül, *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi*, Ankara 2004.

Reşit Aşçıoğlu, *Galileo Bilimsel Devrim*, İstanbul 2004.

Bill Bryson, *Hemen Her Şeyin Kısa Tarihi*, Çeviren: Handan Balkara, İstanbul 2004.

Andrew Gregory, *Evreka! Bilimin Doğuşu*, Çeviren: Emine Ayhan, İstanbul 2005.

Dick Teresi, *Kayıp Keşifler*, Çeviren: İbrahim Şener, İstanbul 2005.

Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Çeviren: Elif Topçugil, Ankara 2005.

Pascal Acot, *Bilim Tarihi*, Çeviren: Nermin Acar, Ankara 2005.

James E. Mc Clellan, Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Çeviren: Haydar Yalçın, Ankara 2006.

Kostas Gavroğlu, *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek*, Çeviren: Ari Çokona, İstanbul 2006.

Nicolas Witkowski, *Bilimlerin Duygusal Tarihi*, Çeviren: Necmettin Kamil Sevil, İstanbul 2006.

J. D. Bernal, *Tarihte Bilim*, 2 Cilt, Çeviren: Tonguç Ok, İstanbul 2007.

Bekir Karaoğlu, *Yüz Defa Ölen Adam-Bilim Tarihinden İnsan Manzaraları*, İstanbul 2007.

Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, Çeviren: Serdar Uslu, İstanbul 2008.

George Johnson, *Bilim Tarihinde En Güzel 10 Deney*, Çeviren: Serhat Ataman, İstanbul 2008.

J. Langone, B. Stutz, A. Gianopoulos, *Sayıların İcadından Sicim Teorisine Bilimin 4000 Yıllık Resimli Serüveni*, Çeviren: Duygu Akın, İstanbul 2008.

John Henry, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, Çeviren: Selim Değirmenci, İstanbul 2009.

Paolo Rossi, *Modern Bilimin Doğuşu*, Çeviren: Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.

Yavuz Unat, Hüseyin Gazi Topdemir, *Bilim Tarihi*, Ankara 2009.

Eyüp Erdoğan, *Aristoteles'ten Newton'a Paradigmatik Bilim Tarihi*, İstanbul 2009.

Mustafa Özilgen, *Endüstrileşme Sürecinde Bilgi Birikiminin Öyküsü*, Ankara 2009.

Fritjof Capra, *Da Vinci'nin Bilimi*, Çeviren: Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2009.

Charles Wynn, Arthur Wiggins, *Bilimde En Büyük Beş Fikir*, Çeviren: Gün Köleoğlu, Ankara 2010.

Mehmet Doğan, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 2010.

John Freely, *Alaaddin'in Lambası*, Çeviren: Nurşan Üstüntaş, İzmir 2010.

Laurent Lemire, *Çılgın Dahiler-Arşimet'ten Günümüze Bilimlerin Çılgın Tarihi*, Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul 2011.

Michael Mosley, John Lynch, *Bilimin Öyküsü*, Çevirenler: Çağlar Sunay, Cumhur Öztürk, İstanbul 2011.

Patricia Fara, *Bilim*: *Dört Bin Yıllık Bir Tarih*, Çeviren: Aysun Babacan, İstanbul 2012.

C. D. Conner, *Halkın Bilim Tarihi*, Çeviren: Zeynep Çiftçi Kanburoğlu, Ankara 2012.

Andrew Robinson, *Bilim İnsanları*, *Bir Keşif Destanı*, Çeviren: Yelda Türedi, İstanbul 2012.

Arthur Koestler, *Uyurgezerler-İnsanın Değişen Evren Görüşünün Bir Tarihi*, Çeviren: Ekrem Berkay Ersöz, İstanbul 2012.

William Noel, Reviel Netz, *Arşimet'in El Yazmaları*, Çeviren: Zennur Anbarcıoğlu, İstanbul 2012.

Peter Burke, R. Po-chia Hsia, *Erken Modern Avrupa'da Kültürel Çeviri*, Çeviren: Ferit Burak Aydar, İstanbul 2012.

Yavuz Aksoy, *Bilim – Felsefe – Tıp ve Teknoloji Tarihinden Seçilmiş Konular*, İstanbul 2013.

Osman Bahadır, *Bilimde Öncü Kadınlar*, İstanbul 2013.

Aykut Kazancıgil, Hüsrev Hatemi, Ayhan Vergili, *Bilim Tarihi ve Kültür Yazıları*, İstanbul 2013.

John Gribbin, *Bilim Tarihi*, Çeviren: Barış Gönülşen, İstanbul 2014.

Philip Ball, *Merak Bilim Nasıl Her Şeyle İlgilenir Oldu*?, Çeviren: Berna Günen, İstanbul 2014.

Kerem Cankoçak, Murat M. Türkoğlu, Simin Yıldız, Serhat Atay, *Kronolojik Çizelgeli Bilim Tarihi*, İstanbul 2014.

John Freely, *Galileo'dan Önce Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu*, Çeviren: Muhtesim Güvenç, İstanbul 2014.

Umberto Eco, *Ortaçağ*, 4 Cilt, Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2014-2015.

Carlo Rovelli, *Miletli Anaksimandros ya da Bilimsel Düşüncenin Doğuşu*, Çeviren: Atakan Altınörs, İstanbul 2014.

Yüksel Özdemir, *Bilime Yön Verenler*, Ankara 2014.

Robert P. Crease, *Prizma Ve Sarkaç*: *Bilimde En Güzel On Deney*, Çeviren: Mehmet Doğan, İstanbul 2015.

William Bynum, *Bilimin Öyküsü*, Çeviren: Ebru Kılıç, Ankara 2015.

Robert P. Crease, *Muhteşem Buluşlar*, Çeviren: Raşit Gürdilek, Ankara 2015.

Surendra Verma, *Bilimsel İlkelerin Küçük Kitabı*, Çeviren: Fatma Esin Soğancılar, Ankara 2015.

John Henry, *Bilimsel Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çeviren: Ayşe Mine Şengel, Ankara 2016.

Susan Wise Bauer, *Batı Biliminin Öyküsü*, Çeviren: Mehmet Moralı, İstanbul 2016.

Gary B. Ferngren (Editör), *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, İstanbul 2016.

Peter Atkins, *Galileo'nun Parmağı*, *Bilimin On Büyük Fikri*, Çeviren: Barış Gönülşen, İstanbul 2017.

Richard Holmes, *Merak Çağı*, Çeviren: Mehmet Doğan, İstanbul 2017.

Nicholas Mee, *Yerçekimi*, Çeviren: Zeynep Alpar, İstanbul 2017.

Umberto Eco, *Antik Yunan*, Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2017.

Erhan Nalçacı (Editör), *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi*, İstanbul 2017.

Richard S. Westfall, *Newton*, Çeviren: Orhan Düz, İstanbul 2018.

Umberto Eco, *Antik Yakındoğu*, Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2018.

David Wootton, *Bilimin İcadı – Bilim Devrimi'nin Yeni Bir Tarihi*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2019.

George Sarton, *Leonardo da Vinci*, Çeviren: Yavuz Unat, İstanbul 2019.

## B. Özel Bilim Tarihleri

### Matematik Tarihi

Eric Temple Bell, *Büyük Matematikçiler 1-2*, Çevirenler: Ömer İnönü-İsmail İşmen- Cüneyt Akova-Zübeyir Demirgüç, İstanbul 1945.

Hamit Dilgan, *Matematiğin Tarih ve Tekamülüne Bir Bakış*, İstanbul 1955.

F. Benson Stonaker, *Meşhur Matematikçiler*, Çeviren: Melek Dosay Gündoğan, Ankara 1989.

Marcel Boll, *Matematik Tarihi*, Çeviren: Bülent Gözkân, İstanbul 1991.

Dirk J. Struik, *Kısa Matematik Tarihi*, Çeviren: Yıldız Silier, İstanbul 1996.

Georges İfrah, *Rakamların Evrensel Tarihi Sıfırın Gücü*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, Ankara 1997.

Arno Borst, *Computus Avrupa Tarihinde Zaman Ve Sayı*, Çeviren: Zehra Aksu Yılmazer, Ankara 1998.

Yavuz Aksoy, *Matematik ve Tarihi*, 4 Cilt, İstanbul 1999-2002.

Denis Guedj, *Papağan Teoremi*, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul 1999.

Yavuz Aksoy, *Dünya Matematikçileri*, İstanbul 2000.

Simon Singh, *Fermat'nın Son Teoremi*, Çeviren: Sabir Yücesoy, İstanbul 2001.

Ali Dönmez, *Matematiğin Öyküsü ve Serüveni*, 10 Cilt, İstanbul 2002.

Richard Mankiewicz, *Matematiğin Tarihi*, Çeviren: Gökçen Ezber, İstanbul 2002.

İan Hacking, *Şansın Terbiye Edilişi*, Çeviren: Mehmet Moralı, İstanbul 2005.

Tobias Dantzig, *Sayı: Bilimin Dili*, Çeviren: Barış Cezar, İstanbul 2011.

Peter J. Bentley, *Sayılar Kitabı*, Çeviren: Cem Duran, İstanbul 2011.

Ioan James, *Büyük Matematikçiler – Euler'den von Neumann'a*, Çeviren: Cumhur Öztürk, İstanbul 2013.

Ali Nesin, Ali Törün, *Matematikçi Portreleri*, İstanbul 2013.

John H. Conway, Richard K. Guy, *Sayılar Kitabı*, Çeviren: Cem Duran, İstanbul 2014.

Carl B. Boyer, *Matematiğin Tarihi*, Çeviren: Saadet Bağcacı, İstanbul 2015.

Florian Cajori, *Matematik Tarihi*, Çeviren: Deniz İlalan, Ankara 2015.

Kubilay Kaptan, *Bilim İnsanlarının Tarihi*, İstanbul 2015.

Ian Stewart, *Matematiğin Kısa Tarihi*, Çeviren: Sibel Sevinç, İstanbul 2016.

Joseph Mazur, *Matematik Sembollerinin Kısa Tarihi*, Çeviren: Barış Gönülşen, İstanbul 2016.

Leonard Mlodinow, *Öklid'in Penceresi*, Çeviren: Sibel Eraltan, İstanbul 2016.

David M. Burton, *Matematik Tarihi*, *Giriş*, Çeviri Editörü: Soner Durmuş, Ankara 2017.

Leo Corry, *Sayıların Kısa Tarihi*, Çeviren: Özlem Kesici, İstanbul 2017.

Mickaël Launay, *Matematiğin Kısa Tarihi*, Çeviren: Gülşah Ünal, İstanbul 2018.

Dana Mackenzie, *24 Denklemde Matematiğin Hikayesi*, Çeviren: Emre Bekman, İstanbul 2019.

## Astronomi Tarihi

Hamit Dilgan, *Takvimler ve Tarih Tekabülleri*, İstanbul 1957.

Aydın Sayılı, *Kopernik ve Anıtsal Yapıtı*, Ankara 1973.

İ. Ethem Derman, Haldun İ. Menali, *Halley Kuyrukluyıldızı*, Ankara 1985.

William Bixby, *Galileo ve Newton'un Evreni*, Çeviren: Nermin Arık, Ankara 1996.

David Ulansey, *Mitras Gizlerinin Kökeni – Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, Çeviren: Hüsnü Ovacık, İstanbul 1998.

Alexandre Koyré, *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene*, Çeviren: Aziz Yardımlı, İstanbul 1998.

Denis Guedj, *Metrenin İcadı*, Çeviren: Zühre İlkgelen, İstanbul 1998.

John Banville, *Kepler*, Çeviren: Gökçen Ezber, İstanbul 1999.

W. M. Oneil, *Zaman ve Takvimler*, Çeviren: Çiğdem Öndem, İstanbul 2001.

Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Ankara 2001.

James R. Voelkel, Johannes Kepler, *Yeni Gökbilim*, Çeviren: Nur Özlük, Ankara 2002.

Angus Armitage, *Kopernik Yaşamöyküsü ve Çalışmaları*, Çeviren: Emel Bayar, İstanbul 2004.

Jean-Pierre Maury, *Newton ve Gök Mekaniği*, Çeviren: Esra Özdoğan, İstanbul 2004.

Anthony Grafton, *Yıldızların Efendisi*, Çeviren: Zuhal Bilgin, İstanbul 2004.

Owen Gingerich, *Kopernik'in Unutulmuş Kitabı*, Çeviren: Emre Erbatur, İstanbul 2006.

Jacqueline de Bourgoing, *Takvim Zamanın Efendisi midir?*, Çeviren: Orçun Türkay, İstanbul 2006.

Jean-Pierre Maury, *Galilei*, *Yıldızların Habercisi*, Çeviren: Ali Berktay, İstanbul 2006.

Thomas S. Kuhn, *Kopernik Devrimi*, *Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, Çevirenler: Halil Turan, Dursun Bayrak, Sinan K. Çelik, Ankara 2007.

Lawrence E. Jerome, *Astroloji Çürütüldü*, Çeviren: E. Rennan Pekünlü, İstanbul 2009.

Thierry Delahaye, *Galileo – Gözleri Yıldızlarda Bir Bilim Adamı*, Çeviren: Belgin Çınar, Ankara 2015.

Robert S. Ball, Batlamyus'tan Kopernik'e *Büyük Gökbilimciler*, Çeviren: Ahmet Eliuz, İstanbul 2018.

## Fizik Tarihi

E. N. Da C. Andrade, *Sir Isaac Newton Hayatı ve Eserleri*, Çeviren: Avni Yakalıoğlu, İstanbul 1964.

Nezihi Özden, *Nükleer Çağın İlk 40 Yılı*, 2 Cilt, İstanbul 1983.

Edward Grant, *Orta Çağda Fizik Bilimleri*, Çeviren: Aykut Göker, Ankara 1986.

Louis De Broglie, *Yeni Fizik Kuvantumları*, Çeviren: Yakup Şahan, İstanbul 1992.

Emilio Segrè, X-*Işınlarından Kuarklara*, *Çağdaş Fizikçiler ve Buluşları*, Çeviren: Çağlar Tuncay, İstanbul 1995.

J. D. Bernal, *Modern Çağ Öncesi Fizik*, Çeviren: Deniz Yurtören, Ankara 1995.

Betty J. T. Dobbs, Margaret C. Jacob, *Newton ve Newtonculuk Kültürü*, Çeviren: Gökçen Ezber, İstanbul 2000.

Gale E. Christianson, *Newton ve Bilimsel Devrim*, Çeviren: Celal Kapkın, İstanbul 2000.

Steven Weinberg, *Atomaltı Parçacıklar*, Çeviren: Zekeriya Aydın, Ankara 2002.

William H. Cropper, *Büyük Fizikçiler*, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2004.

Ahmed Yüksel Özemre, *XX. Yüzyılda Fiziğe Yön Verenler*, İstanbul 2005.

Alexandre Koyre, *Bilim ve Devrim Newton*, Çeviren: Nur Küçük, İstanbul 2006.

Hüseyin Gazi Topdemir, *Işığın Öyküsü*, Ankara 2007.

Gene Adair, *Thomas Alva Edison Elektrik Çağının İcadı*, Çeviren: A. Sinem Çağlayan Tokur, Ankara 2007.

Robyn Arianrhod, *Einstein'in Kahramanları*, Çeviren: Azra Tuna Akartuna, İstanbul 2007.

Çağlar Tuncay, *Fiziğin F'si*, Ankara 2007.

Cengiz Yalçın, *Evren ve Yaratılış*, Ankara 2008.

Jean-Marie Vigoureux, *Newton'un Elmaları*, Çeviren: Nedim Demirtaş, İstanbul 2008.

Thrinh Xuan Thuan, *Işığın Kalbine Yolculuk*, Çeviren: Aslı Genç, İstanbul 2010.

Ioan James, *Büyük Fizikçiler – Galileo'dan Yukava'ya*, Çeviren: Sibel Erduman, İstanbul 2013.

Etienne Klein, *Dünyayı Değiştiren Fizik Devrimi ve Yedi Büyük Fizikçi*, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul 2014.

Jaume Navarro, *Elektronun Tarihçesi J. J. ve G. P. Thomson*, Çeviren: Mehmet Doğan, İstanbul 2015.

Françoise Balibar, *Einstein Düşünmenin Keyfi*, Çeviren: Aykut Derman, İstanbul 2017.

John Heilbron, *Fizik -Beşinci Elementten Kuarklara Kısa Bir Tarih*, Çeviren: Toros Öztürk, İstanbul 2017.

Neil Turok, *İçimizdeki Evren Kuantumdan Kozmosa*, Çeviren: Onur Uygun, İstanbul 2018.

Wolfgang Rössler, *Fizik İçin Serenad*, Çeviren: Mehmet Doğan, İstanbul 2019.

Victor J. Stenger, *Tanrı ve Çoklu Evren*, Çeviren: Banu Özgür, İstanbul 2019.

Lawrence M. Krauss, *Şimdiye Kadar Anlatılmış En İyi Hikaye Neden Buradayız?*, Çeviren: Aral Demircan, İstanbul 2019.

## Kimya Tarihi

Ali Rıza Berkem, *Lavoisier*, *Lavoisier'e Kadar Kimya Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1983.

Celal Saraç, *Kimya Tarihi El-Kimya Dönemi*, İzmir 1989.

L. Vlasov, D. Trifonov, *107 Kimya Öyküsü*, Çeviren: Nihal Sarıer, Ankara 1996.

Titus Burckhardt, *Astroloji ve Simya*, Çeviren: Mehmet Temelli, İstanbul 1999.

Zeki Tez, *Kimya Tarihi*, Ankara 2000.

Maurice P. Crosland, *Kimya Dili Üzerine Tarihsel İncelemeler*, Çeviren: Zeki Tez, Ankara 2000.

Claus Priesner, *Simyadan Kimyaya*, Çeviren: Neylan Eryar, İstanbul 2002.

Ramazan Karakale, *Atomun Peşinde*, İstanbul 2005.

Sam Kean, *Kayıp Kaşık*, Çeviren: Baha Okar, Burçin Duan, İstanbul 2013.

Philip Ball, *Elementler*, Çeviren: Nursu Örge, Ankara 2015.

Emre Dölen, *Demokritos'dan Fukuşima'ya Atomun Öyküsü*, İstanbul 2018.

## Biyoloji Tarihi

Galip Ataç, *Darvin (Büyük Adamlar Serisi)*, İstanbul 1931.

Ahmet Akyürek, *Mendel*, Ankara 1982.

Wilma George, *Darwin*, Çeviren: Müfide Pekin, İstanbul 1986.

Cemal Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı ve Bağnazlık*, İstanbul 1990.

Hüseyin Türk, *İnsanın Biyokültürel Evrimi*, Ankara 1996.

Alan Moorehead, *Darwin & Beagle Serüveni*, Çeviren: Nermin Arık, Ankara 1996.

Richard Milner, *Charles Darwin*, Çeviren: Ayşen Tekşen Kapkın, İstanbul 1999.

Patrick Tort, *Darwin ve Evrimin Bilimi*, Çeviren: Ömer Aygün, İstanbul 2000.

Edward Edelson, *Gregor Mendel, Genetiğin Temelleri*, Çeviren: Füsun Baytok, Ankara 2002.

Rebecca Stefoff, *Charles Darwin, Evrim Devrimi*, Çeviren: İnci Kalınyazgan, Ankara 2004.

A. M. Celâl Şengör, *Yaşamın Evrimi Fikrinin Darwin Döneminin Sonuna Kadarki Kısa Tarihi*, İstanbul 2004.

Cyril Aydon, *Charles Darwin*, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2006.

Edward Edelson, *James Watson ve Francis Crick*, Çeviren: Ulaş Apak, Ankara 2007.

Esin Kâhya, Murat Öner, *Biyoloji Tarihi*, Ankara 2007.

Yalçın Şahin, *Biyolojide Geçmişe Yolculuk*, İstanbul 2007.

Matthew Cobb, *Üreme*, Çeviren: Bilgi Altınok, Everest, İstanbul 2009.

Adrian Desmond, James Moore, *Charles Darwin*, Çeviren: İstanbul 2011.

Tim M. Berra, *Charles Darwin Olağanüstü Bir Adamın Öyküsü*, Çeviren: Anıl Ceren Altunkanat, İstanbul 2011.

Esin Kâhya, Murat Öner, *Modern Biyolojinin Doğuşu*, Ankara 2012.

Ioan James, *Büyük Biyologlar – Ray'den Hamilton'a*, Çeviren: Cumhur Öztürk, İstanbul 2012.

Sedat Ölçer, *Evrim Serüveni*-Bir Kuramın Doğuşu, Gelişimi Ve Günlük Yaşantımızdaki Yeri, İstanbul 2013.

Orhan Küçüker, *Biyoloji Tarihi*, İstanbul 2014.

Andrea Wulf, *Doğanın Keşfi*, Çeviren: Emrullah Ataseven, İstanbul 2017.

## Botanik Tarihi

Carolyn Fry, *Bitki Avcıları*, Çeviren: Orhan Küçüker, İstanbul 2014.

Helen Bynum, William Bynum, *Dünyamızı Biçimlendiren Olağanüstü Bitkiler*, İstanbul 2015.

## Tıp Tarihi

Galip Ataç, *Pastör (Büyük Adamlar Serisi)*, İstanbul 1930.

Emine M. Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul 1977.

Meyer Friedman, Gerald W. Friendland, *Tıpta En Büyük 10 Keşif*, Çevirenler: Yeşim Türkmenoğlu, Şükrü Alpagut, İstanbul 2006.

Eugene W. Straus, Alex Straus, *Tıbbi Mucizeler*, Çeviren: Nurcihan Durmuş, İstanbul 2009.

Mary Lindemann, *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum*, Çeviren: Mehmet Doğan, İstanbul 2013.

William Bynum, *Tıp Tarihi*, Çeviren: Nur Gökçeoğlu, Ankara 2014.

Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, Ankara 2014.

John C. Burnham, *Tıp Tarihi Nedir?*, Çeviren: Özgür Yıldırım, İstanbul 2017.

Cumhur Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, İstanbul 2019.

Joanna Bourke, *Ağrının Hikayesi Duadan Ağrıkesicilere*, Çeviren: Ebru Kılıç, İstanbul 2019.

## Veterinerlik Tarihi

Nihal Erk, *Veteriner Tarihi*, Ankara 1966.

Mehmet Hilmi Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, İstanbul 1947.

## Jeoloji Tarihi

Andre Cailleux, *Jeoloji Tarihi*, Çeviren: Salih Yüksel, İstanbul 1992.

Özkan Pişkin, *Jeolojinin Tarihçe ve Evrimine Bakış*, İzmir 2000.

André Brahic, Paul Tapponnier, Lester R.Brown, Jacques Girardon, *Yerkürenin En Güzel Tarihi*, Çeviren: Saadet Özen, İstanbul 2002.

Pascal Richet, *Dünya'nın Yaşı Bir Bilimsel Sorunun Serüveni*, Çeviren: Ercüment Akat, İstanbul 2002.

Hubert Reeves, Joel de Rosnay, Yves Coppens, Dominique Simonnet, *Dünya'nın En Güzel Tarihi*, Çeviren: İsmet Birkan, İstanbul 2003.

Martin J. S. Rudwick, *Yeryüzünün Tarihi*, Çeviren: Dilek Berilgen Cenkciler, İstanbul 2017.

Nurdan İnan, *Tarihsel Jeoloji*, Ankara 2017.

## Teknoloji Tarihi

Ainsworth, *Asırlar Boyunca Kağıt*, Çeviren: Savni Huş, İstanbul 1962.

Walter Kiaulehn, *Demir Melekler: Makinenin Doğuşu, Tarihi ve Kudreti*, Çeviren: Hayrullah Örs, İstanbul 1971.

Pierre Ducassé, *Tekniklerin Tarihi*, Çeviren: Turhan Düveren, İstanbul 1976.

James L. Adams, *Bir Mühendisin Dünyası*, Çeviren: Cem Soydemir, Ankara 1991.

Jean Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, Çeviren: Nazım Özüaydın, Ankara 1996.

J. G. Landels, *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, Çeviren: Barış Bıçakçı, 1996.

George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, Çeviren: Cem Soydemir, Ankara 1996.

Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılâbı*, Çeviren: Tevfik Güran, Ankara 2000.

Fritz Kretzchmer, *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, Çeviren: Z. Zühre İlkgelen, İstanbul 2000.

Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, Çeviren: Ergün Akça, İstanbul 2000.

Carlo M. Cipolla, *Zaman Makinesi Saat ve Toplum 1300-1700*, Çeviren: Tülin Altınova, İstanbul 2002.

M. Leonard Dudley, *Kalem ve Kılıç*, Çeviren: Müfit Günay, Ankara 2002.

Brian Cotterell, Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, Çeviren: Atilla Bir, İstanbul 2002.

Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000.

Carlo M. Cipolla, *Yelken ve Top*, Çeviren: Ali Kayabal, İstanbul 2003.

Jeremy Black, *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı, 1453-1815*, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 2003.

Jeremy Black, *Drednot, Tank ve Uçak, Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 2003.

Chris Freeman ve Luc Soete, *Yenilik İktisadı*, Çeviren: Ergun Türkcan, Ankara 2004.

John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, Çeviren: Tunç Tayanç, Füsun Tayanç, İstanbul 2004.

E. E. Levis, *Teknolojinin Başyapıtları*, Çeviren: Bilal Çölgeçen, İstanbul 2005.

M. Suat Çakmak, *Taş Baltadan Makineye- Çağlar Boyu Teknoloji*, İstanbul 2007.

Witold Rybczynski, *Vida İle Tornivida*, Çeviren: Hüseyin Özel, Ankara 2007.

Bruno Nardini, *Leonardo Da Vinci*, Çeviren: Kemal Atakay, İstanbul 2009.

Pınar Ülgen, *Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transferi*, İstanbul 2011.

Ergun Türkcan, *Teknoloji Tarihi*, Eskişehir 2011.

Robert Winston, *Baş Belası İcatlar*, Çeviren: Mihriban Doğan, İstanbul 2012.

Minsoo Kang, *Avrupa İmgeleminde Otomatlar Yaşayan Makinelerin Olağanüstü Düşleri*, Çeviren: Orhan Düz, İstanbul 2015.

Ioan James, *Büyük Mühendisler – Riquet'den Shannon'a*, Çeviren: Yonca Aşçı Dalar, İstanbul 2017.

## III. Doğu Bilim Tarihi

### A. Genel Bilim Tarihleri

Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943.

Aydın Sayılı, *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir*, Ankara 1948.

Süheyl Ünver, *Fârâbi*, İstanbul 1950.

Süheyl Ünver, *Fatih Devri İlim, Sanat ve İçtimai Tekamül Hamlelerine Umumi Nazar*, İstanbul 1953.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1966.

Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul 1968.

Kemal Özinönü, *Growth in Turkish Positive Basic Science 1933-1966*, Ankara 1970.

Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşuna Bizansın Etkisi*, Ankara 1975.

Aydın Sayılı, *Türkler ve Bilim*, İstanbul 1976.

Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985.

Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi*, Ankara 1986.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetler*, İstanbul 1987.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, Çeviren: İlhan Kutluer, 1989.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, Çevirenler: Nabi Avcı, Kasım Turhan ve Ahmet Ünal, İstanbul 1991.

Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, Çeviren: Ali Ünal, İstanbul 1986.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Baş Hoca İshak Efendi*, Ankara 1989.

Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1989.

Zeki Tez, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır 1991.

Mahmut Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Alimle*r, Ankara 1991.

Pervez Hoodbhoy, *İslâm ve Bilim: Bağnazlığa Karşı Akılcılığın Savaşımı*, Çeviren: Eser Birey, İstanbul 1992.

Bursalı Mehmed Tahir, *Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri*, Çeviren: Remzi Demir- Yavuz Unat, 1995.

Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996.

Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme Kuruluşu, İşleyişi ve Etkileri*,1996.

Osman Bahadır, *Osmanlılarda Bilim*, İstanbul 1996.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul 1996.

Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 Cilt, İstanbul 1997.

Joseph Needham, *Doğu ve Batı Arasındaki Bilim*, Çeviren: Nejdet Özberk, İstanbul 1997.

Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul 1999.

Esin Kâhya, *Hint'te Bilim*, Ankara 1999.

Bahattin Baysal, Erdal İnönü, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Üniversiteler Bilim ve Bilim Politikaları*, İstanbul 1999.

Feza Günergun (Editör), *Türkiye'de Bilim*, *Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*, Ankara 2000.

Osman Bahadır, *Bilim Cumhuriyetinden Manzaralar*, İstanbul 2000.

Cengiz Özakıncı, *İslam'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul 2000.

Muhammed Rıza Hakîmî, *İslam Bilim Tarihi*, Çeviren: Hüseyin Arslan, İstanbul 1999.

Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, Ankara 2001.

Esin Kâhya, *İnci Macun*, *Hint Biliminin Günümüz Bilimine Katkılarının Kısa Bir Değerlendirmesi*, 2001.

Remzi Demir, *Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Ankara 2001.

Firdevs Gümüşoğlu, *Cumhuriyet'te İz Bırakanlar*, *10. Yıl Kuşağı*, İstanbul 2001.

Ahmet Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi*, İstanbul 2002.

Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim*, *Teknoloji*, *Toplumsal Yapı ve Kültür*, İstanbul 2002.

M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003.

Osman Bakar, *Gelenek ve Bilim*, *İslam'da Bilim Tarihi ve Felsefesi Üzerine*, Çeviren: Ercüment Asil, İstanbul 2003.

Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat, *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, *Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, Ankara 2003.

Osman Bahadır, *Erken Cumhuriyet ve Bilim*, Ankara 2005.

Rüştü Raşid, *Klasik Avrupalı Modernitenin İcadı ve İslam'da Bilim*, Editör: Bekir S. Gür, Ankara 2005.

Rüşdi Raşid, *İslam Bilim Tarihi 1*, Çevirenler: Habip Türker, Cemile İpar, İstanbul 2006.

Erdal İnönü, Osman Bahadır, *Türkiye'de Temel Bilimlerde İlk Araştırmacılar*, İstanbul 2007.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim: Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, 2007.

Metin Özata, *Atatürk*, *Bilim ve Üniversite*, Ankara 2007.

Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 5 Cilt, Çeviren: Abdurrahman Aliy, Ankara 2007.

Remzi Demir, Melek Dosay Gökdoğan, *Aydın Sayılı*, Ankara 2008.

Dursun Ayan, *Ordinaryüs Profesör Aydın Sayılı*, *Bilim Tarihinde Türk Entelektüel Kimliği*, Ankara 2008.

*Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik*, Editör: Yavuz Unat, Ankara 2008.

Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti*, *Osmanlı Uleması*, *Klasik Dönem Sonrası*, Mehmet Faruk Özçınar, Ankara 2008.

Melek Dosay Gökdoğan, *Türklerin Bilime Katkıları*, Ankara 2008.

Ergun Türkcan, *Dünya'da ve Türkiye'de Bilim*, *Teknoloji ve Politika*, İstanbul 2009.

Fuat Sezgin, *İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*, İstanbul 2009.

Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi*, Ankara 2009.

Hüseyin Gazi Topdemir, *İbn Sînâ ve Bilim*, Ankara 2009.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2010.

*Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Editör: Yavuz Unat, Ankara 2010.

Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ*, İstanbul 2010.

Ehsan Masood, *İslam ve Bilim*, Çeviren: Şafak Timur, İstanbul 2010.

Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Yavuz Unat, *Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji*, Cilt I, Ankara 2011.

Günseli Naymansoy, *Bilimde Cumhuriyet Kadınları*, Eskişehir 2011.

Ali Budak, *Mecmûa-i Fünûn*, *Osmanlı'nın İlk Bilim Dergisi*, İstanbul 2011.

Danielle Jacquart, *Bilimde Arapların Altın Çağı*, Çeviren: Elif Gökteke, İstanbul 2011.

Jonathan Lyons, *Hikmet Evi*, *Araplar Batı Medeniyetini Nasıl Dönüştürdü?,* Çeviren: Şaban Bıyıklı ve Mehmet Savan, İstanbul 2012.

George Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*, Çeviren: Günseli Aksoy, 2012.

Ahmed İsa, Osman Ali, *Müslümanların Rönesansa Katkısı*, Çeviren: Emre Miyasoğlu, İstanbul 2012.

Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, Çeviren: Ahmet Çapku, İstanbul 2012.

Mehmed Bayrakdar, *İslam Bilim Adamları*, İstanbul 2012.

Yavuz Unat, *Türk-İslâm Dünyası'nda Bilim*, Konya 2013.

Esin Kâhya, *Türk Bilim İnsanları*, Ankara 2013.

John Freely, *Işık Doğu'dan Yükselir*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2014.

Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dair Bir Eser*, *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, Ankara 2015.

Salim Aydüz, *Osmanlı Biliminin Öncüleri*, İstanbul 2016.

Osman Bakar, *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul 2016.

Ahmed Cebbar, *İslâm Bilim Tarihi*, Çeviren: Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul 2016.

Osman Bahadır, *Osmanlılardan Cumhuriyete Sekülerleşme*, İstanbul 2017.

August Bebel, *İslam Kültürü Dönemi ve Rönesans*, Çeviren: Kıvılcım Bilgen, İstanbul 2017.

Serhat Küçük, *Fen Âlemi*, *Türkiye'nin İlk Popüler Bilim Dergisi*, Ankara 2017.

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, İstanbul 2018.

Juan Vernet, *Avrupa İslam'a Neler Borçlu?*, Çeviren: Nesrin Kanavar, İstanbul 2019.

Aziz Sancar, *Aziz Sancar'ın Kendi Kaleminden Hayatı ve Bilimi*, Çeviren: Mehmet Öztürk, Ankara 2018.

S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çeviren: Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019.

## B. Özel Bilim Tarihleri

### Matematik Tarihi

Hamid Dilgan, *Büyük Türk Alimi Nasireddin Tusî*, İstanbul 1956.

Hamit Dilgan, *Muhammed İbni Musa el-Harezmî*, İstanbul 1957.

Hamid Dilgan, *Keops Piramidine Dair Bazı Matematik Hassalar*, İstanbul 1957.

Suat Erginer, *Büyük Türk Matematikçisi Sıtkı Selek*, İstanbul 1957.

Hamit Dilgan, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam*, İstanbul 1959.

Kemal Zülfü Taneri, *Türk Matematikçilerinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1963.

Hamit Dilgan, *Bizans'ın Matematik Kültürü*, İstanbul 1963.

Ömer Akın, Melek Dosay Gökdoğan, *Beş Büyük Cebir Bilgini*, İstanbul 1984.

B. L. Van der Waerden, *Bilimin Uyanışı*, Çevirenler: Orhan S. İçen, Yılmaz Öner, İstanbul 1994.

Orhan Şaik Gökyay, *Molla Lütfi*, Ankara 1987.

Kazım Çeçen, *Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra*, İstanbul 1988.

Abdulkuddus Bingöl, *Gelenbevi İsmail*, Ankara 1988.

Erdal İnönü, *Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü: Mehmet Nadir*, Ankara 1997.

Süleyman Feyyaz, *Matematiğin Babası Harizmî*, Çeviren: Muharrem Tan, İstanbul 2003.

Süleyman Feyyaz, *Trigonometrinin Babası Et-Tusî*, İstanbul 2003.

Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, 3 Cilt, Yayına Hazırlayanlar: Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Yavuz Unat, Mutlu Kılıç, İstanbul 2003-2004.

Tosun Terzioğlu, Akın Yılmaz, *'Anlamak' Tutkunu Bir Matematikçi Cahit Arf*, Ankara 2005.

Osman Bahadır, *Matematikte Bir Öncü Kerim Erim*, İstanbul 2006.

İbrahim Okur, *Sümer Matematiği ve Sayıların Gizemi*, Bursa 2008.

Ali Rıza Tosun, *Hüseyin Rıfkı Tamani ve Elementler Çevirisi*, Ankara 2010.

İsmet Doğan, *İstatistik Biliminin Öncüleri*, İstanbul 2013.

Yavuz Aksoy, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, İstanbul 2015.

### Astronomi Tarihi

W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çeviren: Akdes Nimet Tahiroğlu, İstanbul 1930.

Mehmed Fatin Gökmen, *Eski Hitay Takvimi*, İstanbul 1936.

Mehmed Fatih Gökmen, *Eski Türklerde Heyet ve Takvim*, İstanbul 1937.

Mehmed Fatih Gökmen, *Rubu Tahtası Nazariyâtı ve Tersîmi*, İstanbul 1948.

Hamit Dilgan, *Büyük Türk Alimi Nasîrüddîn Tûsî*, İstanbul 1956.

Sevim Tekeli, *On Altıncı Asırda Osmanlılar'da Saat ve Takîyüddîn'in "Mekanik Saat Konstrüksüyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara 1966.

Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1969.

Muammer Dizer, *Kandilli Rasathanesi*, İstanbul 1973.

Muhammed Said, *Manzum Küre Tarifnamesi*, Çeviren: Tahir Nejat Gencan, İstanbul 1973.

Süheyl Ünver, *İki Yüzyıl Önceki Göksel Bir Belirti*, İstanbul 1973.

Süheyl Ünver, *William Lane'in İstanbul'da Meteorolojik Çalışmaları Üzerine*, İstanbul 1973.

Muzaffer Şerbetçi, *İlk Çağlardan Günümüze Kadar Yerin Biçimi ve Büyüklüğü*, Trabzon 1979.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çeviren: Nazife Şişman, İstanbul 1985.

Muammer Dizer, *Astronomi Hazineleri*, İstanbul 1986.

Muammer Dizer, *Rubu Tahtası*, İstanbul 1987.

Muammer Dizer, *Ali Kuşçu*, Ankara 1988.

Muammer Dizer, *Uluğ Bey*, Ankara 1989.

Muammer Dizer, *Takiyüddin*, Ankara 1990.

Wilhelm Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çeviren: İsmail Aka, Ankara 1990.

Remzi Demir, *Takiyüddin'de Matematik ve Astronomi*, Ankara 2000.

Atila Özgüç (Yayına Hazırlayan), *Rasathane-i Amire'den Kandilli Rasathanesi'ne*, İstanbul 2007.

Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul 2008.

Yavuz Unat, *Ali Kuşcu Çağını Aşan Bilim İnsanı*, İstanbul 2009.

Bruce Stephenson, Marvin Bolt, Anna Felicity Friedman, *Gökyüzü Tarihi Tarih Boyunca Araçlar ve İmgeler*, Çevirenler: Atilla Bir, Mustafa Kaçar, İstanbul 2009.

Ahmet Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Klavuzu*, Çevirenler: M. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, İstanbul 2010.

Feryal Saygılıgil, *Kainatta Bir Nokta: Nüzhet Gökdoğan*, İstanbul 2010.

F. Tabak (Editör), *Anadolu'daki Güneş Saatleri Kataloğu*, Ankara 2010.

Mustafa Kaçar, M. Şinasi Acar, Atilla Bir, *Takiyüddin'in Gözlem Araçları*, İstanbul 2011.

C. Güner Omay, *Ankara Üniversitesi Gözlemevi'nin Kurucusu ve Eğitim Gönüllüsü Prof. Dr. Egbert Adriaan Kreiken*, Ankara 2011.

*Osmanlıda Gökküresi Kullanımı/Osman Saib Efendi'nin Ta'lîmü'l-Küre Risalesi*, Hazırlayanlar: Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar, İstanbul 2012.

Stephen P. Blake, *Erken Modern İslamda Zaman*, Çeviren: Ercan Ertürk, İstanbul 2017.

R. Hakan Kırkoğlu, *Sultan ve Müneccimi, 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücum*, İstanbul 2017.

## Fizik Tarihi

Hüseyin Gazi Topdemir, *Modern Optiğin Kurucusu: İbnü'l-Heysem Hayatı, Eserleri ve Teorileri*, Ankara 2002.

Hüseyin Gazi Topdemir, *Takiyüddin'in Optik Kitabı: Işığın Niteliği ve Görmenin Oluşumu*, Ankara 1999.

Meral Serdaroğlu, *Bilim Dervişi Feza Bey*, Ankara 2007.

## Kimya Tarihi

Esin Kâhya, *Modern Kimyanın Kurucusu Cabir B. Hayyan*, Ankara 1995.

Mircea Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, İstanbul 2002.

Mircea Eliade, *Asya Simyası*, Çeviren: Lale Arslan Özcan, İstanbul 2002.

Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, İstanbul 2003.

Günseli Naymansoy, *Remziye Hisar*, Ankara 2012.

Muharrem Uçan, *Kimyanın Efendisi*, İstanbul 2014.

Ayten Koç Aydın, *Onsekizinci Yüzyıl Osmanlıda Kimya*, Ankara 2017.

Ali Alpar (Yayına hazırlayan), *Bilimin Öncü Kadını Remziye Hisar*, Ankara 2019.

## Biyoloji Tarihi

Ali Demirsoy, *Biyolojinin Gizemi Türkiye'de Biyolojinin Gelişimi ve Tarihçesi*, İstanbul 2019.

## Botanik Tarihi

Turhan Baytop, *İstanbul Lalesi*, Ankara 1992.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *18. Asırda Lâle*, Hazırlayan: M. Uğur Derman, İstanbul 2006.

Turhan Baytop, *Anadolu Dağlarında 50 Yıl* (*Bir Bitki Avcısının Gözlemleri*), İstanbul 2001.

Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Editör: Feza Günergun, Ankara 2004.

Turhan Baytop, *İstanbul Florası Araştırmaları*, İstanbul 2002.

Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, İstanbul 2008.

## Tıp Tarihi

Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi*, İstanbul 1925.

Tevfik Sağlam, *Gülhane*, İstanbul 1925.

Galip Ata, *Tıp Tarihi*, İstanbul 1925.

Galip Ata, *Tıp Fakültesi*, İstanbul 1926.

İsmail Kazım Gürkan, *Guraba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul 1928.

İzzet Kumbaracılar, *Hekim Başı Odası*, *İlk Eczane*, *Baş Lâlâ Kulesi*, İstanbul 1933.

Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi*, İstanbul 1938.

Feridun Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzısıhha Hareketleri (1923-1948) 15 ci Yıl*, İstanbul 1938.

Hulusi Behçet, *Frengi Tarihi ve Geçirdiği Devirler*, İstanbul 1937.

Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi I*, İstanbul 1943.

Sezai Bedrettin Tümay, *Çocuk Hekimliği Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1948.

Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948.

Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biografisi*, İstanbul 1948.

Nihad Nuri Yörükoğlu, *Manisa Bimarhanesi*, İstanbul 1948.

Süheyl Ünver, *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, İstanbul 1952.

Sedat Çetintaş, *Bursa Darüşşifası*, 1952.

Sedat Çetintaş, *Sivas Darüşşifası*, İstanbul 1952.

Süheyl Ünver, *Hekim Konyalı Hacı Paşa*, *Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1953.

Feridun Nafiz Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet*, Ankara 1954.

Özcan Köknel, *İnsanlık Tarihi Boyunca Uyuşturucu Madde*, İstanbul 1956.

Muammer Zekai Tunçman, *Türkiye'de Kuduz Savaşı ve Kurulan Enstitü ve İstasyonlar*, İstanbul 1957.

Feridun Nafiz Uzluk, *Hippocrat'ın Andı*, Ankara 1958.

Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi (I. Kitap)*, Ankara 1958.

İsmail Kazım Gürkan, *Guraba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul 1967.

Halit Kamgözen, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi Kadın Hastalıkları ve Doğum Kliniğinden Yetişenler (1898-1968)*, Ankara 1968.

Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968.

Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970.

Nimet Taşkıran, *Hasekinin Kitabı*, İstanbul 1972.

Ekrem Kadri Unat, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk 50 Yılında Tıp Parazitolojisi*, İstanbul 1973.

Yüksel Noras, *Diş Hekimliği Tarihi*, Ankara 1973.

Bedi Şehsuvaroğlu, N. Gökhan, O. Neyzi, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Tıp Fakültesi (Cilt 1)*, İstanbul 1974.

İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara 1974.

Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, 3 Cilt, İstanbul 1976-1981.

Fevzi Samuk, *Türkiyede Akıl Hastahanelerinin Dünü ve Bugünü*, İstanbul 1980.

Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, İstanbul 1991.

Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi*, Eklerle Yayınlayan: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991.

Burchard-Sonja Brentjes, *İbni Sina (Avicenna)*, Çeviren: Oğuz Özügül, İstanbul 1997.

Esin Kâhya, *On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, Ankara 1997.

Nuran Yıldırım (Editör), *Sağlık Alanında Türk Kadını*, İstanbul 1998.

Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul 1999.

Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara 1999.

Esin Kâhya, *Ayşegül* D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları,* Ankara 2000.

Firdevs Gümüşoğlu, *Türkiye'nin Pasteur'u Dr. Z. Muammer Tunçman*, İstanbul 2001.

İlter Uzel, *Anadolu Uygarlıklarında Diş Hekimliği*, Adana 2000.

Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003.

İlter Uzel, *Amasyalı Hekim ve Cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddin*, Ankara 2004.

Halil Tekiner, *Gevher Nesibe Darüşşifası-Ortaçağda Öncü Bir Tıp Kurum*, Kayseri 2006.

Nuran Yıldırım, *Anesteziyolojinin Tarihsel Gelişiminde Anestezi Aletleri*, İstanbul 2006.

Prof. Dr. Türkan Saylan, Prof. Dr. Şefik Görkey, *Hekim Olmak 15'inde Başlayan ve Bir Ömür Boyu Süren Tıbbiye Aşkı*, İstanbul 2007.

Rengin Dramur, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, İstanbul 2008.

Asiye Perek, *Türkiye'de Kadın Cerrahlar*, İstanbul 2008.

Nejat Akar, *Bozkır Çocuklarına Bir Umut Dr. Albert Eckstein*, İstanbul 2008.

Dr. Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Ender Bilar, *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, 2 Cilt, Edirne 2009.

Metin Özata (Derleyen), *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Ankara 2009.

Ayten Arıkan, *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*, İstanbul 2010.

Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul 2010.

Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010.

Nuran Yıldırım, *Hamidiye Etfal Hastanesi*, Editör: Suat Turgut, İstanbul 2010.

Nuran Yıldırım, *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, İstanbul 2012.

Levent Öztürk, *İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, İstanbul 2013.

Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı*, İstanbul 2014.

Nadire Berker, Selim Yalçın, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Tıbbiyenin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü Osman Cevdet Çubukçu'nun Yaşamı*, İstanbul 2016.

Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*, İstanbul 2017.

Yakup Akkuş, *Şifahane'den Hastahane'ye*, *Osmanlı Toplumunda Vakıf*, *Sağlık ve Tıp*, Ankara 2018.

Tanju Ertunç, *Türk Tıbbının Kısa Tarihi*, İstanbul 2019.

## Veterinerlik Tarihi

Mustafa Salman, *Halk Hekimliği ve Veterinerliği*, Ankara 1948.

Nihal Erk, *XVI. Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler*, Ankara 1955.

Nevzat Tüzdil, *Türkiye'de Veteriner Fakültesinin Tarihi ve Laboratuvar Hayatının Başlangıcı*, Ankara 1955.

Nihal Erk, *Türkiye'de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara 1969.

Ferruh Dinçer, Nihal Erk, *Türkiye'de Veteriner Hekimlik ve Öğretimi Tarihi*, Ankara 1970.

Godlewsky, Sommer, *Türkiye'de Veteriner Hekimlik*, Çeviren: Nihal Erk, Ankara 1972.

Ahmet Merdivenci, *Türkiye'de Veteriner Parazitoloji Tarihi*, İstanbul 1976.

## Jeoloji Tarihi

Aysel Oğuz, *Madenciliğe Yön Verenler: Raşit Tolun*, İstanbul 1999.

## Teknoloji Tarihi

Mehmed Ali Kağıtçı, *Kağıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936.

Süheyl Ünver, Akil Muhtar Özden, *Ölümünün 45. Yıldönümünde İlk Röntgencimiz: Esad Feyzi*, İstanbul 1946.

Naci Yüngül, *Türkiye'de Mühendislik – I*, Ankara 1956.

Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Ankara 1963.

Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, İstanbul 1963.

Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan Hayatı ve Eserleri I*, *Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, Ankara 1965.

Sevim Tekeli, *On Altıncı Asırda Osmanlılar'da Saat ve Takîyüddîn'in "Mekanik Saat Konstrüksüyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara 1966.

Yavuz Kansu, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Ankara 1971.

Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul 1972.

Ahmet Merdivenci, *Türkiye'de Mikroskop ve Tarihçesi*, İstanbul 1975.

Egon Larsen, *Gençler için Teknik Tarihi*, Çevirenler: Ahmet Arpad, Ahmet Hisarlı, İstanbul 1975.

Edward Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Hazırlayan: Mustafa Akbulut, Ankara 1979.

Kazım Çeçen, *Süleymaniye Suyolları*, 1986.

Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988.

Kazım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988.

Oktay Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1989.

Nusret Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri*, Ankara 1990.

Kazım Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi*, İstanbul 1990.

Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Halkalı Suları*, İstanbul 1991.

Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992.

İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

Kazım Çeçen, *İstanbul Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları*, İstanbul 1992.

Kemal Özdemir, *Osmanlı'dan Günümüze Saatler*, İstanbul 1993.

T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Ankara 1993.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar (Editörler), *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995.

Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, 1995.

Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1996.

Kazım Çeçen, *Roma Suyollarının En Uzunu*, İstanbul 1996

Kazım Çeçen, *II. Beyazıd Suyolu Haritaları*, İstanbul 1997.

Kazım Çeçen, Celal Kolay, *Topkapı Sarayına Su Sağlayan İsale Hatları*, İstanbul 1997.

Doğan Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul 1997.

Kazım Çeçen (Editör), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, İstanbul 1999.

Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, Hazırlayan: Celal Koray, İstanbul 1999.

İlter Uzel, *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara 2000.

Nuran Kara Pilehvarian, Nur Urfalıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*, İstanbul 2000.

Cezerî, *el-Câmi Beyne'l-İlm ve'l-Amel en-Nâfi fî Sınâati'l-Hiyel, [Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap], İnceleme, Çeviri ve Teknik Açıklamalar*, Hazırlayanlar: Sevim Tekeli, Melek Dosay ve Yavuz Unat, 2002.

Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Ankara 2002.

*Mühendislik Mimarlık Öyküleri – 1*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara 2004.

Avni Okar, *Türkiye'de Tayyarecilik (1910-1924)*, İstanbul 2004.

Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Çeviren: Nedret Kuran Burçoğlu, İstanbul 2004.

Otto Kurz, *Sultan İçin Bir Saat Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, Çeviren: Ali Özdamar, İstanbul 2005.

Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek. Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çeviren: Tanju Akad, İstanbul 2006.

*Mühendislik Mimarlık Öyküleri – 2*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara 2006.

Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaası*, İstanbul 2006.

İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler*, İstanbul 2007.

*Mühendislik Mimarlık Öyküleri – 3*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara 2007.

Zafer Orbay, *Türkiye'de Havacılık ve Uçak Yapımı*, İstanbul 2009.

Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul 2010.

Günseli Naymansoy, *Atatürk'ün Mühendis Kızları*, Eskişehir 2010.

Donald R. Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi İslam Bilim ve Teknolojisi*, Çevirenler ve Yorumlayanlar: Atilla Bir, Mustafa Kaçar, İstanbul 2010.

M. Şinasi Acar, *Bentler ve Sinan'ın Suyolu*, İstanbul 2010.

*Mühendislik Mimarlık Öyküleri – 4*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara 2010.

Elif Süreyya Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul 2010.

Atilla Bir, M. Şinasi Acar, Mustafa Kaçar, *Anadolu'nun Değirmenleri*, İstanbul 2012.

Kahraman Şakul (Yayına Hazırlayan), *Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, İstanbul 2013.

Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, İstanbul 2013.

İsmail Yavuz, *Mustafa Kemal'in Uçakları, Türkiye'nin Uçak İmalat Tarihi (1923-2012)*, İstanbul 2013.

Aytekin Vural, Esra Nigar Irmak (Editörler), *Medeniyet Hamuru; Kâğıt Ve bir eski dönem kâğıthânemiz Kâğıthane-i Yâlâkâbâd*, Yalova 2013.

Selçuk Mülayim, *Sinan Bin Abdülmennan*, İstanbul 2013.

Mete Cankaya, *Türkiye Teknoloji Tarihi*, Ankara 2014.

Durmuş Çalışkan, *Cezeri'nin Olağanüstü Makineleri*, İstanbul 2015.

İrfan Elmacı, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Teknoloji Tarihi*, Ankara 2015.

Deng Yinke, *Antik Çin'de Buluşlar*, Çeviren: Tuğba Andaç, İstanbul 2016.

Muhittin Şimşek, *Yarım Kalan Devrim Rüyası*, İstanbul 2017.

Fazlı Necib, *Osmanlının İlk Ağır Sanayi Kitabı Sanayi-i Cesime*, Hazırlayan: Kenan Göçer, İstanbul 2017.

David Ellyard, *Kim Neyi Ne Zaman İcat Etti*, Çeviren: Uğur Mutlu, Ankara 2017.

Osman Yalçın, *Türk Hava Gücü*, İstanbul 2017.

Mehmet Ziya, *Sanayi Tarihi*, Hazırlayan: Yavuz Selim Dokumacı, Ankara 2018.

Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Çevirenler: Ahmet Maden, Sertaç Canpolat, İstanbul 2018.

Ahmed Djebbar, *İslâm Ülkelerinde Buluşlar*, Çeviren: M. Reşat Uzmen, İstanbul 2018.

Fatih Erbaş, *19. Yüzyılda Donanmalar – Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi*, İstanbul 2019.

## IV. Sonuç

Bu liste incelendiğinde görülmektedir ki Türk Bilim Tarihi Literatürü aradan geçen 95 sene zarfında kayda değer bir gelişme göstermiştir; telif ve tercüme eserlerin büyük bir kısmı kaynak olarak güvenle kullanılabilecek niteliktedir; buna karşın ulusal tarih yazıcılığımızın, bir iki tane istisna bir yana bırakılacak olursa uluslararası standartlara uygun eserler üretebildiği savlamak oldukça güç görünmektedir.

Çalışmalar, umumiyetle betimleyicidir. İçselci Bakış egemendir. Bununla birlikte son yıllarda yayımlanan Patricia Fara'nın *Bilim*: *Dört Bin Yıllık Bir Tarih*'i ile C. D. Conner'ın *Halkın Bilim Tarihi* gibi eserler dışsalcı arayışların giderek güçlendiği izlenimi uyandırmaktadır. Marksist, feminist ve post-modernist tarih yazınına örnek eserler de yayımlanmaya başlamıştır.

Türk tarihçilerinin eserleri kuramsal bir yaklaşımdan yoksundur; bu nedenle doğan boşluk umumiyetle ideolojilerle (ve özellikle de Türk-İslâm Sentezi'yle) doldurulmaya çalışılmıştır.

Bunun birçok sebebi olmalıdır; ama kanaatimize göre bunun en önemli sebepleri şunlardır:

1. Tarihin diğer alanlarına nisbetle Bilim Tarihi alanına daha az yatırım yapılmıştır. Türk Akademisi'nde görev yapan bilim tarihçilerinin sayısı bugün bile çok yetersizdir. Bunların da ekserisi, ders verme ve diğer akademik ve idari yükümlülükler sebebiyle araştırma ve geliştirme faaliyetlerine çok az vakit ayırabilmektedir.

2. Alanda yetişmenin güçlüğünü de burada dile getirmek gerekir. Çünkü bilim tarihçiliği, malum olduğu üzere uzun bir filolojik ve historik hazırlık gerektirmektedir. Birçok genç araştırmacı, bu hazırlık safhasını çok meşakkatli bulduğu için kısa bir süre içinde, kendisi için daha basit görünen veya daha iyi gelir vadeden dallara geçiş yapmaktadır; bunun önünü alabilmek için bilim tarihi ve felsefe tarihi gibi bazı tarih dallarındaki mastır ve doktora programlarını burslu hale getirmek çok cazip olacaktır.

Temel ve Uygulamalı Bilim Tarihi ile ilgili olarak söz konusu dönemde toplam 569 eser üretilmiştir. Telif eserler (332), tercüme eserlerden (237) daha fazladır. En çok Genel alanda (182), en az ise Botanik ve jeoloji alanlarında (8) kitap mevcuttur.

Toplam eserin 263'ü Batı Bilim Tarihi, 306'sı ise Doğu Bilim Tarihi ile ilgilidir. Batı Bilim Tarihi'ndeki yayınların 73'ü telif, 190'ı ise çeviridir. Doğu Bilim Tarihi'ndeki yayınların 259'ı telif, 47'sı ise çeviridir.

Batı Bilim Tarihi'ndeki yayınların 98'i Genel Tarih, 29'u Matematik Tarihi, 21'i Astronomi Tarihi, 28'i Fizik Tarihi, 12'si Kimya Tarihi, 25'i Biyoloji Tarihi, 2'si Botanik Tarihi, 10'u Tıp Tarihi, 2'si Veteriner Tarihi, 7'si Jeoloji Tarihi, 29'u Teknoloji Tarihi ile ilgilidir.

Doğu Bilim Tarihi'ndeki yayınların 84'ü Genel Tarih, 18'i Matematik Tarihi, 32'si Astronomi Tarihi, 3'ü Fizik Tarihi, 14'ü Kimya Tarihi, 3'ü Biyoloji Tarihi,

6'sı Botanik Tarihi, 66'sı Tıp Tarihi, 7'si Veteriner Tarihi, 1'i Jeoloji Tarihi, 72'si Teknoloji Tarihi ile ilgilidir.

Genel Bilim Tarihi Literatürü içinde Batı Bilim Tarihi, Doğu Bilim Tarihi'ne nisbetle daha iyi durumdadır; öyle anlaşılmaktadır ki dört başı mamur bir Türk Bilim Tarihi veya Osmanlı Bilim Tarihi yazmak için biraz daha beklemek gerekecektir; çünkü Özel Bilim Tarihi neşriyatı böyle bir çalışma için gerekli olan düzeye henüz ulaşmamıştır; mesela bugüne değin ayrıntılı bir Osmanlı Matematik Tarihi, Osmanlı Fizik Tarihi, Osmanlı Kimya Tarihi ve Osmanlı Biyoloji Tarihi yazılamamıştır.

Bazı alanlar daha şanslı görülmektedir; mesela matematik tarihi ile tıp tarihi, gelişkin araştırmalara kaynaklık yapacak eşiği aşmak üzeredir; buna karşın kimya tarihi literatürü henüz çok cılızdır; önümüzdeki yıllarda özellikle bu alana ağırlık vermek yararlı olacaktır.

Osmanlı Teknoloji Tarihi'ni alakadar eden bazı konulara ışık tutulmuştur; ancak genel bir teknoloji tarihi için gerekli olan alt-yapı çalışması henüz tamamlanmamıştır. Osmanlı Teknoloji Tarihi aydınlatılmadan, Osmanlı Bilim Tarihi mütekâmil bir şekilde yazılamayacaktır. Bu nedenle önümüzdeki yıllarda bu alana daha fazla ağırlık vermek ve özellikle de XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Sanayi Devrimi'nin Türkiye üzerindeki etkileri meselesini ciddi bir şekilde araştırmak gerekecektir.

Literatür tarandığında görülecektir ki özellikle 2000 yılından itibaren Bilim Tarihi yayınlarında ciddi bir artış gerçekleşmiştir. Bunun sebebi, muhtemelen Bilim Tarihi'ne ilginin artması münasebetiyle genç müellif ve mütercimlerin yazın sürecine dâhil olması olabilir.

## Kaynakça

Melek Dosay Gökdoğan, "Türk Matematik Tarihi Literatürü (Cumhuriyet Dönemi)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi*, Cilt 2, Sayı 4, İstanbul 2004, s. 91-102.

Aykut Kazancıgil, Vural Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul 1981.

Yavuz Unat, "Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi*, Cilt 2, Sayı 4, İstanbul 2004, s. 103-133.

Yavuz Unat, "Cumhuriyet Dönemi Türk Teknoloji ve Mekanik Tarihi Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi*, Cilt 2, Sayı 4, İstanbul 2004, s. 233-263.

**Öz:** Türk Bilim Tarihi Yazıcılığı, son yıllarda önemli bir ivme kazanmıştır; gerek akademi içinden gerekse dışından birçok araştırmacı ve çevirmenin gayretleri neticesinde küçümsenmeyecek bir literatür oluşmuştur.

Bu çalışmanın maksadı, 23 Nisan 1923'ten bu yana ülkemizde yayımlanan bilim tarihi ile alâkalı telif ve tercüme kitapların bir dökümünü yapmak ve ortaya çıkan birikimi anaçizgileriyle değerlendirmektir. Böylece söz konusu literatürün hangi alanlarda yeterli hangi alanlarda ise yetersiz olduğu açığa çıkacak ve söz konusu yetersiz alanların geliştirilmesi konusunda bir bilinç uyandırılacaktır.

**Anahtar Sözcükler**: Bilim Tarihi, Bilim Tarihi Yazıcılığı, Literatür, Temel Bilimler.

**An Overview of Turkish History of Science Literature - I**
**Fundamental and Applied Sciences**

**Abstract:** Historiography of the History of Science in Turkey has gained momentum in recent years; by the efforts of many researchers and translators both in the academic circles and outside, no small amount of literature has been accumulated.

The purpose of this study is to list an inventory of translations and the genuine books related to the history of science published in our country since 23 April 1923 and to evaluate the works within the main lines. With this work, the value of the said literature will come to light and the sufficient and insufficient aspects of it can be evaluated-creating an awareness to improve said insufficient aspects.

**Keywords**: History of Science, Historiography of the History of Science, Literature, Basic Sciences.

# Bilim, İlahiyat ve Siyasetin Merkezinde Bir Osmanlı Münevveri: Kudüs Patriği Chrysanthos Notaras

Hasan ÇOLAK*

> Hıristiyan Kilisesinin iki rakip kanadının -Protestan ve Katolik- mutabık olduğu bir nokta vardır: Kutsal Kitaplarla uyuşmadığı takdirde bilime asla müsamaha göstermemek. Merkezi bir güce sahip olan Katolik [Kilisesi] elinin uzandığı her yerde kararlarına saygı duyulmasını ve Index Expurgatorius'un uyarılarını tatbik edilmesini sağlamıştır; Nüfuzu farklı milletler arasındaki birçok odak noktasına dağılmış bulunan Protestan [Kilisesi] böylesine doğrudan ve kararlı bir şekilde hareket edememiştir.
>
> John William Draper [*History of the Conflict between Religion and Science* (New York: D. Appleton and Company, 1875), 217]

John William Draper'ın 1875 yılında dillendirdiği ve bilim tarihinde "çatışma tezi" olarak bilinen yaklaşımı özetleyen yukarıdaki sözler birçok katmanda anlamlar ihtiva etmektedir. Öncelikle, bu yaklaşıma göre din ve bilimin uzlaşması, bilim dini desteklemedikçe, mümkün değildir. İkincisi, başka vesilelerle benzer eleştirileri İslam'a karşı da getiren Draper,[1] Hıristiyan Kilisesi söz konusu olduğunda Protestan-Katolik çatışmasını merkeze alarak, Bilim Devrimini takip

* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Tarih Bölümü / h.colak@etu.edu.tr

[1] "İbn Rüşd, ileri yaşında -M.S. 1193'te ölmüştü- İspanya'dan sürüldü; dini hizip felsefi hizbe karşı galip gelmişti. Kendisi dine ihanet etmekle suçlanmıştı. Müslüman dünyasının her yerinde felsefeye karşı bir mukavemet örgütlenmişti. Cezalandırılmayan bir filozof neredeyse yoktu." Draper, *History of the Conflict*, 142-143.

eden yüzyıllarda da en eski ve önemli merkezleri Osmanlı idaresinde yer alan Ortodoks dünyasını bu tartışmanın dışında bırakmıştır.

Yakın zamanlardaki yaklaşımlar bu iki temel meselenin farklı boyutlarını ciddi eleştirilere maruz bırakmıştır. Bilim ile din arasındaki ilişki, en azından Draper tarafından dillendirildiği bu haliyle, ciddi araştırmacılarca kabul edilmemektedir.[2] Ayrıca, özellikle Yunanca literatürde bulunan, son derece önemli çalışmalar Ortodoks Kilisesi ile bilim arasındaki ilişkiyi çok daha kapsamlı bir biçimde incelemektedir.[3] Bu literatüre ilaveten Osmanlı çalışmalarının yükselen alanlarından biri olan bilim tarihi çerçevesinde de, hem Osmanlı dünyasındaki bilimsel üretimin çok-kültürlü yapısı daha gerçekçi temellere oturtulmakta hem de Osmanlı dünyası içindeki ve dışındaki Müslüman ve gayrimüslim münevverler arasındaki ilişkiler, aracılar üzerinden daha ayrıntılı bir biçimde incelenmeye başlamış bulunmaktadır. İki önemli örnek burada zikredilmeye değer. Öncelikle, Osmanlı bilim tarihinin önemli araştırmacılarından Miri Shefer-Mossensohn kısa zaman önce Türkçe'ye de çevrilen eserinin genişçe bir bölümünü Osmanlı dünyasındaki bilgi alışverişinin farklı mekanizma ve aracılarına ayırmıştır.[4] Bir diğer önemli bilim tarihi uzmanı Harun Küçük de son zamanlarda yazdığı makalelerden birinde Osmanlı dünyasındaki "veri çokluğuna" yol açan kaynakların çeşitliliğini özellikle vurgulayarak "İslam bilimi" ile "Osmanlı bilimi" gibi birden fazla manaya sahip terimlerin yekdiğerinin yerine kullanılmasının sorunlarına işaret etmektedir. Bunlardan özellikle bir tanesi bu yazının temel kaygılarından

---

[2] Hıristiyanlık ve bilim arasındaki ilişkiyi savaş ve barış gibi keskin kavramlar ötesinde tartışmayı öneren çalışmalardan sadece bir tanesi için, bkz. David C. Lindberg ve Ronald L. Numbers, "Beyond War and Peace: A Reappraisal of the Encounter between Christianity and Science," *Church History* 55/3 (1986): 338-354.

[3] Temel referans kaynaklarından bazıları için bkz. Konstantinos Petsios, *İ Peri Fyseos syztisi sti Neoelliniki Skepsi: Opseis sis filosofikis dierevnisis apo ton 15o os ton 19o aiona* (Yanya, Hetaireia Epirotikon Meleton, 2002), Iannis Karas ve diğerleri, *Istoria kai Filosofia ton Epistimon ston Elliniko ston Elliniko Choro 17os-19os aionas* (Atina: Metaichmio, 2003), Efthimios Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Orthodoxy to the Age of Globalization*, çev. Susan Emanuel (Baltimore: John Hopkins University Press, 2011). Son araştırmacı söz konusu olduğunda kendisi tarafından Yunanistan Milli Araştırma Vakfında yönetilen aşağıdaki projeden de bahsetmek yerinde olacaktır: NARSES (Nature and Religion in Southeastern European Space: Mapping Science and Eastern Christianity Relations in Southeastern Europe and the Eastern Mediterranean), http://narses.hpdst.gr. Projenin genel çerçevesini anlatan bir yazı için bkz. Efthimios Nicolaidis ve diğerleri, "Science and Orthodox Christianity: An Overview," *Isis* 107/3 (2016), 542-566. Ağırlıklı olarak Yunanca-konuşulan dünyadan olmayan ilahiyatçıların Ortodoksluk ve bilim arasındaki ilişkilerin yer yer günümüze de temas eden pratik boyutlarını da ele aldığı bir makale derlemesi için bkz. Daniel Buxhoeveden ve Gayle Woloshak (ed.), *Science and the Eastern Orthodox Church* (Farnham: Ashgate, 2011).

[4] Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 107-155.

birini de teşkil etmektedir: "Böylesine fazla bir İslamlaştırıcı yaklaşım Osmanlı İmparatorluğunun gayrimüslim tebaasını bilim alanının dışında tutmaktadır."[5]

Peki, bilim tarihçisi olmayan bu makalenin yazarını, fikirlerinin birçoğuna katıldığı yukarıdaki yaklaşımlara ve özellikle Osmanlı düşünce tarihi çerçevesinde Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı münevverleri arasındaki muhtemel ilişkilere git gide daha çok ağırlık veren birçok revizyonist çalışmaya[6] ilaveten bu makaleyi yazmaya iten sebep nedir? Temel olarak iki sebepten bahsedilebilir. İlkin, ilgili kaynak diller ve ikincil literatürdeki eserler söz konusu olduğunda birbiriyle sınırlı biçimlerde temas halinde olan yukarıdaki tarihyazıcılığı pratiklerinin yakınlaşmasına küçük bir katkıda bulunmak. İkinci olarak, en azından Osmanlı idaresindeki Ortodoks dünyası söz konusu olduğu zaman, bilim ve din arasındaki ilişkilerin siyaset tasavvur ve pratiğinden tecrit edilerek incelenemeyeceğini vurgulamak. Bu amaçlar doğrultusunda, devrin önemli Ortodoks eğitim kurumlarının yanı sıra Padova ve Paris gibi Avrupa kentlerinde bilimsel çalışmaları takip etmiş ve 1707-1730 yılları arasında Kudüs Ortodoks Patrikliği yapmış olan Chrysanthos Notaras mercek altına alınacaktır. Chrysanthos'un birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı olan bilim, ilahiyat ve siyaset alanlarındaki faaliyetlerine geçmeden önce bu üç alanın Osmanlı idaresindeki Ortodoks dünyası içerisindeki tarihi durumlarına değinmek yerinde olacaktır.

## I. Bizans'tan Osmanlı'ya Ortodoks Dünyasında Bilim, İlahiyat ve Siyaset

Osmanlı dönemindeki Ortodoks dünyasının düşünsel altyapısını kavramanın yolu geç Bizans dönemindeki iki temel akımı anlamaktan geçer. Bunlardan bir tanesi Selanik'te filizlenen ve burada güçlü bir temel bulan Grigorios Palamas'ın,

---

[5] B. Harun Küçük, "Early Modern Ottoman Science: A New Materialist Framework," *Journal of Early Modern History* 21 (2017): 411.

[6] Bu duruma örnek teşkil edecek iki önemli çalışma için bkz. Evgenia Kermeli-Ünal, "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vani Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşisi," *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 446-458. Evgenia Kermeli, "The Tobacco Controversy in Early Modern Ottoman Christian and Muslim Discourse," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2014): 121-135. Rhoads Murphey de 18. yüzyılda Osmanlı toplumundaki dönüşümü Batılılaşma ya da Avrupalılaşma gibi sınırlandırıcı kavramların ötesinde, Osmanlı dünyasının iç dinamikleri ile incelemek gerektiğini savunurken, Osmanlı Müslüman ve Rum düşünürleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Rhoads Murphey, "Westernisation in the Eighteenth-century Ottoman Empire: How Far, How Fast?," *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23 (1999): 116-139. Elif Bayraktar Tellan da Osmanlı tarihyazıcılığındaki alışılagelmiş teamüllerin aksine, Osmanlı Rum cemaatinin 18. yüzyıldaki ileri gelen entelektüellerinden biri olan Athanasios Komnenos Hypsilantis'i ve kendisinin Yunanca kaleme aldığı tarih eserini daha geniş bir Osmanlı bağlamına oturtarak incelemektedir. Elif Bayraktar Tellan, "Bir Osmanlı Müverrihi: Athanasios Komnenos Hypsilantis," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2 (2018): 175-188. Kısa zaman önce yayınlanan ve Osmanlı felsefesine genel bir bakış sunmayı amaçlayan bir eserin, ikincil literatür üzerinden de olsa Osmanlı Rumlarını daha geniş Osmanlı bağlamı içerisinde incelemesi Osmanlı bilim tarihi için önemli bir gelişmedir. Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica: Osmanlı Felsefesi*, (Ankara: Lotus, 2018): 272-292.

Tanrı'ya herhangi bir aracı olmaksızın, doğrudan kişisel ve içsel bir yolculuk aracılığıyla ulaşılabileceğini öngören "hesychasm" akımıdır.[7] Yunanca sessizlik anlamına gelen "hesychia" kelimesinden gelen bu akım, her ne kadar bünyesinde bilim karşıtlığı gibi bir söylem barındırmasa da bilimin en önemli işlevinin Tanrı'yı anlamak olarak kabul gördüğü bir çağda, bilim gibi aracıların varlığına ihtiyaç duymaz. Aynı zamanda bir süreliğine Osmanlılarca esir alınmış olan ve görece bir serbestiyetle Osmanlı topraklarında dolaşan Palamas biri Orhan'ın sarayında olmak üzere iki kere Müslüman âlimlerle dini tartışmaya katılmıştır.[8] Palamas ile zıt kutuplarda bulunan ve geç Bizans döneminde büyük bir etki yaratmış bir diğer akım ise Aynaroz'da bir keşiş olarak yaşamını sürdüren Kalabrialı Barlaam'ın temsil ettiği hümanizma hareketidir. Köklerini neo-Platonist Helen düşüncesinden alan, ancak aynı zamanda Bizans düşüncesinin kısmen de olsa Thomas Aquinas'tan etkilendiği bir hareket olan Barlaam'ın hümanist yaklaşımına göre Tanrı'yı anlamanın yolu, Palamas'a yazdığı mektuplarda da ifade ettiği üzere, bilimsel kanıt ve açıklamalardan geçer.

Chrysanthos Notaras

Bu iki ana yaklaşım ile 15. yüzyıla giren Bizans düşüncesinin son temsilcilerinin gündemine bir de dini ve siyasi boyutu olan Katolik ve Ortodoks Kiliseleri arasındaki Birlik tartışmaları eklemlenmiştir. Bilim, ilahiyat ve siyaset düzlemindeki fikirlerin iç içe geçtiği bu dönemde dört temel yaklaşım söz konusudur. Palamas'ın takipçisi olan Mark Evgenikos Birlik-karşıtı bir portre sunarken, Gemistos Plethon Platonist bilim ve felsefenin Bizans dünyasında ve İtalya'daki önemli temsilcilerindendir ve Kiliselerin Birliğine karşıdır. Kiliseler arasındaki

[7] Palamas hakkında genel malumat ve güncel bir kaynakça için bkz. Johannes Pahlitzsch, "Gregory Palamas," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History,* cilt 5 *(1300-1500)*, ed. David Thomas ve diğerleri. (Leiden: Brill, 2013), 101-108. Palamas'ın fikirlerini savunan önemli şahsiyetlerden biri de Bizans imparatoru Ioannis Kantakouzenos'tur. Klaus-Peter Todt, "John VI Cantacuzenus," *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History,* cilt 5 *(1300-1500)*, ed. David Thomas ve diğerleri. (Leiden: Brill, 2013), 165-178.

[8] G. Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas among The Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources," *Speculum* 26/1 (1951): 104-118, Anna Philippidis-Braat, "La Captivité de Palamas chez les Turcs: Dossier et Commentaire," *Travaux et Memoires* 7 (1979): 109-221.

Birliğin en önemli temsilcisi bulunan Bessarion daha sonra Katolik Kilisesi içerisinde kardinal mevkiine yükselmiş, hatta Papalık için aday gösterilmiştir. Bu dönemde Bizans'taki düşünsel yelpazenin son temsilcisi, en güçlü Birlik-karşıtı düşünürlerden biri olan ve 1453'ten sonra Osmanlı idaresindeki ilk İstanbul patriği olacak olan Gennadios Scholarios'tur. Scholarios her ne kadar Palamas'ın takipçisi olmasa da bilimsel yöntemler söz konusu olduğunda daha tutucu bir yaklaşım sergilemektedir. Nitekim İstanbul patriği olduktan sonraki icraatlarından bir tanesi en güçlü rakiplerinden biri olan Plethon'un yazılarını imha etmek olmuştur. Fetihten hemen sonra kapatılan Patrikhane Akademisi'ni de yeniden faaliyete sokan Scholarios burada eğitim alan ruhbanın bilimsel yöntemlerden müteşekkil bir eğitimden ziyade ilahiyat temelli bir müfredattan geçmesinin yolunu açmıştır.[9] Kısaca özetlemek gerekirse Bizans'ın son yüzyıllarında Birlik karşıtı âlimler arasında da bilimin önemine vurgu yapılır, üstelik bu temelin oluşumunda Bizans hümanizmasından da faydalanılır iken 1453'ten sonraki Latin-karşıtlığı güçlü bir bilim karşıtlığını da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı döneminde Ortodoks dünyası içerisinde bilimin yeniden güçlü bir şekilde Kilise gündemine girişi 16. yüzyılın ikinci ve 17. yüzyılın ilk yarısında yaşamış iki önemli şahsiyet ile meydana gelmiştir: Önceleri Zakynthos ve Atina'da, daha sonra da Patrikhane Akademisinde eğitim veren Theofilos Korydalleus ve daha sonra İskenderiye ve İstanbul patriği olacak olan Kyrillos Loukaris. Korydalleus ve Loukaris Aristotelesçi felsefenin hüküm sürdüğü yerlerden biri olan Padova Üniversitesi'nde eğitim görmüş ve birbirleriyle bu şehirde tanışmıştır.[10] Avrupa'da eğitim görmeleri sebebiyle Avrupa'da yaşanmakta olan Reform ve Karşı-Reform hareketleri ile Bilim Devriminden doğrudan haberdar olan bu münevverlerin zihninde Ortodoks Kilisesi içerisinde de bazı temel ıslahatlar yapma fikri ortaya çıkmıştır. Bu ıslahatların da bilim, ilahiyat ve siyaset düzleminde farklı karşılıkları olmuştur. Trento Konsülü (1545-1563) bu noktada büyük bir önem taşımaktadır. Bu konsülde Katolik Kilisesince alınan kararlar hem Protestan hem de Ortodoks Kiliselerini bağlar niteliktedir. Bu konsülde Protestanlara karşı kaybedilen toprak ve inananlarının sayısını telafi etmek amacıyla Hıristiyan olmayan Uzak Doğu, Amerika gibi bölgelere misyonerler gönderilmesine karar verilmiş, Doğu Akdeniz'deki, Katolik olmayan Hıristiyanların ise Papanın kilise hiyerarşisindeki birincil konumunu tanımalarını sağlamak üzere bu bölgeye de misyonerler gönderilmeye başlanmıştır.[11] Osmanlı topraklarına gelen Katolik misyonerlerinin önemli bir kısmını Cizvitler oluşturmaktadır. Bu tarikatın en öne çıkan özelliği ise Tanrı'yı anlamada bilim ve eğitime verdikleri önemdir. Bu dönemde Osmanlı topraklarında faaliyetlerini sürdüren Cizvit misyonerlerinin kendi yazdıklarına baktığımızda bilimsel yöntemler ve eğitimin Osmanlı Rum ve Ermenilerinin Katolikliğe geçmelerinde önemli bir rol oynadı-

---

[9] Efthimios Nicolaidis ve diğerleri, "Science and Orthodox Christianity", 553-554.

[10] Evgenia Kermeli, "Kyrillos Loukaris' Legacy: Reformation as a catalyst in the 17th century Ottoman society," *The Muslim World* 107 (2017): 738.

[11] Bernard Heyberger, *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècle)* (Roma: École française de Rome, 2014), 225-319.

ğını görürüz.[12] Bu gibi mücadelelerin Osmanlı Ortodoksları arasındaki ilk etkisi eğitim alanındaki faaliyetlerini artırmak suretiyle Avrupa-merkezli bilimsel çalışmalara daha çok önem vermek olacaktır. Katoliklik ile Ortodoksluk arasındaki bu teolojik mücadeleye eklemlenen bir diğer alan ise siyasi bir mahiyet taşımaktadır. Cizvit misyonerleri siyasi açıdan, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile güçlü ilişkilere sahip olan Fransa'nın himayesi altındaydılar. Bu şartlar altında varlık göstermeye çalışan Korydalleus ve Loukaris gibi münevverler -her ne kadar doğrudan bilimsel üretim yapmamış olsalar da- Cizvitler gibi rakiplerle mücadele etmenin yolunun, Ortodoks ruhban sınıfının bilimsel yöntemlerle eğitimden geçtiğine inanmış ve bu uğurda mücadele etmişlerdir. Bunlardan Loukaris söz konusu olduğunda, kendisinin o dönemde Avrupa'daki Protestan sarayları ile de güçlü ilişkiler içinde olduğunu belirtmek gerekir.[13] Bu iki şahsiyet için akılda tutulması gereken noktalardan biri de bilimsel yöntemlerinin ilham kaynağını ağırlıklı olarak, eğitim gördükleri Avrupa'dan değil, bilakis o dönemde Antik Yunan hayranlığının da yüksek oranda yaşandığı Avrupa'daki Aristotelesçi hocalarının da etkisiyle klasik Yunan mirasından almış olmalarıdır.[14] Nitekim Podskalsky'nin bu döneme atfen kullandığı kavram 'dini hümanizma' kavramıdır.[15] Dolayısıyla 17. yüzyılın başlarında Ortodoks dünyası içinde, dönemin bilimsel faaliyetlerine yönelik olan açılım bir yandan da klasik Yunan mirasına geri dönüşü simgelemekte ve Avrupa'da yaşanan Bilim Devrimi'nin Ortodoks dünyasına doğrudan nüfuz etmesinin önüne geçmektedir. Kyrillos Loukaris'in içinde bulunduğu tehlikeli siyasi dünya, Katoliklerin de etkisiyle kendisinin 1638 yılında Osmanlı idaresince asılmasıyla son bulmuştur.[16] Bu yazının merkezini oluşturan Chrysanthos'un yetiştiği Osmanlı Ortodoks dünyası işte bu siyasi ve ilmi mücadelelerin yol açtığı travmalardan sonra oluşmaya başlamıştır.

Chrysanthos'un yaşadığı döneme şekil verecek olan, dayısı Dositheos'un patriklik yaptığı yıllar, Kalvinist fikirlere yakınlığı ve Protestan saraylarıyla kurduğu sıkı ilişkilerle tanınan ve haliyle İstanbul'daki Cizvit misyonerlerinin hışmını üzerine çeken Kyrillos Loukaris'in yazmış olduğu İtikadname'nin reddedilmesi için 1672'de Kudüs'te yeni bir konsülün toplanması gibi önemli bir dönüşümü simgelemektedir.[17] Nitekim bu konsüle Dositheos öncülük edecek, hem bu

---

[12] Hasan Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 127-129.

[13] John Mason Neale, *A History of the Holy Eastern Church: Patriarchate of Alexandria* (Londra: 1847), cilt II: 364-456.

[14] Efthimios Nicolaidis ve diğerleri, "Science and Orthodox Christianity", 557.

[15] Gerhard Podskalsky, *İ Elliniki Theologia epi Tourkokratias, 1453-1821: İ Orthodoksia sti Sfaira Epirrois ton Dytikon Dogmaton meta ti Metarrythmisi*, çev. Georgios D. Metallinos, (Atina: Morfotiko İdryma Ethnikis Trapezis): 167-241.

[16] Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923* (Londra: Cambridge University Press, 1983), 94.

[17] Konsül kararlarının Yunanca orijinalleri ve İngilizce çevirileri için bkz. Ioannis Karmiris, (ed.). *Ta Dogmatika kai Symvolika Mnimeia tis Orthodoxou Katholikis Ekklisias*, (Atina: 1953), cilt. II: 694-733, J. N. W. B. Robertson, (ed). *The Acts and Decrees of the Synod of Jerusalem*

konsül sonunda alınan kararlar hem de konsülden sonra Dositheos'un yazdığı İtikadname, kiliseler-arası birlik ihtimalleri söz konusu olduğunda temel bir referans kaynağı olacaktır.[18] Okullaşma da Dositheos döneminin önemli faaliyet alanlarından birini teşkil etmektedir. Nitekim, Fenerli Rumların Eflak ve Boğdan Beyleri olarak atanmasından çok daha önceki bu dönemlerde, adı geçen bölgelerdeki kültürel yeniden doğuşun temeli atılmıştır.[19] Yine bu dönemde Ortodoksluğun dört kadim patrikhanesinin -kilise hiyerarşisindeki sırasıyla İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs- Rusya ile ilişkileri güçlenecek ve Dositheos bu ilişkilerde siyasi açıdan da kilit bir rol oynayacaktır.[20]

17. yüzyılın sonlarına geldiğimizde, Ortodoks dünyası içerisinde bilime dair olan tartışmanın merkezinde 18. yüzyıla da teşmil edecek, temel bir dönüşüm gözlemlenmeye başlamıştır. Artık asıl mesele bilimin anlamı ve Tanrı'yı anlamadaki işlevi değil, bizzat bilimin muhteviyatı olmuştur. Bu noktada en son Korydalleus ve Loukaris örneklerinde gördüğümüz, Antik Yunan hümanizmasının da ciddi bir şekilde sorgulanmaya açılması söz konusudur. Aristoteles fiziği ile Newton fiziği, Batlamyus'un dünya-merkezli sistemi ile Kopernik'in güneş-merkezli sistemi, Öklid geometrisi ile Descartes ve Fermat'nın analitik geometrisi ve klasik Yunan felsefesi ile çağdaş Avrupa felsefesi artık birbirlerine alternatif hale gelmiştir. İlk nüvelerini Fransa'da gördüğümüz ve "kadimler ile modernler arasında savaş"[21] olarak da adlandırılan bu mücadelenin Osmanlı topraklarındaki en önemli temsilcilerinden biri Chrysanthos Notaras'tır. Bu noktada bir Osmanlı münevveri olarak da değerlendirmeye gayret edeceğim Chrysanthos'un bilim, ilahiyat ve siyaset üçgenini nasıl başarılı bir şekilde bir araya getirdiğini tartışmaya geçmeden önce kendisinin yaşamı hakkında bazı temel bilgiler vermek yerinde olacaktır.

---

*sometimes called the Council of Bethlehem holden under Dositheus, the Patriarch of Jerusalem in 1672* (Londra: 1899).

[18] Dositheos'un Ortodoks İtikadnamesi ve bu İtikadnamenin İngiltere'deki "non-juror" piskoposları ile kurulacak muhtemel bir birlik görüşmesi için önkoşul olarak sunulduğu bir örnek için bkz. Karmiris, *Ta Dogmatika kai Symvolika Mnimeia*, cilt. II: 734-772, George Williams, *The Orthodox Church of the East in the Eighteenth Century, being the correspondence between the Eastern Patriarchs and the nonjuring bishops* (Londra, Oxford & Cambridge: Rivingstones, Williams 1868), 117-121.

[19] Olga Cicanci, "Représentants de la diaspora grecque dans la vie culturelle de l'espace roumain (fin XVIe-début XIXe siècle)," *Relations Gréco-Roumaines: Interculturalité et identité nationale*, ed. Paschalis M. Kitrolimidès ve Anna Tabaki, (Atina: Institut de Recherches Néohelléniques, 2004), 242, Athanassios E. Karathanasis, "Le role culturel des Grecs dans les Pays roumains," *Relations Gréco-Roumaines: Interculturalité et identité nationale*, ed. Paschalis M. Kitrolimidès ve Anna Tabaki, (Atina: Institut de Recherches Néohelléniques, 2004), 253.

[20] Constantin A. Panchenko, *Arab Orthodox Christians under the Ottomans: 1516-1831*, çev. Brittany Pheiffer Noble ve Samuel Noble, (New York: Holy Trinity Seminary Press, 2016), 328-337.

[21] Paschalis M. Kitromilides, "The Last Battle of the Ancients and Moderns: Ancient Greece and Modern Europe in the Neohellenic Revival," *Modern Greek Studies Yearbook* 1 (1985): 79-91.

## II. Chrysanthos Notaras'ın Yaşamı

Chrysanthos Notaras, aile adından da anlaşılacağı üzere, geç Bizans döneminin önemli aristokrat ailelerinden birine mensuptur. Bu ailenin tarihinde, içlerinde son Bizans imparatorları VIII. Ioannis ve XI. Konstantinos'un hizmetinde *megas doux* olarak görev yapmış olan ve bazı kaynaklara göre İstanbul'un fethinden sonra, muhtemelen Latin karşıtı olması gibi sebeplerle, Fatih'in şehrin idaresini kendisine teslim etmeyi düşündüğü kişilerden biri olan Lukas Notaras gibi önemli şahsiyetler de bulunmaktadır.[22] Chrysanthos'un dayısı Dositheos da kendisinin selefi olarak 1669-1707 yılları arasında Kudüs patrikliği yapmıştır.[23] Ruhban hayatını seçmeden önceki adını bilmediğimiz Chrysanthos, 1655-1660 yılları arasında bir tarihte Mora yarımadasında yer alan Trikala'da (Trikala Korinthias) dünyaya gelmiştir. 13-15 yaşlarına kadar memleketinde kalan Chrysanthos daha sonra dayısının örneğini takip ederek İstanbul'un yolunu tutacaktır. Chrysanthos'un eğitiminde önemli bir rol oynayacak olan dayısı Dositheos zamanında Ortodoks Kilisesinin gündemini meşgul eden Protestan-Katolik çatışmasının Osmanlı topraklarındaki farklı yansımaları, aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde bahsedileceği üzere, Chrysanthos'un faaliyetlerini de doğrudan etkileyecektir. İstanbul'daki Rum cemaatini tanımaya başlayan Chrysanthos, kendisi henüz ruhban olmadığı bir dönemde yine dayısının yanında çok önemli deneyimler kazanacaktır. Belki de Chrysanthos'un ilerleyen yıllarda coğrafyaya duyacağı ilginin temellerinin atıldığı bu dönemde Dositheos bir dizi seyahat yapacaktır. Bunlardan iki tanesinde, yeğeni Chrysanthos da kendisine katılacaktır: 1675'te Edirne-İstanbul'dan Şam ve Kudüs'e ve 1678'de İstanbul'dan Kudüs'e. Hıristiyanlığın önemli merkezlerini ziyaret eden ve özellikle Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesini gören Chrysanthos'un ruhbanlığa geçmesi muhtemelen bu son ziyareti müteakiben olmuştur. 1680 itibariyle artık "diyakonos" olan Chrysanthos 1680-81 yıllarında İstanbul'daki Patrikhane Akademisinde ünlü âlim Sevastos Kyminitis'ten dersler almıştır. 1684 yılında Chrysanthos'un, çoğu zaman dayısı üzerinden Patrikhane ile ilgili işleri yürütmek üzere görevlendirilmek suretiyle, kendi başına seyahatler yaptığını da görüyoruz. 1688 yılında Eflak Beyi Konstantinos Kantakouzenos'a Berlin'den gönderdiği bir mektuptan kendisinin bu sırada Osmanlı topraklarının dışında, Avrupa'ya da seyahat ettiğini anlıyoruz. Bu dönemde bir yandan ilahiyat ve etimoloji ile ilgili çalışmalarını yürütüp ilk eserlerini kaleme almaya başlayan ve kilise hiyerarşisinde de "arhimandrit" seviyesine yükselen Chrysanthos, Bükreş'teki Akademi'nin müfredatının yeniden düzenlenmesinde de rol oynamıştır.[24]

---

[22] Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 151, Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-1970), 236.

[23] Chrysostomos Papadopoulos, *Dositheos: Patriarchis Ierosolymon (1641-1707)* (Kudüs: 1907).

[24] Ariadna Camariano-Cioran, *Les academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* (Selanik, Institute for Balkan Studies, 1962), 140-147.

Chrysanthos, o dönemde Osmanlı ve Avrupa siyasi arenasındaki güç mücadelelerinin bir sonucu olarak kendisini Rusya yollarında bulacaktır. II. Viyana kuşatmasından başarısız olarak dönen Osmanlı kuvvetleri Belgrad'ı da kaybedince artan Habsburg nüfuzundan çekinen Fransız büyükelçisi Osmanlı idaresinden Kutsal Topraklarda bazı imtiyazlar istemeyi bir çıkış yolu olarak görmüştür. Ortodoksların işine gelmeyen bu Katolik faaliyetlerini dengelemek isteyen Dositheos 1692 yılında Rus çarı Petro'dan yardım istemek üzere Chrysanthos'u Moskova'ya göndermiştir. Chrysanthos kendisine verilen görevlere ilaveten Rusya'ya ayrıca basılmak üzere birkaç eser de götürmüştür. Ertesi yıl Osmanlı topraklarına geri dönen Chrysanthos 1693-96 yılları boyunca zamanının büyük bir kısmını İstanbul ve Eflak arasında mekik dokuyarak geçirmiştir. Özellikle Eflak beyi Konstantinos Basarabas'ın Chrysanthos'un ilmî kişiliğine büyük saygı duyduğunu burada ayrıca dile getirmek gerekmektedir. Karlofça Antlaşmasından sonra Dositheos'un mektuplarını iletmek üzere bir kez daha Rusya'ya gittikten sonra 1702 yılında Ortodoks Kilisesine yaptığı hizmetlerden ötürü Filistin'deki Kaisaria'ya metropolit olarak atanmıştır. Bu atamada Dositheos kadar, en nüfuzlu Fenerli diplomatlardan biri olan, Divan-ı Hümayun baştercümanı Alexandros Mavrokordatos'un da etkili olduğu görülüyor.[25] Böylelikle Chrysanthos, dönemin en önemli Ortodoks önderlerinin ilişkiler ağının önemli bir parçası haline gelmişti. Bunun yanı sıra, Kaisaria metropoliti olarak atanması, ilerleyen yıllarda Osmanlı belgelerine de yansıyacak olan, adeta yazılmamış bir geleneğin ifadesiydi. Bu geleneğe göre Kudüs patriği olarak yeni bir kişi seçileceği zaman, bu kişi çoğu zaman hâl-i hazırdaki Kaisaria metropoliti oluyordu.[26] Nitekim, 1707 yılında dayısı Dositheos vefat ettiği zaman da o sırada Kaisaria metropoliti olan Chrysanthos Kudüs patriği oldu. 1697-1700 yılları arasında Padova'da eğitim alan ve farklı amaçlarla seyahat ettiği yukarıda bahsi geçen Avrupa şehirlerine ek olarak Paris'te de bulunan Chrysanthos 1730 yılında vefat edene kadar Kudüs patrikliği yapmıştır.

## III. Çatışmaların Ötesinde Bilim, İlahiyat ve Siyaset

Ortodoks Kilisesi'nin Osmanlı idaresinde geçirdiği süre boyunca bilim, ilahiyat ve siyaset üçgeni içerisinde hareket etmiş birçok kilise adamı bulunmasına rağmen Chrysanthos'u özel kılan çok önemli bir durum vardır. Chrysanthos, bu bölümde ayrıntılarıyla inceleneceği üzere hem bilim, ilahiyat ve siyasetin merkezinde kalmış hem de bu üç alanı birbiri ile çatıştırmamak suretiyle özelde Osmanlı Rum cemaati, genelde de daha geniş Osmanlı dünyası içerisinde çok önemli bir dönüşümün parçası olmuştur. Bu sebeple kendisi sadece bilim ve ilahiyat alanlarında değil, aynı zamanda bu iki alandan ayrılamayacak kadar

[25] Pinelopi Stathi, "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon: Prodromos tou Neouellinikou Diafotismou" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 1995), 5-12.

[26] 1738'de Kudüs patriği olan Parthenios'un beratında bu geleneğe atıfta bulunulduğunu görüyoruz: "mâ-tekaddemden berü Kuds-i Şerîf patriği olanlar Kesarya mitrepolidlerinden olagelmekle" BOA.KK.d.2542/3, 54.

önem arz eden siyaset alanındaki faaliyetleri ile birlikte de incelenecektir. Böylesine bir inceleme de kendisinin din ve cemaat sınırlarının ötesinde, aynı zamanda bir Osmanlı münevveri olarak da genel Osmanlı bağlamında değerlendirilmesini zaruri kılmaktadır.

Chrysanthos Notaras'ın bir Osmanlı münevveri olarak da değerlendirilmesini gerektiren bazı temel sebepler bulunmaktadır. Bunlardan ilki kendisinin Osmanlı kültür ve bilim havzasından mümkün olduğunca geniş bir oranda beslenmesine ilişkindir. Bu noktada Chrysanthos'un Ortodoks Kilisesinin resmi dili olan Yunanca ve kendisinin Avrupa'daki bilimsel birikimi takip ettiği Latince gibi dillerin yanı sıra Osmanlı topraklarındaki bilimsel literatürü takip ettiği Arapça, Türkçe, İbranice gibi dilleri de öğrendiğini belirtmek gerekir. Aynı zamanda kendi hizmetinde farklı dillerden çeviriler yapan tercümanlar da bulunmaktadır.[27] Ayrıca, Golvers ve Nicolaidis'in ifadesiyle "adeta kişisel bir kütüphane" olarak kullandığı, İstanbul'da yer alan ve Kudüs Patrikhanesinin vakıflarının kontrol edildiği kilisenin kütüphanesindeki eserler de, Osmanlı dünyasında farklı diller üzerinden dolaşımda bulunan çeşitli ilmi geleneklerin Yunanca üzerinden de devam ettiği intibaını uyandırmaktadır. İtalya'ya gidip Avrupa'daki bilimsel gelişmelerle doğrudan temas kurmadan önce sahip olduğu eserler Bizans, İbrani, İran ve Arap kaynaklarından beslendiğini göstermektedir. Bu eserlerden yalnızca iki tanesi -Ioannis Skylitzes ve yukarıda da bahsettiğimiz Korydalleus'un eserleri -Kopernik'ten de bahsediyor ve muhtemelen Chrysanthos'un Avrupa'daki yeni gelişmeleri takip edebileceği ender kaynakları teşkil ediyordu.[28]

Chrysanthos'un henüz gençlik yıllarında kaleme aldığı eserlere baktığımızda, kendisinin zihninin şekillenmesinde, adı geçen gelenekler içerisinde özellikle Arapça yazılmış eserlerden önemli ölçüde etkilendiğini görmek mümkündür. Chrysanthos 1680 gibi erken bir tarihte Arapça kaynaklara dayanarak astronomi üzerine, muhtemelen Arapça başka bir kaynağı geniş oranda çevirdiği, 78 varaktan oluşan ve *Synopsis Astronomias* (Astronomi Hülasası) adlı bir eser hazırlamıştır. Bu dönemde astronomi hakkında kaleme aldığı yazma içerisindeki bölümlerin adları dahi Arapça astronomi literatürünün kendisi üzerindeki etkisini açık olarak göstermektedir: *Ermineia kai Katagrafi tou Tetartimoriou tis Sfairas, oper kai Roup Ntagire Legetai Aravikos* (Arapça Rub Daire de Denen Yeryüzü Kadranı üzerine Tarif ve Tasvir) ve *Katagrafi kai Ermineia tou Organou Onomazomenou Tzeip* (Ceyb Denen Alet üzerine Tasvir ve Tarif). Chrysanthos'un aynı kaynaktan beslendiğine işaret eden bir başka gösterge ise yine aynı eserin sonuna eklediği, üstürlab hakkındaki Arapça terimlerin Yunanca karşılıklarını içeren sözlükçedir.[29] Her ne kadar Bizans astronomi geleneğinde üstürlab üzerine yazılmış eser-

[27] Stathi, "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon.", 167-170.

[28] Noël Golvers ve Efthymios Nicolaidis, "Verbiest's Manuscripts on Astronomy and Mechanics (1676): From Beijing to Moscow and Constantinople," *Europe and China: Science and the Arts in the 17th and 18th Centuries*, ed. Luís Saraiva. (New Jersey: World Scientific, 2012), 171.

[29] Bu yazma eserin katalog bilgileri için bkz. Iannis Karas, *Oi Epistimes stin Tourkokratia: Cheirografa kai Entypa*, cilt II. *Oi Epistimes tis Fysis* (Atina: Kentro Neoellinikon Erevnon ve

ler bulunsa da, Bizans dünyasında yapılmış bir üstürlab örneği yoktu. Nitekim Chrysanthos, ilerleyen yıllarda, bir üstürlab inşa etmek üzere yoğun çaba sarf edecektir.

Bilimsel vizyonu, daha sonra Avrupa'daki bilimsel gelişmeler ile dolaylı ya da doğrudan etkileşime geçeceği zaman daha da genişleyecek olan Chrysanthos'u bir Osmanlı münevveri olarak da değerlendirmemizi mümkün kılacak alan sadece astronomi ile de sınırlı değildir. Kendisi ayrıca tarih hakkında o dönemdeki birçok Müslüman Osmanlı münevverinin de eserlerinde karşılaşmanın mümkün olduğu iki alanda, kısa da olsa, bazı yazılar kaleme almıştır. Bunlardan en öne çıkanları, 1720-25 yılları arasında yazılmış olması muhtemel olan *Peri tis Mekkas kai Medinas* (Mekke ve Medine Üzerine) ve 1703'te yazdığı ve Sultan II. Mustafa ve III. Ahmet dönemlerini anlattığı *Alithis Istoria* (Gerçek Tarih) adlı eserlerdir.[30]

Hiç şüphesiz bu dönemde İmparatorluk'ta kullanılan bir bilim dilinde eserler verirken İmparatorluk'taki bir başka dilde yazılmış eserlerden faydalanan münevverler Chrysanthos ile sınırlı değildi. Yine aynı dönemde yaşayıp eserlerini çoğunlukla Arapça kaleme alan, ancak muhtemelen memleketindeki en yaygın dil olması hasebiyle Yunanca da bilen ve bu dilde yazılmış eserlerden faydalanan Yanyalı Esad Efendi akla ilk gelecek isimlerden biridir. Kendisinin en bilinen çalışmalarından biri, Sultan III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kurduğu tercüme heyetinin çalışmaları çerçevesinde[31] Aristoteles'in Fizika adını taşıyan sekiz bölümlük eserinin ilk üç bölümünün *Et-ta'lîmü's-sâlis* adlı Arapça tercümesidir. Bilindiği üzere, Esad Efendi'nin bu tercümesi ağırlıklı olarak Ioannis Kottounios'un (Latince: Iohannes Cottunius) Aristoteles'in ilgili eserine yazdığı Latince şerhe dayanmakta ve hem Aristoteles'in, hem Kottounios'un, hem de bizzat Esad Efendi'nin fikirlerini içermektedir. Esad Efendi'nin aynı zamanda *Manzûme-i Şâhidî* adlı manzum Farsça lugatı da Yunancaya çevirdiği, müellifin çağdaşı Râmiz tarafından ifade edilse de bu eser günümüze ulaşmamıştır.[32] Chrysanthos'un astronomi hakkındaki Arapça literatürden faydacı bir biçimde yararlanmasını hatırlatırcasına Esad Efendi de bir yandan yaradılış hakkındaki ehl-i sünnet kelamcılarının görüşlerini ifade ederken öte yandan da

Vivliopoleion tis 'Estias', 1993), 256 ve Stathi, "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon." 140-143. İlgili metnin neşredilmiş hali için bkz. Apostolos Tsakoumis, "Chrysanthos Notaras, O Astronomos," *Oi Mathimatikes Epistimes stin Tourkokratia, Athina, 10 Novemriou 1990, praktika imeridas.* ed. Efthymios Nicolaidis. (Atina: Ethniko Idryma Erevnon, 1992), 147-222. Eser ve muhteviyatı hakkında genel bir tanıtım ve değerlendirme için bkz. Nikolaos Kyriakos, "Chrysanthos Notaras, O Astronomos" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selanik Aristoteles Üniversitesi, 2007), 152-186.

[30] Stathi, "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon.", 135-137.

[31] Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987), 33-42; Salim Aydüz, "Lale Devrinde Yapılan İlmi Faaliyetler," *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997): 143-170.

[32] Kazım Sarıkavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Esad Efendi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 34.

Kottounios üzerinden tanıdığı Ortaçağ Hıristiyan düşünürlerinin fikirlerini nakletmekten imtina etmez.[33]

Chrysanthos ile Esad Efendi gibi münevverler arasındaki bu gibi benzerlikler bu tipolojideki münevverlerin birbirleriyle temas halinde oldukları fikrini akla getirir. Chrysanthos'un yukarıdaki yazılardan *Peri tis Mekkas kai Medinas*'ı, kendi ifadesiyle "okudukları ve duydukları" üzerine kaleme almış olması, kendisinin İslam tarihi ve "İsmaililer" hakkında yazdıklarını öğrenebileceği kişiler ile doğrudan teması olduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir. Peşinen söylemek gerekir ki Chrysanthos ve Esad Efendi çok sıkı ilişkilere sahiptir ve bu ilişkilerin doğası ciddi araştırmacılarca çalışılmıştır.[34] Bu minvalde Yanyalı Esad Efendi ile Chrysanthos'un Yunanca ve Arapça ile olan mesaisinin, özellikle de ikilinin birbirleriyle yazışma dili olan Yunanca'nın kilit bir rol oynadığını dile getirmek gerekir. Esad Efendi'nin Yunanca bilgisine dair ifadeler, kendisi hakkında yazılar yazmış bulunan birçok araştırmacı tarafından, çoğu zaman da derinlemesine sorgulanmaksızın, tekrar edilegelmiştir. Örneğin, Adnan Adıvar, Esad Efendi'nin "Yunancayı kendi ana dili olarak" öğrendiğini yazarken[35] Esad Efendi hakkındaki en temel referans kaynaklarından birini hazırlayan Kazım Sarıkavak da "çok iyi bildiği Grekçe"[36] gibi ifadelerle aynı görüşü desteklemektedir. Nitekim Mahmut Kaya da Esad Efendi'nin Grekçeye "tam hâkim" olduğunu söyleyerek aynı yaklaşımı göstermektedir.[37] Tespitlerini Esad Efendi'nin Yunanca eserleri üzerine temellendirmeleri dilsel olarak mümkün olmayan bu araştırmacıların tersine, Esad Efendi'nin doğrudan Yunanca yazdığı mektupları inceleyen Pinelopi Stathi'ye göre durum pek de öyle değildir. Her ne kadar Esad Efendi'nin en azından Yunanca konuştuğu şüphe götürmese de, mektuplarını yazarken kullandığı ve klasik dilin kurallarını takip etmeye çalıştığı Yunanca sınırlıdır. Sesteş gibi duran harflerin kullanımı sorunluyken yazılı Yunanca'ya hâkimiyetin önemli kıstaslarından olan tutarlı bir ortografi ise mevcut değildir.[38]

Bütün bu dilsel meselelere rağmen Chrysanthos ile Esad Efendi arasındaki münasebetin derinliği ve mahiyeti dile getirmeye değerdir. Kudüs Patrikhanesinin vakıflarının kontrol edildiği İstanbul'da yer alan merkezin, günümüzde Yunanistan Milli Kütüphanesinde (*Ethniki Vivliothiki tis Ellados*) bulunan ve Stathi tarafından keşfedilip yayınlanan mektuplara baktığımızda, ikilinin ilişkilerindeki samimiyet göze çarpmaktadır. Esad Efendi'nin Chrysanthos'a hitap etme şekil-

[33] Sarıkavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü*, 145.

[34] En temel iki çalışma için bkz. Pinelopi Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis' filos kai allilografos tou Chrysanthou Notara," *O Eranistis* 18 (1986): 57-84, B. Harun Küçük, "Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court," *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013): 125-158.

[35] A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 143.

[36] Sarıkavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü*, 25.

[37] Mahmut Kaya, "XVIII. Yüzyılda Grekçeden Yapılan Tercümeler ve Es'ad Efendi'nin Fizika Tercümesi Üzerine Bazı Tespitler," *Felsefe Arkivi* 28 (1991): 190.

[38] Stathi, "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon.", 64.

leri ile kendisini tanıtma biçimleri söz konusu olduğunda ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:[39]

1. Pek bilgili, pek aziz ve mümtaz arkadaş[ım] Kyr Chrysanthos'a (To sofotato kai makariotato kai aristo filo kyrio Chrysantho) / Arkadaşınız Esaat Efendi (O filo sas Esaat Efentis) [11 Ocak 1713]
2. Pek bilgili ve mümtaz arkadaşımız, Kyr Chrysanthos'a (To sofotato kai imeteron filon aristo, Kyrio Chrysantho) / Pek cömert [zâtlarının] Esad'ı (O eunoustatos autis Esad) [20 Ocak 1713]
3. Pek aziz, pek iyi, pek mümtaz arkadaşım, Kudüs patriği, Kyr Chrysanthos'a (To makariotato prosfilestato kai aristo ton emoi filon patriarchi Ierousalim, kyrio Chrysantho) / En büyük arkadaş Esad (akros filos Esad) [13 Şubat 1713]
4. Pek aziz, pek bilgili ve arkadaşlarımın en dostçası, Kudüs patriği, Kyr Chrysanthos (Makariotate kai sofotate, kai ton filon moi filtate patriarcha Ierousalim kyrie Chrysanthe) / pek aziz [zâtlarının], pek mümtaz arkadaşı, Esad (tis imeteras makariotitos filos aristos, Esad) [19 Mart 1713]
5. Pek aziz, pek bilgili ve arkadaşlarımın mükemmeli Kudüs patriği Kyr Chrysanthos (Makariotate, sofotate, kai ton filon moi exairete patriarcha Ierousalim kyrie Chrysanthe) / pek aziz [zâtlarının], pek mümtaz arkadaşı Esad (tis imeteras makariotitos filos aristos Esad) [29 Mart 1713]
6. Pek aziz ve pek bilgili Kudüs patriği, arkadaşlarımın her daim en mükemmel ve dostçası (Makariotate kai sofotate patriarcha Ierousalim, ton filon moi panton ariste kai prosfilestate) / pek aziz [zâtlarının] hakikî arkadaşı Esad (tis imeteras makariotitos filos gnisiotatos Esad) [18 Mayıs 1713]
7. Pek aziz ve pek bilgili Kudüs patriği, mümtaz arkadaşıma (Makariotate kai sofotate patriarcha Ierousalim, ton filon moi ariste) / pek aziz [zâtlarının], pek mümtaz arkadaşı Esad (tis imeteras makariotitos filos aristos Esad) [16 Ağustos 1713]
8. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / (Chrysanthos'un kalemiyle) pek bilgili Esad Efendi'den (tou sofotatou Esad Efenti) [29 Kasım 1713]
9. Pek aziz, pek bilgili ve pek saygın efendi (Makariotate sofotate kai sevasmiotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] mükemmel arkadaşı Esat Efendi (tis imeteras makariotitos filos exairetos Esat Efentis) [20 Mart 1714]
10. Pek aziz ve saygın efendi (Makariotate kai theosevaste despota) / pek aziz [zâtlarının] arkadaşı, gayretli Esat Efendi (tis imeteras makariotitos filos prothymos Esat Efentis) [25 Mart 1714]

[39] İlgili mektuplar şurada yayınlanmıştır: Pinelopi Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 68-84.

11. Pek aziz ve pek saygın efendi (Makariotate kai theosevaste despota) / Pek aziz [zâtlarının] arkadaşı ve emirler[iniz]deki Esat Efendi (tis imeteras makariotitos filos kai eis tous orismous Esat Efentis) [29 Haziran 1714]

12. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] hakikî arkadaşı Esat (tis imeteras makariotitos filos gnisios Esat) [29 Ağustos 1714]

13. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] arkadaşı Esat (filos tis imeteras makariotitos Esat) [16 Aralık 1714]

14. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] arkadaşı Esat (tis imeteras makariotitos filos Esat) [7 Şubat 1716]

15. Pek aziz ve pek saygın efendi (Makariotate kai sevasmiotate despota) / pek aziz [zâtlarının] hâlis arkadaşı Esat (tis imeteras makariotitos filos akraifnis Esat) [11 Nisan 1716]

16. Pek aziz ve pek saygın efendi (Makariotate, theosevaste despota) / pek aziz [zâtlarının] hâlis arkadaşı Esat (tis imeteras makariotitos filos akraifnis Esat) [6 Temmuz 1716]

17. Pek aziz ve pek bilgili, mübarek Kudüs şehrinin patriği (Makariotate kai sofotate patriarcha tis agias poleos Ierousalim) / Pek aziz [zâtlarının] mükemmel arkadaşı Müneccimbaşı (tis makariotitos filos exairetos Mounetzimpasis). [22 Haziran 1716][40]

18. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] arkadaşı ve emirler[iniz]deki gayretli Esat (tis imeteras makariotitos filos kai prothymos eis tous orismous Esat) [23 Eylül 1716]

19. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / Pek aziz [zâtlarının] hâlis arkadaşı ve emirler[iniz]deki Esat (tis imeteras makariotitos filos akraifnis kai eis tous orismous Esat) [23 Aralık 1716]

20. Pek bilgili Kudüs patriği (Sofotate patriarcha Ierosolymon) / pek cömert [zâtlarının] Esad Efendisi (imeteros eunous Esad Efentis) [27 Aralık 1716]

21. Pek aziz ve pek bilgili efendi (Makariotate kai sofotate despota) / pek aziz [zâtlarının] sâdık arkadaşı Esat (tis imeteras makariotitos filos pistos Esat) [23 Ocak 1717]

[40] Esad Efendi tarafından yazılmamış olan bu mektuba aşağıda geri dönülecektir.

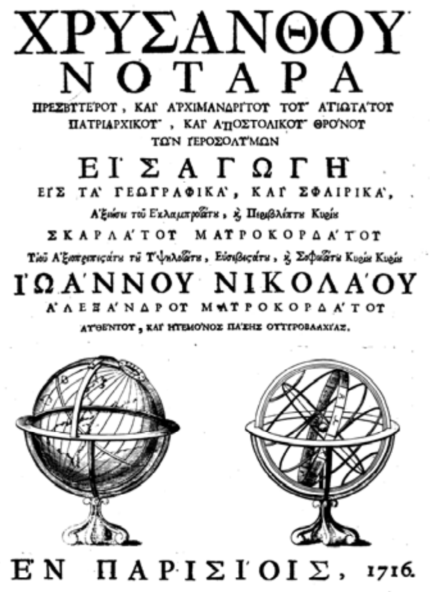
ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ
ΝΟΤΑΡΑ
ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, ΚΑΙ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ, ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
ΤΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΕΙΣ ΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ, ΚΑΙ ΣΦΑΙΡΙΚΑ,
Ἀξιώσει τοῦ Ἐκλαμπροτάτου, καὶ Περιβλέπτου Κυρίου
ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ
Υἱοῦ Ἀξιοπρεπεστάτου τοῦ Ὑψηλοτάτου, Εὐσεβεστάτου, καὶ Σοφωτάτου Κυρίου Κυρίου
ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ
ΑΥΘΕΝΤΟΥ, ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΠΑΣΗΣ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ.
ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, 1716.

Chrysanthos Notaras'ın *Eisagogi eis ta Geografika kai Sfairika* [Coğrafya ve Yerküreye Giriş] adlı eserinin kapak sayfası

Bu noktada, Chrysanthos ve Esad Efendi arasındaki hitaplara yansıyan bu sıcak ilişkilerin farklı boyutları üzerinde de durmak gerekmektedir. Harun Küçük, Hurmuzaki tarafından yayınlanan, Esad Efendi'nin 23 Kasım 1717 tarihinde Chrysanthos'a gönderdiği bir mektuba dayanarak Esad Efendi'nin Chrysanthos'a "bir hâmi ve arkadaş" olarak hitap ettiğini ve Esad Efendi'nin Chrysanthos'un himayesinde olduğunu ifade etmektedir.[41] Her ne kadar aynı hitap biçimleri ayrıca daha erken tarihlerde yazılmış olan yukarıdaki mektuplara yansımış bulunsa da, mektupları yayınlayan Stathi'nin çoğu zaman sadece Müslüman ve Ortodoks iki münevver arasındaki olağandışı bir arkadaşlık çerçevesinde değerlendirdiği ilişkiler gerçekten de bir himaye ilişkisi olabilir. Üstelik bu ilişkilerde dönemin Hıristiyanlara karşı öngörülen dini teamüllerinin de dışına çıkıldığı göze çarpar. Örneğin Esad Efendi, bu mektuplardan ikisinde, on beş ve on dokuzuncu mektuplarda, Chrysanthos'a karşı gösterdiği saygıyı "kendisinin önünde hürmetle eğilerek" ya da "kendisinin (mübârek) elini öperek"[42] ifade etmektedir. Belirtmek gerekir ki Osmanlı fetva literatürüne baktığımızda bir Müslüman'ın bir gayrimüslimi ya da inancını yüceltmesi, ya da fetvalardaki ifadesiyle ta'zîm etmesi amacıyla yapılacak, selam vermek gibi fiillere dahi ulema tarafından müsamaha gösterilmemiştir.[43] Dolayısıyla, Esad Efendi Chrysanthos ile kurduğu ilişkilerde mensubu bulunduğu ulemanın öngördüğü sınırları, en hafif tabirle, zorlamaktadır.

Chrysanthos ile Esad Efendi arasındaki münasebet aynı zamanda daha geniş bir ilişkiler ağına da işaret etmektedir. Hem Chrysanthos ile Esad Efendi'nin

---

41 B. Harun Küçük, "Natural Philosophy and Politics," 134. Bu mektupta Esad Efendi'nin kullandığı hitap 'pek aziz ve pek bilgili efendi' (makariotate kai sofotate despota) iken Esad Efendi mektubun sonunda da kendisini Chrysanthos'un 'arkadaşı' olarak tanıtmaktadır. Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente Privitoare La Istoria Românilor*, (Bucharest: Romanian Academy, 1917), cilt. XIV.2, 824-826.

42 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 79, 82.

43 İbn Kemal'in konu hakkındaki bir soruya verdiği fetva şöyledir: "Mes'ele: Kefereye selâm virmek şer'an câ'iz midir? El-Cevâb: Ta'zîmen câ'iz değildir. İhtiyâcî olıcak câ'izdir." Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye 2061, 63.

hem de bu ikilinin çevresindekilerin bu ikili üzerinden birbirleriyle hediyeleşmeleri de ender değildir. Birkaç örnek vermek gerekirse Chrysanthos, yukarıdaki hediyelerine ek olarak Esad Efendi'ye, oğluna verilmek üzere mektup arasına konmuş bitkiler (floria), Esad Efendinin "trofi tis glottis" (kelime anlamıyla "dil yemeği") olarak isimlendirdiği bir hediye ve iki defaya mahsus olmak üzere mektupta ne olduğu belirtilmeyen birer hediye göndermiştir.[44] Esad Efendi de Chrysanthos'a kendi tabiriyle bir kutu "rachatoulkoulkoum" (Arapça: rahatu'l-hulkum), yani lokum göndermiştir.[45] Chrysanthos'un irtibatta bulunduğu Osmanlı Müslüman münevverleri Yanyalı Esad Efendi ile sınırlı olmayıp Müneccimbaşı Ali Efendi'yi de kapsamaktadır. Üstelik Chrysanthos'un mektuplarına baktığımızda Ali Efendi'nin, Esad Efendi ile Chrysanthos'un ortak arkadaşı olduğu ve ikilinin mektuplarında kendisini tanıtmak için ayrıca bir bilgilendirme yapılmadığı da görülmektedir.[46] Ayrıca Esad Efendi'nin "müneccimbaşının arkadaşı" diye bahsettiği bir kişi de Esad Efendi üzerinden Chrysanthos'a bir kaime yazı ve iki hokka macun göndermiştir.[47] Chrysanthos ile dönemin önemli Rum münevver ve diplomatları arasındaki mektuplara bakıldığında Esad Efendinin bu mektuplarda çoğu zaman ilgili münevver ve diplomatlar aracılığıyla Chrysanthos'a selamlarını gönderen kişi olarak yer aldığı görülmektedir.[48] Aynı şekilde Esad Efendi de Chrysanthos'a yazdığı mektuplarda, bazı Rum eşhasın selamlarını ileten kişi olmuştur.[49]

Peki Chrysanthos ile Yanyalı Esad Efendi arasında ilmi çalışmalarına katkıda bulunabilecek bir etkileşim olmuş mudur? Bu soruya verilecek cevap muhtemelen olumlu bir mahiyettedir. Esad Efendi birinci mektubunda Chrysanthos'tan kendisine bazı haritalar göndermesini istemektedir.[50] Acaba bu haritalardan biri Chrysanthos'un 1700 yılında Padova'da yayımladığı dünya haritası ya da bu haritanın kısmi bir parçasının bir sureti midir? Mektubun içeriğine bakarak bu ihtimali akla getirmenin ötesinde bir şey yapamıyoruz. Üçüncü mektubunda ise her ne kadar içeriklerinden bahsetmese de kendisinin gönderdiği "cüzleri" aldığını yazmaktadır.[51] Yine dokuzuncu mektupta da kendisine gönderilen ve yine içeriğinden bahsetmediği bir defter için Chrysanthos'a teşekkür etmektedir.[52] Konu hakkında yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar neticesinde daha somut bilgilere ulaşılması muhtemeldir.

Chrysanthos'un Avrupa'daki Bilim Devrimi ile temas kurduğu noktalar da ilahiyat ile bilimi çatıştırmadığı önemli bir alan olması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu temas noktalarından ilki Chrysanthos'un 1693'teki Moskova

---

44 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 76, 77 ve 75, 81.
45 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 69.
46 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 65, 80.
47 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 76.
48 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 57-58.
49 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 64.
50 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 68.
51 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 70.
52 Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 75.

ziyareti esnasında gerçekleşmiştir. Çin imparatoru, astronomi alanında uzman Cizvit bir misyoner olan Ferdinand Verbiest'ten astronomi hakkında bir eser hazırlamasını istemiş, bu eserin bir nüshası da Rus çarının elçisi Nikolaos Spatharis-Milescu tarafından Moskova'ya getirilmiştir. Bu yazma, astronomi konusundaki bilgi ve tutkusu ile tanınan Chrysanthos'a gösterildiğinde hemen bir nüshanın da kendisi için hazırlanmasını istemiştir. Yukarıda bahsedilen, Yanyalı Esad Efendi'nin mektupları ile aynı yerde, Yunanistan Milli Kütüphanesi'nin bünyesinde, Kudüs Patrikhanesinin vakıflarının kontrol edildiği merkezin arşivinde bulunan bu eser yakın zamana kadar keşfedilmemişti.[53] Chrysanthos bu eser sayesinde Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden belki de ilk kez bu kadar derinlemesine haberdar olmaya başlamıştır. Ayrıca Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde, Louis Ellies Du Pin, Alexandre Noël, Michel Le Quien ve Giovanni Domenico Cassini gibi dönemin önemli bilim adamları ile de tanışan Chrysanthos, *Eisagogi eis ta Geografika kai Sfairika* (Coğrafya ve Yerküreye Giriş) adlı eserini de Avrupa'da yayımlatmıştır.[54] Chrysanthos bu eserinde dünyanın içinde bulunduğu sisteme dair dört farklı görüşten bahsetmektedir: Batlamyus, Kopernik, Tycho-Brahé ve Descartes sistemleri.[55] Avrupa'daki Bilim Devriminden haberdar olmanın, Ortodoks ilim dünyasındaki geleneksel yaklaşımın tamamen ortadan kalktığı anlamına geldiğini düşünmek biraz aceleci bir tavır olacaktır. Chrysanthos gibi sıra dışı örneklerde bile, değişim çoğu zaman tedrici bir biçimde ve gelenekle temas halinde gelmiştir. Nitekim, Chrysanthos her ne kadar Avrupa'daki coğrafi gelişmelerden haberdar olsa ve bu sistemleri Batlamyus'un yanında sıralasa da aynı eserde hala Batlamyus'un dünya-merkezli sistemine taraftar görünmektedir. Fakat bu eserin en önemli yönü, Chrysanthos'un Tanrı'ya ulaşmanın bir yolu olarak bilimsel araştırmaya atfettiği roldür.

Yukarıda, Chrysanthos'un en büyük isteklerinden birinin bir üstürlab inşa etmek olduğuna ve bu uğurda hem Arapça hem de Latince yazılmış eserlerden bilgiler topladığına değinilmişti. Chrysanthos, bütün bu çalışmalar neticesinde bir üstürlab inşa edebilmiştir. 1892 yılında Kudüs'te keşfedilen bu üstürlabın üzerinde Yunanca şu cümle yer almaktadır: "Bu cihaz Cassini'nin rehberliğinde keşiş Chrysanthos tarafından Kudüs'teki kardeşlerinin Tanrı'ya kendi eserlerine göre tapınmaları için inşa edilmiştir."[56] Buradaki "Tanrı'ya kendi eserlerine göre tapınmaları" ifadesi ve bu uğurda bir bilimsel cihazdan faydalanılması, geleneksel Ortodoks anlayıştan açıkça kopularak, tıpkı Avrupa'daki Bilim Devriminin ruhunu yansıtır bir biçimde, Tanrı'ya doğrudan gözlem gibi bilimsel yöntemlerle

---

[53] Eserin neşir ve çevirisi için bkz. Noël Golvers ve Efthymios Nicolaidis (ed.), *Ferdinand Verbiest and Jesuit science in 17th century China: an annotated edition and translation of the Constantinople manuscript (1676)*, (Atina ve Leuven: Institute for Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation / Ferdinand Verbiest Institute, 2009).

[54] Chrysanthos Notaras, *Eisagogi eis Ta Geografika kai Sfairika*, (Paris: 1716). Eser, muhtemelen Paris yerine Viyana'da yayımlanmıştı.

[55] Germaine Aujac, "Chrysanthos Notaras et les systèmes du monde," *Pallas* 59 (2002): 75-88.

[56] G.L. Arvanitakis, "Notes astronomiques," *Le Messager d'Athènes* 5217 (1939).

ulaşmayı simgelemektedir.[57] Chrysanthos'un beslendiği kaynakların Arapça ya da Latince geleneklerden gelmesi, dönemin Ortodoks temayüllerinin dışında olsa da, Chrysanthos için sorun teşkil etmediği gibi, ulaşmak istediği amaca da hizmet etmektedir.

Bilimsel vizyonu birçok farklı gelenekten gelen kaynaklarla beslenen Chrysanthos'un çalışmaları birçok açıdan Ortodoks ilahiyatı ve çoğu zaman devletlerarası siyasetten ayrı tutmanın zor olacağı kilise siyaseti için de önemli sonuçlara sahip olmuştur. İlahiyat açısından baktığımızda Chrysanthos dönemi, dayısı Dositheos'u takip eden Katolik-karşıtı bir siyaset ile bilinmektedir. Bu dönemde Katolikler ile Kutsal Yerler[58] ve Cizvitlerin Ortodokslar arasındaki misyonerlik faaliyetleri üzerinden çok büyük çatışmalar yaşayan Ortodoks Kilisesinin en önemli temsilcilerinden biri, hatta belki de en önemlisi Chrysanthos Notaras'tan başkası değildir. Dönemin Fransız diplomatlarının raporlarında her ne kadar Kudüs Patrikhanesi Ortodoks kilise hiyerarşisi içerisinde en son sırada yer alsa da Chrysanthos'un adeta bütün Ortodoks Kilisesini idare ettiği ifade edilmektedir.[59] Bu dönemde Ortodoks Kilisesi siyaset açısından gittikçe artan bir biçimde Latin-karşıtı bir grubun önderliğinde örgütlenmiş ve Chrysanthos bu örgütlenme içerisinde etkin bir rol oynamıştır. Örneğin 1724 yılında Antakya Ortodoks Patrikliğine bir Katolik seçildiği zaman, İstanbul'da bir sinod toplanmış ve bu süreç içerisinde, devlet ve kilise belgelerine yansıyacak şekilde, İstanbul patriği ile Divan-ı Hümayun tercümanı[60] ve Chrysanthos da çok etkin bir siyaset izlemiştir.[61] Neticesinde, yüzyıllardır küçük istisnalar dışında Arapça-konuşan ve Katolikler ile çoğu zaman iyi ilişkilere sahip olan patrikler tarafından idare edilen Antakya Patrikhanesi için, Silvestros'tan sonra Fenerlilerin ve Chrysanthos gibi nüfuzlu patrikhane elitlerinin desteklediği Yunanca konuşan patrikler dönemi başlamıştır -ki bu dönem 1724-1899 yıllarını kapsayan uzun bir döneme yayılacaktır.

Rum cemaati ve Ortodoks Kilisesi içerisindeki bu gibi gelişmeler siyasi otorite ile kurulan ilişkiden bağımsız olarak incelenemez. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Dositheos Notaras'tan itibaren Kudüs patrikleri Rus çarları ile iyi ilişkiler geliştirmeye yönelik bir siyaset izlemeye başlamışlardı. Nitekim Chrysanthos da bu çerçevede dayısı Dositheos'un temsilcisi olarak Moskova'ya gitmişti. Ayrıca Osmanlı himayesinde bulunan Eflak ve Boğdan'ın Ortodoks beyleri de Chrysanthos'un güçlü ilişkilere sahip olduğu şahıslardı. Bununla birlikte, Ortodoks

---

57 Efthymios Nicolaidis, "Science and the Eastern Orthodox Church during the 17th-19th centuries," *The Circulation of Science and Technology: Proceedings of the 4th International Congress of the European Society for the History of Science, Barcelona, 18-20 November 2010*, ed. Antoni Roca-Rosell, (Barcelona: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2012), 22.

58 Bu mesele hakkında etraflı bir çalışma için bkz. Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: the question of the holy sites in early Ottoman times* (Leiden: Brill, 2001).

59 Antoine Rabbath (ed.), *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient* (Paris: A. Picard, 1910), cilt. II: 375-376.

60 BOA.KK.d.2542/1, 170-171.

61 Athanasios Papadopoulos-Kerameus (ed.), *Analekta Ierosolymitikes Stachyologias, i syllogi anekdodon kai spanion ellinikon syggrafon peri ton kata ein eoan orthodoxon ekklision kai malista tis ton Palaistinon*, (Brüksel: 1963), cilt. II. 385-389.

Kilisesi içerisindeki siyaset söz konusu olduğunda Chrysanthos'un takip ettiği siyasetin sadece Rusya ile sınırlı olduğunu söylemek güçtür. Üstelik dayısı Dositheos'un aksine, Rusya ile kurduğu ilişkilerin mahiyeti de siyasi duruma göre değişiklik gösterebiliyordu. Yer yer yakınlaşan yer yer uzaklaşan ilişkilerin bir noktasında Ruslar tarafından Chrysanthos'un "bir ateist ve eskiden beridir bir Türk casusu" olduğuna dair sözler dillendirilmiş, 1713 itibariyle de Chrysanthos Rusya ile olan irtibatını sonlandırmıştır.[62] Bu dönemde Osmanlı merkezi yönetiminin de gerek Fenerliler gerekse Ortodoks patrikleri ile güçlü bağlar kurmaya başladığını görmekteyiz. Osmanlı merkezi idaresi, 1711 yılında kısa süreliğine Boğdan beyi olan ve Ruslarla işbirliği yapıp Osmanlı topraklarını terk eden Dimitrie Kantemir'den sonra Boğdan beylerini, 1715'ten sonra da Eflak beylerini tamamen Fenerli Rumlardan seçmeye başlamıştır. Hal-i hazırda Kapudan Paşa tercümanı ile Divan-ı Hümayun tercümanlarının da tamamen Fenerli Rumların elinde olduğu bu dönemde, Ortodoks Kilisesi de artan bir şekilde daha merkezileşmiş bir Osmanlı kurumu olarak örgütlemeye başlamıştır.[63] Bu çerçevede, Osmanlı merkezi idaresi genelde Ortodoks patriklerini, özelde de Kudüs patriğini, birçok mekanizma ile hem Kilise içerisindeki unsurlara hem de farklı cemaatlerden gelen etkilere karşı güçlendirmeye çalışmıştır. Örneğin, Chrysanthos'a verilen beratta[64] kendisinin piskopos, papaz ve keşişleri azl ve tayin etmesine dışarıdan müdahale edilmesinin önüne geçmeyi amaçlayan bir şart bulunmaktadır. Benzer şekilde, muhtemelen Katolikler ile Ortodoksların evlendirilmesinin önüne geçmek üzere bazı köy papazlarının "âyînlerine muhâlif nikâh câ'iz olmayan Rum tâ'ifesine" nikâh kıymamaları emredilmiştir. Diğer Ortodoks Patrikhanelerinin de Osmanlı idaresi nezdinde benzer bir muamele görmeye başladığını gösterir bir biçimde, benzer şartlar o dönemdeki diğer patrik beratlarına da yansımıştır.

Bilimin pragmatik sonuçları ile bağlantılı olması sebebiyle devlet mekanizmasından ayrıştırılamayacak olan önemli bir pratik, vergilendirmeye ilişkindir. Bu meyanda, Chrysanthos'un coğrafya alanındaki çalışmalarının Ortodoks Kilisesi ile ilgili belki de en kapsamlı sonucu, kendisinin Osmanlı topraklarındaki Ortodoks kilise adamları ve cemaatlerinin yaşadığı kilise merkezlerinin bir listesini sunduğu *Syntagmation* adlı eseridir.[65] Batı Kilisesindeki formları *Notitiae Episcopatuum* olarak bilinen bu eserler Kilise merkezlerinin cemaatler hakkındaki en

[62] Panchenko, *Arab Orthodox Christians*, 350-354.
[63] Hasan Çolak ve Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats* (Istanbul: The Isis Press, 2019), 19-60.
[64] Chrysanthos'un beratı için bkz. BOA.KK.d.2542/0, 89. Aynı beratın transkripsiyonu, İngilizce çevirisi ve tıpkıbasımı için bkz. Çolak ve Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 77-78, 204-205, 328.
[65] Chrysanthos Notaras, *Syntagmation peri ton offikion, klirikaton, kai archontikion tis tou Christou agias ekklisias meta ton egcheiridion ton peri ton epta mystirion Gavriil Filadelfias kai Iov Amartolou syn omilia tini thespesia Gennadiou patriarchou Konstantinoupoleos*, (Venedik: 1778).

önemli yazılı eserleri arasındadır. Türünün diğer örnekleri[66] ile kıyaslandığında oldukça ayrıntılı olduğu gözlemlenen Chrysanthos'un bu eserinde,[67] başka bir vesileyle görece yeni bir bilim dalı olarak tanıttığı coğrafyanın[68] temel kaygılarının oluşturduğu bir bakış kolaylıkla seçilir. Cemaat hakkında bu denli geniş ve sistematik bir bilginin toplanmış olması ile bu bilgiden gelecek olan materyal kaynaklar arasında bir ilişki olduğunu düşünmemek pek mümkün değildir. Nitekim, Chrysanthos'un patriklik yaptığı dönemde Osmanlı idaresi ile kurduğu ilişkilere baktığımızda vergilendirmenin oynadığı başat rol dikkat çekmektedir. Chrysanthos'un beratına bakıldığında genelde iktisadi alanda, özelde ise vergilendirme alanında birçok noktada Osmanlı merkezi idaresi ile Ortodoks Kilisesi arasındaki işbirliği göze çarpmaktadır. Örneğin, Kudüs Patrikhanesine bağlı ruhbanın mirası, beytü'l-mâl ve kassâm âdemleri gibi devlet görevlilerinin kontrolünün dışında tutulmuş ve adı geçen mirasın doğrudan Chrysanthos ya da vekilleri tarafından alınmasının siyasi dayanağı sağlanmıştır. Osmanlı idaresi ile Chrysanthos arasındaki güçlü ilişkiyi gösteren bir başka noktada, patriklerin Osmanlı topraklarındaki Rum ruhban ve reayasının da vasiyet ya da sadaka olarak bıraktıkları nakit ve eşyaları alabilmesi için "Rum şâhidleriyle şer'ile" hareket edilmesi emredilmiştir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta böylesine iç içe geçmiş bir ilişkiler ağının kayda değer bir parçasını da Esad Efendi'nin oluşturmasıdır. Nitekim, Esad Efendi, Boğdan Beyi Dimitrie Kantemir'in[69] ve Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve Eflak ve Boğdan beyliği yapacak olacak olan Nikolaos Mavrokordatos'un hocalığını yapmıştır.[70] Devlet mekanizmasını yakından takip etme fırsatına sahip olan Esad Efendi'nin özellikle Rum cemaatinin önemli önderlerinden Eflak ve Boğdan beyleri ve kapu kethüdaları gibi kişilerle ilgili bazı küçük bilgileri Chrysanthos ile paylaştığına dair kimi örnekler bulunmaktadır.[71] Ancak belki de en çok dikkat çeken örnek, Rumlar ile Katolikler'in Kutsal Yerlerdeki mücadeleleri ve Osmanlı devlet mekanizmasının işleyişi hakkındadır. Burada Esad Efendi'nin hem kilise siyasetinin meselelerine nüfuz etme derecesi hem de bu nüfuzun mahiyeti hakkında çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır:

> Kendilerine malum olsun ki Kudüs mollası müneccimbaşı efendiye (ki kendisi zât-ı muhteremlerini selamlamaktadır) mektup yazdı ve papazlar aracılığıyla bir ferman döndü, bunu başkeşişten istedik ve elinde bu konu hakkında iki arzuhal olduğunu söyledi. Bunları ben de görüp beğendim ve

[66] Elizabeth Zachariadou, *Deka Tourkika Eggrafa gia tin Megali Ekklisia (1483-1567)* (Atina: Ethniko Idryma Erevnon, 1996), 109-144, Paraskevas Konortas, *Othomanikes Theoriseis gia to Oikoumeniko Patriarcheio: 17os-arches 20ou aiona* (Atina: Alexandreia, 1998), 229-295.

[67] Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East*, 201.

[68] Eser şu şekilde başlamaktadır: "Coğrafya; aritmetik ve geometrinin aksine, matematiğin ilk ve en eski alanlarından biri olmadığı için..." Notaras, *Eisagogi*, 1.

[69] Ion Matei, "Le maître de langue turque de Dimitri Cantemir: Esad Efendi," *Revue des Études Sud-Est Européennes* 10/2 (1972): 281-289.

[70] B. Harun Küçük, "Natural Philosophy and Politics," 134.

[71] Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 71, 74.

> [bu mektuplar] teslim edildiler. Daha sonra başkeşişle bu konu hakkında tekrar konuşunca bana Frenklere danıştığını ve iş böyle kalınca, [Frenklerin] bu sefer meseleleri kavrama lütfunda bulunmadıklarını söyledi. Ancak o zaman, [belgenin] tashih edilmesini istiyoruz ve kaymakam marifetiyle (*me to maarifeti tou kagimmekami*) sonuç alınmasını ümit ediyoruz.[72]

Bu örnek de göstermektedir ki öncelikli olarak iki münevver arasında başlamış olan münasebet, Chrysanthos döneminde takip edilen Katolik-karşıtı havada ve Osmanlı idaresi ile güçlendirilen bir ilişkiler ağı çerçevesinde, bilim, ilahiyat ve siyaseti bir arada tutabilmektedir.

Özetlemek gerekirse, 17. yüzyılın ikinci ve 18. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Chrysanthos Notaras, Ortodoks bilim, ilahiyat ve siyaset geleneğinin merkezinde yer alan önemli bir Osmanlı münevveri olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı ve Osmanlı-dışı bilim geleneklerinin yanı sıra Avrupa'daki Bilim Devrimi ile de yakın temas içerisinde olan Chrysanthos kaynağı ne olursa olsun, Tanrı'ya ulaşmak için bilimsel yöntemlerin önemine inanan bir din adamı olarak Ortodoks geleneği içerisinde Theofilos Korydalleus ve Kyrillos Loukaris gibi münevverler ile önemli paralellikler arz etmektedir. Ancak, ilahiyat konusundaki yaklaşımı dışa daha açık olan bu şahısların aksine Avrupa'daki dini hareketlere karşı bir mahiyet taşımaktadır. Bu tutumu dönemin şartları içerisinde mümkün kılan ise Chrysanthos'un siyasi yapı ile kurmuş olduğu ilişkidir. Selefi ve dayısı Dositheos'un aksine Rusya ile ilişkilerini önceleri daha kararsız bir seviyede tutmuş, daha sonra ise tamamen kesmiştir. Aynı zamanda siyasi çevrelerle de güçlü ilişkilere sahip bulunan Yanyalı Esad Efendi gibi önemli münevverlerin de dâhil olduğu geniş bir ilişkiler ağının da aktif bir parçası olan Chrysanthos, Osmanlı merkezi idaresi için savaştan diplomasiye geçişi simgeleyen bir dönemde, siyasi destekçilerini daha çok Osmanlı idaresinin farklı mekanizmalarında bulmuştur. Artan bir oranda Osmanlı idaresi ile iç içe geçen Rum diplomatları bu dönemde Ortodoks Kilisesi için de önemli birer siyasi dayanak noktası haline gelmiştir. İşte bu şartlar altında, Chrysanthos gibi şahısların da katkısıyla, Ortodoks Kilisesi bir Osmanlı kurumu olarak da şekillenmeye başlamıştır. Chrysanthos'un bir bilim adamı olarak üzerine kafa yorduğu astronomi ve coğrafya gibi alanlardaki çalışmaları işte böyle bir ortamda materyal sonuçlar doğurmaya başlamıştır. Bilim, ilahiyat ve siyaseti ustalıkla bir arada tutan Chrysanthos gibi şahısları bir Osmanlı münevveri olarak da değerlendirerek daha geniş bir Osmanlı bağlamında incelemek hem bilim hem de siyaset tarihine bakış açımızı sınırlandıran farklı çatışma tezlerinin sınırlarını aşmayı mümkün kılacaktır.

[72] Stathi, "O 'sofotatos Esat Efentis'," 78.

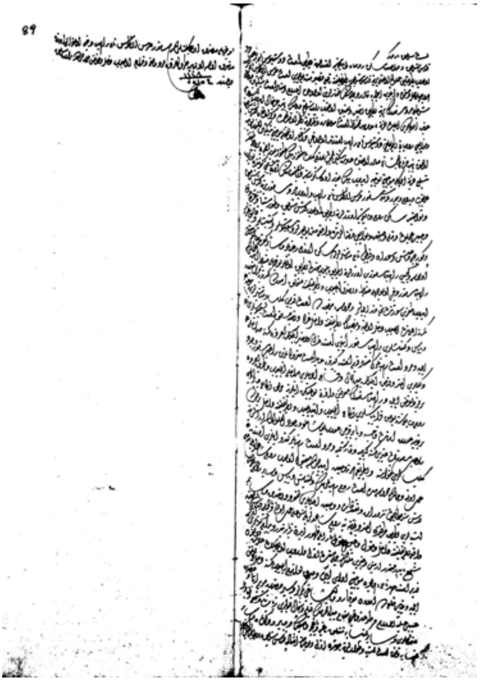

Chrysanthos Notaras'ın beratının Osmanlı arşivlerindeki sureti

# Kaynakça

## Arşiv Belgeleri

### Başbakanlık Osmanlı Arşivi

*Kâmil Kepeci Tasnifi*

BOA.KK.d.2542/0.

BOA.KK.d.2542/1.

BOA.KK.d.2542/3.

### Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Nuruosmaniye 2061.

### Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

Golvers, Noël ve Efthymios Nicolaidis, ed. *Ferdinand Verbiest and Jesuit science in 17th century China: an annotated edition and translation of the Constantinople manuscript (1676)*. Atina ve Leuven: Institute for Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation / Ferdinand Verbiest Institute, 2009.

Hurmuzaki, Eudoxiu de, ed. *Documente Privitoare La Istoria Românilor*. Bucharest: Romanian Academy, 1917.

Karmiris, Ioannis, ed. *Ta Dogmatika kai Symvolika Mnimeia tis Orthodoxou Katholikis Ekklisias*. Atina: 1953.

Notaras, Chrysanthos. *Eisagogi eis Ta Geografika kai Sfairika*, Paris: 1716.

Notaras, Chrysanthos. *Syntagmation peri ton offikion, klirikaton, kai archontikion tis tou Christou agias ekklisias meta ton egcheiridion ton peri ton epta mystirion Gavriil Filadelfias kai Iov Amartolou syn omilia tini thespesia Gennadiou patriarchou Konstantinoupoleos*, Venedik: 1778.

Papadopoulos-Kerameus, Athanasios, ed. *Analekta Ierosolymitikes Stachyologias, i syllogi anekdodon kai spanion ellinikon syggrafon peri ton kata ein eoan orthodoxon ekklision kai malista tis ton Palaistinon*, Brüksel: 1963.

## İkincil Kaynaklar

Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

Arnakis, G. Georgiades. "Gregory Palamas among The Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources". *Speculum* 26/1 (1951): 104-118.

Arvanitakis, G.L. "Notes astronomiques". *Le Messager d'Athènes* 5217 (1939).

Aujac, Germaine. "Chrysanthos Notaras et les systèmes du monde". *Pallas* 59 (2002): 75-88.

Aydüz, Salim. "Lale Devrinde Yapılan İlmi Faaliyetler". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997): 143-170.

Bayraktar Tellan, Elif. "Bir Osmanlı Müverrihi: Athanasios Komnenos Hypsilantis". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2018): 175-188.

Buxhoeveden, Daniel, ve Gayle Woloshak, ed. *Science and the Eastern Orthodox Church*. Farnham: Ashgate, 2011.

Camariano-Cioran, Ariadna. *Les academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*. Selanik, Institute for Balkan Studies, 1962.

Cicanci, Olga. "Représentants de la diaspora grecque dans la vie culturelle de l'espace roumain (fin XVIe-début XIXe siècle)". *Relations Gréco-Roumaines: Interculturalité et identité nationale*, ed. Paschalis M. Kitrolimidès ve Anna Tabaki, 237-251. Atina: Institut de Recherches Néohelléniques, 2004,

Çolak, Hasan ve Elif Bayraktar-Tellan. *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*. Istanbul: The Isis Press, 2019.

Çolak, Hasan. *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Demir, Remzi. *Philosophia Ottomanica: Osmanlı Felsefesi*. Ankara: Lotus, 2018.

Draper, John William. *History of the Conflict between Religion and Science*. New York: D. Appleton and Company, 1875.

Frazee, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*. Londra: Cambridge University Press, 1983.

Golvers, Noël ve Efthymios Nicolaidis. "Verbiest's Manuscripts on Astronomy and Mechanics (1676): From Beijing to Moscow and Constantinople". *Europe and China: Science and the Arts in the 17th and 18th Centuries*, ed. Luís Saraiva, 163-184. New Jersey: World Scientific, 2012.

Heyberger, Bernard. *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècle)*. Roma: École française de Rome, 2014.

İnalcık, Halil. "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City". *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-1970), 229-249.

İpşirli, Mehmet. "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler". *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 33-42. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987.

Karas, Iannis ve diğerleri. *Istoria kai Filosofia ton Epistimon ston Elliniko ston Elliniko Choro 17os-19os aionas*. Atina: Metaichmio, 2003.

Karas, Iannis. *Oi Epistimes stin Tourkokratia: Cheirografa kai Entypa*, cilt II. *Oi Epistimes tis Fysis.* Atina: Kentro Neoellinikon Erevnon ve Vivliopoleion tis 'Estias', 1993.

Karathanasis, Athanassios E. "Le role culturel des Grecs dans les Pays roumains". *Relations Gréco-Roumaines: Interculturalité et identité nationale*, ed. Paschalis M. Kitrolimidès ve Anna Tabaki, 251-259. Atina: Institut de Recherches Néohelléniques, 2004.

Kaya, Mahmut. "XVIII. Yüzyılda Grekçeden Yapılan Tercümeler ve Es'ad Efendi'nin Fizika Tercümesi Üzerine Bazı Tespitler". *Felsefe Arkivi* 28 (1991): 183-192.

Kermeli, Evgenia, "Kyrillos Loukaris' Legacy: Reformation as a catalyst in the 17th century Ottoman society," *The Muslim World* 107 (2017): 737-753.

Kermeli, Evgenia. "The Tobacco Controversy in Early Modern Ottoman Christian and Muslim Discourse". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2014): 121-135.

Kermeli-Ünal, Evgenia. "17. Yüzyılda Bir Kültürel Rastlaşma: Vani Efendi ile Panagiotakis Nikousios'un Söyleşisi". *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, 446-458. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Kitromilides, Paschalis M. "The Last Battle of the Ancients and Moderns: Ancient Greece and Modern Europe in the Neohellenic Revival". *Modern Greek Studies Yearbook* 1 (1985): 79-91.

Konortas, Paraskevas. *Othomanikes Theoriseis gia to Oikoumeniko Patriarcheio: 17os-arches 20ou aiona*. Atina: Alexandreia, 1998.

Küçük, B. Harun. "Early Modern Ottoman Science: A New Materialist Framework". *Journal of Early Modern History* 21 (2017): 407-419.

Küçük, B. Harun. "Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013): 125-158.

Kyriakos, Nikolaos. "Chrysanthos Notaras, O Astronomos." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selanik Aristoteles Üniversitesi, 2007).

Lindberg, David C., ve Ronald L. Numbers. "Beyond War and Peace: A Reappraisal of the Encounter between Christianity and Science". *Church History* 55/3 (1986): 338-354.

Matei, Ion. "Le maître de langue turque de Dimitri Cantemir: Esad Efendi". *Revue des Études Sud-Est Européennes* 10/2 (1972): 281-289.

Murphey, Rhoads. "Westernisation in the Eighteenth-century Ottoman Empire: How Far, How Fast?". *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999): 116-139.

Neale, John Mason. *A History of the Holy Eastern Church: Patriarchate of Alexandria.* Londra: 1847.

Nicolaidis, Efthimios ve diğerleri. "Science and Orthodox Christianity: An Overview". *Isis* 107/3 (2016), 542-566.

Nicolaidis, Efthimios. *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Orthodoxy to the Age of Globalization*. Çev. Susan Emanuel, Baltimore: John Hopkins University Press, 2011.

Nicolaidis, Efthymios. "Science and the Eastern Orthodox Church during the 17th-19th centuries". *The Circulation of Science and Technology: Proceedings of the 4th International Congress of the European Society for the History of Science, Barcelona, 18-20 November 2010*, ed. Antoni Roca-Rosell, 17-25. Barcelona: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 2012.

Pahlitzsch, Johannes. "Gregory Palamas". *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History,* cilt 5 *(1300-1500)*, ed. David Thomas ve diğerleri. 101-108. Leiden: Brill, 2013.

Panchenko, Constantin A. *Arab Orthodox Christians under the Ottomans: 1516-1831*. Çev. Brittany Pheiffer Noble ve Samuel Noble, New York: Holy Trinity Seminary Press, 2016.

Papadopoulos, Chrysostomos. *Dositheos: Patriarchis Ierosolymon (1641-1707).* Kudüs: 1907.

Peri, Oded. *Christianity under Islam in Jerusalem: the question of the holy sites in early Ottoman times.* Leiden: Brill, 2001.

Petsios, Konstantinos. *İ Peri Fyseos syztisi sti Neoelliniki Skepsi: Opseis sis filosofikis dierevnisis apo ton 15o os ton 19o aiona.* Yanya, Hetaireia Epirotikon Meleton, 2002.

Philippidis-Braat, Anna. "La Captivité de Palamas chez les Turcs: Dossier et Commentaire". *Travaux et Memoires* 7 (1979): 109-221.

Podskalsky, Gerhard. *İ Elliniki Theologia epi Tourkokratias, 1453-1821: İ Orthodoksia sti Sfaira Epirrois ton Dytikon Dogmaton meta ti Metarrythmisi.* Çev. Georgios D. Metallinos. Atina: Morfotiko İdryma Ethnikis Trapezis.

Rabbath, Antoine. ed. *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient*. Paris: A. Picard, 1910.

Robertson, J. N. W. B. ed. *The Acts and Decrees of the Synod of Jerusalem sometimes called the Council of Bethlehem holden under Dositheus, the Patriarch of Jerusalem in 1672.* Londra: 1899.

Runciman, Steven. *The Fall of Constantinople, 1453.* Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

Sarıkavak, Kazım. *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Esad Efendi.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.

Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, Çev. Kübra Oğuz, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Stathi, Pinelopi. "Chrysanthos Notaras Patriarchis Ierosolymon: Prodromos tou Neouellinikou Diafotismou." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, 1995.

Stathi, Pinelopi. "O 'sofotatos Esat Efentis' filos kai allilografos tou Chrysanthou Notara". *O Eranistis* 18 (1986): 57-84.

Todt, Klaus-Peter. "John VI Cantacuzenus". *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History,* cilt 5 *(1300-1500)*, ed. David Thomas ve diğerleri. 165-178. Leiden: Brill, 2013.

Tsakoumis, Apostolos. "Chrysanthos Notaras, O Astronomos". *Oi Mathimatikes Epistimes stin Tourkokratia, Athina, 10 Novemriou 1990, praktika imeridas.* ed. Efthymios Nicolaidis. 147-222. Atina: Ethniko Idryma Erevnon, 1992.

Williams, George. *The Orthodox Church of the East in the Eighteenth Century, being the correspondence between the Eastern Patriarchs and the nonjuring bishops.* Londra, Oxford & Cambridge: Rivingstones, Williams 1868.

Zachariadou, Elizabeth. *Deka Tourkika Eggrafa gia tin Megali Ekklisia (1483-1567).* Atina: Ethniko Idryma Erevnon, 1996.

**Öz:** 1707 ve 1730 yılları arasında Kudüs patrikliği yapmış olan Chrysanthos Notaras, hem bilim alanındaki faaliyetleri hem de Ortodoks ilahiyatı ve patrikhane siyaseti açısından son derece önemli bir şahıstır. Chrysanthos'u Ortodoks çağdaşlarından ayıran noktalardan biri, bir yandan Osmanlı dünyasındaki, özellikle Arapça yazılmış bilimsel çalışmalardan faydalanırken, bir yandan da Avrupa'da devam etmekte olan Bilim Devrimini yakından takip etmesidir. Geniş ve çeşitli bir ilişkiler ağı kurmuş olan Chrysanthos aynı zamanda bilimsel vizyonu ile ilahiyat ve kilise siyasetini uzlaştırarak kendisinden önce gelen Ortodoks münevverlerinin başarısızlıkla sonuçlanmış bilimsel projelerini de Ortodoks Kilisesi adına gerçekleştirebilmiştir. Bu makalenin ana eksenini, Chrysanthos gibi şahısların ancak, artan bir şekilde

önemli bir parçası oldukları Osmanlı dünyasının daha geniş dinamikleri göz önünde tutulduğunda gerçekçi bir biçimde anlaşılacağı fikri oluşturmaktadır.

**Anahtar Sözcükler:** Bilim, ilahiyat, siyaset, Chrysanthos Notaras, Patrikhane, Yanyalı Esad Efendi

**An Ottoman Intellectual at the Centre of Science, Theology and Politics: Patriarch of Jerusalem Chrysathos Notaras**

**Abstract:** The Patriarch of Jerusalem between 1707 and 1730, Chrysanthos Notaras is an extremely important figure both for his activities in the field of science and for Orthodox theology and patriarchal politics. One of the points in which he differs from his Orthodox contemporaries is that he benefitted from the scientific, in particular Arabic, studies produced in the Ottoman word on the one hand, and closely pursued the Scientific Revolution continuing in Europe on the other. Having established a large and variegated network of relations, Chrysanthos also managed to realize the unaccomplished scientific projects of the preceding Orthodox scholars by reconciling his scientific vision with theology and ecclesiastical politics. The idea that constitutes the backbone of this article is that individuals such as Chrysanthos can only be understood on realistic terms when we take into account the broader dynamics of the Ottoman world, of which they were increasingly becoming a more important part.

**Keywords:** Science, theology, politics, Chrysanthos Notaras, Patriarchate, Esad Efendi of Ioannina

# *Sapientia* ile *Scientia* Arasında: Bingenli Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*

Haydar AKIN

İşte, sizi koyunlar gibi kurtların arasına gönderiyorum. Yılan gibi zeki, güvercin gibi saf olun. [*Matta*, 10:16]

## I. Giriş: Amaç ve Kapsam

Bu çalışmada Bingenli Hildegard (HvB) tarafından kaleme alınan ve yazıldığı tarihten (12. yy.) Ortaçağ'ın sonuna kadar doğa bilgisi alanında temel başvuru kaynaklarından biri haline gelen *Physica*'nın hayvanlara ayırdığı VII. ve VIII. bölümlerini (*Hayvanlar Kitabı*)[1], bir makalenin sınırlarının el verdiği ölçüde mercek altına almayı amaçlıyorum. Geç de olsa azize payesine kavuşmuş Benedikten bir rahibeyi, *Physica* gibi doğanın tüm bilgisini kavramayı amaçlayan bir eser yazmaya zorlayan saikların neler olduğunu anlayabilmenin kolay olmadığı aşikârdır. Kaldı ki, Hildegard'ın 81 yıllık (1098-1179) uzun yaşamına neler sığdırdığını bilmeden *Physica*'nın yazılma nedenlerini anlayabilmenin güç olduğunu düşünüyorum.[2] Ancak ben bu çalışmada olası nedenleri aramaktan çok, Ortaçağ'ın en parıltılı yüzyıllarından (12. yy.) birinde, Alman bir rahibenin elinden çıkan bu eserin, beslendiği kaynakların ışığında önemine, giderek doğa bilgisi ve tedavi sanatı alanlarında ulaştığı ayrıcalıklı konuma dikkat çekmek istiyorum.[3]

---

[1] *Das Buch von den Tieren.*

[2] HvB'nin yaşamı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akın, 2005; Pernoud, 1999; Schipperges, 2001; Beuys, 2003; Gronau, 1999; Maddocks: 2013; Curic, 1998; Prinz, 2003: 216-241.

[3] HvB'nin yaşamına ve eserlerine olan ilgi yıldan yıla artmaktadır; Doğumunun (1098-1179) 900. yıldönümüne denk gelen 1998 yılında yayımlanan, Hildegard'ı ve eserlerini konu alan,

Çalışmanın kapsamını *Physica* külliyatının "*Hayvanlar Kitabı*" olarak da anılan VII. ve VIII. bölümlerinde yer alan hayvanlarla sınırlandırdım. İki kitaptaki hayvanların tümüne bu çalışmada yer vermekle birlikte, *Physica* külliyatının[4] Kuşlar Kitabı[5], Balıklar Kitabı[6] gibi diğer bölümlerine hiç girmedim.[7] Gerçek hayvanların tanıtımında, şifa amacıyla kullanılmaları dışında, şayet varsa şıra dışı (doğal olmayan) yanlarına, şeytanla yaptıkları işbirliğine, insanlara verdikleri zararlara, diğer bir ifadeyle sahip oldukları kötücül (demonik) güçlere ağırlık verdim. Efsanelere, masallara konu, 'hayal mahsulü' hayvanların tanıtımında ise onlara atfedilen yeteneklere, doğaüstü güçlere ve 'gerçekmiş gibi' algılanma biçimlerine dikkat çekmeye çalıştım. Nihayetinde *Physica*'nın, doğanın (gizemli) bilgisini araştıran bir kitap olduğu kadar, insanlara musallat olan hastalıkların tedavisinde hayvanlardan faydalanma amacıyla hazırlanmış bir kılavuz[8] olduğu-

---

uluslararası alanda yayımlanmış bilimsel eserlerin derlendiği bibliyografyada 4000'den fazla yayın yer almaktadır. Bkz. *Hildegard von Bingen. Internationale wissenschaftliche Bibliographie*. M.-A. Aris, M. Embach, W. Lauter vb. Mainz: Gesellschaft f. Mittelrhein. Kirchengeschichte. Bugün, aradan geçen 20 yıl sonra, bu sayının rahatlıkla ikiye katlandığını söyleyebiliriz.

[4] 9 kitaptan oluşan *Physica* külliyatının 4 kitabı hayvanlara ayrılmıştır; (V) Balıklar Kitabı, (VI) Kuşlar Kitabı, (VII) Hayvanlar (Memeliler) Kitabı, (VIII) Hayvanlar (Sürüngenler) Kitabı. Diğer Kitaplar, (I) Bitkiler, (II) Elementler, (III) Ağaçlar, (IV) Taşlar ve (IX) Metallerin Kökeni hakkındadır.

[5] HvB, 1994. Kuşlar Kitabı'nda 72 kuş tanıtılmaktadır.

[6] HvB, 1991. Balıklar Kitabı'nda 36 balık tanıtılmaktadır.

Bilindiği üzere, Hıristiyanlık inancında, saf/temiz ve kutsal olarak kabul edilen balığa büyük değer atfedilmiştir. Eski Ahit'te (Yar.1,20) yer aldığı şekliyle balıklar, Tanrı'nın yeryüzünde yarattığı ilk hayvandır ve başta perhiz dönemlerinde olmak üzere manastır yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Yeni Ahit'te (Mat. 14,17; 15, 34-36) Hz. İsa'nın 7 ekmek ve iki balıkla aç 4000 kişiyi doyurması anlatılır. Balıklar saflık ve temizliklerine atfen manastır yaşamı için adeta bir semboldür. Ancak balık Hıristiyanlık inancında sadece bir sembol olmakla kalmaz; Ortaçağ'ın manastır yaşamında, et faslından olup (zaman zaman kanatlılar da listeye dâhil olmakla birlikte) yenmesine izin verilen en önemli besin (protein) kaynağıdır. Aziz Benedictus Nizamnamesi'de (*Regula Benedicti*, XXXIX; XXXVI), hastalar dışında keşiş biraderlerin dört ayaklı hayvan eti tüketimi yasaklanmıştır. Hildegard'ın tüm yaşamını geçirdiği Disibodenberg ve Rupertsberg Manastırları Nahe (Ren'in kolu) ve Ren gibi mümbit nehirlerin kenarında olup, başta çeşitli balıklar olmak üzere zengin bir faunaya sahiptir. Balıklar Kitabı'nda (V), o dönemde Orta Avrupa'da tanınan 36 türden 30 tanesinin Almanca adı zikredilir. Moulinier (2009: 49), Hildegard'ın Balıklar Kitabı'nın (*liber de piscibus*), Conrad Gesner'in (1516-1565) Balıklar Kitabı'na (*Fischbuch*) kadar, Ren Nehri faunası üzerine yazılmış en kayda değer eser olarak önemini koruduğunu belirtiyor.

[7] HvB'nin VII. ve VIII. 'Hayvanlar (hakkında) Kitapları" da, Ortaçağ elyazmalarında alışılageldiği üzere, büyük bir bütünün parçalarını oluşturur ve *Liber* olarak adlandırılır: *Liber Septimus* (1311/12 – 1337/38) ve *Liber Octavus* (1339/40 – 1345/46) günümüzün sayfalandırma düzeninde, hacimleri nedeniyle ancak 'kitapçık' olarak tanımlanabilse de, ben de geleneğe uygun biçimde onları 'kitap' olarak nitelendirdim. Ancak yer yer, *Physica*'dan ayırabilmek ve anlam karışıklığına meydan vermemek için, 'kitap' yerine 'bölüm' ifadesini tercih ettim.

[8] Bu noktada makale başlığının seçimi üzerine kısa bir açıklama yapmakta fayda görüyorum. Bilindiği üzere *scientia* (ae, f.) Latince'de bilgi, bilim, insanlığın biriktirdiği tüm bilgi gibi anlamlara sahiptir. Bu bağlamda *scientia* ile *Causae et Curae*, *Physica* gibi, bir boyutuyla, bilimsel metinlerin yazarı, selamet arayışındaki HvB'yi tanımlamak istedim. Ancak *sapientia* söz

nu göz önünde bulundurarak, HvB'nin her hayvan üzerinden önerdiği tedavi usullerine olabildiğince eğilmeyi amaçladım.[9]

Bu çalışmanın sınırları nedeniyle, HvB'nin yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgi verebilmem mümkün olmamakla birlikte; dini ve dindışı eserlerinin yazılmasında çok önemli yere sahip olan görü (*visio*)[10] yeteneğine kısaca değinmeyi gerekli görüyorum. Çok küçük yaşta kendi isteğiyle Disibodenberg Manastırı'na kapanarak 'İsa Mesih ile gömülmeyi' seçen Hildegard, Ortaçağ'da yaşamış diğer mistikler gibi, yaşamı boyunca görülerini yazarak kayıt altına almıştır. Ancak Hildegard'ı, çağdaşı ve genç yaşta yitirdiği dostu Schönaulu Elisabeth (öl. 1164) gibi Ortaçağ'ın diğer mistiklerinden ayıran en büyük özelliği, görülerini trans haline geçmeden, uyanık halde görmesidir. *Visio*larını toplandığı dini eserlerinde, Tanrı'nın inayetiyle, tümüyle uyanık, bilinçli ve letarji halinde olmaksızın görülerini yaşadığını ve kayıt altına aldığını belirtir.[11] Bu durumun tek istisnası yaşama öyküsünde de (*vita*) yer alan, Havari Yuhanna'nın ona İncil dersi verdiği görüye ilişkindir.[12] Hildegard kendisini, Ortaçağ'ın diğer kadın mistiklerinden ayrılan bu

---

konusu olduğunda, kavram seçimiyle, vermeyi amaçladığım mesajın o kadar net olmadığını, açıklama gerektirdiğini düşünüyorum. Şöyle ki, *sapientia* kavramının derinliği hakkında, Çiğdem Dürüşken'in (2014: 536), Türkçedeki karşılıkları için yaptığı sıralama bir fikir verebilir kanısındayım: "*sapientia*, (ae, f.) aklıselim, sağduyu, ayırt etme kabiliyeti, basiret, feraset, sezgi gücü, seziş, kavrayış, anlayış, akıllılık; akıl, bilgelik, hikmet, dirayet, ince şeyleri kavrayış; dünyaya dair bilgi, felsefe (*philosophia*); tanrısal ve insani yaşamın nedenlerine dair bilgi, bilgelik." Görüldüğü üzere Latincedeki *sapientia* çok geniş bir anlam bütünlüğüne sahip adeta bir çatı kavram. Ben *sapientia* ile; görülerinden (*visio*) hareketle *Scivias*, *Liber divinorum operum* gibi Azize kimliğine uygun düşen eserlerin yazarı, hikmet sahibi Hildegard'ın, olağanüstü sezgi gücüne, Tanrısına ulaşma çabalarına ve en önemlisi bilge kişiliğine dikkat çekmeyi amaçladım. Kanımca yazdığı, mektupları da dâhil olmak üzere, tüm eserler göz önünde bulundurulduğunda Hildegard'ın, bilinçli seçimiyle, *scientia* ile *sapientia* arasında salındığı görülecektir. Kaldı ki, görü sahibi, mistik, şifacı, otacı, dilbilimci, şair, besteci, biyografi yazarı, vaiz, manastır kurucusu, Azize ve başrahibe Hildegard söz konusu olduğunda, iki kutuptan hangisine yakın durduğunu söyleyebilmek kolay olmasa gerektir.

[9] Takip eden bölümde göreceğimiz üzere HvB'nin hastalıklar ve tedavi usullerini ayrıntılı biçimde ele aldığı eseri *Causae et Curae*'dir. *Hayvanlar Kitabı*'nda (*Physica*) ise hayvanların, doğal özelliklerinden hareketle kısaca tanıtımı yapılarak, tedavi amacıyla bedenlerinden yararlanma usulleri anlatılır.

[10] *Visio* (Lat.), Türkçe'de, görüş, görme kuvveti, görme, önsezi, imgelem, vecd içinde tecelli, tezahür, görünme, hayali anlamlarına geliyor. Son yıllarda çok kullanılan ve batı dillerinden (*vision* İng.; *Die Vision* Alm.) devşirme bir Türkçeleştirme çabasının sonucu olduğunu düşündüğüm 'vizyon', 'vizyoner', 'vizyon sahibi' gibi kelime ve sıfatların, HvB'nin durumuna uymadığını, bu çalışmada kullanıldığı haliyle, *visio*'ya en uygun gelen karşılığın 'görü' olduğunu düşünüyorum.

[11] Hildegard, görülerinin bir rüya halinin veya düşünce bulanıklığının sonucu olmadığını, gerçek duyu organlarının (dış) aksine, görme ve duyularının tinselliğiyle (iç) yaşadığı bu deneyimi ilk kez *Scivias*'da (1141) dillendirir (*Scivias*: *Protestificatio*: 5-6). Tekrar görüleri için yaptığı iç-dış ayrımına yaklaşık otuz yıl (1173/74) sonra *Liber divinorum operum*'da (Ldo) geri döner. (*Ldo*: Prolog: 16).

[12] (*Vita*), II, 16. (*Aus der siebten Scahu, in der sie berichtet, wie Johannes sie das Evangelium lehrte*)

yönüyle Almanca konuşulan coğrafyada, Tanrı'ya kendini adamış, vakfetmiş mistik 'Gelin' anlamında olmak üzere *Brautmistik* olarak adlandırılmıştır.[13]

## II. Hayvanlar Kitabı'nın Yapısı ve Çalışmada İzlenen Yöntem[14]

Aşağıda *Hayvanlar Kitabı*'na giren hayvanları teker teker incelerken göreceğimiz üzere Hildegard, hayvanları zımnî kategorilere ayırır; bazı hayvanlar insanlara yararlı olup şifa verirken bazıları batıl itikat ve hurafelerle bezeli bir algının sonucu olarak, fiziksel ve/veya tinsel anlamda murdâr[15] görülür. Olumsuz nitelikleri her fırsatta vurgulanan bu hayvanlara karşı kökleşmiş, farklı kaynaklardan beslenen önyargılar söz konusudur. Diğer bir kategoride yer alan hayvanların, bedenlerinin kurutulmuş, toz haline getirilmiş uzuvları, kötücül güçlerin verecekleri zararlardan korunma gibi amaçlarla muska olarak taşınması, kapalı mekânlarda bulundurulması tavsiye olunur; kaldı ki bu pratik, Hildegard'ın yaşadığı çağda yaygın kabul gören bir 'önleyici tedavi' yöntemidir. Hildegard'ın listesindeki hayvanların çoğunluğundan faydalanılma amacı, farklı organlardan elde edilen tozların, merhemlerin, ağırlaştırılmış yağların insan bedenindeki hasta bölgeye veya organa uygulanmasıyla amaçlanan tedavi şeklidir. Hildegard, bu kategoride yer alan, 'doğal tedavi' yöntemlerinde kullandığı, hayvanları sıra dışı bir naiflikle tasvir eder ve adeta kutsar. Nihayet kategorik bir ayrım olmaktan çok vurgulanması gereken önemli bir unsur da, Manastır Tıbbı'nın önemli bir temsilcisi olan Hildegard'a özgü tedavi olgusunun çağına göre şaşırtacak derecede rasyonel, gözleme dayalı, yaratıcı aklı temsil eden, giderek dönemini aşacak

---

13 [B. Newman: *Seherin prophetin Mystkerin. Hildegard-Bilder in der hagiographischen Tradition*: E. Forster u.a. (HG.): Hildegard von Bingen, Prophetin durch die Zeiten. Freiburg 1997, S. 126-152]'den aktaran Moulinier, 2009: 41. Almanca konuşulan coğrafyada *Brautmistisizm* (*nuptialmysticism*) olarak bilinen bu mistik harekette 'Gelin' kavramı, Tanrı ile yakınlaşıp, dünyevi ilişkilerden elini ayağını çekmiş kadın mistiği temsilen, mecazi anlamda kullanılmaktadır.

14 Bu çalışma boyunca metnin içeriğine ve biçimsel yapısına etki eden, seçilmiş yönteme ilişkin, bazı hususlar hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum: Orijinal metinlere ayrılan bölümlerde, onlara atfedilen başlıklar altında tanıtılan hayvanların tekil kullanımlarında isimleri, ayırt edilebilme ve farkındalık kolaylığı amacıyla, büyük harfle başlattım. Bu makalenin orijinal metinlerden (*Physica* ve *Physiologus*) yapılmış doğrudan bir çeviri faaliyetini içermediğini; çalışmadaki amacımı söz konusu metinleri *çevirmek* değil, tanıtabilmek adına içeriğini, yer yer yapılan alıntılarla, *aktarmak* olarak tanımlayabilirim. Kaldı ki her iki metinin 'orijinal'leriden yapılan çeviri/aktarma denemelerinin, farklı batı dillerinde ne denli ayrı düştüğünü; benzer sorunun aynı dilde yapılan çeviri/aktarma faaliyetlerinde de söz konusu olduğunu söyleyebilirim. Tüm çalışmada, esas aldığım metinlerin Türkçeye aktarılmasında, olabildiğince basit ve anlaşılır bir ifade tarzını benimsemiş olsam da, yer yer arkaik bir söyleyiş biçimi ortaya çıktı. Esas aldığım söz konusu Almanca, İngilizce ve Latince metinlerde, yer yer çok basit, adeta yeni okuma yazma öğrenmiş birisini muhatap alan cümlelere karşın; yer yer ağdalı, olabildiğince eskimiş (arkaik) kavramlarla inşa edilmiş, semboller ve alegorilerle bezeli cümlelerin varlığı bu sonucu kaçınılmaz kıldı. Nihayet metinde yer alan kısaltmaların ve kısa tanıtımlı kaynaklara yapılan referansların çokluğu makale sonuna Kaynaklar'dan önce bir 'Kısaltmalar' listesini zorunlu kıldı.

15 Murdâr (Farsça): mundar, pis, kirli.

denli bilimsel (*scientia*) bir formasyona sahip olmasıdır. Bu yönüyle Hildegard'ın, Hippokrates ile başlayan ve Galenos'la süre gelen 'hasta odaklı' tedavi geleneğinin, Manastır Tıbbı ekolünden gelen, önemli bir temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz.

Hayvanların teker teker incelendiği bölümlerde esas aldığım Riethe (R1) çevirisi ve (M)igne baskısındaki, yukarıda andığım çerçevede bu çalışmanın amacına uygun düşen, seçilmiş kimi kavramları Almanca ve Latince karşılıklarını referans metinlerde yer aldığı şekliyle, cümle içindeki halini koruyarak, dipnotlara aldım. Burada amacımın, seçilmiş bu kavramların anlaşılabilirliğine katkı sağlayabilmek yanında, Hildegard'ın orijinal metninde (M) ve Almanca çevrisinde (R1), nasıl karşılandığı konusunda bir fikir verebilmek olduğunu söyleyebilirim. Kaldı ki, orijinal (referans) metinde yer alan çok anlamlı ve/veya anlaşılması güç bazı kavramların, doğru Türkçeleştirilmesi için dipnot açılması zorunluluk arz ediyordu.

Aşağıda ayrıntılı biçimde inceleneceği üzere Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*'na kaynaklık eden en önemli eser, 2. yüzyılda Yunanca kaleme alınmış *Physiologus*'dur (*P*). Hildegard da kendisinden önceki yazarların yöntemine sadık kalarak hayvanları insani meziyetlere uygun düşen karakter özellikleriyle, yer yer Kutsal Kitap'tan[16] yapılan alıntılarla, değerlendirmeye çalışır. Örneğin fili yüceltmek için teşbih sanatına başvurur ve filin, adeta bir hükümdarın şehrini onurlandırması misali, insanları onurlandırdığını belirtir. Hayvanları incelerken Antikçağ'ın 'Beden Sıvıları Öğretisi'ni esas alan Hildegard,[17] hayvanların da insanlar gibi, mizaçlarının beden sıvılarındaki farklılıklara, aşırılıklara, göre belirlendiğini savunur. Böylece hayvanın da sıcakkanlısı, soğukkanlısı, arsızı, hilekârı, kötü niyetlisi, şehvet düşkünü, kibirlisi, aptalı, sinsisi, melankoliği ve hatta Ortaçağ'da yaygın inanışa uygun düşecek biçimde demonik güçlere sahip olanı vardır. Hayvanların olumlu özellikleri kadar, sayılan bu olumsuz nitelikleri, aynı zamanda onların, tedavi veya başka amaçlarla kullanımlarında insanlara kılavuzluk yapan özelliklerdir. *Physica*'nın, *Hayvanlar Kitabı* olarak tanımlanan VII. ve VIII. bölümlerinde, esas alınan kaynağa göre farklılık göstermekle birlikte, toplam 63 hayvan incelenir. VII. kitapta yer alan 45 hayvan, Isidor'un *Etymologiae*'de yaptığı sınıflandırma yöntemiyle[18] değil; Plinius'un *Historia Naturalis*'inde[19] olduğu üze-

[16] Kutsal Kitap (KK) ifadesini, Eski ve Yeni Ahit'i (Tevrat, Zebur ve İncil) kapsayacak şekilde kullanıyorum.

[17] *Physica*'nın II. kitabı ('ateş' eksik olmak üzere) temel elementlere ayrılmıştır.

[18] Sevillalı Isidor *Etymologiae*'nin (2008) XII. kitabında hayvanları 8 kategoriye ayırır: (I) Küçük ve Büyükbaş Hayvanlar, (II) Vahşi Hayvanlar (*bestiae*), (III) Küçük Hayvanlar, (IV) Yılanlar (*serpentes*), (V) Kurtçuklar (*vermis*), (VI) Balıklar, (VII) Kuşlar (*aves*), (VIII) Uçan Küçük Hayvanlar.

I. kategoride bildiğimiz küçük ve büyük baş ayrımına ilaveten tavşan da yer alır. II. kategoride yılan dışında, aslan, leopar, kurt, ayı, gergedan, tilki, köpek ve maymun gibi vahşi hayvanlar (*bestiae*); III. kategoride fare, kirpi, gelincik, cırcır böceği, karınca gibi görece küçük bedene sahip hayvanlar; IV. kategoride farklı yılan türleri; V. kategoride solucan, salyangoz, sülük, örümcek, kırkayak, tırtıl, tahtakurusu gibi kurtçuklar ve böcekler; VI. kategoride farklı balık türleri; VII. kategoride Arabistan kökenli olduğuna inanılan Anka Kuşu, farklı kuş

re, büyükten (Fil) küçüğe[20] (Karınca) olmak üzere sıralı biçimde incelenir. Bu hiyerarşik yapı aynı zamanda, hayvanların sahip oldukları asalet, fazilet gibi meziyetleri, insanlara faydalı olmaları ve Kutsal Kitapta (KK) sahip oldukları konumlar, gibi değerlendirme ölçütleriyle de örtüşür.

Ancak 'Solucanlar (Sürüngenler) Kitabı'nda[21] (VIII) yer alan 18 hayvan arasında hiyerarşik yapı VII. kitapta olduğu kadar net değildir. Kaldı ki, aralarında ejderha, Basilisk, yılan ve akrebin de olduğu bu hayvanların insanlara çok az faydası vardır. Diğer yandan VIII. kitabı 'Kurt(çuk)lar' alt başlığıyla anma geleneği geçtiğimiz yüzyıllarda ortaya çıkmıştır ve Hildegard'ın VIII. kitabının başlığında yer almaz.[22] Ancak Hildegard VIII. kitap için yazdığı 'Giriş'te,[23] Tanrı'nın başlangıçta nasıl tüm varlıkları iyi yarattığını, ancak daha sonra yılan kılığındaki şeytanın gelip türlü oyunlarla ilk insanları adeta zehirleyerek yoldan çıkardığını ve bu yüzden de bedeni üzerinde sürünmeye mahkûm edildiğini anlatır. HvB'nin bu kısa giriş metninde tüm kullanımlarında çoğul halini seçtiği Latince[24] kelime *vermes*, kurt(çuk)lar,[25] solucanlar anlamına da sahiptir. Ancak Hildegard'ın, üçü hayali varlık olmak üzere, 18 hayvanlık listesine bakıldığında[26] kelimeye farklı bir anlam yüklediği, sadece bir hayvan veya hayvan grubunu tanım-

---

türleri ve son kategoride arı, sinek, kelebek, sivrisinek gibi uçan haşarat yer alır. *Etymologiae*'nin XII. kitabındaki 8 kategorinin (1. *Cattle and beast of burden*, 2. *Beasts*, 3. *Minute animals*, 4. *Snakes*, 5. *Worms*, 6. *Fish*, 7. *Birds*, 8. *Smaller flaying animals*) İngilizce çevirisi için bkz. Grant: 2001: 123-162.

*Etymologiae*'nin XI. kitabının III. bölümü 'Hilkat Garibeleri'ne [III. *Von den Missgeburten* (*Portenta*)] ayrılmıştır. Metinden kısa alıntılar için bkz. Grant 2001: 117-122. (*Isidore Etymologies Book 11 on man and portents; Chapter 3: Portents*)

19 Plinius *Doğa Tarihi'nde* (*Historia Naturalis* - 2007), hayvanları 4 ana bölümde, büyükten küçüğe doğru adeta hiyerarşik bir gruplandırmaya tabi tutar: *Historia Naturalis*'in VIII. kitabı 'Kara Hayvanları' başlığını taşır ve 84 bölüm, 229 paragraftan oluşur. 'Suda Yaşayan Hayvanlar'a ayrılan IX. kitap 88/62 bölüm, 185 paragraftan; 'Kuşlar' hakkındaki X. kitap 98 bölüm, 211 paragraftan ve 'Böcekler'e ayrılan XI. kitap 119 bölüm, 284 paragraftan oluşmuştur. Diğer yandan Plinius, *Historia Naturalis*'in, hastalıkları tedavi boyutuyla hayvanları ele aldığı 3 bölümünde çok ayrıntılı bilgiler verir. XXVIII. kitap (81 bölüm, 267 paragraf) hayvanlardan elde edilen ilaçlara; XXIX. kitap (40 bölüm, 143 paragraf) vahşi hayvanlardan elde edilen ilaçlara ve XXX. kitap (53 bölüm, 149 paragraf) önceki 2 bölümde sayılanlar dışında kalan diğer hayvanlardan elde edilen ilaçlara ayrılmıştır.

20 (M)igne baskısında 43 hayvan yer alır. Kuzey Geyiği (44) ve Hecin devesi (45), sadece (S) baskısında [J. Shott - 1533: Strazbourg] yer alan ve HvB'ye ait olduğu tartışmalı iki bölümdür. Ancak (R1) çevrisinde editoryal kaygılarla VII. kitaba ilave edilmiştir.

21 Hildegard'ın sorunlu 'başlığı' hakkında bkz. Riethe, 1996: 165-167.

22 (M-1337/1338) "*incipit liber septimus* (*octavus*)"

23 (M-1337/1338) "*Præfatio*"

24 İsmin tekil hali *vermis*.

25 Bu çalışmada Kurt(çuk) biçimini, 'larva' (*vermiculus*) anlamında değil, köpekgillerden bir memeli olan Kurt'tan ayırt etmek için kullandım. Diğer yandan, Hildegard'ın *vermis* ile kastettiğinin solucan (küçük sürüngen) ve benzeri anlamda 'kurt' olduğunu yinelemekte fayda görüyorum. Sonuç itibariyle Hildegard'ın VIII. kitabı 'Sürüngenler'e ayırdığı aşikârdır.

26 Ejderha, Yılan, Kör Yılan, Kara Kurbağası, Kurbağa, Ağaç kurbağası, Kara Kurbağa, Semender, Kertenkele, Örümcek, Engerek Yılanı, Basilisk, Akrep, Tarantula Örümceği, Asklepius Yılanı, Deniz Kestanesi, Toprak Solucanı, Salyangoz.

layan 'ad' olarak düşünmediği, mecazi anlamlara kapı açacak bir 'sıfat' olarak da kullandığı anlaşılıyor.[27] Günümüzde araştırmacılar tarafından VIII. kitabın başlığının çoğunlukla her iki isim de kullanılarak, 'Kurtçuklar' ve/veya 'Sürüngenler' olarak verilmektedir.[28] Diğer yandan HvB'nin VIII. kitapta bir araya getirdiği hayvanların iki önemli ortak özelliği daha dikkatimizi çekiyor; fizyolojileri gereği toprağa çok yakın bir fiziksel konumda ve/veya sürünerek yaşamaları ve zehirli olmaları.[29] Böylece Kurt(çuk)lar Hildegard tarafından, insanları ve hayvanları zehirleriyle öldüren, çürümüş et parçalarında üreyen, nemli, buharlı ortamları seven hayvanlar olarak tanımlanırken, bu zehirli doğaları nedeniyle şeytanla özdeşleştirilebiliyorlardı.

Bu noktada Hildegard tıbbının olduğu kadar, Ortaçağ tababetinin de çok önemli bir kabulü olan saf/temiz – murdâr(pis/kirli/iğrenç/tiksindirici)[30] karşıtlığına *Hayvanlar Kitabı*'ndaki kullanımı bağlamında değinmek istiyorum.[31] Murdâr hayvanlara olan inanışın kaynağını Eski Ahitten[32] (EA) aldığını[33] ve başlan-

---

[27] Hildebrandt (2008: 7), Ortaçağ'da Kurt(çuk)lar'ın (*Würmer*) bir üst kavram olduğunu ve Hildegard'da görüldüğü üzere sürüngenler, amfibiler, örümcekler, kurt(çuk)lar, ve sümüklü böcekleri (salyangozlar) tarif ettiğine dikkat çekiyor.
Yine Isidor'un *Etymologiae*'de (2008) yaptığı ayrımda (XII. *Hayvanlar Kitabı*, V. bölüm: Kurtçuklar Hakkında) kurtçuk (*vermis*) başlığı altında böceklere de yer verilmiştir.

[28] Hildebrandt, 2008: 5; Riehte, 1989.

[29] Aslında bu hayvanlardan bazılarının, en azından Hildegard'ın andığı türlerin, zehirli olmadığını biliyoruz. Ancak, dönemin zooloji alanında bilgi birikiminin, dahası dinsel kaygılar ve etik anlayışının farklı bir yoruma imkân vermediği anlaşılıyor.

[30] (M)igne baskısında en çok kullanılan sıfatlardan biri olan saf/temiz (s/t) için Hildegard, *mundus* (a/um), murdâr için ise *immundus* (a/um) kullanıyor. (R1) çevrisinde ise sırasıyla *rein* ve *unrein* kullanılmış. Literatürde kabul gördüğü şekliyle farklı dillerindekinin [*mundus/immundus* (Lat.), *tame*: kirli (İbr.), *rein/unrein* (Alm.), *clean/unclean* (İng.)] aksine Türkçede ayrımın tek kelime ile ifade güçlüğüne karşı özellikle farklı sıfatları yan yana (murdâr, pis, kirli ) sıralamak zorunda kaldım. Yine daha az sıklıkla geçmekle birlikte Eski Ahit'te (EA), (Lev. 11,10,11,12,13,20,41,42) bazı hayvanlar iğrenç/tiksindirici [(*sheqets* (İbr.), *verabscheunswert* (Alm.), *detestable/abhorrent* (İng.)] olarak tanımlanmaktadır. Yukarıda belirttiğim üzere Hildegard'ın hayvanlar için saf/temiz-pis/kirli sıfatlarını kullanımı, fiziksel özellikleri kadar, özellikle KK'daki ve *P*'deki nitelemeleri temel alan ahlaki bir bağlam da içeriyor. Örneğin Tanrısallık ve Tanrı'nın sureti güvercin, kuzu gibi hayvanlarla temsil edilirken, *katıksız* kötülüğün temsilcisi şeytanın ismi ise neredeyse yılanla özdeşleşmiştir. Böylece doğa ve hayvanlara yüklenen sembolik anlamlarla verilmek istenen mesajın kolay anlaşılması, zihinlerde yer etmesi sağlanmış olur.

[31] Bu konuda çok sayıda akademik çalışma söz konusudur. Yaklaşımların genel bir değerlendirmesi ve referanslar için Gerhard F. Hasel'e (*5. Begründung für das Speisegesetz in 3. Mose* 11 ve *Literaturverzeichnis*) ve antropolog Mary Douglas'a (2007: 65-81. 3. Levililer'de İğrenç Sayılan Şeyler) bakılabilir. Yine Lev. 11 ve Yas. 14,3-20 bağlamında bkz. Houston, 1993: 26-67 (*The Law of Unclean Flesh*).

[32] "Ben, 'Eyvah, ey Egemen RAB!' diye karşılık verdim, 'Hiçbir zaman kirli sayılan bir şeye dokunmadım. Gençliğimden bu yana kendiliğinden ölmüş ya da yabanıl bir hayvan tarafından öldürülmüş bir hayvanın etini yemedim, ağzıma kirli sayılan et koymadım.' " (Hez, 4,14).

[33] Ego (2007: 2), EA'daki genel olarak saf/temiz-murdâr ayrımının kökeninde, tapınağa girecek insan ve şeylerin saf/temiz olması gerektiğinden hareketle, tapınağın kutsallığının

gıçta Kutsal Topraklar'da, Filistin coğrafyasında[34], yaşayan hayvanlarla sınırlı olduğunu, ancak Ortaçağ boyunca giderek, listenin uzaktaki, bilinmeyen topraklardaki bazı egzotik (hayal mahsulü) hayvanların da katılımıyla genişlediğini görüyoruz. EA'nın Levililer Kitabı'nda[35], 'Eti Yenen ve Yenmeyen Hayvanlar' ayrıntılı biçimde sayılmıştır; burada sıradan bir sıralama ve/veya yasaklamadan çok, Tanrı'nın buyruklarına uygun düşen, kapsamlı bir tasnif söz konusudur.[36] Hildegard'ın hayvanlar için yaptığı 'saf' veya 'murdâr' tanımları ise, ayrı ayrı veya birlikte, fiziksel ve/veya tinsel bir bağlam içerebiliyor. Diğer bir ifadeyle bir hayvan sadece fiziksel olarak murdâr bir bedene sahipken bir diğeri tinsel anlamda, EA'da da buyrulduğu şekliyle ve/veya çoğunlukla batıl itikatlar, dinsel bağnazlıktan kaynaklanan ön yargılar nedeniyle murdâr olabiliyor.[37] Saf/temiz

---

yattığını belirtiyor: Her kim ancak s/t ise, kurban eti yiyebilir, kutsal mekâna adım atabilir. Böylece tapınağın tanımına kutsallığa ilaveten s/t de ilave edilmiş olur.

[34] EA bağlamında ayrıntılı bilgi için bkz. Riede, 2002: 213-243. Schoer, 2010: 9-31.

[35] Lev. 11,1-23. Daha dar kapsamlı olmak üzere Yas. 14,3-21.

[36] [Lev. 11]: "RAB Musa'yla Haruna'a şöyle dedi: İsrail halkına deyin ki," diye başlayan Bab'da "Karada yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz: (…)" (11,2-8); "Suda yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz: (…)" (11,9-12); Tiksindirici kuşların etini yemeyecek, şunları iğrenç sayacaksınız: Kartal, kuzu kartalı, kara akbaba, çaylak, doğan türleri, bütün karga türleri, baykuş, puhu, martı, atmaca türleri, kukumav, karabatak, büyük baykuş, peçeli baykuş, ishakkuşu, akbaba, leylek, balıkçıl türleri ibibik, yarasa" (11,13-19); "Dört ayaklı ve kanatlı böceklerin hepsi sizin için iğrençtir (…)" (11,20-23); "Küçük kara hayvanları içinde sizin için kirli sayılanlar şunlardır: Gelincik, fare, bütün kertenkele türleri - geko, varan, duvar kertenkelesi, düz keler- bukalemun (…)" (11,29-30); "Bütün küçük kara hayvanları iğrençtir. Yenmeyecektir. İster karnı üzerinde sürünen, ister dört ayaklı ya da çok ayaklı canlılar olsun, bunların hiçbirini yemeyeceksiniz. Çünkü bunlar iğrençtir. Bunların hiçbiriyle kendinizi kirletmeyin, iğrenç duruma sokmayın, kirli duruma düşmeyin. (…)" (11,41-43).
Aynı konuda bkz. Yas. 14,3-21.

[37] EA'deki, saf/temiz olana karşı, murdâr/kirli(pis/iğrenç/tiksindirici) hayvan tanımlarının tinsel/fiziksel ayrım ortaya koyabilme anlamında çok net ifadeler içermediğini belirtelim. Bu noktada Gerhard F. Hasel'in Levililer Kitabı'ndaki, (EA Lev. 11) saf ve murdâr/kirli hayvan ayrımının irdeleyen çalışmasında yaptığı önemli bir saptamaya değinmek istiyorum. Hasel öncelikle saf/temiz ve murdâr/kirli/pis/(iğrenç/tiksindirici) ayrımında sorunlu olan taraftan, murdâr/kirli (*unrein*), başlıyor ve EA'de (Lev. 11) iki farklı murdârlık/kirlilik (m/k) tipi olduğuna dikkat çekiyor. Bunlardan ilki, içerik ve niyet bağlamında, kalıcı olmakla birlikte, ritüel olmayan, seremoni içermeyen m/k (*Unreinheit*) iken; diğeri, niyet ve tasarım bağlamında, net bir ritüeli, seremonisi olan, kültleşmiş yapıdaki m/k'dır. İkincisinde ise; doğa, insan veya şey normal halde s/t iken, bir dönem m/k olabilir ve temizlenmeye, tekrar eski saflığını kazanmaya gerek duyar. Uygulanacak bir (dizi) ritüel seans/lar/ı ile tekrar eski saflığına kavuşur. Burada, ilk m/k'nın devamlılık arz eden yapısının aksine, belirli bir süreyle edinilmiş/kazanılmış bir m/k hali söz konusudur. Saflaşma seremonisi, ritüeller, önceki konuma, s/t hale dönülmesine olanak sağlayan araçlardır. Bu bağlamda EA'de de edinilmiş m/k örneklerini; leşe temas etmek (Lev. 11,29-40; Say. 19,11-17), bedensel akıntılar (15,2-28) ve cüzam gibi cilt hastalıklarında (Lev. 13; 14) buluyoruz. Sonradan, geçici süreyle edinilmiş m/k'dan kurtuluş için ilahi güç tarafından düzenlenmiş yasalarla organize edilmiş seremonilere ihtiyaç vardır. Levililer kitabında, deri hastalarının (cüzamlılar) paklanması (14,1-32), leşle temastan (11,24-28; 38-39) arınmaya ilişkin ritüellere yer verilir. Yukarıda bahsi geçen ilk grupta yer alan, edinilmemiş, seremoniyle çözülemeyen, kalıcı, doğuştan

(s/t) - pis/kirli (p/k) örneğinden hareketle, Ortaçağa özgü düşünce biçiminin en önemli kodlarından biri olan bu karşıtlık ilişkisi, diğer bir ifadeyle siyah ile beyaz arasında grinin farklı tonları olabileceğini kabul etmeyen bu keskin tavır, HvB'nin olduğu kadar Skolâstik düşünme biçiminin temel kabullerindendir.[38] Ortaçağ'da saf/temiz - murdar/kirli (karşıtlığı), sadece hayvanları tanımlarken kullanılan bir sıfat olmaktan öte yaşamın her alanında karşımıza çıkar; hava koşulları, bitkiler, beslenme alışkanlıkları, insanların mizaçlarının oluşmasına etki eden unsurlar ve daha birçok olgu bu karşıtlık ilkesine göre değerlendirilir ve yararlı olup olmadıklarına karar verilir. Yine Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*'nda sık kullandığı bir değerlendirme ölçütü 'iyi bir doğaya[39] (mizaca) sahip olma'dır; örneğin yaradılışı gereği iyi bir doğaya sahip olan öküzün organlarından (karaciğer) yiyen güçlenir. Burada iyi sıfatı (insanlara) yararlı anlamında kullanılmaktadır.

*Hayvanlar Kitabı*'nda, hayvanların mizaçları üzerinde etkili en önemli güç olarak kötücül (demonik) hava ruhları[40] görülür. Hildegard nadiren de olsa hayvanlar üzerinde etkili olan cadılardan ve şeytanın varlığından söz eder, ancak ona göre kötülüğün esas kaynağı 'hava ruhları'dır. Eskiçağlardan beri hava ruhları, mekânı ve/veya hükümranlık alanı hava olan, doğadışı (büyülü) güce sahip varlıkları tanımlamak için kullanılmaktadır. Cermen olmaktan çok Kelt, Yunan, Hint ve Arap kültürlerinden izler taşıyan, küçük dişi varlıklar, periler, hava ruhlarının en çok bilinen temsilcileridir. Avrupa kültürlerindeki temsilleri çok eski olmayıp Ortaçağ ile başlar. Elfler, Faunlar gibi farklı isimler ve özelliklerle temsil edilen peri kültü, zamanla özellikle doğu kültürlerinde görüldüğü üzere, kötücül

---

kazanılmış m/k hali, EA'daki hayvanların büyük çoğunluğu için geçerli olandır (Lev. 11,2-23). Bu hayvanlar, ikinci halde bahis konusu olduğu şekliyle, herhangi bir m/k ile temas sonucu, m/k olmamışlardır; bilakis durumları doğuştan edinilmiştir, ilahi güç tarafından çerçevesi çizilmiş bir arınma ritüeli uygulamasıyla m/k halinden kurtulmaları mümkün değildir. Yine bu halde, beslenme amacı söz konusu olduğundan, m/k'nın kapsamına başka bir sıfatın, 'iğrenç/tiksindirici', dâhil olması kaçınılmazdır. Tanımlanmış hale uygun düşen hayvanlar Tanrı tarafından EA'da, İbranice, *tame* (kirli) ve/veya *sheqets* (tiksindirici) olarak tanımlanmışlardır. Doğuştan kazanılmış m/k'nın salgın hastalık misali bulaşma, yayılma riski yoktur; ancak etkilediği hayvan m/k'dır ve öyle kalmaya devam edecektir.

Hasel'in, EA'da hayvanlar için yapılan murdâr/kirli/pis/(iğrenç/tiksindirici) tanımlarının bu makale açısından önemi kuşkusuz Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*ndaki *mundus/immundus* ayrımına ilişkindir. Diğer yandan karşıtlığın 'olumlu' yanında yer alan s/t'nin erken İbranice metinlerde ve EA'da (Çık. 30,35; Lev. 16,19; Yşa. 66,17) yer yer 'kutsal' ile eşanlamlı olarak kullanıldığını görüyoruz (Ego, 2007: 1). Sonuç itibarıyla Hildegard'ın *immundus* olarak tanımladığı hayvanların, EA'da anılan murdâr/kirli/pis/(iğrenç/tiksindirici) hayvanlarla örtüştüğünü söyleyebiliriz.

[38] Kuşkusuz saf/temiz-pis/kirli karşıtlığının ortaya çıkışı, farklı bağlamları göz önünde bulundurulduğunda, insanlık tarihi ile yaşıttır. Ancak benim bu makale bağlamında ele aldığım karşıtlık ilişkisi, Hıristiyanlık etiğine konu şekliyle, 'kutsal' olana ilişkindir. Tabiatıyla HvB dâhil, tüm Geç Antikite (Erken Hıristiyanlık) ve Ortaçağ yazarlarının referans noktası KK'dır (Eski ve Yeni Ahit). Bu tespit, 13. yüzyıla kadar, saf/temiz-pis/kirli karşıtlığını, vaaz eden, yazılarına taşıyarak tartışanların tamamına yakınının ruhbandan olmasıyla teyit edilir.

[39] *Natur* (R1). Karışım, ölçü anlamında (*temperamentum*).

[40] *aerei spiritus* (M)igne; *Luftgeister* (R1)

ruhlar (demonlar) içinde eriyerek kaybolurken; diğer yandan kimi kültürlerde folklorik bir bağlamda insanların kaderlerine müdahale edip geleceklerini biçimlendiren 'iyilik melekleri' olarak yeniden şekillenmişlerdir. Hava ruhlarının, doğanın hakimiyetini temsil eden toprak, su gibi sıradan ruhlara uygun düşen düalist bir karakteri söz konusudur. Bir yandan insanların iyiliği için çaba sarf ederken diğer yandan demonik bir karaktere bürünüp kötülük yapabilirler; bu ayrımın ortaya çıkmasında kültürler arasındaki geçişkenlik kadar farklılaşma da belirleyici rol oynamaktadır. Doğu'nun iyilik perileri, zaman içinde Batı dünyasının acımasız kötücül ruhlarına dönüşebilir. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere yüzyıllar boyunca ve özellikle de çağımızda, 'Peri' kültünü kavramsal bağlamda 'tanımlama' sorunu hep var olmuştur.[41]

Tedavi amaçlı ak büyü kadar kara büyünün de varlığına inanan Hildegard için demonlar (*demones*) ve şeytan (*diabolus*) zararlı faaliyetleri nedeniyle tartışılmayacak birer gerçektir. *Hayvanlar Kitabı*'nda bu durumun en somut örneği kurt, kedi gibi hayvanların bedenlerine yerleşmiş olan iflah olmaz demonik güçlerin varlığıdır. Diğer yandan bazı hayvanların organ parçalarının insanlara musallat olan demonları uzaklaştırması, kötücül güçleri tesirsiz hale getirmesi tehlikenin gerçekliğine işaret eder. Hildegard'a göre tüm bunlar, hayvanların dünyasının da, aynen insanlarda olduğu üzere, kötücül güçlerin tehdidi altında olduğunu doğrular. Nihayet, genel bir tanım (çatı kavram) olması; kötü/zararlı amaçlara sahip olması dışında elimizde ipucu olmayan Hildegard'ın kötücül 'hava ruhları'nı doğrudan cadı, büyücü, demon veya peri olarak tanımlamak mümkün gözükmemektedir.

*Hayvanlar Kitabı*'nın, genel bir tanımla, farklı yöntemler kullanmak suretiyle, hastalıklardan korunmak, hastalandıktan sonra şifa bulmak amacıyla hayvanların organlarının, en uygun şekilde kullanımını anlatan bir klavuz metin olduğunu söyleyebiliriz.[42] Bu bağlamda kitapların (VII ve VIII) bütününde, HvB'nin sıklıkla dillendirdiği hastalıklar ve tedavi önerileri önem kazanmaktadır. Böylece Hildegard'ın yaşadığı Yüksek Ortaçağ'da (12. yy.) hangi rahatsızlıkların yaygın görüldüğü hakkında fikir sahibi de olabiliyoruz. *Hayvanlar Kitabı*'nda en sık yinelenen hastalık sıraca (*orfimas*)[43] olup onu gut ve cüzam takip etmektedir. Diğer

---

[41] Kuşkusuz bu sorunu açıklığa kavuşturabilmenin en doğru yolunun, kavramı etimolojik bir incelemeye tabii tutmak olduğu aşikârdır. Ancak böyle girişim bu çalışmanın sınırlarını ve boyutlarını aşar. Bu nedenle yukarıdaki kısa açıklama ile yetinilmiştir.

[42] *Hayvanlar Kitabı*'nda (M) geçen tıbbi veya tıbbi bir bağlamda kullanılan terimlerden bazılarını, (R1) çevrisinin sonuna eklenen tablodan da (TAB. 4: *Medizinische Begriffe*, 235-238) yararlanarak, sıralamak istiyorum: hıyarcık, irinli yara, iltihaplı çıban, öksürük, astım, yakı, zehir, panzehir, ateş, eklem, sarılık, akut hepatit, gut, burun akıntısı, sıraca, yüksek ateşe rağmen ellerin ve ayakların buz kesmesi (titreme), ciltte döküntü, cüzam, hemoroid, sararıp solmak, yılancık, sümüksü sıvı, deri döküntüsü, çılgın, delilik, zehir/li, müshil, kalp, kalp/karın/baş ağrısı, sıtma, mide, göğüs, inhalasyon, buhar, tereyağı, larva, beden sıvıları, nefes, hüzün, melankoli, karaciğer, akıntı, göğüs kemiği.

[43] Hildegard'ın bir tür deri hastalığını tanımlarken kullandığı kelime *orfimas* (M), aslında sıraca hastalığını işaret ediyor. Sıraca (*scrofula*) bir tüberküloz türüdür ve derideki semptomları nedeniyle deri veremi olarak adlandırılır. Lenf yumrularına yerleşen mikrop zamanla lenfleri

yandan tam olarak hastalık sayılamayacak, belki hastalık belirtisi olarak tanımlanabilecek, başta karın ve baş ağrısı olmak üzere, semptomatik ağrıların en çok şifa aranan rahatsızlıklar olduğu anlaşılıyor. Kitapta akıl hastalıklarının tedavisinde hayvanların organlarından yardım alma uygulamaları sınırlı bir yer işgal ederken, bazı hayvanların organlarının muska olarak kullanımına daha çok yer verildiğini görüyoruz. Diğer yandan Hildegard, hasta hayvanların eti, sütü dâhil olmak üzere hiçbir yerinden faydalanılmamasını isterken, hayvanlar için de insanlarda olduğu üzere iyi ve sağlıklı beslenmenin önemine dikkat çekiyor.

Hayvanların, hastalıkların tedavisinde kullanımında Hildegard'ın geleneksel yöntemler önerdiğini görüyoruz. Önceliği, şifa vereceğine inanılan hayvana ait organın bir tencerede uzun süre kaynatılmasıyla elde edilen ağır (jelimsi) sıvının[44] hastalıklı bölgeye uygulanması alıyor. Hayvanların bazı (iç) organlarının, uzuvlarının kurutularak toz haline getirilmesi ve yemeğe karıştırılması; ya da tozun hastalıklı bölgeye doğrudan ekilerek veya yakı, merhem şeklinde uygulanmasının oldukça sık başvurulan bir yöntem olduğu görülüyor. Yine şifa vereceğine inanılan organların suda iyice pişirilerek lapa, püre haline getirilmesi uygulanmasına da *Hayvanlar Kitabı*'nda rastlıyoruz. Yukarıda sayılan tüm bu uygulamalar öncesinde, Hildegard, seçilen organ ile uyumlu şifalı bitkilerin[45]ve bal mumu ilave edilmesini öneriyor. Hildegard tıbbında, hayvanların etinden, sütünden, dersinden ve yününden yararlanmak, hastalıkların tedavisi kadar, beslenme bağlamında, sağlıklı bir yaşamın önkoşulu olarak görülüyor. Bu nedenle *Hayvanlar Kitabı*'nda her hayvanın beslenme alışkanlıkları ayrıntılı biçimde ortaya konulduğunu görüyoruz.

Hildegard'ın hastalıkların tedavisinde en sık başvurduğu yöntemlerin başında, bedenin zehirli maddelerden arındırılması[46] geliyor. Kuşkusuz Hippokrates ve ardılı Galenos'un en çok önerdikleri tedavi yöntemi olan ve neredeyse 19. yüzyılın sonuna kadar kan alma, müshil kullanımı, terleme gibi farklı veçhileleriyle bedenin temizlenmesini amaçlayan uygulamaların ardında hastalığın beden sıvıları arasındaki dengeyi bozduğuna dair inanç yatıyordu. Hildegard'ın her

---

şişirerek patlar ve irinli kötü bir kokuyla etrafa yayılır. Bu süreçte, deride ortaya çıkan ve kolayca kapanmayan, iltihaplı yaralar nedeniyle hastanın görünümü cüzamlı, vebalı hastaları andırır. Sıraca, Ortaçağ boyunca hastalarının şifa arayışları ve tedavi önerileriyle hiç gündemden düşmeyen bir illet olarak ünlenmiştir. Ortaçağ'da sıraca (ve tedavisi), sadece bir fiziksel bir hastalık olmanın ötesinde adeta kültürel bir fenomendir. Ölümcül olmayan hastalığa, 'kralın dokunuşu' ile mucizevî şifa arayışlarını konu olan yetkin bir çalışma için bkz. Bloch, 1998.

[44] *Hayvanlar Kitabı*'nda (M) geçen Almanca kelimelerden biri olan *smalcz*, erimek (*schmelzen*) fiilinden türetilmiş bir isim olarak günümüz Almancasında (*Schmalz*) içyağı, donyağı, eritilmiş yağ anlamlarına geliyor. Orta Yüksek Almancada, HvB'nin kullandığı bağlamıyla *smalcz*'ın, katı bir maddenin uzun süre kaynatılmasıyla elde edilen ağırlaşmış, jelleşmiş kıvamdaki sıvı olduğu anlaşılıyor.

[45] *Hayvanlar Kitabı*'nda (M/R1) geçen bitki ve şifalı otlardan bazıları şunlardır: Karapelin otu, yaban elması, arpa, meşe, misk, tarçın, kayın kozalağı, zeytin(yağı).

[46] Hildegard *Hayvanlar Kitabı*'nda (M), (bedeni) temizlemek, arındırmak anlamında *purgare* fiilini kullanıyor.

hayvanı anlatmaya mizacını (*temperamentum*), sıcak mı soğuk mu bir doğaya sahip olduğunu, ortaya koyarak başlaması kurucu elementler ve beden sıvıları öğretilerinin ilkelerini benimsediğini göstermektedir. Tedavi, hastalığa iyi geldiği düşünülen hayvanın organının önerilen şekilde hazırlanması ve yine önerilen miktarda yenilmesi veya hastalıklı bölgeye uygulanmasıyla sağlanıyordu. Bu tedavi yönteminin başlıca amacı ise hasta organın temizlenmesiydi.

*Hayvanlar Kitabi*'nda kullanılan dile de kısaca değinmek istiyorum. Hildegard, diğer eserlerinde olduğu üzere, *Hayvanlar Kitabi*'nda yer alan şifalı terkiplerin hazırlanmasında yer yer, emir kipinde (yap, al, pişir gibi) cümleler kurması dikkat çekiyor. Burada olası amacın, terkipleri verenin uzman (*magister*) kimliğine olan inancın pekiştirilmesi ve hastaya şifa verecek, sınanmış, reçeteler olduğundan şüphe duyulmasının önüne geçmek olduğu söylenebilir. Her halükarda bu otoriter retoriğin Ortaçağ yazınında sıkça rastlanan bir üslup özelliği olduğu bilinse de, HvB'nin diğer eserlerinde de yoğun biçimde kullanılmasından, *görü* sahibi *seçilmiş* kimliğine vurgu yapmak istemesi anlaşılabilir. Latinceyi çok geç öğrenebildiği için yaşamı boyunca kendisini eğitimsiz (*indocta*) olarak tanımlayan Hildegard'ın olgunluk dönemi (1152-1173) eserlerini sadık yardımcısı rahip Volmar'a dikte ettirdiği biliniyor. Bu bağlamda, dikteye dayalı, dolaylı yazı sürecinin kitap dilinin şekillenmesine etki yaptığı anlaşılıyor. Kuşkusuz tüm bu söylenenler HvB'nin eserlerinin niteliğine etki etmeyecek, üslup düzeyinde kalan soru/n/lardır. Hildegard'ın Latinceyi geç yaşında öğrenmesi ve kendisini Latince ifade etmede başarısız bulmasının somut sonuçlarını, mektupları ve dini eserlerini yardımcısı rahip Volmar'a çoğunlukla Almanca-Latince karışık dikte ettirmesinde görüyoruz. *Physica*'da yer alan Almanca kelimeler üzerine çalışmış olan Dirk Schreiber[47], Hildegard'ın Latince bilgisinin dini metinleri dikte ettirmeye yeteceğini, ancak doğa bilgisine temel oluşturan bilgilerde, söz gelimi yaşadığı yörenin fauna ve florasını tanımlamakta yetersiz kalabileceğine dikkat çekiyor. Hildebrandt ve Gloning'in, *Physica*'da geçen Almanca kelimler hakkında yorumunun biraz daha farklı olduğunu görüyoruz. Yazarlar Hildegard'ın asistanı Volmar'ın başlangıçta Hildegard'ın Almanca dikte ettirdiği kelimelerin Latincesini metne geçirdiğini, ancak geç dönem eserlerin kayda geçirilmesinde Volmar'ın, muhtemelen Hildegard'ın da anlayış göstermesiyle, Almanca kelimenin yanına derkenar yapıp Latince kelimeyi de yazdığını düşünüyor ve ekliyorlar; bu nedenledir ki, sonraki yüzyıllarda kopyacılar Almanca veya Latince, ya da, Brüksel (15. yy. sonu) elyazmasında da görüleceği üzere, sözcüğün her iki dildeki anlamını '*id est*'[48] ile bağlayıp yazıyorlardı.[49] Diğer yandan Almanca dikte ettirilen kelimelerin HvB'nin yaşadığı bölgenin diyalektine uygun düşüp düşmediğinin tespit edilmesi, öncelikle, *Physica*'nın takip eden yüzyıllarda kopyalanan elyazmalarındaki 'dışarıdan müdahalelileri' açığa çıkarmaya yardımcı olacağı aşikârdır. Yine Schreiber, Almanca kelimelerin ifade ve yazım şekillerinin incelenmesiyle hangi yöre ve/veya bölgede kullanıldıkları; yine fauna ve floranın Hildegard'ın

[47] Schreiber, 2002.
[48] *İd est* (Lat.): yani, diğer bir değişle.
[49] Hildebrandt ve Gloning, 2010: 2.

yaşadığı çevreye uygun düşüp düşmediğinin tespit edilmesiyle, doğa bilgisi ve sağlık bilgisi alanında verdiği eserlerin 'gerçeklikleri', diğer bir ifadeyle HvB'ye ait olup olmadıkları, hakkında kesin kanaat oluşturabileceğimizi belirtiyor.[50]

## III. Kaynaklar ve Bibliyografya Hakkında

Bingenli Hildegard'ın 1151 ile 1158 yılları arasında kaleme aldığı doğa ve tıp bilimleri alanındaki eseri (*Liber Subtilitatum diversarum naturarum creaturarum* - LSu) ilerleyen yüzyıllarda iki ana bölüme ayrılır. Kısaca *Physica, Liber subtilitatum* ya da (*Liber simplicis Medicinae* – LSM) olarak adlandırılan 9 kitapta[51] bitkilerin, dört temel -kurucu- elementin,[52] ağaçların, taşların, balıkların, kuşların, hayvanların ve metallerin sahip oldukları tedavi eden, şifa veren güçleri incelenir. Yine kısaca *Causae et Curae* olarak adlandırılan *Liber compositae medicinae* – LCM'de ise, patolojiye neden olan şeylerin, terkiplerin ve tedavi usullerinin daha sistematik bir incelemesi yapılır. Diğer bir ifadeyle LCM'nin konusunu hastalıkların nedenlerine uygun düşecek tedavi metotları oluşturur.[53]

---

50 Ayrıntılı bilgi için bkz. Schreiber, 2002: 19 vd. (*Zur Echtheit der Physica*).

51 Aşağıda göreceğimiz üzere, *Physica*'nın 14. yüzyıldan 15. yüzyıla uzanan sürece tarihlenen elyazması kopyalarının hepsi birbirinden farklı yapıda olup kendine has özellikler içermektedir. Bu bağlamda sadece 'Paris' ve 'Vatikan' elyazmaları olarak tanınan kopyalar bölüm (kitapçık) numarası almış 8 kitaptan oluşmaktadır. Diğer elyazmalarının hepsi 9 bölüme ayrılmıştır. Hildebrant/Gloning (2010: 2), bu durumun *Physica*'nın içinde görece kısa olan 'Elementler' bahsinin, müstakil bir bölüm olarak görülmemesinden kaynaklandığını düşünüyor.

52 Antikçağ'da evreni (Makro Kozmos) oluşturduğuna inanılan dört temel unsur (element): hava, su, ateş ve toprak. İnsan bedenindeki (Mikro Kozmos) karşılıkları Kan (hava), Balgam (su), [Sarı] Safra (ateş) ve Kara Safra (toprak) olup, söz konusu dört temel elemente denk düşen dört beden sıvısı insanlardaki farklı, ölçülü karışım veya karışım anlamına gelen, 'mizaç'ların (*temperamentum*) kaynağıdır. Her mizaca uygun düşen mevsim, gün saati, beslenme şekli giderek bir yaşam tarzı söz konusudur. Kan/lı mizaçlıların (Sanguinikler) mevsimi, sıcaklık ve nem nitelikli Bahar; (Sarı) Safra mizaçlıların (Kolerikler) mevsimi sıcak ve kuru nitelikli Yaz; Kara Safra mizaçlıların (Melankolikler) mevsimi serin ve kuru nitelikli Sonbahar ve Balgam mizaçlıların (Flegmatikler) mevsimi ise soğuk ve nem nitelikli Kış'tır. Bu konunun, hastalık-sağlık ve beden bağlamında, ayrıntılı biçimde incelendiği bir çalışma için bkz. Akın: 2014.

53 HvB'nin doğa ve tıp bilimleri alanındaki eserlerinin genel başlığı *Liber Subtilitatum diversarum naturarum creaturarum*'dur. Özellikle doğa (bitkiler, ağaçlar, hayvanlar, taşlar, metaller) üzerine ve kısmi olmak üzere de insan hastalıklarının tedavisinde hayvanların kullanımının anlatıldığı *Physica*'da, yukarıda bahsi geçen isimlendirme farklılıklarına kısaca açıklama getirmek istiyorum. HvB'nin, andığımız doğa üzerine metinleri yukarıda anılan üç isimle de anılmakla birlikte yazında daha çok, *Physica* tercih edilmektedir. Tedavi sanatı üzerine, *Causae et Curae*'ye (*Liber compositae medicinae*) göre daha sınırlı bilginin yer aldığını ifade eden *Liber simplicis Medicinae* başlığı kullanılırken; çok ayrıntılı, kusursuz ve eksiksiz (*subtilitatum*) yaratılmış doğal varlıkların anlatıldığı durumda *Liber subtilitatum* başlığı seçilmektedir. Nihayetinde bu çalışmaya konu olan 9 kitaplık metin *Physica, Liber subtilitatum, Liber simplicis Medicinae* gibi üç farklı başlıkla anılmakta olup; bu başlık ayırımı/sınırlaması niyetleri, niteliksel olmaktan çok anlaşılırlığı kolaylaştırma amacı güttükleri için sadece işlevseldir ve içeriği etkilemez.

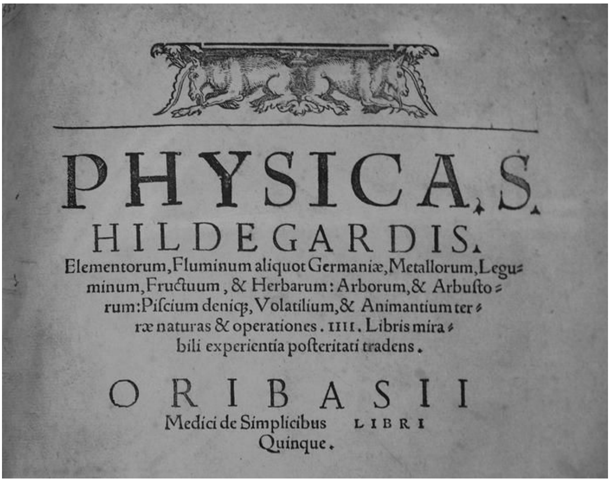
PHYSICA, S.
HILDEGARDIS.
Elementorum, Fluminum aliquot Germaniæ, Metallorum, Leguminum, Fructuum, & Herbarum: Arborum, & Arbustorum: Piscium deniq;, Volatilium, & Animantium terræ naturas & operationes. IIII. Libris mirabili experientia posteritati tradens.
ORIBASII
Medici de Simplicibus LIBRI Quinque.

*Physica*'nın 1533 tarihinde Strassburg'da yapılan ilk baskısının kapağı

Ortaçağ'dan günümüze intikal eden birçok elyazmasıyla ilk karşılaşmanın heyecanı geçtikten sonra yaşanan sıkıntılar, eldeki çok az veriyle çetrefilli sorulara yanıt arama çabaları ve nihayet çaresizlik kuşkusuz oldukça geç tarihlerde[54] keşfedilen Hildegard'ın elyazmaları için de geçerlidir: *Physica*'nın en eski el yazma kopyası, orijinalinin yazıldığı tarihten 150 yıl sonrasına aittir. En eskisi olmamakla birlikte en mufassalı olarak anılan metin (yak. 1300) bulunduğu yerin adıyla anılan Floransa (F) elyazmasıdır. *Physica*'nın bilinen en eski el yazması Wolfenbüttel Kütüphanesi'nde (W)[55] muhafaza edilen ve 14. yüzyılın başına tarihlendirilen metin, (F) ile büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. (FW) metinleri, Latince dışında dönemin halk dilinden sözcük ve deyimlerin yer aldığı, özenli elyazmaları olmakla birlikte; 15. yüzyılın ilk yarısından Paris (P) ve Vatikan (V) elyazmalarında yazım hataları, yarım bırakılmış cümleler ve kısaltmalar dikkat çeker. Kuşkusuz bu durumun sadece *Physica*'ya özgü olmadığını, el yazmalarının çoğaltılmasında sık sık orijinal metine (keyfi) ilave yapıldığını, hoşa gitmeyen bazı sözcüklerin, satırların, bölümlerin çıkarıldığını; Latince kavramların yerine yerel dilden kelimelerle değiştirildiği biliyoruz.[56] Bu bağlamda yine 15. yüzyılın ortala-

Almancada, görece bu karışık isimlendirmeyi sadeleştirmek üzere HvB'nin, doğa bilimleri alanındaki eserleri *Naturkunde* (Doğa Bilgisi), sağlık/tedavi bilimleri alanındaki eserleri *Heilkunde* (Tedavi Bilgisi) olarak tanımlanmaktadır.

[54] Floransa (F), Vatikan (V) elyazmaları ve Freiburg (f) fragmanı aynı yılda, 1983'te keşfedilmiştir.

[55] Wolfenbüttel Dük (*Herzog*) August Kütüphanesi, Aşağı Saksonya Eyaleti, Almanya.

[56] Schreiber (2002: 12), kopya yapan yazıcıların bazı Almanca kelimeleri Latinceye çevirdiklerini, anlama ve anlamlandırma sorunu nedeniyle sık sık yazım hatası yaptıklarını belirtiyor. Diğer yandan Almanca kelimelere yansıyan diyalekt unsurlarından yazıcının nereli olduğunu, giderek kopyanın nerede yapıldığı hakkında fikir sahibi olunabileceğini belirtiyor.

rından Brüksel (B) elyazmasının, *Physica*'dan bölümler içermekle birlikte tümüyle Hildegard'a ait olmayan bir metin olduğunu söyleyebiliriz. 1533 tarihli Strazburg (S) baskısı ise kaynak metne uygun düşen bir baskı olmakla birlikte ciddi kısaltmalar ve ifade farklılıkları içermektedir.[57] 14. yüzyılın sonuna (1390-1400) ait olan Freiburg Üniversitesi kütüphanesindeki (f) fragman, (F) elyazmasına dayanmakla birlikte sadece *Physica*'nın IV. kitabını (Taşlar) kapsamaktadır. Yine Bern, Mainz, Berlin, Münih ve Augusburg fragmanları, *Physica*'dan sadece bölümler içermektedir.[58]

Benim bu çalışmada, HvB'nin *Physica* olarak adlandırılan eserinin hayvanlara ayırdığı VII. ve VIII. kitapları için esas aldığım metin, Peter Riethe'nin, C. Daremberg ve F. A. Reuß'un 1882 tarihli J. P. Migne[59] baskısının Almanca (R1) çevirisidir.[60] (M)igne baskısı (P) elyazmasını esas almakla birlikte eksikler (S)[61] baskısı ile telafi edilme yoluna gidilmiştir.[62] Riethe'nin çevirisi anılan (M) baskısının, izaha muhtaç ve eksik yerlerine açıklayıcı dipnotlarla katkı sağlaması amacıyla farklı kütüphanelere dağılmış el yazmalarını da kapsayan bir bütünlük arz ediyor.[63] Ancak yukarıda değindiğimiz üzere, söz konusu el yazmalarının, eksik ve/veya yer yer kısaltılmış metinler olduğunu anımsamakta yarar var.[64] Son yıllarda *Physica*'nın yeni, eleştirel, baskılarının yapıldığına şahit oluyoruz. Bunlardan en önemlileri; I. Müller ve C. Schulze tarafından hazırlanan (F) elyazması-

---

Örneğin (FW) elyazmalarında yer alan Almanca kelimelerden, metinlerin büyük olasılıkla *Rheinland*'da kopya edilmiş olduklarına dikkat çekiyor.

57 *Physica*'nın 1533 yılında yapılan ve hangi elyazmasının esas alındığı belli olmayan *editio princeps*'ni, takip eden uzun yıllar boyunca yeni edisyonu yapılmaz. 1855'de yapılan (2. bs. 1882) Daremberg-Reuss baskısı 1985 yılından itibaren Orta Yüksek Almanca ve Latince fragmanlar dizisi (1985, 1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998) izler. Daha sonra *Physica*'yı oluşturan farklı bölümlerin P. Riethe tarafından Latinceden yapılan çevirileri ve nihayet I. Müller - C. Schulze (2008), R. Hildebrandt – T. Gloning (2010) ve O. Riha'nın (2012) farklı elyazmalarını esas alan çevirileri izler.

58 Eserlerin ikamet ettikleri merkezin adıyla anılmaları nedeniyle ben de bu gösterime uydum. El yazmalarının hangi dilde kaleme alındıkları ve yaklaşık tarihlendirmeleri konusunda ise Müller/Schulze'nin (2008: XI) yaptığı tablodan faydalandım: (F) Lat. yak.1300; (W) Lat. 14. yy. başı; (P) Lat. ve Orta Yüksek Almanca 1425-1450; (V) Lat. 1444; (B) Lat. 15. yy. sonu; Bern 14./15. yy.; Mainz 15. yy. Orta Yüksek Almanca; Berlin 1456 Orta Yüksek Almanca; Münih 15. yy. Orta Yüksek Almanca; Augusburg 15 yy. Orta Yüksek Almanca.

59 HvB: *Abbatissae subtilitatum diversarum naturarum creaturarum libri novem*, ed. v. C. Daremberg u. F. A. Reuss. Migne, J. P. Patrologiae cursus completus. Series latina Bd. 197, Paris 1885 u. 1882, Sp. 1117-1352 içinde. (M) basılmış tek orijinal kaynaktır.

60 Hildegard von Bingen. *Das Buch von den Tieren*, Nach den Quellen Übersetzt und Erläutert von Peter Riethe. Salzburg: Otto Müller. 1996.

61 S. Hildegardis. *Physica*. Strazbourg: J. Schott. 1533.

62 Riethe'nin açıklama ve düzeltmeleri için bkz. 1996: 208 vd.

63 Adı geçen merkezlerde yer alan metinlerin hepsi el yazmasıdır: Bibliothéque Nationale Paris, Codex 6952 f. 156-232 (P); Biblioteca Apostolica Vatikana, Ferrajoli 882 (V); Bibl. Mediceo-Laurenziana Ashb. 1323 (F); Herzog August Wolfenbüttel, Guelf. 56.2 Aug. 4° (W).

64 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. R1, 13-14; R2, 170-174.

nın (M)igne baskısıyla eşleştiren çalışma[65] ve R. Hildebrandt ile T. Gloning (H/G) ikilisinin (FW)'yi esas alan çalışması.[66] Her iki çalışmada da, (M) baskısının eksiklik ve yetersizliklerinden hareketle, bugüne mevcut kadar tüm elyazmalarını kapsayan mufassal bir eleştirel baskının henüz yapılmamış olması bahis konusu ediliyor.[67] Ben de bu çalışmada özellikle Latince ve şayet metinde varsa Almanca hayvan isimlerinde, (M) baskısının içerdiği eksiklik ve hatalara dikkat çekebilmek, bir karşılaştırma olanağı sağlayabilmek için, (H/G) edisyonundaki edit edilmiş karşılıklarına ve kitap/bölüm başlık numaralarına yer yer dip not açtım.[68] Tüm eksiklik ve yetersizliklerine rağmen, bazı kavramların Latince ve (Eski Yüksek) Almanca karşılıklarını bir fikir verebilmesi anlamında bu çalışmada yer verirken (M) baskısına dönme nedenim, temel aldığım Peter Riethe'nin Almanca çevrisine C. Daremberg ve F. A. Reuß'un 1882 tarihli J. P. Migne (M) baskısını esas olması oldu. Yine Riethe'nin çevirisine (R1) katkı sunacak, orijinal metinde yer alan her bir hayvanın profiline uygun düşen, tarihi/mitolojik/zoolojik birçok ilave bilgiyi çalışmasına dâhil ettiğini söyleyebiliriz.

*Physica*

Günümüzün *Physica* araştırmalarında üzerinde en çok durulan hususlardan birisi, Hildegard'ın bu eserinin hangi kaynaklara dayandığı hakkındadır. Hildegard'a göre doğa bilimleri alanındaki eserlerinin kaynağı 'görü'leridir (*visio*). Ancak HvB'nin, doğa ve tıp alanındaki metinlerinin tümüyle 'görü'lerine dayandığını söylemek; sahip olduğu büyük gözlem yeteneğini ve araştırmacı kişiliğini görmezden gelerek ona büyük haksızlık yapmak anlamına gelecektir.[69] LSu'nun temelini oluşturan güç, görü değil, bilgi ve tecrübedir diyen araştırmacılar,' onun teoloji ile doğa bilgisi alanındaki eserleri arasında bir karşıtlık olmadığını, bilakis karşılıklı bir alışverişin söz konusu olduğuna dikkat çekiyorlar.[70] Schreiber[71] 'görü' sahibi olmanın ve ortaya koyduğu şeyleri 'görü'lerine dayandırmanın sahibine bazı avantajlar sağladığını belirtiyor ve HvB örneğinde bir dizi neden sıralıyor: (1) Görünün içeriğinin sorgulanamayacak olması, (2) Özellikle Ortaçağ'da bir kadından bilim insanı olması beklenemeyeceği gibi bunun dini ve etik nedenlerle hoş görülmeyeceğinden hareketle 'görü'lerin yapılan bilimsel çalışmaları perdeleme olanağı sunması, (3) 'görü'lerin sonunda ortaya konan metnin Tanrı'nın eseri olarak geniş kabul görmesinin garanti olması, (4) Kadınların 'öğreten' olmaları, Kilise etiğine ve hukukuna aykırı davranmalarının hoş görül-

[65] Müller ve Schulze, 2008.
[66] Hildebrandt ve Gloning, 2010.
[67] Bahis konusu açıklama ve tenkitler için bkz. [Müller ve Schulze, 2008 (*Einleitung*, IX-XXVI)]; [Hildebrandt ve Gloning, 2010 (*Einleitung,* 1-46)]
[68] (M)igne baskısındaki hayvan isimlerindeki hatalar için bkz. (H/G): 12.
[69] Robert Delort, HvB'yi Hıristiyan Ortaçağı'nın ilk kadın Zoologu olarak tanımlamaktadır. *Les animaux ont une historie.* Paris, Le Seuil, 1984, s. 45'den aktaran Moulinier (2009: 46).
[70] Schrader ve Führkötter'den (1956: 58 vd) aktaran Riethe, 1996: 11.
[71] Schreiber, 2002: 14 vd.

meyen, giderek ceza gerektiren bir fiil olması[72] ve nihayet HvB için tanrısal meşruiyetin, inancı ve sürdürdüğü yaşam nedeniyle hayati derecede önemli olması.

Doğa üzerine yazdığı metinler incelendiğinde Hildegard'ın, isimlerini zikretmediği halde, iki kaynaktan[73] önemli ölçüde beslendiğini görüyoruz. Her ne kadar Ortaçağ'da yazar veya eser adıyla kaynak göstermek çok rastlanan bir uygulama olmasa da, gösterilen kaynakların çevresi tarafından farklı amaçlarla yorumlanabileceği düşünüldüğünde[74], Hildegard'ın bilinçli bir şekilde kaynak göstermediği daha olası görülüyor.[75] Kuşkusuz Hildegard'ın yaşadığı 12. yüzyılda, Arap-İslam âlemi ve Antik dünya kaynaklı, doğa bilgisi ve tıp alanında kaleme alınmış çok sayıda metin çeviri yoluyla Avrupa'ya intikal etmişti. Bilindiği üzere Antikçağ'da, özellikle de Geç Antikçağ'da, başta tıp ve doğa bilgisi olmak üzere, farklı alanlarda üretilmiş metinler, Ortaçağ boyunca hem ruhban hem de laik kesim tarafından en sık başvurulan kaynakların başında gelmiştir. Kuşkusuz bu kaynaklar, Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve yayılması sürecinde ortaya çıkan dini eserlerle sınırlandırılamaz. Antik dünyada felsefeden tıbba astronomiden zoolojiye kadar farklı alanlarında verilmiş ürünler, 9. yüzyıldan itibaren yükselen manastır kültürünün de olumlu etkisiyle, çoğaltılma imkânı bulmuş ve yaygınlık kazanmışlardır. Bu durumun en somut örneklerinden biri, Antik dünyanın hayvanlar üzerine kaleme alınmış yapıtı *Physiologus*'un, HvB'nin *Hayvanlar Kitabı*'nda üzerindeki etkisidir. Hildegard, VII. ve VIII. *Hayvanlar Kitabı*'nın hiçbir yerinde referans vermese de, hayvanların özellikleri söz konusu olduğunda, *Physiologus*'dan yapılmış alıntılar, esinlenmeler söz konusudur. Ancak *Physica*'nın içerdiği derinlik ve birikim göz önünde bulundurulduğunda; Hildegard'ı derleyicilik, giderek kopyacılık veya aşırmacılıkla suçlamak bir yana, doğanın gizemli bilgisine ne denli vakıf olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Aşağıda, *Physica*'nın *Hayvanlar*

---

[72] "(11)Kadın sükûnet ve tam bir uysallık içinde öğrensin. (12)Kadının öğretmesine, erkeğe egemen olmasına izin vermiyorum; sakin olsun. (13-14)Çünkü önce Âdem, sonra Havva yaratıldı; aldatılan da Âdem değildi, kadın aldatılıp suç işledi." (1Ti 2,11-14)

[73] Bu çalışmada anılan iki kaynaktan biri olan *Physiologus*'un, *Hayvanlar Kitabı* üzerindeki etkisi ayrıntılı biçimde incelenecektir. Diğer kaynak başta Reiner Hildebrandt olmak üzere bazı araştırmacıların çok önemsediği *Summarium Heinrici*'dir. Bu eser Ortaçağ'da Almanca konuşulan coğrafyada, insan yaşamına, hayvan ve bitkilere dair kavramlar içeren en kapsamlı ve yaygın kullanıma sahip, Eski Yüksek Almanca elyazması sözlükler derlemesidir. Bilinen ilk derleme fragmanları 12. yüzyıla aittir. Hildegbrant, *Summarium Heinrici*'deki kavramların, *Physica*'da kullanılma sıklığından hareketle ki, çok sayıda ortak kelime/kavram tespit etmiştir, HvB'nin *Physica*'yı yazarken önemli kaynağının *Summarium Heinrici* olduğunu iddia etmektedir. Reiner Hildebrandt'ın daha çok kavramlardan hareket eden ve *Physica*'daki Eski Yüksek Almanca kavramları karşılaştıran çalışmalarını, bu makalenin sınırlarını aşan bir boyut içerdiği için, değerlendirmeye almadım.

[74] HvB yaşamı boyunca verdiği vaazlardan, yaptığı sohbetlerden, manastır yöneticiliği görevleri sırasındaki icraatlardan, yazdığı mektuplardan dolayı başı çok ağrımış; bu 'başına buyruk', 'otorite tanımaz' tavırları nedeniyle çok sayıda soruşturmanın muhatabı olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akın: 2005.

[75] HvB'nin tüm eserlerinde sadece Platon (öl. İÖ 347) ve Romalı şair M. A. Lucanus'un (öl. 65) adı anılır.

*Kitabı* olarak tanımlanan VII. ve VIII. bölümlerini yazarken en çok yararlandığı eser olan *Physiologus*'ı kısaca tanıtmaya çalışacağım.

*Physiologus*[76]

Hıristiyanlığın erken dönemlerinden başlamak üzere tüm Ortaçağ boyunca çok geniş bir coğrafyada etkili olan ve Reformasyon dönemine (16. yy) kadar alanında en çok atıf yapılan eser[77] olma özelliğine sahip olan *Physiologus*, 2. yüzyılın ilk çeyreğinde (125 dolayları) İskenderiye'de hayvanlar, bitkiler ve taşlar hakkında Yunanca kaleme alınmış 48 bölümlük anonim bir doğa bilgisi kitabıdır. Anonim bir eser olmakla birlikte Latincede 'doğa araştırmacısı' doğa üzerine yetkin bilgi sahibi' anlamına gelen *Physiologus*'un[78] bir kitabı tanımlamaktan çok bir kişiyi tarif ettiği ileri sürülmüştür.[79] Lauchert[80] bu *anonim* araştırmacının doğanın dışarıdan bir tasvirini yapmaktan çok, doğa felsefesine uygun düşen bir

[76] Bu alt bölümün hazırlanmasında şu kaynaklardan faydalanılmıştır: Treu, 1998: 111-132 (*Nachwort*); Schönberger, 2009: 137-161 (*Nachwort*); Seel, 1960: 53-72 (*Nachwort*); Schröder, 2005: 40-57; Heider, 1851: 3-13 (*Einleitung*); Hommel, 1877: XI-XLV (*Einleitung*); Lauchert, 1889: 1-4 (*Einleitung*: *Vorgeschichte*); 40-66 (*Entstehung des Physiologus*); 103-109 (Der *Physiologus in der Naturgeschichte des Mittelalters*); Peters, 1898: 1-14 (*Zur Geschichte des Physiologus*); *Physiologus*, 2009: ix-xxxiii (*Introduction*); *Enzyklopädie des Märchens*, 2002: *Physiologus* (1035-1047); Henkel, 1976: 12-58; Obermeier, 2009: 1-25; Grant, 2001: 44-72; Gippert, 1997 [1998]161-177; Wellmann, 1930: 1-18 (I. *Allgemeiner Charakter des Physiologos. Zeit und Ort seiner Entstehung*); 18-23 (II. *Charakter der Vorlage des Physiologos*).

[77] Lauchert (1889: 1), KK hariç tutulduğunda tüm Ortaçağ boyunca *Physiologus* kadar yaygın tanınan ve alıntı yapılan bir esere rastlamanın zor olduğunu belirtiyor. Aynı konuda bkz. Gippert, (1997 [1998]) 161; Treu, 1998: 112; 124.

Wellmann (1930: 1), doğa bilimlerine hakkında, dogmatik bilgiler içeren, alegorik-mistik bir açıklama yöntemiyle kaleme alınmış bu kitapçığın bu denli ilgi çekerek yaygınlık kazanmasını, Kilise tarafından kabul görmesine bağlıyor.

[78] *Naturforscher: in der Naturforschung arbeitender Wissenschaftler; Naturkundiger: Kenner der Natur, bes. Der Tiere, Pflanzen u. Gesteine.* (*Wahrig Deutsches Wörterbuch* - 1978)

*Naturalist: One who makes aspecial study of animals or plants* (*The Oxford Universal Dictionary* - 1965)

Treu (1998: 112), Yunanca *Physiologos*'un, *physis* (doğa) ve *lego* (konuşuyorum/söylüyorum) kelimelerinden oluşmuş birleşik bir kelime olduğunu dikkat çekiyor. Schönberger (2009: 138), Aristoteles'in (İÖ 4. yy.) doğa bilimleri alanında önder bir doğa uzmanı, doğa araştırmacısı (*Physiologos*) olarak tanınsa da, *Physiologus*'un anonim yazarı olarak kabul edilme olanağının bulunmadığını belirtiyor.

[79] Schönberger (2009: 142-143), *Physiologus*'un yazarının hem zooloji alanında bilgi sahibi olması hem de Hıristiyanlığın Kutsal metinlerinden doğru ve yerinde yaptığı alıntılar, verdiği referanslar nedeniyle, İskenderiye'nin Hıristiyan kesiminden putperestlikten dönme bir Hıristiyan (*Heidenchrist*) öğretmen olma olasılığına dikkat çekiyor. Bu görüşünü desteklemek için de *Physiologus*'un 'Küçük Baykuş' (5) ve 'Kırlangıç' (33) başlıklı bölümünde yer alan ifadeleri gösteriyor: "Efendimiz İsa, karanlıkta ve ölülerin gölgesinde oturan biz putperestleri, Yahudilerden daha fazla sevdi; onları uyudukları ve iyi bir şey yapmadıkları için ölü olarak tanımlardı." Kitapta yer alan bu ve benzeri ifadelerden, bazı araştırmacılar, *Physiologus*'un yazarının Gnostisizme yakın durduğu, ya da bir Gnostik olduğu sonucunu çıkarmışlardır.

[80] Lauchert, 1889: 43.

yöntemle, doğadaki varlıkların içsel gizemini ve var oluş nedenlerini araştırdığına dikkat çekiyor.

Kökeni Hıristiyanlık öncesine dayanan *P*'nin kaynakları konusunda yapılan araştırmalar bizi Eski Mısır'a kadar götürüyor. Kitapta Anka Kuşu, yaban eşeği ve maymun gibi farklı mitolojilerde sembolik anlam yüklenmiş hayvanların betimlenmesinde, kadim Mısır kültürünün ve İbrani inanç sisteminin etkileri belirgin biçimde görülür. Bu bağlamda *P*'nin, en azından İÖ 2000'li yıllara kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, kadim kültürler içinde Mısır kadar hayvan sembolizmine değer ve önem atfeden başka birini bulabilmek mümkün değildir. Eski Mısır'ın kutsal hayvanları ve tanrılar kültü adeta birbirlerinde eriyerek tek bir vücut haline gelmiştir.[81] Buna en iyi örnek, *P*'ye de giren,[82] *Mısır'ın Ölüler Kitabı*'ndaki[83] Anka Kuşu (Güneş Kuşu *Bennu*) efsanesidir.[84] Herodotos'un (öl. İÖ 425) *Herodot Tarihi*'nde,[85] Ovidius'un (öl. 17) *Dönüşümler*'inde,[86] Tacitus'un (öl. 120) *Annalen*'inde,[87] Plinius'un (öl. 79) *Doğa*

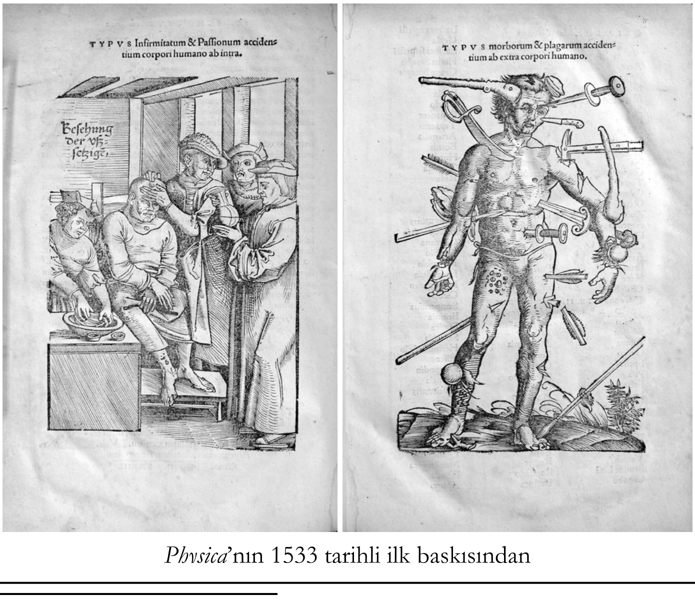


*Phvsica*'nın 1533 tarihli ilk baskısından

[81] Eski Mısırda kutsal hayvan sembolizmi hakkında bkz. Budge, 1904: 345-383 (*Sacred Animals and Birds etc.*"

[82] Peters (1898) çevirisinde 37. bölüm: *Der Phönix* (65-68); Curley (2009) çevirisinde IX. bölüm: *On the Phoenix* (13-14).

[83] "Yeni Krallık, Üçüncü Ara Dönem ve Geç Dönemin ölüler için genellikle papirüs üzerine yazılmış büyülü-sözlerine *Ölüler Kitabı* denir." (Hornung, 2006: 41)

[84] *Das Totenbuch der Ägypter*. 13,4; 17,44; 29 B, 1; 64,72 98; 83; 100,1; 122,18; 125,51; 145,248; 180,90.

[85] "Bir de Phoinix dedikleri bir kutsal kuş var. Aslında ben bu kuşu görmedim, yalnız resimlerini gördüm; zaten öyle her zaman görünmezmiş. (…) Bu kuşa pek ustalıklı işler yakıştırırlar ki, bana hiç de inanılır gibi görünmemektedir." (2,73)

[86] 15, 391-407.

[87] 6,28.

*Tarihi*'nde,[88] Seneca'nın *Ahlaki Mektupları*'nda[89], Sevillalı Isidor'un (öl. 636) *Etymologiae*'sinde[90] yazdıkları Anka Kuşu'nun Mısır kökenini ve efsanenin yaygınlığını teyit eder niteliktedir. Ancak *Physiologus*'un Erken Hıristiyanlık ve Ortaçağ boyunca bu denli ilgi görmesinin en önemli nedenlerinden biri İbrani kutsal metinleri külliyatının, Yunanca çevirilerinin, toplandığı *Septuaginta*'daki[91] hayvan, bitki tasvirlerinden bazılarının kitapta yer almasıdır. Böylece ilk kez Yunan Kilise yazarlarının *P*'ye atıflarıyla başlayan süreç, doğa bilgisi ve Hıristiyanlık geleneğini birleştirecek biçimde gelişerek, Yunanca metnin hızlı biçimde başka dillere çevrilmesiyle farklı bir yöne evrilmiştir. Önce Ethiyopyaca, Ermenice, Aramice ve Arapçaya çevrilen metin evrensel niteliğine Latinceye çevrilmesiyle kavuşur. Latince *P*, kısa sayılabilecek sürede Eski Yüksek Almanca, Eski İngilizce, İzlandaca, Eski Fransızcaya çevrilecek, Cermen ve Latin halklar arasında yaygınlık kazanır. Ancak bu yaygınlık sadece Kilise çevresiyle, ruhban ile sınırlı kalmamış, *P*'deki hayvanların tevazu sahibi, cesaret dolu, iffetli davranışlarla bezenmiş olağanüstü öyküleri dindışı metinlerde de sıklıkla kendine yer bulmuştur. *P*'nin izleri açıkça sürülebilen Mısır kökeni dışında önemli sayılabilecek iki kaynaktan biri, yukarıda Anka Kuşu vesilesiyle andığımız Plinius'un *Doğa Tarihi* iken, diğeri ve belki de daha fazla kaynak olma özelliğine sahip Yunanca yazan bir Latin Claudius Aelianus (170-235) tarafından kaleme alınan *Historia Animalium*'dur.[92] Aelianus'un kitabında tanıttığı ve isim olarak *P*'de da yer alan 30 hayvan, her ne kadar içerik olarak *P*'de yazılanlarla birebir örtüşmese de, Aelianus'un yaşadığı dönem ve *P*'nin tahmin olunan oluşma süreci göz önünde bulundurulduğunda, bir etkileşimin varlığından söz edebilmek mümkündür. Eski Mısır metinlerindeki bazı hayvanların doğrudan temsili dışında, Kutsal Kitabın *P*'ye olan etkisinin, hayvan alegorisi bağlamında olduğunu görüyoruz. Özellikle EA'yı oluşturan metinlerin sıkça başvurduğu hayvan, taş, bitki alegorileri, yöntem bağlamında *P*'ye örnek teşkil etmiştir.

Kadim Mısır halkının ve uzun süre hükümranlıkları altında yaşamış İbranilerin inanışlarına göre sembolik bir süsleme figürü olmanın ötesinde işlev gören mitsel varlıkların geniş bir coğrafyaya yayılmasında, denizciler, gezginler ve ticaret erbabı önemli işlev üstlenmiştir. Bu 'taşınma' efsanevi hayvanlara özgü anlatı geleneğinin zenginleşmesine ve giderek öykülerin farklılaşmasına neden olacaktır. Bu etkileşimin bir sonucu olmak üzere, *P*'nin etkisinin özellikle Ortaçağ'da ne denli güçlü olduğunu kavrayabilmek için kiliselerin, katedrallerin, manastırların, taşradaki gözden uzak şapellerin vitraylarında resmedilmiş; duvarlarında, sütün başlarında, atlarlarında sembolize edilmiş aslan, tek boynuz, leopar, geyik,

---

[88] X 2,3.

[89] V. 42,1.

[90] 12, 7(22).

[91] *Septuaginta* (Latince 70), EA'nın İbranice özgün metninin, 12 İsrail kabilesini temsilen altışar Helen-Yahudi din âlimi tarafından, İskenderiye'de Eski Yunancaya yapılmış ve günümüze ulaşan ilk çevirisidir.

[92] *Historia Animalium*'un, Eski Yunanca'dan İngilizceye (*Aelian - On The Characteristics Of Animals*, A. F. Scolfield) yapılmış çevirisine şu bağlantıdan ulaşılabilir: http://www.attalus.org/info/aelian.html (Erişim: 12.12.2018)

kartal, pelikan, Anka Kuşu, yılan figürlerine bakmak yeterli olacaktır.[93] Tüm bu saydıklarımız ve Ortaçağ boyunca üretilen el yazması kitapların derkenar süslemelerinde yer alan sayısız hayvan figürleri de varlıklarını *P*'de yer alan tasvirlere borçludur. EA'nın Tekvin bölümünde ilk insan ile yılan kılığındaki 'şeytan' arasında ilk günah ile başlayan ilişki, Nuh'un gemisine alınan hayvanlara bahşedilen yaşam hakkıyla devam edecektir. İlk Hıristiyan teologların, Tevrat'taki acayip garaip hayvanlara özgü mucizevî öykülerin, aynı zamanda *P*'de de yer aldığını keşfetmeleriyle 'putperest' olarak tanımladıkları kitaba olan ilgileri artar ve giderek daha fazla alıntı yapmaya başlarlar.[94] Aslında Tevrat ile eşsiz bir mirasın sahibi olan Hıristiyanlık, hayvanlara özgü putperest mitlerin *yeniden* üretilmesi bağlamında pek de şanslı sayılmaz; din-dışı mucize inancına ve batıl olana karşı yürüttüğü amansız mücadelede hiçbir zaman başarılı olamayan Kilise, Tek Boynuz'dan Anka Kuşu'na, insan yiyen bitkilerden bir dokunuşta hastalığı def eden sihirli taşlara kadar her tülü mitsel hayvan, bitki ve taşa olan inancın insanlar arasında artarak yayılmasında istemeden de olsa katkıda bulunacaktır.

Eski Yunanlının zooloji alanındaki bilgi birikimi oldukça naif ve söylencelere emsal teşkil edecek bir yapıdaydı.[95] Mevcut bilgilerinin kaynağını çevrelerinde gördükleri hayvanlar yanında, Mısır efsaneleri ve Hint masalları oluşturuyordu. Yunanistan coğrafyası dışında yaşayan hayvanlar hakkındaki bilgileri ise daha çok İskenderiye merkezli olup, gezginlerin aktardıklarıyla sınırlıydı. Bilimsel doğa tarihinin kurucusu ve zoolojinin babası sayılan Aristoteles'in bile hayvanlara karşı ön yargılar ve hurafelerden kendini tam olarak kurtardığı söylenemez. *P*'nin Yunanca kaleme alındığı İskenderiye, Antikçağ'ın Roma yanında en büyük kenti ve Doğu dünyasının merkezi olmasının yanı sıra, Greko-Romen ve Mısır kültürlerinin kesişme noktasında yer alıyordu. Ptolemaios sülalesinin hükümranlığındaki İskenderiye'nin yoğun deniz aşırı trafiği, önemli suyolu bağlantılarının merkezi olması ve bazı hanedan mensuplarının farklı coğrafyalarda yaşayan

[93] *Physiologus*'un *Bestiarium*lar üzerine etkisi üzerine bkz. Cohen, 2008: 3-8 (*The Physiologus and Bestiary Tradition*).

[94] Helen dünyasındaki pagancı etkiler konusunda Brown'un (2017: 84), tespitlerini anımsamakta fayda var: "4. yüzyıl Doğu İmparatorluğu, Batıya nazaran çok daha 'Hıristiyan bir imparatorluktu.' Ancak paganizm Doğu İmparatorluğunun kültürel hayatında Batıdan çok daha uzun süre ayakta kalabilmişti (…)"

[95] Otto Schönberger (2009: 137), Avrupa yazınının başlangıç aşamasında iki farklı doğa-çevre betiminin aynı anda var olduğuna dikkat çekiyor. İlki *İlyada*'da (1999: 17,673 vd) yer aldığı şekliyle nesnel bir doğa tasviri: "Sarışın Menelaos böyle dedi, uzaklaştı, bir kartal gibi sağa sola bakına bakına, kartal gökte uçan kuşların en keski görenidir derler, sık çalılıkta gizlenen tavşanı görür ta yukarlardan, saldırır üstüne, ossaat yakalar alır canını (…)"; diğeri ise *Odysseia*'da sık sık karşımıza çıkan sirenler ve kikloplar benzeri doğadışı varlıklar, mucizeler yaratan bitkiler, büyü reçeteleri ve benzerleri. Schönberger, anılan iki farklı betimleme tarzının zaman içinde birbiri içinde eridiğine *Physiologus*'un anlamlı bir örnek oluşturduğunu belirtiyor. Bilindiği üzere Antik Dünya'da bilimsel bilginin, dini inançlardan bağımsız olarak ortaya konabilmesi uzun bir sürecin sonunda ortaya gerçekleşebilmiştir. Bu sürecin sonunda ortaya çıkan bilginin nesnelliği, ne kadar 'bilimsel' olduğu, tartışılabilir olsa da, zaman içinde bu ayrışmanın gerçekleştiğini görüyoruz.
Antik Yunan'da zooloji bilgisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Carus, 1872. 41 vd.

hayvanlara olan merakının da sağladığı avantajla; hem fiziksel anlamda farklı tür ve cinsten hayvanların kente getirilmesine olanak tanıyor, diğer yandan, kentte yaşayan âlimlerin hayvanlar üzerine hazırladığı kitaplar da bilgi dağarcığının zenginleşmesine olanak sağlıyordu. Bu bağlamda Yunanlıların, ülkeleri dışındaki farklı coğrafyalarda yaşayan hayvanlar hakkında sahip olduğu bilgilerin kaynağını İskenderiye'deki bilgi birikiminin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kuşkusuz *P*'nin, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında çoğulcu yapısı, coğrafi konumu ve çok kültürlü dokusuyla bir ilim ve irfan merkezi olduğu ölçüde; hurafelere, mucizelere ve efsanelere inancı tam olan insanların çoğunlukta olduğu İskenderiye gibi çok kültürlü bir kentte ortaya çıkması hiç şaşırtıcı olmasa gerektir. *P*'nin beslendiği kaynaklardan biri olan doğa ve doğa tarihine ilişkin çalışmaların büyük ölçüde İskenderiyeli âlimlerin yazdıklarına dayanması bu tespiti teyit eder. Diğer yandan anonim bir metin olması *P*'ye yüzyıllar boyunca, ona bir yazar arama çabasını da beraberinde getirmiştir. Aristoteles'den Kral Süleyman'a; Kilise büyükleri Aziz Johannes Chrysostomus'dan (öl. 407) Aziz Büyük Basileios'a (öl. 379) birçok önemli şahsiyet bu yakıştırmadan nasibini almıştır. Ancak tüm bu arayışlar ve yakıştırmalar *P*'nin anonim bir eser olduğu gerçeğini değiştirememiştir. Hıristiyanlık dünyasında *P*'nin varlığından ilk haberdar olan ve okuyarak içindeki gnostik-heretik unsurları[96] keşfeden Iustinus Martyr (öl. 165/168) olmakla birlikte; *P*'yi ilk kez anan ve çok sayıda alıntı yapan ilk Kilise büyüğü Origenes'tir (öl. 254). Yine Kilise büyüğü İskenderiyeli Clemens'in (öl. 220) sırtlan ve kumru üzerine söyledikleri tümüyle *P*'de yazılanlarla örtüşür. Geç dönem Yunanlı Kilise büyüklerinden sadece Epiphanius (öl. 403) ve Chrysostomus'un, *P*'deki bazı hayvanlar (Anka Kuşu, aslan, geyik) üzerine yazdıkları dikkat çeker. Her ne kadar rastlaşma önceliği Yunanlı Kilise büyüklerine nasip olsa da; Tertulianus (öl. 230), Hieronymus (öl. 420) ve Augustinus (öl. 430) gibi Latin Kilise büyüklerinin de *P* ile tanışması oldukça erken bir döneme denk düşer.

Ortaçağ'da *P*'ye olan ilginin Sevillalı Isidor ile başladığını görüyoruz.[97] Yukarıda zoolojinin Antik Yunan'daki anlam ve önemini belirtmek için söylediklerimiz Ortaçağ'ın dünyası için de büyük ölçüde geçerlidir. Özellikle Erken ve Yüksek Ortaçağ'da zooloji bağımsız bilim dalı (disiplin) olmaktan uzak bir konumdadır. Hayvanlara hakkında bilgilenme ihtiyacının temelinde bilimsel bilgi edinme amacından çok, tanrısal yaratının gizlerini keşfetmek, giderek Tanrı'nın kullarına yönelik selamet planına uygun düşen tedbirli bir yaşamın arayışı yatar. Hayvanlara ilişkin bilgiler gözlem ve tecrübeye dayanan araştırma sonucunda elde edilmiş olmaktan çok kitabi olup, dolaylı yollardan edinilmiştir. Bu ansiklopedik bilgi yığını, Plinius ve Isidor'un kitaplarının tanıklık ettiği üzere, bilimsel bilginin (*scientia*) yeniden üretilmesine katkı sağlamaktan çok teolojinin kullanım

[96] Başta Pitra olmak üzere bazı araştırmacılar, *P*'nin heretik ve hatta gnostik yazar/lar tarafından kalem alındığı iddia etmişlerdir. Kuşkusuz bu iddia henüz tam olarak ispatlanamamış olmakla birlikte, bazı bölümlerin heretizmden izler taşıdığı bir gerçektir. *P*'nin barındırdığı heretik unsurların ayrıntılı bir tahlili için bkz. Lauchert, 1889: 47 vd.
[97] Grant (2001: 112), Isidor'u Hıristiyan *Physiologus* olarak tanımlıyor.

amacına hizmet eder. Bu bağlamda Aristoteles'in kaleme aldığı metinlerin, 13. yüzyıla kadar, Plinius, Solinus (öl. 400) ve Isidor gibi yazarların aracılığıyla dolaylı bir sunumu söz konusudur. Böylece 'doğa' ve 'KK' külliyatı, Tanrı'ya ulaşma gibi yüce bir amaca hizmet etmek üzere düzenlenmiş, 'iki kitap'lı bir öğretinin temelini oluşturur. Diğer yandan hayvanların gözlenmesi, tanımlanması ve sınıflandırılması insanların ve maddi dünyanın ilahi hakikate uygun olarak düzenlenmesine örnek oluşturması açısından büyük önem taşır. Erken Ortaçağ'ın büyük ansiklopedi âlimi Isidor'un *Etymologiae*'ye aldığı hayvanlar[98] için tek kaynağı *P* değildir; kitabında Kilise büyüklerinin metinlerinde anılan hayvanlara da yer vermiştir. Takip eden yüzyıllarda hayvanların doğası üzerine kaleme alınan çok sayıda risalenin, Plinius ile başlayan ansiklopedik metin geleneğinin devamı ve tekrarından oluştuğunu görüyoruz. Ancak 13. yüzyıla gelindiğinde durum değişmeye başlar; Cantimpréli Thomas'ın (öl. 1272) *de naturis rerum*'u, Albertrus Magnus'un (öl. 1280) hayvanlar üzerine risalesi ve Beauvisli Vincenz'in (öl. 1264) *speculum naturale*'si, *P*'den yapılan alıntıların yanı sıra, eski pagan yazarlardan, Kilise büyüklerinden alınmış, başkahramanının masalsı-efsanevi hayvanların olduğu, farklı öykülerle doludur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hildegard'ın metninde hâkim olan, okuyucusuna hafif yukarıdan bakan, dikte ettirici, konusuna tümüyle vakıf olduğuna vurgu yapan söylem, *P*'de de kendini hissettirir: Örneğin "*Physiologus* söyledi" ya da paragraf veya metin sonlarında "*Physiologus güzel konuştu*" yanında "*Physiologus* Semender'i anlatıyor" ya da "*Physiologus* Semender hakkında mütalaasını veriyor"[99] ve benzeri şekildeki ifadeler her hayvana, bitkiye veya taşa ayrılan bölümlerde yer alır. Tüm esere hâkim olan kısa, sade ve basit cümleler vaaz verenin konuşma ritmine uygun düşecek biçimde kaleme alınmıştır. Schönberger, basit, süslemeye yer vermeyen cümleleri ve naif yapısı nedeniyle *P*'nin, bir okul kitabıyla karşılaştırılabileceğini belirtiyor.[100] Uzun cümlelerin olmamasına karşın yazarının yaşadığı dönemde tanınmayan kelime ve deyimleri kullanması, yer yer ana fikirden uzaklaştığı bölümlerde, basitlik kaygısının içten olmadığı yolunda bir fikir uyandırmaktadır.[101] Yine kuruluşu itibarıyla bir düzen gözetmeyen *P* hayvanların tanıtımıyla başlar, ancak 31. bölümden sonra seçilmiş taşlar ve bitkilerin anlatıma dâhil olduğu görülür. *P*'deki her bir hayvana ayrılan bölüm, öncelikle mukaddeme kabilinden, KK'dan alınmış yönlendirici bir giriş cümlesiyle başlar. Daha sonra genellikle hayvanın efsanelere konu tasvirine yer verilir. Bu-

---

[98] Ety. (2008); XII, 1,15 ceylan 18 vd. geyik 39 yaban eşeği (*onager*); XII, 2,3 vd. aslan 8 pars 12 vd Tek Boynuz 14 vd fil 21 kunduz 29 tilki 36 su yılanı; XII, 3,3 eşek 7 kirpi 9 karınca; XII, 4,10 bir tür zehirli yılan (*vipera*) 12 bir tür zehirli yılan (*apsis*) 36 semender 37 sincap 43, 46, 48 yılanların özellikleri; XII, 6,9 inci; XII, 7,10 kartal 20 tavus kuşu 22 Anka Kuşu 26 pelikan 41 gece kargası/alaca baykuş 53 su tavuğu 60 kumru 63 keklik XVI, 10,1 inci 13,2 elmas XI, 3, 30 Deniz Kızları.

[99] GP, 51.

[100] Schönber, 2009: 147.

[101] Treu, 1998: 121.

nu hayvanın doğal özelliklerinin (*proprietates*) anlatılığı bölüm izler.[102] Bu (olumlu) özellikler, Baba-Oğul-Kutsal Ruh'a atfen, genellikle üç grupta toplanarak anlatılır; varsa olumsuz özellikler onlar da ayrıca sıralanır. Ancak Treu'un[103] da vurguladığı üzere, söz konusu *proprietates*'i, 'doğabilimsel' bağlamda kullanırken mutlaka *P*'nin yazıldığı çağı ve yazarının amacını göz önünde bulundurmamız gerekir. Hayvan p/k olarak görülüyorsa mutlaka metinde bu olumsuz özelliği belirtilir ve okuyucu hayvana karşı uyarılır. Nihayet bölüm teolojik bir tefsir ile (KK'daki başka bölümlere dikkat çekerek) sonuçlanır. Bu bağlamıyla *P*'nin, KK tefsiri olarak okunabileceğini savunanlar da vardır. Lauchert, haklı olarak, KK'dan, özellikle de EA'dan, yapılan çok sayıda alıntının, *P*'nin, "Hayvan Kitapları'nın İncili"[104] olarak tanımlanması gerektiği şeklindeki tezi desteklediğini ifade eder.

Yapılan hayvan tasvirleri yazarın gözleminden çok başka uzmanların yazdıklarına aracılık eder. Aynı hayvan alegorik bütünlüğe uygun düşecek şekilde, hem olumlu, *in bonam partem*, (İsa'nın emrinde) hem de olumsuz, *in malam partem*, (şeytanın safında) tarafta yer alabilir.[105] Alegori[106] yoluyla anlatmak hemen her dönemde bilinen ve başvurulan bir ifade yöntemi olmakla birlikte, Geç Antikçağ'da, kutsal sayılan metinlerin alegori yaparak anlatılmasına, İskenderiye'de üretilenlerde sık rastlıyoruz.[107] Özellikle Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında çok sık başvurulan bu ifade yönteminde, en çok başvurulan kaynağın EA olduğu görülüyor. İçeriği ve hacmi nedeniyle EA'nın seçilmesi mantıklı görülmekle birlikte, *P* bağlamında belirleyici olan unsurun EA'da, Yeni Ahit'ten çok daha fazla hayvanın isminin geçmesidir. EA'den yapılan seçmelerin çoğunluğu, hayvanların sıkça anıldığı Tekvin (Yaratılış) gibi bölümlerden değil; hayvanların daha çok doğaüstü özellikleriyle alegoriye imkân verenleri arasından, Mezmurlar Kitabı (Zebur) ve Peygamberlere ayrılan kitaplardan yapılmıştır.[108] Bu bağlamda *P*'ye teolojik bir eser tanımından çok, 'teolojik ifade biçimini benimsemiş' eser

---

102 Burada *P*'nin amacı, Yunanca *physis* anlamında, anlatılan hayvanların doğal özelliklerini, diğer bir ifadeyle mizacını, ortaya koyabilmektir. Ancak yapılan hayvanın genel bir tanımından çok, yazarının amacına hizmet edecek, bugün bize anlamsız gelen birçok doğadışı, giderek hayal mahsulü özelliklerinin sıralanmasından ibarettir.

Yahudi-Hıristiyanlara özgü KK Yorumları'nda da (*Bibelexegese*) görülen bu üç adımlı yapıda, *P* özellinde 2. ve 3. ayaklar bazen yer değiştirebilmektedir. (Wellmann, 1930: 3)

103 Treu, 1998: 116.

104 '*biblisches Tierbuch*' (Lauchert, 1889: 45).

105 Obermaier, 2009: 11-12.

106 Alegori (TDK): Bir görüntü, bir yaşantı veya bir davranışın daha iyi kavranmasını sağlamak için göz önünde canlandırıp dile getirme.

107 Wellamnn (1930: 3), alegori yaparak anlatıyı kurma geleneğinin eski Stoacılar ile başladığını ve Philon gibi Helen Yahudileri ve İskenderiye'deki Hıristiyanlar arasında kabul gördüğünü belirterek; alegorik anlatı geleneğinin Origenes, İskenderiyeli Yahudi Philon ve stoacı Chairemon ile zirvesine ulaştığına dikkat çekiyor. Treu da (1998: 117), Erken Hıristiyanlıkta, dini metinlerin, özellikle EA bağlamında, alegori yapılarak anlatılması geleneğinin İskenderiye'de geliştiğini teyit ediyor.

108 Treu, 1998: 119-120.

gözüyle bakılması daha doğru olacaktır.[109] Diğer yandan, başka yazarlarda sıkça rastlandığı üzere, Erken Hıristiyanlığa özgü bir refleksle, *P*'nin yazarının da putperest dönem ile Hıristiyanlığı ayırt etme çabası içinde olduğu görülür; her hayvan için Kutsal Kitaba başvurma arzusu bu niyeti teyit eder.

Hildegard'ın '*Hayvanlar Kitabı*'na esas oluşturan orijinal *P* metinlerinde madde sayısı farklılık göstermektedir. Bu durum çevriye esas alınan el yazması (redaksiyonu yapılmış metinler) kadar, çevirmenin öznel madde seçiminden de kaynaklanmaktadır. Bu noktada Yunanca 'orijinal' *P* metninin, daha doğrusu metinlerinin, sıra dışı bir karışıklık arz eden geçmişine kısaca değinmek istiyorum[110]. Yinelemek pahasına, öncelikle belirtilmesi gereken husus, *P*'nin Eski Yunanca'dan farklı dillere yapılmış çok sayıda çevirisi olmakla birlikte bunların büyük bir bölümünde madde/başlık sayısının, daha da önemlisi içeriklerinin farklı olduğunu görüyoruz. Nihayetinde bu durumun, Latince dâhil olmak üzere, tüm dillere sirayet etmiş bir sorun olduğunu söyleyebiliriz. 15. yüzyıla gelindiğinde Almanca ve kısa bir süre sonra da Latince *Physiologus* örneklerinin çeviri ve çoğaltılmasında artık sona gelindiğini görüyoruz. Ancak *P*'den alınmış unsurlar, farklı alanlarda kaleme alınmış, didaktik yönü ağır basan eserlerde yaşamaya devam ediyor: 16. ve 17. yüzyıllarda sembolleri konu alan yapıtlarda, alegorik lügat ve ansiklopedilerde *P*'den yapılmış alıntılara rastlamak mümkün olurken, 19. yüzyılın başlarından bu sürecin de sonuna geliniyor. *P*'nin matbaada basılmış ilk örnekleri ise 16. yüzyılın son çeyreğinde piyasaya çıkıyor. Yunanca *P*'nin İspanyol L. Ponce de Leon tarafından (Roma 1587; Antwerpen 1588) yapılan ilk baskısı, Hümanist Petavius tarafından 1622 yılında tekrar yayımlanır. Daha sonra 1816 (A. Mustoxydes) ve 1835 (A. Mai - *Classicorum autorum*, *Tom.* VII.) yıllarında yapılan Venedik ve Roma baskılarını, J. B. Pitra'nın (*Spicilegium Solemense*, Paris) 1855 yılında yapılan nispeten güvenilir baskısı izler; Pitra'nın çalışması, sorunlarına karşın, *P*'nin ilk ciddi ve orijinal metne uygun düşen baskısıdır. F. Hommel'in (HP) 1877 yılında yapılan Etiyopya'ca baskısına yazdığı giriş çok önemli yeni bilgiler içermesi açısından anılmaya değerdir. Daha sonra Lauchert'in (LP 1889), Yunanca ve Orta Yüksek Almanca metinleri de kapsayan açıklamalı baskısını görüyoruz. 19. yüzyılın sonunda Goldstaub - Wendriner (GWP 1892) ve Peters'den (GP 1898) gelen iki önemli çalışmanın *P* araştırmaları açısından ufuk açıcı olduğunu söyleyebiliriz. 20. yüzyıla gelindiğinde, kaynak metne ulaşma çabalarında en önemli adımı Francesco Sbordone'nin attığı görüyoruz. Sbordone 1936 yılında yayımlanan çalışmasında farklı 'orijinal/kaynak' *P* metinlerini bir arada toplamayı, sadeleştirmeyi ve yaşanan yazınsal kaosa bir son vermeyi amaçlıyor. Metnin 2. yüzyılda yazıldığı, ancak elimizdeki en eski *P* elyazmasının 10. yüzyıldan olduğu düşünüldüğünde, metnin oluştuğu tarih ile bize ulaşan ilk elyazması arasındaki yaklaşık 800 yıllık zaman farkının, eser üzerinde ne denli çok sayıda ilave, çıkartma, yeniden yorumlama, giderek ifade/anlam

---

[109] Treu, 1998: 118.

[110] Orijinal/kaynak *P* metnine ulaşma çabalarıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Treu, 1998: 121 vd.

farklılıklarına olanak sağladığı daha iyi anlaşılacaktır.[111] Özellikle manastırların yazı odalarında ruhban mensupları tarafından, cemaate seslenen rahipler için çoğaltılan *P*'nin, 'gereksiz' veya 'zararlı' görülen bölümlerinin çıkarıldığını, 'orijinal metne' gizlice yapılan ilavelerin ya da 'katkıda bulunma' çabalarının varlığı da göz önünde bulundurulduğunda; Sbordone'nin ifadesiyle, bizim için eksikliklerini tamamlayarak yeniden inşa edebileceğimiz (orijinal) kaynak *P*'ye ulaşmak mümkün değildir.[112] Sbordone'nin bu tespiti dışında en büyük katkısı *P*'nin uzun geçmişi içinde 4 farklı, redaksiyondan[113] geçmiş metnin varlığını tespit edebilmiş olmasıdır.[114] Nihayet çok sayıda el yazmasının, (orijinal) *P*'den sadece bir bölüm veya küçük bir kısım içerdiğine dikkatimizi çeken yine Sbordone olmuştur.

Latince çeviriler, Yunanca (elyazması) metne göre tarihsel olarak daha eskiye gitse de pek çok önemli sorun içermektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Latin Ortaçağ manastırlarında yapılan çevirilerde, dışarıdan yapılan müdahalelerle, el yazmasının orijinalliğini yitirmesinin yanı sıra; Erken Ortaçağ'dan itibaren *Bestiarium*ların önlenemez yükselişi Latince *P* metinlerinin özgünlüğünü tartışılır hale getirmiştir. *Bestiarium*larda dini bir mesaj verme niyetinin olmamasına karşın *P*'nin bunun tam karşıtı mesaj vermek üzere kaleme alınmış olması; Latince metinlerde yer alan her hayvanın hikâyesinin orijinal/kaynak *P*'de yer almaması, Latince metinin orijinal/kaynak metin gibi 48 değil 36 başlıktan oluşması ve daha benzeri birçok unsur Latince çevirilerin sadakatini sorgular hale getirmiştir. Treu'nun[115] ifadesiyle; *P*'nin nerede bittiğini *Bestiarium*'un nerede başladığını kestirebilmek mümkün değildir.

Çağının başka örneklerinde olduğu üzere, *P* de olabildiğince fazla hayvanı tanıtma niyetinde olduğu için, metinde kuşlara ve gerçek olduğuna inanılan mitolojik varlıklara da yer verilmiştir. *P*'de, *Hayvanlar Kitabı*'nda olduğu üzere, büyükten küçüğe fiziksel bir sıralama ve/veya insanlara yarar hiyerarşisi söz konusu değildir. Amaç insanlara hizmet etmek, fayda sunmak için yaratılmış bu varlıkların, Hıristiyanlık inancındaki yerini doğru tespit etmek, aralarındaki ayrık otlarını, sayıları az da olsa, kötücül güçlere aracılık edenleri ifşa etmek ve Hıristiyan sembolizmine uygun düşen karakter özelliklerini ortaya koymaktır.[116] Ben bu çalışmada farklı *P* (Almanca) çevirisinden biri olan Treu'un (DP 1998) çalış-

---

[111] Nikoalus Henkel'in (1976), 'Ortaçağ'daki *Physiologus* Etütleri' (*Studien zum Physiologus im Mittelalter*) başlıklı çalışmasında yer alan bilgiye göre *P*'nin 385-500 yılları arasında yapılan ilk Latince çevirileri, Yunanca ilk elyazmasından daha eskidir.

[112] Aktaran Treu, 1998: 122.

[113] Burada redaksiyonu, yazılı bir metin üzerinde düzeltmeler yaparak yeniden yayıma hazır hale getirme anlamında kullanıyorum.

[114] Treu, 1998: 123-124.

[115] Treu, 1998: 125.

[116] Physiologus'da hayvanların kişiliklerine yüklenen sembolik karakter özellikleri şunlardır: Leopar, alçakgönüllülük/tevazu; Tekboynuz, iffet; kuğu, sabır; pelikan, sevgi; dağ keçisi-Anka Kuşu, ibadet; kartal, kibir/azamet; Sirenler, iffetsizlik. (Leuchert, 1889: 216)

masını esas aldım. Yine bir fikir verebilmesi adına başta Peters'in (GP 1898)[117], 56 hayvanın[118] tanıtıldığı biraz eski olmakla birlikte saygın bir yere sahip referans çevirisinden; Lauchert'in (LP 1889) Yunanca ve Orta Yüksek Almanca metinlerinden çok *P* hakkında verdiği ve hiç eskimeyen bilgilerden; yer yer söyleyiş ve özgünlük bağlamında M. J. Curley (EP1)[119] ve A.W. Rendell'den (EP2)[120] faydalandım. Esas aldığım DP çevirisinde, 60 başlık altında 52 hayvan[121], 6 kıymetli taş/maden[122] ve 2 ağaç[123] yer alıyor.[124]

---

[117] (1) Maymun, (2) Aslan, (3) Aslan Başlı Karınca [*Der Ameisenlöwe.*], (4) Leopar, (5) Tilki, (6) Sırtlan, (7) Firavun Faresi, (8) Gelincik, (9) Su Samuru, (10) Ayı, (11) Kirpi, (12) Kunduz, (13) Yabani Eşek, (14) Yabani Eşek ve Maymun, (15) Geyik, (16) Dağ Keçisi, (17) Tek Boynuz, (18) Antilop, (19) Fil, (20) Yunus, (21) Balina, (22) Denizatı, (23) Deniz Kızları ve Kentaurlar, (24) *Gorgo* [Güzel, çekici kadın olarak, farklı hayvanların kılığına bürünebilen mitolojik varlık], (25) Ağaçkakan, (26) Kartal, (27) Akbaba, (28) Kuzgun, (29) Karga, (30) Kırlangıç, (31) İbibik, (32) Kumru, (33) Güvercin, (34) Keklik, (35) Tavus Kuşu, (36) Deve Kuşu, (37) Anka Kuşu, (38) Yağmur Kuşu, (39) Kara Leylek, (40) Leylek, (41) Balıkçıl, (42) Pelikan, (43) *Gerahav* [*Gerahav/Zerahav*: Okyanuslarda yaşayan ve yumurtalarını denizlerin derinliklerinde sakladığına inanılan, deve kuşu benzeri mitolojik bir kuş], (44) *Greif* [Genellikle aslan bedenli kuş kafalı olarak tasvir edilen mitolojik varlık], (45) Yarasa, (46) Kertenkele, (47) Yılan, (48) Engerek Yılanı, (49) Aspis Yılanı, [engerek yılanı ailesinden bir yılan] (50) Kurbağa, (51) Semender, (52) Pislik Böceği, (53) Arı, (54) Eşek Arısı, (55) Karınca, (56) Deniz Yengeci.

[118] E. Peters (1898), "*Yunanca Pyhsiologus ve Şarklı Çevrileri*" (*Der grieschische Pyhsiologus und seine orientalischen Übersetzungen*).
Peters'in *Pyhsiologus'un Tarihi* (1-14) başlıklı giriş bölümünde, *Pyhsiologus*'un günümüzde farklı kütüphanelere (Bern, Brüksel, Cambridge, Hamburg, Londra, Paris,) dağılmış Eski Yunanca el yazmaları ve farklı dillerdeki edisyonları [Pitra (1855), Land (1875), Hommel (1877) ve Lauchert (1889)] hakkında ayrıntılı bilgi yer alıyor. Ancak bu sayılanlar orijinal metne en çok yaklaşan güvenilirliği test edilmiş nüshalar olup, bunlar dışında farklı dillerde Yunanca *Pyhsiologus*'u esas aldığı iddia edilen çok sayıda örnek söz konusudur. Heider (1851: 13), erken ve geç dönemden günümüze ulaşan beş farklı *Pyhsiologus* el yazmasında yer alan hayvan sayısının farklılığına dikkat çekiyor: (4. yy. Yunanca) Epiphanius 20 hayvan; (11.yy. Latince) Götweiher 27 hayvan; (11. yy. Eski Yüksek Almanca) Viyana Saray Kütüphanesi 12 hayvan; (12. yy. Eski Yüksek Almanca) Viyana Saray Kütüphanesi 29 hayvan; (12. yy. Eski Yüksek Almanca) Karajan 29 hayvan.

[119] (EP1) F. Carmondy'nin (y) ve (b) olarak adlandırılan elyazmalarını esas alan 1939 tarihli edisyonu; Taşlar, bitkiler ve hayvanlardan oluşan 51 başlık yer almaktadır.

[120] (EP2) Piskopos Theobald (Köln 1492), baskısından çeviri. Manzum biçimde kaleme alınmış olup 12 hayvan tanıtılır: Aslan, Kartal, Yılan, Karınca, Tilki, Geyik, Örümcek, Siren, Fil, Kumru, Leopar.

[121] (1)Aslan, (2)Güneş Kertenkelesi [Dev Kertenkele], (3)Yağmur Kuşu, (4)Pelikan, (5)Küçük Baykuş [Kukumav Kuşu], (6) Kartal, (7) Anka Kuşu, (8) Hüthüt (Çavuş) Kuşu, (9)Yabani Eşek, (10) Su Samuru, (11) Yılan, (12)Karınca, (13)Sirenler ve Eşek Kentuarlar, (14) Kirpi, (15) Tilki, (16) Leopar, (17) Balina, (18) Keklik, (19) Akbaba, (20) Karınca Başlı Aslan, (21) Gelincik, (22) Tekboynuz, (23) Kunduz, (24) Sırtlan, (25) *Enhydris* (köpek görünüşlü timsah avcısı hayali bir hayvan), (26) *Ichneumon* (domuz benzeri ejderha avcısı hayali bir hayvan), (27) Karga, (28) Kumru, (29) Kara Kurbağası ve Su Kurbağası, (30) Geyik, (31) Semender, (33) Kırlangıç, (35) Güvercin, (36) Antilop, (39) Testere Balığı olarak anılan Deniz Boğası, (40) Kara Leylek, (41) Dağ Keçisi, (43) Fil, (45) Yabani Eşek ve Maymun, (47) Balıkçıl Kuşu, (49) Maymun, (50) Basiliks, (51) Tavus Kuşu, (52) Denizatı,

Daha önce değindiğim üzere, yapısı itibariyle hayvanlar, bitkiler/ağaçlar ve taşlar hakkında biyolojik/zoolojik bilgiler içermekle birlikte, bunlara alegori ve sembolizm yüklü teolojik anlamlarla yeni bir yorum getiren *P*, her hayvana ilişkin anlatıyı adeta birer Hıristiyanlık meseline dönüştürmüştür. Bu bağlamda *P*'den (DP) seçtiğim hayvanları tanıtmaya, yaptığım gruplandırmayla başlamak istiyorum.[125] Genel olarak *P*'nin kurgusuna bakıldığında zoolojik olsun olmasın tüm varlıkların, Hıristiyan olan veya olmayan, diğer bir ifadeyle, Hıristiyanlık ülküsüne yarar sağlayacak/zarar verecek olmak üzere genel, zımni bir ayırıma tabi tutulduklarını görüyoruz. Daha sonra farklı amaçlara uygun düşen (tıbbi, mitolojik, zoolojik vb) zımni alt kategorilerin varlığı seçilebiliyor. İlk grupta, Hıristiyanların gerçek dostları, kötülük savaşçıları, İsa Mesih'e öykünenler başlığı altında gruplayabileceğimiz; Tekboynuz, kumru, güvercin, geyik, fil, aslan, pelikan, *Enhydris* ve leopar gibi 'iyi' hayvanlar yer alıyor. İkinci ve oldukça kalabalık olan grupta mitolojik, acayip-garaip, dahası fiziksel gerçekliklerinin yanında garip özellikleriyle öne çıkan kunduz, *Ichneumon* (*Echinemon*, EP1 XL)[126], semender[127], Testere Balığı[128], *Ibis* (Kara Leylek), Deniz Atı, Basilisk, Anka Kuşu, Siren, balina (*Aspidoceleon* EP1 XXXI), *Enhydris*[129]gibi hayvanlar yer alır. Sınırlı sayıda (gelincik, sırtlan[130], *Ibis* - Kara Leylek, kukumav kuşu) hayvan p/k[131] olarak görülürken; kötülükle, giderek iblis ile eşdeğer görülen hayvanlar ise yılan, yabani eşek-maymun, kurt, tilki ve maymundur. Çift bedenleri nedeniyle makbul görülmeyen Aslan Başlı Karınca, Denizatı ve Sirenler/Eşekbaşlı Kentuarlar ayrı bir grup oluştururlar. Bedeninden tedavi amacıyla yararlanılan fil, kunduz, Tekboynuz; gençleşme efsanesiyle kartal bu özellikleriyle *P*'de ayrıcalıklı bir yere

---

(53) Leylek, (54) Leylek veya Devekuşu, (55) Sülün, (56) Tavşan, (57) Timsah, (58) Papağan, (59) Engerek Yılanı, (60) Kurt.

122 Elmas (32), Çakmak Taşı/Kuvars (37), Mıknatıs Taşı (38), Sert Elmas (42), Akik Taşı ve İnci (44), Hint Taşı (46).

123 *Peridexion* Ağacı (34), İncir (48). Burada bahsi geçen *Peridexion*, Ortaçağ'da, Hindistan'da yetiştiğine inanılan hayali bir ağaçtır.

124 Kuşkusuz burada, HvB'nin *Hayvanlar Kitabı*'na temel oluşturacak bağlamda ele aldığımız, *Pyhsiologus*'un anılan Treu (DP 1998) çevirisinde yer alan tüm hayvanlara yer verme imkânım yok. Metinde yer alan ve makalenin bütünü bağlamında özellikli gördüğüm bazı hayvanlardan seçme yaptım.

125 Bu gruplandırma denemesi bana ait olup, DP'ye sadık kalınarak, nesnel ölçütlere uygun biçimde oluşturulmaya çalışılmıştır. Bazı hayvanlar farklı özellikleri nedeniyle birden çok grupta yer alabilmektedir.

126 Ejderhaların düşmanı, domuza benzeyen hayali bir varlık.

127 Semender *P*'de tüm hayvanlardan daha soğuk mizaçlı bir kuş olarak tanıtılır. Yavrularıyla birlikte Etna Yanardağı'nın kraterinde oturur ama yanmaz.

128 Denizde yaşayan bir canavar olan Testere Balığı (*Säge*, DP 39; *swordfisch*, EP1 IV), büyük kanatlara sahiptir. Yelkenlerini açmış bir gemi gördüğünde, hemen onu taklit eder kanatlarını yelken gibi kullanıp, yelkenli ile yarışmaya başlar. Ancak 30 veya 40 stadyum boyu uçtuktan sonra yorulur ve yarışı bırakır. Büyük dalgalar onu eski yerine taşır.

129 Köpek görünümümde timsah düşmanı hayali bir hayvan.

130 Bazen dişi bazen erkek (*mannweiblich*, DP 24; *male-female*, EP1 XXXVIII) olan çift cinsiyetli sırtlan, doğasını değiştirdiği için p/k olarak tanımlanır.

131 *imnundus/unrein/unclean*

sahip olurlar. Yine Yağmur Kuşu (*Charadrius*, DP; *Charadrius,* EP1 V) olarak tanımlanmakla birlikte EA'da[132] p/k olarak anılan "leylek, balıkçıl türleri, ibibik, yarasa" gibi kuşlar, *P*'nin yazarı için hasta insanların hayatını kurtardığı için yararlı bulunur. *Charadrius*, EA'ya göre p/k sayılmakla birlikte nasıl olup ta yararlı bulunduğunun yanıtı *P*'de, YA'dan[133] bir alıntıyla verilir ve eklenir: Çünkü yaratılmışların övgüye değer ve kötü olmak üzere ikili bir doğası söz konusudur. Bu gruplandırmaya girmeyen hayvanlar[134], diğer bir ifadeyle sayılan özellikleri/nitelikleri yukarıdaki gruplardan birine girebilecek kadar baskın olmayanlar, doğal özellikleri, yaşadıkları çevre ve davranışları nedeniyle mutlaka KK'ya bir referans veya Aziz Basileios'dan bir mesel ile tarif edilmişlerdir.

*Physiologus*'da tanıtılan ilk hayvan[135], hayvanların kralı olarak anılan Aslandır. KK'da 25'i doğrudan fiziksel hayvan kimliğine yapılan atıf da dâhil olmak üzere 130 kez Aslan'ın ismi anılır.[136] Aslan'ın üç özelliği sırasıyla şöyle tanımlanır; Aslan iyi koku alan burnu sayesinde avcıların peşine düştüğünü anlarsa kuyruğuyla ayak izlerini silerek yuvasına çekilir ve böylece yakalanmaktan kurtulur. İkinci özelliği, ininde gözleri açık uyuması, üçüncüsü, aşağıda HvB'nin Hayvanları Kitabı'nın 'Aslan' bölümünde göreceğimiz özelliğidir: Buna göre ölü bir erkek yavru doğuran dişi Aslan üçüncü gün erkek Aslan gelene kadar cesedin başında bekler. Erkek Aslan ölü yavrunun yüzüne üfleyerek[137] onu yeniden hayata döndürür. Ancak *P*'de yer alan 'yüzüne hava üfleme' ifadesi *Physica*'da erkek aslanın ölü yavruyu uyandırmak için kuvvetli kükremesine dönüşmüştür.[138] *P*'nin yazarı tarafından Aslanın anılan bu üç özelliği de İsa Mesih ile ilişkilendirilir ve Kutsal Kitaba üstü kapalı atıf yapılır[139]: Hazreti Davut'un soyundan gelme Yahudalı, galip Kurtarıcı İsa da, ruhani aslan olarak, görünmez baba tarafından gönderilmiş, tüm ruhani izleri silinmiştir; bu da onun tanrısallığına işaret eder. Burada özellikle *Vahiy Kitabı*'na (5,5) gönderme yapılır: "Bunun üzerine ihtiyarlardan biri bana, 'Ağlama!' dedi. 'İşte, Yahuda oymağından gelen Aslan, Davut'un Kökü galip geldi. Tomarı ve yedi mührünü O açacak." İkinci özellik EA'dan *Ezgiler Ezgisi*'ne (5,2): "Ben uyuyordum ama yüreğim uyanıktı" ve *Mez-*

---

132 Yas. 14,18.

133 "Musa çölde yılanı nasıl yukarı kaldırdıysa, İnsanoğlu'nun da öylece yukarı kaldırılması gerekir." (Yu. 3,14)

134 Güneş Kertenkelesi, Hütüt (Çavuş) Kuşu, Vahşi Eşek, Su Samuru, Karınca, Kirpi, Keklik, Akbaba, Karga, Kara ve Su Kaplumbağası, Kırlangıç, Antilop, Dağ Keçisi, Tavus Kuşu, Deve Kuşu, Kuğu, Tavşan, Timsah, Papağan, Engerek Yılanı, Balıkçıl Kuşu.

135 Daha sonraki bölümde HvB'nin *Physica*'sını incelerken ayrıntılı yer vereceğim bazı hayvanlara (Tekboynuz, Fil gibi) bu bölümde de değinmekle yetindim.

136 (R1): 131 (*Erläuterungen*).

137 "(…) *breathing into its face*" (EP): 4; "(…) *ihm ins Gesicht bläst*" (DP): 6.

138 Hildegard bu aslan kükremesini şöyle formüle eder *Physica*'da; Âdem ve Havva ilk çocukları doğana kadar sızlanma nedir bilmezlerdi. Çocukları doğduktan sonra onun sızlanmalarını (*wee, owe*) taklit ettiler. Âdem, Havva ve oğulları ilk kez avlanmaya gittiklerinde birlikte aslan gibi kükrediler. [(R1): 86.]

139 Üç sayısı Hz. İsa'nın üçüncü gün dirilişi ve Teslis İnancına (Tanrı'nın, Baba-Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşması) atıf yapması nedeniyle çok önemlidir. Aslan (1) dışında, pelikan (4), kartal (6), Anka Kuşu (7) ve leoparda (16) tekrar karşımıza çıkar.

*murlar Kitabı*'na (121,4) "İsrail'in koruyucusu ne uyur ne uyuklar" ile gönderme yapar. Nihayet aslanın ölü doğan oğluna (yavrusuna) nefesiyle hayat vermesi İsa'nın ölüp dirileceğini betimler: Her şeyin yaratıcısı ve her şeyin babası yüce Tanrı, üçüncü gün ilk doğan oğlunu ölümden uyandırmıştır. İlk doğan oğlan için *Pavlus'tan Koleseliler'e Mektup*'a (1,15) atıf yapılırken " Görünmez Tanrı'nın görünümü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur."; oğlanın (yavru aslanın) ölümden uyandırılması *Tekvin*'deki (49,9), 'Yakup'un Son Sözleri'ne göndermedir: "Yahuda bir aslan yavrusudur. Oğlum benim! Avından dönüp yere çömelir, (…) Kim onu uyandırmaya cesaret edebilir?"

Kuşların kralı Kartal 100 yaşına kadar yaşar ancak bu kadar yaşlandığında gözlerinin donuklaşması ve gagasının aşırı büyümesi nedeniyle göremez ve avlanamaz hale gelir. Nihayet yükseklere çıkan Kartal kayaların üstüne kendini bırakarak gagasını kırar ve gençlik pınarında yıkanır[140]. Daha sonra yüksek bir kayanın ucuna çıkarak kendini güneşin sıcaklığına bırakır; böylece gözlerindeki donukluk geçer ve yeniden genç bir Kartal haline gelir[141].

Hindistan'da yaşayan ve tavus kuşuna benzeyen bir kuş vardır ki, o Anka kuşu olarak adlandırılır. Tavus kuşu tüylerindeki yeşil ve altın sarısı dikkat çekerken, Anka Kuşu kafasında sümbül, zümrüt ve daha nice kıymetli taşlardan oluşmuş bir taç, ayaklarında bir kralınki gibi küre taşır. 500 yıl boyunca Lübnan ormanlarında uçarak kanatlarını baharatlı bitkilerle doldurur.[142] İsmini ışıltılı renklerinden alan cinsiyetsiz Anka Kuşu'nun (*Phoeniceus*) yaşam alanı genellikle Arabistan, Hindistan, Mısır, özellikle Heliopolis, Lübnan ve göksel cennet olarak tarif edilir. Yeryüzünde tek bir örneği olan Anka Kuşu'nun 500 ile 1000 yıl arasında yaşadığına inanılır.[143]

Yılan *P*'de dört özelliği ile incelenir ve her özelliğinden Hıristiyanlık inancına uygun düşen bir mesel çıkarılır: (1) Yılan gençleşmek istediğinde münzevi bir hayat sürerek, 40 gün 40 gecelik bir oruca başlar. Orucun sonunda derisi büzülmeye başlayınca, bedeninden daha dar bir kaya deliğinden geçmeye çalışarak eski derisinden kurtulur ve böylece gençleşir. (2) Yılan su içmek için kaynağa giderken zehrini yanına almaz, mağarada bırakır. (3) Şayet çıplak bir insan görürse korkar ve hemen geri döner kaçar; ama onu giyinik görürse üzerine sıçrar. (4) Bir kişi Yılanı yakalamak ve öldürmek isterse, yılan, kafasını koruyabilmek uğruna bütün bedenini feda edebilir. Yılanın son özelliğini, Aziz Basileios'a atfen *P*'nin yazarı şöyle yorumlar; nasıl Efendimiz KK'da[144] yılan gibi akıllı olmamızı buyurduysa, biz de öyle başımızı korumalı, kafamızı kullanmalıyız. İlk

---

[140] "(…) *badet sich im Jungbrunnen*," [(DP) 6. Adler]; "(…) *thrice plunged in the mystical fountain*" [(EP2) *conserning the eagle*] 'Üç kez' ifadesi sadece bu metinde yer alıyor.

[141] "Yaşam boyu seni iyiliklerle doyuran O'dur, Bu nedenle gençliğin kartalınki gibi tazelenir". Mez. (103), 5. (Davut'un Mezmuru)

[142] Anka Kuşu (*Phoenix - Ben/n/u*) hakkında bkz. Plinius, 10,2; Allaby, 2010: 89-90; Budge, 1904: 96-97; 371-372; Biedermann, 1989: 341-342; Hart, 2005: 48-49; Lauchert, 1889: 212-213; Lurker, 1998: 156-157; Tuczay: 51-53; Drostel, 2007: 115-123; Pinch, 2002: 117-118.

[143] Tuczay: 52.

[144] Mat. 10,16.

günahtaki payı nedeniyle Tanrı tarafından lanetlenmiş olan Yılan (şeytan) övülmekte midir? Tabii ki hayır! Tanrı onu (Yılanı) kötülüğünden dolayı değil, bilakis kafasını korumasından dolayı övmüştür. Bu nedenle "Yılan gibi zeki olun"un anlamı Yılan gibi akıllı ol kafanı ciddiye al; Mesih'e olan güven budur.

Tilki *P*'de hilekâr, kurnaz bir hayvan olarak tanımlanır. Böyle bir karakter özelliğine sahip olması ise şöyle açıklanır: Tilki acıktığında yiyecek bir şey bulamazsa toprağın sıcak ve tozlu bir yerine yatarak ölü taklitli yapar. Onun öldüğünü sana kuşlar yanına yemeğe gelirler. Sessizce ölü taklitli yapan tilki birden ayağa zıplar ve kuşları parçalar. Tilki bu özelliğiyle şeytana benzer, çünkü o da her işte böyle kurnaz ve hilekâr davranır. Etinde şehvet, hasislik, zevk düşkünlüğü ve ölüm vardır. Daha son KK'dan Tilki'nin şeytani karakterine vurgu yapan örnekler verilir: "İsa onlara şöyle dedi: Gidin, o tilkiye [Hirodes] söyleyin, 'Bugün ve yarın cinleri kovup hastaları iyileştireceğim ve üçüncü gün hedefime ulaşacağım."[145]

Denizlerin canavarı Balina'yı anlatmaya Süleyman'ın Özdeyişleri'nden[146] bir alıntıyla başlar *P*'nin yazarı ve iki özeliğini sıralar Balina'nın: Canavar acıkınca ağzınızı açar ve bu koca ağızdan çok güzel bir koku çıkar. Bu kokuyu alan küçük balıklar dayanamayıp ağzına içine girerler. Böylece canavar onları midesine indirir. İşte şeytan da ve kâfir de belagat güçlerini kullanıp, vaatlerle aldatarak, güzel koku örneğinde olduğu üzer, insanları kandırırlar. İkinci özellik canavarın ne denli büyük olduğuna ilişkindir[147]; canavar bir ada kadar büyüktür o kadar ki, bir keresinde denizciler bilmeden gemilerini ona bağlayıp demir atmışlardır. Daha sonra hayvanın üzerinde yemek yapmak için ateş yakarlar. Canavar sıcaklığı hissedince suya dalar ve birlikte gemiyi de birlikte götürür. Burada kıssadan çıkarılacak hisse, her kim umutlarını şeytana bağlarsa, cehennemin derinliklerindeki ateşe onunla birlikte gidecektir demektir.

Aslan başlı Karınca[148] iki farklı bedenin bir arada varoluşundan dolayı sıkıntı yaşar: Aslan olan ön tarafı et ile beslenmek isterken, Karınca biçimli arka tarafı ise tahıl yemek peşindedir. Bu durum yeni doğan yavrularına da yansır; annesinin doğası nedeniyle et yiyemez, babasının doğası nedeniyle tahıl yiyemez böylece aç kalırlar. Burada kıssadan çıkarılacak hisse, kararsızlığın en büyük zayıflık olduğudur.

Kunduz uysal, yumuşak bir hayvandır ve testisleri tıbbi amaçla kullanılır. Avcılar Kunduzu avlamak için peşine düştüklerinde yakalanacağını anlayınca testislerini ısırarak koparır ve avcılara doğru fırlatır. Böylece kurtulur ancak yeniden bir avcı peşine düştüğünde, sırtını dönerek kendini avcıya gösterir. Kun-

[145] Luk. 13.32; Mez. 63,10; Mat. 8,20; Ezg. 2,15.

[146] "Zina eden kadının bal damlar dudaklarından, Ağzı daha yumuşaktır zeytinyağından. Ama sonu pelinotu kadar acı, iki ağızlı kılıç kadar keskindir. Ayakları ölüme gider, Adımları ölüler diyarına ulaşır." (Özd. 5,3-5)

[147] Balina'nın ne kadar büyük olduğu manzum kaleme alınmış *P*'de [(EP2), *Concerning The Whale*)] yer alan bir cümleyle çok güzel ifade edilir: " (…) *Looking at him one thinks, that there in the sea is a mountain*, (…)"

[148] *Vom Ameisenlöwen*, DP 20; *Ant-lion*, EP1 XXXIV.

duz'un testislerinin olmadığını gören avcı hayvanın peşini bırakır. Burada avcı şehvet, zina ve ölümden sorumlu olan şeytandır; bunun gibi kesip avcı-şeytana verirsen ondan kurtulmuş olursun: "Bir kuş gibi Kurtuldu canımız avcının tuzağından"[149]

Eski Mısır'da kutsal sayılan[150] kuş *Ibis*'in (Kara Leylek)[151] *P*'de[152], p/k sayılması şöyle açıklanır: *Ibis*, yüzmeyi bilmediği için, s/t balıkların yaşadığı derin sularda değil, p/k balıkların bulunduğu nehir kenarlarındaki durgun sularda, bataklıklarda yaşar. Bu nedenle Kara Leylek murdar sayılır. Bu meselden çıkarılacak ders de şudur: Şimdi tefekkür etmeyi de öğren ki, tinsel nehrin derin sularına dalabilesin; krallığın derinlerine indikçe Tanrı'nın bilgeliğini ve bilgisini öğreneceksin. Mesele emsal oluşturan Bab'da ise şöyle yazılıdır: "Tanrı'nın zenginliği ne büyük, bilgeliği ve bilgisi ne derindir."[153]

Kötü niyetli bir hayvan olan Maymun ne zaman bir insan görse onu taklit etmeye çalışır. Maymun tüm hayvanlar içinde en art niyetlisi ve düşüncesiz olanıdır; iki yavru doğuran dişi maymun birini besler, sever, korurken, diğerinden nefret eder, ihmal eder ve ona sırtını döner. Ana Maymun sevgisini tümüyle verdiği yavrusunu kolunda öyle kuvvetlice sıkar ki, yavru havasızlıktan boğulur ve ölür: Ama ihmal edilen hayatta kalır ve büyür.

Genellikle kış aylarında yiyecek bulamayan farklı bölgelerden yılanlar bir araya toplanır. Açlıktan birbirlerini ısırırlar ve yemeğe çalışlar; sonunda hepsi orada ölür. Bu ölü bedenler ve yılan zehri birleşerek zamanla kokuşur. Bu ortamda küçük kurtçuklar büyüme başlar; işte bu kurtçuklara Basilisk adı verilir. Bu hayvan güneşe karşı gidemez, bilakis geri geri ve geriye doğru bakış atarak hareket eder. Pekiyi akıllı adamlar ne yaparlar? İyi gösteren yeni bir aynayı alıp, ışınları hayvanın yüzene gelecek şekilde, güneşe tutarlar. Hayvan alışılagelдiği yerine giderse bu kez karşı taraftan yeni bir ayna ile gözlerine ışık tutulur; böylece sığınacak gölgesi kalmayan hayvan hemen ölür. Buradan çıkan hisse şudur; Basilisk insan katili şeytanı temsil eder. Yılan kılığındadır çünkü Âdem ile Havva'ya verilen cennetten nefret eder. Bu nedenle Havva'nın kulağına eğilerek insanın ilk günahı işlemesine vesile olur.[154] Tanrı'nın bilgeliği, yani İsa Mesih gökyüzünden, güneş ışığının aynada yansıması engelleri aşarak dünyaya gelir ve kötülükleri yok eder.

Yukarıda seçilmiş örnekler ışığında ortaya koyamaya çalıştığımız üzere *P*'de, hayvanların tasviri, gerçek (doğal) özelliklerini ortaya koymaktan çok, bütünüyle alegorik ve Hıristiyanlık ülküsüne göre formule edilmiş birer mesel niteliğindedir. Ancak aşağıda inceleyeceğimiz HvB'nin *Hayvanlar Kitabı*, yer yer *P*'de oldu-

---

149 Mez.124,7.
150 *Das Totenbuch der Ägypter,* 1993: 85,46.
151 Ibis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biedermann: 1989: 212; Lurker, 1998: 105.
152 *P*'nin 'Ibis' (40) başlığı altında (ikinci paragrafta) yer alan bu ifade üç çeviride de (EP1: 25; GP: 70; DP: 77) farklılık göstermektedir. Ben (GP)'ye sadık kalmaya çalıştım.
153 Rom. 11, 33.
154 Yar. 3, 1-5.

ğu üzere Hıristiyan sembolizmine uygun düşen tasvirler, alegoriler içerse de, son tahlilde, gözleme dayalı *scientia*'ye uygun düşen bir anlatı geleneğinin ürünüdür.

## IV. Sonuç Yerine

Bu çalışmada 12. yüzyılda yaşamış Alman Benedikten rahibe Bingenli Hildegard'ın Doğa Bilgisi (*Physica*) olarak tanımlanan külliyatından *Hayvanlar Kitabı*nı, beslendiği kaynakların ışığında kısaca tanıtmaya çalıştım. Sadece bu kitapçığın bile, Hildegard'ın özellikle doğa ve tıp alanlarında kaleme aldığı yapıtların ne denli çağını aşan bir gözlem ve bilimsel sezgi gücüyle yazıldığını alındığını net bir biçimde ortaya koyduğunu düşünüyorum. 12. yüzyılın, 'kuralları' tümüyle erkek egemen güçler tarafından adeta dikte ettirilmiş dünyasında Hildegard'ın sesini, besteleri, görüleri ve doğal bilimler alanındaki çalışmalarıyla duyurabilmiş olması, onun ne denli büyük bir inanmışlık ve azimle 'işine' sahip çıktığını bize göstermektedir.

Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı*'nın, diğer bir ifadeyle Doğa Bilgisi külliyatının, Bilim Tarihi açısından önemi iki temel nedenden kaynaklanıyor. Birincisi, 10.-13. yüzyıllar arasında altın devrini yaşayan manastır tıbbının en yetkin örneklerinden biri olması; diğeri Ortaçağ'da anılan yüzyıllarında, başta tedavi sanatı olmak üzere, tıp ve doğa bilimleri alanında yaşanan gelişmelere ve etkileri gelecek yüzyıllarda görülecek önemli kazanımlara işaret etmesi. Ortaçağ'da, Kilise'nin akıla, düşünceye ket vurduğundan hareketle, bilim üretmenin imkânsız olduğunu savlayan yaklaşımların Bilim Tarihi yazınına da sızdığını görüyoruz. Bu ve benzeri tarihsel gerçekliklerle örtüşmeyen argümanların temelinde 'Karanlık Ortaçağ' imgesinin yattığı bilinen bir gerçek olsa gerek. Akademik yazında Bilim Tarihi araştırmalarının, Antik Çağ'dan (İÖ 6. yy.) başlatılmasının haklı gerekçeleri anlaşılır olmakla birlikte; aradaki yaklaşık bin yıllık bir dönem adeta yok sayılırcasına, süreci 14. yüzyıldan itibaren, sözde *kaldığı yerden*, başlatma geleneği bu miyop bakışın, özellikle Tıp Tarihi araştırmaları bağlamında tipik bir örneğidir. Bu bağlamda Bingenli Hildegard'ın, Doğa Bilgisi başlığında toplanan metinleri, 2500 yıllık Bilim Tarihi'nin geçirdiği aşamaların izlenmesinde çok önemli bir kilometre taşıdır.

## Bingenli Hildegard'ın *Hayvanlar Kitabı* (VII. Kitap: Kara Hayvanları)[155] / *De Animalibus*

I. Fil[156] / *De Elephante*[157] / *Laxodonta africana*[158] / Afrika Fili[159]

Beden ısısı çok yüksek olan filin vücudunda etten çok kemik vardır. Bir hükümdarın şehrini onurlandırması gibi o da insanları onurlandırır. Hilekâr ve kötü niyetli değildir, bilakis candandır ama ara sıra da kızar. Fil'in kemikleri farklı hastalıkların tedavisi için birebirdir. Göğüs, kalp, dalak, mide ağrısı çeken veya sarılık olan bir insan toz haline getirilmiş hindistancevizi ile aynı miktar meyankökünü karıştırıp üzerine dövülmüş Fil kemiklerinden elde ettiği tozu dökmeli, sonra tüm karışıma yeteri kadar bal ilave etmelidir. Aç karnına ve yemeklerden sonra yenen bu karışımla hastanın durumunda belirgin iyileşme sağlanır. Yine şarapla karıştırılan toz haline getirilmiş Fil kemiği, astım hastalarının amansız öksürüklerine karşı birebirdir. Fil'in kemikleri dışında, kalbi, karaciğeri, akciğeri ve diğer organları tedavi amaçlı kullanılmaya uygun değildir.

II. Deve[160] / *De Camelo*[161] / *Camelus ferus bactrianus* / Evcil Deve veya Çift Hörgüçlü Deve

Hörgüçlerinde bir aslanın, parsın ve atın gücüne sahip olan Deve'nin bedenin diğer kısmı eşeğin doğasına benzer. Kalp ağrısı çekenlere Deve'nin bir aslan gücündeki, dövülmüş hörgüç kemiğinin suya karıştırılarak sık sık içilmesi iyi gelir. Dalak ağrısı çekenler, Deve'nin bir pars gücündeki, dövülmüş hörgüç kemiğini suya karıştırarak düzenli biçimde içerlerse dalak ağrıları diner. Her kim isilikten, yüksek ateşten ve sık sık yükselen ateşten muzdarip ise, Deve'nin bir at gücündeki, dövülmüş hörgüç kemiğini suya karıştırarak içerse sağlığına kavuşur. Kurutulmuş Deve toynağının evde saklanması insanları kötücül hava ruhlarının[162] zarar veren saldırılarından korur; çünkü şeytan[163], Deve'nin olumlu meziyetlerinden ve gücünden çekindiği için hemen sıvışır. Deve'nin diğer organları tedavi amaçlı kullanılmaya çok fazla uygun değildir.

III. Aslan[164] / *De Leone*[165] / *Panthera leo leo* / Berberi Aslanı

Çok sıcak mizaçlı[166] olan Aslan içinde insani bir güç barındırırken, aynı zamanda yırtıcı hayvan doğasına sahiptir. Aslan insanları tanır, öfkelenip onlara zarar verdiğinde, sonradan yaptığından acı duyar. Erkek Aslan dişi Aslan ile çiftleşirken, gücünü, yırtıcı hayvan doğasını unutur ve saygılı biçimde davranır. Dişi Aslan karnında taşıdığı yavrunun öldüğünü hissederse hüzünlenir ve erkek Aslan'a kızar; çünkü bilir ki bir daha yeniden başlayamazlar. Yavrusunu doğurur ve ölü olduğunu görürse onu terk eder. Erkek Aslan ise onu yalnız görürse yavrunun ölü olduğunu anlar, hemen ölü yavruyu koklar ve kükreyerek onlara doğru koşar.

---

155 Cümle başında yer alan Türkçe hayvan başlıklarına tarafımdan, bazı önemli kaynaklardaki tasvirlere referans verebilmek için dipnot açılmıştır. Diğer başlıklar R1'de (222-229) yer alan tablolardan alınmıştır.

156 *Historia Naturalis* (His.), VIII 6,16.

157 (M)igne (1855) baskısındaki orijinal ismi.
*Elephans* VII-1, (H/G) edisyonundaki tanımlaması.

158 Bilimsel ismi

159 Belirleyici özelliği

160 His., VIII 67 vd.; *Etymologiae* (Ety.), XII 1,35.

161 *Camelus* VII-2, (H/G).

162 Kaynak metinde (M-1314): "*aerei spiritus*"

163 (M-1314): "*dyabulus*"

164 His., VIII 45 vd.; Ety., XII 2,3 vd.

165 *Leo* VII-3, (H/G).

166 Burada 'mizaç' kavramı, beden sıvılarına atfen, karışım (*temperamentum*) anlamındadır. Hildegard metinlerinde sıcak, soğuk, sıcakkanlı, sıcak bünyeli gibi incelediği hayvanın mizacını beden sıvıları bağlamında tanımlayan ifadeler kullanmaktadır.

Dişisiyle çiftleşme şansını kaybettiği için, tüm gücünü toplayarak öyle bir kükrer ki, yavru yeniden yaşama döner. Yavrunun yaşama döndüğünü görünce yeniden o kadar kuvvetli kükrer ki, dişisi bunu duyar, yanına koşarak gelir ve onu yavrunun yanından kovar. Yavruyu tekrar ayağa kaldırır ve büyüyene kadar, bir daha erkek Aslanı yanına yaklaştırmaz.

Kafasından hasta[167] olan insanlar için Aslan postu birebirdir. Hasta, Aslan postunu başına yerleştirerek kafasını ısıtırsa duyuları[168] tekrar yerine gelir. Baş ağrısı gibi başka hastalıkları olanlar, Aslan postunun baş kısmını kafalarına yerleştirip kafalarını ısıtırlarsa bu dertlerinden kurtulurlar. Ancak çok kuvvetli olan Aslan postunu uzun süre kafada tutmak da tehlikelidir. Aslan'ın postundan elde edilmiş kemer, eldiven ve ayakkabıları kullanmak insan bedeni için tehlikelidir; çünkü postun kuvveti yarardan çok zarar verir. Şayet bir insan sağır ise kulağının üzerine Aslan'ın kesilmiş sağ kulağı konur ve afsun duası hasta duyana kadar tekrar edilir. Her kim aptal[169] ise kurutulmuş Aslan kalbini bir saat göğsüne, ısıtana kadar, bastırırsa akıllı bir insan olur. Ancak kurutulmuş kalbi uzun süre göğse bastırmak zararlıdır; kalbin gücü nedeniyle insan çıldırabilir. Doğumda sıkıntı çeken bir annenin göbeğine yerleştirilen Aslan yüreği yaklaşık bir saat- ama tam bir saat değil!- sonra onu gevşeterek çocuğun bir süre sonra rahatça doğmasına imkân sağlar.

Üzerinde kurutulmuş aslankuyruğu taşıyanlar, kötü hava ruhlarının vızıltılarından veya cadıların verecekleri zararlardan[170] korunmuş olurlar.

IV. Ayı[171] / *De Urso*[172] / *Ursus arctos* / Boz Ayı

Ayının beden sıcaklığı, ara ara soğumakla birlikte, neredeyse insan ile aynıdır. Ayının beden ısısı yüksek ise dost canlısı, düşük ise öfkeli olur. Ayı eti insanlarda şehvet duygularını uyandırması[173] nedeniyle yemek için uygun değildir. Domuz eti ve başka hayvanların etleri de benzer etkilerde bulunsa da hiçbiri ayının eti kadar kuvvetli değildir. Her türlü etin insanda şehvet duygusu uyandırması kaçınılmazdır. Geviş getirenlerde şehvetin etkisi, diğerlerine, geviş getirmeyen hayvanlara göre, daha çabuk geçer. Bir insan endişeli, korkak ve huzursuz ise, yani daima endişe ve korku içinde yaşıyorsa, Ayı'nın kulağından alınmış biraz tüyü ısınana kadar göğsüne ve kalbinin üstüne bastırmalıdır. Böylece kısa sürede cesur ve yürekli bir

167 (M-1315) "*vironsinnigt*". Hildegard'ın burada kastettiği ruh sağlığı bozukluklarıdır.
168 (M-1315): "*sensus*"
169 (M-1315): "*stultus*"
170 (M-1316): "*sibilos aereorum spirituum, et a magicis facile*"
171 His., VIII 126 vd.; Ety., XII 2,22.
172 *Ursus* VII-4, (H/G).
173 (M-1317): "*hominem ita ad libidinem incendit*"

insan haline gelir, endişelerinden ve korkularından kurtulmuş olur. Şayet Ayı yağı, merhem ve şifa veren malum karışımlara katılırsa, her derde deva çok kıymetli bir karışım elde edilmiş olur. Ancak kararsız karakterdeki Ayı'nın hastayı tek başına tedavi etmesi, şifa vermesi mümkün değildir.

V. Tekboynuz[174] / *De Unicorni*[175] / Aynı Anlamda Olmak Üzere: *monoceros* ve *rhinoceros* / (Hayali) Masal Hayvanı

Tekboynuz soğuktan çok sıcak mizaçlıdır. Gücü sıcaklığından daha fazla olup değerli otlarla beslenir. Zıplayarak hareket eden Tekboynuz, kendi türünden olmayan [diğer] hayvanlardan ve insanlardan kaçar. Bir zamanlar hayvanların doğası üzerine araştırmalar yapan bir filozof her yolu denemesine karşın hiç Tekboynuz yakalayamamıştır. Günlerden bir gün erkekler, kadınlar ve kızlardan oluşan bir grupla ava gider. Ancak kızlar gruptan ayrılarak çiçeklerle oynamaya başlarlar. Kızları uzaktan gören Tekboynuz, aralarına belirli bir mesafe koyarak arka ayaklarının üzerine oturur ve meraklı bakışlarla onları izlemeye başlar. Bu durumu gören filozof, hayvanın kızlar sayesinde yakalayabileceğini anlar ve ona arkasından yaklaşarak yakalar. Uzaktan bakan Tekboynuz, insan kılığında ancak sakalı olmayan kızı görünce şaşırmıştır. Bu hayvan şayet iki veya üç kızı bir arada görürse şaşkınlığı o denli artar ve bakışları sabitleşir ki, yakalanması kolaylaşır. Ancak Tekboynuzu yakalamak için kullanılacak kızlar soylu olmalı, köylü kızı olmamalı; ne çok yetişkin ne de çocukluk çağında olmalı, bilakis genç olmalıdır. Tekboynuz onların ne kadar tatlı ve yumuşak olduklarını bilir.

Tekboynuz'un karaciğeri toz haline getirilip yumurta sarısı ilave karıştırılır ve yağ kıvamında bir merhem elde edilir. Bu merhem cüzam hastalarının tedavisi için birebirdir. Bu karışım sık sık kullanılmazsa cüzamlı hasta için sonuç ölümcül olabilir veya Tanrı ona [hastaya] şifa vermek istemez. Bu hayvanın karaciğeri şifa veren bir ısıya ve saflığa sahiptir. Ancak cüzam sıklıkla kara safradan kaynaklanır ve siyah kanın aşırı üretilmesiyle ortaya çıkar.

Tekboynuz'un tüylerinden bir kemer yapılır ve çıplak bedene sarılırsa, ağır hastalıklar ve yüksek ateş iç organlara zarar vermez. Tekboynuz'un tüylerinden yapılan ayakkabılar giyilirse ayaklar, bacaklar, baldırlar daima sağlıklı kalır. Tekboynuz'un geri kalan yerleri tıbbi anlamda değersizdir.

VI. Kaplan[176] / *De Tigride*[177] / *Panthera tigris - tigris Panthera - tigris virgata* / Kral veya Bengal Kaplanı - Hazar Kaplanı

Sıcak bir mizaca sahip olan Kaplan'ın avlanma bölgeleri dağlar ve vadilerdir. Bu nedenle doğası dağ keçisi ile benzerdir. Kaplan'ın gücü ve sürati nedeniyle sümüksü olan eti insanların sağlığı için yararlı değildir. Şayet cüzama yeni yakalanmış, yani hastalığı uzun süredir çekmeyen birisi, yeni öldürülmüş bir kaplanın taze ve sıcak kalbini cüzamlı yaranın üstüne

174 His., VIII 71,76; Ety., XII 2,12.
175 *Unicornis* VII-5, (H/G).
176 His., VIII 66; Ety., XII 2,7.
177 *Tigris* VII-6, (H/G).

koyup bekletirse cüzam kalbe geçer ve hasta sağlığına kavuşur. Şayet illet eskiden beri varsa, cüzamın üstüne konan kalbin bir faydası olmaz.

VII. Leopar[178] / *De Panthera*[179] / *Panthera pardus pardus* / Kuzey Afrika Leoparı

Leopar çok sıcak mizaçlıdır. Yedikleri temiz değildir bu nedenle, arada bir iyi koktuğu olsa da, nefesi saf (duru) değil, bilakis oldukça zehirlidir. Bedeni şifa amacıyla kullanılmaya çok uygun değildir.

VIII. At[180] / *De Equo*[181] / *Equus przewalskii caballus* / Evcil At

At soğuktan ziyade sıcak mizaçlıdır. İyi bir doğaya sahip olan bu hayvan, büyük bir güce de sahiptir ve o bu gücün farkındadır. Daima ileri gitmek ister ve temiz yiyeceklerle beslenir. Eti serttir, insanlar için hazmı zor olduğu için, yenilemez. Geviş getiren hayvanların eti yumuşaktır ve rahatça tüketilir; buna karşın geviş getirmeyenlerin eti ağır olup hazmedilmesi hiç kolay değildir. Uyuz olan bir insan, teke yağını At'ın kulağından alınan kan ile karıştırarak yaptığı karışımı vücuduna sürerse sağlığına kavuşur. Atın bedeninin diğer kısımları tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

IX. Eşek[182] / *De Asino*[183] / *Equus asinus Asinus* / Evcil Eşek

Eşek soğuktan ziyade sıcak mizaçlıdır; çiftleşme dönemlerinde salgılarının neticesinde aptallaşır ve neredeyse gözü hiçbir şeyi görmez olur. Ne yabanidir ne de yaltakçı, insanlardan kaçmaz, bilakis insanlara yakın olmayı seven doğası gereği, onlarla beraber olmaktan mutlu olur. Doğası gereği zekâsı kıt olduğu için eti kokar ve bu nedenle insanların tüketimine uygun değildir. Eşek sütü, şayet düzenli içerlerse cüzamlılara iyi gelir. Şayet bir kurt(çuk)[184] insanı kemirirse[185], Eşek kemiği toz haline getirilir ve yaranın üstüne konur; kısa sürede kurt(çuk) ölecektir.

X. Geyik[186] / *De Cervo*[187] / *Cervus elaphus* / Kırmızı veya Asil Geyik

Geyik birden bire yükselen bir beden ısısına sahiptir ve soğuk olmaktan çok sıcak mizaçlıdır. Uysal olup sağlıklı yemlerle beslenir. Eti sağlıklı olanlar kadar hastalar için de iyi bir besin kaynağıdır. Şayet bir insan iyi ısıtılmış ama çok sıcak olmayan Geyik etini yerse midesini temizler ve rahatlatır. Toz haline getirilmiş Geyik boynuzuyla hazırlanan tütsünün kuvvetli kokusu kötü hava ruhlarını ve kurt(çuk)ları kovar, cadılığı, büyüyü engeller.[188] Her kim Geyik karaciğeri yerse gut hastalığı ondan uzak olur; midesi temizlenir ve rahatlar.

XI. Karaca / *De Rech*[189] / *Capreolus capreolus capreolus* / Avrupa Karacası

Ölçülü bir beden ısısına sahip olan Karaca uysal ve saf bir doğaya sahiptir. Dağlara tırmanmayı, ne çok sıcak ne de çok soğuk havayı sever; bilakis ılık havalardan hoşlanır. Dağlarda, yörenin havasında yetişmiş otları arar; iyi ve sağlıklı beslenir. Karaca'nın eti sağlıklı ve hasta insanlar için aynı oranda faydalıdır. Her kim kolikten muzdarip ise Karaca'nın karaciğerini

---

178 His., VIII 62-63; Ety., XII 2,8-11.
179 *Panthera* VII-7, (H/G).
180 Ety., XII 1,41-56.
181 *Equus* VII-8, (H/G).
182 His., VIII 167; Ety., XII 1,38.
183 *Asinus* VII-9, (H/G).
184 (M-1321): "*vermis*"; (R1-96): "*Wurm*"
185 (M-1321): "*comedit*"; (R1-96): "*nagt*"
186 His., VIII 112-120; Ety., XII 1,18.
187 *Cervus* VII-10, (H/G).
188 (M-1321): "*aeros spiritus fugat, et magica compescit, et zauber et malas vermes Fugat.*"; (R-98) "*so vertrieb sein Geruch mit der vom Geweih herrührenden Stärke die Luftgeister, hemmt Hexerei und zauber und vertreibt die bösen 'Würmer.'* "
189 *Rech/Hynnulus* VII-11, (H/G).

sık sık tüketerek bu derdinden kurtulur. Bu hayvanın eti sık sık yenirse bedeni sümüksü sıvılardan ve zararlı maddelerden temizler. Çıplak teni üzerine, keten bir gömlek gibi, Karaca tüyünden yapılmış bir gömleği giydiği sürece o kişiye en ağır veba bile zarar veremez.

XII. Dağ Keçisi[190] / *De Steynbock*[191] / Capra ibex ibex / Alp Dağ Keçisi

Dağ Keçisi sıcak olmaktan çok soğuk mizaçlıdır. Davranışlarında ikiyüzlülük görülür. Sis, pus demeden dağlarda dolaşmayı sever. Gücü kontrolsüzdür, bu nedenle sık sık kuvvetini son damlasına kadar harcar. Eti sümüksü ve güçsüzdür; ne sağlıklı ne de hasta insanın beslenmesi için elverişlidir. Bilakis sağlıklı insan yemesi durumunda güçten düşer. Dağ Keçisi kılından yapılmış kemer ve ayakkabı insan sağlığını korur. Tüyleriyle kurutulmuş Dağ Keçisi kuyruğu, kurutulmuş kuyruk etiyle birlikte elde taşınırsa [zararlı] büyüye kendi iradesiyle teslim olmaz, kolay boyun eğmez. Şayet yemekle veya içecekle zehir almış olursan bu kuyruğu şarapta veya başka bir içecekte bir saat beklet ve sonra iç. Böylece zehir ya etkisini kaybeder ya da vücuttan atılır, böylece sağlığına kavuşursun. Yine Dağ Keçisi boynuzundan bıçakla alınacak bir parçayı sürekli elinde veya üzerinde taşırsan daima sağlıklı olursun. Dağ Keçisi'nin diğer parçaları şifa almak amacıyla kullanılmaz.

XIII. Bizon[192] / *De Wisant*[193] / Bison bonasus bonasus / Ova Bizonu

Bizon sıcak mizaçlı olup davranışları geyiği andırmakla birlikte daha sıcak ve hızlıdır. Eti insanlar için sağlıklı ve iyidir. Şayet at, eşek, sığır, koyun, keçi, domuz ve diğer hayvanları etkileyen bir hastalık söz konusuysa, Bizon'un boynuzlarından biraz kazıyıp suya karıştırılır ve dokuz gün boyunca hasta havanlara verilirse hastalığın bittiği görülür. Bizon'un diğer kısımları şifa amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

XIV. Öküz[194] / *De Bove*[195] / Bos primigenius taurus / Evcil Davar

Öküz ölçülü biçimde soğuk ve kuru mizaçlıdır. Bununla birlikte insanlara zarar vermek için kötücül hava ruhlarıyla ittifak yapmaz. Bunlar [kötü ruhlar], yanılsama yaratan kötücül[196] oyunlarını icra edemedikleri için Öküz ile aynı ortamda bulunmak istemezler; çünkü Öküz saftır[197]. Bu nedenledir ki Öküz, eski zamanlarda Tanrı tarafından sık sık kurban edilmiştir. Soğuk mizacı etine de yansıdığı için, soğuk mizaçlı insanlara uygun düşmez. Ama sıcak mizaçlılar için soğuk Öküz eti yemek çok faydalıdır. Her kim organlarında, eklemelerinde batma, acılı ağrılardan muzdarip ise ve yine mide ağrısı da çekiyorsa, bu hayvanın ayaklarını[198] yağı çıkana kadar pişirip bundan bolca içerse sıkıntılarından kurtulur. Her kim sık sık Öküz karaciğeri yerse, hayvanın iyi doğası[199] nedeniyle güçlenir. Şayet birisi glokom hatalığından muzdarip ise, akşamları taze Öküz safrasını gözlerinin üzerine koymalı ve üzerinden bir bez ile sıkıca bağlamalıdır. Bu işlemi üç gün boyunca tekrarlamalı ve bu sürenin sonunda boyotunu, gül yağına karıştırıp bunu gözlerinin üzerine koymalıdır. Öküzün kalbi ve akciğerleri yiyecek olarak çok değerli değildir. Benzer özellikleri inekte de bulabilirsin. Öküzün diğer kısımları tedavi açısından fazla değerli değildir.

---

[190] His., VIII 214; Ety., XII 1,16.

[191] *Steinbuch*/ *Capricornus* VII-12, (H/G).

[192] His., VIII 38,40; Ety., XII 1,34.

[193] *Wisant* VII-13, (H/G).

[194] His., VIII 181.

[195] *Bos* VII-14, (H/G).

[196] (M-1323): "*multas illusiones*"; (R1-100): "*Täuschungen*"

[197] (M-1323): "*mundus*"; (R1-100): "*rein*"

[198] Paça.
Hildegard günümüzde kasaplık hayvanların ayaklarından yapılan ve eklem ağrılarını gidermek için önerilen, 'Paça Çorbası'nı tarif ediyor.

[199] (M-1323): "*bonam naturam*"; (R1-102): "*wegen der guten Natur* (*des Ochsen*)"

XV. Koyun[200] / *De Ove*[201] / Ovis ammon aris / Evcil Koyun

Koyun, sığırdan sıcak olmakla birlikte, soğuk ve nemli bir mizaçtadır. Düşmanlık ve vahşilik mizacında yoktur. Eti sağlıklı ve hasta insanlar için önemli bir besin kaynağıdır. Damarlarındaki daralma nedeniyle vücudu güçten düşen insan Koyun eti suyunu, bu sudan yapılmış çorbaları içer, bir de Koyun eti yerse, tekrar gücü kuvveti yerine gelir. Yaz aylarında Koyun eti iyice ısındığı için, bu et yaz aylarında sağlıklı bir besindir. Buna karşın Koyun soğuk mizaçlı olduğu için kışın yemek sağlık açısından elverişli değildir. Koyun'un kılından yapılan giysiler yararlıdır, çünkü diğer bazı hayvanlarda görüldüğü üzere, ne kendini beğenmişlik ne de şehvet ve hatta ölümcül bir hastalığa neden olması mümkün değildir. Bu nedenledir ki, Tanrı Âdem'e Koyun kılından yapılmış giysiler vermiştir.

XVI. Teke[202] / *De Hirco*[203] / Capra aegagrus f. hircus / Evcil Keçi

Teke çok hızlı yükselen bir beden ısısına sahiptir. Eti sağlıklı ve hasta insanlar için faydalı bir besin kaynağı olup iç organlardaki yaralanmaları ve çürükleri tamir eder. Aynı zamanda mideye şifa verir ve kuvvetlendirir. Keçi güçlenmiş ise Ağustos ayına kadar yenmesi gerekir, ancak Teke'yi Ağustos ayında yemek faydalıdır. Dişi veya erkek yavrular sonbahara kadar yenilebilir. Mide ağrısı çekenler Teke'nin karaciğerini kızartarak Ağustos ayının ortasına kadar yerlerse mideleri temizlenir ve mide için tamtamına iyi bir (şifalı) içecek[204] işlevi görür.

XVII. Domuz[205] / *De Porco*[206] / Sus scrofa domesticus – Sus scrofa scrofa / Evcil Domuz (Yaban Domuzu)

Domuz sıcak ve ateşli bir mizaca sahiptir. Hiçbir soğuk onu arındıramadığı için sümüksüdür ve bedeni zehirli sıvılar ihtiva eder. Sürekli bir şeyler yemek peşindedir; bu nedenle arada bir saf (temiz) olmayan[207] şeyler de yer. Hırsı nedeniyle davranışları, diğer hayvanları parçalayan, kurdu andırır. Köpeğe benzeyen yönü de vardır; köpek gibi insanlara yaklaşmayı sever. Murdâr/kirli(pis) bir doğaya sahip[208] olduğu için eti sağlıksızdır ve güvenilir değildir.[209] Domuz insanda ne sümüksü sıvıyı[210] ne de diğer hastalıkları azaltır bilakis arttırır; ısısı insanların beden ısısıyla birleşerek insan bedeninde büyük sorunlara neden olur. Vücudu artık işlemez hale gelmiş ağır hasta bir insan küçük porsiyonlar halinde Domuz yavrusu eti yiyebilir. Böylece Domuz'un sıcaklığından bedenini ısıtır. Ancak iyileştikten sonra yemeği kesmelidir yoksa yeniden zayıflık hali onu etkiler. Güçten düşmüş bir kişi, sık sık pişirilmiş Domuz karaciğeri yerse canlanır, kuvvetlenir. Yabani Domuz benzer bir doğaya sahiptir, sadece Yabani Domuz, Evcil Domuz'dan daha saftır.[211] Bu hayvanın diğer kısımları tedavi amaçlı yemeğe uygun değildir.

---

[200] His., VIII 187-199. Koyunun belirli organlarının sağlık amacıyla kullanımı: His., XXX 95,118,145.

[201] *Ovis* VII-15, (H/G).

[202] Ety., XII 1,14 (?) (Frgm. 171).

[203] *Hircus* VII-16, (H/G).

[204] (M-1325): "*sanat, velut bona potio*"; (R1-104): "*heilt ihn genauso wie ein guter (Heil)trank*"

[205] His., VIII 205-210.

[206] *Porcus* VII-17, (H/G).

[207] (M-1325): "*inmunda*"; (R1-106): "*unrein*"

[208] EA'da domuzun murdar görülmesi (domuzdan kaçınma) hakkında bkz. Douglas, 2007: 79.

[209] (M-1326): "*nec infirmis*"; (R1-106): "*nicht verläßlich*"

[210] Hildegard burada, Beden Sıvıları Öğretisi'ne sadık kalarak Phlegmatik mizaçta (ağırkanlı) olanları kast ediyor.

[211] (M-1326): "*mundior*"; (R1-107): "*rein*"

XVIII. Tavşan[212] / *De Lepore*[213] / *Lelpus europäus* / Avrupa Tarla Tavşanı

Tavşan soğuktan çok sıcak mizaçlıdır. Kuzunun uysallığına, karacanın çevikliğine sahiptir. Tavşan safrası cüzamlı yerin üzerine dökülüp ovulursa yara iyileşir. Tavşan safrası tedavi amaçlı kullanıldığında çok yararlıdır. Bu hayvanın diğer kısımları tedavi amaçlı kullanım uygun değildir.

XIX. Kurt[214] / *De Lupo*[215] / *Canis lupus* / Kurt

Kurt çok sıcak mizaçlıdır. Hiç azımsanmayacak derecede hava ruhları ve aslan doğasındandır. Hava ruhları ona eşlik eder ve birlikte eğlenirler. Kurt fırsatını bulduğunda insanlara, aç olmasa da, parçalamak için yaklaşır. Aslanımsı doğası nedeniyle insanı tanır ve anlar; uzaktan onu sezer [kokusunu alır].[216] Kurt insanı gördüğünde, Kurt'a eşlik eden hava ruhları insanın gücünü zayıflatmıştır, böylece [insan] Kurdun kendisini gördüğünü fark etmez. Şayet insan önce Kurdu görürse, Tanrı insanın kalbine destek olur ve böylece hava ruhlarını ve Kurdu püskürtür [kovar].[217] Şayet bir insan ağır akıl hastalığından muzdarip ise; kudurmuş ve çıldırmış[218] ise, önce saçları kökünden kazınır sonra bir Kurt derisi yüzülerek kaynar suda haşlanır. Daha sonra bu suyla kudurmuşun başı yıkanır. Ancak bu suyun gözlerine, kulaklarına ve ağzına değmemesine özen gösterilmeli ve bu bölgeler bezle sarılmalıdır. Şayet bu su vücudun bir yerinden girerse, onda [hasta] adeta bir zehir etkisi yapacağı için hasta iyice delirir. Bu işlem üç gün boyunca uygulanırsa kuvvetli delilik hali geçer. Şayet geçmez ise yine hastanın gözleri, kulakları ve ağzı kapatılır ve Kurdun haşlandığı sıcak suya batırılan bir tülbent hastanın başına her gün bir saati aşmamak üzere üç gün boyunca konur. Bu tedavi ile hastanın tekrar akıllandığı görülecektir. Şayet iyileşme görülürse hastanın başı, biriken yağların temizlenmesi için ılık şarap ile yıkanır.

XX. Köpek[219] / *De Cane*[220] / *Canis lupus familiaris* / Evcil Köpek

Köpek çok sıcak mizaçlıdır. Davranışlarındaki doğallıkla insanlarla yakın, samimi ilişkiler kurar. Sadıktır; onun insanlara olan yakınlığını gören şeytan ondan nefret eder. Köpek insandaki nefret, öfke ve sahtekârlığı algılar ve ona hırlar. Şayet sıcak diliyle insanların yaralarını ve ülserleşmiş yaralarını[221] yalarsa iyileştirir. Köpek eti insanların tüketimi için uygun değildir. Karaciğeri, iç organları neredeyse zehirlidir ve nefesi zararlıdır. Bir Köpek tarafından ısırılan bir ekmek veya yediği yiyecekten kalan parça; içtiği sudan kalan artık, insanlar tarafından ne yenmeli ne de içilmelidir. Köpeğin günün (herhangi) bir saatinde yediği içtiği şeylerden kalanlar zehirlenmiştir. Artıklardan yiyen insan [Köpekteki] bu zehri almış olur. Köpeğin beyni kuvvetli değil zayıftır ve arada bir [beyne] zarar veren buharlardan[222] etkilenir. Bu hayvanın diğer kısımları tedavi amacıyla kullanmaya çok uygun değildir.

XXI. Tilki[223] / *De Vulpe*[224] / *Vulpes vul*pes / Kırmızı Tilki

Çok sıcak bir doğaya sahip olan Tilki, biraz leopar mizacında biraz da aslanın bilgeliğine sahiptir. İnsanları iyi tanır, arada bir murdâr (p/k) gibi pis beslenir[225]. Farklılığından dolayı[226]

---

212 His., VIII 219.
213 *Lepus* VII-18, (H/G).
214 His., VIII 80.
215 *Lupus* VII-19, (H/G).
216 (M-1327): "*odaratur*"; (R1-109): "*wittert*"
217 (M-1327): "*fugat*"; (R1-109): "*vertreibt*"
218 (M-1327): "*furit et freneticus est*"; (R1-109): "*tobt und irr ist*"
219 His., VIII 142-147; Ety., XII 2,25-28.
220 *Canis* VII-20, (H/G).
221 (M-1328): "*vulneribus et ulceribus*"; (R1-111): "*Wunden und Geschwüre*"
222 (M-1328): "*malis nebulis*"; (R1-111): "*von üblen Dünsten*"
223 Tilkinin bedeninden sağlık amacıyla faydalanma: His., XXVIII 165 vd.
224 *Vulpis* VII-21, (H/G).

eti insanların yemesi için uygun değildir. Postu insanları ısıtacak giysiler yapmaya uygundur. Bir insanda sıraca hastalığı varsa, eritilmiş Tilki yağını az miktarda yumurta sarısıyla birlikte merhem haline getirip sıracalı bölgenin üstüne sürmelidir.

XXII. Kunduz[227] / *De Biber*[228] / *Caster fiber* / Avrupa Kunduzu

Kunduz çok sıcak mizaçlıdır. Bünyesinde suyun havasını taşır ve doğası toprak ile suyun ortaklığından oluşur. Ne sürekli karada ne de sürekli suda yaşayabilir. Karadayken vücudu kurumaya başlayınca, nemlendirmek için suya koşar ve böylece tekrar gücü yerine gelir. Sudan dolayı tüyleri ve kılları[229] sıklaşır/gürleşir. Eti sağlıklı ve hasta insanlar tarafından zevkle yenir. Dalak ağrısı çeken bir insan sık sık pişmiş Kunduz dili yerse sıkıntıları biter. Kunduz dili toz haline getirilip balın üstüne dökülerek yenirse dalak hastalığını tedavi eder. Her kimin ateşi varsa, toz haline getirilmiş kunduz karaciğerini sıcak şarapla karıştırıp içerse şifa bulur.

XXIII. Su Samuru[230] / *De Otther*[231] / *Lutra lutra* / Su Samuru

Sıcak ve kirli/pis bir doğası olan Su Samuru hem bir temiz (s/t) hem de bir murdâr (p/k) gibi beslenir. Kafası, kuyruğu ve eti insanlar için zehir etkisindedir. Ama postunun sıcaklığı insanlara sağlık verir. Su Samuru'nun diğer kısımları tedavi amacıyla kullanmaya uygun değildir.

XXIV. Maymun[232] / *De Simea*[233] / *Macaca sylvana* / Magot veya Berberi Maymunu

Maymun sıcak mizaçlıdır çünkü insanlara benzer. İnsanları taklit edebilmek için sürekli onları gözler. Maymun hayvani davranışlara da sahip olmakla birlikte her iki doğada da olgunlaşamamıştır. Bu nedenle Maymun ne tam insan ne de tam hayvan olarak kabul edilebilir. Her iki doğadan [insan ve hayvan] biri onda tam olarak baskın olamadığı için zayıftır ve şifa verebilecek kabiliyette değildir.

XXV. Primat[234] / *De Merkacza*[235] / *Cercopithecus*…? / Deniz Kedileri Ailesi[236]

Deniz Kedisi sıcaktan çok soğuk mizaçlıdır. Doğası biraz kurda biraz da kediye benzer. Deniz Kedisi sahip olduğu bir zehir nedeniyle belli dönemlerde hasta olur. İnsanlar bu dönemde ona dokunursa onlar da hasta olur.

XXVI. Kedi[237] / *De Catto*[238] / *Felis silvestris f. catus* / Evcil Kedi

Kedi sıcaktan çok soğuk mizaçlıdır, zararlı sıvıları kendine çeker. Hava ruhlarından korkmaz, onlar da Kedi'den korkmaz. Kedi zaman zaman kurbağa ve yılanla gayet doğal bir ilişki kurar. Havanın çok sıcak olduğu yaz aylarında Kedi kuru ve soğuktur. Susuzluğunu gider-

---

225 (M-1328): "*interdum immundis pascuis vescitur*"; (R1-112): "*Bisweilen frißt er unreine Nahrung*"

226 (M-1328): "*Et propter diversitatem*"; (R1-112): "*Wegen seiner Wandelbarkeit*"
Hildegard burada büyük olasılıkla tilkinin, zaman zaman p/k (*immunda*) beslenen değişken karakterine vurgu yapmak istiyor.

227 His., VIII 109; XXXII 20; Ety., XII 2,21.

228 *Biber* VII-22, (H/G).

229 (M-1329): "*aqua crines ejus erescunt, et pellis*"; (R1-113): "*seine Haare und sein Fell*"

230 His., VIII 109.

231 *Otther* VII-23, (H/G).

232 His., VIII 215;XI 246; Ety., XII 2,30-33.

233 *Symea* VII-24, (H/G).

234 His., VIII 72;216; Ety., XII 2,31.

235 *Merkatza* VII-25, (H/G).

236 *Cercopithecus mitis*: Boyları 60, kuyrukları 75 cm. kadardır. Güney Afrika'da yaşarlar. (Demirsoy, 1998: 659)

237 His., X 203.

238 *Cattus* VII-26, (H/G).

mek için kurbağa ve yılan yalar, böylece onların sıvıları ile kendi sıvısını arttırır ve yaşama gücü kazanır.[239] Başka türlü hayatta kalamaz, bu eylemleri insanların daha iyi tat alabilmek için tuza gereksinim duymalarına benzer. Diğerlerinden aldığı salgılar yapı itibariyle aynen zehir gibi olduğu için beyni ve tüm eti zehirlidir. Kendisini besleyenler dışında insanlara yanaşmaz. Kurbağa ve yılan yaladığı zaman ısısı insanlar için zararlı ve zehirlidir. Kedi gebe ise, sıcaklığı insanlarda şehvet duygusu uyandırır. Bunun dışında ise sıcaklığı sağlıklı insanlar için zararsızdır.

XXVII. Vaşak[240] / *De Luchs*[241] / *Lynx lynx* / Kuzey Vaşağı

Sıcak mizaçlı Vaşak, canı ne yapmak isterse, onu yapar. Yazın güzel, parlak, güneşli havalarını sevdiği kadar, kışın güzel ve kar yağışlı havalarını da sever. Şayet hastalık, (*schelmo*)[242] atları ve eşeği, sığırları ve domuzları kırıp geçiriyor ve telef ediyorsa; Vaşak kanı suyla karıştırılıp üç gün boyunca hayvanların içtiği suya ilave edilirse tutulmuş hayvanların yeniden sağlığına kavuştuğu görülür. Ancak, anılan hayvanlar hasta değilse, o takdirde bu karışım verilmemelidir, çünkü kan hayvanlarda hastalığı bulamaz ise gücünü gösterme çabasına girebilir. Bu karışım hasta bile olsalar koyun ve keçilere verilmez. Bunlar küçük zayıf hayvanlar olup onlar için karışım çok güçlü gelebilir. Bu hayvanın diğer kısımları, Vaşak Taşı[243] dışında, tedavi amacıyla kullanmaya uygun değildir.

XXVIII. Porsuk[244] / *De Dachs*[245] / *Meles meles* / Porsuk

Sıcak bünyeli Porsuk sessiz, kötü ve cesur olmayan bir mizaca[246] sahiptir. Neredeyse aslan kadar büyük bir kuvvete sahip olmakla birlikte bunu hiçbir şey için kullanmaz. Porsuk kalbi bir tencerede püre[247] haline gelinceye kadar iyice pişirilir ve üzerine hayvanın yağından ilave edilir. Karışıma Frenk üzümü ve biraz kara pelin otu ilave edilerek ağır kıvama gelinceye kadar pişirilir. Elde edilen merhem, burkulmalarla zedelenmiş eklemelere ve gut hastalarının eklemelerinin üzerine sürülür. Bu karışım eklemelerdeki ağrıları hemen geçirerek hastayı tedavi eder. Baş ağrısı çekenler de bu merhemi şakaklarına ve alınlarına sürmelidirler. Yine sırt ağrısı çekenler, cildi hastalıklı, siyah ve lekeli görünenler bu merhemi sürerek şifa bulabilirler. Porsuğun kılları önemli bir güç kaynağıdır. Çıplak bedene hayvanın kılından yapılmış bir kuşak sarılırsa hastalık derhal geçer. Sağlıklı ayaklar ve bacaklar için Porsuk kılından yapılmış ayakkabı ve yarım çizme giymek yararlıdır.

XXIX. Kokarca / *De Illediso*[248] / *Mustela putoris* / Kokarca, Orman Kokarcası

Kokarca soğuk ve kokuludur. Davranışları adeta bir hırsızınki gibi olsa da, doğası biraz kurdu andırır ve sıkça pis (p/k) şeyler yer. Postu insanları üşüttüğü için giysi yapmaya uygun değildir. Kaldı ki, diğer organları da tedavi amacıyla kullanmaya uygun değildir.

---

239 (M-1330): "*quatenus de succo illorum succum suum confortet*"; (R1-115): "um *mit deren saft ihren eigenen Saft zu stärken*"
Hildegard'ın burada büyük olasılıkla kastettiği, beden sıvılarından farklı olarak, kurbağa ve yılanın derilerinin üzerindeki hafif nemli salgı olsa gerektir.

240 His., VIII 137; XXVIII 122; Ety., XII 2,20; Dön. XV 413 vd.

241 *Lusch* VII-27, (H/G).

242 Anlamı tam olarak anlaşılamamış bir hayvan hastalığı.

243 Vaşak Taşı: Vaşak'ın idrarından oluştuğuna inanılan taş. (M-1330): "*ligurius*"; (R1-116): "*Luchsstein*".

244 His., VIII 138.

245 *Dasch* VII-28, (H/G).

246 (M-1330): "*arg est et non freuele*"; (R1-116): "*arg* (»*boshaft*«) *und nicht frevele* (»*kühn*«)".

247 (M-1331): "*trab*"; (R1-117): "*trab* (»*Brei*«")

248 *Illediso* VII-29, (H/G).

XXX. Kirpi[249] / *De Ericio*[250] / *Erinaceus europäeus – Erinaceus concolor* / (Göğsü) Kahverengi Tüylü ve (Göğsü) Beyaz Tüylü Kirpi

Kirpi, yani *swinegel*, soğuk ve p/k bir mizaçtadır. Yabani elma ve kayın ağacının yemişlerini kemirir ve biraz domuza benzer. Ama etine de bulaşan murdârlığı oklarına geçtiğinde, domuzdan daha s/t hale gelir. Çünkü Kirpi oklarının insanın ellerini yaralaması misali, domuz eti de insan sağlığı açısından saflığı/temizliği azaltır. Sağlık açısından sorunu olmayan bir insan *swinegel* yemek isterse, tavşan gibi suda pişirebilir. Pişirme suyuna toz haline getirilmiş tarçın ve nezle otuna ilaveten aynı oranda anason sıcak şarapta eritilir. Kirpi piştiğinde ateşten alınan tenceredeki etin üzerine şaraplı sos, tıpkı etin üzerine atılan biber misali, dökülür. Böyle yendiğinde vücuda zarar vermediği gibi, bilakis kuvvetlendirir ve sağlık verir. Soğuk mizaçlı köpek benzeri bir başka Kirpi (*eyel*) vardır ki, doğası gereği köpeğe benzer. Doğada bulduğu s/t ve p/k şeyleri kemirir. Eti, köpekte olduğu üzere, insanların beslenmesine çok az uygundur.

XXXI. Sincap[251] / *De Eichhorn*[252] / *Sciurus vulgaris* / Sincap

Sıcak mizaçlı Sincap doğası itibariyle dört ayaklı hayvanlarla kuşlar arasında yer alır. Kürkü insanların elbise yapmasına uygundur. Şayet gut[253] dayanılmaz eklem ağrılarıyla acı veriyorsa kafası koparılan Sincabın içi temizlendikten sonra derisi yüzülür. Et ateşte kızartılırken üstüne biraz ayı yağı sürülmelidir. Böylece kızaran Sincabın yağı[254] ile bu yağ karışır. Kızarma işi bitince bu yağ ve şifalı sıvı karışımı bir tülbentte emdirilir ve yağla karıştırılır. Elde edilen merhem gutun ağrılara neden olduğu bölgelere sürülerek hastalık tedavi edilir.

XXXII. Dağ Faresi / *De Hamstra*[255] / *Cricetus cricetus* / Dağ Faresi

Soğuk ve vahşi mizaçlı dağ faresi az da olsa ayıya benzer ve saf/temiz bir doğaya sahiptir. Kürkü giysi yapmaya uygundur. Sıraca hastası olan ve bedenini cerahatli sivilceler[256] kaplamış bir kişi Dağ Faresi'nin karaciğerini toz haline getirip ekmekle beraber veya et suyuna karıştırıp tüketirse sıkıntıları, köstebek etinden de daha etkili olmak üzere, geçer. Kürek kemikleri arasında gut ağrısı çeken bir kişi, Dağ Faresi'nin kurutulmuş sağ omuzu ve sağ ayağı birlikte kürek kemiklerinin arasına bağlarsa sıkıntılarından kurtulur.

XXXIII. Sansar / *De Marth*[257] / *Martes martes* / Ağaç Sansarı, Asil Sansar

Sıcak mizaçlı Sansar yumuşak bir karaktere sahip olup topluluk halinde yaşamayı sever. Kötü bir ter etini insanlar için sindirilemez hale getirir. Ancak bu ter bedeninde kaldığı ve postuna sirayet etmediği için kullanılabilir ve sağlıklı bir insan giysisi olarak kullanmaya uygundur.

XXXIV. Su Sansarı / *De Wasser Marth* / *Mustela lutreola*[258] / Avrupa Vizonu

Su kenarlarındaki küçük oyukları mekân tutmuş olan Su Sansarı soğuk mizaçlı olup ağaç sansarından daha vahşidir. Soğuk bir doğaya sahip bu hayvanın yağından yapılan merhem gut hastalarının tevdisi için uygundur.

---

[249] His., VIII 125,133.
[250] *Ericius* VII-30, (H/G).
[251] His., VIII 125,138.
[252] *Eichorn* VII-31, (H/G).
[253] (M-1332): "*gicht*"; (R1-119): "*gicht*"; "*giht* " VII-31, (H/G).
[254] (M-1332): "*smalcz*"; (R1-119): "*smalcz*"; "*smalz* " VII-31, (H/G).
[255] *Hamestra* VII-32, (H/G).
[256] (M-1332): "*orfime et druse*"; (R1-119): "*Skrofeln und Pusteln*"; "*orfune et druse* " VII-31, (H/G).
[257] *Mart* / (*morder/Martarvs*) VII-33, (H/G).
[258] *Waszermart* / (*Martarvs)* VII-34, (H/G).

XXXV. Samur / *De Zobel*[259] / *Martes zibellina* / Samur

Sıcak bir mizaca sahip olan Samur, az da olsa sincap doğasındadır ancak daha s/t ve uysal karakterlidir. Ter kokan postu insanların giysi olarak kullanmaları için uygun değildir çünkü ısıtırken dayanılmaz bir ter kokusu[260] salar. Samur'un hiçbir yeri, zayıf olduğu için, tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

XXXVI. Kakım / *De Harmini*[261] / *Mustela erminea* / Kakım

Doğası itibariyle biraz kediyi andıran Kakım soğuk bir mizaca sahiptir. Dahası s/t olmayan eti köpüklü ve sümüksü olup zehir gibidir. Soğuk doğası nedeniyle postu insanların giysi olarak kullanmalarına uygun değildir. Kakım'ın oldukça zehirli olan eti nedeniyle hiçbir yeri insanların tedavi amacıyla kullanmalarına uygun değildir.

XXXVII. Köstebek[262] / *De Talpa*[263] / *Talpa europaea* / Köstebek

Soğukkanlı bir mizaca sahip olan Köstebeğin gözleri görmediği için koku alarak ve duyularıyla hareket ederek yolunu ve yiyeceğini bulur. Kuru, verimsiz yerlerden çok beslenmeye uygun yerlerde yaşamayı seçer. Eti nemden beslendiği[264] için insanların yemesine uygun değildir ancak tedavi amacıyla tüketilebilir. İç organlarında çürüme olan[265] veya sıraca illetine tutulmuş insanlar Köstebeği suda pişirerek yiyebilirler. Yine Köstebek etini toz haline getirip istedikleri zaman tüketebilirler. Böylece beden içindeki çürüme dışarı atılacak, sıraca illetinden kurtulunca sağlık geri gelecektir. Aynı hasta kişi Köstebeğin karaciğerini de yiyebilir, bu da bedendeki çürümenin tedavisinde yararlı olacaktır. Bununla birlikte kalp ve akciğerler yenilmez.

XXXVIII. Gelincik[266] / *De Wisela*[267] / *Mustela invalis* / Gelincik

Şifalı otları tanıyabilmeleriyle ünlü Gelincik sıcak mizaçlı olup çabukluğu nedeniyle biraz Anka Kuşu'nu[268] andırır. Yavrularından biri veya başka bir Gelincik hasta olduğunda, hemen küçük ve ince bir otu aramaya başlar bulunca da üzerine nefesini üfler ve idrarını yapar; böylece yerde gömülü kalan otun gücü ile kendi gücünü birleştirmiş olur. Kısa bir süre bekleyip ot ile idrarının tam olarak karıştığından emin olmak için koklar. Nihayet emin olunca bu otu hasta olanın ağzına besler. Hasta Gelincik sağlığına kavuşmuş olarak ayağa kalkar ve yoluna gider. Bu ot insanlar ve diğer hayvanlar tarafından tanınmaz. Kaldı ki malum ot insanlar ve diğer hayvanlar tarafından tanınsa da bir işe yaramaz, yaşam gücü veremez; çünkü bu güç onların nefesinde ve idrarında bulunmaz. Gelinciğin eti kuvveti nedeniyle insanların yemesi için uygun değildir. Ancak Gelinciğin derisi yüzülür ve kurutulur, sonra bu deri bir merhem[269] kokusunu alıncaya kadar nemlendirilip ve gözlerin, burnun üzerine konursa şifa verir. Şayet baş ağrın varsa kurutulmuş Gelincik kalbini inceltilmiş balmumu içine koy ve yaklaşık bir saat kulağının üzerine bastır. Karışımın sıcaklığı kafana geçtiğinde baş ağrın geçecektir. Aynı şekilde bir kulağın duymuyorsa kalp ve balmumu karışımını kulağın üzerine bastırarak, yaydığı sıcaklık sayesinde, duyma gücünü tekrar kazanabilirsin.

---

259 *Zobel* VII-35, (H/G).
260 (M-1333): "*malum sudorem*"; (R1-120): "*üblen Schweiß*"
261 *Harmo* VII-36, (H/G).
262 His., XI 139; XXX 19 vd.
263 *Talpa* VII-37, (H/G).
264 (M-1333): "*quia de humiditate nutritur*"; (R1-121): "*von Feuchtigkeit genährt* "
265 (M-1333): "*interius in corpore putrescit*"; (R1-121): "*im Inneren seines Körper fault* "
266 Ety., XII 3,3.
267 *Wisela* / (*Mvstela*) VII-38, (H/G).
268 (M-1335): "*grifonis*"; (R1-122): "*Greif*" Burada kast edilen *gryps* olsa gerektir.
269 (M-1335): "*balsamum*"; (R1-122): "*Balsam*"

XXXIX. Fare[270] / *De Mure*[271] / *Mus muculus* / Ev Faresi

Sıcak mizaçlı Fare sinsi karakteri[272] nedeniyle daima kaçar ve gizlenir. Bu nedenle eti insanlar için yenilemez olup, tedavi amacıyla tüketilemez. Saralı[273] bir kişi kriz geçirip yere düştükten sonra tekrar ayağa kalktığında bir parça ekmek yemek isterse ve bu ekmekte bir Fare tarafından kemirilmişse, bu parça suya atılır ve bu sudan sara hastasına içirilir, alnı ve ayakları bu su ile yıkanır. Her sara nöbetinden sonra bu tekrarlanırsa hasta sağlığına kavuşur. Çünkü her şeyden önce Fare sıvışır ve epilepsiyi de bedenden kovar. Her kim sıtma[274] hastalığından muzdarip ise, tutulan bir Fare kaçmaması için hafifçe vurularak sersemletilir ve bağlanır; daha sonra sırtı gelecek şekilde hastanın omuzları arasına konur. Orada biraz acı çektirmekle birlikte Fare omuzların arasında ölür ve bu insan bir daha sıtmaya yakalanmaz.

XL. Fındık Faresi[275] / *De Lira*[276] / *Eliomys quercinus* / Bahçe Faresi

Fındık Faresi de sıcak mizaçlı olup doğası itibarıyla diğer farelerle benzerdir. Ancak diğer farelerden daha vahşi ve kuvvetlidir. Fare'nin şifa sağladığı hastalıklarda, yukarıda sayılan işlevlerin aynısını o da görür.

XLI. Sivri Burunlu (Kır) Fare(si)[277] / *De Spiczmo*[278] / *Sorex araneus* / Sivri Burunlu Orman Faresi

Sivri Burunlu Fare köstebekle aynı doğa sahiptir. Tek fark, Sivri Burunlu Farenin, tümüyle yer altında yaşamaması, köstebeğe göre daha fazla yer üstünde, açık havada kalabilmesidir. Hiçbir yeri tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

XLII. Pire[279] / *De Pulice* / *Pulex irritans*[280] / İnsanların Bedenlerinde Yaşayan Pire

Sıcak mizaçlı Pire topraktaki tozda büyür. Kışın yeryüzü nemli toprağın altı ılık olduğu için pireler orada saklanıp uyurlar. Ama yazın toprak sıcağın etkisiyle kuruyunca toprak altından yukarıya çıkar ve insanlara musallat olup rahatsızlık verirler. Ancak hava iyice ısınıp, nem ortadan kalktığında toprağın kuruduğunu hisseden pireler bu duruma katlanamaz ve tekrar uyumak için toprağın altına dönerler.

XLIII. Karınca[281] / *De Formica*[282] / *Formica rufa* / Büyük Kırmızı Orman Karıncası

Karınca sıcak mizaçlıdır. Kafasında, göğsünde ve midesinde fazla balgamdan muzdarip olanlar içindeki karıncalarla bir Karınca yuvasını alıp kaynar suda pişirmeli ve daha sonra bu suyu ısıtılmış bir taşın üzerine dökmelidirler. Bu taşın buharı ağızdan ve burundan beş on kez solunursa balgam azalacaktır. Ancak kötü salgılar, gut hastalığında olduğu gibi içerde çoğalıyorsa, yine bir Karınca yuvası içindeki karıncalarla birlikte alınır ve sıcak suda pişirilir. Bu sudan hazırlanan banyonun içine, nemli bir tülbent ile sarılmış baş hariç, tüm bedenle girilir. Bu kuvvetli suyun başa değmesi halinde hafif baş ağrısı yapar. Bu banyonun sık sık

[270] His., VIII 103, 221-223, 132; IX 179.
[271] *Mus* VII-39, (H/G).
[272] (M-1335): "*insidiantes mores* (*diabolicas artes*)"; (R1-123): "*hinterhältigen Charakter*"; "*dyabolicas artes* " VII-39, (H/G).
[273] (M-1335): "*caducum morbum*"; (R1-123): "*Fallsucht*"; "*uallende sucht / caducum morbum* " VII-39, (H/G).
[274] (M-1335): "*ridden*"; (R1-123): "*Wechselfieber*"; "*redden* " VII-39, (H/G).
[275] His., VIII 223; Ety., XII 3,6.
[276] *Lira* / (*rate*) VII-40, (H/G).
[277] His., VIII 223, 227.
[278] *Spizmus* VII-41, (H/G).
[279] Ety., XII 5,15.
[280] *Pulex* / (*floe*) VII-42, (H/G).
[281] His., XI 108-111. Karıncaların tedavi amacıyla kullanımı His., XXIX 133.
[282] *Formica* VII-43, (H/G).

alınmasıyla guttan kurtulmak mümkün olacaktır. Cildinde tümör veya sıraca yarası olan insan Karınca yumurtalarını yeşil bir yaprağın üzerine sürmeli, daha sonra üzerine tavuk pisliği ilave ederek ısıttığı karışımı tümörün veya sıraca yarasının üzerine sürmelidir; Bunu uyguladıktan sonra şifa bulur. Şayet bir insan öfkeli, depresif veya hüzünlü ise, hala yumurtalarında olan genç karıncalardan bir parça alarak beze sarıp yatağının altına koymalıdır. Bir süre sonra hala depresif ruh hali devam ediyorsa, bu kez bir havluya sardığı karıncaları, terleyene kadar, kalbinin üzerine bastırmalıdır. Onun bir süre sonra uyumlu, mutlu ve her şeye karşı hoşgörü bir insan haline geldiği görülecektir.

XLIV. Kuzey Geyiği[283] / *De Helim* / *Alces alces* / Geniş Dallı Boynuzlu Kuzey Geyiği

Kuzey Geyiği sıcak mizaçlı, çok kuvvetli ve gözü pektir. Eti gücünden dolayı insanlar için tüketilebilir bir besin değildir. Kuzey Geyiği'nin toz haline getirilen karaciğeri, ayı yağı ve inek tereyağı ile karıştırılarak merhem haline getirilir. Bu merhem başa düzenli biçimde sürüldüğünde deli olanın çılgınlıkları ve felç geçirdiği için kafasından sorunu olanların sıkıntıları azalır.

XLV. Hecin Devesi[284] / *De Dromeda* / *Camelus dromedarius* / Tek Hörgüçlü Deve

Doğası ateşin sıcaklığı ve suyun ölçülülüğünden oluşan Hecin Devesi aslanın gücüne ve büyük, kuvvetli kuşların havadaki, hızına sahiptir. İnsan veya başka bir canlı varlık, onun etinden yiyerek ateşinin gücüne ve onun hızına erişmek isterse, her şeyini kaybeder. Ancak bir insan onun ayaklarından biraz deri parçası veya parmaklarına sahip olursa cadıların kötücül sanatları ve şeytanın neden olduğu sanrılar[285] ona etki etmez [ondan kaçar].

## Bingenli Hildegard'ın Kurt(çuk)lar Kitabı (VIII. Kitap)

I. Ejderha[286] / *De Dracone*[287] / … / Ejderha (Hayali) Masal Hayvanı[288]

Ejderha kuru ve yabancı (bilinmedik) bir ısıya[289] sahip olmakla birlikte eti ateşli[290] bir yapıya sahip değildir. İnsanlardan güçlü biçimde nefret eden Ejderha bir parça şeytanımsı doğada olup, şeytanın büyü sanatına vakıftır. Eti ve kemikleri insanlara şifa veren şeylerin tam karşıtıdır. Nefes verdiğinde kanı kuruyarak akışkanlığını kaybeder; nefes aldığında kanı nemli ve akışkan hale gelir. Bu nedenle insanların, kanından tedavi amacıyla faydalanmaları mümkün değildir.

II. Yılan[291] / *De Quodam Serpente*[292] / *Natrix tesselata tesselata* ve *Natrix natrix natrix* / Zehirsiz Su Yılanı

Doğası çok sıcak olan bir Yılan türü vardır ki, hem karada hem de suda yaşayabilir sinsi davranışlarla şeytanın kötücül sanatlarını insanlara karşı icra edebilir. Bu insan düşmanı yılanlar nefesleriyle ve ölümcül zehirleriyle insanları alt ederler. Bedenlerinde sahip oldukları zehir nedeniyle derileri kalındır. Kızgın güneşin etkisiyle derisinin kıvrımları üzerindeki baskı artar ve kıvrımlar açılmaya başlar. Bunu hisseden Yılan dar kaya kovuklarına girerek derisini sürterek pullarını kazımaya çalışır. Bu zor ve zahmetli sürecin sonunda derisi üzerindeki tüm

---

283 His., VIII 39.

284 His., VIII 67.

285 (M-1338): "*magica et fantasnata*"; (R1-127): "*Hexenkünste und (teuflische) Trugbilder*"

286 His., VIII 32; Ety., XII 4,4 vd.

287 *Draco* VIII-1, (H/G).

288 Ejderha hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuczay: 33-39; Stamer ve Zingsem, 2001: 193-216; 217-233; 234-252; Biedermann, 1989: 96-98.

289 (M-1339): "*alienum calorem*"; (R1-183): "*fremde Hitze* "

290 (M-1339): "*ignea*"; (R1-183): "*feuriger*"

291 His., VIII 85.

292 *Quoddam genus serpentis* (VIII-2, (H/G).

pulları kazıdığında, derisi yeni gibi yumuşak ve parlak olarak ortaya çıkar. Yılan bu durumdan çok mutludur; zehrini akıtırken ve sinsi ataklarını yaparken daha rahat olacaktır. Şayet bu dönemde Yılan yakalanırsa, hemen öldürülmeli ve dikkatlice çıkarılan kalbi güneşte kurutulmalı, ince çeperli metal bir kaba konularak ağzı sıkıca kapatılmalı ve böyle saklanmalıdır. Büyük melankoli ve umutsuzluk baskısında altında[293] yaşayan kişi, bu [içinde kurutulmuş Yılan kalbi olan] kabı sağ elinde tutarsa tekrar kendini mutlu hisseder. Şayet bu süreçte, yani bu kabı elinde tuttuğu sürece, zehirli bir şey yerse veya zehir içerse; zehir terleme, kusma ve ya dışkılama yoluyla bedenini terk eder yani ona etki etmez. Bu hayvanın başta karaciğeri olmak üzere başka hiçbir yeri tedavi amacıyla tüketilmek için uygun değildir; hatta insanlar için ölümcüldür. Ama sıcak mizaçlı sadece karada yaşayan, zehirleri insanlar için daha zararlı olan başka tür yılanlar da vardır. Bu tür yılanlar bazen evlerde, kuru ortamlarda, insanlara yakın yerlerde yaşarlar; insanlara karşı [yukarıdakilerden] daha az sinsidirler. Ama birisi onları yakalamaya kalkarsa, dillerini çıkarıp müsamaha beklerler. Bu nedenledir ki, Âdem'i baştan çıkaran Yılan da bu türden olup, çoğunlukla insanların ikamet ettiği yerlerde bulunur.

III. Kör Yılan / *De Blintsleich*[294] / *Anguis fragilis* / Kör Yılan

Soğuk mizaçlı Kör Yılan yaşadığı sürece insanlara zarar vermez ama hiçbir yeri tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir. Ama öldükten sonra dokunmak tehlikelidir çünkü zehri ortaya çıkar ve insanlara zarar verir.

IV. Kara Kurbağası[295] / *De Credda*[296] / *Bufo bufo* veya *Alytea obstetricans* / Kara Kurbağası veya Ebe Kurbağa

Çok sıcak bir mizaçlı Kara Kurbağası, [derisindeki] yeşil renginden dolayı bir tür şeytani karaktere sahiptir. İnsanlara yakın durur, yaşama alanını yeraltında ve yerüstünde seçer. Sıraca hastası olan bir insan Kara Kurbağası'nın karaciğerini alıp nemli bir toprakla örtmeli, daha sonra bu nemli toprakla kaplanmış karaciğeri aynı şekilde başka bir toprakta dokuz gün boyunca bekletmeli, onuncu gün karaciğeri çıkarıp atmalı ve ciğerin gömüldüğü toprağı bir tencerede ısıtmalı ve yaraların koymalıdır. Şayet cerahatli kabarcıklar patlamazsa bu işlemi üç gün boyunca sürdürmelidir. Cerahatli kabarcıklar patladığında, yukarıda bahsi geçen toprak, bir ateşte ısıtılmak suretiyle eski bir keten beze sarılır ve hastanın terini emmesi sağlanır. Ancak öncesinde örümcek ağı cerahatli çıbanın üstüne konur, daha sonra beze sarılı ısıtılmış toprak konur. Sıcaklığını kaybeden toprak yeniden ısıtılmalı ve günde iki ila üç kez olmak üzere üç gece, patlamış cerahatli yaralar kuruyuncaya kadar, tekrarlanmalıdır. Toprak, pamukluda olmayan bir özellik [nedeniyle], ketenin temizliği[297] ve zehirli salgıları emici özelliği nedeniyle mutlaka keten beze sarılmalıdır. Ayrıca keten yeni değil eski olmalıdır, çünkü eski bez yeniye göre daha fazla ter emmiştir. İnsan terini emmiş, kokan bez çürümeye engel olacaktır [çürüme ter karşısında geriye çekilecektir]; çünkü çok kez bir illet başka bir illeti kovar.[298]

---

293 (M-1340): "*manga tristitia et molestia opprimitur*"; (R1-185): "*von großer Traurigkeit und Niedergeschlagenheit bedrückt fühlt*"

294 *Blintsclich* / (*cecula*) VIII-3, (H/G).

295 His., XXXII 54 vd.; VIII 110.

296 *Credda* / (*Rubeta/Bufo*) VIII-4, (H/G).

297 (M-1341): "*munditiam*"; (R1-186): "*Reinheit*"

298 (M-1341): "*quod malum est, multotiones malum depellit.*"; (R-186): "*denn ein Übel vertreibt of tein anderes Übel*"

V. Kurbağa[299] / *De Frosch*[300] / *Rana esculenta* veya *Rana temporaria* / Su Kurbağası-Çimen Kurbağası

Soğuk ve sulu mizaçlı olan Kurbağa, kara kurbağalarında olduğu gibi kötücül güçlere sahip değildir. Şayet birisi, kafası dışında, vücudunun herhangi bir yerinde gut ağrısından muzdarip ise, Kurbağayı otların veya yaprakların altında boğmalı ve hemen sıcak bir beze sararak gutun etkilediği uzvun üstüne koymalıdır. Yaklaşık bir saat boyunca beze sarılı olarak Kurbağa'nın beklediği uzuvdaki gut [hastalığı] bir yıl veya yarım yıl süreyle geçer.

VI. Ağaç Kurbağası / *De Laubfrosch*[301] / *Hyla arborea* / Ağaç Kurbağası

Ağaç Kurbağası soğuktan çok sıcak mizaçlı olup ağaçların yeşillendiği, tomurcuklandığı havalarda büyür. Ağaçların yeşillendiği ve tomurcuklandığı havalarda hava ruhları insanlara daha fazla etki ederler. Çünkü bu dönemde insan aklı büyük ölçüde oyunlarda ve eğlencelerdedir. Ağaçların yeşillendiği dönemde, şeytanın listesinde yer alan ve bu kurtçuğun insanlarda ateşlediği hevesle, putperestlik ve türlü türlü geveze, kaba şakalar içeren oyunlara ilgi artar. Ancak şeytanın oyununa gelmek ve bu tuzağa düşmek istemeyenler onu [Ağaç Kurbağası] suya atarak ıslatır ve böylece hiç kimse onunla şeytani işlere girişemez. Ağaç Kurbağası tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

VII. Kara Kurbağa / *De Harumna*[302] / *Bombina variegata* / Sarı Karınlı Kara Kurbağası

Kara Kurbağa hem sıcak hem de soğuk bir mizaca sahip olup irinli ve zehirlidir. Ancak bu zehir insana zarar verecek denli kuvvetli değildir. Bu hayvanın hiçbir yeri tıbbi olarak kullanılmaya elverişli değildir.

VIII. Semender[303] / *De Moll*[304] / *Salamandra salamandra* / Benekli Ateş Semenderi

Semender soğuktan çok sıcak mizaçlı olmakla birlikte sıcaklığı hızla azalıp soğuyabilir. Zehri öldürücüdür. Semender'in vücudu tedavi amacıyla kullanılmaya uygun değildir.

IX. Kertenkele / *De Lacerta*[305] / *Lacerta agilis* veya *L. viridis* veya *L. muralis* / Sarmaşık Kertenkelesi – Zümrüt Kertenkelesi - Duvar Kertenkelesi

Kertenkele sıcak ve kuru mizaçlıdır. Zehrinin gücü zayıf olduğu için insanlara zarar veremez. Ama Kertenkele doğası ısırgan ve saldırgandır. Hiçbir yeri tedavi amacıyla kullanılmaya elverişli değildir.

X. Örümcek[306] / *De Arenea*[307] / *Tegenaria demestica* / Ev Örümceği

Örümcek soğuktan çok sıcak mizaçlıdır ve zehrinin gücü akrebinkiyle karşılaştırılabilir. Sadece akrep daha güçlü ve yağlı bir kalbe sahipken, Örümceğinki küçük ve zayıftır. Örümceğin zehri insan etine doğrudan [dışarıdan] değerse tehlikelidir; ancak insan bu zehri yer veya içerse ölür veya ölümden kıl payı kurtulur.

XI. Engerek Yılanı[308] / *De Vipera*[309] / Vipera berus / Zehirli Engerek Yılanı

Engerek Yılını ateş kadar sıcak bir mizacı öldürücüdür. Şayet birisi ölü bir Engerek bulursa ki, canlısını yakalamak neredeyse imkânsızdır, onu insanlardan uzak bir yerde yaktığı kuvvetli

---

299 His., XXXII 92,122; VIII 227.
300 *Frosch* / (*Rana*) VIII-5, (H/G).
301 *Loupfrusch* VIII-6, (H/G).
302 *Horuuine* VIII-7, (H/G).
303 His., X 188.
304 *Mol* VIII-8, (H/G).
305 *Lacerta* / (*ethis*) VIII-9, (H/G).
306 His., XXIX 113,131,132.
307 *Aranea* VIII-10, (H/G).
308 His., XXIX 69 vd; 119 vd.
309 *Vipera* / (*natir*) VIII-11, (H/G).

bir ateşe atarak kül haline getirmeli ve bunu keten bir bezde saklamalıdır. Bu arada Engereği ateşe attığında derhal oradan uzaklaşmalıdır, çünkü Engereğin yanarken çıkardığı zehir veya zararlı dumanlar tehlikelidir. Bu kişinin gelecek günlerde bedeninin bir yerinde tümör[310] oluşursa, içinde Engerek külü olan keten bezi tümörün üstüne koyarsa sağlığına kavuşur.

XII. Basilisk[311] / *De Basilisco*[312] / …/ Basilisk (Hayali) Masal Hayvanı[313]

Basilisk[314], şeytani sanatlara[315] ilgi duyan belirli >solucanlardan[316]< yani Kara Kurbağası'ndan ortaya çıkar. Kara Kurbağası gebeliğinin son dönemlerinde bir tavuk veya yılan yumurtası gördüğünde bunlara karşı içinde önlenemez bir sevgi duyar ve kendi yavrusu doğana kadar gidip üzerlerinde kuluçkaya yatar. Ancak [yumurtadaki] yavrusunun doğumdan hemen sonra öldüğünü görünce hemen yeniden yumurtanın üstüne kuluçkaya yatarak onu yaşama döndürür. Ancak bu arada eski yılanın şeytani sanatları icra eden, deccala da dayanan görünmeyen gücü gizlice etki eder. Kara Kurbağası yumurtadaki hayvanın yaşadığını hissedince hemen kaçar. Bu arada yavru yumurta kabuğunu kırarak dışarı çıkar. Doğası gereği çok kuvvetli, adeta cehennemin azap veren ateşi gibi, bir nefese sahiptir. Yaşayan hiçbir şeye tahammülü olmayan yumurtayı terk ettiğinde Basilisk bu nefesele yaşayan her şeyi öldürür. Kuvvetli nefesiyle yerde 3 metrelik bir delik açar ve bu nemli toprakta olgunlaşana kadar kalır. Tekrar yeryüzüne çıktığında o kokunç nefesiyle her şeyi öldürür; nefesinin gücü adeta bir gökgürültüsü ve yıldırım gücündedir. Basilisk bir tarla veya üzümbağında öldüğünde çürüyen cesedi her şeyi verimsiz ve kısır kılar. Ama şayet bir evde veya kulede ölürse çürüyen cesedi insanları hasta eder; hayvanları ölümle sonuçlanacak salgın hastalıklara[317] maruz bırakır.

XIII. Akrep[318] / *De Scorpione*[319] / *Gattung Euscorpius* veya *Androctonus australis* / Güney Avrupa veya Sahra Akrebi (?)

Akrep yakıcı bir sıcaklık ve kor gücünde bir mizaca sahiptir. Çok kuvvetli zehri ile insanları ve bazen de hayvanları öldürür. Kendisini de öldürse de, her zaman onu yiyen veya sadece dokunanları zehirlemeye hazırdır. Bedeni tedavi amacıyla kullanılmadığı gibi sadece ölüme hizmet eder.

XIV. Tarantula Örümceği / *De Darant*[320] / *Lycosa tarentual* / Kurt Örümcek ("Tarantel")

Tarantula Örümceği çok sıcak ve zehirlidir. Tüm zehrini kuyruğunda taşır ve bir ineğin memesindeki süt gibi, kuyruğu, insanları ve hayvanları öldürmek için, daima zehirle doludur. Hiçbir şekilde tedavi ve başka amaçlarla kullanılamaz.

---

310 (M-1343): "*tumor*"; (R1-189): "*Geschwulst*"

311 His., VIII 79; Ety. XII 4,6 vd.

312 *Basiliscus* VIII-12, (H/G).

313 Yunanca ve Latince (*regulus*) 'Küçük Kral' anlamına gelen, yılanların kralı Basilisk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biedermann, 1989: 53-54; Drostel (2007: 9-12); His. VIII 78; Ety. XII 4,6-9.

314 (R1), (R2), (H/G) ve Drostel (2007: 9-12)'den faydanılmıştır.

315 (M-1343): "*dyabolicis artibus*"; (R1-189): "*an teuflischen Künsten*"

316 (M-1343): "*vermibus*"; (R1-189): ">*Würmern*<"

317 (R1-190): "*schelmo*"; "*Schelmo*" VIII-12 (H/G).

318 His., XI 87.

319 *Scorpio* VIII-13 (H/G).

320 *Darant* VIII-14, (H/G).

XV. Asklepius Yılanı[321] / *De Tyriace*[322] / *Elaphe longissima* / Sur yılanı - Asklepius Engereği

Asklepius Yılanı çok sıcak mizaçlı olup doğası gereği kuru havalı ortamları arar. Sağlıklı bir neme sahip olan Asklepius Yılanı, ne çok sıcak ne de çok soğuk olan, dengeli bir sıcaklık arar; böyle mevsimlerde zararlı sıvılarından arınır. Aksi takdirde insanlar için çok zararlı olabilir. Şayet onu hasta edecek bir havanın yaklaştığını hissederse küçük kum deliklere sığınır ve burada kalır. Böyle dönemlerde sağlıklı kalabilmek için yanına, insanlara şifa veren merhemlerde kullanılmaya uygun olmayan, bazı gerekli olan otları alır ve bundan dolayı sağlıklı kalır.

XVI. Denizkestanesi[323] / *De Scherzvedra*[324] / *Emys orbicularis* / Avrupa Bataklık Kaplumbağası ("Küçük Göl Kaplumbağası")

Denizkestanesi sıcak ve nemli bir mizaca sahiptir. Bir insan zehirli bir şey yediyse veya içtiyse tüm bir Denizkestanesini toz haline getirmeli ve tozun beş kat fazlası buğday unuyla karıştırmalı ve biraz su katarak kek[325] haline getirmelidir. Yaptığı bu keki güneşte veya soğutulmuş fırında biraz pişirdikten sonra döverek toz haline getirmeli ve bir yumurtayla birlikte bu tozdan sık sık alınmalıdır. Böylece zehir kusarak veya bağırsaklardan dışkılama yoluyla vücuttan atılır.

XVII. Yer Solucanı / *De Ulwurm*[326] / *Lumbricus terrestris* / Yer Solucanı

Yer Solucanı çok sıcak mizaçlı olup yeşillikler içinde yaşar. Bu hayvanın s/t doğası gereği vücudunda kemik bulunmaz, misk, tarçın ve diğer faydalı bitkiler gibi iyi ve yararlıdır. Her kim sıraca illetinden muzdaripse, yağmurlu havalarda ortaya çıkan yer solucanlarını bir kazanda toplamalı, arpa saplarını yakarak çıkarttığı dumanla onları tütsüleyerek öldürmelidir. Sonra buna buğday unu katmalı ve bir meşe odunu ile kuvvetlice karıştırmalıdır. Sonra biraz şarap ve sirke katılmak suretiyle karışım tekrar hamur haline gelinceye kadar karıştırılmalıdır. Böylece ortaya çıkan hamur üç gün boyunca sıraca yaralarının üzerine konur. Bu solucanların saflığı/temizliği etin her türlü pisliğini/kirliliğini azaltır. Ancak yine de [yaraların üzerinde] çok uzun süre tutmamak gerekir. Her kim karın ağrısı çekiyorsa Solucan dışkısını bir kapta toplamalı ve yukarıda anlattığımız üzere ısıtarak hazırladığı karışımı göğüs kemiğinin ve karnının üstüne koymalıdır. Bunu sıkça tekrarlarsa midesinin temizlendiğini ve karnındaki sıkıntının azaldığını görecektir. Yağmurlu havalarda ortaya çıkan solucanlara kuru havada ihtiyacı olan birisi nemli bir toprağı kazarak solucanları bulur ve yukarıdaki karışımları hazırlayabilir. Ancak tedaviye uygunluk açısından, yağmurlu havalarda ortaya çıkan solucanların toplanması çok daha doğru olacaktır.

XVIII. Salyangoz / *De Testudine*[327] / *Helix pomatia – Arion rufus* / Yenilebilir Bağ Salyangozu – Büyük Kırmızı Salyangoz

Soğuk mizaçlı, bir evin çevresindeki yerde sürünerek yaşayan Kabuksuz [evsiz] Salyangoz tedavi amacıyla kullanılmaya çok uygun değildir. Ancak sümüklüböcekler, yer solucanı dışında, tedavi amacıyla kullanılmaya en uygun olandır. Şayet yer solucanı bulamıyorsan, yukarıda anlatılan ve yer solucanı kullanılarak anlatılan karışımı, her ne kadar biraz daha zayıf olsa da, Sümüklüböcek ile hazırlayabilirsin. İnsanlar bu terkiple de tedavi edilecektir.

---

321 His., XXIX 70,72

322 *Tyriaca* VIII-15, (H/G).

323 His., XXXII 29,32.

324 *Scerceuedere* VIII-16, (H/G).

325 (M-1344): "*tortellas*"; (R1-192): "*Küchlein*"

326 *Ulwrm* / (*Lumbricus*) VIII-117, (H/G).

327 *Testudo* (*id est snehil*) VIII-14, (H/G).

## Kısaltmalar

1Ti.: Pavlus'tan Timoteos'a Birinci Mektup (Yeni Ahit)
Alm.: Almanca
B: Brüksel El Yazması (*Physica*)
bs.: basım
bkz.: bakınız
Çık.: Mısır'dan Çıkış (Eski Ahit)
Dön.: *Dönüşümler* (Ovidius)
DP: *Physiologus - Naturkunde in frühchristliche Deutung* [U. Treu]
EA: Eski Ahit
EP1: *Physiologus - A Medival Book of Nature Lore.* [M. Curley]
EP2: *Physiologus - A metrical Bestiary of Twelve Chapters* [Bishop Theobald]
Ety: *Etymologiae*
Ezg.: Ezgiler Ezgisi (Eski Ahit)
F: Floransa El Yazması (*Physica*)
f: fragman
FW: Floransa/Wolfenbüttel El Yazmaları (*Physica*)
GP: *Der grieschische Pyhsiologus und seine orientalischen Übersetzungen.* [E. Peters]
GWP: *Ein Tosco - Venezianischer Bestiarius.* [M. Goldstaub und R. Wendriner]
H/G: Hildebrant ve Gloning
Hez.: Hezekiel (Eski Ahit)
His.: *Historia Naturalis*
HP: *Die Aethiopische Übersetzung des Physiologus.* [F. Hommel]
HvB: Hildegard von Bingen
İng.: İngilizce
KK: Kutsal Kitap
Lat.: Latince
LCM: *Liber compositae medicinae* [HvB]
Ldo: *Das Buch vom Wirken Gottes – Liber divinorum operum* [HvB]
Lev.: Levililer (Eski Ahit)
LP: *Geschichte des Physiologus.* [F. Lauchert]
LSM: *Liber simplicis Medicinae* [HvB]
LSu: *Liber Subtilitatum diversarum naturarum creaturarum* [HvB]
Luk.: Luka (Yeni Ahit)
M: *S. HILDEGARDIS ABBTISSÆ OPERA OMNIA* [J. P. Migne]
m/k: murdar/kirli
Mat.: Matta (Eski Ahit)
Mez.: Mezmurlar (Zebur)
öl.: ölümü
Özd.: Süleyman'ın Özdeyişleri (Eski Ahit)
P: Paris El Yazması (*Physica*)
*P*: *Physiologus*
p/k: pis/kirli
R1: Peter Riethe (1996)
R2: Peter Riethe (1989)
Rom.: Pavlus'tan Romalılar'a Mektup (Yeni Ahit)
s/t: saf/temiz
S: Strazburg El Yazması (*Physica*)
Say.: Çölde Sayım (Eski Ahit)
TDK: Türk Dil Kurumu Sözlüğü
V: Vatikan El Yazması (*Physica*)

vb: ve başkaları
vd: ve devamında
W: Wolfenbüttel El Yazması (*Physica*)
YA: Yeni Ahit
Yar.: Yaratılış (Eski Ahit)
Yas.: Yasanın Tekrarı (Eski Ahit)
Yşa.: Yeşaya (Eski Ahit)
Yu.: Yuhanna (Yeni Ahit)
yy: yüzyıl

## Kaynaklar

### Hildegard von Bingen

(M) *S. HILDEGARDIS ABBTISSÆ OPERA OMNIA*, ad optimorum librorum fidem edita; Physicae textum primus integre fecit Car. Daremberg; Prolegomenis et notis illustravit F. A. de Reuss, Lutetiae Parisiorum. J. P. Migne, (1855).

Hildegard von Bingen. *Physica* – Edition der Florentiner Handschrift (Cod. Laur. Ashb. 1323, ca. 1300) im Vergleich mit Textkonstitution der *Patrologia Latina* (MIGNE). (yay. haz.) I. Müller ve C. Schulze. Hildesheim: Olms-Wiedmann. (2008). (*Einleitung*: IX-XXVI)

(H/G) Hildegard von Bingen. *Physica – Liber subtilitatum diversarum naturarum creaturarum.* (yay. haz.) R. Hildebrant ve Gloning. Berlin. De Gruyter (2010).

(R1) Hildegard von Bingen. *Das Buch von den Tieren*, Nach den Quellen Übersetzt und Erläutert von Peter Riethe. Salzburg: Otto Müller, (1996).

(R2) Hildegard von Bingen. *Naturkunde- Das Buch von dem Inneren Wesen der Verschiedenen Naturen in der Schöpfung.* Nach den Quellen Übersetzt und Erläutert von Peter Riethe. Salzburg: Otto Müller, (1989).

Hildegard von Bingen. *Das Buch von den Fischen*, Nach den Quellen Übersetzt und Erläutert von Peter Riethe. Salzburg: Otto Müller, (1991).

Hildegard von Bingen. *Das Buch von den Vögeln*, Nach den Quellen Übersetzt und Erläutert von Peter Riethe. Salzburg: Otto Müller, (1994).

(*Scivias*) Hildegard von Bingen. *Scivias – Wisse die Wege.* Übersetzt und herausgegeben von Walburga Stroch OSB, Abtei St. Hildegard, Rüdesheim-Eibingen. Freiburg-Viyana: Herder (1998), 4 bs.

(*Vita*) *Das Leben der Heiligen Hildegard berichtet von den Mönchen Gottfried und Theoderich.* Aus dem Lateinischen übersetzt und kommentiert von Adelgundis Führkötter. 3. bs. Salzburg: Otto Müller, (1980).

(*Ldo*) Hildegard von Bingen. *Das Buch vom Wirken Gottes – Liber divinorum operum*, Übersetzt und herausgegeben von Mechtild Heieck. Ausburg: Pattloch, (1998).

Hildegard von Bingen. *Briefwechsel.* Nach den altesten Handschriften übersetzt und nach den Quellen erläutert von Adelgundis Führkötter OSB. 2. bs. Salzburg: Otto Müller, (1990).

Hildegard von Bingen. *Heilkunde - Das Buch von dem Grund und Wesen und der Heilung der Krankheiten.* Nach den Quellen übersetzt und erläutert von Heinrich Schpperges. 6. bs. Salzburg: Otto Müller, (1992).

### *Physiologus*

(DP) *Physiologus – Naturkunde in frühchristliche Deutung.* Aus dem Griechischen übersetzt und herausgegeben von Ursula Treu. 3. bs. Hanau. Artia, (1998).

(GP) *Der grieschische Pyhsiologus und seine orientalischen Übersetzungen.* E. Peters. Berlin: S. Calvary & Co. (1898).

(EP1) *Physiologus. A Medival Book of Nature Lore.* Translated by Michael J. Curley. Londra - Chicago: University of Chicago Press, (2009).

(EP2) *Physiologus. A metrical Bestiary of Twelve Chapters by Bishop Theobald.* Printed in Cologne 1492. Translated by A. W. Rendell. Londra: John&Edward Bumpus, (1928).

*Physiologus.* Griechisch / Deutsch. Übersetzt und Herausgegeben von Otto Schönberger. Stuttgart: Reclam, (2009).

(HP) *Die Aethiopische Übersetzung des Physiologus.* F. Hommel. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, (1877).

(GWP) *Ein Tosco – Venezianischer Bestiarius.* Herausgeben und Erläutert: M. Goldstaub und R. Wendriner. Halle: Max Niemayer. (1892).

(LP) *Geschichte des Physiologus.* F. Lauchert. Strassburg: Karl J. Trübner, (1889).

*Der Pyhsiologus.* Übertragen und Erläutert von Otto Seel. Zürich-Stuttgart: Artemis, (1960).

*Der Millstätter Physiologus – Text, Übersetzung, Kommentar.* Christian Schröder. Würzburg: Könighausen & Neumann, (2005).

*Der Physiologos – Eine Religionsgeschichtlich-Naturwissenschaftliche Untersuchung.* M. Wellmann. (Philologus, Supplementband XXII, Heft 1). Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, (1930).

*Physiologus.* Nach einer Handschrift des XI. Jahrhunderts zum ersten Male herausgegeben und erläutert von G. Heider. Viyana: Aus der kaiserliche-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, (1851).

Ahrens, K. (1885). *Zur Geschichte des sogenannten Physiologus.* Ploen: F. W. Hirt's Buchdruckerei.

Gippert, J. (1997 [1998]). Physiologus – Die Verarbeitung antiker Naturmythen in einem frühchristlichen Text. *Studia Iranica, Mesopotamiaca et Anatolica 3*, 161-177.

Heider, G. (1849). *Ueber Thier-Symbolik und das Symbol des Löwen in der christlichen Kunst – Eine archäologische Abhandlung.* Viyana: Gerald.

**Diğer**

Aristotle. *The History of Animals.* Translated by D'Arcy Wentworth Thompson. http://classics.mit.edu/Aristotle/history_anim.html (Erişim: 10.08.2018)

Caius Plinius Secundus. *Historia Naturalis* (*Die Naturgeschichte des Caius Plinius Secundus*). Ins Deutsche übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Prof. Dr. G.C. Wittstein (Ed.) L. Möller ve M. Vogel. Wiesbaden: Marix, (2007).

Isidor von Sevilla. *Etymologiae.* Die Enzyklopädie des Isidor von Sevilla. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Lenelotte Möller. Wiesbaden: Marix, (2008).

Herodotos. *Herodot Tarihi.* (Çev.) M. Ökmen. 3. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi (1991).

Ovidius. *Dönüşümler.* (Çev.) İ. Z. Eyuboğlu. İstanbul: Payel (1994).

Tacitus. *Annalen.* (Çev.) E. Heller. Münih: dtv (1991).

Seneca. *Ahlaki Mektuplar - Epistulae Morales* (Kitap I-XX). (Çev.) T. Uzel. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

*Die Benedictus Regel.* Herausgegeben K. Greschat ve M. Tilly. Wiesbaden: Marix (2006).

İkincil Kaynakça

Akın, H. (2005). *Ortaçağ'dan Bilge Bir Kadın – Bingenli Azize Hildegard.* İstanbul: Dharma.

Akın, H. (2014). *Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme – Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme.* Yayınlanmamış Doktora Tezi [Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü]

Baltrušaitis, J. (2001). *Düşsel Ortaçağ – Gotik Sanatta Antik, İslami ve Uzak Doğu Etkileri.* M. A. Kılıçbay (çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Berger, F. »Die Textgeschichte der Historia Animalium des Aristoteles, Aristophanes von Byzanz und die zoologische Syloge des Konstantinos Porphyrogenntos, *Rusus* [En ligne], 7/2012. http://rursus.revues.org/766 (Erişim: 13.09.2018)

Beuys, B. (2003). *Denn ich bin krank von deiner Liebe* (*Das Leben der Hildegard von Bingen*). Münih: Piper

Bloch, M. (1998). *Die wundertätigen Könige.* Münih: Beck.

Böhme, H. (2001). Im Zwischenreich: Von Menschen, Fabeltieren und Aliens. ZDF-Nachtstudio (Ed.): *Mensch und Tier. Geschichte einer heiklen Beziehung*, Frankfurt am Main (233-258).

Burckhardt, R. (1905). Das erste Buch der aristotelischen Tiergeschichte. *Zeitschrift für Geschichte der Zoologie*. M. Braun (Ed.). Band I,1-29. Würzburg: A. Stuber's.

Carus, J. V. (1872). *Geschichte der Zoologie – bis auf J. Müller und C. Darwin*. Münih: R. Oldenbourg.

Cohen, S. (2008). *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Leiden: Brill.

Curic, A. (1998). *Hildegard von Bingen – Heilige und Herilerin*. Köln: H+L.

Dinzelbacher, P. (1994). *Christliche Mystik im Abendland – Ihre Geschichte von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*. Viyana: Ferdinand Schöningh.

Douglas, M. (2007). *Saflık ve Tehlike – Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*. E. Ayhan (çev.). İstanbul: Metis.

Drostel, J. (2007). *Einhorn, Drache, Basilisk – Fabelhafte Fabelwesen*. Ostfildern: Thorbecke.

Eco, U. (Ed.) (2014). *Ortaçağ – Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev.) L. T. Basmacı. İstanbul: Alfa.

*Gippert, J. Physiologus. Die Verarbeitung antiker Naturmythen in einem frühchristlichen Text. Studia Iranica, Mesopotamica et Anatolica* 3, 1997 [1998], 161-177.

Grant, R. M. (2001). *Early Christians and animals*. New York: Taylor & Francis e-Library.

Gronau, E. (1999). *Hildegard von Bingen 1098-1179: Prophetische lehrerein der Kirche an der Schwelle und am Ende der Zeit*. 3. bs. Stein am Rhein: Christiana.

Hasel, G. F. *Ist die Unterscheidung von reinen und unreinen Tieren in 3. Mose 11 noch relevant?* H. Schulenburg (çev.).

https://www.glaube.org/wb/pages/weitere-beitraege/ist-die-unterscheidung-von-reinen-und-unreinen-tieren-noch-relevant.php (Erişim: 20.12.2018)

Henkel, N. (1976). *Studien zum Physiologus im Mittelalter*. Tübingen: Niemeyer.

Heider, G. (1849). *Ueber Thier-Symbolik und Das Symbol des Löwen in der christlichen Kunst – Eine archäologische Abhandlung*. Viyana: Gerald.

Hildebrandt, R. (2008). Die Fabeltiere in der "Physica" Hildegards von Bingen. *Baustein zu einer geschichte des weiblichen Sprachgebrauchs VIII. – Sprachliches Agieren von Frauen in approbierten Textsorten*. Internationale Fachtagung Magdeburg 10.-11.9.2007. Stuttgart: Hans-Dieter Heinz Akademischer Verlag.

Houston, W. (1993). *Purity and Monotheism – Clean and Unclean Animals in Biblical Law*. Sheffield: Sheffield Academic.

Kienzle, B. (2006). The Bestiary of Heretics – Imaging Medieval Christian Heresy with Insects and Animals (103-116). P. Waldau – K. Patton (Ed.). *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics*. New York: Columbia University Press.

Kerner, C. (1993). "*Alle Schönheit des Himmels*" – *Die Lebensgeschichte der Hildegard von Bingen*. Basel: Beltz&Gelberg.

Maddocks, F. (2013). *Hildegard of Bingen – The Woman of Her Age*. Londra: Faber&Faber.

Moulinier, L. (2009). Naturkunde und Mystik bei Hildegard von Bingen: Der Blick und Die Vision (39-60). (Ed.) P. Dinzelbacher. *Mysticism and Nature / Mystik und Natur. Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom Altertum bis zur Gegenwart*. Berlin: De Gruyter.

Obermaier, S. (2009). Tiere und Fabelwesen im Mittelalter. Einführung und Überblick. (1-25). *Tiere und Fabelwesen im Mittelalter*. (Ed.) S. Obermaier. Berlin: Walter de Gruyter.

Prinz, F. (2003). *Das Wahre Leben der Heiligen – Zwölf historischen Porträs von Kaiserin Helen abis Franz von Assisi*. Münih: Beck.

Pernoud, R. (1999). *Hildegard von Bingen*. (Çev.) R. Kohlhaas. Viyana: Herder.

Schipperges, H. (2001). *Hildegard von Bingen*. Münih: Beck.

Schrader, M. ve Führkötter, A. (1956). *Die Echtheit des Schrifttums der heiligen Hildegard von Bingen. Quellenkritische Untersuchungen*. Köln-Graz: Böhlau.

Schreiber, D. (2002). *Untersuchungen zum deutschen Wortschatz in der »Physica« Hildegards von Bingen.* Giessen: Wilhelm Schmitz.

Tuczay, C. *Dämonen, Monstren, Fabelwesen.* https://tuczay.files.wordpress.com/2016/01/dc3a4monen-monstren-fabelwesen.pdf (Erişim: 20.02.2018)

*Beast and Brids of the Middle Ages – The Bestiary and Its Legacy.* (1989). W. B. Clark – M. T. McMunn (Ed.) Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

**Başvuru Eserleri**

Abraham, H. ve Thinnes, I. (1997). *Hexenkraut und Zaubertrank.* 3. bs. Greifenberg: Urs Freund.

Allaby, M. (2010). *Animals: From Mythology to Zoology.* New York: Facts on File.

Aramata, H. (1991). *Galerie der Säugtiere.* Münih: Südwest.

Baytop, T. (1997). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü.* Ankara: TDK -578.

Biedermann, H. (1989). *Lexikon der Symbole.* Münih: Droemer Knaur.

Brown, P. (2017). *Geç Antikçağ Dünyası.* (Çev.) T. Kaçar. İstanbul: Alfa.

Budge, E.A.W. (1904). *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology.* Vol II. Chicago: The Open Court.

*Das Totenbuch der Ägypter.* (1993). (yay. haz.) E. Hornung. Augsburg: Goldmann.

Demirsoy, A. (1998). *Yaşamın Temel Kuralları – Omurgalılar / Amniyota (Sürüngenler, Kuşlar Memeliler).* Cilt-III / Kısım-II. 4. bs. Ankara: Metaksan.

*Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB

Dürüşken, Ç. (2014). *Descartes Latince Öğreniyor.* İstanbul: Alfa.

Eco, U. (Ed.)(2007). *Gechichte der Häßlichkeit.* Münih: Hanser.

Ego, B. (2007). *Reinheit / Unreinheit / Reinigung (AT)*
https://www.bibelwissenschaft.de/fileadmin/buh_bibelmodul/media/wibi/pdf/Reinheit_Unreinheit_Reinigung_AT___2018-09-20_06_20.pdf (Erişim: 05.11.2018)

Enenkel, K.A.E. ve Smith, P.J. (2007). *Early Modern Zoology – The Construction of Animals in Science, Literature and the Visiual Arts.* Leiden: Brill.

*Enzyklopädie des Märchens* (2002). *Physiologus* (1035-1047). (Band 10). Berlin: Walter de Gruyter.

Hart, G. (2005). *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses.* 2. bs. Londra: Routledge.

Homeros, *İlyada* (1999). A. Erhat – A. Kadir (çev.). 11. bs. İstanbul: Can.

Hornung, E. (2006). *Kadim Mısır ve Ötedünya Kitapları.* (Çev.) Z. A. Yılmazer. İstanbul: Kabalcı.

*Illustrierte Geschichte der Deutschen Literatur.* (*Von den Anfängen bis zum 16. Jahrhundert*) Band 1. Köln: Naumann & Göbel.

Kırıcı, M. (2001). *Şifalı Bitkiler ve Baharatlar Ansiklopedisi.* Ankara: Öncü Basımevi.

*Kutsal Kitap* (Eski ve Yeni Antlaşma – Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi (2003), 3.bs.

Lurker, M. (1998). *Lexikon der Götter und Symmbole der alten Ägypter.* Viyana: Scherz.

Lyall, S. (2000). *Die Dame und Das Einhorn.* Londra: Parkstone.

Pinch, G. (2002). *Handbook of Egyptian Mythology.* Oxford: ABC-CLIO.

Riede, P. (2002). *Im Spiegel der Tiere – Studien zum Verhältnis von Menschen und Tier im alten Israel.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Sax, B. (2001). *The Mytical Zoo – An encyclopedia of animals in world myth, legend, &literatur.* Santa Barbara: ABC-CLIO.

Schenda, R. (1998). *Who's who der Tiere – Märchen, Mythen und Geschichten.* Münih: dtv.

Scherf, G. (2003). *Zauberpflanzen – Hexenkrauter. Mythos und Magie heimischer Wild- und Kulturpflanzen.* Münih: BLV

Schoer, S. (2010). *Die Tiere in der Bibel - Eine kulturgeschichtliche Reise-* Frieburg im Breisgau: Herder.

Stamer, B. ve Zingsem, V. (2001). *Schlangenfrau und Chaosdrache in Märchen, Mythos und Kunst – Schlangen- und drachensymbolik im Kulturvergleich*. Stuttgart: Kreuz.

*Tiere in der Literatur des Mittelalters*. Ein interdisziplinäres Lexikon unter der Leitung Sabine Obermaier (Johannes Gutenberg-Universität Mainz) https://www.animaliter.uni-mainz.de/ (Erişim: 10.09.2018)

https://www.animaliter.uni-mainz.de/2018/04/30/panther-e-4-ii-1-physiologus-bestiarien/ (Erişim: 15.09.2018)

*Hildegard-Forschung in der Abtei St. Hildegard* https://www.abtei-st-hildegard.de/hildegard-forschung-in-der-abtei-st-hildegard/ (Erişim: 10.12.2018)

**Öz:** Ortaçağ'ın en önemli kadınlarından biri olan Bingenli Hildegard yazar, besteci, felsefeci, Hıristiyan mistiği ve Alman Benedikten rahibesiydi. Hildegard soylu bir ailenin on çocuğundan en küçüğü olarak 1098 yılında Bermersheim'de (Almanya) doğdu. 15 yaşına geldiği zaman Benediktenlerin rahibe giysisine bürünerek dini bir yaşam sürme yolunu seçti. Eğitimini Disibodeberg'deki Benediktenler Manastırı'nda aldı. Hildegard'ın döneminde manastırlar, Benedikten yaşamının önemli bir parçası olan nitelikli bir eğitim sunuyorlardı. Hildegard teoloji, zooloji ve tıbbi eserler yanında, mektuplar, litürjik şarkılar ve şiirler yazdı. 'Ren'nin Sbylla'sı olarak tanınan Hildegard en önemli eserleri teoloji ve görüleri üzerine yazdıklarıdır. Hildegard doğal nesnelerin iyileştirme gücünü tedavide kullanmış ve ağaçların, taşların, hayvanların ve bitkilerin tıbbi kullanımı üzere çalışmalar kaleme almıştır. Hildegard doğa bilimleri alanında *Physica* yanında *Causae et Curae*'yi kaleme almıştır. Dokuz kitaptan oluşan *Physica*'da 500 ot, bitki, hayvan, değerli taş ve metal tanıtılır. Bingenli Hildegard, *Physica*'nın VII. kitabında dört ayaklı kara hayvanlarının, VIII. kitabında sürüngenlerin karakteristik özelliklerini anlatır. *Physica*, bitkiler, ağaçlar, hayvanlar ve taşların tıbbi alanda kullanımı üzerine bir kadın tarafından yazılmış ilk kitaptır. *Physica* aynı zamanda doğa tarihi üzerine Almanca yazılmış ilk kitaptır. Hildegard 07 Ekim 2012 tarihinde Papa XVI. Benedictus tarafından Azize ilan edilmiş ve Kilise'nin öğretmenlerinden biri olarak tanınmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Hildegard von Bingen*, Physica, Hayvanlar Kitabı VII-VIII, Physiologus, Eski ve Yeni Ahit*

## Between *Sapientia* and *Scientia*: Hildegard of Bingen's Books on Animals

**Abstract:** Hildegard of Bingen, one of the most important women of the Middle Ages, was a writer, composer, philosopher, Christian mystic, and German Benedictine abbess. Hildegard was born into a noble family as the youngest of ten children in Bermersheim, Germany, in 1098. She was 15 years old when she began wearing the Benedictine habit and pursuing a religious life. Hildegard was educated at the Benedictine cloister of Disibodenberg. In Hildegard's time, the monasteries were providing a high quality education as, a constituent part of Benedictine life. She wrote theological, botanical and medicinal texts, as well as, letters, liturgical songs, and poems. Hildegard known as "Sybil of the Rhine", produced her major works on theology and her visions. She used the curative powers of natural objects for healing, and wrote treatises about medicinal uses of trees, stones, animals and plants. Hildegard also wrote two texts on the natural sciences: *Physica* and *Causae et Curae*. The nine books of *Physica* describe about 500 herbs, plants, animal, precious stones, and metals. Hildegard of Bingen describes the characteristic of four-footed land animals and reptiles in the 7th and 8th books of *Physica*, respectively. *Physica* is the first book in which a woman discusses plants, trees, animals and herbs in relation to their medicinal properties. It is also the earliest book on natural history written in German. On 7 October 2012, Hildegard of Bingen was canonized and named a Doctor of the Church by Pope Benedict XVI.

**Keywords:** Hildegard of Bingen, *Physica*, *Books on Animals VII-VIII*, *Physiologus*, *Old and New Testament*

# Ahmed Midhat Efendi ve Din-Bilim İlişkileri

Remzi DEMİR*

Uzun bir süre boyunca, muhtemelen gazete ve roman yazarlığının sağladığı yaygın ün sebebiyle Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), Cumhuriyet Dönemi entelijansiyası arasında bir "muharrir" ve "edib" olarak tanındı; ancak hiç şüphe yoktur ki bu hususiyetler onun bir aydın olarak portresinin sadece bir kısmını teşkil ediyordu. Felsefe tarihi, bilim tarihi, iktisat tarihi, din tarihi ve ideoloji tarihi gibi tarihin diğer dalları da geliştiğinde Ahmed Midhat Efendi'nin nisyana uğramış eserleri de yavaş yavaş keşfedilmeye ve portresinin eksik yönleri resmedilmeye başlandı.

Bu süreç henüz bitmemiş görünmektedir.

Ahmed Midhat Efendi'nin giderek tebarüz eden özelliklerinden birisi de dinî-siyasî polemikçiliğidir; öyle anlaşılmaktadır ki XIX. yüzyılda giderek yayılan ["İslâmiyet'in terakkiye engel olduğu", "Türkler'in askerlik sanatlarının dışında başka hiçbir şeyden anlamadıkları" gibi] şarkiyatçı savlar ve bilhassa İmparatorluğun "Yeni Mektepler"inde yankılanan materyalist-evolüsyonist öğretiler süreç içinde modernist bir İslamcı ideolojiye yerleşmiş gibi görünen düşünürümüzü de rahatsız etmiş ve bunların "Geleneksel Kültür"de yaratacağı sarsıntıları ve yıkımları giderme yolunda bazı çalışmalar yapmaya sevk etmiştir.[1]

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı / rdemir@ankara.edu.tr

[1] Bu devirdeki ideolojik çatışmayı kızıştıran diğer eserler ise şunlardı: Reinhardt Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, çev. Abdullah Cevdet, (Kahire, 1908-1909); Nâmık Kemâl, *Renan Müdâfaanâmesi*, (İstanbul, 1910); Ludwig Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil,

Bu yöndeki eserlerinden biri de, Reddiye Literatürü'ne dâhil edebileceğimiz *Nizâ'-ı İlm ü Dîn* adlı yorumlu-eklemeli çevirisidir. Söz konusu tercüme, Amerikalı bilgin ve filozof John William Draper'in (1811-1882), bilim ve din ilişkilerini "çatışma modeli"ne yaslayarak incelediği *History of the Conflict Between Religion and Science*'ından (Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi, New York 1875) yapılmış ve 1895-1900 yılları arasında dört cilt olarak yayımlanmıştır.

Burada, anılan bu çalışmaya ana-çizgileriyle bakılacak ve düşünce tarihimizdeki yerine kısaca değinilecektir.

Draper'in *History of the Conflict Between Religion and Science* adlı eseri, bir Giriş'in dışında on iki bölümden oluşmuştur ve bölüm başlıkları sırasıyla şöyledir: Birinci Bölüm: Bilimin Kökeni; İkinci Bölüm: Hıristiyanlığın Kökeni - Emperyal Bir Güce Dönüşmesi - Bilimle İlişkileri; Üçüncü Bölüm: Tanrı'nın Birliği Doktrini Üzerindeki Çatışma - İlk Reformasyon veya Güney Reformasyonu; Dördüncü Bölüm: Güney'de Bilimin Restorasyonu; Beşinci Bölüm: Ruhun Doğasına İlişkin Çatışma - Türüm ve Emilim Doktrini; Altıncı Bölüm: Dünya'nın Doğası Hakkındaki Çatışma; Yedinci Bölüm: Yer'in Yaşına İlişkin İhtilaf; Sekizinci Bölüm: Doğruluğun Ölçütü Üzerindeki Çatışma; Dokuzuncu Bölüm: Evren'in Yönetimi Hakkındaki İhtilaf; Onuncu Bölüm: Latin Hıristiyanlığı'nın Modern Uygarlıkla İlişkisi; On Birinci Bölüm: Bilimin Modern Uygarlıkla İlişkisi; On İkinci Bölüm: Yaklaşan Bunalım.

Ahmed Midhat'ın dört cilt halinde yayımlanan çalışması ise iki kısımdan oluşmuştur:[2] Birinci Kısım, J. W. Draper'ın kitabının Fransızcasından *Nizâ'-ı İlm ü Dîn* adıyla yaptığı çevirisi, İkinci Kısım ise "Beşinci Bâba Tarafımızdan Zeyl" ara-başlığıyla sunduğu *İslâm ve 'Ulûm* risâlesidir.

Çeviri, "İhtâr", "Bizim Mukaddimemiz", "Draper'ın Mukaddimesi ve Mütâla'atımız" başlıklarının dışında beş bâbtan oluşmuştur ve bâb başlıkları sırasıyla şöyledir: Birinci Bâb: İlmin Mebâdîsi; İkinci Bâb: Nasrâniyyet ve Tahavvülâtı ve 'Ulûm ile Münâsebâtı; Üçüncü Bâb: Vahdâniyyet-i İlâhiyye Mesleğince Nizâ': Birinci Reform yâhûd Cenûb Reformu; Dördüncü Bâb: Cenûbda 'Ulûmun Teceddüdü; Beşinci Bâb: Rûh Hakkında Nizâ': İntişâr ve İrticâ' 'Akîdesi.

Öyleyse, eserin aslı ile çevirisi mukayese edildiğinde görülmektedir ki (1) Ahmed Midhat Efendi, sadece ilk beş bölümü kısmen çevirmiş, (2) tercüme esnasında Draper'ın kanaatini belirttikten sonra kendi kanaatini bildirmiş ve nihayet (3) eleştiri ve eklerinde ağırlığı İslâm Tarihi ve İnançları ile ilgisi sebebiyle özellikle Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümlere vermiştir.[3]

(İstanbul, 1911); Ernest Heinrich Haeckel, *İnsanın Menşei, Nesl-i Beşer*, çev. Ahmed Nebil, (İstanbul, 1911).

[2] Yayımlanma tarihleri şöyledir: Cilt 1, İstanbul 1895; Cilt 2, İstanbul 1895; Cilt 3, İstanbul 1897; Cilt 4, İstanbul 1900.

[3] YÖK Tez Merkezi'nde yapılan bir çalışma sonrasında bu eser hakkında üç tez çalışması tespit edilmiş, ancak bunları inceleme imkânı olmamıştır: Sema Ermiş, "Ahmet Midhat Efendi'nin Nizâ-i İlm ü Din Eserinde Din Bilim İlişkisi", (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004; Zafer Çaylı, "Ahmet Midhat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine

*İslâm ve Ulûm* risâlesi ise, bir girişin ardından Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin (1858-1920) "İbn Rüşd'ün Meslek-i Felsefîsi ve İmâm Gazzâlî ile Bazı Mesâ'il Hakkında Münâzarası" başlıklı makalesinden istifade edilerek yazılan "Ezeliyyet-i 'Âleme Dâ'ir Münâzara", "Ebediyyet-i 'Âleme Dâ'ir Münâzara", "Felâsifenin 'Allah Sâni'-i Âlemdir' Kavillerindeki Telbîsi", "Felâsifenin 'Âlem İçin Bir Sâni' İsbâtından 'Aczleri", "Felâsifenin Me'âd-ı Cismânîyi İnkârları" ve "Hâtime" bahislerinden oluşur ve esasen Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki felsefî-kelâmî tartışmaya odaklanır.[4]

*Nizâ'-ı İlm u Dîn* kitabının, Türk Düşüncesi'nde bilim tarihi ve bilim felsefesi alanları açısından önemli olduğu söylenebilir.

## I. Bilim Tarihi

"Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)" adlı çalışmamızda bilim tarihi yazıcılığımızı, "Türk Bilim Tarihinin Temel Kaynaklarının Ortaya Çıkışı", "Savunma Dönemi ve Batı'da Yazılan Bilim Tarihi Eserlerinin Kullanılmaya Başlanması", "Türk Bilim Tarihi Yazıcılığının Doğuşu" ve "Türkiye'de Bilim Tarihçiliğinin Kurumlaşması ve Aydın Sayılı" olmak üzere dört döneme ayırmış ve İkinci Dönem'in temel özelliğini şöyle belirlemiştik:

> Bilim tarihi yazıcılığının ikinci dönemi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yani büyük düşünsel dönüşümlerin gerçekleştiği yıllarda başlamıştı ve dönemin düşünsel koşulları gereği, araştırmacı olmaktan çok savunmacı bir nitelik taşıyordu. Şarkiyatçılar başta olmak üzere, Batılı düşünürlerin ve tarihçilerin, öteden beri Müslümanlar'a ve Türkler'e yöneltmiş oldukları eleştiriler ve düşünsel saldırılar, 'İslâm Dini'nin bilim ve felsefe gibi yüksek düşünsel

---

Dair Görüşleri", (Yüksek Lisans), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013; Mustafa Yıldırım, "19. Yüzyılda Bilim-Din Çatışması Tartışmaları ve Ahmed Midhat Efendi'nin *Nizâ'-ı İlm ü Dîn* Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016.

[4] Şeyhü'l-İslâm Musâ Kâzım Efendi'nin Rûmî 1313 (Milâdî 1897/1898) senesinde yayımlanan "İbn Rüşd'ün Meslek-i Felsefîsi ve İmâm Gazzâlî İle Bazı Mesâ'il Hakkında Münâzarası" adlı makalesi [Şeyhü'l-İslâm Musâ Kâzım, *Külliyât, Dînî, İctimâ'î Makaleler*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1336 (Milâdî 1920), 139-196] ile Ahmed Midhat Efendi'nin *İslâm ve Ulûm* isimli risâlesi mukayese edildiğinde açıkça görülmektedir ki ikincisinin giriş kısmı hâriç geriye kalan metnin hemen neredeyse tamamı Musâ Kâzım Efendi'nin makalesinden olduğu gibi iktibas edilmiştir ve bu sebeple Ahmed Midhat Efendi'ye ait müstakil bir risâle olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Nitekim, girişin bir yerinde bu hususa şöyle dikkat çekilmiştir: "Yâ gençlerimiz bu tafsîlât ve îzâhâtı nereden alacaklar? Avrupa elsinesiyle yazılmış kitâblardan maksûda zafer-yâb olamayacakları bedîhî ve âşikârdır. Bunlar miyânında en ziyâde sâhib-i vukûf zann olunan Ernest Renan bile İbn Rüşd'e isnâd ve iftirâ edilen şeyleri hakâyık-ı hükm-i rüşdiyyeden tefrîk edememiştir. Gençlerimiz bu bâbda muhtâc oldukları şeyleri şu meydân-ı münâzaranın iki kahramânı olan İmâm Gazâlî ile İbn Rüşd'ün kendilerinden alacaklardır. Evet! Tehâfütlerinden ki bundan evvel dahi kemâl-i hiss-i müntedârî ile müteşekkiren i'tirâf eylediğimiz vechle üstâdımız Hâce Mûsâ Efendi Hazretleri 'Arabca mütekellim bulunan bu iki hakîm-i zû-fünûn ile kâri'lerimiz arasında ber-vechi âtî tercümânlık edeceklerdir." [Bkz., Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, s. 255-256].

etkinliklerin gelişimini engellediği', 'Müslümanlar'ın insâniyet ve medeniyet tarihindeki yerlerinin, Yunan bilim ve felsefesini korumaktan ve günü geldiğinde Hıristiyanlar'a aktarmaktan öteye gidemediği', 'Türkler'in barbar oldukları' ve 'Müslümanlar'ın yaşadıkları ülkelerin, Türkler tarafından fethedilmesinden sonra, İslâm Medeniyeti'nin duraklamaya ve çökmeye başladığı' biçimindeki yüzeysel savlar çevresinde toplanmıştı ve tarihî araştırmalarla çürütülmeleri gerekiyordu.[5]

Öyle anlaşılmaktadır ki Ahmed Midhat Efendi'nin Draper'dan yaptığı çeviriler ve polemik ağırlıklı ekler de, söz konusu bu İkinci Dönem'e ait temel kaygılar ve talepler tarafından yönlendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, özellikle Eskiçağ Yunan ve Ortaçağ İslâm bilim ve felsefe çalışmalarını konu edinen Birinci, Dördüncü ve Beşinci Bölümlerin mevcut Türkçe literatüre bir hayli katkıda bulunduğuna hükmedilebilir. İkinci Bölüm ile en geniş kısım olan Üçüncü Bölüm ise daha ziyade Hıristiyanlık'ın ve İslâmiyet'in doğuşu ve yayılışı ile ilgili tartışmalara tahsis edilmiş olduğu için bilim tarihinden çok din tarihini alâkadar etmektedir.

Ahmed Midhat Efendi, şarkiyatçı saldırıları göğüslemek için bilim tarihi ile din tarihi araştırmalarına ağırlık vermiş ve bu konulardaki Türkçe literatür yetersizliğini bir nebze de olsa gidermeye çalışmıştır. Nitekim bu yöndeki faaliyetlerinin bir semeresi olarak *Târîh-i Edyân*'ı (İstanbul 1912) yayımlamayı başarmış, ancak *Nizâ'-ı İlm u Dîn*'in çeşitli sayfalarında [meselâ Birinci Cilt'in 350. sayfasında "Biz bahsin bu cihetini dahi *Târîh-i 'Ulûm* nam eserimizde ber-tafsîl-i şerh ü îzâh eylemişizdir" diyerek veya İkinci Cild'in 107-108. sayfalarında "Avrupa 'Arabca yazan her Müslümânı 'Arab 'add etmiş ise de 'âlem-i İslâmiyyeti âsâr-ı 'ilmiyye vü hikemiyyeleriyle mâl-â-mâl eden meşâhîr-i İslâmın bi'n-nisbe mikdâr-ı kalîli 'Arab ve mikdâr-ı kesîri Türk ve 'Acem ve Kürddür. *Târîh-i 'Ulûm* ser-nâmesiyle derdest-i te'lîf bulunan eserimizde bi-'inâyetihi te'âlâ bu hakâyık muvazzahen ortaya konulacağı gibi Türklerin İslâmiyyet'e kılıçları derecesinde kalemleriyle dahi ettikleri hidemâtı taharrîye koyulmuş olan ba'zı ihvânımız dahâ şimdiden bu hakâyıkı meydân-ı sübûte koymakta bulunmuşlardır" diyerek] haber verdiği *Târîh-i 'Ulûm*'u, büyük bir ihtimalle tamamlayamamıştır.

Bu durum da, Ahmed Midhat Efendi tarafından meselenin ne kadar ciddiye alındığının bir delili olarak değerlendirilmelidir.

## II. Bilim Felsefesi

Malum olduğu üzere din, felsefe, bilim ve ideoloji gibi farklı bilgi türleri arasındaki epistemik bağlantılar ve etkileşimler, bilim ve din felsefesinin önemli bir sorunudur ve bu sorun, birçok araştırmacı tarafından sistematik ve tarihsel bağlamlarda irdelenmiş ve tartışılmıştır.

---

5 Remzi Demir, "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)", *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, Hazırlayanlar: Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat, (Ankara, 2003), 18.

Bu meyanda özellikle de din-bilim ilişkileri, Batı Düşüncesi'nde çok sert tartışmalara konu olmuş ve meselâ son dönem düşünürlerinden Ian Graeme Barbour (1923-2013) tarafından mevcut ilişki biçimleri dört başlık altında toplanmıştır: Bunlar, (1) her iki alanın da, birbirlerinin meşru konularına girmeleri halinde anlaşmazlığın kaçınılmaz olduğunu savlayan "çatışma modeli" [John William Draper ve Andrew Dickson White], (2) bunların birbirlerinden tamamen ayrı alanlar olduklarını savlayan "bağımsızlık modeli" [Stephen Jay Gould], (3) her iki alanın da birbirlerine söyleyecek şeyleri olduğuna inanan "diyalog modeli" [William G. Pollard] ve (4) bunları tek bir söylemde birleştirmeyi amaçlayan "bütünleştirme modeli"dir [Pierre Teilhard de Chardin ve Ian Graeme Barbour].[6]

John William Draper'ın din [özellikle de Hıristiyanlığın Katolik Mezhebi] ve bilim arasındaki ilişkiyi "çatışma modeli"ne göre temellendiren kitabının tercümesi ile Musa Kâzım Efendi'nin mezkûr makalesi ve Ahmed Midhat Efendi'nin bundan mülhem *İslâm ve Ulûm* risâlesi başta olmak üzere diğer ekleri bu alandaki çalışmaların Türkiye'deki uzantıları olarak değerlendirilmelidir.

Öyleyse, daha öteye gitmeden şu soruyu açıkça sorabiliriz: Bu tartışmalarda Ahmed Midhat Efendi'nin benimsemiş olduğu konum nedir?

> İmdi biz deriz ki mücâdele hakîkat-i dîniyye ile hakîkat-i ʻilmiyye arasında değildir. O iki hakîkat şey-i vâhiddir. Her ikisi mişkât-i vâhidden pertev-endâz olmuş nûr-ı yegânedir. Asıl cidâl dîni sû-i tefsîre uğratanlar ile ʻulûmu sû-i istiʻmâle uğratanlar arasındadır. Bunlar varsınlar mücâdeleyi nereye kadar isterler ise oraya kadar götürsünler.[7]

Buna karşın tarihî hakikat şudur ki Hıristiyanlık bilimle çatışmıştır. Ahmed Midhat Efendi'ye göre bunun nedeni şudur:

> İşte 'ilim ile dînin asıl mebde' mücâdelesini Draper bu fıkrada gösteriyor. Dediği sözler kâri'lerimiz tarafından ehemmiyyet-i lâyıkasıyla ve bir dikkat-i lâzıme ile okunmuşlar ise görülmüştür ki Nasrâniyyet ʻulûm-ı riyâziyye vü tabîʻiyye vü ʻakliyye gibi şeyleri dahi ihtivâ iddiʻâsına kalkıştığı için sûret-i mutlakada dîn olmak sıfatından hârice çıkmıştır da ʻulûm dahi anın için meydân-ı muhâlefete atılmıştır. Lâkin buna mukâbil ʻulûm sûret-i mutlakada ʻilim olmaklık hudûdunun hâricine çıkmasa ve dîne taʻarruz etmese idi mes'ele böyle bin sene devâm edecek bir mücâdele-i müdhişe sûretini alamaz idi. Evet ʻulûm dahi kendi hudûd-ı tabîʻiyyesinin hâricine çıkmaktadır.[8]

Ahmed Midhat Efendi'ye göre bugün de bu çatışma sürmektedir ve bunun sebebi bilimlerin kendi özel sınırları dışına taşmış olmalarıdır: Matematiksel Bilimler iki büyük kısma ayrıldığı, birisi sayılarla diğeri ise boyutlarla ilgilendiği ve yine

---

[6] Ian G. Barbour, *Bilim ve Din, Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdi ve Mübariz Camal, (İstanbul, 2004), 27-65. Ayrıca bkz. Nebi Mehdi, "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 23, 2002/2, 59-75 ve Remzi Demir, "Din-Bilim İlişkilerini Yeniden Tartışmak", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 194, Ağustos 2010, 39-40.

[7] Ahmed Midhat Efendi, *Nizâʻ-ı ʻilm ü Dîn*, Birinci Cilt, s. 228.

[8] Ahmed Midhat Efendi, Birinci Cilt, 205-206.

sağlamlık ve doğrulukta ikinci sırada bulunan Doğa Bilimleri de iki kısma ayrıldığı, birisi cisimlerin dışsal özellikleri ve diğeri ise içsel özellikleri ile uğraştığı halde, bilginler bu tabiî hududun haricine çıkarak metafizik namıyla birtakım zihnî tasavvurlara varmışlardır; gerçi metafizik alanında matematiksel ve fiziksel malumatın büyük yardımı olacağı açıksa da, metafizik önermeler hiçbir zaman matematiksel veya fiziksel önermeler gibi kesinlik gösteremez. Bir şeyi "Şöyledir" diye bilmek başkadır, bir şeyi "Şöyle olmalıdır" diye düşünmek ise başkadır; bu nedenle birincisine "bilim", ama ikincisine "inanç" demişlerdir.[9]

İslamiyet ile bilim arasındaki ilişkinin doğası hakkında ise Ahmed Midhat Efendi farklı düşünmekte ve daha "Bizim Mukaddimemiz" başlığını taşıyan girişinde şöyle demektedir:

> Biz ise bi'l-'akis şu kitâb münâsebetiyle 'ulûma mukâbil İslâmiyyet'in ne mevki' ve hâlde bulunduğunu meydâna koyacak olur isek Nasrâniyyet ile 'ulûm arasında nizâ' ve cidâl noktası denilen şeylerin İslâmiyyet ile 'ulûm arasında bi'l-'akis nukât-ı mutâbakat u muvâfakat oldukları görülerek Avrupa ve Amerika milel-i müterakkiyye vü münevveriyyesinin İslâmiyyetimiz hakkındaki nazarı dahâ ziyâde başkalaşacağını ümîd eyliyoruz.[10]

*İslâm ve Ulûm* adlı risâlesinin Mukaddimesi'nde ise İbn Rüşd'ün ve öğretisinin Batı'da ve Doğu'da maruz kalmış olduğu muameleye istinaden yapılan yorumları göz önünde bulundurarak ana-savını bu defa şu cümlelerle özetlemektedir:

> Draper'in *Nizâ'-ı 'İlm ü Dîn* tesmiye eylediği kitâbdan buraya kadar tercüme ve intikâd eylemiş olduğumuz beş bâbdan kâri'în-i kirâmımıza tamâmen ve sarâhaten ma'lûm olmuştur ki mu'allim-i mûmâileyh dîn denilen şey'in 'ulûm ile tevfîki kâbil olmadığına kanâ'at ederek bu imtinâ'ı dahi göstermek için şu kitâbı yazmıştır. Biz ise mûmâileyhin bu sözü belki dîn-i İslâm'dan mâ-'adâ edyân hakkında sahîh olabilir ise de dîn-i İslâm'ın 'ulûma muhâlefeti şöyle dursun 'ulûm-ı riyâziyye vü tabî'iyye vesâ'ireden istintâc olunacak hikmet-i hakîkiyye dîn-i İslâm'ın esâs-ı metînesinin üssü olduğunu bedâheten gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahi Draper'i intikâd eylemekteyiz.[11]

Öyleyse, Ahmed Midhat Efendi'ye göre, Hıristiyanlık ile bilim çatışmış, ama İslâmiyet ile bilim uzlaşmıştır; Gazzâlî'nin (1058-1111) *Tehâfütü'l-Felâsife*'si (Filozofların Tutarsızlığı) ile İbn Rüşd'ün (1126-1198) buna cevaben yazdığı *Tehâfü't-Tehâfüt*'ündeki (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) malum tartışmaya gelince, bunu din ile bilimin bir çatışması olarak takdim etmek doğru değildir; buradaki olay sonuçta, mütekellimler ile hakîmler arasında geçen bir mübahase ve münazaradır:

> İbn Rüşd'e ne kadar butlân isnâd olunuyor ise kâffesi Hristiyânlık ve anın da Dominicanlık nokta-i nazarından butlândır. Yoksa işte görülüp duruyor ki Nasârâdan sâ'ir birçokları ve hattâ Franciscanlar pâpâsları bile meslek-i İbn Rüşd'ü kabûl etmişlerdir. İslâm'a gelince: İbn Rüşd'ün ne kendisi ne

[9] Ahmed Midhat Efendi, Birinci Cilt, 206-208.
[10] Ahmed Midhat Efendi, Birinci Cilt, 11-12.
[11] Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, 237-238.

> mesleği taraf-ı İslâm'dan dû-çâr-ı i'tisâf olmamıştır. Kendisi Marâkeş'te kemâl-i râhat ve îmânca kuvvet ile 'âzim-i dâr-ı âhiret olup âsârı da beyne'l-İslâm münteşir olmuştur. Vâkı'â Tehâfütlerde görüldüğü vechle ba'zı noktalarca İmâm Gazâlî'nin i'tirâzâtına dû-çâr olmuş ise de hamden sümme şükren İslâm'da mübâhase ve münâzara meydânı serbesttir. Bu yoldaki münâzara yalnız İbn Rüşd hakkında vâki' değildir yâ. Mesâlik-i İslâmiyye erbâbı miyânında dahâ ne kadar dakîk ve 'amîk mübâhaseler cereyân etmiştir. Hattâ Mu'tezile ile edilen mübâhasât bundan dahâ pek çok şedîd ve medîddir. Bu İbn Rüşd mes'elesi dahi isbât eder ki 'ulûmun nizâ'ı İslâm'a karşı olamayıp 'ulûma muhâlif kimler ise anlara karşıdır.[12]

Evet, İslâm Âlemi'nde bilimlerde bir gerileme olmuştur; ancak bunun sebebi Ahmed Midhat Efendi'ye göre, Gazzâlî'nin filozoflara yöneltmiş olduğu eleştiriler sonrasında ilim pazarına kesat gelmiş olması değildir:

> Hâlbuki İbn Rüşd evvelce dahi denildiği vechle a'sâr-ı hicretin altıncısı evâhirine mensûb bir âdem olup 'asr-ı mezkûrdan zamânımıza kadar Fahre'd-dîn Râzî, Celâle'd-dîn-i Rûmî, Seyyid Şerîf Cürcânî, 'Alî Kuşçu, Süyûtî, Taşköprülü gibi gibi nîce 'ulemâ ve hükemâ gelmişler geçmişlerdir ki mensûb oldukları kavmiyyet-i 'Acemiyye (vü) 'Arabiyye vü Türkiyye vü 'Osmâniyyeden kat'-ı nazarla 'ulûm-ı İslâmiyye vü tabî'iyyeden her biri mensûb olduğu fennde hidemât-ı 'azîmesiyle müşârün bi'l-benân olmuşlardır. Diyâr-ı Mağrib'de İbn Rüşd'ün vefâtı ve bir maksad-ı siyâsiyye ile 'ulûm 'aleyhinde bir hükümdârın tedâbîr-i mümâna'at-kârânesi memâlik-i İslâmiyyeyi nasıl dû-çâr-ı cehl edebilir ki andan sonra şarkta rasadhânelere kîmyâhânelere varıncaya kadar mebânî-i 'ilmiyye revâc bularak tarîk-i terakkîde eser-i eslâfa ittibâ'dan geri kalınmamıştır… Elbette bu hakîkatı Draper dahi bilmez değildir. Bu âdemin 'ilmi pek muhît olduğu hakkındaki i'tirâfımızı tekrâr ederiz. Fakat kendisi 'ulûmun ve ehl-i 'ulûmun ta'assub-ı edyâna her tarafta ve hemîşe mağlûb edildiğini göstermekle aradığı netâyici bulmağa sâ'îdir. İslâm'da İslâmiyyetleri gereği gibi meşkûk olan Tâtâr müstevlîlerinden mâ-'adâ hîç bir hükümdâr tarafından tahrîb-i binâ-yı ma'ârife cür'et bizce ma'lûm ve musaddak değildir yâ. Bi'l-farz bir yerde bir zât tarafından böyle bir mu'âmele-i muta'assıbânenin revâ görülmüş olmasına ihtimâl verebilelim. Fakat bunda dahi îrâd eyleyecek mülâhazâtımız vardır. Şöyle ki: Nasrâniyyet 'âleminde imhâ-yı 'ulûma dînen ve siyâseten lüzûm görülerek icâbât-ı elîmesi icrâ olunduktan sonra, on on iki 'asır müddet denilen şey taht-ı makhûriyyette kala gitmiştir. Bize gelince işte Draper'in kendi tarafından dahi i'tirâf olunduğu vechle o gayret-i tahrîb dînen ve siyâseten vukû'a gelmeyip belki ayak tâkımından ma'dûd olan bir fırkaya kendisini hoş göstermeğe mecbûr olacak derecelerde siyâset-i za'îfe sâhibi bir zât tarafından îkâ' edilmekle kalınmıştır. Bizde 'ulûmun terakkîden memnû'iyyeti esbâbını başka cihetlerde aramalıdır. Sâir yerlerde dahi beyân etmiş olduğumuz vechle evvelâ İspanya'da gayret-i Nasrâniyye 'ulûm-ı

[12] Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, 232-233.

> İslâmiyyeyi mahv etmiştir ki bunu Draper dahi mu'terif olup fakat o gayretin âsâr-ı tahrîbiyyesi Sicilya ve Mayorka ve Minorka cezâyiriyle Afrika-yı Şimâlî'ye kadar ta'ammüm eylediğini ihbârda gaflet göstermektedir. Şark cihetinden Tâtârlar dahi Turan ve Îrân'ı ve 'Irâk ve Şâm'ı Nasârânın Endülüs'ü koydukları hâle ifrâğ etmişlerdir. Bir aralık ehl-i salîb dahi Sûriyye taraflarında bu tahrîbâtı itmâm etmişlerdir. İşte memâlik-i İslâmiyye 'ilim cihetinden böyle tahrîbâta uğradığı gibi siyâseten dahi nice gavâ'ile dû-çâr olduğu için terakkiyyât-ı 'ilmiyye evvelki hayyizinden kalıp andan sonra da o terakkî gayreti Avrupa'ya intikâl eylediğinden 'ulûm-ı şarkiyye zamânımızda 'ulûm-ı garbiyyeden tekemmül ihtiyâcına dû-çâr olmuştur.[13]

Böylece Ahmed Midhat Efendi, farklı bir yaklaşım geliştirmekte ve sorunu, "Din-Bilim İlişkileri" gibi genel bağlamda değil, ama "Hıristiyanlık-Bilim İlişkileri" ve "İslâmiyet-Bilim İlişkileri" gibi özel bağlamlarda tartışmayı daha uygun görmektedir.

Burada ilginç olan hususlardan biri, Ahmed Midhat Efendi'nin, Beşinci Bölüm münasebetiyle, çatışma olarak algılanma ve değerlendirilme ihtimali yüksek olan ve Gazzâlî ile İbn Rüşd arasında cereyan eden tartışmaya *İslâm ve Ulûm* adında müstakil bir risâle tahsis etme ihtiyacı duymasıdır.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre, bir kere eslafımızın gittikleri yola bakacak olursak dinin korunması için bilimlerin red ve inkârını Saint Augustinus ve emsâli gibi Kilise Babaları'nda buluruz. Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi İslâm filozofları ve âlimleri ise bilimsel hakikatler ile dinsel hakikatleri mukayese ve muhakeme etmekle yetinmişlerdir. Elbette, dinin bilimlere ve bilimlerin dine meydan okuyabilecekleri noktalar olmuştur: Âlem'in ezeliyeti ve ebediyeti ile mebde ve mead meseleleri bunlar arasında bulunmaktadır; "Vâkı'â derince düşünülecek olur ise bu noktaların 'ulûm-ı hikemiyyeye hemân hîç de ta'alluku görülemez. Çünki bunlar ne 'ulûm-ı riyâziyye ve ne de 'ulûm-ı tabî'iyyeden değildirler. Belki hükemânın dahi "metafizik" ta'bîr ettikleri vechle mâverâ'ü't-tabî'adırlar ki anlar üzerine yürütülecek mübâhasâtta hîç bir kimsenin berâhîn-i riyâziyye vü tabî'iyye gibi kat'î bürhânı olamayıp gâyet-i iddi'âlar herkesin kendi i'tikâdlarından 'ibâret kalır. Evet! Bunlar 'ulûmdan ziyâde dîne 'â'id noktalardır. Çünki dîn denilen şey 'aynen "bilgi" değildir. "İnanmak"tır. Bilmek ile inanmak mes'elelerine lisân-ı hikmet-i dîniyyede "'ilim ve îmân" denilmiştir. Bi't-tetebbu' bilinebilecek şeylerin kâffesi Avrupalıların "science" dedikleri ve bizim mütefenninlerimizin "'ulûm ve fünûn" ta'bîr eyledikleri hudûd dâhilinde mahdûd olup bunların ötesi artık bilinebilecek şeylerden olmadıklarını felâsife dahi i'tirâf eylemektedirler."[14]

Söz konusu noktalardaki tartışmalara gelince, âlem'in ezeliyeti ve ebediyeti meselesinde Gazzâlî ile İbn Rüşd arasındaki ihtilaf, "cüz' ellezi lâ-yetecezzâ derecesinde lâ-şey kabîlinden"dir[15]; [Filozofların "Allah Sâni'-i Âlemdir" şeklindeki sözlerine Gazzâlî'nin yöneltmiş olduğu "telbîs", yani sûret-i haktan görünerek hile

[13] Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, 206-210.
[14] Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, 244-245.
[15] Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, 319.

edip aldatmak suçlaması, ancak "ta'accüb"le karşılanabilir][16]; cismanî diriliş meselesinde ise esasen Gazzâlî'nin filozoflara muhalefeti olmayıp, "yalnız ba'zı cihât-ı ihtirâziyye-i şer'iyyeye mebnî fürû'an anlarla münâzara etmekte bulunduğunu ihtâra lüzûm bile yoktur."[17]

Devamında Ahmed Midhat Efendi bir kez daha vurgulama ihtiyacı duymuştur ki bu risâle münasebetiyle yapmış olduğu mukayese, yalnızca filozoflarla mütekellimlerin münazaraları arasındaki görüş farklarının birbirine yakın olduğunu göstermektir; aslına bakılacak olursa kendisi iki tarafın fikrine de iştirak etmez ve şöyle düşünür: "Meslek-i mahsûsumuz 'ulûmun hudûd-ı mahsûsası dâ'iresinde bilinebilecek şeyleri bilmek ve o hudûdun hâricinde inanılması lâzım gelen şeylere îmân etmek"tir.[18]

Öyle anlaşılmaktadır ki kendisinden büyük ölçüde istifade ettiği Şeyhü'l-İslâm Musa Kâzım Efendi ile birlikte Ahmed Midhat Efendi, aradan geçen takriben sekiz asır sonra, [biraz da zorlayarak] İbn Rüşd ve İslâm Filozofları üstündeki tekfir gölgesini kaldırmak ve İslâm İtikadı'nın temel akidelerini zaafa uğratmamak kaydıyla Avrupa'dan yoğun bir biçimde aktarılmaya başlanan [materyalizm ve ateizm hariç] Yeni Felsefe ile Yeni Bilim'in önünü açmak niyetindedir.

Malum olduğu üzere "Din-Bilim İlişkileri" meselesi sonradan bilim tarihçilerimizden Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İki Cilt, İstanbul 1944) adlı hacimli eserinde de sürdürülmüş ve Ahmed Midhat Efendi'nin söz konusu çevirisi bu eserin Mukaddeme'sinde şöyle bir değerlendirmeye konu olmuştur:

> Bu sırada okuduklarım bende eski, pek eski bir hâtıra uyandırdı: John William Draper'in 1875 senesinde neşrettiği *History of Conflict Between Science and Religion* adlı eserinin Ahmed Midhat Efendi merhum tarafından Fransızcadan, *Niza-i İlm-ü Din* adı ile 1896'da Türkçeye tercümesi. Yani, neşrinden 20 sene sonra tesadüfen eline geçirdiği bu ilim ve din nizaı tarihini Ahmed Midhat Efendi, tam 47 sene evvel, dilimize -eksik de olsa- çevirmiş demekti. Kimyager ve fizyolojist olan Draper'in kitabı XIX. asra mahsus olan kaba bir maddiyecilik yolunda yazılmış bir kitap idi. Ahmed Midhat Efendi, bu cins bir kitap eline düşünce, onun hemen her noktasına cevaplar yazmağa ve bilhassa, İslâm dinine ait mütalâalara karşı şiddetli reddiyeler koymağa başlıyarak *Nizâ-i İlm-ü Din* içinde bir de *İslâm ve Ulûm* kitabı meydana getirmişti. Ahmed Midhat Efendi'nin kendi reddiyelerine mi yoksa Draper'in fikirlerine mi inanmış olduğuna henüz karar vermiş değilim; fakat XIX. asrın bu büyük muharririnin maksadı, bu vesile ile halkımıza mevzu kaideler haricinde düşünmek de kabil olduğunu göstermek olacağı düşünülebilir.[19]

16 Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslam ve Ulûm*, 334.
17 Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, 403.
18 Ahmed Midhat Efendi, İkinci Cilt, *İslâm ve Ulûm*, 433-434 ve 446.
19 Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1944, s. X.

Bu konuya ilişkin yakın dönem literatürü incelendiğinde görülmektedir ki genelde din-bilim ilişkilerini ve özelde İslâm-bilim ilişkilerini tarihsel veya sistematik yaklaşımla nesnel bir biçimde inceleyen ve tartışan kitap veya makale tarzındaki çalışmalar oldukça yetersizdir[20] ve bu kültürel eksiklik doyurucu bir şekilde giderilmeden "beşerî bilgi"nin geçmişteki serencamını hakikate uygun bir şekilde kavramak ve bundan istifade ederek gelecekteki serencamını realist temeller üzerine oturtmak mümkün olmayacaktır.

## Kaynakça


Adıvar, Adnan A., *Tarih Boyunca İlim ve Din*, (İstanbul, 1944).

Ahmed Midhat Efendi, 4 Cilt, *İslâm ve Ulûm.*

Barbour, Ian G., *Bilim ve Din, Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdi ve Mübariz Camal, (İstanbul, 2004).

Büchner, Ludwig, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, (İstanbul, 1911).

Demir, Remzi, *Philosophia Ottomanica, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk Felsefesi (Yeni Felsefe)*, Cilt 3 (Ankara, 2007)

Demir, Remzi, "Din-Bilim İlişkilerini Yeniden Tartışmak", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 194, Ağustos 2010, 39-40.

Dozy, Reinhardt, *Târîh-i İslâmiyet*, çev. Abdullah Cevdet, (Kahire, 1908-1909).

Haeckel, Ernest H., *İnsanın Menşei, Nesl-i Beşer*, çev. Ahmed Nebil, (İstanbul, 1911).

Nâmık Kemâl, *Renan Müdâfaanâmesi*, (İstanbul, 1910).

Nebi Mehdi, "Bilim-Din İlişkisi Problemine Süreççi Yaklaşım ve Ian G. Barbour'un Dörtlü Tipolojisi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 23, 2002/2, 59-75

Şeyhü'l-İslâm Musâ Kâzım, *Külliyât, Dînî, İctimâ'î Makaleler*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1336 (Milâdî 1920), s. 139-196.



**Öz**: Modern Osmanlı-Türk düşünce hayatının önde gelen isimlerinden Ahmed Midhat Efendi, XIX. yüzyılın tanınmış Amerikalı yazar William Draper'ın *History of the Conflict Between Religion and Science*'ını Türkçe'ye aktardığında "din-bilim ilişkileri" konusundaki kadim tartışmanın fitilini de ateşlemişti. Bu makalede, söz konusu meselenin bilim tarihi ve felsefesi bakımından önemi üzerinde durulmuş ve Ahmed Midhat Efendi'nin farklı dinlerin bilimle farklı ilişkiler geliştirdiği tezi ana-çizgileriyle betimlenmiştir.



**Anahtar Sözcükler:** Ahmed Midhat Efendi, Din-Bilim İlişkileri, William Draper.


**Ahmed Midhat Efendi and the Relationship between Science and Religion**


**Abstract**: Ahmed Midhat Efendi, one of the leading figures of the late Ottoman-Turkish intellectual life, fired the fuse of the ancient debate on "religion-science relations" when he translated the well-known American writer William Draper's *History of the Conflict Between Religion and Science*. This article discusses the importance of the subject matter in terms of the history and philosophy of science, and examines Ahmed Midhat Efendi's main thesis that different religions develop different relations with science.



**Keywords:** Ahmed Midhat Efendi, Science-Religion Relations, William Draper.


[20] *Philosophia Ottomanica*'da "Ahmed Midhat Efendi ve Evolüsyonizm ile Determinizmin İslâmîleştirilmesi" başlığı altında bu konuya bir bahis ayrılmıştır; bkz., Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk Felsefesi (Yeni Felsefe)*, Cilt 3, 109-117.

# Coğrafya Penceresinden Ahmed Midhat Efendi'nin *Kâinat* Adlı Eseri Üzerine

Nazan KARAKAŞ-ÖZÜR*

## I. Giriş

Bir dönem ya da kişinin bilimsel faaliyetlerini incelerken, bilimin düşünce ile başladığı kabulünden hareket edilir. Bu nedenle, çalışmanın genel çerçevesini çizerken önce Osmanlı düşünce dünyası tanımlanmalıdır. Konuyla ilgili önemli çalışmalardan biri olan *Philosophia Ottomanica*'[1]da Osmanlı düşünce dünyası ile ilgili üç dönemden söz edilmiştir. Buna göre XIV-XVI yüzyıllar arası *Philosophia Antiqua (Eski Felsefe),* XIX-X. yüzyılın birinci çeyreği arası *Philosophia Nova (Yeni Felsefe)* bunlar arasında kalan zaman dilimini ise geçiş dönemi olarak adlandırılmıştır.[2] Burada konu, yeni felsefe döneminde yaşayan Ahmed Midhat (1829-1912) ve onun 15 ciltlik eseri *Kâinat*'tır.

Ahmed Midhat Kafkasya'dan göç etmiş bir anne ile İstanbul'a Anadolu'dan gelip yerleşmiş bir babanın çocuğu olarak 1829'da Tophane (İstanbul) semtinde dünyaya gelmiştir. Babasının ölümü üzerine, Vidin'e gitmesiyle başlayan daha sonra Niş, Rusçuk'ta devam eden yaşamı, bu bölgelerde aldığı eğitimlerle şekillenmiştir. Eğitim sonrası önce Rusçuk'ta göreve başlamış, burada *Tuna* gazetesinde yazılar yazmıştır. Onu destekleyen Osmanlı devlet adamı Midhat Paşa'nın Bağdat Valisi olması nedeniyle, 1869'da Bağdat'a gitmiştir. Böylelikle batı dünyasından doğu dünyasına geçmiş, fikir dünyası bu iki medeniyet sayesinde zenginleşmiştir. 1871'de İstanbul'a dönerek *Ceride-i Askeriye*'de

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi - Coğrafya Bölümü / nkozur2@hotmail.com

[1] Remzi, Demir, *Philosophia Ottomanica.* İstanbul: Lotus Yayınları, 2018.

[2] *A.g.e.,*15.

başyazar olmuş, evinde bir matbaa kurarak burada yayın yapmaya başlamıştır. *Devir*, *Bedir* ve *Dağarcık* yayımladığı mecmualardır. 1873'te Rodos'a sürülmüş orada çocuklar için medrese kurarak, yayın hayatına roman ve *Kırkambar* dergisi için makaleler yazarak devam etmiştir. Üç yıl süren sürgün hayatı bitince İstanbul'a dönerek *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmıştır. 1912'deki ölümüne kadar, Takvim-i Vekayi ve Matbaa-ı Amire Müdürlüğü, Meslis-i Umûr-ı Sıhhıye azalığı ve çeşitli kurumlarda hocalık yapmıştır.[3]

Kısaca hayat hikâyesi verilen Ahmed Midhat'tan geriye yüz ellinin üzerinde eser ve *kırkambar*, *yazma makinesi*, *ilk hoca* (hâce-i evvel) *ansiklopedist yazar* gibi tanımlamalar kalmıştır.[4] Yazarın düşünce dünyası doğu, batı ve Osmanlı'nın bunlar arasında konumlandırılması üzerine kuruludur. Temel düşüncesi halkı aydınlatmak olmuş, öğretici nitelikte her tür bilim alanıyla ilgili yazılar yazmıştır. Yeni felsefenin tüm aydınları gibi o da devletin içine düştüğü duruma çözüm aramak istemiştir. "16. Yüzyıldan sonra batı önce ekonomik-siyasi alanda daha sonra bütün değerler alanında bir dünya görüşü olacak kadar genişlediğinde ona ayak uyduramayan diğer kültürlere tek bir yol kalıyordu modernleşmek" diyen Ülken, Osmanlı'nın bu yüzyıllarda batıya ayak uyduramadığını açıklar.[5] Dönemin aydınlarının temel meselesi de bu, yani *batıya ayak uydurmak* olmuştur.

Ahmed Midhat, dönemin diğer aydınları ve devlet adamlarından farklı bir batı düşüncesine sahiptir. Eserlerinde sıklıkla batıyı anlatma nedeni de bu temel düşüncedir. Osmanlı'da hayranlıkla algılanan batının başka bir yüzü vardır ve bilimsel gelişmeler bu yüzün etkisiyle ortaya çıkmıştır.[6] Dilin sade ve anlaşılır olmasını[7] halkın topyekûn bilgilendirilmesi için anlaşılır şekilde yayınlar yapmanın önemini, okumanın, kitap ve kütüphanelerin bu konudaki yerini romanları aracılığıyla tekrar tekrar vurgulamıştır. Bilgiyi halka yayma konusunda emsalsiz bir örnek[8] olarak görülmesinin nedeni de bu çabaları olmuştur. Tüm eserlerinde dönemin diğer aydınlarının genel olarak yaptığı gibi batı ile olan düşünsel ilişkisini objektivite kuralı çerçevesinde yaparak ifrat ve tefritten sakınmıştır. Batının iyi tanınması ve anlaşılması gerektiğini, ancak bununla birlikte kendi toplumunun da önemli özelliklerinin olduğunu vurgular. "O, hemen bütün edebi ve fikri eserlerinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini mukayese ederek, sathi de olsa bir tenkit süzgecinden geçirmiş, o devir için dikkate değer bir sentez oluşturmaya çalışmıştır".[9] Batının doğuyu ve Osmanlıyı yüzeysel olarak tanıdığını belirtirken Osmanlıyı gelişmiş batı ile geri kalmış doğu arasında

---

[3] Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1986, 100-103.
https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi (14.01.2019).
Ayrıca bkz Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Konya: Selçuk Yayınları, 1966, 156.

[4] Leyla Şentürk, *Ahmed Midhat ve Eğitim*. Bursa: Ekin Yayın Dağıtım, 2015, 2.

[5] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce,*15.

[6] Şentürk, *Ahmed Midhat ve Eğitim,* 11.

[7] Bkz. 1896 Haziran'ında *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan "Dilde Sadeliği iltizam Edelim" başlıklı yazısı. Okay, "Ahmed Midhat Efendi", 102.

[8] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce,*173.

[9] Okay, "Ahmed Midhat Efendi", 102.

bir yere koyar[10]. İlim anlayışını şekillendiren dünyayı gezmek farklı yerleri görmek, seyahat etmek eğer mümkün değilse bu bilgileri kitap ve haritalardan öğrenmek düşüncesidir. Bu bakış açısı ile ünlü düşünür J. J. Rousseau'dan etkilendiği ifade edilmiştir.[11] Müslümanların modern bilimlere bakışlarının Hıristiyanlar gibi olamayacağını, evolüsyonizm ve determinizmin dini açıdan bir mahzuru olmadığını iddia etmiştir. Batıdan bilgi aktarımında ilklerden olan Kâtip Çelebi'den bu yana gelen bu düşüncenin en önemli savunucusudur. Bilimlerin tümüne karşı böyle bir duruş sergilerken coğrafya ve tarihi bütün bilimlerin merkezine almış mekân ve zaman bilgisi bakımından işlevsel görevleri nedeniyle ayrı bir önem vermiştir. Tüm müspet ilimler yani çevrede bulunan her şey için bir mekân ve zaman koordinatına ihtiyaç vardır. Yazılarında konuyu sıklıkla örneklendirir, bunu okuyucuya tekraren hatırlatır.[12] Böylelikle Ahmed Midhat, roman, makale, çeviri başta olmak üzere yüz ellinin üzerinde eser üreterek döneminin düşünce dünyasında önemli izler bırakır. Ahmed Midhat yazar ve gazeteci kimliği ile daha çok edebiyatçıların ilgi odağı olmuştur.[13] Bu çalışmada ise Ahmed Midhat'ın *Kâinat* kitabı ve bu eserde ortaya konulan coğrafya anlayışı, literatüre yansıyan halleri üzerinden coğrafyacı bakışıyla değerlendirilecektir.

Osmanlı coğrafyacılığını tanımlamak eser incelemelerinin tamamlanmamış olması dolayısıyla henüz mümkün değildir. Dönemin coğrafyacılığı tartışıldığında karmaşık ve tasnif edilmemiş bilgiler yumağı çıkar.[14] Bu konuda yapılan çalışmaların genel bir durum tespitinden öteye gitmediği de açıktır. Gerek Kâtip Çelebi, gerekse İbrahim Müteferrika gibi aydınlar yaşadıkları dönemin düşünce ikliminden farklı şekilde coğrafyayı bir bilim olarak çok değerli bulsalar da 16-19. yüzyıl arasında Avrupa'da yükselen coğrafya bilimi Osmanlı'da yükselememiştir. İhsanoğlu ve Şeşen (2000)'in editörlüğünde yapılan çalışmada, 14-20. yüzyıllar arasındaki Osmanlı Coğrafya Literatürü 1628 adet (kitap, atlas, harita, kroki) olarak listelenmiştir. Bu literatür ile ilgili olarak 458 müellif ve bunlara ait eserlerin özellikleri de aynı çalışmada (2 cilt halinde) sunulmuştur.[15] Osmanlı döneminde coğrafi bilginin değeri, önce askeri okullarda anlaşılsa da kurumsal-

---

[10] Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008, 45.

[11] Emel Kefeli, "Ahmed Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâyib-i Âlem," *Ahmed Midhat Efendi Kitabı*. haz. Mustafa Armağan, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2007), 71-80, 74.

[12] Demir, *Philosophia Ottomana,* 130-131.

[13] Bkz. Ahmet Midhat Özel Sayısı, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 47; Ali Şükrü, Çoruk. "Yazar ve Okur: Ahmet Midhat'ı Yeniden Okumak," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2014): 1-8; Sabri, Koz, "Ahmet Midhat Efendi'nin Eserleri." *Kitap-lık*, 54 (Temmuz-Ağustos 2002), 160-173; Mustafa Armağan, *Ahmed Midhat Efendi Kitabı*, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2007).

[14] Bkz.Nazan, Özür, "Osmanlı Coğrafyacılığına Eleştirel Bir Bakış," *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. Ömer Bozkurt, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, 69.

[15] Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan Şeşen (Ed), *Osmanlı Coğrafaya Literatür Tarihi II*, İstanbul: İslam Tarih Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi Yayını, 2000.

laşarak bir bilim halinde kabul edilmesi 20. yüzyıla kadar olmaz. Dolayısıyla Osmanlı'nın 19. yüzyılında coğrafya Avrupa'da tezahür ettiği halleri ile henüz anlaşılmaya çalışılan bir alan halindedir. O dönemde coğrafyanın önemli ve yeni ilimlerden biri olduğu bilinse de batıdaki durumun taklidinden öteye giden yenilik oluşturan ya da öne geçen bir eser ile karşılaşılmamıştır. 19. yüzyıl coğrafya eserlerine[16] bakıldığında genel olarak ders kitabı ve batı kaynaklı eserlerden yararlanarak üretilmiş telif kitapların çoğunlukta olduğu görülür. Bu eserleri üretenlerin büyük kısmı asker, asker/muallim ya da muallimdir. Yine de o yüzyıla gelinceye kadar üretilen kitaplara göre bu rakamlar oldukça yüksektir. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyacılığının eser üretme bakımından harekete geçtiği, bu hareketliliğin 20. yüzyılda da artarak devam ettiği görülür (Tablo 1; Grafik 1).

| Eser Türü | Adet |
|---|---|
| Seyahatname | 24 |
| Harita | 35 |
| Kitap | 152 |
| Çeviri(ing ve diğ.) | 10 |
| Çeviri (fr.) | 24 |
| Toplam | 245 |

Tablo 1. 19. yüzyıl boyunca üretilen türlerine göre coğrafya eserleri

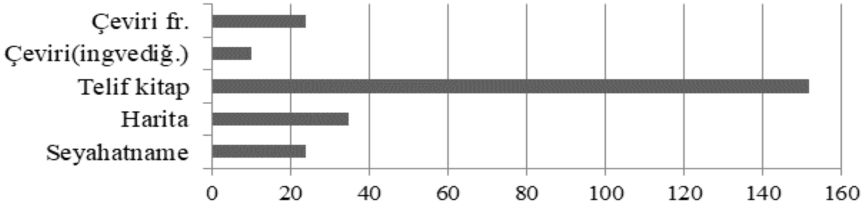


Grafik 1. 19. yüzyıl boyunca üretilen türlerine göre coğrafya eserleri[17]

## II. *Kâinat* Kitabı

Çalışmada incelenecek olan *Kâinat*, tarih kitabıdır. Osmanlı tarihçiliği 19. yüzyılda yeni bir anlayışa kapılarını aralamıştır. Tanzimat'tan sonra batı ile daha yakın temaslar kurma sayesinde tarih yazımı da tarihçilik de değişmeye başlamıştır.[18] Bu değişimde en önemli konulardan biri de genişleyen mekân düşüncesidir. Avrupa'nın keşifler çağında 15 ve 16. yüzyıllarda tüm dünya üzerine düşünmeye başlaması yaşadıkları yer ve kendi kökleri dışında dünyanın diğer yerlerine de ilgi

16 Bkz. İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Coğrafaya* … .

17 Tablo ve grafik İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Coğrafaya*…, adlı eserin II. Cildinden yaralanarak hazırlanmıştır.

18 Emrah, Yıldız. "Ahmed Midhat Efendi'nin Kaleminden Dünya Tarihinin Kısa Bir Tasviri" *Tarihin Peşinde*, 14 (2015):71-100, 75.

göstermesi bütüncül bir dünya tarihi anlayışına doğru dönüşmeyi sağlamıştır. Osmanlı'nın bu konudaki bakış açısını Tanzimat sonrası gelişmelerle daha net görmek mümkündür.[19] Elbette bu değişimde Osmanlı'nın dünyanın geri kalanı hakkında bilgi sahibi olma isteği yanında, dünya tarihinde kendine yer edinme o bütünlüğün içinde yer alma düşüncesi de yatmaktadır.[20]

Dönemin hemen tüm bilimsel olaylarıyla ilgilenen Ahmed Midhat'ın tarih bilimindeki gelişmeleri takip etmemesi beklenmez. *Tarih-i Umumi* (1878), *Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86) ve on beş ciltlik *Kâinat* (1870-81) Ahmed Midhat'ın tarih konusunda yazdığı eserlerdir. Bu eserlerin tümünde dünya tarihi o dönemin modern usulleri ile ele alınmıştır.[21] Tarihin milletler için önemi bir anlamda toplumu anlamda üstlendiği işlevsel görev ile bağlantılıdır. Tarih sadece insanın içinde yaşadığı toplumun tarihi değil, aynı zamanda başka toplumların yaşadığı dünyanın bütünün tarihidir. Bu bütünlük düşüncesi kitabın adında da ortaya çıkar. Dünya, Cihan, Kâinat, Âlem gibi aynı anlamlarda kullanılan kelimler içinde, Arapça olan ve "gök bilimi" olarak tanımlanan[22] *Kâinat* kelimesini seçmesinin altında başka hangi düşünceler yatabilir? 'Cihan' kelimesi *Kamus-ı Türki*'de "Farsça.1. Arz ve semâ ve mâfîhâdan (içinde olanlar) ibaret olan, âlem, kâinat, dünya. 2. Küre'i arz, yeryüzü, zemin" olarak tanımlanmıştır.[23]

'Kâinat', "Arapça. ism-i müennes. Cem. 1. Mevcûdât, her ne var ise, mahlûkat, arz ve semâ, âlem." Her iki tanımda da geçen 'âlem' kelimesi sözlükte, "Arapça. İsim (ism-i mezkure). Kâinat, mahlûkat, Kâfî-i ecrâm-ı semaviye ve mâ fihâ (*Gök cisimlerinin peşine takılıp sema ile birlikte dönen her şey*)" olarak tanımlanır.

Ahmed Midhat'ın Bağdat'ta kalması sırasında Arap kültüründen etkilendiği bir gerçektir.[24] Dolayısıyla Farsça olan *cihan* kelimesini seçmemesi anlaşılabilir bir durumdur. 'Alem' ve 'Kâinat' kelimelerini seçerken bir bilinç ve dil hakimiyeti ile - diğer yazılarında da hep yaptığı gibi- İslam dini inancını bir yönü ile vurgulamak istemiştir. İki isim arasında, kelime kökü *kevn* olan (yaratılmış olanlar mevcûdât anlamında) *kâinat* tercih edilmiştir. Ahmed Mithad'ın tüm eserlerinde yapmaya çalıştığı, mesaj ileten öğretici yönü ile hemen eserin başlığından itibaren karşılaşılır.

Burada eserin içeriğindeki tarih bilgileri tarih alanı uzmanlarına bırakılarak fiziki özellikleri ile ilgili genel bilgiler verilecektir. Türk tarih Kurumu kütüphanesinde 15 cilt halinde bulunan eser, küçük boy cep kitabı formunda olup 12,5x117cm ebatlarındadır (Resim 1). Buna ek olarak *Feth-i Kelâm* başlığı ile ayrı basılmış bir *mukaddime* cildi vardır.

---

19 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce…,* 1966; Demir, *Philosophia Ottomanica,* 550-552.
20 Yıldız, "Ahmed Midhat…", 75.
21 Yıldız, "Ahmed Midhat…", 77.
22 Bkz. Kainat; http://www.tdk.gov.tr/index.
23 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
24 Okay, "Ahmed Midhat Efendi", 102.

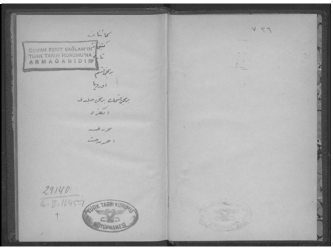

Resim 1: Ahmed Midhat *Kâinat* adlı eseri (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi);
Resim 2: Ahmed Midhat *Kâinat* iç kısım; Resim 3: Kâinat, 1. cilt ilk sayfa.

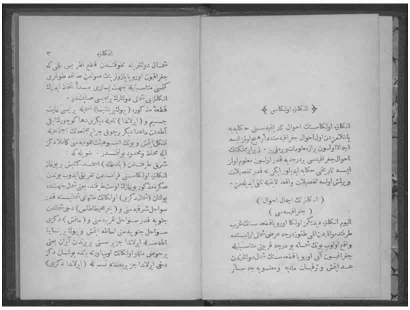
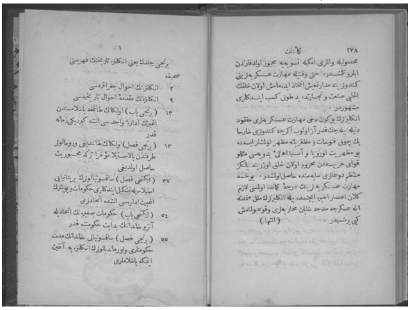

Resim 4: *Kâinat* 1. cilt giriş - İngiltere;
Resim 5: *Kâinat* 1. cilt son sayfa fihrist - İngiltere.

Eserin ciltlerinin bir kısmı yıpranmış olmakla birlikte, elektronik ortamda taranmıştır ve incelenmesi için Türk Tarih Kurumu kütüphanesi açık kaynak arşivinde yer alır.

Ülkeden ülkeye çok az değişmek kaydıyla, ülkelerin bulundukları yerlere ait tarihi süreç belli dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Her ne kadar kitabın adı kâinat ise de kapsadığı alan düşünüldüğünde Avrupa merkezli bir görünüm ortaya çıkar (Harita 1). Burada Ahmed Midhat dünyanın merkezi olarak Avrupa'yı görüyor olmalıdır. Zira bu yüzyılda keşifler sayesinde dünyanın burada anlatılandan çok daha geniş bir kısmı bilinmektedir.

Toplam 1698 sayfa olan bu ciltlerin tümünde belli bir yazım düzeni kullanılmıştır. İlk ciltten itibaren ülke adı giriş başlığı halinde verilmiştir. Bu başlıkların devamında genel olarak kısa bazı ülkelerde bir sayfayı geçecek şekilde bir açıklama kısmı bulunur. Ardından ülkelerin coğrafya bilgileri *genel coğrafi durumu* başlığı altında verilmiştir. Ülkelerin durumlarına göre verilen bilgilerin miktarı değişir bu durum sayfa sayılarına yansır. Giriş kısımlarında bazı tarihi bakımdan kadim ülkelerle komşu ülkelere biraz daha fazla yer ayırmak gerektiğini ifade eder (Tablo 2).

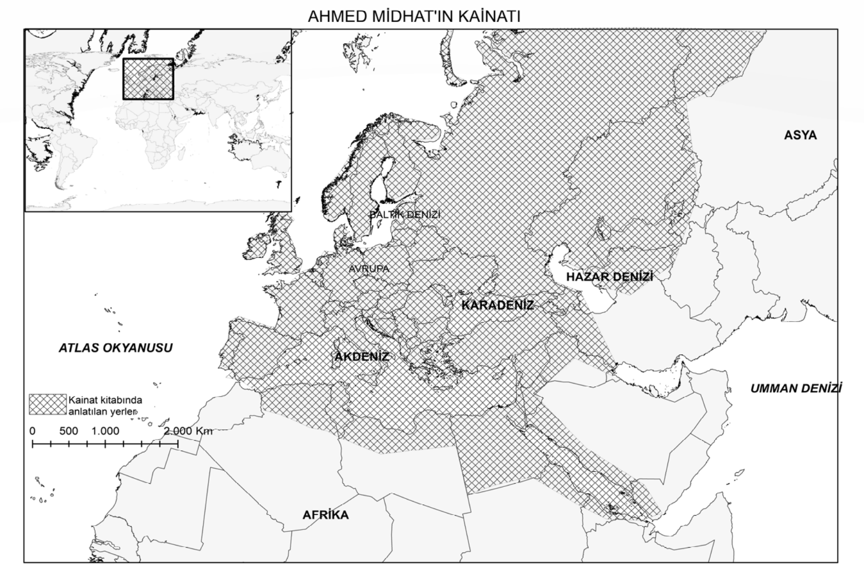


Harita 1. *Kâinat* kitabında yer verilen ülkeler [Haritadaki taralı alanlar o dönemki sınırlarla güncel sınırlar arasında farklılıklar olduğundan ve o dönemki ülke sınırlarına dair dijital konumsal değerler belirlenemediğinden yaklaşık olarak verilmiştir.]

| | Ülke | Sayfa Sayısı | | Ülke | Sayfa Sayısı |
|---|---|---|---|---|---|
| 1 | İngiltere | 127 | 9 | Avusturya | 62 |
| 2 | Danimarka | 78 | 10 | İsviçre | 48 |
| 3 | İsveç-Norveç | 98 | 11 | Portugal[25] | 64 |
| 4 | Rusya | 120 | 12 | İspanya | 110 |
| 5 | Fransa | 171 | 13 | İtalya | 111 |
| 6 | Belçika ile Flemenk (Pe-Yi-Ba) | 67 | 14 | Yunanistan | 62 |
| 7 | Almanya | 94 | 15 | Devlet-i Osmani | 350 |
| 8 | Hükümet-i Cermanya | 78 | | Mukaddime | 58 |
| | | | | **Toplam** | 1698 |

Tablo 2. Kâinat Kitabı Ciltlere Göre Konu Dağılımı

Böyle bir yazım planını coğrafyanın tarih anlatımındaki önemini vurgulayarak gerekçelendirir. Ahmed Midhat okyanuslar ve ötesindeki bilinen üç büyük kıtayı ve hatta eski dünyanın Afrika'sını bile bu 15 ciltlik esere dâhil etmemiştir. Bunula ilgili olarak İngiltere cildinde bir açıklaması vardır. Bu açıklama Ahmed Midhat'ın başka ciltler de yazmayı tasarladığını düşündürür. İngiltere'nin sö-

[25] Portekiz'in adının böyle olması gerektiğini belirterek nedenleriyle açıklar.

mürgeciliğinden söz edip, başka kıtalardaki topraklarını daha sonra ele alınacağını bildirir.

> İngiltere devletine tabi' daha bir takım müstemlekat olup fakat bunlar Asya ve Afrika ve Amerika ve Avustralya gibi sair kıtalarda bulunduklarından ve bunların ahval-i coğrafiyye ve tarihiyeleri inşaallahtaâla başka başka ciltlerde gösterileceğinden burada yalnız nefs-i İngiltere ülkesinin ahval-i coğrafyasıyla ve anın dahi bu derecesiyle iktifa eylemek lazım gelmiştir.[26]

Buradan serinin bu haliyle planlanmadığını daha tamamlanmamış olduğu anlaşılabilir. Serinin ilk cildinde konu İngiltere'dir. Sadece ilk cildin girişinde el yazısı ile "birinci kısım Avrupa" ve "Birinci kısmın birinci cildi İngiltere" ifadeleri yazılıdır. Bu iç kapak bilgileri diğer ciltlerde baskı harfleri ile yazılmış olarak devam eder. Dolayısıyla serinin birinci kısmı Avrupa'ya ayrılmıştır. Son iki ciltte Asya'da toprağı olan Rusya ve Osmanlı devletlerinin Avrupa'da da toprakları olması gerekçe gösterilerek burada ele alındığı açıklanmıştır. Eserin kapağındaki birinci kısım ifadesi serinin tamamlanamadığını gösterir.

Eserin coğrafyayı ilgilendiren kısmı her cildin giriş kısımlarında yer verilen metinlerdir. Bu metinlerde de görülen genel düşünce, bilimin araçsallığı ile ilgilidir. Zira hem tarih hem de coğrafyayı terakkinin bir parçası saymaktadır. "Tarih ne kadar tafsilat verirse versin onun itmamını mutlaka coğrafyadan beklemelidir"[27] Terakki ise ilimde ve fende gelişmiş olan yerleri öncelikli olarak tanımaktan geçer. Bu nedenle dünyayı tanımlarken önceliği bu ülkelere tanımıştır. Her ciltte daha ağırlıklı olarak tarih ile ilgili kısımlar yer almıştır. Bu kısımları da ülkelerin önemine göre ayrıntı verilmiş, bazı ülkelere daha çok sayfa ayırılmışken Danimarka, İsviçre gibi ülkelerin tarihlerine daha az yer vermiştir. Tarih kısmı siyasi tarih anlatımı şeklinde daha çok hanedanlıklar ve yönetim üzerine odaklanmış görünür. Bu ülkeleri neden ele aldığını gerekçe göstererek açıklar. Bu gerekçelerde yine fayda ve gereklilik vurgusu vardır. Örneğin Rusya'nın büyük ülke olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin komşusu olması vatani menfaat gereği daha fazla ayrıntıyı hak eder.

> İş bu kütüphane-i tarihiyede her devlet için ahval-i tarihiyeyi hikayeye şurû etmemizden mukaddem mücemmil ve muhtasıra-i malumat –ı coğrafya i'ta etmek kararım iktizasından olmasıyla bu karara şurû etmekte olduğumuz Rusya tarihinde dahi tevfik-i hareket edeceğim der-kardır. Hatta Memalik-i Mahsura-yı Osmaniyeye hemcivar ve hem hudut olan devletler ile sebkat eden politika ve muamelat-ı mütteba-ı harbiyemiz cihetiyle muteber ve memduh kari'lerim yani sevgili ihvan ve tanışık içinde suret-i mahsusada vatan menfaati bulacaklarından ve bu ise bu misilli hem civar olan devletlerin gerek ahval-i coğrafya ve gerek ahval-i tarihiyyesinde diğer ciltlerde olduğu kadar ihtisar ve icmali ihtiyar etmeyip biraz daha izahat ve tafsilat i'tasını istilzam eylediğinden bu ciltte Rusya ülkesinin

---

[26] Ahmed Midhat, *Kâinat*, İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1288, 9.
[27] Akt. Kefeli, "Ahmed Midhat Efendi'nin …", 72.

> hem ahval-i coğrafyasınca ve hem de hususat-ı tarihiyesince sair ciltlerden daha ziyadece tafsilat vermekliğim lazım geliyor.[28]

Kâinat serisi ile ilgili verilen genel bilgiler kapsamında İtalya cildinde görülen iki sayfanın kapatılmış olması konusu belirtilecektir. Bu boşluklar metinlerde bir kopukluk oluşturmamaktadır. Bu ciltte 4 ve 5. Sayfanın yerine beyaz kâğıt yapıştırılmış ve numaralandırma sonraki sayfadan devam ettirilmiştir. İlk beyaz kâğıtta latin harflerle "Ahmet Midhat, *Kâinat* I. kısmına, İst: /298" notu bulunur. Böyle bir boşluğa neden gerek duyulmuştur ya da bu kapatılan sayfalarda ne vardır kim kapatmıştır bilinmemektedir.

*Kâinat* serisinin sonunda bir de fihrist hazırlanmıştır. Serinin 5 ve 6. ciltlerinde (Fransa, Pe Yi Ba-Belçika ve Flemenk) fihrist ilk sayfalarda verilmiştir. Diğer ciltlerde fihrist en sonda yer alır. Farklı uzunluktaki giriş bölümleri içinde en uzunu, Devlet-i Osmani cildinde yer almaktadır.

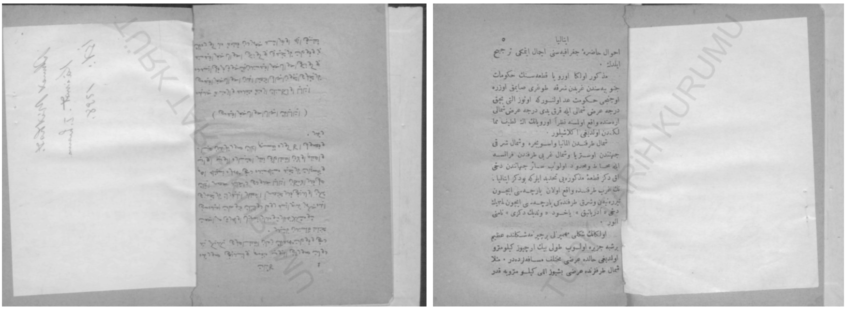

Resim 6: *Kâinat* İtalya Cildi 4 ve 5. sayfalar

## III. *Kâinat* Kitabının Mukaddimesi

*Kâinat* kitabının ciltleri üzerine yapılan değerlendirmeden sonra giriş yapmak ve okuyucuya genel bir çerçeve çizmek amacıyla yazılmış olan "mukaddime" cildi ayrıca ele alınmıştır. Bu kısımda Ahmed Midhat'ın dikkat çeken görüşleri tarihçilik anlayışı, evrenin nasıl oluştuğu konusunda verdiği bilgiler vardır. Özellikle dünyanın yaratılma süreçlerini iki farklı bakış açısıyla yani Tevrat'taki yaratılış bölümü ve dönemin âlimlerinin iddialarını bir arada vererek açıklamaya çalışması fikir dünyası ve bilim anlayışını ortaya koyma bakımından değerli bulunmuştur.

İncelenen cildin girişinde başlık altında "Hilkat-i 'âlem ve intişâr-ı ben-i âdem hakkında kitab-ı mukaddes ile hükemâ-i tabî'atın re'ylerini bilhâkime 'âlemin taksimât-ı ahîresi hakkında ba'zı ma'lumât-ı câmi'dir" şeklinde uzunca bir açıklama ifadesi yer alır (Resim 6a).

[28] Ahmed Midhat, *Kâinat-Rusya*, 2.

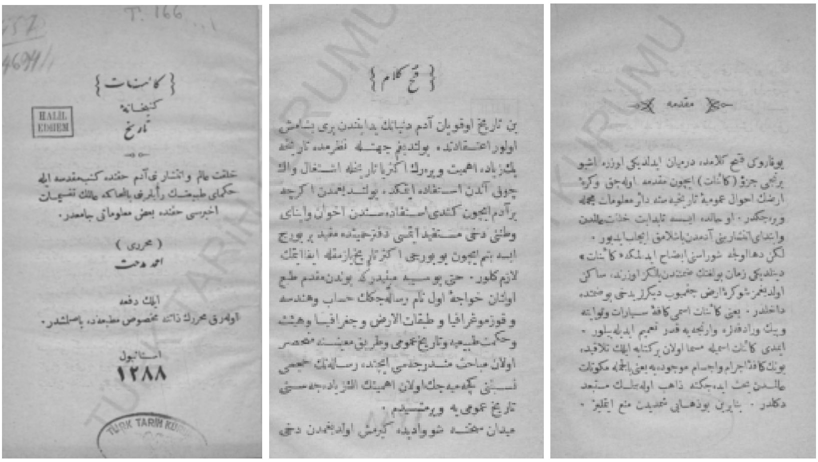

Resim 7: *Kâinat*, 1288 tarihiyle basılmış olan ilk sayfa, ikinci sayfa ve "ر" harfine denk gelen sayfa.

Bu cildin sayfa numaraları harfler ile verilmiş olup en son "س ١" harfleri ile bitirilmiştir. İlk sayfadan sonraki sayfada *Feth-i Kelâm* başlığı ile 3 tam bir yarım sayfadan oluşan bir önsöz bulunur. *Feth-i Kelâm*'in ilk cümlelerinde şu ifadeler geçer:

> Ben tarih okuyan âdem Dünyanın bidâyetinden beri yaşamış olur. İ'tikadında bulunduğum cihetle nazarımızda tarihe pek ziyâde ehemmiyet vererek ekseriya tarihle iştigal ve en çok ondan istifâde etmekte bulunduğumuzdan eğer çi bir âdem içün kendi istifadesinden ihvân ve ebnâ-i vatanını dahi müstefîd etmesi defter-i hamiyyetde makbul bir borç ise benim için bu borcu ekseri tarih yazmakla ifâ lazım gelir.[29]

Ahmed Midhat metninde bu ifadelerin hemen arkasından, tarih hakkında yazmaya diğer alanlarda yazmaktan daha fazla ağırlık verdiğini, diğer kitapları arasında en çok yeri bu alana ayırdığını bu nedenle de böylesine kapsamlı bir çalışmaya giriştiğini ifade eder. Tasarlanan bu eser, sadece Osmanlı topraklarında değil dünyanın diğer yerlerinde de benzeri olmayan nitelikte olacaktır. Bu eserde kürenin bütünü üzerinde düşünerek bir tarih yazılması planlanmıştır. Bu kurala uygun olarak da diğer ciltlerde takip edeceği usulü açıklama gereği duyar. Ahmed Midhat'a göre Dünyanın o zamanki siyasi sınırları içinde var olan devletlerin tümünün tarihinin ele alınması gerekir. Böylelikle bütüncül bir tarih anlayışı oluşacağını düşünür. Tarih anlatımını coğrafi taksimat üzerine kurgular, bunu bir mekân sınıflandırması da yaparak açıklar. Mekânı önce Avrupa, Asya, Amerika ve Avustralya şeklinde beş kıtaya böler. Ardından sıra ilk Avrupa'dan başlamak koşuluyla her kıtada bulunan ülkelerin anlatımının yapılması düşü-

[29] Ahmed Midhat, *Kâinat Mukaddime*, Muharririn Zatına Mahsus Matbaada Basılmıştır, İstanbul, 1288, ١.

nülmüştür. Kıtalarda bulunan devletlerin o zamanki sınırları içinde bulunan alanı esas alırken bu alanda geçmişten o güne bilinen tüm tarihi olaylar kapsanır. Böylelikle tarih anlayışını bir çeşit "*devletlerin tarihi*" yerine sınırla belirlenmiş "*yerlerin tarihine*" dönüştürür. *Feth-i Kelâm* kısmını olası hatalarından dolayı af dileyerek bitirir.

*Mukaddime* başlığı altında diğer ciltlerde yer vermeyeceği ancak ciltlere geçmeden mutlaka bilinmesi gereken bazı bilgileri açıklar. Bu bilgiler esasen dünyanın insanlardan önceki yaratılışını açıklayan ve ilk insanların durumu hakkında bilgi veren alıntılardan oluşur. Zaman zaman alıntılar arasına kendi düşüncelerini açıklayıcı yorumlayıcı ve hatta kimi yerde uzlaştırıcı bir dil kullanır. Mukaddimenin girişindeki;

> Yukarıki feth-i kelâmda dermiyân edildiği üzere iş bu birinci cüz' (*Kâ'inât*) için mukaddime olarak ve Küre'-i arzın ahval-ı 'umum'-ı tarihiyyesine dair ma'lûmât-ı mücemmile verilecektir. O hâlde işe tâ bidâyet-i hilkat-i 'âlemden ve ibtidâ-i intişâr-ı benî âdemden başlamak icâb ediyor.

ifadeleri, tıpkı kitabın adının *kâinat* olmasındaki kasıtta olduğu gibi insanlık tarihinin ve yeryüzünün oluşum süreçlerinin bir arada ele alınacağını bu iki durumun birlikte açıklanacağını gösterir. Yapılan açıklamalarda kâinatın insanlık tarihiyle kıyaslandığında çok daha kapsamlı bir içerikle anlatılabileceği, özellikle dünya dışındaki diğer gök cisimlerinin bahsinin çok yer tutacağı, bu nedenle de en azından insanların evi olması hasebiyle yer kürenin tarihinden söz edileceği belirtilir. Dünyanın oluşumunu ve insanın yaratılışını birbirinden ayırarak, insanın yaratılışının, dünyanın yaratılışından sonra olduğu konusuna değinir. Bu konuda zıt düşüncelerin ve tartışmaların pek çok kereler olduğunu belirterek tarafsız bir gözle açıklama getirir. Ona göre, eğer dünya yaratılırken insan yok idiyse insanın olmayan bir şeyi bilmesi de düşünülemez. Dolayısıyla insanın 'âlem yaratılırken yaratılmış olması mantıklıdır. İlk insanların okuma yazma bilmeden dağlarda, orman ve mağaralarda yaşamları, herhangi bir şeyin üzerine yazıp çizmek şöyle dursun, buğdayı eti dahi pişirmeden yiyor olmaları nedeniyle, Ahmed Mithad'a göre "birinci babalarımız hilkat-ı 'âlem hakkında bilgi nakletmemede ma'zur" görülmüşlerdir.

Bu genel girişten sonra gelen metin, karşılıklı soru cevaplar halinde ilerletilmiştir. İlk olarak "Acaba âlemin yaratılması konusunda elimizde hiç kanıt yok mudur?" sorusu sorulur. Sorunun cevabı metnin devamında da sıklıkla görüleceği üzere bu konuda birbiriyle ittifak edemeyen iki kaynaktan alıntılarla cevaplanır. Birincisi kitab-ı mukaddesenin yaratılış hakkında verdiği malumat, ikincisi ise onun tabiri ile "*müdekkikîn-i hükemâ ile muhakkıkîn-i 'ulemâ*" nın fen yardımıyla ortaya çıkardıkları bilgilerdir. Bu iki görüşü insan aklı ile tartışmanın ve âlemin yaratılışı konusunda bir orta yol bulmanın sorun olmayacağı belirtilerek devam edilir. Tevrat'ın yaradılış konusunda daha ayrıntılı bilgi vermesinden dolayı ondan alıntı yaparak ilerleyeceğini açıklar. Tevrat'ta belirtilen 6 günde yaratılma anlatımını alıntılarla metne ekler. Burada verilen bilgilerin doğruluğu konusunda Kur'an-ı Kerim hükümleri bakımından bir sorun olmadığını, ancak fen ehlinin söylediklerinin "*bir defacık olsun*" gözden geçirilmesinin de men edilmediğini

söyler. Hatta eğer fen ehlinin söylediklerini batıl görürsek/ya da çürütebilirsek bu aynı zamanda Kitab-ı mukaddes'teki anlatılanların teyit edilmesi gibi bir fayda da getirecektir diyerek bu konunun tartışılmasını olumlu görür.

İnsanın yaratılışı ile ilgili ilk ihtilaf olarak Hz. Adem'in dünyaya gelişinin kutsal metinlerde belirtildiği gibi sekiz bin sene değil de yüz bin sene önce olmuş olabileceği konusudur. Dünyanın yaratılışının ise tabakatü'l-arz (jeoloji) bilimine göre milyonlarca yıl önce gerçekleşmiş bir olay olacağının öne sürüldüğünü belirtir. Bu bilgi üzerinde bir hakem gibi iki bilgi için yorum yapar. Bir yandan *Tevrat*'ta belirtilenleri kabule mecbur olduğunu söyler öte yandan "*bana izin verin bu fennin söylediklerini biraz tartışayım*" der. Yerkabuğunda yer altından çıkan sıcak sular ve bu suların ısınmasını sağlayan kaynağı sorgular. Daha sonra yer yuvarlağının sonradan soğuyup bir kabuk oluşturmasını ve yer kazıldıkça ısının artmasını delil gösterir. Yerin kızgın bir küre iken soğumasını, kabuk oluşmasını, suların buharlaşmasını, yağmurların oluşup büyük çukurları doldurmasını ve kabuk oluşup kalınlaşınca bitkilerle hayvanların husule gelmesini anlatır. Bu bilgileri anlattıktan sonra "insan bir kere bunun muhakemesine girişirse öyle kolaylıkla ret olunur şeyler olmadığı dahi görülür"[30]der. Sonrasında insanın yaratılarak gelişip çoğaldığını belirtir.

Tartışmanın tarihin konusundan çıkma riskine rağmen, fennin açıkladığı şekliyle bitki ve hayvanların oluşumu hakkında da bilgi vermenin böyle bir kitapta yer almasının zorunlu olduğunu belirtir. Fosillerden örnek vererek bu kanıtların bir zamanlar yaşayan hayvanlara ve bitkilere ait olması nedeniyle dünyanın zaman içinde gelişip büyüdüğünü söyler. O zamanki hayvanların şimdiki hayvanlara benzemediğini daha cüsseli olanların varlığı ile bitkilerin de böyle olduğunu delil gösterir. Dolayısıyla dünyanın oluşumunun milyonlarca yıl sürmüş olabileceğinin akla yatkın olduğunu her ne kadar *Tevrat*'a inanmak zorunda olunsa da bu fikirleri de ret edemeyeceğini söyler. Bu durum karşısında kendisini "iki cami arasında kalmış beynamaza" benzeterek "böyle mi kalalım?" diye sorar. Cevabı da hemen verir; "Hayır biz de düşünerek aklederek hareket edelim" der. Bundan sonra iki görüşü birbiriyle karşılaştırarak akla yatkın olan ve olmayan yönlerini açıklar. Örneğin *Tevrat*'ta cennetten bir ırmağın çıktığını ve dört şubeye ayrılarak bunların Seyhun, Ceyhun, Nil ve Fırat olduğunun söylendiğini aktarır. Ama "bugünkü fenle biz bu ırmakların kaynaklarını nasıl oluşup nerede denize ulaştıklarını bildiğimiz için bu bilgi akla yatkın değildir" ifadelerini kullanır. Burada "*Tevrat*'ı tekzib mi edelim? Haşa!" çıkışı ile kutsal kitapları da tamamen reddetmez. Devamında görüşünü sağlamlaştırmak adına bu konuda daha kesin bilgiler vermesine rağmen *Kur'an*'dan örnek verip bazı İslam âlimlerinin bile farklı yorumlarının olduğunu belirtir. Örneğin güneşin doğuş ve batışının meleklerin güneşi sandal içine koyup tan ile gurub arasında gezdirmeleri ile açıklaması gibi. Âlimlerin böyle açıklamalarının olabileceğini ama bunu ayıplamadıklarını söyler. Bu iki farklı görüşün neden kaynakladığını kendi zihninde tartışır. Zira biri iman ettiği gerçekler diğeri çok değer verdiği besbelli olan bilimsel

30 *Kâinat*, *Mukaddeme*, ج ك

çıkarımlardır. Bu nedenle uzlaştırma çabası önemlidir ve bulduğu açıklama din âlimleri ile fennin anlaşmazlığının zaman kavramındaki farklı bakıştan kaynaklanabileceğidir. Ahmed Midhat, *Tevrat*'taki yaradılış bahsinde kast edilen 6 günün bilinen 24 saat olmadığını savunurken Mustafa Ahteri'nin lügatine atıfta bulunur. [31] Sonra da bu lügatten aldığı ilhamla 6 gündeki yaratılış anlatımı ile fennin dünyanın oluşumu aşamalarını birbiriyle uzlaştırır.

Dünyanın yaradılışını bu şekilde açıkladıktan sonra böyle bir kitapta insanın yaradılışının da anlatılması gerektiğini, aksi halde eksiklik olacağını belirtir. Bu bahsi de aynı usulle hem *Tevrat* hem de dönemin bilim adamlarının görüşlerini birlikte vererek sunar. Önce *Tevrat*'taki yaradılış anlatımını verir. Tanrı'nın dileği üzerine melekler vasıtasıyla bir kısım toprağa insan şeklinin verildiğini, sonra da ona ruh üflenerek Âdem olarak isimlendirildiğini, bir miktar cennette yaşadıktan sonra Havva'nın yaratıldığını ve sonrasında cennetten çıkarıldıklarını sırayla anlatır. Bu bahsin sonunda bu anlatılanların insanın anlamasının zor konular olduğunu fehm ve izah etmenin güçlüğünü belirterek, insanların bunu düşünmeyerek böyle olduğunu kabul ettiklerini söyler.

Daha sonra elmanın içinde büyüyüp gelişen kurtçuk örneği ile açıklamalara başlar. Bunları "… Neşv ü nemâ bulmakta olan her vücut gitgide bir dereceye gelir ki ondan diğer vücutların husulü için dahi bir istidat peyda olur"[32] ifadeleri ile tamamlar. Kutsal kitaplarda anlatılan yaratılış hikâyesi ile ilgili olarak esasen bir gelişim süreci olduğunu belirtir. Hatta iki düşünceyi uzlaştırmak için, insanın ruhunun daha sonra üflenmiş olabileceğini "her halde kendisine ruh gelmeksizin bir kere insan suretini bulmuş da sonradan ruh gelmiş olması adeta bedihi gibi bir şeydir" ifadeleri ile açıklar. Ahmed Midhat'a göre yaratılma, cennetteki yaşam, Hz. Havva'nın yaratılması cennetten çıkarılma ve dünyadaki yaşam zaten kendi içinde bir değişim içermektedir.

Metnin bundan sonraki kısımlarında Hz. Adem'in yaratılması sonrasında insanın yeryüzünde çoğalıp yayılmasını nakleder. *Tevrat*'taki ilgili kısmı verir sonra da ilim ehlinin görüşlerini alıntılar. Karşıt olarak gösterilen diğer görüşe dair alıntı şöyledir:

> Ben-i beşerin babası olarak ve validesi olarak bir de Havva hilkatini bahsin haricinde tutup, rûy-ı 'arzda hayvanat-ı sâire nasıl bir ilk baba ve takdir olunmadığı halde intişar etmiş ise insanların dahi aynıyla o süratte münteşir olduğunu istihraç ederler ve derler ki ben-i beşerin bidayet ha-

---

[31] Bu konuyu Lugat-ı Ahteri'ye dayandırarak açıklar. Ahteri Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir* (Hazırlayanlar: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak), TDK Yayınları, Ankara 2009. "1496 yılında Afyon'da doğan Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Ahterî tarafından 1545 yılında telif edilen Arapça-Türkçe bir sözlüktür. Çok sayıda baskısı bulunan ve günümüze kadar toplam yirmi yedi baskısı yapılan bu eserin, 709 sayfadan oluşan ilk baskısı, 27 Nisan 1827 yılında Matbaa-i Âmire'de yapılmıştır." Mustafa Güneş, "Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-i Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Kütahya Özel Sayısı*, 2014, 34.

[32] Ahmed Mithad, *Kainat,* م ه

> linde ve huş-ı sâireden hiçbir farkı olmayıb dağlarda ve ormanlarda ve bir hal ü vahşiye içinde gezerler idi.[33]

Alıntı olarak verdiği metinlerin arasına kendi açıklamalarını da ekler. Burada insanoğlunun metinde belirtilen şekilde, önce hayvanlar gibi yaşamasını akla yatkın bulur. Daha sonra bir araya gelerek topluluk oluşturduklarında buğdayı ekip biçmeyi ve eti pişirmeyi öğrendiklerini ekler:

> Bu halde insanların medar-ı tea'yyüşü suda ve ete ve bir de tabia't güya suret-i mahsûsada olarak halk etmiş gibi hurma ve kestane ve sair bu misüllü esmar-ı mağduyeye münhasır idi ki insanlar hayvanat-ı sağmayıb adeta emmekde ve eti pişirmeyib çiğ olarak yemekde ve meyveleri dahi şimdiki gibi halet-i tabiyesiyle tenavül eylemekde oldukları ihtimali 'akrebdir.[34]

İnsanların bir araya gelerek topluluklar oluşturup kendilerini geliştirmeleri ilk uygarlıklardan biri olan Sümer'den örnekler vererek anlatılmıştır. Babil kulesi gibi eserlerin yapılmasını da bu gelişime bağlar. Ahmed Mithad, "işte insanların hayvanat aleyhinde istimal eyledikleri ağaçtan ve taştan masnu eslihânın muahhara alet-i cerhe tahvil etmesine lüzum gösteren hal dahi budur"[35] ifadeleri ile insanoğlunun ilkel bir halden gelişmiş bir topluma dönüşümünü açıklamış olur. İnsanların ilk ortaya çıktıkları yerin Hint ve Çin tarafında olduğu bir göktaşı çarpmasıyla dünyanın sel baskınları ve felaketlere sahne olduğunu belirterek daha sonra insanların bir süre sularda dolaşıp karaya Basra yakınlarında çıkmalarını anlatır. Bu konuyu Hz. Nuh'un hikâyesi ile birleştirerek şöyle bitirir; "… ve Evlad-ı Nuh'un birinci nişanesi bulunan Babil kulesinin 'Irakda ve Bağdat civarında bulunması dahi bu te'vili te'yid için makam-ı isbatda irad edilebilir."[36]

İnsanoğlunun yeryüzünde yayılmasını, her iki kaynaktan alıntılarla sunarken hakem olarak, "… bunun bi'l-muhâkeme meydana bir netice-i sahihâ çıkarmaya değeri olmadığından sözü uzatmaya hacet görmedik"[37] ifadeleri ile sonlandırır. Daha sonra insanlık tarihinin ilk medeniyetlerini yerleşik hayata geçiş ve devletleşme sürecini kısaca açıklar. Bugünkü coğrafi taksimata göre her ülke için bir tarih-i hususi yazarak, toplamda genel bir dünya tarihi bütünlüğüne ulaşılmış olacağını belirtir.

Ahmed Midhat Efendi'nin *Mukaddime*'de izlediği yol iki ayrı fikri okuyucuyla paylaşmak ve bunlarla ilgili olarak kendince akıl yürütmek şeklinde olmuştur. Alıntıları tırnak içinde kendi görüşlerinden ayırmış ve her alıntıdan sonra okuyucu için bir açıklama yapmıştır. Osmanlı'nın 19. yüzyılında en önemli düşünsel uğraşı olarak belirtilen modern bilime ait düşüncelerle İslami inançları uzlaştırma çabası bu giriş metninde *Tevrat* ve ilim ehlinin görüleri üzerinden yapılmış-

---

33 Ahmed Mithad, *Kainat*, ون

34 Ahmed Mithad, *Kainat*, ون

35 Ahmed Mithad, *Kainat,* ن ز

36 Ahmed Mithad, *Kainat,* ن ح

37 Ahmed Mithad, *Kainat,* ن ح

tır.[38] *Kur'an*'a atıf birkaç yerde ve sınırlı düzeydedir. Yazar -*Tevrat*'ı red etmemek kaydıyla- akla uygun örneklerle birbirine benzer ve uygun yönleri ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda incelenen giriş metnindeki görüşleri ile Osmanlı'nın batılılaşma macerasına özgün bir bakış getirdiği açıktır.

## IV. Ahmed Mithad'ın Coğrafya Anlayışı

19. yüzyılda Osmanlı'da, coğrafyanın gelişimi istenilen düzeyde değildir. Ahmed Midhat bu bilimi halka tanıtmanın önemli olduğunu düşünmüştür. Coğrafyayı bir aydınlanma aracı olarak görmüştür. Bu nedenle Ahmed Mithad'ın yazar olarak dayandığı temel eksenler ortaya konacaksa bunların dil, coğrafya ve tarih olduğu söylenebilir. Zira yazarlığı, çevirmenliği ve üretkenliği onun dil konusundaki gücünü gösterirken, yazdığı tarih kitabı ve burada belirttiği görüşleri onun tarihle bağını açıklar. Her iki konuyu da ustalıkla mekân bilgisine dayandırarak, adeta ete kemiğe büründürmesinde kullandığı eksen ise coğrafya olmuştur.

Coğrafya ile ilgili eserleri *Fünun-ı Coğrafya*, *Hâce-i Evvel Coğrafya Maddesi*, *Dünya Coğrafya Istilahatı*, *Dünya Amerika*, *Dünya Asya*, *Dünya Afrika-Avustralya*, *Acayib-i Alem* olarak sıralanabilir.[39] Bu eserlerden *Fünun-ı Coğrafya* coğrafyanın tanımlandığı, Coğrafya-yı Felekî, Coğrafya-yı Tabiî ve Coğrafya-yı Siyasi olarak üçe ayrıldığı bir eserdir. Eserde coğrafyanın sınırlarının yeryüzü olduğu belirtilirken, diğer bilimlerle ilişkisi -örneğin astronomi gibi- ona göre belirlenir. Bir yer tanımlanırken önce konumundan yani enlem ve boylam özelliklerinden söz edilmesi gerektiğinin en doğru hareket olduğunu ifade eder. Bu eserde aynı zamanda coğrafya tarihi ve tarihi coğrafya ile ilgili bilgiler vererek coğrafyanın geçmişinden bu güne geçirdiği gelişim ve değişimleri coğrafyayı kadim ve coğrafyayı cedid olarak iki ana kısımda inceler. Diğer eserleri olan *Hace-i Evvel*'deki coğrafya maddesi dünya ülkelerini anlatırken, Dünya serisindeki *Coğrafya Istılahatı* bölümü coğrafya terim ve kavramlarını içine alır. Bu kapsamda coğrafi roman olarak da nitelenen[40] *Acayibü'l Âlem*'den de kısaca söz etmek gerekir. Bir seyahat romanı olan eserde, Suphi ve Hicabi karakterleri üzerinden İstanbul'dan, Moskova ve Novaya Zemlya Adaları'na, oradan Londra, Fransa, Almanya, Avusturya, Tuna, Varna ve İstanbul'a dönüş şeklinde bir güzergâh çizilir. Yazar tarafından belli bir bilinçle oluşturulmuş olan bu rota hem mekâna dair doğal özelliklerin çeşitlenmesini sağlayacak şekilde kuzey güney doğrultulu seçilmiş, hem de beşeri niteliklerin çeşitliliğini göstermek bakımından bir Avrupa turu gibi tasarlanmıştır. 1867'de başlayan yolculuk hikâyesinde, Mütererrfika'nın *Cihannüma*'nın girişinde kullandığı ev alegorisinin kullanıldığı görülür. Dünyayı insanın

[38] Demir, *Philosophia Ottomana*, 498-524.

[39] Koz. "Ahmet Midhat Efendi'nin…", 160-173; Serap Aslan-Cobutoğlu, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Karadeniz ve Çevresi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış doktora tezi, 2014, 164.

[40] *A.g.e.*, 135.

evine benzetirken, keşiflerle ortaya çıkan yerleri bu evin odaları olarak niteleyip hiç insan evinin odalarını bilmez mi? diye sorar. İnsanın kendi evinde misafir gibi yaşamaması gerektiğini belirtir.[41] Bu düşünce dönemin modern coğrafyacılığında ve kartografya algısında var olan dünyanın tümünün üzerinde düşünülmesi, tasvir edilmesi geleneğine uyar. Ahmed Midhat'ın gerek coğrafya ile ilgili eserlerinde gerekse romanlarında sergilediği yer bilgisi hayranlık uyandırır.

Doğrudan coğrafya ile ilgili olan kitaplarında verdiği bilgilerden bu bilimin içeriğini ve güncel durumunu takip ettiği açıktır. Her ne kadar kimleri takip ettiğine dair bir bilgiye ulaşılmasa da insan mekân etkileşimi ve tarih coğrafya bütünlüğü ile ilgili fikirleri aynı dönemde yaşayan ünlü coğrafyacı Carl Ritter (1779-1859) ile benzeşir. Tarih ve coğrafyanın kardeşliği vurgusu Ritter tarafından da yapılmıştır.[42] Kâinat serisinde verdiği coğrafi bilgilerde daha ziyade ülkeler coğrafyası bilgileri yer alır. Elbette bunun da Avrupa'da meydana gelen gelişmelerle ilgili olarak anlaşılır bir nedeni vardır.

Avrupa coğrafyacılığının gelişiminde 19. yüzyıla damga vuran iki temel kavram vardır. Bunlar keşifler ve yer ölçümleridir.[43] Keşiflerin bu yüzyıldaki öznesi iç kısımlarına girilememiş olan Afrika'dır. Bu noktada da Afrika'nın iç kesimlerini gezerek raporlayacak coğrafyacılar ve coğrafya bilimi kritik önem taşımaktadır. Verilen bilgilerin haritalanması her zamankinden önemlidir ve ölçümlerin gerçeğe en yakın şekilde olması ölçümlerin kesinliğine bağlıdır. İşte Ahmed Midhat'ın eserlerinde coğrafi bilginin öğrenilmesinde vurgulanan seyahat, harita ve kitap aynı zamanda o dönemin en temel kavramlarıdır. Coğrafya için diğer bir konu 19. yüzyılda Avrupa'nın Dünya sahnesindeki konumudur. Devletlerin dünya sahnesine çıkışları ve birbirleri ile etkileşimleri, tarih kadar coğrafyayı da ilgilendirmiştir. Friedrich Ratzel (1844-1904) Politik Coğrafya adlı eserinde devletler ve yaşam alanlarını organizmaya benzeterek devletlerarasında bir büyüme ve yaşama savaşını işaret etmiştir.[44] Bu coğrafyanın araçsallığına bir süreliğine hizmet edecek olan jeopolitik ve coğrafya ilişkisinin doğmasına neden olmuştur. Böylelikle coğrafya, ilkçağlardan bu yana olduğu gibi devletler için çok önemli bir bilgi durumuna gelmiştir. Söz konusu durum Ahmed Midhat'ın gözünden kaçmamış, incelenen eserde de vurgulanan bir durum olmuştur.

Ahmed Midhat'ın coğrafya anlayışında, mekân algısı ile ilgili dikkate değer tespitler vardır. Farklı kültürlerin kendilerini ifade etmek için hazırladıkları haritalarda merkeze kendilerini yerleştirmelerini örnek göstermiştir.[45] Bu örneği Avrupa'da coğrafya alanında yaşanan gelişmeleri yakından takip etmesi ile ilişkilendirmek mümkündür. İçeriği tarih olan bir kitapta böyle bir konunun yer alması mekânın ne derece önem kazandığının da göstergesidir. İnsanın sadece

---

[41] *A.g.e.*, 177.

[42] Nazmiye Özgüç ve Erol Tümertekin. *Coğrafya*. 2000, 125.

[43] Keltie Scott. *History of Georaphy*. ForgottenBooks 2013, Originally published London: Watts & Co, 1913, 135. www.ForgottenBoks.org/apps

[44] Özgüç ve Tümertekin, *Coğrafya*, 138; Tim Cersswell. *Geographic Thougth a Critical Introduction*. United Kingdom: Wiley-Blackwell, 2015.

[45] Yıldız. "Ahmed Midhat…".

yaşadığı yer değil, dünyanın birçok alanını da görmesi ve tanıması gerektiğini belirtmiştir. Eserlerinde öğretici üslubuyla birlikte birçok örnek görmek mümkündür. "Ey insanoğlu bir coğrafya haritasına hiç nazar-ı ibretle bakmıyor musun?"[46] derken, dünyayı tanımak için hiç olmazsa haritalara başvurulmasını öğütlemiştir. Bizzat seyahat ve tetkik gezileri dışında haritalar ve kitaplar aracılığıyla da dünyanın öğrenilebileceğini vurgulamıştır.[47] Böylelikle coğrafyanın temel eksenleri olan gezi gözlem ve harita okumayı herkes tarafından benimsenmesi gereken bir yaşam tarzı olarak halka yaymaya çalışmıştır. Coğrafyayı şiddetle ihtiyaç *-eşeddü ihitiyaç-* olunan bir bilim olarak görmüştür. Ayrıca, haritaları "resmü'l-arz" olarak tanımlarken, haritaların ya da çizimin coğrafya için önemine gönderme yapmıştır. Coğrafyanın dünyadaki ülkelerin yönetim biçimleri, halkın kültür düzeyi, ülkelerin gelişme düzeyini tanıma, stratejik açıdan önem taşıyan yerleri belirleme gibi konularda önemli olduğunu ifade etmiştir.[48] Tarih araştırmalarında coğrafyanın vazgeçilmez olduğunu belirtmiş aynı zamanda siyasi bir ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Midhat'ın "Size âlemi böyle gözünüzün önüne açılmış gibi bir harita eder"[49] söylemi coğrafyanın dünyayı tanımanın en önemli aracı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada incelenen *Kâinat* adlı eser bir tarih kitabı olmasına rağmen eserin her cildinde konu edilen ülkenin coğrafi özelliklerinden öncelikle söz edilmiştir. Bir yerin tarihini anlayabilmek için önce coğrafi özelliklerinin bilinmesi gerektiğini vurgulayarak konuya başlanması önemlidir. Burada, aynı yüzyılda Avrupa'da coğrafyanın tarih disiplininin bir alt dalı ya da onun içinde bir alan olması düşüncesi üzerinde durmak gerekir. Bu düşünce yüzyılın sonlarına doğru coğrafyanın ürettiği ve işlevselliğini güçlendiren politik gerekçeler sayesinde üniversitelerde ayrı bölümler kurma şeklinde değişmiştir.[50] Ancak tarih ve coğrafya ilişkilendirmesi her iki disiplin için bugüne kadar devam etmiştir.

Bir diğer konu edebiyat ve coğrafyanın birçok yönü ile karşılıklı ilişki içinde olmasıdır. Örneğin bir mekânın tasvir edilmesi coğrafyanın en temel konusu iken, tasvir aynı zamanda edebiyatın en önemli aracıdır. Mekân insanı ve varlığı anlatan edebiyatın en bilindik sahasıdır. Edebiyat tarihinde 20. yüzyıla dayanan tarihi roman kadar coğrafi romanların da geliştirilmesi düşüncesi Ahmed Midhat'da daha erken bir tarihte ortaya çıkmıştır. Hatta onun eserleri R. H. Mill'in 1910'larda bahsettiği coğrafi roman tarzına uygun bulunmuştur.[51] Coğrafya ve edebiyatın iç içe olduğu literatür söz konusu olduğunda ilk akla 1863-1905 ara-

46 *Acaibü'l-Âlem*'den akt. Kefeli, "Ahmed Midhat Efendi'nin …. 74.
47 Cobutoğlu, "Ahmet Midhat Efendi'nin …", 109.
48 Kefeli, "Ahmed Midhat Efendi'nin …" 71-80.
49 *Funun-ı Coğrafya*'dan aktaran Emel, Kefeli, "Ahmed Midhat Efendi'nin …" 72.
50 Arild, Holt-Jensen. *Coğrafya Tarihi Felsefesi ve Temel Kavramları*, Çev. Erdem Bekaroğlu vd. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2017, 61-62.
51 Cobutoğlu, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanları…." 164.

sında sayıları 54'ü bulan romanlarıyla Jules Verne (1828-1905) gelir.[52] Coğrafi bilginin ve mekânın tasvirinde Jules Verne'nin *Seksen Günde Devri Alem*'de kültürel çeşitliliği ve dünyanın bütünlüğü olgularını ustalıkla harmanlaması hatırlanmalıdır. Coğrafi roman geleneğinin başlangıcı da sayılan Jule Verne'in eserleri ile iyi derecede Fransızca bilen Ahmed Midhat'ın etkileşim kurmuş olması olasıdır.

## V. *Kâinat* Serisindeki Coğrafya Bilgileri Üzerine Değerlendirme

Burada Ahmed Midhat'ın *Kâinat* adlı 15 ciltlik eserinde yer alan coğrafya bilgileri analiz edilmiştir. Ciltlerdeki bilgiler belli bir bilinçle ve gereklilik çerçevesinde, ülkelerin tarihleri anlatılmadan evvel verilmiştir. Önce şekilsel özellikler ardından verilen bilgilerin nitelikleri üzerinde durulmuştur. Giriş kısmında Rusya, Avusturya, Portekiz Yunanistan için uzun olmak kaydıyla tüm ülkeler için bir açıklama metni bulunur. Bu metinlerde neden bu ülkeyi incelediği ya da nasıl incelediğine dair bilgiler bulunur. Örneğin, İtalya cildinde, tarihinin hangi sınıra göre anlatılacağını belirlemenin zor olduğu, kadim bir tarihe sahip olduğu bu nedenle de Roma İmparatorluk sınırlarından ayrı olarak bugünkü sınırları içinde açıklanacağı belirtilmiştir. Almanya cildinde, ülkenin eyaletli yapısı ayrıntılı şekilde anlatılmış hatta liste verilmiş iken Portekiz cildinde ülkenin adının neden *Portugal* olması gerektiği anlatılmıştır.

> Bir de mukaddimeciğimizde şunu dahi ihtar edilmeye. Coğrafya kitaplarımızın hemen kâffesinde bu memleketin ismi "Portekiz" diye kayıt ve tahrir olunmakta ise de bu suret yanlış bir tesmiyedir. 'Fransa' ve 'Fransız' tabir olunduğu zaman bu iki lafızların arasında hükmen ne fark var ise 'Purtugal' ve 'Portekiz' lafızları arasında dahi o fark vardır. Yani 'Portugal' o kıt'anın ismi olup 'Portekiz' ise kıt'ayı mezkûreye mensup olan bir adam veyahut bir şeyi ifade eder. Nasıl ki 'İngiltere' bir kıt'anın ismi olup 'İngiliz' dahi o kıt'aya mensubiyet beyan eyler. Bazı eski müelliflerin dahi 'Portugal' yerine 'portakal' yazmış oldukları ve buna dahi adeta o meşhur meyve manası verdikleri dahi görülmüştür. Zan olunur ki bunlar Portakal denilen meyvenin an asıl o memleketten intişar eylemiş olması itikadıyla böyle yazarlar. Hâlbuki 'Portugal' lafzının müştak olduğu şey böyle bir meyve manasına olan bir lafız dahi değildir. Bu kelime 'Port' ve 'Gal' lafızlarından mürekkep olup birincisi 'liman' manasına geldiği ve ikincisi dahi bir Millet-i kadimenin ismi olduğu cihetle 'Gal limanı' manasına olarak oraya 'Portugal' tesmiye olunmuştur.[53]

Yer isimleri üzerine yaptığı ve ayrıntılı açıklama esasen onun dili bilgisi konusundaki hassasiyetini de göstermektedir. Bu tartışma pasajı aynı zamanda toponimi[54] çalışmaları için güzel bir örnek oluşturmaktadır.

---

52 Jules Verne'nin diğer eserleri bu sayıya dâhil değildir. Bkz. Celine, Sabiron. "Walter Scott and the geographic novel," ed. Emanuelle peraldo, in *Literature and Geography*, 206-222, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2016, 216.

53 Ahmed Midhat, *Kâinat-Portekiz*, 3-4.

54 Yer adı bilimi

Metinlerdeki giriş kısımlarından sonra gelen coğrafya bölümleri incelendiğinde ortak bir giriş ifadesine rastlanır. Her ciltte görülen bu durum ilk ciltte şöyle örneklenmiştir.

> İngiltere ülkesinin ahval-i tarihiyesini hikâyeye başlamazdan evvel ahval-i coğrafyasına dair hiç olmaz ise icmali olsun biraz malumat vermeliyiz. Zira bir memleketin ahval-i coğrafyası bir dereceye kadar olsun malum olmaz ise tarihi hikâye edilir iken ne kadar tafsilat verilmiş olsa tafsilat vâkı'a layıkıyla telakki edilemez.[55]

Bir memleketin coğrafi özelliklerinin olayları anlatırken ne derece önemli olduğunu her ciltte tekrarlanır. Başlık olarak *icmal-i ahval-i coğrafya* ifadesi kullanılmıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla esas amaç o ülkelerin coğrafi özelliklerinin ayrıntılı olarak incelenmesi değil, daha sonra geçilecek tarih anlatımına yardımcı olacak coğrafi bilgilerin verilmesidir. Nitekim verilen içerikte de bu durum gözlenir. Ülkelerin konumlarına dair bilgiler, enlem ve boylam değerleri, yön tanımları da kullanılarak yapılmıştır. En kuzeyden başlanarak ve en kuzeydeki ülkeler de batıdan doğuya doğru takip edilerek anlatılmıştır. Burada analitik bir sıra takip edildiği görülür.

Ülke sınırları içinde kalan alanı çeşitli benzetmelerle tanımlamış, örneğin İtalya'yı "mahmuzlu çizme" ye Danimarka'yı "ayak izi"ne benzetmiştir. Bu esasen harita bilgisi ile ilgili algısal bir durumdur. Bu ülkeleri haritadan öğrenenler için kuşbakışı gösterimlerine bakıldığında, ortaya çıkan alanın vurgulanması daha önceki coğrafya eserlerinde olmayan bir yeniliktir. Coğrafya eğitiminde kullanılan *benzetişim* tekniği burada da görülmektedir. Başka bir yerde Portekiz'in uzunca yapısı belirtilmiş, bu kez ölçümlerle verilmiştir. "Kıt'a şimalden cenuba doğru tûlani bir şekilde olup, tûli 576 kilo metre olduğu halde arzî ancak 168 kilometredir."[56] Burada da modern ülkeler coğrafyası kitaplarında görülmeye alışılan genişlik ve uzunluk miktarları vardır. Başka ülkelerde de konum değerleri enlem ve boylam dereceleri verilerek bulunduğu yer tanımlanmıştır.

Anlatımda belli bir sıra takip edilmiş, konum bilgileri ardından fiziki coğrafya özellikleri verilmiştir. Kıyılar, denizler, adalar, limanlar, nehirler, dağlar, düzlük alanlar, yükselti durumu sırasıyla anlatılmıştır. Dağlık ve nispeten düz ülkeler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Dönem coğrafyacılığında topografya bilgileri ve jeomorfolojik özellikler gerek haritalama, gerekse tanımlama bakımından çok daha ayrıntı ve bilimsel veri içerirken bu metinlerde görülmez. Örneğin Belçika ile Flemenk ülkesini bir arada ele alınması açıklanırken, bu iki ülkeye "*pe yi ba*" denir ve bu da yeryüzü şekli özelliklerine bağlanır.

> Şunu da dermeyan edelim ki Belçika'nın Felemenk'e nispeti İsveç'in Norveç'e nispeti gibi değildir. Elyevm İsveç ile Norveç'in ikisi yekpare bir devlet olup Belçika ile Felemenk ise yukarıda dahi denildiği veçhile birbirinden bütün bütün ayrı ve müstakil devletlerdir. Biz bu iftirak ne zaman vuku bulmuş ise o zamandan beri ânın tarihlerini dahi ayırarak iki

---

[55] Ahmed Midhat, *Kâinat-İngiltere*, 2.

[56] Ahmed Midhat, *Kâinat*-Portekiz, s.4-5.

> işi birbirine katmak yolsuzluğunu mani edeceğiz. Nasıl ki aşağıda Peyiba'nın taksimat-ı tarihiyesi bu keyfiyeti izah edecektir. Bu ülkenin yerli ahalisi indinde asıl ismi (Nedrlanda)dır. (Peyiba) demek Fransızca (Alçak Memleket) demek olup bu isim ise aşağıda görüleceği vecihle bu memleketin zemini sath-ı bahirden pek az yüksek ve hatta bazı yerleri sath-ı bahirden dahi alçak olmasından neşet eylemiştir. (Nedrlanda) Dahi bu manayadır.[57]

Burada Fransızca olarak bu iki ülkeye atfedilen alçak memleketler ifadesinin çok doğru olmadığı, esasen yeryüzü şekilleri dışında, iki ayrı devlet oldukları belirtiliyor. Fransız kökenli bir kaynaktan alınan bilgilerin yanıltıcı olabileceği uyarısını hemen girişte belirtiyor. Bu eleştirel bakış açısına Katip Çelebi'nin *Cihannüma* metninde de rastlamak mümkündür.[58] Metinlerdeki yeryüzü şekilleri ile ilgili olarak verilen bilgilerde genellik ile bilimsel bazı terim ve kavramlar içermeyen bir sadelik göze çarpar. Örneğin Portekiz yeryüzü şekilleri ile ilgili "Sath-ı arazi Portugal'de gayet dağlık olup ovalık mahaller bi-nisbe pek azdır"[59] ifadelerinde olduğu gibi.

Fiziki coğrafya özellikleri içinde limanlar ve işlevleri de yer alır. Örneğin Danimarka'nın bazı limanlarını pek büyük bulmadığından küçük adalardan ve limanlardan metinde bahsetmeyeceğini bildirir. Fransa cildinde "Akdeniz tarafında dahi Marsilya ve Toulon limanları Fransa'nın en meşhur limanlarındandır"[60] ifadelerinde olduğu gibi Avrupa'nın büyük limanlarını yeri geldikçe anlatmıştır.

Metinde bu bahislerin ardından bölge konusu gelir. Ciltlerdeki tüm ülkelerin bölgeleri anlatılmıştır. Bu bölgelere ayrılma işleminde bazen o bölgelerde yaşayanların etnik nitelikleri ön plana çıkarılmış, bazen de idari taksimat üzerinden anlatılmıştır. Her ülkenin coğrafi özelliklerini verirken bölgelere yer ayırması aynı dönem Fransız coğrafyacı Paul Vidal de la Blache (1845-1918) ve onun bölgesel coğrafya görüşlerini çağrıştırır.[61] Bölgelere ayırma usulünde farklı bir örnek olarak Avusturya verilebilir. Bu ülkeyi anlatırken hem coğrafi hem de yönetsel bölgeleri bir arada açıklamıştır. Coğrafyacıların ülkeyi 4 kısma taksim ettiği, ancak ülkenin yönetim bakımından ikiye ayrıldığı bunların da ikişer alt birime ayrıldığından söz edilir:

> Binaenaleyh coğrafiyun bu devleti başlıca dört kısma taksim eder. Birinci kısım ahalisi Alman olan kıtadır ki asıl Avusturya arşidüklüğü ile Salçburg (*Salzburg*) ve Steyir (*Steyr*) ve Karinthie (*Karintiya*) ve Karnivil (*Krnow?*) ve Friyyol (*Feryivel?*) ve Laytlr ile yine Alman ahalisinden ad olunan Teriste ve Tyrol ve Mura ve Yavsilizya ve Bohemya'nın Avusturya'ya mülhak olan yerleri hep bu Alman kısmında dâhildir. İkinci kısım ahalisi Macar

[57] Ahmed Midhat, *Kâinat-Belçika Flemenk*, 3-4.

[58] Bkz. Nazan, Özür, Türkiye'de Modern Coğrafyanın Başlangıcı: Kâtip Çelebi'ye Göre Coğrafya Nedir? *Türk Coğrafya Kurumu'nun 75. Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi 8-10 Kasım* 2017, 95-126.

[59] Ahmed Midhat, *Kâinat -Portekiz*, 5.

[60] Ahmed Midhat, *Kâinat-Fransa*, 2.

[61] Cersswell. *Geographic Thougth* …. 61.

> olan yerler olup Macaristan, bu kısımdan ad olunur. Üçüncüsü Islaw (*Slaw*) ahalinin sakin olduğu yerlerdir ki Transilvanya ve Slovenya ve Hırvatistan bu kısmı teşkil ederek dördüncüsü dahi ahalisiyle olan yerler olup Galiçya ve Grakovya, Vladimir ve Bukuvin bu kısımdan addolunur.[62]

Coğrafyacıların ayırdığı bölgelerde etnik özelliklerin ön plana çıkarıldığı, bu bölgelerde Alman, Macar, Slav ırklarının yaşadığı bilgisi verilmiştir. Bölgelerin benzerlik ve farklılıkların konuşulduğu dönemde fiziki özellikler kadar beşeri nitelikler de konu edilmektedir. Bu niteliklerin başında da devrim sonrası (Fransız İhtilali-1789) uluslaşma süreçleri yaşayan Avrupa'da ırklar konusu gelmektedir. Bölge oluşturma krıteri bakımından hemen her ülkede ırk ve milliyet vurgusunun bulunması bu etkinin oluşturduğu bir tercih olmalıdır. Bu konu fiziki coğrafya kısmında bölgeler bahsinde geçerken beşeri coğrafya özelliklerinin anlatıldığı sonraki bölümlerde de yer alır.

Metinde fiziki coğrafya kısmından sonra beşeri coğrafya bilgileri verilir. Bu bilgiler içinde halkın geçim kaynakları, etnik yapısı, dini ve nüfusu yer alır. Örneğin, Almanya cildinde dinler hakkında bilgi verilirken Hristiyanlar, mezheplerine göre Katolik ve Protestan olarak ayrılmış Yahudiler hakkında da bilgi eklenmiştir:

> Almanya'da hüküm süren mezhep Protestanlık olup Katolik ayini erbabı pek azdır. Hele Yahudi gayet azdır. Edilen hesaptan anlaşıldığına göre bin nüfusta altı yüz yirmi üç nüfusu Protestan ve üç yüz atmış ikisi Katolik ve yalnız binde on ikisi Yahudi'dir.[63]

Diğer ciltlerde de Yahudi, Katolik ve Protestan'lara ait bilgiler vardır. Örneğin Portekiz'de halkın din yapısı şöyle ilginç bir vurgu ile anlatılır. "Memalik-i mezkûrede ağlebiyet üzere hüküm süren mezhep Katolik Mezhebi olup Nasraniyetin mezahib-i sairesi orada hiç yok denilecek derecededir. Bir miktar dahi Yahudi var ise de yalnız külliyen mahvedilmedikleri bunlar hakkında bir nimet olmak üzere coğrafya kitaplarında daima başlarına kakılır."[64] Burada, Avrupa'daki 15. Yüzyıl ve sonrası Yahudilere karşı yapılanların aktarılması söz konusudur.

Metinde verilen coğrafi malumat içinde madenler yeraltı ve yerüstü zenginlikleri de vardır. Bu konu ekonomik coğrafya bağlamında üretim ve dağıtım ilişkileriyle açıklanmaya çalışılır. Örneğin Portekiz için önceleri sadece balıkçılık yaparlarken daha sonra keşiflerle gerçekleşen ticari zenginlikten söz edilir. Yeraltı zenginlikleri şöyle anlatılmıştır. "Portugal dağlarında altın ve gümüş ve demir ve kurşun ve kalay ve antimon ve tuz ve kömür ve sair ma'den pek çok ise de bunlar pek fena işletilmekte olduklarından Portekizler ma'den-i mezkûru mahsulâtıyla ticaret-i milliyelerini pek de tevsi' edemezler."[65] Ekonomik coğrafya konusunda verilecek başka örnekler de vardır. Ülkelerin sadece madenleri değil

---

[62] Ahmed Midhat, *Kâinat-Avusturya,* 5.
[63] Ahmed Midhat, *Kâinat-Almanya*, 10
[64] Ahmed Midhat, *Kâinat-Portugal*, 7-8.
[65] *A.g.e.*, 6.

başka yerüstü zenginlikleri de anlatılmış hatta bazen daha özel varlıklarından da söz edilmiştir. Almanya örneğinde olduğu gibi karşılaştırmalar da yapılmıştır.

> İmdi Almanya'nın dağları demir bakır kalay kurşun bizmut gümüş ve cıva gibi enva' madeni havi olduğu misillu birçok nehirler ve dereler sayesinde otlakları dahi pek âlâ olduğundan enva' hayvanat oralarda ziyadesiyle feyz alır. Hele Almanya'nın at cinsi ziyadesiyle makbuldür. Zeminin bu feyzi ahalisinin himmetiyle ittifak ederek Almanya'nın ziraatını dahi Avrupa'nın her tarafından âlâdır.[66]

Nüfus bilgileri verilen diğer bilgiler arasındadır. "Belçika'da ülkesinin o derece küçüklüğüyle beraber dört milyondan mütecaviz ahali vardır ki Avrupa'da hiçbir memleket bu kadar kalabalık değildir. Hollanda'nın ahalisi dahi iki buçuk milyonu tecavüz eder."[67] Nüfus yoğunluğunun çok fazla olduğu bu topraklar Avrupa'nın diğer ülkeleri ile kıyaslanmıştır.

## VI. Sonuç

*Kâinat* ciltlerinde verilen coğrafi bilgilerin genel olarak tarih bahsine giriş için verildiği unutulmamak kaydıyla bir değerlendirmesi yapıldığında, bugünkü modern coğrafyada ülkeler coğrafyası bilgileri şablonuna uymaktadır. İzlenen yöntem de önce konum, sonra fiziki ve beşeri coğrafya bilgileri şeklindedir. Verilen bilgiler ile ilgili bir atıf ya da alıntı bilgisi yoktur. Bu nedenle bilgilerin güvenirliği araştırmaya muhtaçtır.

Avrupa coğrafya tarihinde 19. yüzyıl modern coğrafyanın esaslarının belirlendiği bir bilim olarak kendi yöntem, teknik ve kurallarının oluşturulduğu bir döneme denk gelir. Coğrafya açısından daha ziyade derneklerin kurulması, bölümlerin açılması, okullarda coğrafya derslerinin okutulması, dergi çıkarılması gibi konular ön plandadır.[68] Yüzyıl genel olarak teknik ve icatlar yüzyılı[69] olarak adlandırılır. Bu yüzyılda henüz keşifler tam olarak sonuçlanmamıştır. Dünya geliştirilen araçlar sayesinde ulaşım ve iletişim konularında ilerlemiş, kıtaların iç kesimleri yeni araştırma öznesi olmuştur. Böyle bir atmosfer altında Ahmed Midhat'ın eserleriyle verdiği en önemli katkı bilimi toplumun tüm kesimlerine yayma çabası olmuştur. Coğrafyanın önemini her seferinde vurgularken bu bilim alanı ile ilgili olarak *harita*, *seyahat* ve *kitap* gibi somut konuları ön plana çıkararak coğrafya bilgisinin artırılması konusunda yol gösterici olmuştur. Verdiği coğrafya bilgileri özgün ve orijinal olmayıp başka eserlerden aktarma şeklindedir. Ancak o dönemde üretilen diğer coğrafya eserlerinin büyük çoğunluğu okul kitapları olup[70], başta askeri okullar olmak üzere merkezi yerlerde kısıtlı sayıdaki insana ulaşabilecek bir etkiye sahipken, Ahmed Midhat, romanları ve bilgilendi-

[66] Ahmed Midhat, *Kâinat-Almanya,* 9.
[67] Ahmed Midhat, *Kâinat-Belçika ve Flemenk*, 8.
[68] Özgüç ve Tümertekin, *Coğrafya*, 129-130.
[69] Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat. *Bilim Tarihi*, 9. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2018, 295.
[70] Bkz. Tablo 1 ve Grafik 1.

rici yazılarıyla doğrudan halka yönelmiştir. Dilinin sadeliği ile öğretici tarzı sayesinde geniş kitlelere hitap ederek coğrafya biliminin anlatılması ve yayılmasında hizmet vermiştir.

## Kaynakça


Ahmed, Midhat. *Kâinat (1-15)*. İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1288.

Ahmed, Midhat. *Kâinat (Mukaddime)*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaada Basılmıştır, 1288.

Armağan, Mustafa. *Ahmed Midhat Efendi Kitabı*, İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.

Aslan-Cobutoğlu, Serap. "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Karadeniz ve Çevresi", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*, Yayımlanmamış doktora tezi, 2014.

Cersswell, Tim. *Geographic Thougth a Critical İntroduction*. United Kingdom: Wiley-Blackwell, 2015.

Çoruk, Ali, Şükrü. "Yazar ve Okur: Ahmet Midhat'ı Yeniden Okumak," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 47 (2014): 1-8.

Demir, Remzi. *Philosophia Ottomanica*. İstanbul: Lotus Yayınları, 2018.

Güneş, Mustafa. "Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-İ Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Kütahya Özel Sayısı* (Kasım 2014): 33-38.

Holt-Jensen, Arild. *Coğrafya Tarihi Felsefesi ve Temel Kavramları*, Çev. Erdem Bekaroğlu vd. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2017.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Şeşen, Ramazan (ed). *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi II*, İstanbul: İslam Tarih Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi Yayını, 2000.

Kefeli, Emel. "Ahmed Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâyib-i Âlem," *Ahmed Midhat Efendi Kitabı*. haz. Mustafa Armağan, (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, (2007): 71-80.

Koz, Sabri. "Ahmet Midhat Efendi'nin Eserleri" *Kitap-lık, 54* (Temmuz-Ağustos 2002): 160-173.

Ülken, Hilmi, Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Konya: Selçuk Yayınları, 1966.

Şentürk, Leyla. *Ahmed Midhat ve Eğitim*. Bursa: Ekin Yayın Dağıtım, 2015.

Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.

Okay, Orhan. "Ahmed Midhat Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, (1986):100-103.

Özgüç Nazmiye ve Tümertekin, Erol. *Coğrafya*. İstanbul: Çantay Yayınevi, 2000.

Özür, Nazan. "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Başlangıcı: Kâtip Çelebi'ye Göre Coğrafya Nedir?" *Türk Coğrafya Kurumu'nun 75.Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi* (8-10 Kasım 2017): 95-126.

Özür, Nazan. "Osmanlı Coğrafyacılığına Eleştirel Bir Bakış," *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed. Ömer Bozkurt, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları), (2016): 69-101.

Scott, Keltie. *History of Georaphy*. ForgottenBooks 2013, Originally published London: Watts & Co, 1913, 135. www.ForgottenBoks.org/apps

Şemseddin, Sami.*Kamus-ı Türki*. İstanbul:Çağrı Yayınları, 1996.

Sabiron, Celine. “Walter Scott and the Geographic Novel,” ed. Emanuelle peraldo, in *Literature and geography*, 206-222, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2016.

Topdemir, Hüseyin Gazi ve Unat, Yavuz. *Bilim Tarihi*. 9. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2018.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index

Yıldız, Emrah. “Ahmed Midhat Efendi’nin Kaleminden Dünya Tarihinin Kısa Bir Tasviri” *Tarihin Peşinde*, 14 (2015):71-100.

**Öz:** Ahmed Mithad Efendi (1829-1912) Osmanlı Devletinin 19.yüzyıl aydınlarındandır. İyi eğitim görmüş ve çeşitli gazetelerde gazetecilik yapmış üretken bir yazardır. Bu çalışmada onun *Kâinat* adındaki eseri coğrafya penceresinden incelenmiştir. Eser toplam 16 ciltten oluşurken bu ciltlerin ilki mukaddime olmak üzere diğerleri Avrupa kıtası ülkelerini tanıtır. Ahmed Midhat ilk ciltte dünyanın ve insanın yaradılışı hakkında bilgiler verir. Bu bilgileri semavi dinlerin kitaplarında verilen bilgilerle karşılaştırarak bir nevi uzlaştırma yapar. Yine bu ciltte dünyadaki 5 kıtayı içine alan bir tarih kitabı yazmak istediğini anlatır. Tarih yazımını mekâna dair esaslara göre şekillendirir. Yani önce kıtalara daha sonra da ülkelere bölerek her bir ülke için bir hususi tarih yazacağını böylece tüm dünyayı kapsayan bir tarih kitabının ortaya çıkacağını bildirir. Eser coğrafyacılar açısından hem dünyanın oluşumu hakkında verdiği bilgiler hem de tarih anlatımında coğrafi bilgilerin önemini vurgulaması bakımından önemlidir.

**Anahtar sözcükler:** Ahmed Midhat, Kâinat, coğrafya.

## Ahmed Midhat’s “Kâinat” from a Geographical Perspective

**Abstract:** Ahmed Midhat Efendi (1829-1912) is one of the 19th century intellectuals of the Ottoman Empire. He is a well-educated prolific writer and journalist in various newspapers. This study examines his work *Kâinat* from the perspective of geography. The work comprises a total of 16 volumes, the first one being the introduction and the rest focusing on the countries in the European continent. Ahmed Midhat starts with the creation of the world and man in the first volume. He then compares this story with the narratives in the books of the monotheistic religions and attempts to reconcile them. Again in this volume, he writes that he wants to write a history book that includes the 5 continents in the world, shaping the historiography according to the principles of space. In other words, he breaks down the world into the continents first and then countries, stating that he will write a separate history for each country, and thus a history book covering the whole world will emerge. This study by Ahmed Mithad is significant for certain details on the formation of the world and the emphasis it puts on the importance of the knowledge of geography for writing history.

**Keywords:** Ahmed Midhat, Kâinat, geography.

# İstanbul *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda Wrońskí Üzerine Yazışmalar

Safiye YILMAZ ERTEN*

İstanbul Darülfünun Fünun Fakültesi, 1916 yılı Nisan ayından itibaren *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası* adı altında bir mecmua yayınlamaya başlamıştır. İki ayda bir yayınlanan ve Matbaa-i Âmire'de taşbasması olarak basılan bu mecmua 'Tabîiyyat Kısmı' ve 'Riyaziyat Kısmı' olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. 1916-1917 yıllarında 6'sı tabîiyyat, 6'sı riyaziyat olmak üzere toplam 12 sayı yayınlanmıştır. Tabîiyyat Kısmında 47, Riyaziyat Kısmında 72 yazı yayınlanmıştır. *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası* yaklaşık yedi sene aradan sonra 1924'te *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* adı ile tekrar yayına başlamıştır. Yeni mecmua eskisinin devamı olarak düşünülmüştür. 1924-1933 yılları arasındaki yaklaşık on sene içinde 96 makale yayınlanmıştır.

Dergi *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* adında yayınlanmaya başladıktan sonra yayınlanan 96 makaleden 19 tanesi matematik üzerinedir. Bu makalelerden bazıları sadece teorik konu anlatımı ya da problem çözümü içermektedir. Fakat problem çözümü içeren bazı makaleler orijinaldir. Matematik tarihi ve felsefesi ve Avrupa'lı matematikçilerin teorilerini veya matematiğin dallarını tanıtan yazılar çoğunluktadır[1].

Avrupalı matematikçilerin tanıtıldığı yazılardan en ilgi çekici olan Wroński hakkında ve birbirine cevap niteliğinde yazılmış olan 5 makaleden oluşan yazı dizisidir. Bu makalelerde Polonya asıllı Fransız matematikçi Józef Maria Hoene-Wroński (1776-1853) tanıtılmış ve onun önermiş olduğu dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümünün kabul edilebilir olup olmadığı tartışılmıştır.

* Milli Eğitim Bakanlığı / safiye037@gmail.com

[1] Günergün; Feza, *Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)*, 285-349.

Tartışmayı gündeme taşıyan ilk makale, Mehmet Nadir[2] tarafından kaleme alınmış ve "Hoene-Wroński" başlığında, *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda 1340 (1924) yılında Sene 2, Sayı 1'de 12-26 sayfalarında yayınlanmıştır. Nadir'in makalesine cevap ve Wroński'nin yöntemine eleştiri olarak yazılan ikinci yazı ise Ali Yar[3] tarafından kaleme alınmış ve *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda 1341 (1925) yılında Sene 2, Sayı 3'te 188-191 sayfalarında yayınlanmıştır. Diğer üç makale tartışmaya dahil olan Hüsnü Hamid'e[4] aittir. Hüsnü Hamid'in makalelerinden ilki, "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi" başlığında *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda 1342 (1926) yılında Sene 3, Sayı 3'te 151-164 sayfalarında; ikincisi "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi (devam)" başlığında 1342 (1926) yılında Sene 3, Sayı 4'te 173-198 sayfalarında; üçüncüsü de "Wroński'nin Riyaziyat Felsefesi" başlığında 1344 (1928) yılında Sene 5, Sayı 3'te 562-587 sayfalarında yayınlanmıştır.

Makaleler dört senelik bir zaman diliminde *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nın beş farklı sayısında yayınlanmıştır. Konuya dahil olan matematikçiler Mehmet Nadir, Ali Yar ve Hüsnü Hamid kendi topraklarında dönemin en önemli matematikçileri arasındadır. Çok yakın dönemde yaşamış Avrupalı bir matematikçi olan Wroński'nin yönteminin kabul edilebilir olup olmadığı, bu önemli matematikçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar dergide yayınlanan bilimsel makaleler yoluyla gerçekleştiğinden, dönemin matematik camiası hakkında fikir vermesi açısından ayrıca önemlidir. Bu nedenle makaleler,

---

[2] Mehmet Nadir (1856-1927), İstanbul Üniversitesi Sayılar Teorisi kürsüsü profesörüdür. 1927'de vefatından sonra yerine atanacak bir sayılar teorisi hocası bulunamadığından kürsü kapanmıştır. İnönü (1997)'nün bildirdiğine göre, Sakız'lı fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Mehmet Nadir, bir şekilde Anadolu'ya gelerek Bursa ve İstanbul'da eğitimini parlak bir öğrenci olarak tamamlamış ve akabinde Mekteb-i Bahriye'de ve Darüşşafaka'da matematik hocalığı görevlerine getirilmiştir. 1884 yılında İstanbul'da açılan ilk özel lise olan Numune-i Terakki'yi açmıştır. Eğitim-öğretimle ilgili farklı görevler yaptıktan sonra Darüşşafaka'da ve İnas Darülfünun'unda matematik hocalığı yapmış, 1919'da Darülfünun'da öğrencisi Salih Zeki'nin kurduğu Sayılar Teorisi Kürsüsü'nün başına getirilmiş, vefat edene kadar da bu göreve devam etmiştir. Nadir'in matematik çalışmaları; *İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan makaleler, *Hesâb-ı Nazarî* adlı kitap, *L'Intermédiaire des Mathématiciens* dergisinde ve bazı yerli ve yabancı dergi ve gazetelerde yayınlanan soru ve cevaplar.

[3] Ali Yar (1884-1965), Paris'te eğitimini tamamladıktan sonra 1912'de Galatasaray Sultani'sinde matematik öğretmeni ve 1915'te İstanbul Darülfünun Fünun Fakültesi'nde yüksek cebir hocası olarak görev yaptı. 1924 yılında profesör ünvanı alan Ali Yar, 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra da kadroda kalan üç Türk öğretim üyesinden biri olarak Ordinaryüs profesörlüğe yükseltildi. Bir süre aynı fakültede dekanlık yaptı ve bu görevinden 1939'da ayrıldı. 1955'te emekli olana kadar Fen Fakültesi'nde görev yaptı. Matematiğin çeşitli konularında yayınlanmış 4 kitabı ve 11 makalesi bulunmaktadır (İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi 1999, 520-522).

[4] Hüsnü Hamid (1890-1940), Diyarbakır'da ve İstanbul'da çeşitli liselerde matematik öğretmenliği, 1916-1933 yılları arasında İstanbul Darülfünun Fünun Fakültesi'nde genel matematik dersi hocalığı ve aynı fakültede 1924-1933 yılları arasında dekanlık yapmıştır. 1933 Üniversite Reformu'nda kadro dışı bırakılmıştır. Matematiğin çeşitli konularında yayınlanmış 3 kitabı ve 22 makalesi bulunmaktadır (İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi 1999, 501-506).

matematiksel teferruata fazla girilmeksizin, bu önemli matematikçilerin konuya yaklaşımları ve tartışmanın genel boyutu bağlamında incelenecektir.

Makale silsilesinin ilki, Nadir'in, Hoene-Wroński hakkında vermiş olduğu konferansın dergide metin halinde basılmış halidir. Bu nedenle makale genel olarak konuşma üslubundadır. Makalenin giriş kısmındaki açıklamalarında Nadir, insanın bildiğini, ne eksik ne fazla, olduğu gibi, ortaya koyması gerektiğini, böylece en azından kendi ülkesindeki matematikçilerin birbirinin çalışmalarından haberdar olabileceğini ve gelişmelerin de bu şekilde sağlanacağını ifade etmektedir. Ali Yar ve Hüsnü Hamid bu konferansı dinleyenler arasında mıydı yoksa Nadir'in bu makalesinden sadece dergi vasıtasıyla mı haberdar oldular bilmiyoruz. Fakat Nadir'in makalenin giriş kısmında söyledikleri amacına ulaşmış, hem ülkesindeki matematikçiler çalışmasından haberdar olmuş hem de yayınlanan makaleler neticesinde konuda gelişmeler sağlanmasına yol açmıştır.

Girişin ardından Nadir, neden Wroński hakkında bir konuşma yaptığını açıklamış, Wroński'nin de meşhur matematikçiler kadar önemli çalışmaları olduğu halde o kadar tanınmadığını, bu dâhinin isminin unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ardından Wroński'nin eserlerinden ilham alarak hazırlamış olduğu problemleri Batı'daki dergilere göndererek Wroński'nin *fonction alephs* metodu dışında bir yolla çözülüp çözülmediğini öğrenmek istediğini belirtmiştir. Kendisine gelen cevaplardan, Batı'da Wroński'ye karşı büyük bir nefret olduğunu şaşkınlıkla fark etmiş ve makalesinde bunu açıkça eleştirerek Wroński'ye hak ettiği değerin verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunun için Wroński'ye olan nefreti gösteren örnekler vermiştir[5].

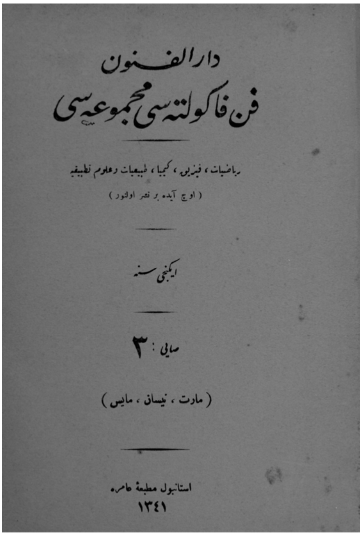
دار الفنون
فن فاكولته سی مجموعه سی
رياضيات، فيزيك، كيميا، طبيعيات وعلوم تطبيقيه
( اوچ آيده بر نشر اولنور )
ايكنجی سنه
صايی : ٣
( مارت ، نيسان ، مايس )
استانبول مطبعهٔ عامره
١٣٤١

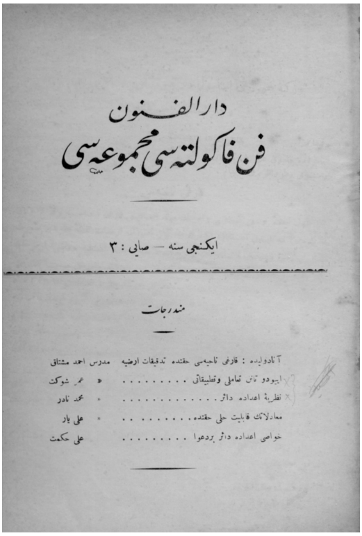
دار الفنون
فن فاكولته سی مجموعه سی
ايكنجی سنه — صايی : ٣
مندرجات
آنادوليده : قارغی ناحيه‌سی حقنده تدقيقات ارضيه مدرس احمد مشتاق
ايبودو تاش تاملی وتطبيقاتی . . . . . . . . . » عمر شوكت
نظريهٔ اعداده دائر . . . . . . . . . . . . » محمد نادر
معادلاتك قابليت حلی حقنده . . . . . . . . . » علی يار
خواص اعداده دائر بر دعوا . . . . . . . . . علی حكمت

*Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* Sene 2, Sayı 3 (1341-1925): kapak ve içindekiler sayfası

[5] Safiye Yılmaz Erten; "Osmanlılarda Sayılar Teorisi ve Mehmet Nadir" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017), s: 145.

Nadir, bu nefretin anlaşılamayacak gariplikte olduğunu belirtmiş ve Wroński'nin matematik tarihindeki yeri üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmuştur:

> Wroński, dördüncü dereceden yukarı olan muâdelâtın -cebrî olarak- hallini bulduğunu iddia ediyor. Ve bunun yalnız ulûm-u riyaziye kavâidiyle değil felsefe-i riyaziye ianesiyle mümkün olduğunu söylüyor. Ve bunu da birçok misallerle tatbik ediyor.
>
> Mesela beşinci dereceden bir muâdeleyi, birinci ile dördüncü dereceden veyahut ikinci ile üçüncü dereceden olmak üzere iki madruba tefrik ederek, bunların hallerini cebrî bir şekle koyuyor. Sair dereceden olanları da bu veçheyle münasip iki madruba veyahut daha fazla madrublara bi't-tefrik hallediyor.
>
> Vakıa, (Abel), dördüncü dereceden yukarı muâdelenin cebrî olarak halledilemeyeceğini ispat etmiş ise de, (Wroński) de bunun yalnız riyaziye vasıtasıyla hallinin mümkün olmadığını fakat felsefe-i riyaziye ile yani (La méthode Téléologique) vasıtasıyla hallini bulduğunu iddia ediyor.[6]
>
> Haydi, farz edelim ki, bu zat mani getirerek pek ileri gitmiş ve bunu muamma tarzında yazarak ilan etmiş olsun. Fakat sair birçok usuller, prensipler meydana koymuştur ki, ben bu dâhinin âsârının onda birine mâlik olmadığım halde -pek çok istifadeler ettim. İz'an-ı cümle yukarıdaki manzume-i muâdelâtın, daha doğrusu manzume-i müteâdelâtın tertip ve tanıtımlarını ve düsturât-ı umumîlerini bularak bunlar vasıtasıyla lâ-yuadd halleri bulmaya muvaffak oldum[7].

Nadir, Wroński'nin dördüncü dereceden yüksek dereceli denklemler için denklemi daha küçük dereceli iki parçaya ayırarak cebirsel yöntemle çözülebileceğini iddia ettiği metodu anlatmıştır. Abel bu denklemlerin cebirsel olarak çözülemeyeceğini ispatlamışsa da Wroński bunun sadece matematiksel yolla değil matematik felsefesi yoluyla çözümünü bulduğunu iddia etmektedir. Bu metod "teleolojik metod" olarak bilinmektedir. Nadir metodun tam olarak matematik-

[6] Nadir'in bu değerlendirmeleriyle çok paralel bir değerlendirme de Pragacz (2007) tarafından yapılmıştır: "1812'de Wroński bütün derecelerden denklemlerin çözümleri hakkında bir makale yayınlar. Öyle görünüyor ki bu makale olmasaydı Wroński'nin bilimdeki yeri çok daha iyi anlaşılacaktı. Bu makalede Wroński, herhangi dereceden bir denklemin çözümünü bulmak için cebirsel bir metod geliştirdiğini savunuyordu. Ancak 1799'dan beri Ruffini'nin derecesi 4'den büyük denklemlerin kökler cinsinden çözülmesinin imkânsız olduğunu ispatladığına inanılıyordu. (Ruffini'nin -bugün temelde doğru olduğu kabul edilen- ispatı o zamanlar tartışmalıydı ve matematik dünyası bu ispatı ancak 1824'te Abel yayınladıktan sonra kabul etti.) Yani Wroński, Ruffini–Abel teoremini sorgulamış mıydı? Ya da bu teoremi bilmiyor muydu? Daha sonraki yıllarda olduğu gibi aslında Wroński matematiksel literatürü sistematik bir şekilde taramamıştı. 19. yüzyılın ilk on yılında matematiğe yapılan temel katkılara göz atmıştı. Anlaşılması zor olsa da, teksirleri ve hesaplamaları dikkatle incelendiğinde görünen o ki, Wroński'nin metodu hatanın keyfi derecede küçük yapılabildiği yaklaşık sonuçlar veriyor." (Pragacz 2007).

[7] Mehmet Nadir, "Hoene-Wroński", *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, Sayı 1 (1340/1924): 22-23.

sel kesinlik vermediğini kabul etmekle beraber Wroński'nin yöntemlerinden çokça istifade ettiğini belirtmiştir.

Makalenin sonunda ise bu tarzda iki problem vererek, bunların çözümlerinin Wroński'nin metodu dışında bir yolla yapılıp yapılamayacağını sormuştur:

> Birinci problem:
>
> $2x^2 - 41y^2 \equiv 0 \ (mod\ M)$
>
> Bu müteâdil için evvel-emirde münasip ve (30000) adedinden a'zam gayr-i aslî yani mürekkep bir modülü bulduktan sonra müspet ve menfi lâ-yuadd cezr-i tâmme verecek düsturât-ı umumiyeyi ihzâr etmek matlûbdur. Bir de mürekkep modülün madrûbatı meyanında murabba-i tam hiçbir aded bulunmayacak mıdır?[8]
>
> İkinci problem:
>
> $7x^5 + 2x^3 + 11x + 10 \equiv 0 \ (mod\ M)$
>
> Bu müteâdilin de modülü tayin edildikten sonra cezrlerini (a'dâd-ı tama olarak) bulmak matlûbdur[9].

Nadir, sorularının çözümünü ülke vatandaşlarından beklediğini belirterek makalesini sonlandırmıştır.

Bundan sonra, Nadir'e cevap niteliğindeki makalesinde Ali Yar bu problemlerin çözümünü yapmak yerine Wroński'nin metodunu ve Mehmet Nadir'in tutumunu eleştirmiştir. Makaleye:

*Fen Fakültesi Mecmuası*'nın bundan evvelki nüshasında muhterem müderris Mehmet Nadir Bey'in çok şayan-ı istifade bir makalesini okudum[10] sözleriyle başlayarak bu makalede Nadir'in, dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümü için Wroński'nin teleolojik metodunu anlattığı kısmın dikkatini çektiğini ifade etmiştir. Dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümü için genel bir formül olmadığının ispat edilmiş olduğunu belirtmiştir. Burada Nadir'in ispatı yapılmış ve herkes tarafından kabul görmüş bir konuda yeniden tartışma yarattığı ve bir kısır döngüye yol açabileceği imasında bulunmaktadır. Ayrıca:

> Binaenaleyh taharriyat-ı ilmiyede bulunmak isteyen gençleri ispat ve halleri gayr-i mümkün olan mesâil ile uğraşarak vakit zayi etmekten veyahut kat'i olarak halledilen meselelerden bî-sûd iştigalden siyanet için ilmin hududu yani herhangi bir mesele hakkında vasıl olduğu en son netaicin bilinmesi ezhar-ı cihet-i faideden hali değildir[11].

---

[8] Mehmet Nadir, "Hoene-Wroński", 25.

[9] Mehmet Nadir, "Hoene-Wroński", 25.

[10] Ali Yar, "Muadelâtın Kabiliyyet-i Hâlli", *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, Sayı 3 (1341/1925): 188.

[11] Ali Yar, "Muadelâtın Kabiliyyet-i Hâlli", 188.

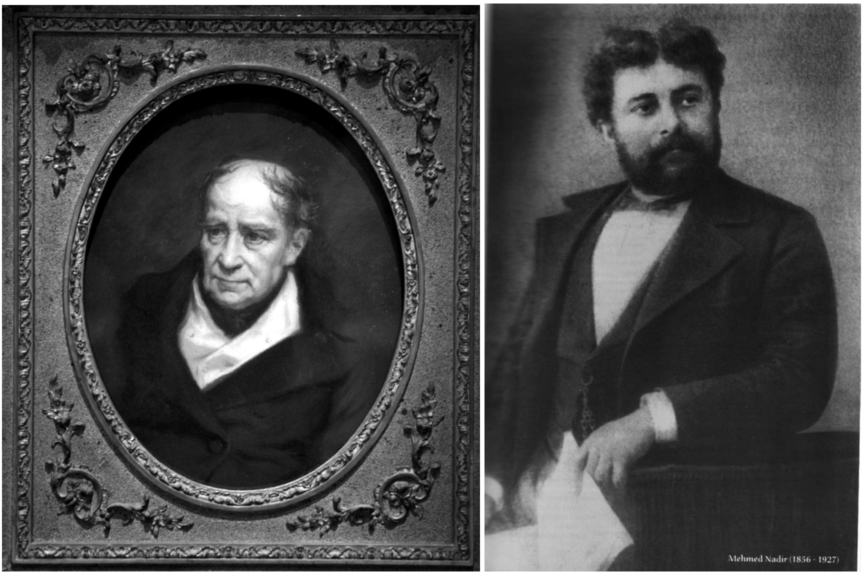


Jozef Maria Hoëné-Wronski ile Mehmed Nadir

ifadelerinden sonra denklemin cebirsel çözümünün ne demek olduğunu ve alanda yapılan çalışmaları özetlemiştir. Wrońskiʼnin önerdiği yöntemle beşinci derece denklemin çözümünün mümkün olmadığını belirtmiştir. Fakat cebirsel olmayan yollarla çözümünün mümkün olabileceğini Wrońskiʼnin matematik felsefesiyle bunu yapabileceğini ifade etmektedir. Yine de bunun da mümkün olduğunu düşünmediğini belirten şu cümlelerle makalesini sonlandırmıştır:

> Mamafih bu usul ile dahi Wrońskiʼnin muadelâtın katʼi bir tarz-ı hallini bulduğunu zannetmiyorum. Zira böyle bir usul bulunmuş olsa Scherier, Weber, Netto gibi zevatın mafsal ve mâ-kemal cebr-i âlî kitaplarında ve hiç olmazsa büyük riyaziyat kamuslarında herhalde zikri geçmesi icap ederdi. Zira Nadir Beyefendiʼnin de buyurdukları gibi kıskançlık, buğz, nefret gibi infialât-ı şahsiye daima fennin bünyan-ı muazzamı haricinde kalmıştır. Şu halde aksine kanaat hâsıl ettirecek esbâb-ı kâfiye mevcut olmadıkça Wrońskiʼnin iddiasını batıl addetmekte mazuruz. Ve şayet Wrońskiʼnin âsarının mütalaasından çıkacak netice bu zannımızın butlanını ispat edecek mahiyette ise o zaman da Avrupa ulemasının mûmâileyh hakkındaki sükutu hakikaten garip ve gayr-i kâbil-i izah bir muamma halinde kalacaktır[12].

Bu son ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Ali Yar, Wrońskiʼnin eserlerini incelememiş ve önerdiği yöntemi tafsilatlı tahlil etmeye çalışmamıştır. Alanda daha önce yapılan çalışmalardan haberdar olması, hâlihazırda dördüncü dereceden

[12] Ali Yar, "Muadelâtın Kabiliyyet-i Hâlli", 191.

yüksek denklemlerin cebirsel olarak çözülemeyeceğinin ispat edilmiş olması onu bu yöntemi çok da incelemeden hatalı bulmakta haklı olacağına inandırmıştır.

Silsilenin üçüncü, Hüsnü Hamid'in konu hakkındaki ilk makalesinde de hemen hemen benzer bir durum söz konusudur. Makalenin en başında Mehmet Nadir'in makalesine ve Ali Yar'ın onu eleştirdiği makaleye atıf yapmış, incelemelerini tamamlayamadığını fakat Ali Yar'ın mütalaasını isabetli bulduğunu ifade etmiştir:

> Mehmet Nadir Bey'in Wroński usulüyle nazariye-i a'dâda dair bazı mesaili hallettiğini ve işbu riyaziyunun vaz' ettiği usullerden istifade mümkün olduğunu biliyoruz, fakat Ali Allahyar Bey'in mütalaâtını da o nispette musib buluyorum.
>
> Wroński'nin âsarı ve hayatı başlı başına bir mevzu teşkil edecek kadar mühim olduğuna kaniyim. Bu hususta hazırlamakta olduğum tetkikatın neşrinden sonra Nadir Bey'in endişelerinin zail olacağını zannediyorum; maalesef şimdilikbu neticeden henüz uzağım. Çünkü Wroński'nin yetmiş, seksen sene evvel neşrettiği birçok eserleri henüz elde edemedim; bununla beraber şimdilik ihticaca şayan bazı vesaike malikim[13].

Hüsnü Hamid, Wroński'nin hayatının, yetiştiği matematiksel ve felsefî atmosferin tahlil edilerek incelenmesi gerektiğini fakat kendisinin bu zahmetli işe girişmeyeceğini ve denklemin cebirsel olarak çözümünün mümkün olduğu iddiası ile ilgili de kesin bir şey söylemeyeceğini belirtmiştir. Sadece Wroński'nin usulünü kullanarak sayısal denklemlerin yaklaşık olarak nasıl çözüldüğünü göstereceğini söylemiş ve bu yöntemi örneklere uygulayarak açıklamıştır.

Silsilenin dördüncü, Hüsnü Hamid'in konu hakkındaki ikinci makalesinde de Wroński'nin usulünü açıklayan örnekler çözmekle yetinilmiştir. Bu makalede örnekler daha düzenli ve daha açıklayıcı şekilde ele alınmıştır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci dereceden denklemlerin çözümü yapılmış ve ardından $n$. dereceden denklem çözümü için genelleştirme yapılmıştır:

> Usul-ü gayenin esası:
>
> $$x^m - A_1x^{m-1} + A_2x^{m-2} - \dots (-1)_m A^m = 0$$
>
> muadelesinin biri (m-n) ve diğeri n. dereceden iki muadeleye tefrik edilebilmesidir[14].

Ardından farklı durumlar için de birçok açıklayıcı örnek yaptıktan sonra Hüsnü Hamid, şu ifadelerle ikinci makalesini de sonlandırmıştır: "Şimdilik burada tevakkuf ediyorum. Wroński'nin hayatı ve âsarı hakkında hazırlamakta olduğum etüdü tamamen ikmal ettikten sonra son sözümü söyleyeceğim"[15].

---

[13] Hüsnü Hamid, "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi", *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 3, Sayı 3 (1342/1926a): 152.

[14] Hüsnü Hamid, "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi (devam)", *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 3, Sayı 4 (1342/1926b): 184.

[15] Hüsnü Hamid, "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi (devam)", 198.

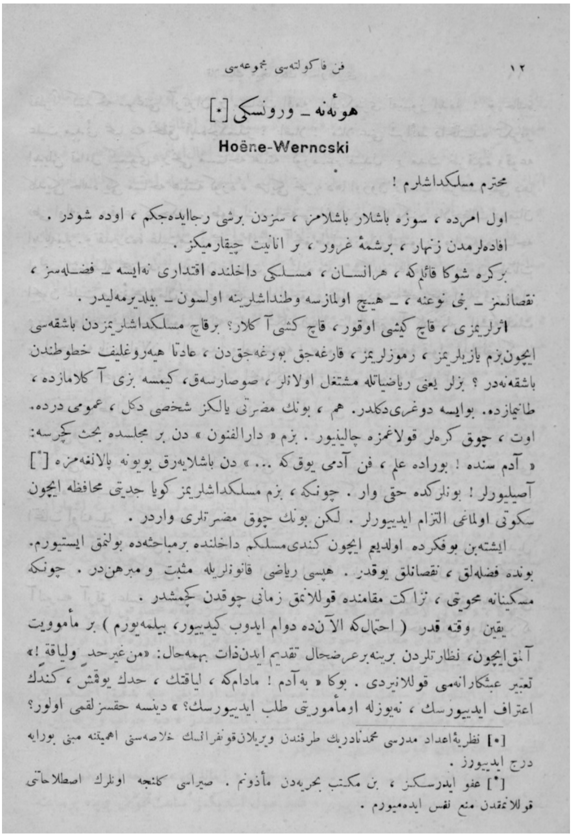

۱۲ فن فاكولته‌سی مجموعه‌سی

هوئه‌نه ـ ورونسكی [٭]

Hoëne-Werncski

محترم مسلكداشلرم !

اول امرده ، سوزه باشلار باشلامز ، سزدن برشی رجا ایده‌جكم ، اوده شودر . افاده‌لرمدن زنهار ، برشمهٔ غرور ، بر انانیت چیقارمیكز .

بر كره شوكا قائلم كه ، هر انسان ، مسلكی داخلنده اقتداری نه‌ایسه ـ فضله‌سز ، نقصانسز ـ بنی نوعنه ، ـ هیچ اولمازسه وطنداشلرینه اولسون ـ بیلدیرمه‌لیدر .

اثرلریمزی ، قاچ كیشی اوقور ، قاچ كشی آكلار؟ برقاچ مسلكداشلریمزدن باشقه‌سی ایچون بزم یازیلریمز ، رموزلریمز ، قارغه‌جق بورغه‌جق‌دن ، عادتا هیه‌روغلیف خطوطندن باشقه‌نه‌در ؟ بزلر یعنی ریاضیاتله مشتغل اولانلر ، صوصارسه‌ق ، كیمسه بزی آكلامازده ، طانیمازده . بوایسه دوغری‌دكلدر. هم ، بونك مضرتی یالكز شخصی دكل ، عمومی درده. اوت ، چوق كره‌لر قولاغمزه چالینیور . بزم « دارالفنون » دن بر مجلسده بحث كچرسه: « آدم سنده ! بوراده علم ، فن آدمی یوق كه ... » دن باشلایه‌رق بویونه پالانغه‌مزه [٭٭] آصیلیورلر ! بونلركده حقی وار . چونكه ، بزم مسلكداشلریمز كویا جدیتی محافظه ایچون سكوتی اولماغی التزام ایدییورلر . لكن بونك چوق مضرتلری واردر .

ایشته‌بن بوفكرده اولدیغم ایچون كندی‌مسلكم داخلنده برمباحثه‌ده بولنمق ایستیورم. بونده فضله‌لق ، نقصانلق یوقدر . هپسی ریاضی قانونلریله مثبت و مبرهن‌در . چونكه مسكینانه محویتی ، نزاكت مقامنده قوللانمق زمانی چوقدن كچمشدر .

یقین وقته قدر ( احتمال كه الآن‌ده دوام ایدوب كیدییور، بیلمه‌یورم ) بر مأموویت آلمق ایچون، نظارتلردن برینه برعرضحال تقدیم ایدن‌ذات بهمه‌حال: «من غیر حد ولیاقة !» تعبیر عشكارانه‌می قوللانیردی . بوكا « به‌آدم ! مادام كه ، لیاقتك ، حدك یوقش ، كندك اعتراف ایدییورسك ، نه‌یوزله اومأموریتی طلب ایدییورسك؟ » دینسه حقسزلقمی اولور؟

[٭] نظریهٔ اعداد مدرسی محمد نادرك طرفندن ویریلان قونفرانسك خلاصه‌سنی اهمیتنه مبنی بورایه درج ایدییورز .

[٭٭] عفو ایدرسكز ، بن مكتب بحریه‌دن مأذونم . صیراسی كلنجه اونلرك اصطلاحاتی قوللانمقدن منع نفس ایده‌میورم .

Mehmet Nadir'in, *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nın ikinci senesinin ilk sayısında yayınlanan "Hoene-Wroński" yazısının ilk sayfası

Silsilenin beşinci, Hüsnü Hamid'in konu hakkındaki üçüncü makalesi Wroński üzerine yazışmalara ait son makaledir. Hüsnü Hamid makaleye "Wroński'nin Riyaziyat Felsefesi" şeklinde daha kapsayıcı ve daha genel bir isim vermiştir ve az bir farkla ilk iki makalede anlatmış olduklarını toparlayıp bir araya getirerek tekrar ele almıştır. Hüsnü Hamid bu durumu makalenin giriş kısmında şu ifadeleriyle açıklamıştır:

> Meşâgil-i rûz-merre[16] arasında, noksan vesaike rağmen, neşrine cüret eylediğim mevâddın bast ve izahında tam bir muvaffakiyet ibraz edemeyeceğimi itiraf ederim. Kemal-i acz ile ve müfid olur kanaatiyle neşrettiğim makaleleri âtiyyen tanzim ve tensik ederek bir küll haline koyabileceğimi ümit ediyorum[17].

[16] "Günlük meşguliyetler".

[17] Hüsnü Hamid, "Wroński'nin Riyaziyat Felsefesi", *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*, Sene 5, Sayı 3 (1344/1928): 562.

Hüsnü Hamid makalenin devamında yine Wroński'nin metodunu anlatmış ve bu metodu kullanarak çözdüğü sayısal örnekler yapmıştır. İlk iki makalede anlatılan konular küçük değişiklik ve eklemelerle daha bütüncül bir şekilde tekrar ele alınmıştır.

Makalelerinde Mehmet Nadir, Ali Yar ve Hüsnü Hamid, ortak olarak Wroński'nin önemli bir matematikçi olduğunu vurgulamıştır. Ali Yar, Wroński'nin dördüncü dereceden yüksek denklemlerin kesin bir çözümünü bulmuş olmasını mümkün görmemektedir. Bunu da matematik tarihindeki gelişmelerle açıklamaktadır. Mehmet Nadir ve Hüsnü Hamid ise Wroński'nin yönteminin dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümünü çok küçük bir hatayla yapmayı sağladığını belirtmekte ve yöntemin kullanıldığı örnek çözümleri yapmaktadır. Makalelerinde her üç matematikçinin de kendi dönemlerine kadar ulaşılmış matematiksel sonuçlara ve Avrupalı matematikçilere atıf yapmış olmaları da dikkate değerdir.

Bu makale silsilesinden görüldüğü üzere dönemin matematikçilerinin matematiksel gelişmelerden haberdar ve güncel bir matematik problemi hakkında tartışabilecek yeterlikte oldukları görülmektedir. Meselenin dergide yayınlanan makaleler vasıtasıyla tartışılmış olması, matematik camiasında bilimsel atmosferin oluştuğuna işaret kabul edilebilir.

## Kaynakça

Ali Yar; "Muadelâtın Kabiliyyet-i Hâlli" *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, Sayı 3 (1341/1925): 188-191.

Günergun, Feza; *Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933).* İstanbul: Osmanlı Bilimi Araştırmaları İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

Hüsnü Hamid; "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi". *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 3, Sayı 3 (1342/1926a): 151-164.

Hüsnü Hamid; "Hoene-Wroński'nin Tevabi-i Elfiyesi (devam)". *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 3, Sayı 4 (1342/1926b): 173-198.

Hüsnü Hamid; "Wroński'nin Riyaziyat Felsefesi". *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*, Sene 5, Sayı 3 (1344/1928): 562-587.

İhsanoğlu, E .- R. Şeşen - C. İzgi; *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (OMLT).* İstanbul: IRCICA, 1999.

İnönü, Erdal; *Mehmet Nadir: Bir Bilim ve Eğitim Öncüsü.* Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 1997.

Mehmet Nadir; "Hoene-Wroński". *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, Sayı 1 (1340/1924): 12-26.

Pragacz, Piotr; "Józef Maria Hoene-Wroński'nin Hayatı ve Çalışmaları Üzerine Notlar". *Wiadomości Matematyczne (Ann. Soc. Math. Pol.)* 43 (2007): Çeviren: Özer Öztürk.

Yılmaz Erten, Safiye; "Osmanlılarda Sayılar Teorisi ve Mehmet Nadir." Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi, 2017.

**Öz:** 1924-1928 yılları arasındaki dört senelik bir zaman diliminde *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nın beş farklı sayısında Polonya asıllı Fransız matematikçi Józef Maria Hoene-Wroński (1776-1853) hakkında bir makale dizisi yayınlanmıştır. Makalelerden ilki Mehmet Nadir, ikincisi Ali Yar ve son üçü de Hüsnü Hamid tarafından kaleme alınmıştır. Makalelerde Wroński'nin hayatı, matematik felsefesi tanıtılmış ve önermiş olduğu dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümünün kabul edilebilir olup olmadığı tartışılmıştır. Ali Yar, Wroński'nin dördüncü dereceden yüksek denklemlerin kesin bir çözümünü bulmuş olmasını mümkün görmemektedir. Mehmet Nadir ve Hüsnü Hamid ise Wroński'nin yönteminin dördüncü dereceden yüksek denklemlerin çözümünü çok küçük bir hatayla yapmayı sağladığını belirtmekte ve yöntemin kullanıldığı örnek çözümleri yapmaktadır. Makaleler, güncel bir matematiksel meselenin üç önemli matematikçi tarafından dergide yayınlanan bilimsel makaleler yoluyla tartışılması ve dönemin matematik camiasına ışık tutması bakımından önemlidir.

**Anahtar sözcükler:** *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, Wroński, Mehmet Nadir, Ali Yar, Hüsnü Hamid.

## Correspondences on Wroński in the İstanbul *Darülfünun Science Faculty Journal*

**Abstract:** In the four-year period between 1924-1928, a series of articles about the Polish mathematician Józef Maria Hoene-Wroński (1776-1853) was published in five different chapters of the Darülfünun Science Faculty Journal. The first article was written by Mehmet Nadir, the second one was written by Ali Yar, and the last three were written by Hüsnü Hamid. In the articles, Wroński's life, his philosophy of mathematics were introduced. They also discussed the question whether the solution of biquadratic equations Hoene-Wroński recommended was acceptable or not. Ali Yar does not find it possible for Wroński to find a definitive solution to the question. On the other hand, Mehmet Nadir and Hüsnü Hamid maintain that Wroński's method allows the solution of higher than biquadratic equations with a very small mistake by providing sample solutions using his method. The articles are important in terms of discussing a contemporary mathematical issue through scientific articles published in the journal by three leading mathematicians and shedding light on the mathematical community of the period.

**Key words:** Darülfünun Science Faculty Journal, Wroński, Mehmet Nadir, Ali Yar, Hüsnü Hamid.

*Değini...*

# Türkiye'de Görelilik Düşüncesinin Tarihi

Müjdat TAKICAK*

## I. Giriş

Einstein 1905 yılında Özel Görelilik Kuramı'nı yayımladıktan sonra, bu kurama kütle çekimini de dâhil etmek üzere çalışmalarına yoğunluk vermiştir. Uzun düşünce deneyleri neticesinde Euclides-dışı geometrileri kullanarak temellendirdiği teorisini 1915 yılında Prusya Bilimler Akademisi'nde sunmuştur. Einstein'ı Dünya çapında üne kavuşturan olay ise kuramının 1919 yılında A. S. Eddington tarafından yürütülen güneş tutulması gözlemi ile doğrulanmasıdır. Böylece Einstein ve kuramı bilim dünyasının en önemli tartışma konusu haline gelmiştir. Einstein'ın görelilik kuramı hemen her ülkede analiz edilmiş, üzerine çalışmalar yapılmıştır. Meydana gelen bu olağandışı bilimsel gelişmeden Osmanlı Türkiye'sinin de haberdar olmuş olması beklenmektedir.

Meltem Akbaş, *Einstein'ın Görelilik Kuramının Türkiye'ye Girişi* isimli yüksek lisans tezinde ve konu ile ilgili çeşitli makalelerinde, Einstein'ın Görelilik Kuramı'nın Türkiye'ye girişinin, Kerim Erim'in 1920 tarihinde verdiği bir konferans ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Oysa 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Euclides-dışı geometriler ile gündeme gelen görelilik düşüncesinin, Einstein'ın kuramları ile sınırlandırılmadan analiz edilip değerlendirilmesi ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki yansımalarının da çok daha ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir. Zira Einstein, görelilik teorisine ne ilk ne de son katkı yapan kişidir. Kendisinden önce konu ile ilgili çalışmaları olan Lo-

* Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü / mtakicak@kastamonu.edu.tr

rentz ve Poincaré gibi isimlerden çok şey öğrenmiş ve çalışmalarını kısmen de olsa aynen kullanmıştır.[1]

Eldeki bu çalışma ile Einstein'dan çok daha önce H. A. Lorentz (1853-1928) ve H. Poincaré'nin (1854-1912) görelilik hakkında ortaya koydukları çalışmalar değerlendirilecek ve Osmanlı'ya yansımaları Akbaş'ın çalışmalarında yer vermediği eserler de dâhil edilerek genişletilecektir.

## II. Genel Hatları İle Görelilik Tarihi

19. yüzyılın sonlarında İngiltere, Fransa, Almanya gibi devletler, sömürgelerine yenilerini eklemek ve mevcut olanlarını da daha rahat kontrol edebilmek amacıyla ayrıntılı dünya haritası çizme yarışına girmişlerdir. Bu amaçla devlet kontrolünde Fransız Boylam Bürosu kurulmuştur. Hedefleri, tüm Dünya'da bulunan saatlerin aynı zamanı göstermesini sağlayarak koordinat tespiti yapmaktır. Dolayısıyla dönemin gelişmiş devletleri eş zamanlı saatler oluşturma konusunda birbirleri ile yarışmışlardır. Fransa adına bu yarışta yer alan ekibin başında Henri Poincaré yer almaktadır. Poincaré, Boylam Bürosu'nda görevlendirildiği 1893 yılında[2] eş zamanlı saatler konusunda çalışmaya başlamıştır. Görelilik hakkında düşünceleri, eş anlılık üzerine yaptığı çalışmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Poincaré asıl görevinin yanı sıra göreliliğin felsefî ve matematiksel temelleri üzerine de çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim 1898 yılında yayımladığı "Zamanın Ölçüsü" isimli makalesinde eş anlılığın bir uzlaşım olduğunu iddia ederek görelilik düşüncesinin ilk örneklerini ortaya koymuştur.[3] Ona göre, bir A noktasında gerçekleşen bütün olaylar zaman içinde geriler ama hepsi aynı anda gerilediğinden gözlemci bunun farkına varamaz, çünkü saati de aynı oranda gerilemiştir; bu yüzden gözlemcinin durağan ya da hareket halinde olduğunu bilmesinin bir anlamı yoktur.[4]

Poincaré, ilk olarak 1895 yılında iddia ettiği dünyanın mutlak hareketinin olamayacağı düşüncesine, 1900 yılında "izafi hareket prensipleri" ismini vermiştir. 1902'de yayımladığı *La Science et l'Hypothèse*[5] isimli kitabında görelilik düşüncesine yer vermiştir.[6]

Poincaré, 1900 yılında Paris'te düzenlenen bir konferanstaki bildirisinde, fiziğin hipotezlerini ve modern fiziğin teorilerini tartışmıştır. Bu konferansta Poincaré, dönemin fizik anlayışı açısından büyük önem taşıyan şu soruyu dile getirmiştir: Eter gerçekten var mı? Bu soru, 1920 yılında Einstein'ın yerçekimine dair düşüncesinde tekrar görülecektir. Poincaré, 1904 yılında St. Louis'te düzenlenen Uluslararası Sanat ve Matematik Kongresi'nde, "Matematiksel Fiziğin Prensipleri" isimli bir bildiri sunmuştur. Bu bildiride fiziğin 6 genel prensibini tartışmıştır. Bunlardan biri de şu şekildedir:

> Fiziksel olgular kanunlarına göre izafiyet prensiplerinin, ister sabit bir gözlemci için olsun, ister düzgün bir öteleme hareketi ile taşınan bir gözlemci

[1] Olivier Darrigol, "The Genesis of the Theory of Relativity": 1-22.
[2] Peter Galison, *Einstein Saatleri Poincaré Haritaları*: 118.
[3] Galison, *Einstein Saatleri*, 118.
[4] Galison, *Einstein Saatleri*, 282.
[5] Salih Zeki 1927'de *İlim ve Faraziye* adıyla Türkçeye çevirmiş ve Milli Matbaa'da basılmıştır.
[6] Jong Ping Hsu ve Leonardo Hsu, *A Broader Wiev of Relativity,* 38.

> için olsun aynı olması gerekmektedir; böyle bir hareket ile taşınıp taşınmadığımızı fark edecek bir araca sahip değiliz ve sahip olamadık… Aslında deneyim izafiyet prensibinin bu yorumunu çürütmeyi üstlenmiştir. Dünyanın hızının ölçülmesi amacıyla eter ile ilişkilendirilmiş tüm teşebbüsler olumsuz sonuç vermiştir. Bu durumda deneysel fizik, matematiksel fiziğin ilkelerine nazaran daha bağımlı hale gelmiştir; …fakat deney bunu teyit etmek için direnç göstermiştir.[7]

Buradan çıkan sonuç, Poincaré'nin ortaya koyduğu izafiyet prensibi açıkça yeni bir yaklaşımdır ve klasik mekanikteki Galileo ve Newton göreliliğinden farklıdır.

Poincaré, 1904 yılında hiçbir hızın ışık hızını aşamayacağını iddia etmiştir. Bu iddia bir yıl sonra Einstein'in özel görelilik kuramının temel iddiası haline gelecektir. Poincaré, Haziran ve Temmuz 1905 tarihlerinde "Elektronun Dinamikleri Üzerine" isimli iki makalesini tamamlamıştır. Aynı isimleri taşıyan bu iki makalesinin konusu, kendi izafiyet prensipleri ve Lorentz dönüşümleri hakkındadır. Birinci makale, çok daha uzun olan ikinci makalenin özeti şeklindedir. Poincaré'nin izafiyet ile ilgili son büyük çalışması olan bu makalesi, Einstein'ın özel görelilik ile ilgili ilk makalesi ile eş zamanlı yazılmıştır. İşin ilginç yanı, bir matematikçi olan Poincaré izafiyet düşüncesini daha çok fizikle, bir fizikçi olan Einstein ise daha çok matematik ile formüle etmişlerdir.[8]

Poincaré'nin makalesi, izafiyet için tam bir mantıksal temel, matematiksel bir yapı ve elektromanyetik alanlar ile yüklü parçacıklar için ortak bir denklem sunmuştur. Einstein görelilik hakkında Poincaré ve Lorentz'in çalışmalarından haberdar olmasına rağmen, kendi özel görelilik kuramını tamamen yeni argümanlarla ortaya koymuştur.[9] Nitekim 1904 yılında daha yeni Almancaya çevrilmiş olan Poincaré'nin *Bilim ve Hipotez* isimli eseri, incelenmek ve tartışılmak üzere Einstein ve arkadaşlarının kurdukları düşünce derneğinin gündemine gelmiştir. Bu kitabın özellikle, Poincaré'nin görelilik ile ilgili düşüncelerini içeren "Zamanın Ölçüsü" isimli bölümü Einstein'ın ilgisini çekmiştir.[10] Her ne kadar İzafiyet Kuramı'nın keşfi Einstein'e atfedilse de, Poincaré aynı zamanda görelilik düşüncesini içine alan ayrıntılı bir matematiksel fiziği, tamamen Einstein'dan bağımsız olarak, ondan çok daha önce ortaya koymuştur.[11] Ayrıca Giannoni (1971)'nin bildirdiğine göre, Einstein'ın görelilik düşüncesi Poincaré tarafından zaten bilinmektedir.[12]

## III. Türkiye'de Görelilik Çalışmaları

Salih Zeki Dârü'l-Fünûn'da[13], Rûmî 1330-1332 (Miladî 1914-1916) tarihleri arasında matematik öğrencilerine ve matematik öğretmenlerine haftalık konferanslar

[7] Hsu, & Hsu, *A Broader,* 39.
[8] Hsu, & Hsu, *A Broader,* 41.
[9] Hsu, & Hsu, *A Broader,* 51.
[10] Galison, *Einstein Saatleri*, 310-311; Darrigol, The Genesis, 16.
[11] Galison, *Einstein Saatleri*, 22; Scott Walter, "Henri Poincaré, Theoretical Physics, and Relativity Theory in Paris", 223.
[12] Carlo Giannoni, "Einstein and the Lorentz-Poincaré Theory of Relativity,", 575.
[13] 1933'te ismi "İstanbul Üniversitesi" olarak değiştirilmiştir.

vermiştir. Bu konferanslar *Dârü'l-Fünûn Konferansları* ismiyle iki cilt halinde yayımlanmıştır. 1914-1915 öğretim yılındaki konferansları içeren ilk ciltte, 19. yüzyılda ortaya çıkan Euclides-dışı geometriler ile sonuçları analiz edilmiştir. İkinci ciltte (1915-1916) ise daha çok sanal sayılar incelenmiştir.[14] Birinci cilt 14 konferanstan oluşmaktadır. Salih Zeki, bu konferansların beşincisinde Poincaré'nin izafiyet düşüncesini ayrıntılı bir şekilde dinleyenlerine aktarmaya çalışmıştır. Örneğin Salih Zeki izafiyet düşüncesini ortaya koymak için Poincaré'den alıntı yaparak şu örneği vermiştir:

> Ben varsayalım ki Paris'in bir noktasında, örneğin Pantheon Meydanı'nda, bulunuyorum ve yarın yine tekrar aynı noktaya geleceğimi söylüyorum. Eğer bana "mekânın aynı noktasına tekrar geleceğinizi mi söylemek istiyorsunuz?" diye sorsalar ben buna "evet!" diye cevap veririm. Fakat bu şekilde cevap vermekte ne kadar haksızım. Çünkü Dünya yarına kadar hareket edecek ve Pantheon Meydanı'nı da sürükleyecek. İki milyon kilometreden fazla mesafe kat ettirecektir. Eğer ben dilimi biraz daha düzeltmek istesem de bir şey kazanmış olmam. Çünkü bizim Dünya'mız Ay'a nazaran bu iki milyon kilometreyi kat ettiği esnada, Ay'ın bizzat kendisi de Samanyolu'na göre hareket etmiş olacaktır. Samanyolu da şüphesiz hızını bilmediğimiz bir hareketle hareket edecektir. Dolayısıyla Pantheon Meydanı'nın bir günde ne kadar hareket ettiğini bilemeyeceğim ve hiçbir zaman da bilemeyeceğim. Bu halde yukarıdaki cümle ile ben: "Yarın Pantheon'un kabasıyla cephesini tekrar göreceğim" demek istemiş olurum. Şimdi eğer Pantheon olmasaydı, benim söylediğim bu cümlenin manası olur muydu? Şüphesiz olmazdı. Tabii ki mekân da olmazdı. Dolayısıyla biz dış şeyleri görünümü ile algılarız. Ancak dış şeylere izafetle mekânı tasavvur ederiz.[15]

Bu analoji ile Poincaré, mekânın izafî olduğunu açıklamıştır. Salih Zeki, Poincaré'den alıntı yaptığı analojinin dışında izafi mekân için bir örnek daha vermiştir. Bu ikinci örneğe göre; varsayalım ki bir gece evren üzerinde bulunan her şey uzunluğunun bin katı kadar büyümüş olsun. Yani daha önce uzunluğu 1 metre olan bir şey 1 kilometre uzunluğunda bulunsun. Tabii ki görünen her şey ile beraber siz de büyümüş olun. Uyandığınızda bu kadar büyük değişiklikler karşısında nasıl bir tepki verirsiniz? Hiçbir şeyin farkına dahi varmazsınız! Evrendeki her şey büyürken ölçüm aletleriniz de büyüyecektir. Dolayısıyla büyüklükteki değişimin farkına varılabilecek ölçüm aleti kalmayacaktır.[16] Salih Zeki hem Poincaré'den alıntı yaptığı örnek durumda hem de kendisinin verdiği örnekte mekânın, uzaklığın ve zamanın izafi olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Yapılan bu çalışma ile açığa çıkmaktadır ki, Poincaré'nin görelilik hakkındaki görüşleri, Osmanlı bilim dünyasına Salih Zeki'nin beşinci konferansı ile ilk defa tanıtılmıştır. Bu bağlamda Einstein'ın görelilik düşüncesinden önce, Poincaré'nin görelilik düşüncesi Salih Zeki vasıtasıyla Osmanlı dünyasında tanınmıştır.

---

[14] Bu çalışmada *Dârü'l-Fünûn Konferansları* kitabının Milli Kütüphane'deki nüshası incelenmiştir.
[15] Salih Zeki, *Dârü'l-Fünûn Konferansları (cilt 1)*, 62.
[16] Zeki, *Dârü'l-Fünûn,* 62-63.

Meltem Akbaş, *Einstein'ın Görelilik Kuramının Türkiye'ye Girişi* isimli yüksek lisans tezinde ve "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (I): Mehmed Refik Fenmen ve Kerim Erim" ve "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid Sayman" isimli makalelerinde Einstein'ın görelilik kuramının Türkiye'ye girişini analiz etmiştir. Akbaş, bu çalışmalarında, Kerim Erim'in, Mehmet Refik Fenmen'in ve Hüsnü Hâmit Sayman'ın Einstein'ın görelilik kuramı ile ilgilendiklerini ve ortaya koydukları bilimsel çalışmalarla bu kuramın Türkiye'de tanınmasını sağladıklarını tespit etmiştir.[17] Akbaş'ın yaptığı çalışmalardan açığa çıkmaktadır ki, Einstein'ın Görelilik Kuramı'nın Türkiye'de tanıtılmasına ilişkin en erken tarihli çalışma Kerim Erim'in 1920 yılında verdiği konferanstır.[18]

Akbaş'ın çalışmalarında ortaya konulan Einstein'ın görelilik düşüncesinin Türkiye'de tanınmasına katkı sağlayan diğer yazarlar ve eserleri şunlardır:

- Mehmet Refik'in Einstein'ın görelilik kuramı üzerine 1922 yılında yayımladığı, *Aynştayn Nazariyesi, Mekân, Uzay, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebdili*[19] isimli kitabı,
- Erim'in 1925 yılında, Mehmet Refik tarafından çıkarılan *Fen Âlemi* isimli dergide konu üzerine yayımladığı dört makalesi,[20]
- Hüsnü Hamit'in 1925 ve 1926 yıllarında *Dârü'l-Fünûn Fen Fakültesi Mecmuası*'nda iki bölüm halinde yayımladığı bir makalesi,[21]
- Hüsnü Hamit'in 1926 yılında yayımladığı *Aynştayn Nazariyelerinin İlmi Kıymeti*[22] adını taşıyan kitabı.

Erim'in, 5 Mart 1922 tarihinde *Dergâh Dergisi*'nde yayımlanan "Umum-î İzafiyet Nazariyatı"[23] isimli makalesi ise, Akbaş'ın çalışmalarında yer almamıştır. Erim, söz konusu makalesinde, Einstein teorisini Dünya'da meşhur eden, "yörüngesi elips olan Utarit isimli gezegenin *Perihelie* hareketinin izahı" ve "29 Mayıs 1919 tarihli güneş tutulması esnasında bir ışığın, bir çekim merkezine maruz kaldığında eğri bir yörünge takip etmesi" meselelerini tartışmıştır. Newton'un çekim yasasına göre Einstein'ın teorisi, Utarit'in hareketini daha hassas açıklayabilmiştir. Bunun yanı sıra, Einstein'ın ışığın hareketine dair teoreminin test edilmesi için, Eddington, Davidson, Crommelin gibi bilim adamlarından oluşan heyetler, Royal Society tarafından 29 Mayıs 1919 Güneş Tutulması'nın gözlemlenmesi amacıyla Brezilya ve Afrika'ya gönderilmiş ve söz konusu teorem doğrulanmıştır. Erim makalesinde, "Umumi İzafiyet Nazariyyatı'nın ortaya çıkmasına sebepleri nelerdir? Hangi meseleler bunu ortaya çıkarmıştır?" gibi sorulara da cevap aramıştır. Erim, tüm bu altüst oluşun "Elektrodinamik" 'in olgunlaşıp ortaya çıkmasıyla meydana gelen zorluklardan ileri

[17] Meltem Akbaş, "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (I)", 2003: 29.
[18] Akbaş, "Einstein'ın Görelilik…", 30; Meltem Kocaman, *Einstein'ın Görelilik Kuramının Türkiyeye Girişi*, 55.
[19] Akbaş, "Einstein'ın Görelilik," 35.
[20] Kocaman, *Einstein'ın Görelilik*, 17.
[21] Kocaman, *Einstein'ın Görelilik*, 44.
[22] Kocaman, *Einstein'ın Görelilik*, 44.
[23] Kerim Erim, "Umûm-î İzâfiyet Nazariyâtı," *Dergâh*, 1922: 149-150.

geldiğini, Maxwell'in ve Hertz'in konu ile ilgili görüşlerini dikkate alarak açıklamıştır. Son olarak Erim, Einstein'ın İzafiyet prensibini esas alarak Mekanik'i ve daha sonra da Elektronlar Dinamiği'ni inşa etmeye çalıştığını bildirmektedir.[24]

Akbaş'ın çalışmalarında yer almayan bir diğer eser, Cemil Sena'nın 1927 yılında *Hayat Mecmû'ası*'nda yayımlanan "İzafiyet Nazariyesine Umûmî Bakışlar"[25] isimli makalesidir. Sena, bu makalesinde, İngiliz matematikçi A. S. Eddington'un İzafiyet konusunda kaleme aldığı eserler hakkında bilgi vermiştir. Sena, Eddington'un İzafiyet kavramına yaklaşımında Einstein'ın görüşlerini benimsediğini,"Vues Générales Sur la Théorie De la Relativité"[26] isimli makalesinde Einstein'in teorisini genişletmiş olduğunu, söz konusu makalesinin *Weyl Geometrisi*'nin ortaya çıkmasında önemli bir yer teşkil ettiğini bildirmektedir.[27] Ayrıca Sena, Eddington'un bu makalesindeki en önemli başarısının, dogmatizme kapılmaksızın tezini açık ve sade bir anlatımla herkese ulaştırmaya çalışması olduğunu düşünmektedir.[28]

M. İlhâmi de, Erken dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde konuyu etraflıca inceleyen yazarlardandır bir diğeridir. 1927 yılında, A. S. Eddington'un *Space, Time and Gravitation* isimli kitabından çeviri yaparak hazırladığı, *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*'nda 3 sayıda yayımlanan "Hendese Nedir?"[29] isimli makaleleri Akbaş'ın çalışmalarında yer almayan diğer eserlerdir. İlhâmi bu makalelerinde, Eddington'un İzafiyet kavramını matematiksel ve fiziksel açıdan nasıl inşa ettiğini açıklamıştır. Eddington, zaman, mekân ve çekim kavramlarını, Sokratik bir yaklaşımla "Fizikçi, Matematikçi, İzafiyetçi" sanal kişiliklerini tartıştırmak suretiyle izah etmiştir. İlhâmi makalesinde söz konusu tartışmayı aynen almış ve üçüncü makalesinin sonuna bir değerlendirme bölümü ekleyerek konu hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. İlhâmi'nin aktardığına göre Eddington, Euclides'in "Bir üçgenin herhangi iki kenarının uzunlukları toplamının, üçüncü kenarının uzunluğundan büyük" olduğu teoreminin doğruluğunu tartışmaya açarak, Euclides-dışı geometrilerin gelişimine değinmiştir. Buradan hareketle Euclides geometrisinin mutlak doğru olarak kabul edilemeyeceğini, Riemann gibi matematikçileri referans göstererek ifade etmiştir. Ayrıca Eddington ölçüm aletlerinin güvenirliliğini de tartışmaya açarak mekân kavramını, Euclidî mekân ve Euclidî olmayan mekân olarak iki kategoride değerlendirmiş, mekânın Euclidî olma zorunluluğunu eskide kalmış bir kabul olduğunu dile getirmiştir.[30] O, mekânı maddi özelliklerinden arındırılmış bir şey olarak kabul etmektedir. Eddington mekân kavramı üzerine tartıştıktan sonra "zaman" kavramı üzerine yoğunlaşmıştır. Eş zamanlılığın mümkün olmadığını dile getiren Eddington, zamanın da tıpkı mekân gibi ölçümlerimizle içkin olduğunu, bir

[24] Erim, "Umûm-î İzâfiyet," 149-150.
[25] Cemil Sena, "İzâfiyet Nazariyesine Umûmî Bakışlar", 38.
[26] Sena makalesinde, Eddington'un eserinin T. H. Greenwod tarafından yapılan Fransızca tercümesini kullanmıştır.
[27] Sena, "İzâfiyet Nazariyesine," 38.
[28] Sena, "İzâfiyet Nazariyesine," 38.
[29] M. İlhâmi, "Hendese Nedir? (1)," *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: 54-61; "Hendese Nedir? (2)," *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: 131-138; "Hendese Nedir? (3)," *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: 207-211.
[30] İlhâmi, "Hendese Nedir? (1)," 54-61.

mekânın iki noktası arsındaki mesafesinin değil, ancak belli anlarda alınan bu iki noktanın aralarındaki mesafesinin ölçülebilir olduğunu söylemektedir. Bu durumda, yazara göre, zamanı ölçecek olan aletlerin de güvenirliliği sorgulanmalıdır.[31] Zamanın dördüncü boyut olarak kabul edilip, dört boyutlu bir geometri üzerinde çalışılması gerektiğini söyleyen Eddington, boyut kavramı üzerinde de bir tartışma yürütmüştür. İlhâmi makalesinin sonunda Eddington'un yürütmüş olduğu tartışmayı özetlemiştir. İçinde yaşamış olduğumuz mekânın özelliklerini tamamıyla ortaya koyabilmek için bu "mekân" kavramına iyi bir tanım vermek gerektiğini söyleyen İlhâmi, mümkün olan birçok mekânlar arasından birisinin seçilmesinin gerektiğini ve bu mekânlardan birisinin diğerlerine göre daha hakiki olduğunu iddia etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Bu bağlamda mekânın Euclidî veya Euclidî olmaması durumunun tamamen hesaplamaların yapıldığı mekâna bağlı olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca İlhâmi, herhangi bir geometri tercih edilirken, kendisine dördüncü bir boyut olarak zamanın da eklenmesi gerektiğini bildirmektedir.[32] İlhâmi bu makale dizisi ile Eddington'un izafiyet kavramı hakkındaki düşüncelerini özetleyerek Osmanlı bilim dünyasına aktarmıştır.

## IV. Değerlendirme

Salih Zeki, *Dârü'l-Fünûn Konferansları*'nın birinci cildinde Euclides-dışı geometrilerin yanı sıra Poincaré'nin Görelilik konusundaki görüşlerine de yer vermiştir. Salih Zeki bildiğimiz kadarıyla, Einstein'ın *Özel Görelilik* ve *Genel Görelilik* kuramları ile doğrudan ilgilenmemiştir. Dolayısıyla Einstein'ın izafiyet kuramının Türkiye'ye girişi Salih Zeki vasıtasıyla gerçekleşmemiştir. Fakat Türkçe literatürde zamanın ve mekânın göreliliği fikrinin, Salih Zeki'nin vermiş olduğu Dârü'l-Fünûn Konferansları'nda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Salih Zeki'nin bu konferanslarının özellikle beşincisinde, Poincaré'nin izafiyet düşüncesini Türk bilim dünyasına taşıdığı tarafımızca tespit edilmiştir.

Einstein'ın Göreliliği'nin Türkiye'ye girişi ise Akbaş'ın çalışmalarından da anlaşıldığı üzere, Kerim Erim'in 1920 tarihinde vermiş olduğu konferans vesilesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca Akbaş'ın çalışmalarından Mehmet Refik Fenmen'in ve Hüsnü Hamit'in de Einstein'ın Göreliliği hakkında çalışmaları olduğu görülmektedir.

Akbaş'ın çalışmalarında yer alamayan Erim'in, 5 Mart 1922 tarihinde *Dergâh Dergisi*'nde yayımlanan "Umum-î İzafiyet Nazariyatı"[33] isimli makalesi, İlhâmi'nin 1927 yılında *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*'nda 3 sayıda yayımlanan "Hendese Nedir?"[34] isimli makaleleri ve Cemil Sena'nın 1927 yılında *Hayat Mecmû'ası*'nda yayımlanan "İzafiyet Nazariyesine Umûmî Bakışlar"[35] isimli makalesi Einstein'ın Göreliliği'ni Türkiye'ye tanıtan diğer eserler olduğu eldeki bu çalışma ile açığa çıkmaktadır.

---

[31] İlhâmi, "Hendese Nedir? (2)," 131-138.
[32] İlhâmi, "Hendese Nedir? (3)," 207-211.
[33] Erim, "Umûm-î İzâfiyet," 149-150.
[34] İlhâmi, "Hendese Nedir? (1),"54-61; İlhâmi, "Hendese Nedir? (3)," 131-138; İlhâmi, "Hendese Nedir? (3)," 207-211.
[35] Sena, "İzâfiyet Nazariyesine," 38.

## Kaynakça

Akbaş, Meltem. "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (I): Mehmed Refik Fenmen ve Kerim Erim." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2003: IV/2, 29-59.

Akbaş, Meltem. "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid Sayman." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2003: V/1, 51-68.

Darrigol, Olivier. "The Genesis of the Theory of Relativity." Düzenleyen INSTITUT HENRY POINCARE. *Séminairé Poincaré 1*. Paris: Institud Henry Poincaré, 2005. 1-22.

Erim, Kerim. "Umûm-î İzâfiyet Nazariyâtı." *Dergâh*, 1922: C. 2, S. 22, 149-150.

Galison, Peter. *Einstein Saatleri Poincaré Haritaları*. (A. Akın, Çev.) Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2015.

Giannoni, Carlo. "Einstein and the Lorentz-Poincaré Theory of Relativity." *PSA 1970* içinde, yazan Roger C. Buck ve Robert S. Cohen, 575-589. Dordrecht, Holland: D. Reidel Publishing Company, 1971.

Hsu, Jong Ping, ve Leonardo Hsu. *A Broader Wiev of Relativity*. Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., 2006.

İlhâmi, M. "Hendese Nedir? (1)." *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: S.1, 54-61.

İlhâmi, M. "Hendese Nedir? (2)." *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: S.2, 131-138.

İlhâmi, M. "Hendese Nedir? (3)." *Felsefe ve İctimaiyyât Mecmû'ası*, 1927: S.3, 207-211.

Kocaman, Meltem. *Einstein'ın Görelilik Kuramının Türkiyeye Girişi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Sena, Cemil. "İzâfiyet Nazariyesine Umûmî Bakışlar." *Hayat Mecmu'ası*, 1927: C. 3, S. 4, 38.

Walter, Scott. "Henri Poincaré, Theoretical Physics, and Relativity Theory in Paris." *Mathematics Meets Physics* içinde, yazan Karl-Heinz Schlote ve Martina Schneider, 213-239. Frankfurt: Verlag Harri Deutsch, 2011.

Zeki, Salih. *Dârü'l-Fünûn Konferansları (cilt 1)*. İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1331/1915.

**Öz:** Bilim dünyasında 19. ve 20. yüzyıllarda matematikte ve fizikte çok önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinde biri de Einstein ile anılan, fakat Henri Poincaré ve Lorenz gibi bilim adamlarının da üzerinde çalıştığı görelilik düşüncesidir. Batı'da 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu düşüncenin Osmanlı dünyasına yansımaları bu çalışmasının konusunu teşkil etmektedir. Yaptığımız araştırmalardan açığa çıkmaktadır ki, Salih Zeki'nin Dârü'l-Fünûn Konferansları aracılığıyla Poincaré'nin görelilik düşüncesi ilk defa 1914 yılında Osmanlı'ya tanıtılmıştır.

**Anahtar sözcükler:** Görelilik, Einstein, Poincaré, Salih Zeki

**History of the Idea of Relativity in Turkey**

**Absract:** There were significant developments in mathematics and physics in the 19th and 20th centuries. One of the most important among these was the idea of relativity, which was put forward by Einstein, but was also studied by scientists such as Henri Poincaré and Lorenz. This study focuses on how this idea that emerged in the early 20th century in the West was reflected in the Ottoman world. Our research shows that Poincaré's idea of relativity was first introduced to the Ottomans by Salih Zeki in 1914 at the series of Dârü'l-Fünûn Conferences.

**Keywords:** Relativity, Einstein, Poincaré, Salih Zeki

# Osmanlılar'da Analitik Geometri

Semiha Betül TAKICAK*

## I. Giriş

Analitik geometri, logaritma, diferansiyel ve integral hesap, kompleks sayılar Osmanlı'da bilinmeyen modern bilim dallarındandır. Askerî alan başta olmak üzere, devletin tüm alanlarında ihtiyaç duyulan bu yeni bilimlerin ülkeye getirilmesi için Avrupa kaynaklarından 19. yüzyılda faydalanılmaya başlanmış, tercüme ve telif yoluyla bu açık kapatılmaya çalışılmıştır.[1] Analitik geometri hariç, söz konusu olan diğer modern matematik dallarının Osmanlılar'daki yansımaları hakkında matematik tarihçileri tarafından çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. Ancak Osmanlılar'da analitik geometri, hiçbir araştırmaya konu teşkil etmediğinden, aydınlatılması gereken bakir bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Eldeki bu çalışma ile, Osmanlı döneminde bu amaçla kaleme alınmış tüm analitik geometri kitaplarının içeriği ortaya konmaya çalışılacaktır.

## II. Osmanlıca Analitik Geometri Kitapları ve Yazarları

Osmanlıca kaleme alınmış yedi farklı yazarın, *Hendese-i Halliyye* veya *Hendese-i Tahlîliyye* yani "Analitik Geometri" adını taşıyan altı kitabı ve bir de kitap bölü-

---

* Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi - Felsefe Bölümü / sbtakicak@kastamonu.edu.tr
Bu makale hazırlanırken, yazar tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan "Osmanlılar'da Analitik Geometri: Hendese-i Halliyye ve Hendese-i Tahlîliyye" adlı doktora tezi esas alınmıştır.
[1] Cem Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa." *Türk Matematikçileri: A. Sinan Sertöz Home Page.* 2010. http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/VIDINLI.pdf (22 12, 2015 tarihinde erişilmiştir).

mü bulunmaktadır. Bunların dışında, Cumhuriyet Dönemi'nde Kerim Erim tarafından kaleme alınan, Osmanlıca ve yeni alfabenin birlikte kullanıldığı *Hendese-i Tahlîliyye* adlı el yazması eser de, içeriğinde ağırlıklı olarak Osmanlıca tercih edildiği için bu incelemeye dâhil edilmiştir. Söz konusu kitaplar/kitap bölümler ve yazarları şu şekildedir:

- Ahmed Zihnî Efendi, *Hendese-i Halliyye*, 1. Baskı İstanbul, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun Matbaası, 1310/1892
- Mehmed Vâsıf, *Hendese-i Halliyye-i Musattaha ve Kutû'-i Mahrûtiyye*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1315/1898.
- Yanyalı Mehmed Esad (Bülkat) Paşa, "Hendese-i Halliyye" (*Mebâhis-i Riyâziyye* kitabı içinde, sekizinci fasıl, s. 107-180), İstanbul, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye Matbaası, 1316/1898.
- Mehmed Fikri, *Hendese-i Halliyye* (1., 2., 3. Kitap veya Bölüm), İstanbul, Mühendishâne-i Berr-i Hümâyun Matbaası, 1320/1902-1322/1904.
- İbrahim Edhem Paşa, *Hendese-i Halliyye*, el yazması rik'a ile Abdülhamid (1876-1909) devrinde istinsah edilmiştir.
- Şükrü Bey (Sayan), *Hendese-i Tahlîliyye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1331/1915.
- Kerim Erim, *Hendese-i Tahlîliyye*, 1935. Basılmamış el yazması notlar. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphane Seyfettin Özege Salonu, Yer No: 45888 NE.
- *Hendese-i Halliyye*. Kitapta yazar, basım yeri ve yılı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Bu listeye, müstakil bir analitik geometri kitabı olmamasına rağmen, Osmanlı matematiğindeki önemi açısından, Başhoca İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulum-Riyaziyye (MUR)* adlı eseri de dâhil edilebilir.

Başhoca İshak Efendi'nin en büyük hizmeti kuşkusuz modern Batı biliminin ülkeye girişini sağlamasıdır. Bunun yanında, kaleme aldığı eserlerin yabancı kaynaklara dayanmasına rağmen, matematik, fizik, kimya ve mekaniğe ait modern terimleri mümkün olduğu ölçüde Türkçeye aktarmıştır.[2] Benzer durum matematikte de söz konusudur; *MUR* diferensiyel integral hesap notasyonlarının ve terimlerinin Türkçe karşılıklarının kullanılması açısından bir ilktir.[3] Analitik geometride de durum aynıdır.

İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserini 3 Temmuz 1732 yılında basarken, bu kitaba gök mekaniğinden bahseden bir ek yazmış ve

---

[2] Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde Bilim* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982), 219-220; Melek Dosay, "Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye," *Düşünen Siyaset* 16 (2002): 209-210; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 33, 64.

[3] Ayşe Kökçü, "Osmanlılar'da Diferensiyel İntegral Hesap ve Eğitimdeki Yeri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enst., 2014), 78.

burada Descartes'tan bahsetmiştir.[4] Başhoca İshak Efendi'de de benzer bir durum söz konusudur; matematikle ilgili olan *MUR* 2. ciltte Descartes'ın adı hiç geçmezken, 4. ciltte astronomi başlığı altında Descartes'tan "Kârtestînin (Descartes) sebeb-i harekete da'ir olan mesleği beyânındadır"[5] şeklinde bahsedilmiştir. Görünen o ki, Osmanlılar Descartes'ı analitik geometri ile değil de astronomi hakkındaki çalışmalarıyla tanımıştır. Buradan çıkan bir diğer sonuç da, Başhoca'nın Descartes'ın analitik geometri çalışmalarından haberdar olmadığıdır.

İkinci cildi matematiğe ayrılan *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye*'de (*MUR*), Osmanlılar'da analitik geometri için kullanılan "hendese-i tahlîliyye" veya "hendese-i halliyye" ifadelerine yer verilmemiştir; sadece "hall-i hendesî" ifadesi kitabın içinde iki yerde geçmektedir.[6] Geometrik problemlerin çözümünde cebirsel yöntemlerin kullanılmasını "hall-i hendesî" olarak isimlendiren Başhoca'nın bu ifadeyle, kendisinden sonra yazılmış olan analitik geometri kitaplarının başlığına benzer bir ifade kullanarak "yerinde" bir terminoloji tercih ettiği görülmektedir.

Başhoca'nın *MUR*'da, "cebirsel geometri" kullanarak cebirsel eşitlikleri geometrik yapılara uyguladığı, ayrıca "geometrik cebir" ile de geometrik problemlerin çözümünde cebirsel yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Her ne kadar Başhoca, Descartes'ın *La Géométrie* eserine atıfta bulunmamış olsa da, Antik Çağ'da ve Orta Çağ İslam matematiğinde karşımıza çıkan, analitik geometrinin de öncüsü kabul ettiğimiz "cebirsel geometri" ve "geometrik cebir" çalışmalarına *MUR*'da yer vermiştir.

Tam da bu noktada Descartes'ın hakkının teslim edilmesi gerekmektedir: Antik Çağ'ın matematikçilerinin ve dolayısıyla Başhoca'nın aksine Descartes'ın amacı, geometrinin cebire indirgenmesi değil, cebirsel işlemleri geometrik geri planla besleyerek yeni bir geometrik yapının kurgulanmasıydı.[7] Dolayısıyla Başhoca'nın "yeni bir geometrik yapı kurgulama" güdüsünden uzak olduğunu söylemek mümkündür.

Leibniz 1692 yılında kartezyen koordinat sistemindeki $x/y$ koordinat eksenlerini tanıtmış, bu eksenlere göre konum belirlemiştir.[8] Bu doğrultuda, *MUR*'daki analitik geometrinin varlığına dair en büyük bulgulardan biri, eksen kullanımıdır. Başhoca, koordinat sistemindeki eksenlerinin tanımını şu şekilde yapmaktadır: "İşbu fende hatt-ı tertibler $y$ harfiyle ve faslalar $x$ harfiyle ve muh-

---

4 Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 41; İnan Kalaycıoğulları, "Katip Çelebi'nin Cihannüma Adlı Eserine İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Ekler Doğrultusunda Çağdaş Bilimlerin Türkiye'ye Girişi." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enst., 2003), 44, 70.

5 Başhoca İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye*. Cilt 4. (Mısır: Bulak Matbaası, 1261/1845), 319.

6 Başhoca İshak Efendi, *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye*. Cilt 2. (Mısır: Bulak Matbaası, 1258/1842), 35, 58.

7 Carl B. Boyer, *Matematiğin Tarihi*. Çeviren Saadet Bağcacı. (Ankara: Doruk Yayınları, 2015), 371.

8 Florian Cajori, *Matematik Tarihi*. Çeviren Deniz İlalan (Ankara: ODTÜ yayıncılık, 2014), 209.

telif olarak iki hatt-ı tertib *yy'*, ve iki fasla *xx'* harfiyle işa'r ve ifade olunmak…"[9] Bu tanımda olduğu gibi, *MUR*'da ordinat için *y,* apsis için *x* ifadesinin kullanıldığı doğru örneklerin varlığına rağmen[10] kitabın geneline baktığımızda standart bir eksen adlandırması yoktur. Örneğin tam tersi olması gerekirken, düşey mesafeyi *x* ile göstererek "tertib", yatay mesafeyi de *y* ile göstererek "fasla" olarak adlandırdığı pek çok örnek mevcuttur.[11] Söz konusu çelişkili kullanıma rağmen, eksenlerin varlığı *MUR*'da analitik geometri varlığına dair güçlü bir delildir. Başhoca'dan sonraki diğer yazarlarda, modern kullanımla örtüşen *x/y* eksen kullanımı görülmektedir.

Yüksek geometride ise Başhoca'nın, koni kesitlerinin bugün de kullandığımız analitik denklemini verdiği görülmektedir. Başhoca, hiperbolün denklemini $b^2y^2 = c^2x^2 - b^2c^2$ olarak vermiştir.[12] Bu ifade düzenlendiğinde bugün de kullandığımız hiperbolün, $x^2/b^2 - y^2/c^2 = 1$ şeklindeki denklemi elde edilebilir. Bu tip denklemlerin birkaç yerde kullanılması, modern analitik geometri adına kayda değer bir bulgudur.

Başhoca, hiperbolün üzerindeki bir noktanın ordinatlarını asimptotlara göre belirlemiştir.[13] Benzer şekilde, Apollonius da eğri üzerindeki bir nokta ile eğriye sonsuzda teğet olan doğru yani asimptot arasındaki ilişkiyi inceleyerek asimptotu eksen olarak kabul etmiştir. Heath bu yaklaşımı, geometrik işlemleri cebirsel yöntemlerle yapmanın dışında, modern analitik geometriye yakın olarak değerlendirmektedir.[14] Başhoca'da da görülen, asimtotların eksen olarak kullanılması hakkında Boyer'in yorumu şu şekildedir:

Apollonius'un koniklerde kullandığı yöntemler modern yaklaşımlara öylesine yakındır ki sanki 1800 yıl sonra Descartes'ın ortaya koyacağı analitik geometriyi tahmin etmiş ve ona göre davranmış gibidir… Referans doğrularının kullanımı…bizim kullandığımız koordinat düzleminden temelde farklı değildir[15].

*MUR*'da yüksek dereceli eğriler için analitik geometri kullanımına bir örnek daha vermek gerekirse Başhoca, $y^2 = (c^2x^2 - b^2c^2) / b^2$ gibi bazı denklemleri ele almış, x'e değer verip y'nin, y'ye değer verip x'in değerini bularak suretiyle, söz konusu denklemlerin grafiğini çizmiştir.[16] Verilen bir denklemin grafiğini çizmek bugün de analitik geometride sıklıkla başvurulan bir yöntemdir.

Başhoca'nın kullandığı yegâne matematiksel araçlar: içler dışlar çarpımı ile orta orantı (vasat-ı mütenâsib), diskiriminant, benzer üçgenler, Thales teoremi, Pisagor teoremi, iki kare farkı gibi çeşitli özdeşlikler ve logaritmadır. Başhoca,

---

[9] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 91, 96.
[10] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 129, 189.
[11] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 91-93, 99, 109, 110, 116, 125, 208.
[12] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 141-142.
[13] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 147.
[14] Thomas L. Heath, *Apollonius of Perga (Edited in Modern Notation)* (Cambridge: At the university press, 2004), cxvi
[15] Boyer, *Matematiğin Tarihi*, 185.
[16] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 197.

analitik geometrinin en temel konularından olan geometrik yer konusunu, sisoid, Hippias'ın quadratrixi, Arşimet spirali ve konkoid gibi eğrilerde irdelerken, söz konusu araçları kullanmıştır. Başhoca'nın bu inceleme sırasında, zaman zaman elementer (adî) geometri kullandığı, zaman zaman da sadece sözel ifadeleri kullandığı görülmektedir.

Sadece Başhoca'da karşılaşılan matematiksel terimler şu şekildedir:

• Başhoca, koniklerin tepe noktasını *nokta-ı muhdese*[17] olarak isimlendirmiştir.[18] Başka herhangi bir kaynakta bu kullanıma rastlanmamıştır. Bilindiği gibi kompleks sayılar da, *muhdes aded*[19] olarak isimlendirilmektedir. Görünen o ki Başhoca, sonradan "ihdas edilmiş" yani kurulmuş herhangi bir şey için *muhdes* sözcüğünü tercih etmektedir.

• Başhoca'nın konkoid için kullandığı *münhanî-i m'izâvî* (منحني معزاوي) veya *münhanî-i mezâvî* (منحنيء مزاوي) ifadeleriyle sadece *MUR*'da karşılaşılmıştır.

Başhoca'nın diğer analitik geometri kitabı yazarları ile ortak kullandığı kavramlarla karşılaşmak da mümkündür. Örneğin, odak noktası için yaygın kullanım olan *mihrâk* (محراق) ifadesi yerine[20] Başhoca ve Admed Zihnî Efendi, Arapça aynı kökten türemiş, tutuşup yanma anlamına gelen, *ihtirâk* (احتراق)[21] sözcüğünü kullanmışlardır.[22]

Tüm bu veriler ışığında, Başhoca'nın *MUR* adlı eserinde Descartes'ın geometri çalışmalarından bahsedilmemesine rağmen, analitik geometrinin mevcut olduğu söylenebilir. İntegral kalkülüste olduğu gibi, analitik geometriyi Osmanlılar'a, iptidai düzeyde de olsa, ilk defa tanıtan Başhoca İshak Efendi olmuştur. Ancak şu konunun da belirtilmesi gerekir ki, bugün analitik geometri kitaplarında karşılaştığımız, iki noktadan geçen doğru denklemi, eğimi ve bir noktası bilinen doğru denklemi, vektör hesabı gibi konular *MUR*'da mevcut değildir. Bu konuların *La Géométrie*'de de olmadığı unutulmamalıdır.

*MUR* müstakil bir analitik geometri kitabı değildir. Bu durumda akla gelen ilk soru, Osmanlılar'da yazılan ilk analitik geometri kitabının kimin tarafından kaleme alındığıdır. İlk baskısını 1310/1892 tarihinde yapan Ahmed Zihnî Efendi'nin *Hendese-i Halliyye* adlı eseri, ulaşılabilen kaynakların içinde Osmanlılar'da yazılmış ilk analitik geometri kitabıdır. Eserinin giriş sayfasında kendisini *"makine ve sahrâ muhârebât muallimi erkân-ı harbiye kolağalarından Süleyman oğlu Ahmed*

---

[17] Muhdese (محدثه): Muhdes'in müennesi. İhdas edilmiş, sonradan meydana gelmiş, eskiden olmayan (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitapevi, 2012), 783).

[18] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 90.

[19] Talât Tuncer, *Matematik Sözlüğü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Prof. Dr. Nasım Terzioğlu Basım Atölyesi, 1995), 328.

[20] Tuncer, *Matematik Sözlüğü,* 328; Şükrü Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye, Cild-i evvel* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331/1915), 468; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 751.

[21] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 483.

[22] Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 96, 113-114, 121; Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye.* 1. Baskı (İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun Matbaası, 1310/1892), 33, 37-38, 232.

*Zihnî"* olarak tanıtan Ahmed Zihnî[23], 1310/1892 yılında yüzbaşılık görevini yürütürken aynı zamanda, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'da analitik geometri ve makine dersleri vermiştir. *Cebr-i A'lâ* ve *Hendese-i Halliyye* olmak üzere matematik sahasında iki eseri olan Ahmed Zihnî[24] 1327/1909 yılında Erkân-ı Harbiye Kaymakamı rütbesiyle Hassa Ordusu Erkân-ı Harbiye miralaylığına terfi ve tayin edilmiş ve bu rütbedeyken 1337/1919 tarihinde vefat etmiştir.[25]

Zihnî Efendi, eserini "cem'ü telfik" yani toplama yoluyla bir araya getirdiğini dile getirmekte, ancak hangi kaynaklardan yararlandığını belirtmemektedir.[26] *Hendese-i Halliyye* kitabı altı kısımda ele alınmıştır. Kitabın ilk bölümünde modern analitik geometri kitaplarının girişinde de karşılaşabileceğimiz "irtisâmât" yani izdüşümler başlığı altında vektörel işlemlere yer veren Ahmed Zihnî'nin, düzlem ve uzay geometri olmak üzere iki ana başlık altında incelediği diğer konular, kartezyen koordinat sistemi, doğru, ikinci derece eğriler ve kutupsal koordinatlar şeklindedir.

Zihnî Efendi, eğimi ve bir noktası bilinen doğru denkleminin formülünü, bugün için karmaşık sayılabilecek bir şekilde ispatlayarak, $y - y_1 = m (x - x_1)$ olarak[27], ardından İki noktadan geçen doğrunun eğimini $m = (y_2 - y_1) / (x_2 - x_1)$ ve iki noktadan geçen doğru denklemini ise $(x - x_1) / (x_2 - x_1) = (y - y_1) / (y_2 - y_1)$ şeklinde modern gösterime de uygun bir şekilde vermiştir.[28]

Eserinde sissoid, strofoid gibi eğrilere de değinen Ahmed Zihnî Efendi, öncelikle eğrilerin nasıl çizildiğini açıklamış, ardından analitik denklemlerini vermiştir. Örneğin strofoid'in asimptotlarıyla eğriye teğet ve dik olan doğrularını belirlemiştir, denklemini ise izdüşümden ve çeşitli trigonometrik eşitliklerden faydalanarak, $y^2 = x^2 ((b - x) /(b + x))$ olarak tespit etmiştir.[29] Modern geometri kitaplarında da bu formül aynen karşımıza çıkmaktadır.

Analitik geometrinin Descartes'ın 1637 yılında yayımlanan La Géométrie adlı eserinde ilk defa ortaya çıktığı düşünüldüğünde, *Hendese-i Halliyye*'nin (1310/1892) geç tarihli bir eser olduğu aşikârdır. Buna rağmen, Zihnî Efendi'nin vektörler gibi konuları ele alarak modern analitik geometri anlatımını yakaladığı, ayrıca işlem hatalarından uzak ve anlaşılır bir dile sahip olduğu görülmüştür. Matematiksel terminoloji açısından ise, Zihnî Efendi bazen Başhoca'da da görülen terimleri kullanmış (*ihtirâk, mihver-i kebir, mihver-i sagîr* gibi), bazen de muhtemelen Fransızcaya vâkıf olduğu için, terimin Fransızca anlamını da içeren Osmanlıca bir sözcük önermiştir (*mihver-i mürebbî, müferrik*

---

23 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 1.

24 İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, ve Cevat İzgi. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1999), 377.

25 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri.* Cilt 2 (İstanbul: IRCICA, 2011), 24.

26 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* خ

27 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 86-89, 92-93.

28 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 90-93.

29 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 43-48.

gibi). Ayrıca *Hendese-i Halliyye'de,* ileri tarihli Osmanlıca analitik geometri kitaplarındaki terimlerle de karşılaşmak mümkündür.

Eldeki veriler ışığında Başhoca ile analitik geometrinin Osmanlılar'a girdiği düşünüldüğünde, Zihnî Efendi'nin Başhoca'nın çok ötesinde analitik geometriye vakıf olduğu söylenebilir. Ayrıca, kitabın başında bügün analitik geometri kitaplarının girişinde de karşımıza çıkan vektörel işlemlerin yer alması, eserin modern analitik geometri anlatımını yakaladığını göstermektedir.

Erken tarihli diğer bir eser Mehmed Vâsıf'ın (1323/1905'te sağ), analitik geometri ve koni kesitlerini birlikte ele alındığı, *Hendese-i Halliyye-i Musattaha ve Kutû'-i Mahrûtiyye* (1315/1898) adlı eseridir. Matematiğe dair, analitik geometri kitabının dışında bir de tercüme bir cebir kitabı olan Mehmed Vâsıf, 1907 senesinde kıdemli yüzbaşılığa terfi etmiş, 1901-1908 yılları arasında Bahriye Mektebi'nde, "fenn-i mesâha-i bahriye" ve analitik geometri hocalığı yapmıştır[30]. Kitabın başında kendini "*Hüsnü Paşa Vapur-ı Hümayunu Seyr-i Sefain Memuru"* şeklinde tanıtan yazar, mukaddime kısmında, kitabı İngiliz matematikçilerden Isaac Todhunter'ın[31] eserinden tercüme ederek, ayrıca Loomis[32], James Hann'un[33] kitaplarından da ilaveler yaparak kaleme aldığını dile getirmektedir.[34]

Mehmed Vâsıf'ın *Hendese-i Halliyye* adlı eseri 291 sayfa, 2 ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümünde, analitik geometri ele alınmaya başlanmadan önce, "cebrin hendeseye tatbîki" başlığı altında Başhoca ile benzer problemlere değinilmiştir.[35] Ancak Başhoca'da olmayan, dik koordinatlara göre denklem yazma, iki nokta arasındaki mesafe, koniklerin analitik denklemlerinin yazılması gibi temel analitik geometri konularını Vâsıf Bey'in ele aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Vâsıf Bey'in kitabının Zihnî Efendi'nin kitabı ile benzer bir işleyiş tarzı ve içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

Vâsıf Bey, kitabının son kısmında "münhaniyyât-ı 'aliyye" başlığı ile yüksek dereceden eğrileri ele almıştır. Bu başlık altında yine Zihnî Efendi ile benzer şekilde sikloid, logaritma eğrisi, Arşimed helezonu gibi az sayıda eğriyi analitik olarak incelemiştir.[36]

Analitik geometri ile ilgili bir diğer eser, Yanyalı Mehmed Esad Bülkat Paşa'nın *Mebâhis-i Riyâziyye* (1316/1898) kitabının içindeki "Hendese-i Halliyye" başlıklı bölümdür.

---

30 İhsanoğlu, Şeşen, ve İzgi, *Osmanlı Matematik*, 548; İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Bilim*, 45.

31 Isaac Todhunter (1820-1884), İngiliz matematikçi, Cambridge, St. John College'de çalışmıştır.

32 Elias Loomis (1811-1889), Western Reserve College, New York ve Yale üniversitelerinde matematik ve astronomi dersleri vermiş, Halley kuyruklu yıldızının yörüngesini hesaplamıştır. Meteoroloji araştırmaları yapmış ve çok sayıda ders kitabı yazmıştır.

33 James Hann (1850'de sağ), İngiliz matematikçi, *A Rudimentary Treatise on Analytical Geometry and Conic Section* (London: John Weale, 59, High Holborn, 1850) isimli bir kitabı vardır.

34 Mehmed Vâsıf. *Hendese-i Halliye-i Musattaha ve Kutû'-i Mahrûtiye* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1315/1897), 2-4.

35 Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 48-49; Mehmed Vâsıf, *Hendese-i Halliye-i Musattaha, 5-6*

36 Mehmed Vâsıf, *Hendese-i Halliye-i Musattaha,* 283-291.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişen, önemli askerî görevlerde bulunan Mehmed Esat, daha çok Çanakkale Muharebeleri'nde *"Şimal Grubu Komutanlığı"* ile Gelibolu'nun savunulmasında gösterdiği başarılarla bilinmektedir. Eğitimci kimliği de bulunan Esat Paşa, Harbiye'de Ders Nazırı iken, Atatürk ve Fevzi Çakmak'ın da aralarında bulunduğu önemli subaylara hocalık yapmıştır.[37] Ayrıca bu görevi sırasında, bir kısmı tercüme bir kısmı telif olmak üzere çeşitli matematik kitapları kaleme almıştır.[38]

Mehmed Esad *Mebâhis-i Riyâziyye* adlı eserini, Erkân-ı Harbiye öğrencileri için yazdığını belirtmiş, giriş kısmında çeşitli yazarların eserlerden faydalandığını dile getirmiştir. 9 bölümden *(fasıl)* oluşan kitabın sadece 8. bölümü analitik geometriye ayrılmıştır. Diğer bölümlerde türev, integral gibi konulara yer verilmiştir.[39]

*Hendese-i Halliyye* adıyla analitik geometrinin işlendiği bölüm, 107-180 sayfaları arasında olup, burada konu ile ilgili 29 maddeye yer verilmiştir. Bu bölümün Zihnî Efendi'nin kitabına göre, basit düzeyde, analitik geometriyi tanıtıcı mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. Kitapta koni kesitlerinin denklemleri ve özelliklerinin analitik olarak incelenmesi, doğru denklemlerinin eksenlere göre durumları, eğim gibi konular ele alınmıştır.

Yanyalı Esad Paşa'nın matematik konulu bir diğer kitabı *Hendese-i Musattaha*'dır. Düzlem geometri konulu söz konusu eserin mukaddimesinde dersin nasıl işleneceği hakkında öğrencilere bilgi verildikten sonra teorem, düzlem, cisim, hacim, daire gibi temel matematiksel kavramlar hakkında gelen tanımlar verilmiştir. Bu tanımlar içinde analitik geometri hakkında herhangi bir kavrama yer verilmemiştir.[40] Ancak, toplam dokuz bölümden oluşan kitabın son iki bölümünün analitik geometriye dair olduğunu söylemek mümkündür. "Dâire kavslarından müteşekkil münhaniyyât-ı müsta'mele"[41] şeklindeki son başlıkta 3 eğri incelemiştir. Bunlardan ilki, "beyzî"[42] veya "şibh-i katʿ-ı nâkıs"[43] eğrisidir.[44] Bu madde Şükrü Sayan'ın kitabında 159., 160., 164. maddelerde de mevcuttur.[45] Yanyalı'nın ele aldığı ikinci eğri, "beyzî münhanisinin nısfından ibârettir" şeklinde

[37] Yüksel Nizamoğlu, "Çanakkale Savaşları Komutanlarından Esat Paşa'nın (Bülkat) Balkan Savaşları Sonuna Kadar Olan Hayatı," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* S.16 (2014): 25-26.

[38] İhsanoğlu, Şeşen, ve İzgi, *Osmanlı Matematik*, 498-499.

[39] Yanyalı Mehmet Esad (Bülkat), *Mebâhis-i Riyâziye* (İstanbul: Mekeb-i Fünûn-u Harbiye Matbaası, 1316/1898)

[40] Yanyalı Mehmet Esad (Bülkat). *Hendese-i Musattaha.* 3. Baskı (İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye Matbaası, 1329/1913), 2-10.

[41] Ahmet Zihni Efendi de *münhaniyyât-ı müsta'mele* ifadesini, kullanarak benzer bir içeriği ele almıştı (Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 230).

[42] Beyzî: Oval (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 110).

[43] *Şibh* sözcüğü "benzeme, benzeyiş" anlamındadır. Devellioğlu, *şibh-i küre* ifadesinin anlamını "yuvarlağımsı" olarak vermiştir (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 1163). Bu durumda, *şibh-i katʿ-ı nâkıs* ifadesinin anlamını "elipse benzeyen" olarak düşünmek mümkündür. Bu anlam, *beyzî* yani "oval" sözcüğünün anlamını da karşılamaktadır.

[44] Yanyalı Mehmet Esad, *Hendese-i Musattaha,* 187-190.

[45] Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 497, 502, 514.

tanımladığı "sepet kulpu münhanisidir".[46] Son olarak, "iyonyanın münhânisi" olarak nitelendirdiği eğrinin ise, kitaptaki çizimine bakıldığında Archimedes spirali olduğu görülür. Öyle görülüyor ki, "İyonya" ifadesini Yanyalı, Archimedes'e atfetmektedir. Aynı konuyu, Şükrü Bey de ele almıştır.[47]

Yanyalı, Mebâhis-i Riyâziyye'de, analitik geometri adıyla bir bölüme yer vermesine rağmen, içeriğin basit düzeyde tutulduğu görülmektedir. Düzlem geometri konulu Hendese-i Musattaha eserinde ise daha üst düzey eğrileri ele alan Yanyalı, bunları analitik düzlemdeki eksenlere yerleştirerek incelediği ve böylece modern analitik geometri anlatımını yakaladığı anlaşılmaktadır.

Osmanlıca yazılmış ileri seviyeli ilk analitik geometri kitabı, Mehmet Fikri Santur'un *Hendese-i Halliyye* adlı eseridir. Kitabın birinci ve ikinci bölümlerinin ilk sayfasında geçen "Salmon nâm mü'ellifin Traité de géométrie analytique nâmındaki eserinden iktibâs ve tercüme edilmiştir" ifadelerinden, George Salmon'un eserinden tercüme ve alıntı yapılarak eserin kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Mehmet Fikri Bey'in burada verdiği kitabın adı Fransızcadır, ancak George Salmon kitaplarını İngilizce kaleme almıştır. Anlaşılan Mehmet Fikri Bey, kitapların Fransızca çevirilerini kullanarak "çevirinin çevirisini" yapmıştır[48]. Konikler, cebir ve analitik geometri hakkında mükemmel bir ders kitabı dizisi yayımlayan İngiliz geometri uzmanı Salmon, yeni cebirsel ve geometrik yöntemlerle ilgili bilgilerin yayılmasında çok etkili olmuştur.[49] Fikri Santur da analitik geometri tarihi açısından bu denli önemli bir şahsiyetin kitabını çevirerek, Osmanlıca kaleme alınmış ilk ileri seviyeli kitabı kaleme almış olmaktadır.

Mehmet Fikri Santur, 1293/1876 Selânik doğumludur. 1899 yılında Hendese-i Mülkiye'den mezun olarak hemen aynı okulda hocalığa başlamıştır. Uzun süre matematik, hidrolik ve buhar makinaları ile analitik geometri derslerini vermiştir. Esas uzmanlı alanı ise mukavemet ve köprüler üzerinedir. Bayındırlık Bakanlığı'nda çeşitli görevleri olmakla birlikte, Yüksek Mühendis Mektebi'nin rektörlüğünü yürütmüş ve burada hocalığa devam ederken Ord. Profesör unvanını almıştır.[50]

Santur'un analitik geometri kitabı *Hendese-i Halliyye*'de bir bütünlük ve sıra teşkil etmeyen, aslında hepsi tek başına müstakil bir kitap olan, üç farklı bölüm

---

[46] Yanyalı Mehmet Esad, *Hendese-i Musattaha,* 190-192.

[47] Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 579-608.

[48] Mehmed Fikri'nin faydalandığı kitabın künyesi şu şekildedir: George Salmon, *Traité de Géométrie Analytique a Deux Dimensions (Section Coniques).* Çeviren M. Resal & V. Vaucheret (Paris: Gauthier-Vıllars Et Fils, Imprimeurs-Libraires, 1897).

[49] Carl B. Boyer, *A History of Mathematics* (Canada: Jhon Wiley, 2010), 510; Florian Cajori, *A History Of Mathematics* (New York: The Macmillan Company, 1909), 363.

[50] Çağatay Uluçay ve Enver Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958), 353-355; Naci Yüngül, "Ord. Prof. Fikri Santur, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri," *Ord. Prof. Fikri Santur'un (1878-1951) Hatırasına* (İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1952): 1-18; Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi.* Cilt II (İstanbul: IRCICA, 2006), 913-916.

bulunmaktadır; bölüm başlarına yazılmış cilt ve kitap numaralarında bir düzensizlik söz konusudur. Muhtemelen bu kitap, Mehmed Fikri Bey'in analitik geometri başlığı altında çevirdiği çeşitli eserlerin toplamından oluşan bir mecmûadır.

Mehmed Fikri, birinci bölümünün mukaddimesinde, kitabını Hendese-i Mülkiyye-i Şahane'de verdiği analitik geometri derslerinde öğrencilerin faydalanması için kaleme aldığını ifade etmektedir. İlk bölümün tam adı, *Hendese-i Halliyye, Birinci Kitap: Hendese-i Musattaha, Kutû'-i Mahrûtiyyât*[51] şeklindedir. Kitabın bu bölümünün içeriği, ilk baskısı 1848 yılında yapılmış olan, George Salmon'un *A Treatise on Conic Sections*[52] eserinin içeriği ile örtüşmektedir. Adından da anlaşılacağı gibi, bu eserde daha çok düzlem geometride koni kesitleri ele alınmıştır. Bunun yanında, Ahmet Zihni Efendi'nin eserinde daha çok karşılaşılan, eksenlerin döndürülmesi, dairenin ve doğrunun analitik incelenmesi, kutupsal koordinatlar gibi temel analitik geometri konuları da vardır. Şükrü Bey'in eserinde de görülen, Newton doğrusu, Euler doğrusu, tam dörtgen, homojen denklemler, zarflar teorisi, evalüt, eğrilik dairesi (cercle osculateur) gibi üst düzey konular da etraflıca ortaya konulmuştur. Çok detaylı bir şekilde kaleme alınan eser, 17 bölüm, 725 sayfadan oluşmaktadır.

İkinci bölümün tam adı *Hendese-i Halliyye, İkinci Cild, Hendese-i Mücesseme - Münhaniyyât-ı Müsteviyye*[53] şeklindedir. Kitabın bu bölümünün içeriği, George Salmon'un *A Treatise on the Analytic Geometry of the Three Dimensions* eserinin içeriği

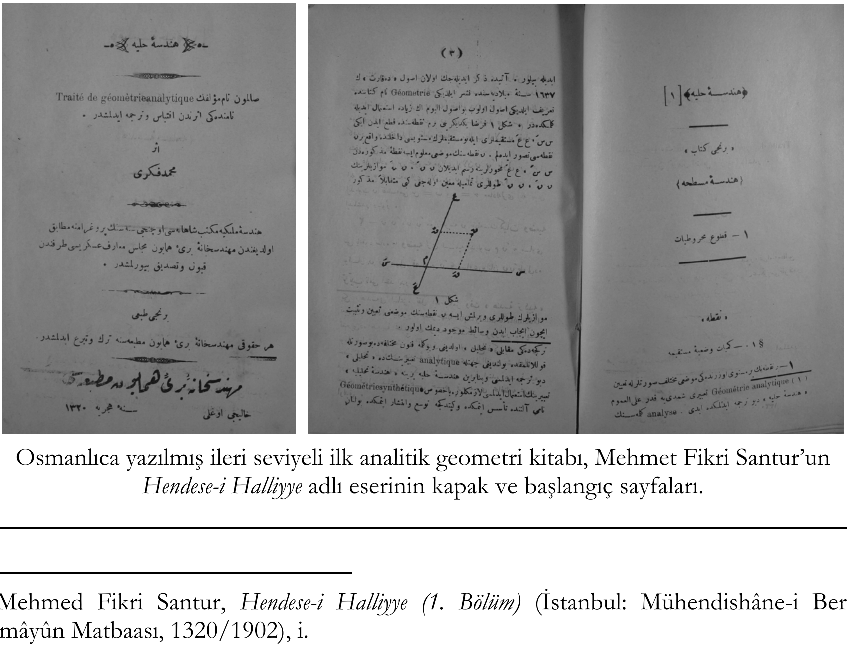


Osmanlıca yazılmış ileri seviyeli ilk analitik geometri kitabı, Mehmet Fikri Santur'un *Hendese-i Halliyye* adlı eserinin kapak ve başlangıç sayfaları.

[51] Mehmed Fikri Santur, *Hendese-i Halliyye (1. Bölüm)* (İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1320/1902), i.

[52] George Salmon, *A Treatise on Conic Sections* (London: Longman Brown, 1855).

[53] Mehmed Fikri Santur, *Hendese-i Halliyye (2. Bölüm)* (İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1320/1902)

ile örtüşmektedir[54]. 83 alt madde, 113 sayfadan oluşan bu bölümde uzay geometrisi etraflıca incelenmiştir. Üç boyutlu $(x, y, z)$ koordinat sisteminde doğrunun, düzlemin incelenmesi, cebirsel denklemlerin geometrik anlamları, koordinatların döndürülmesi gibi konuların yanında elipsoid, paraboloid, hiperboloid gibi üç boyutlu cisimler de ele alınmıştır. Diğer analitik geometri kitaplarına göre uzay geometrisini en ayrıntılı inceleyen eserdir.

Kavramı karşılayan terim üretme konusunda Fikri Bey'in başarılı olduğu söylenebilir. Aşağıdaki tabloda Salmon'un orijinal metinde kullandığı İngilizce terimin karşılığı olarak Fikri Bey'in kullandığı Osmanlıca terim verilmiştir.

| **G. Salmon'un Kullandığı İfade[55]** | **M. Fikri Bey'in Kullandığı İfade[56]** |
|---|---|
| central surfaces (s. 61) | merkezil yüzeyler (s. 89) |
| rectilinear generators (s. 72) | müvellid müstakimler (s. 100) |
| double point (s. 39) | nokta-ı muzâafe (s. 56) |
| harmonic means (s. 38) | vasat-ı telîf (s. 55) |

Üçüncü bölümün tam adı, *Hendese-i Halliyye, Birinci Kitap, Hendese-i Musattaha*[57] şeklindedir. Kitabın bu bölümünün içeriği, George Salmon'un *A Treatise on the Higher Plane Curve: İntended as a sequel to a treatise on conic section*[58] adlı kitabının içeriği ile örtüşmektedir. Kitabın adından da anlaşılacağı gibi bu kitap, Mehmet Fikri'nin kitabının ilk bölümüne kaynak teşkil eden yine George Salmon'un *A treatise on conic section* isimli kitabının devamı niteliğindedir. Kitap 330 sayfa dört ana bölümden oluşmaktadır. Kitapta düzlemsel eğrilerin genel özellikleri, üçüncü ve dördüncü dereceden eğriler işlenmiş, üçüncü derece eğriler için "mik'abiyye", dördüncü derece eğriler için "murabba'iyye" ifadeleri kullanılmıştır.[59] "Katʿ-ı mükâfî-i şibh-i mik'abî, katʿ-ı mükâfî-i mik'abî, Diokles sissoidi" gibi eğriler ele alınan diğer konulardır.[60] Yüksek dereceden eğrilerin bu kadar ayrıntılı ele alınması ile eser, Şükrü Bey'in kitabı ile benzerlik göstermektedir.

Osmanlıca yazılmış bir diğer analitik geometri kitabı, İbrahim Edhem Paşa'nın Abdülhamid devrinde istinsah ettiği, el yazması (rik'a ile) *Hendese-i Halliyye*[61] adlı eseridir. İbrahim Edhem Paşa, Fransız matematikçilerden Charles Augustin Albert Briot'nun (1817-1882), 1854-1855 yıllarında yayımlanan *Leçons de d'algébre* adlı çalışmasını Cebr-i A'lâ (1885) adıyla ve *Leçons de Géométrie Analytique*

[54] George Salmon, *A Treatise on the Analytic Geonetry of the Three Dimensions* (Dublin: Hodges and Smith, 1862).
[55] Salmon, *A Treatise on the Analytic Geonetry.*
[56] Fikri Santur, *Hendese-i Halliyye (2. Bölüm).*
[57] Mehmed Fikri Santur, *Hendese-i Halliyye (3. Bölüm)* (İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1322/1904).
[58] George Salmon, *A Treatise on the Higher Plane Curve: İntended as a sequel to a treatise on conic section* (Dublin: Hodges and Smith, 1852).
[59] Santur, *Hendese-i Halliyye (3. Bölüm)*, 7.
[60] Santur, *Hendese-i Halliyye (3. Bölüm)*, 253-254.
[61] İbrahim Edhem Paşa. *Hendese-i Halliyye.* Tarihsiz. 304 sayfa. (İstanbul Üniversitesi, TY, No. 416).

(1865) adlı eserini *Hendese-i Halliyye* adıyla Türkçeye çevirmiş, ama birincisini bastırdığı halde ikincisini bastıramamıştır.[62]

İbrahim Edhem Paşa, 1277/1860'de Mühendishâneden mezun olmuş, daha sonra Mühendishane'de yüksek matematik muallimi, kaymakam, miralay ve paşa olduktan sonra müşirlik derecesine yükseltilmiş, ardından askerî mektepler nazırı tayin edilmiştir. Matematik, mekanik ve askerlik konularında çeşitli telif ve tercüme eserleri vardır.[63]

İbrahim Edhem kitabının önsözünde, Fransızca olan kitabın sadece ilk yazarı olan Charles Augustin Albert Briot'a atıfta bulunmuşur.[64] Oysa Jean Claude Bouquet (1819-1885) kitabın ikinci yazarıdır.[65] Bu iki Parisli yazar, $y^4 - x^4 + ay^2 + bx^2 = 0$ denklemli "şeytan" eğrisini incelemiş[66], diferansiyel denklemler, kuvvet serileri, eliptik fonksiyonlar hakkında çalışmaları olmuştur.[67]

İbrahim Edhem kitabının önsözünde, devrin padişahına övgülerde bulunmakta, ardından kendini Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn'da yüksek matematik hocası olarak tanıtarak, Mühendishane öğrenclerinin hendese-i halliyye derslerinde okutulmak üzere kitabı kaleme aldığını belirtmektedir.[68] Kartezyen, kutupsal koordinatlar ve bunların birbirine dönüştürülmesi, doğrunun analitik incelenmesi, ikinci derece eğrilerin sınıflandırılması ve özellikleri gibi diğer kitaplarda da karşımıza çıkan temel analitik geometri konularının ele alınması ile kitaba başlayan İbrahim Edhem, daire ve koni kesitlerini ayrıntılı olarak incelemiştir. Uzay geometrisine ayrı bir bölüm ayırmış, Fikri Santur kadar olmasa da, silindir gibi konuları üç boyutlu koordinat sisteminde ele almıştır. Sissoid, strofoid, konkoid gibi Başhoca dâhil hemen tüm yazarların ele aldığı eğrilerin yanında, Şükrü Bey'in kitabında karşımıza çıkan Pascal limasonu, dört yapraklı gül eğrisi gibi özel konuları da değinmiştir, ancak ele aldığı bu tip eğrilerin sayısı fazla değildir. İbrahim Edhem'in, yararlandığı Briot ve Bouquet'ın eserinin tamamını çevirmediği, özellikle sonlara doğru bazı kısımları atladığı, görülmektedir. Bunun yanında, kitabında yer verdiği kısımlarda ise birebir çeviri yaptığı, Briot ve Bouquet'ın verdiği ifadelere, şekillere ve bu şekillerin sırasına sâdık kaldığı görülmektedir.

---

62 Remzi Demir, "Çağdaş Matematiğin Türkiye'ye Girişi." Cilt 3, *Âsar-ı Bâkiye-Bilginlerin Yaşamları ve Yapıtları* içinde, Yazan Salih Zeki, Çeviren Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir ve Mutlu Kılıç (Ankara: Babil, 2004), 27.

63 İhsanoğlu, Şeşen, ve İzgi, *Osmanlı Matematik*, 407-408.

64 İbrahim Edhem Paşa, *Hendese-i Halliyye*, i.

65 Charles Augustin Briot ve Jean Claude Bouquet, *Leçons de Géométrie Analytique* (Paris: Fd Tandou et Cie, 1865).

66 Cajori, *Matematik Tarihi,* 278-279.

67 Aynı yer, 432, 435, 436, 468.

68 İbrahim Edhem Paşa, *Hendese-i Halliyye*, i.

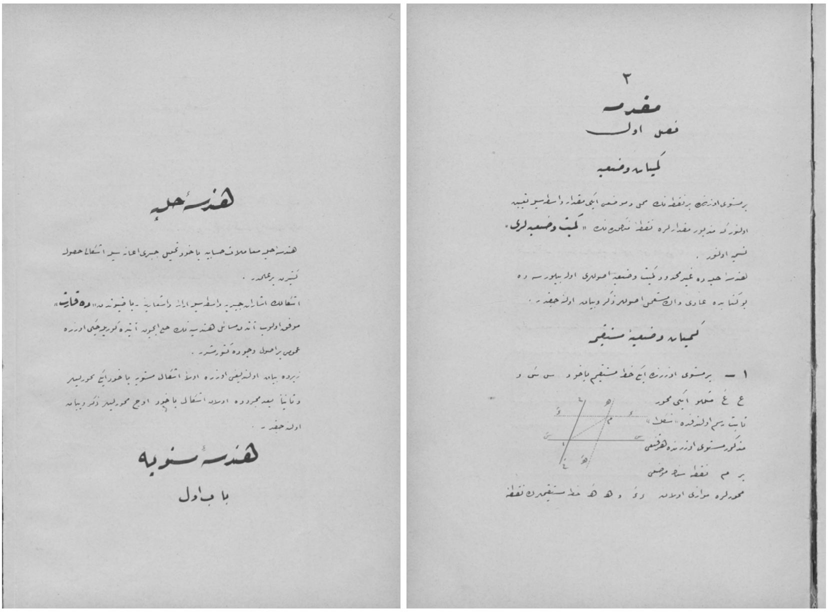

Osmanlıca yazılmış bir diğer analitik geometri kitabı, İbrahim Edhem Paşa'nın Abdülhamid devrinde kağıda döktüğü *Hendese-i Halliyye* adlı eseridir. İbrahim Edhem Paşa, Fransız matematikçilerden Charles Augustin Albert Briot'nun *Leçons de Géométrie Analytique* (1865) adlı eserini *Hendese-i Halliyye* adıyla Türkçeye çevirmiş, ama bastıramamıştır. El yazması çevirinin ilk 2 sayfası.

Osmanlıca yazılmış devrin en iyi analitik kitabı, Şükrü Sayan'ın *Hendese-i Halliyye* adlı eseridir. Sayan, eserini Fransız yazarlar Pruvost[69] ve Niewenglowski'nin[70] eserlerinden faydalanarak kaleme almıştır. Kitabının sonuna eklediği, "Kemmiyyât-ı mevhûmenin sûret-i irâesine dair yeni bir nazariyye" adlı makalesi ile sanal sayıların gösterimine dair "yeni bir nazariyye" ortaya attığını iddia etmektedir. Sayan, 864 sayfalık *Hendese-i Halliye* adlı analitik geometri kitabını altı alt başlıkta ele almış, 200'ün üstünde eğriyi analitik olarak incelemiştir. Eserde, koordinat sistemleri, dairenin analitik incelenmesi, ikinci derece eğrilerin sınıflandırılması, geometrik yer ile zarflar teorisi ve homoteti gibi üst düzey konular etraflıca incelenmiştir.

Şükrü Sayan'ın kişisel hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Eğitim hayatı hakkında ise ulaşabildiğimiz tek bilgi, Darülfünun-i Osmani'de öğrenim

[69] Emile Pruvost, *Leçons de Géométrie Analytique*. Tome 1, 2 (Paris: Paul Dupont, 1891, 1886).
[70] Boleslas Alexandre Niewenglowski, *Cours de Géométrie Analytique*. Tome 1, 2, 3 (Paris: Gauthier-Villars et fils, 1894, 1895, 1896).

gördüğüdür.[71] Şükrü Bey'in soyadı, TBMM kaydına Sayan olarak geçmiştir[72]. Ölümünden sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde yer alan ölüm haberinde de Sayan soyadı kullanılmıştır.[73] Resmi evrak olması münasebeti ile Şükrü Bey'in soyadını TBMM kaydına geçen şekli ile "Sayan" olarak almak yerinde olacaktır.

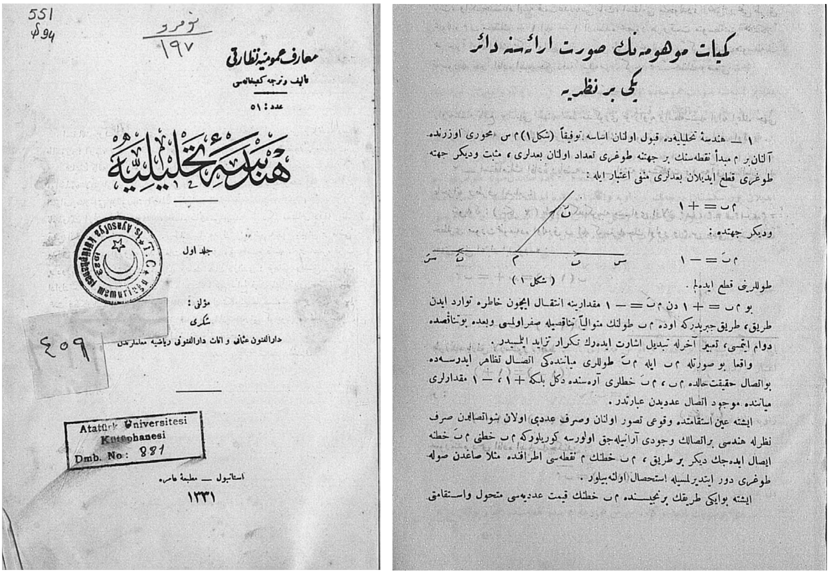
معارف عمومیه نظارتی
تألیف و ترجمه کتبخانه‌سی
عدد: ٥١
هندسهٔ تحلیلیه
جلد اول
مؤلفی:
شکری
استانبول — مطبعهٔ عامره
١٣٣١
Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Dmb. No: 881

کمیات موهومه‌نك صورت ارائه‌سنه دائر
یکی بر نظریه

Şükrü Sayan'ın *Hendese-i Tahlîliyye* adlı eserinin kapak sayfası ile "Kemmiyyât-ı mevhûmenin sûret-i irâesine dair yeni bir nazariyye" adlı makalesinin ilk sayfası.

Şükrü Bey'in çalıştığı kurumlar ve verdiği dersler hakkındaki ilk bilgi, 1908 – 1909 ders yılından itibaren Darülfünun-i Osmani Fen Medresesi Ulûm-ı Riyâziye Kısmı'nda Salih Zeki'nin haftada iki saat olarak verdiği Hendese-i Tahlîliyye (Analitik Geometri) dersini Müderris Şükrü Bey'e devretmesi şeklindedir.[74] Şükrü Bey, İstanbul Darülfününuna bağlı, zamanla isim değiştiren Fen Medresesi, Fünûn Fakültesi ve Fen Fakültesi Enstitüleri gibi birimlerde Hendese-i Tahlîliyye (Analitik Geometri) dersini 1920-1933 öğretim yılları arasında okutmuştur.[75] Ayrıca Şükrü Bey, 1933 yılında yapılan Üniversite Reformu ile kadro

[71] Niyazi Altunya, *Gazi Eğitim Enstitüsü Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü (1926-1980)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayını, 2006), 428. Bu kaynakta Şükrü Bey'in soyadı yanlışlıkla Sayar olarak verilmiştir.

[72] İsmet Binark, *Türk Parlemento Tarihi TBMM-VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*. Cilt 4. (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 2004), 3502.

[73] Yayın Kurulu, "Değerli Matematikçimiz Şükrü Sayan'ın Ölümü," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1 (1943): 194.

[74] Emre Dölen, "Salih Zeki ve Darülfünun," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005), 125-126.

[75] Sevtap İshakoğlu-Kadıoğlu, *İstabul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi Yay., 1998), 12-64.

dışı bırakılmıştır.[76] Reform'dan sonra ise, Ankara Gazi Terbiye Ensititüsü'nde ders vermiştir.[77]Ayrıca Gazi Terbiye Enstitüsü'nde 1937 yılında matematiğin yanında astronomi dersi de verdiği bilinmektedir.[78]

Şükrü Sayan, Dârü'l-Fünûn'da Salih Zeki, Hüsnü Hamid, Ali Yar, Mehmet Nadir gibi döneminin önemli matematikçileri ile birlikte 10 yılı aşkın süre ders vermiştir.[79] Bununla birlikte, Salih Zeki'nin Dârü'l-Fünûn'da vermekte olduğu analitik geometri dersini Şükrü Bey'e devretmesi, Şükrü Bey'in ise eserinin başında Salih Zeki'ye teşekkür etmesi ikilinin yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Şükrü Sayan'ın Osmanlı son dönemi bilimine yön veren camianın içinde yer aldığı rahatlıkla söylenebilir.

Yeni bilimleri ülkeye aktarma gayretinde olan söz konusu bilim camiasının en büyük telaşı, bu aktarımı tercüme ve telif eserlerle hızlı ve doğru bir şekilde gerçekleştirmekti. Çeviriler yapılırken karşılaşılan problemlerden biri şüphesiz Batı dillerindeki kavramların Osmanlıca'ya kazandırılması olmuştur. İçinde bulunduğu bilim camiasının kavramı karşılayabilen Osmanlıca terim üretme çabalarını, Şükrü Bey'in *Hendese-i Tahlîliyye* adlı eserinde de görmek mümkündür. İlk defa bu eserde karşılaşılan Osmanlıca matematik terimleri şu şekildedir:

- Niewenglowski[80] ve Pruvost'un[81] *droites isotropes* olarak adlandırdığı "izotrop doğruyu", Şükrü Bey *hatt-ı mecâzî*[82] *veya hatt-ı mütesâvi-el ciheh*[83] olarak aktarmıştır. "İsotropic" sözcüğü için Karaçay'ın önerdiği "eş yönlü" ifadesi Şükrü Bey'in kullandığı *hatt-ı mütesâvi-el ciheh* terimini karşılamaktadır.

- Berîm(بريم): Burgu (İng. gimlet), burgusal, burma, spiral. "Bükmek, bükülmek, dönmek, kıvrılmak" anlamlarına gelen Arapça "bereme" (İng. twist) kökünden türemiştir.[84] Türkçe matematik literatüründe bu anlamı karşılayan "spiral" kullanımı mevcuttur.[85] Ancak Salih Zeki, spiral için berîm ifadesi yerine *helezon* ve *münhanî* ifadelerini tercih etmiştir[86].

---

76 Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversiteye* (İstanbul: Kitabevi, 1995), 345; İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Bilim*, 47.
77 Yayın Kurulu, "Değerli Matematikçimiz Şükrü Sayan," 194.
78 Altunya, *Gazi Eğitim Enstitüsü*, 428.
79 İshakoğlu-Kadıoğlu*, İstabul Üniversitesi*, 12, 13, 17, 22, 24.
80 Niewenglowski, *Cours de Géométrie, Tome 1,* 115.
81 Pruvost, *Leçons de, Tome 1,* 156.
82İsotropic: eş yönlü (Doğan Çoker ve Timur Karaçay, *Matematik Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları-Sevinç Basımevi, 1983, 477). Türk matematik literatüründe "izotrop doğru" kullanımı mevcuttur (Tuncer, *Matematik Sözlüğü*, 140). [Al. Isotrope Gerade, Fr. droite isotrope, İng. isotropic line].
83 Burada muhtemelen baskı hatası yapılmıştır, *hatt-ı mütesâvi-el cihet* olması muhtemeldir (Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 124).
84 Elias A. Elias and Ed. E. Elias. *Elias' Modern Dictionary Arabic-English* (Cairo, U. A. R.: Elias' Modern Press, 1968), 60-61.
85 Schoenflies, ve Dehn. *Analitik Geometri*, 24; H. Hilmi Hacısalihoğlu, *Diferensiyel Geometri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1983), 148, 155.
86 Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât.* Cilt 1. (İstanbul: Karabet Matbaası, 1315/1897), 45-49.

• Müzdevice-i müellefe (مزدوجۀ مؤلفه): Niewenglowski'nin *conjugués harmoniques*[87], Şükrü Bey'in *müzdevice-i müellefe*[88] şeklinde ifade ettiği, harmonik bölme teşkil eden ikişer noktaya karşılık gelen "harmonik eşlenik" kavramına sözlüklerde ve o dönem yazılmış diğer analitik geometri eserlerinde rastlanmamıştır. Bu ifadenin Şükrü Bey tarafından ortaya atıldığını düşünmekteyiz.

Şükrü Bey'in literatüre yeni kazandırdığı ifadelerin yanında, kendisinden önce kullanılan terimlerle de karşılaşmak mümkündür. Örneğin, Şükrü Sayan'ın koni kesitlerini anlatırken kullandığı terminolojiye bakacak olursak, elipsin asal eksenini yani büyük eksenini *mihver-i kebir*[89], elipsin yedek eksenini yani küçük eksenini ise *mihver-i sagîr*[90] olarak ifade etmiştir; aynı terminoloji Zihnî Efendi ve Başhoca'da da karşımıza çıkmaktadır. Bu benzerlik her terim için söz konusu değildir. Örneğin, parabolün doğrultman doğrusu[91] için, Zihnî Efendi[92] *mihver-i mürebbi* ifadesini tercih ederken, Şükrü Sayan[93] ve Mehmed Fikri Santur[94] doğrultman için *müveccih* (موجه) kelimesini kullanmıştır. Osmanlı analitik geometri kaynaklarında da, doğrultman doğrusu için yaygın kullanım bu şeklindedir.[95]

İncelediğimiz analitik geometri kitaplarında matematiksel terminoloji açısından tartışılması gereken bir diğer sözcük de diskriminant (Δ)[96] anlamında kullanılan *kasıma* (قاسمه) ifadesidir. Δ yani diskiriminant için, Şükrü Sayan ve M. Fikri Santur[97] *kasıma* sözcüğünü tercih etmişlerdir, sözlüklerdeki kullanımı da bu şekildedir.[98] Ancak A. Zihnî Efendi[99] ve İbrahim Edhem[100] diskiriminant için *müferrik* (مفرق) yani "tefrîk eden, ayıran" sözcüğünü[101] kullanmıştır. Gerçekten de, Çoker & Karaçay'ın Δ için önerdiği diğer bir kelime olan "ayırgaç"[102] ve Balcı'nın verdiği "ayıraç"[103] ifadeleri, *müferrik* yani "ayıran" anlamını karşılamaktadır.

---

87 Niewenglowski, *Cours de Géométrie, Tome 1*, 96.
88 Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 99-100.
89 Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 113-115; Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 6; Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 215.
90 Sagîre: Küçük (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 1063) anlamında olduğundan, *mihver-i sagîre* için küçük eksen denilebilir. (Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 118; Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 6; Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 215.
91 [Al. Direktrix, İng. directrix].
92 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 37-38, 232.
93 Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 13.
94 Santur, *Hendese-i Halliyye (1. Bölüm)*, 414.
95 Tuncer, *Matematik Sözlüğü,* 64; Çoker ve Karaçay, *Matematik Terimleri*, 95.
96 $ax^2 + bx + c = 0$ denkleminin katsayılarından elde edilen $\Delta = b^2 - 4ac$ sayısı [İng. discriminant].
97 Sayan, *Hendese-i Tahlîliyye*, 371; Santur, *Hendese-i Halliyye (1. Bölüm)*, 680; Santur, *Hendese-i Halliyye (3. Bölüm)*, 32.
98 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 567; Çoker ve Karaçay, *Matematik Terimleri*, 17.
99 Ahmed Zihnî, *Hendese-i Halliye,* 186-189.
100 İbrahim Edhem Paşa, *Hendese-i Halliyye*, 141.
101 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, 831.
102 Çoker ve Karaçay, *Matematik Terimleri*, 17.
103 Mustafa Balcı, *Analitik Geometri* (İstanbul: Sürat, 2012), 130.

Şükrü Bey, Başhoca ve Zihnî Efendi'nin de yer verdiği sisoid[104] ve strofoid[105] gibi eğrilerin dışında "üst düzey" olarak nitelendirebileceğimiz yüze yakın eğriyi incelemiştir. Örneğin, konkoid denilince akla ilk gelen Nicomede konkoidinin aksine, Qülp ve Sluse konkoidleri gibi daha özel, kitaplarda dahi rastlamanın zor olduğu eğrilere Şükrü Bey'in kitabında yer vermesi konuya vakıf olduğunun bir göstergesidir. Başka bir örnek vermek gerekirse, Salinon'un eğrisine Niewenglowski ve Pruvost'un eserlerinde rastlanmamakla birlikte, bu eğrinin kartezyen denklemine muhtelif kaynaklardan da ulaşılamamıştır. Şükrü Bey'in, $4\,(x^2 + y^2 + xd)^2\,(x + y)^2 = k^2\,(y^2 - x^2)^2$ şeklinde verdiği eğrinin kartezyen denklemini kendisinin ispatlamış olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Şükrü Bey ayrıca, homojen koordinat sistemleri, izotrop doğrular, sonsuzdaki nokta, zarflar teorisi, evirtim, "teğet, normal, asimptot doğrularının ve evirtimin kutupsal koordinatlara göre analitik olarak incelenmesi" gibi üst düzey konuları ele almış, her birinin ayrı ayrı formüllerini ispatlamıştır.

Tüm bu değerlendirme ve karşılaştırmalar ışığında, Şükrü Bey'in Zihnî Efendi ve Başhoca'nın çok ötesinde ve ileri düzeyde analitik geometri bilgisine sahip olduğunu söylemek mümkündür. İçinde bulunduğu bilim camiasının şiarı doğrultusunda, modern analitik geometrinin ülkeye aktarılabilmesi için üst düzey bir eser ortaya koyduğu aşikârdır.

*Hendese-i Tahlîliyye*'nin asıl dikkate değer kısmı, kitabın sonuna eklenmiş "Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Sûret-i İrâesine Dair Yeni Bir Nazariyye" başlıklı kısımdır. Bu bölüm ile Şükrü Bey, sanal niceliklerin gösterimine ilişkin, Argand sistemine alternatif yeni bir yaklaşım ortaya koyduğunu iddia etmektedir. Ancak, Şükrü Bey'in makalesinin başlığı "yeni bir nazariyye" ifadelerini içermesine rağmen, bu eserde yeni bir fikir ortaya atılmadığı gibi yeni bir cebirsel hesaplama kolaylığı da getirilmemiştir.

Şükrü Bey'in çalışmasının esas fikri, yani anılan "nazariyye"sinin özü çok basittir: Bir $z \in C$ kompleks sayısı verildiğinde, $r = |z|$ bu sayının modülü (uzunluğu), $\theta$ da aynı sayının argümanı olmak üzere alışılagelmiş "kutupsal" gösterimle

$$z = re^{j\theta}$$

olup, Şükrü Bey'in fikri

$$-1 = e^{\pi i}$$

olmakla

$$e^{j\theta} = (e^{j\pi})^{\theta/\pi} = (-1)^{\theta/\pi}$$

ve böylece

$$z = re^{j\theta}$$

yerine de

$$z = r\,(-1)^{\theta/\pi}$$

---

104 Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 238.
105 Başhoca, *MUR*, Cilt 2, 224-226.

yazmaktır. Esasen, çağdaş matematik diliyle söylersek, logaritma fonksiyonunun uygun bir dalı alındığı takdirde,

$$e^{i\theta} = (-1)^{\theta/\pi}$$

bir özdeşliktir. Bu noktadan sonra, kendi iddiasının yanında, Şükrü Bey'in çalışmasının literatürde kabul görüp görmediği, çalışmanın ehemmiyeti açısından önemli kriterlerden biridir. Ancak, Salih Zeki'nin Argand hesabından bahsettiği eserlerinde, meslektaşı Şükrü Bey'in bu çalışmasına hiç değinmediği görülmektedir.[106]

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kaleme alınmış Kerim Erim'in el yazması analitik geometri notları, içeriğinde ağırlıklı olarak Osmanlıca kullanıldığı için araştırmamıza dâhil edilmiştir. Telif olan bu eserde eski ve yeni yazı birlikte kullanılmıştır.

1919 yılında doktora eğitimini tamamlayarak ülkesine dönen Kerim Erim, Mühendis Mektebi'nde teorik hesap ve analitik geometri derslerini vermiş, 1933 Üniversite Reformu'nda Fen Fakültesi Dekanlığı'na getirilmiştir. Fizik, modern fizik, matematik felsefesi, fizik felsefesi ve modern matematik üzerine birçok makale ve kitap yayınlayan Kerim Bey, Einstein'ın izafiyet teorisinin gerek bilimsel gerekse felsefî sonuçlarına çok önem vermiş ve bu konuda çok sayıda makale kaleme almıştır.[107]

Kerim Erim'in *Hendese-i Tahlîliyye* adlı analitik geometri kitabı, ilki 50, ikincisi 152 sayfa olmak üzere, toplamda 2 bölüm ve 202 sayfadan oluşmaktadır. Eser, gelişi güzel oluşturulmuş notlardan çok, sayfa ve bölüm numaraları özenle oluşturulmuş, belki ilerde basımı düşünülen, bir kitap ciddiyetiyle kaleme alınmıştır. Harf İnkılabı'ndan sonra kaleme alınmış olmasına rağmen, eski ve yeni alfabe aynı anda kullanılmıştır, ancak eserde ağırlıklı olarak Osmanlıca tercih edilmiştir. Analitik geometrinin tarihinden ve pür geometri ile farkından bahseden Kerim Erim, analitik geometri tarihine kısaca değinmiş, Eukleides geometrisine ve aksiyomlarına atıfta bulunmuştur.[108]

Eser içerik olarak, temel düzeydeki analitik geometri konularının yanında, Şükrü Bey'in eserinde olduğu gibi, üst düzey konuları da ele almıştır. Matrisler, homojen koordinatlar, üç boyutlu uzayda analitik geometri, zarflar teorisi, evirtim, affin dönüşümler, Kerim Bey'in ele aldığı modern analitik geometri konularından birkaçıdır. Bu eserle birlikte Türkiye'de modern analitik geometri konularının yakalandığı görülmektedir.

106 Semiha Betül Takıcak, "Şükrü Sayan'ın "Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Sûret-i İrâesine Dair Yeni Bir Nazariyye" adlı makalesi" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 1 (2019): 102-123.
107 Osman Bahadır, *Matematikte Bir Öncü Kerim Erim* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2006), 13, 19, 59.
108 Erim, *Hendese-i Tahlîliyye*, 2-3.

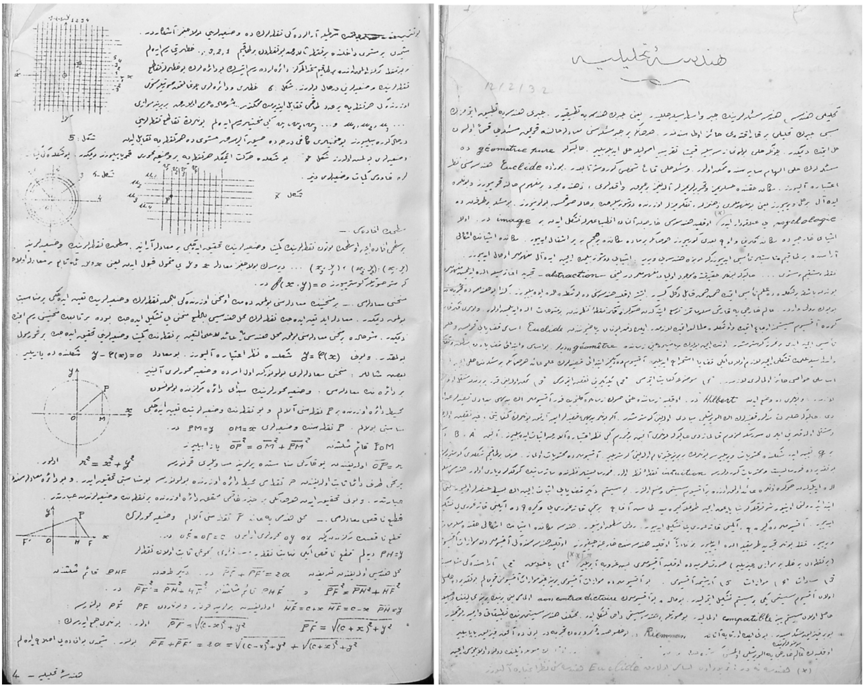

Kerim Erim'in *Hendese-i Tahlîliyye* adlı elyazması analitik geometri kitabının ilk sayfası ile dördüncü sayfası.

İncelediğimiz Osmanlıca son analitik geometri kitabı, *Hendese-i Halliyye: Geometrie Analytique* el yazması yazarı belli olmayan eserdir. Kitapta yazar, basım yeri ve yılı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sadece kitabın iç sayfalarında *"Darülfunûn müderrislerinden Seydişehirli Mahmud Esad Efendi merhumun ailesi tarafından İstanbul Üniversitesine hediye edilmiştir*" bilgisi mevcuttur.[109] Kitabın başında müstakil bir içindekiler kısmı vardır ve bölüm başlıkları ve sayfa numaraları itinayla oluşturulmuştur, ancak kitabın içindeki bazı bölümler atlanmış, içindekiler kısmına alınmamıştır. Öyle görülüyor ki kitap, herhangi bir analitik geometri dersinde alınan notların ötesindedir. Ayrıca el yazması olan bu eserde çoğu başlığın yanına Fransızca karşılıkları da yazılmıştır, Fransızca bir kaynaktan kitabın tercüme edildiği düşünülmektedir.

Kitap düzlem ve uzay geometri olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Her iki bölümde sayfa numaraları yeniden başlatılmıştır. Düzlem geometri kısmı yaklaşık yüz sayfadır. Bu bölümde, kartezyen ve kutupsal koordinatlar, daire ve koni kesitlerinin analitik incelenmesi, sissoid, strofoid, limason gibi Şükrü Bey, M. Fikri Santur, İbrahim Edhem'in kitaplarında da karşımıza çıkan temel analitik geometri konuları bulunmaktadır. İkinci bölüm olan uzay geometri ise 21

[109] *Hendese-i Halliyye: Geometrie Analytique.* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi (IUEFK), Nadir Eserler, Yer No: 2007-607, tarih ve yazar yok), 6-7.

sayfadan oluşmaktadır. Bu kısımda da, üç boyutlu koordinatlar ile doğru ve düzlemin incelenmesi, koordinat dönüşümleri gibi temel düzeyde konular ele alınmıştır. Bu eser, içerik olarak basit düzeyde bir kitap olarak değerlendirilebilir.

## III. Değerlendirme

Analitik geometri kitabı veya kitap bölümü kaleme alan dokuz yazardan sadece Mehmet Vâsıf'ın faydalandığı kaynak İngiliz bir yazara aittir. Diğer yazarlara baktığımızda, faydalanılan kaynakların ağırlıklı olarak Fransızca eserler olduğu görülmektedir. Ayrıca, Fikri Santur, Salmon'un İngilizce kaleme aldığı kitabının Fransızca tercümesinden faydalandığı için bu eser de, kaynağı Fransızca olan eserler arasında değerlendirilebilir.

Bu doğrultuda, Fransız matematikçilerin, Türk matematik geleneği üzerindeki etkisi açık bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Öyleyse Fransız edebiyatı kadar, Fransız bilimi de Türk düşüncesi üzerinde etkili olmuştur.[110] Batı bilim ve teknolojisinin Osmanlı İmparatorluğu'na transferinde Fransa'nın etkili olduğuna dair ilk bilgi, 18. yüzyılda Fransa'da kurulan mühendis okulları ya da askerî teknik eğitim veren kuruluşların, örneğin Paris, Ecole Royale d'Artillerie (Paris Kraliyet Topçu Okulu, kuruluşu1748) ders kitaplarının Osmanlıca'ya çevrilerek ders kitabı olarak okutulmasıdır. Özellikle Fransa'nın büyük okullarında matematik hocalığı yapmış olan Jacques Ozanam (16 June 1640, Sainte-Olive, Ain - 3 April 1718, Paris) Bernard Forest de Bélidor ve Étienne Bézout gibi matematikçilerin kitaplarının da Osmanlı Mühendishâneleri'nin kütüphanelerinde bulunması, Osmanlı askerî teknik eğitiminde Fransız etkisini açıkça gösterir. Mühendishâne öğrencileri tarafından kullanılan bu kitapların birçoğu halen İstanbul Teknik Üniversitesi, Mustafa İnan Kütüphanesi, Nadir Eserler Koleksiyonu'nda yer almaktadır.[111]

İncelediğimiz analitik geometri kitaplarının yazarlarından Şükrü Sayan, Mehmed Fikri Santur ve Kerim Erim olmak üzere üçünün sivil mühendishanelerden mezun veya bu tip okullarda görev yapmış olduğu, geriye kalan altı yazarın ise askeriye kökenli oldukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, modern bir bilim olan analitik geometrinin askerî şahsiyetler vasıtasıyla Osmanlılar'a aktarıldığını söylemek mümkündür. Demir'in de belirttiği gibi, Osmanlılar'da askerî bürokrasi en önde gelen modernleştirici güç olarak karşımıza çıkmaktadır.[112]

Başhoca İshak Efendi'den başlayarak Kerim Erim'e kadar kaleme alınmış ulaşabildiğimiz tüm analitik geometri kitapları düşünüldüğünde, yaklaşık iki yüz yıllık bu süreçte, Osmanlılar'ın analitik geometriyi kuramsal ve kılgısal olarak büyük ölçüde aktarmayı başardıkları görülmektedir. Bu konudaki en kapsamlı ve üst düzey kitabı Şükrü Sayan ve Mehmed Fikri Satur'un kaleme aldığı tespit

[110] Demir, "Çağdaş Matematiğin", 27.

[111] Mustafa Kaçar ve diğerleri, *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz* (İstanbul: Mehmet Karaca, 2012), 25.

[112] Remzi Demir, "Hayatî Soru: Bilim ve Teknolojide Neden Geri Kaldık?" *Bilim ve Ütopya*, 273 (2017): 73-74.

edilmiştir. Şükrü Bey'in eseri, her ne kadar başarısız bir girişim olsa da, karmaşık sayılarla ilgili "yeni bir yaklaşım" ortaya koyma iddiasında olduğu için de ayrıca büyük önem arz etmektedir. Fikri Santur ise eserini analitik geometriye teorik olarak önemli katkıları olan George Salmon'un eserinden çevirdiği için diğer kitaplar arasında ayrı bir yere sahiptir. Cumhuriyet'in on ikinci yılında kaleme alınan ve analitik geometri alanındaki ilk telif kitap olan Kerim Erim'in *Hendese-i Tahlîliyye* adlı eserinde, matematiğin bu dalının Türkçe'ye tüm olgunluğu ile aktarıldığı görülmektedir.

Bilimsel bir alanın aktarılmasında karşılaşılan en büyük sorun, daha önce de değinildiği üzere, terminolojinin kavramı karşılayabilen terimlerle aktarılması sorunudur. Söz konusu yazarların eserlerine bakıldığında, Osmanlı matematikçilerinin bu sorunu aşmak için büyük bir gayret sarf ettikleri görülmektedir. Ayrıca yazarların, bilimsel bilginin kendisinden aktarıldığı dil olarak Fransızcayı, bilimsel bilginin kendisine aktarılan dil olarak da, dönemin dil anlayışı gereği, Arapça kökenli sözcükleri tercih ettikleri görülmektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı bilim adamlarının Arap bilim dilinin de terminolojik olarak geliştirilmesine katkıda bulunduklarının kanıtıdır. Osmanlılar yeni bilimleri aktarırken Arapça'yı da zenginleştirmişlerdir.

Zihnî Efendi'den Kerim Erim'e kadar, yaklaşık elli yıllık süreçte, çok hızlı bir şekilde analitik geometri bilgisinin ülkeye girdiği ve bilginin muhtevasının ve seviyesinin zaman ilerledikçe hızlı bir şekilde arttığı, geliştiği görülmektedir. *La Géoémtrie*'den başlatacak olursak, Batı'nın yaklaşık üç yüz elli yıllık analitik geometri birikiminin, elli yıl gibi kısa bir sürede üniversitelerimizde işlenir hale geldiği görülmektedir. Elbette bu bilginin ne kadar içselleştirildiği tartışmaya açık bir konudur.

## Kaynakça

Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde Bilim.* İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982.

Ahmed Zihnî. *Hendese-i Halliye.* 1. Baskı. İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun Matbaası, 1310/1892.

Altunya, Niyazi. Gazi Eğitim Enstitüsü Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü (1926-1980). Ankara: Gazi Üniversitesi Yayını, 2006.

Bahadır, Osman. *Matematikte Bir Öncü Kerim Erim.* İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2006.

Balcı, Mustafa. *Analitik Geometri.* İstanbul: Sürat, 2012.

Başhoca İshak Efendi. *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye.* Cilt 2. Mısır: Bulak Matbaası, 1258/1842.

Başhoca İshak Efendi. *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye.* Cilt 4. Mısır: Bulak Matbaası, 1261/1845.

Binark, İsmet. Türk Parlemento Tarihi TBMM-VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943). Cilt 4. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 2004.

Boyer, Carl B. *Matematiğin Tarihi.* Çeviren Saadet Bağcacı. Ankara: Doruk Yayınları, 2015.

Boyer, Carl. B. *A History of Mathematics.* Canada: Jhon Wiley, 2010.

Briot, Charles Augustin ve Jean Claude Bouquet. *Leçons de Géométrie Analytique.* Paris: Fd Tandou et Cie, 1865.

Cajori, Florian. *A History Of Mathematics.* New York: The Macmillan Company, 1909.

Cajori, Florian. *Matematik Tarihi*. Çeviren Deniz İlalan. Ankara: ODTÜ yayıncılık, 2014.

Çoker, Doğan, ve Timur Karaçay. Matematik Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları-Sevinç Basımevi, 1983.

Demir, Remzi. "Çağdaş Matematiğin Türkiye'ye Girişi." Cilt 3, *Âsar-ı Bâkiye-Bilginlerin Yaşamları ve Yapıtları* içinde, Yazan Salih Zeki, Çeviren Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir ve Mutlu Kılıç. Ankara: Babil, 2004: 1-45.

Demir, Remzi. "Hayatî Soru: Bilim ve Teknolojide Neden Geri Kaldık?" *Bilim ve Ütopya*, 273 (2017): 73-74.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitapevi, 2012.

Dosay, Melek. "Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye." *Düşünen Siyaset* (2002): 209-229.

Dölen, Emre. "Salih Zeki ve Darülfünun." Osmanlı Bilimi Araştırmaları 7 (2005): 123-135.

Elias, Elias A., ve Ed. E. Elias. Elias' Modern Dictionary Arabic-English. Cairo, U. A. R.: Elias' Modern Press, 1968.

Erim, Kerim. *Hendese-i Tahlîliyye*. Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özege Salonu, Yer No: 45888 NE, 1935.

Hacısalihoğlu, H. Hilmi. Diferensiyel Geometri. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1983.

Heath, T. L. *Apollonius of Perga (Edited in Modern Notation)*. Cambridge: Cambridge: At the university press, 2004.

*Hendese-i Halliyye: Geometrie Analytique*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi (IUEFK), Nadir Eserler, Yer No: 2007-607, tarih ve yazar yok.

İbrahim Edhem Paşa. *Hendese-i Halliyye*. Tarihsiz. 304 sayfa. İstanbul Üniversitesi, TY, No. 416.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, ve Veysel Bulut. *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*. Cilt II. İstanbul: IRCICA, 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, ve Veysel Bulut. *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*. Cilt 2. İstanbul: IRCICA, 2011.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, ve Cevat İzgi. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. İstanbul: IRCICA, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Kaçar, Mustafa, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceyhan, ve Aras Neftçi. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*. İstanbul: Mehmet Karaca, 2012.

Kalaycıoğulları, İnan. "Katip Çelebi'nin Cihannuma Adlı Eserine İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Ekler Doğrultusunda Çağdaş Bilimlerin Türkiye'ye Girişi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enst., 2003.

Kökçü, Ayşe. "Osmanlılar'da Diferensiyel İntegral Hesap ve Eğitimdeki Yeri." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enst., 2014.

Mehmed Vâsıf. Hendese-i Halliye-i Musattaha ve Kutû'-i Mahrûtiye. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1315/1897.

Niewenglowski, Boleslas Alexandre. *Cours de Géométrie Analytique*. Tome 1. Paris: Gauthier-Villars et fils, 1894.

Niewenglowski, Boleslas Alexandre. Cours de Géométrie Analytique. Tome 2. Paris: Gauthier-Villars et fils, 1895.

Niewenglowski, Boleslas Alexandre. Cours de Géométrie Analytique. Tome 3. Paris: Gauthier-Villars et fils, 1896.

Nizamoğlu, Yüksel. "Çanakkale Savaşları Komutanlarından Esat Paşa'nın (Bülkat) Balkan Savaşları Sonuna Kadar Olan Hayatı." *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* S. 16 (2014): 1-34.

Pruvost, Emile. *Leçons de Géométrie Analytique*. Tome 1. Paris: Paul Dupont, 1891.

Pruvost, Emile. *Leçons de Géométrie Analytique*. Tome 2. Paris: Paul Dupont, 1886.

Salih Zeki. Kâmûs-ı Riyâziyyât. Cilt 1. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315/1897.

Salmon, George. *A Treatise on Conic Sections*. London: Longman Brown, 1855.

Salmon, George. *A Treatise on the Analytic Geometry of Three Dimensions*. Dublin: Hodges and Smith 1862.

Salmon, George. *A Treatise on the Higher Plane Curve: İntended as a sequel to a treatise on conic section*. Dublin: Hodges and Smith, 1852.

Salmon, George. *Traité de Géométrie Analytique a Deux Dimensions (Sections Coniques)*. Çeviren M. Resal, & V. Vaucheret. Paris: Gauthier-Vıllars Et Fils, Imprimeurs-Libraires, 1897.

Santur, Mehmed Fikri. *Hendese-i Halliyye (1. Bölüm)*. İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1320/1902.

Santur, Mehmed Fikri. *Hendese-i Halliyye (2. Bölüm)*. İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1320/1902.

Santur, Mehmed Fikri. *Hendese-i Halliyye (3. Bölüm)*. İstanbul: Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, 1322/1904.

Sayan, Şükrü. *Hendese-i Tahlîliyye, Cild-i evvel*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331/1915.

Schoenflies, A., ve M. Dehn. *Analitik Geometri*. Çeviren Orhan H. Alisbah. Ankara: Ankara Maarif Matbaası, 1943.

Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Takıcak, Semiha Betül. "Şükrü Sayan'ın "Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Sûret-i İrâesine Dair Yeni Bir Nazariyye" adlı makalesi" Osmanlı Bilimi Araştırmaları 20, 1 (2019): 102-123.

Tezer, Cem. "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa." *Türk Matematikçileri: A. Sinan Sertöz Home Page*. 2010. http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/VIDINLI.pdf (22 12, 2015 tarihinde erişilmiştir).

Tuncer, Talât. *Matematik Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Prof. Dr. Nasım Terzioğlu Basım Atölyesi, 1995.

Uluçay, Çağatay, ve Enver Karatekin. *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*. İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958.

Yanyalı Mehmet Esad (Bülkat). *Hendese-i Musattaha*. 3. Baskı. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye Matbaası, 1329/1913.

Yanyalı Mehmet Esad (Bülkat). *Mebâhis-i Riyâziye*. İstanbul: Mekeb-i Fünûn-u Harbiye Matbaası, 1316/1898.

Yayın Kurulu. "Değerli Matematikçimiz Şükrü Sayan'ın Ölümü." Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 1 (1943): 194.

Yüngül, Naci. "Ord. Prof. Fikri Santur, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri." *Ord. Prof. Fikri Santur'un (1878-1951) Hatırasına*. İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1952: 1-18.

**Öz:** Modern matematiğin en temel uğraş alanlarından biri olan analitik geometri, Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde ülkeye aktarılmaya çalışılan bilim dallarından biridir. Eldeki çalışma Osmanlıca kaleme alınmış dokuz farklı yazarın analitik geometri kitaplarını / kitap bölümlerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktadır. Modern matematiğin Osmanlılar'a girdiği ilk kaynak olma özelliğine sahip, Başhoca İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye* adlı eserinde Descartes'ın geometri çalışmalarından bahsedilmemesine rağmen, analitik geometrinin kullanıldığı tarafımızca tespit edilmiştir. Ahmed Zihnî Efendi'nin *Hendese-i Halliyye* (1892) adlı eseri, Osmanlılar'da yazılmış ilk analitik geometriye gerçekten vakıf kitaplardan biridir. Şükrü Sayan ise "Kemmiyyât-ı mevhûmenin sûret-i irâesine dair yeni bir nazariyye" adlı makalesinde "yeni bir nazariyye" ifadesini kullanmakla birlikte, yeni bir fikir ortaya atmadığı gibi yeni bir cebirsel hesaplama kolaylığı da getirmemiştir. Bütün kitaplar dikkate alındığında, yazarların askerî kökenli, faydalanılan kaynakların ise ağırlıklı olarak Fransızca olduğu belirlenmiştir.

## Analytic Geometry in the Ottomans

**Abstract:** Analytical geometry, which is one of the most important fields of work in modern mathematics, is one of the branches of science tried to be transferred to the Ottomans in the Modernization Period. In this study, analytical geometry books / book chapters of nine different writers written in Ottoman Turkish have been tried to be revealed. Despite the fact that Descartes's geometry studies were not mentioned in Başhoca İshak Efendi's work titled Mecmûa-i Ulûm-ı Riyâziye, which is the first source of modern mathematics in the Ottoman Empire, we found out that analytical geometry was used during the time. One of the first analytic geometry books of the Ottomans is Hendese-i Halliyye, written by Ahmed Zihnî Efendi, can be argued to be far beyond in terms of knowledge for analytical geometry. Şükrü Sayan, appended an article entitled "On a novel theory concerning the designation of imaginary quantities" to the end of his analytic geometry textbook, which is held to be the most proficient publication on the subject of the period in Turkish, though proposed to expose "a novel theory", in fact, does not introduce a novel mathematical concept or facilitate algebraic calculations. All the publications reviewed, it is observed that the authors were military and their sources were mainly French.

**Keywords:** Analytic geometry in the Ottomans, history of analytic geometry, Başhoca İshak Efendi, Ahmed Zihnî Efendi, Şükrü Sayan

# Değirmenler ve İshak Hoca'nın *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*'sinde Değirmenler Bahsi

Melek DOSAY GÖKDOĞAN*
Özlem COŞKUN**

İnsanoğlunun ilk üretim teknolojisi ve bu teknolojinin kurulu olduğu en eski geleneksel mekân olan değirmenler, muhtemelen ilk zirai faaliyetlerin gerçekleştirildiği Neolitik dönem (Cilalı Taş) ile birlikte ortaya çıkmıştır.[1] Günümüzde kullanımı sık olmayan ancak bazı örneklerine de rastlanan değirmenlerin, güç kaynakları esas alındığında, el değirmenleri, hayvan veya insan gücüyle çalışan değirmenler, su değirmenleri, yel değirmenleri ve motor gücüyle çalışan değirmenler olarak sınıflandırılması mümkündür. Bu sınıflandırmanın kronolojik işleyişi, arkeolojik bulgulardan edinilen bilgiler ışığında, insanın temel besin maddesi olan buğdayın ekmek olarak tüketilebilmesi için önceleri buğday tanelerinin iki taş arasında ezilip un haline getirildiği ve insan gücünden faydalanılarak kullanılan el değirmenleri ile öğütüldüğü dönemle başlamıştır. Bu süreç, değirmen teknolojisinin gelişmesine bağlı olarak hayvan gücü, su gücü ve rüzgâr gücü ile ihtiyaçlar nispetinde gelişme kaydetmiştir. Sanayi devrimiyle birlikte de buhar, elektrik ve petrol kullanılarak değirmen teknolojisi olgunluğuna ulaşmıştır. İnsanın yerleşik hayata geçmesiyle başlayan toplumsal yaşam ve bu örgütlenme içinde iş bölümünün gerekliliğe dönüşmesiyle giderek değirmenlerin ihtiyacı

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı / mgokdogan@ankara.edu.tr
** Kastamonu Üniversitesi, Tarih Bölümü - Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı / ozlemcoskun@kastamonu.edu.tr

[1] Dilek Maşalı. *Boyabat'ın Geleneksel Mimarisinde Endüstri Yapıları: Değirmenler ve Şamlılar Çeltik Fabrikası.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006), 8.

karşılayabilecek çapta geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla değirmenler, teknolojinin daha önce tahayyül bile edilemeyen gelişmeleri sonucu günümüzde artık kullanılmamaktadır. Ancak tarihte önemli bir teknoloji aygıtı, ekonomik bir değer ve sosyalleşme ortamı yarattığı açıktır.

Bu çalışmanın problemi de, geçmişte genellikle buğday öğütmek için kullanılmış olan değirmenlerin, 19. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden İshak Hoca'nın *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye* adlı eserindeki yeri ve ilgili bölümü değerlendirmektir.

Yaygın biçimde kullanılan su değirmenlerinin ilk örneklerine, ünlü coğrafyacı Strabon ve *Evrenin Doğası* adlı eserinde Lucretius'un bildirdiklerine göre, Yunanistan ve İtalya'dan önce M.Ö. 1. yüzyılda Anadolu'nun kuzey kesimlerinde Kabeira'da (bugünkü Tokat-Niksar dolayları) rastlanmıştır. Buradaki su değirmenleri, Mithridates (Pontus) Krallığı tarafından Yeşilırmak'ın bir kolu olan Kelkit Çayı üzerine yaptırılmıştır.[2] M.Ö. 63 yılında bu şehrin Romalılar tarafından alınmasından sonra, Romalılar bu yapıya yoğun ilgi göstermişlerdir. Ünlü Romalı askeri mühendis Vitruvius, Latince olarak kaleme aldığı *De Architectura* isimli eserinde, bu değirmenlerin Roma İmparatorluğu'nun hangi bölgesinde olduğu hakkında açık bir bilgi vermemiştir. Ancak su gücüyle çalışan değirmenlerin işletim mekanizmasına dair bilgiler vermiştir. Ayrıca ilk su değirmenleri hakkında ipucu veren Selanik'li şair Antiper'in (M.S. 1. yüzyıl) bir şiirindeki su değirmeni betimlemesinde, üstten çevrilen bir çarktan bahsedilmiştir.[3] Lakin Lewis, Perge'li Apollonius tarafından M.Ö. III. yüzyılda icat edilen buharla çalışan otomatik flüt çaların ve Arşimet tarafından icat edilen su saatinin, su değirmeninin ilk örnekleri olduğunu bildirmiştir. Bu icatların her ikisinin de su değirmeninden gelen bir mekanizmayla benzer özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir.[4] Bu anlamda Romalılar suyun sahip olduğu gücü, un değirmenciliğine uygulayarak, su değirmenlerinin dünya üzerinde tanınmasına öncülük etmişlerdir. M.S. II. yüzyılda ise su değirmenlerinin Anadolu'da oldukça yaygınlaştığı görülmüştür. Öyle ki Frigya'daki Hiearapolis'te (bugünkü Denizli-Pamukkale) su değirmenleri loncası kurulduğu bilinmektedir.[5] M.S. II. ve III. yüzyıllar arasında su değirmenleri kullanımı, Roma'nın dışına çıkmıştır.

Su değirmenleri M.S. V. yüzyılda sık görülmese de, İtalya ve Güney Fransa'da da kullanılmıştır. Sonraki yüzyıllarda ise İspanya'dan Rusya'ya kadar birçok

---

[2] John G. Landels, *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, çev. Barış Bıçakçı (Ankara: Tübitak Yayınları, 1996), 12. Salih Ceylan, "Kaybolmakta Olan Bir Kırsal Maddi Kültür Örneği: Su Değirmenleri (Ağlasun Örneği)," *Doğu Coğrafya* 19, no. 31 (2014), 70.

[3] Landels, 12. Atilla Bir ve Mahmut Kayral, "Dikey Milli Türbin Tipi Su Değirmenleri Mahmut Şevket Paşa Su Değirmeni Örneği," 1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (İstanbul: Türk Bilim Tarihi Kurumu Yayınları, 2001), 61.

[4] Michael Lewis, "Theoretical Hydraulics,Aautomata and Water Clocks", *Handbook of Ancient Water Technology* Technology and Change in History 2, içinde, düzenleyen: Örjan Wikander (Leiden, Boston, Köln, 2000), 352.

[5] Örjan Wikander. "The Water-Mill", *Handbook of Ancient Water Technology,* Technology and Change in History 2, içinde, düzenleyen: Örjan Wikander, 371-400, (Leiden, Boston, Köln, 2000), 398.

ülkede (İsveç, İngiltere gibi) neredeyse bütün ülke sınırları boyunca uzanan nehirler üzerinde su değirmenleri inşa edilmiştir.[6] Su değirmenleri Roma İmparatorluğu sınırları dışına hızlı bir şekilde yayılmıştır. Öyle ki VI. yüzyılda Anadolu'yu istila eden bir Sassani hükümdarının, askeri birliklerine destek olması için bir nehre su değirmenleri yaptırtması, o dönemin (İslami dönem öncesi) Roma dışında Anadolu'da su değirmenleri teknolojisinin bir örneğidir. Ayrıca VII. yüzyılda su değirmenlerinin, İrlanda'da tanınması ve kullanılması ve yine Roma sınırları dışında kalan Almanya'da benimsenmesi, su değirmenleri teknolojisinin yayılma sahasını göstermesi açısından önemli diğer örneklerdir.[7]

Bu tarihsel süreç içinde özellikle Ortaçağ, su değirmenleri teknolojisinin kullanılmasında önemli bir dönem olarak kendini göstermektedir. Bu dönemde suyun gücü fark edilmiş ve bu güç, değirmen taşlarını döndürebilmek için kullanılmıştır. Su gücünün makinelere uygulanması, insan ve hayvan gücünden sonra büyük bir gelişme olmuştur. XVIII. yüzyıl endüstrileşmesinin temellerinin, büyük ölçüde Ortaçağ'ın su enerjisi teknolojisiyle atıldığı, hatta bu teknolojinin ilk sanayi devrimi olarak nitelendirilebileceği ileri sürülmüştür.[8] Çünkü Ortaçağ'da değirmenler, X. ve XIV. yüzyıllar arasında Kuzeybatı Avrupa'da yaygınlaşmış, özellikle tahıl öğütmek ve zeytinyağı çıkartmak için kullanılmıştır. Ama bu olağan kullanımın dışında vinç, tekerlek, çekiç, bıçkı ve körükleri çalıştırmakta da yararlanılmıştır. Ayrıca kumaş ve kâğıt üretiminin yanı sıra, demir-çelik çıkarmada ve bira yapımında da kullanıldığı görülmüştür.[9] Su gücüyle çalışan makinelere duyulan ihtiyaç, işgücü eksikliğine ve tarım devriminin sağladığı üretim artışına bağlanabilir. Yani öğütülecek tahılın fazlalığı nedeniyle su ve rüzgâr gücüyle çalışan değirmenlerin yaygın biçimde ortaya çıkmış olması sürpriz değildir.[10]

Ortaçağ İslam Dünyası'nda ise tarımın ileri seviyelere ulaşması, değirmenciliğin de önemli bir teknolojik aygıt olmasını sağlamıştır. Buğday üretiminin artmasına bağlı olarak su değirmenleri, İspanya'dan (Endülüs) Kuzey Afrika'ya ve Maveraünnehir'e kadar geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. İslam Medeniyeti için önemli bir merkez olan Bağdat'ta, şehrin hububat ihtiyacını karşılamak için Dicle Nehri üzerine çok sayıda su değirmeni inşa edilmiştir. Bu değirmenler vasıtasıyla günlük 10 ton buğday öğütülebilmiştir. Ayrıca X. yüzyılda yine Dicle Nehri'nde gezici sallar üzerine değirmenler monte edilerek kullanılmıştır. Aynı dönemde Ciruft'ta küçük bir nehir üzerinde 60 adet değirmen çalıştırıldığı, Basra'da ise gelgit enerjisinden faydalanılarak değirmen işletildiği görülmüştür.[11]

6 George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir (Ankara: TÜBİTAK, 1998).
7 Donald R. Hill, *A History of Engineering in Classical and Medieval Times* (London, New York: Routledge, 2007), 171-173. Wikander, 399-400.
8 Basalla, 197.
9 Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, çev. Nazım Özüaydın (Ankara: Tübitak Yayınları, 2004), 12-17.
10 James E. McClellan III, Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, çev. Haydar Yalçın (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2006), 211.
11 Zeki Tez, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001) 235. Harun Dıraman, "İslam Dünyasında Un Değirmenciliği," *Tarih ve Medeniyet (İhlas Süreli Yayınlar)*, no. 56 (1998), 60-61.

İslam bilim dünyasında mekanik aletlerle ilgili yaptığı çizimlerle isminden söz ettiren ve XII. yüzyılda Artuklular'a büyük hizmetleri olan El-Cezerî (1136-1206), her ne kadar hükümdarın isteği doğrultusunda eğlence ve estetiğe dayalı su saatleri tarzında tasarımlarıyla dikkat çekmiş olsa da, kamu hizmetine yönelik olarak su kaldırma düzenleri ile ilgili de çalışma yapmıştır.[12]

Öte yandan yapılan arkeolojik kazılar, Türk kültüründe eskiden beri değirmenin bilindiğini ortaya koymaktadır. Türkler Orta Asya'da Çinliler ile ve Anadolu'ya göçlerinden sonra ise uzun müddet Doğu Roma İmparatorluğu'yla komşuluk yapmışlardır. Bu coğrafi koşullar özellikle göz önüne alındığında, değirmencilikle ilgili teknik bilginin İslam Dünyası'nda geliştirildiği ve Batı'nın Haçlı Seferleri sonrası XII. ve XIII. yüzyıllarda doğudan aldıkları teknik bilgilerin bir endüstri devrimine ortam hazırladığı hatırlanırsa, Türklerin bu teknolojiyi etkilenerek yoğun şekilde kullandığı daha anlaşılır hale gelmektedir. Kazılarda bulunan hububatı öğütme ve ezme amaçlı kullanılan taşların, değirmene ait ilk örnekler olduğu kabul edildiğinde, Türklerde değirmenin tarihini, Büyük Hun Devleti'ne kadar götürmek mümkün gözükmektedir. Ayrıca Göktürkler döneminde Kuray kurganında (mezarında) bulunan değirmen taşı; Kırgızların hububat öğütmek için kullandıkları ayak değirmeni; Hazarlar döneminde Sarkel şehrinde un öğütme aletlerinin bulunması, Türklerde değirmen kullanımına dair kanıtlardır.[13] Yine Çin kaynaklarından alınan bilgilere göre, Uygurların başkenti Beş-Balıg'da tarla ve bahçeleri sulamak için suyollarının imar edildiği ve suyun değirmenlerin işletilmesi amacıyla kullanıldığı bildirilmiştir.[14] Türklerin İslamiyet öncesi dönemiyle ilgili değerli bilgiler içeren Dede Korkut hikâyelerinde "Kazan'ı getürdüler, Tomanın kal'asında bir kuyuya bırakdılar. Kuyunun ağzına, bir değirmen taşı koydılar. Yimegini, suyını, degirmen taşı delüğinden virürler idi" şeklinde geçen ifadeler de Türklerin değirmen hakkında bilgiye sahip olduklarını gösteren bir başka emsaldir.[15] Değirmen, Türklerin İslami dönem ilk eserlerinden olan *Divân-ı Lûgati't Türk*'te "değirmende doğan sıçan, gök gürlediğinde korkmaz" atasözüyle yer alırken[16], değirmen taşının dişlenmesi "tişedi ve tişeldi" kelimeleriyle[17], değirmen oluğu da "tegirman koguşı" ifadesiyle geçmektedir.[18] Bütün bu veriler net bir şekilde Orta Asya'da yaşayan Türklerin değirmen hakkında bilgiye sahip olduklarını ve değirmenleri kullandıklarını göstermektedir.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de değirmenlere ve değirmeni işleten suya oldukça önem verilmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk, eseri *Siya-*

---

[12] Donald R. Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi İslam Bilim ve Teknolojisi*, çev. Atilla Bir ve Mustafa Kaçar (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2011), 74.

[13] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 89, 146, 208, 226.

[14] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991), 51.

[15] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), 235.

[16] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III,* düzenleyen: Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986), 282.

[17] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, 128.

[18] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, 369.

*setnâme*'de kanallar açma ve ırmaklara yatak kazdırma işini sultanın görevleri arasında sıralamıştır.[19] Cem Sultan da Karaman naibi olduğu dönemde Karaman'da harap olan bağlar ve değirmenlerin korunması için bir kanunname yayınlatmıştır.[20] Geniş ve çok farklı coğrafyalara hâkim olan Osmanlı Devleti, enerji türü bakımından at (kıraç), su (asiyab), yel (bad-rah) ve dolap şeklinde farklı değirmen çeşitleri kullanmış olmasına rağmen, Anadolu'da çok sayıda akarsuyun bulunması, Osmanlıların su değirmenlerini daha fazla kullanmasına neden olmuştur.[21] Osmanlı Devleti'nde vakfiyelerde, Şer'iyye sicillerinde, kanunnameler ve tahrir defterlerinde değirmenlerden bahsedilmiştir. Ayrıca tahrir defterlerinde, değirmenlerin Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı olduğu kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nde su veya yel ile çalışan un ve zeytinyağı değirmenlerinden alınan vergiye *Resm-i asiyab* denilmekte, bu verginin miktarı ise değirmen sayısı temel alınarak değil, değirmenin yılda kaç defa döndüğüne göre belirlenmekteydi.[22] Osmanlı Devleti XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar ortalama 30 yılda bir yaptırdığı tahrirlerde, değirmenlerin durumunu kayıt altına almıştır. Bu kayıtlarda, değirmenlerin sayıları, yılda ne kadar süre işlediği, enerji türüne göre hangi çeşit değirmen olduğu ve alınan vergi miktarı da belirtilmiştir.[23] Osmanlı Devleti'nde değirmencilerin uyması gereken kurallar ve değirmen işletmeciliği ile ilgili düzenlemeler kanunnamelere dahi yansımıştır. Hatta Kanuni Sultan Süleyman döneminde hazırlanan Kanun-i Osmanî'nin ihtisap ile ilgili kısmında

> Değirmenciler gözlene. Değirmende tavuk besleyüp halkın ununa ve buğdayına zarar etmiyeler. Vakti bilmek için bir horoz besleyeler. Eyü döğeler, hile etmeyeler, kimesnenin buğdayını değiştirmeyeler, değirmeni boş bırakıp yabana gitmeyeler ve taşların vakti geldikçe diş edeler ve haklarından fazla almayalar ve her kişi nevbetiyle öğüdeler

şeklinde değirmencilerin uyması gereken kurallar bildirilmiştir.[24]

Osmanlıların gündelik hayatında bu kadar sık karşılaşılan değirmenler hakkında kuramsal bilgi ile İshak Hoca'nın (?- 1836) *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*'sinde karşılaşıyoruz. İshak Hoca, Osmanlı modernleşmesinin önde gelen figürüdür. Osmanlıların 18. ve 19. yüzyıllardaki batılılaşması, bilindiği gibi askeri ihtiyaçlar ve zorunluluklar neticesinde gerçekleşmişti. Bu gelişmenin ilk önemli etkisi ise eğitimde kendisini göstermişti. Yenilikler ilk olarak askeri okullarda uygulanmış

---

[19] Nizâmü'l-Mülk. *Siyâsetname* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 7.

[20] A. V. Gordlevski, "Konya İrva ve İska Tarihine Dair Materyaller," düzenleyen: Hasan Ortekin, *Konya Halkevi Dergisi* II, no. 18-19 (1938), 1058.

[21] Ahmet Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler," *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, no. 18 (2007), 103.

[22] Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2005), 97-98. Ümit Koç, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, no. 149 (2004), 185.

[23] Yiğit, 104.

[24] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt IV* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992), 329.

ve modern bilimlerin ülkemize girişi genellikle bu okullar yoluyla olmuştur. Bu okullar içinde en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'dur (Kara Mühendislik Okulu). Bu okul, bir taraftan uyguladığı eğitim programları, eğitim öğretime uygun alt yapısı, iyi yetişmiş hocalarıyla modern bilimlerin ülkemize girişinde etkin olurken, diğer taraftan da burada yetişen öğrencilerle 19. yüzyıl Osmanlısında yenileşme hareketlerine destek vermiştir. İşte bu okulun baş hocalarından İshak Hoca'nın *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye* (Matematik Bilimleri Mecmuası) adlı eseri burada ders kitabı olarak okutulmuş ve Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yapılan köklü değişikliklere önemli etkilerde bulunmuştur.

*Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*, Sultan II. Mahmud'un emriyle 1831-34 yılları arasında dört cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Kısa süre sonra 1845'de Mısır'da Bulak Matbaası'nda ikinci baskısı yapılmış, böylece etki sahası genişlemiştir. Batı kaynaklarından tercüme ve uyarlama yoluyla hazırlanan bu eser, hem Batı biliminin ülkemize girişinin en önde gelen temsilcisi olmuş, hem de modern bilim terimlerinin Türkçeleştirilmesine vesile olmuştur. İlk iki cilt matematik üzerinedir ve modern sayı anlayışıyla kalkül Osmanlı matematiğine girmiştir. Üçüncü cilt fizik ve mekanik ile dördüncü cilt ise kimya, mineraloji ve botanik bilimleriyle ilgiliydi.

O yıllarda Türkiye'ye gelmiş ve Mühendishane'yi ziyaret ederek Baş Hoca İshak Efendi ile görüşmüş olan Amerikalı J. De Kay'in söylediğine göre, *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye* Fransızcadan kurnazca derlenmiş ve ilkel karakterde ilmi girişler ihtiva eden bir cins Türk ansiklopedisiydi. Yine Kay'in naklettiğine göre, Mühendishane'deki öğrenciler İshak Hoca'nın bu dört ciltlik kitabını tam manasıyla öğrendikleri takdirde dünyada mevcut bütün bilgiyi elde etmiş olacaklarına inanıyorlardı. Kay'in *Takvim-i Vakayi*'ye (7 Cemaziyelâhir 1249/ 22 Ekim 1933) dayanarak aktardığına göre, son sınıf öğrencileri günün 2. dersinde *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*'deki mekanik (ilm-i cerr-i eskal) bahsini okuyorlardı. Beşinci ve son derste ise bir ressam ve on talebe araziye çıkıp okunan derslerin uygulamasını yaparlar ve yapılan bu tatbikatın şekilleri baş hocaya gösterilirdi.[25]

Üçüncü ciltte; fizik, mekanik, optik ve hava konuları yer almaktadır. Bu cildin "İlm-i Cerr-i Eskâlden Ecsâm-ı Câmidenin Cerr-i Eskâllerini Şâmil Makale-i Ulâ" başlıklı bölümünde, 258-261. sayfalar arasında "Değirmen ve Tokmak Çarkları" konusu yer almaktadır. İshak Hoca'nın, yaygın olarak kullanılan pratik bir düzeneği kuramsal olarak ve şekil desteğiyle incelediği bu bölümün kaynağının, *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*'nin ana kaynaklarından olan Étienne Bézout'nun (1730-1783) kitapları[26] olmadığı anlaşılmaktadır. Pek çok bakımdan yetersiz bulunan Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn'da (Deniz Mühendislik Okulu) girişilen reform sırasında Fransa'dan bazı mühendisler getirilerek öğretim kadrosu

[25] J. de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832* (New York, 1833), s. 138-144. Çeviri metin Sait Arif Terzioğlu, *Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi* (Ankara: Genkur. Basımevi, 1965), s. 8-10.

[26] Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 54-58.

takviye edilmişti. Bu maksatla La Litte-Clavé ve Monnier gibi Fransız mühendisler ders vermişlerdir.[27] Bu mühendisler, Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşa girmesi üzerine 1788 yılında memleketlerine dönmüşler, bundan sonra Osmanlı donanmasında gemi inşaatına büyük hizmetleri olan Fransız mimar mühendis Le Brune 1789'da göreve başlamış,[28] gemi inşaatı mühendisliği dersleri vermiştir.[29] Belki de adı geçen bu mühendisler İshak Hoca'nın değirmenler konusundaki kaynaklarıydı.

İshak Hoca'nın bilinen teknik bir konuya eserinde yer vermiş olması, su değirmeninin Osmanlı topraklarında yaygın ve etkin biçimde kullanılmış olduğuna (başka kanıtlar arasında) bir diğer kanıttır. Genel olarak yatay ve düşey milli olmak üzere iki tür su değirmeni[30] olmakla beraber, İshak Hoca eğik tür de ekleyerek değirmen çeşidini üçe çıkarmıştır. Şekil 114'de anlatılan düzenek, paralel (yatay) milli, alttan çevirmeli ve dişli su değirmenidir. Romalı mühendis Vitrivius'un kitabında ayrıntılı olarak üzerinde durduğu değirmen türü de budur. Sonraki yüzyıllarda da yapılışının kolay olması sebebiyle en yaygın ve en çok kullanılan değirmenler yatay milli alttan çevirmeli olanlardır. Dolayısıyla konuyu kuramsal olarak inceleyen İshak Hoca, seçmiş olduğu değirmen çeşidiyle pratikteki kullanımdan da haberdar olduğunu göstermektedir.

İshak Hoca'nın, değirmenlerin teknolojik bir düzenek olarak önemini çoktan yitirmiş olduğu 19. yüzyıl gibi geç bir dönemde kitabında bu konuya yer vermesi, dört ciltten oluşan çok kapsamlı eserinde bilimlerle ilgili (burada mekanik) bir uygulama örneğini atlamamak istemiş olmasından kaynaklanabilir. Çünkü aynı bölümün devamında, kaldıraç, makara gibi artık teknolojik özelliği kalmamış, fakat mekaniğin uygulamalı konuları arasında yer alan düzenekleri de anlatmaktadır. Konuyu kuramsal olarak anlatma biçimi ve verdiği şekiller Batı kaynaklarından doğrudan yararlandığını göstermektedir.

## Ek

### *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye* (Cilt 3)

Değirmen ve Tokmak Çarhları (s. 258-261)

Su veya rüzgâr vasıtasıyla hubûbâtı tahn (öğüten) ve madeniyâtı sahk (ezen) ve ketân bezrlerini (keten tohumlarını) kâğıda tahvîl eden ve bunlara mânend (benzer) hidmetlerde (işlerde) isti'mâl olunan (kullanılan) çarh (çark, tekerlek) terkibine 'âmmenin ma'lûmu olduğu üzere "Değirmen ve Tokmak Çarhları" tesmiye olunarak, çarh-ı evvel muharriki olan suyun cihetine nazaran su yukarıdan ufka 'amûden (dik olarak) sukûtuyla (düşmesiyle) hareket eder ise (Şekil 111), "kâ'im" (dik) ve suyun cihetini mâ'ilen (eğik olarak) ahz eder ise (alırsa), (Şekil 112)

---

27 Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi (Edebiyat Fakültesi Basımevi)*, no. 13 (1987), 397.

28 *A. g. e.*, 400.

29 *A. g. e.*, 401.

30 Atilla Bir, M. Şinasi Acar ve Mustafa Kaçar, *Anadolu'nun Değirmenleri*, (İstanbul: Yem Yayın, 2012), 32.

“mâ’il” (eğik) ve suyun ciheti ufka mûvâzî (paralel) olarak hareket eder ise, (Şekil 113) “mûvâzî” itlâk olunub, suyun çarh-ı mezkûrü tahrîk etmesi çarh-ı mezbûra merbût (bağlı) tahtalara darb etmekle (vurmakla) olarak (işbu) tahtalara ol çarhın kanadları tesmiye olunur.

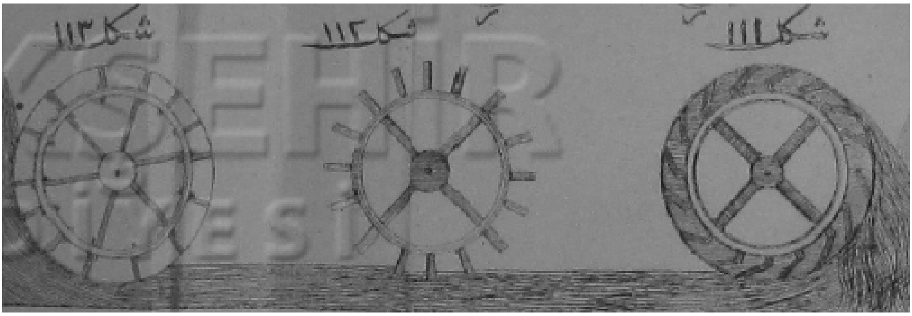

Şekil 111, 112, 113 (sağdan sola)

(1) Da’vayı ‘Amelî: Hınta (buğday) ve hubûbât-ı sâ’ireyi tahn etmek üzere bir kıt’a (parça) su değirmenini inşâ etmenin tarîkidir (yoludur). Meselâ (Şekil 114) mârr-üz-zikr (zikredilmiş olan) değirmenin inşası murâd olunsa, (evvelâ) işbu değirmeni çevirecek su büyük ırmaklarda kesîr (çok) ve küçük çaylarda kalîl (az) olmagla isti’mâl olunan çarhların dahi mâ’il veya muvâzî olmaları muktezâ olur (lâzım gelir). (Ve işbu) çarhın mihverinden mürûr eder (geçen) AA’ üstüvâne-i ufkîsi (yatay direk) vaz’ (konulur) ve mihverinin direği temûr (demir) uçları BC yuvalarına yerleşdirilir. (Sâniyen) (İkinci olarak) işbu üstüvâneye bir sağîr (küçük) dişli çarh tatbîk olunarak çarh-ı sagîr-i mezkürün kutru (çapı) çarh-ı kebîr (büyük) kutrunun nısfı (yarısı) ve muhitin (çevrenin) ‘aded-i dendânı (diş sayısı) 48 veya 72 veya 84 olur. (Sâlisen) (Üçüncü olarak) işbu dendânlar H kenarını çevirip kenar-ı mezkûr 6 veya 7 veya 8 veya 9 yaprakdan mürekkeb olarak işbu yapraklar çok oldukça zikr olunan değirmenin hareketi batî (yavaş) olur. (Rabi’en) (Dördüncü olarak) kenar-ı merkûmun RT mihverinin bir nihayeti C müteharrik direği üzerinde vâki’ olub vasıtasıyla kenar-ı mezbûrun yukarıya ve aşağıya tahrîki mümkün olur. (Hâmisen) (Beşinci olarak) Mihver-i mezkûrun nihayet-i aher (öbür ucu) üstünde üstüvâne şeklinde YK taşı vaz’ olunub mihverin hareketiyle hareket ve yukarı tarafına L vasatında (ortasında) bir deliği olub XM sabit taşında vâki’ olan hınta evvel-i delikden cereyan eder ve mihver-i mezkûr taşı çevirmek için taşın F muka’arında (oyuğunda) murabba’ el-şekl (kare şeklinde) bir tîmûr yuvası olub işbu yuvaya geçen mihverin ucu menşûr (prizma) murabba’ı olur. (Ve zikr) olunan C direğinin aşağı nuzûlüyle (inmesiyle) kenarı dahi nüzûl ederek fevkânî olan (üstte bulunan) taşın tahtânî olan (altta bulunan) taş üzerine inmesini icbâr eder (zorlar). (Sâdisen) (Altıncı olarak) Fevkânî olan taşın deliği üstüne bir ehrâm-ı nâkıs (kesik piramit) şeklinde RS hunisi vaz’ olunub vasıtasıyla hınta fevkânî olan taşa nakl ile sabit olan taş üzerine cereyan eder. (Ve taşın) TV alt deliği ezyak (pek dar) olarak buğdayın cereyanı murâd üzere kıllet (azlık) ve kesreti (çokluğu) iktizâsınca olmak için bir nesne ile açılıb kapanır ve taşın sol tarafına çakıldaklar (tıkırtı sesi veren şeyler) vaz’ ve huni-yi

merkûma rabt ve üst taşın sathına mümtedd (uzanan) ve iki tarafına serbest hareket ederek işbu taşın deverânından zikr olunan çakıldaklar sıçrayarak huni sarsılıb derununde olan buğdayı aşağıya nüzûl eder. (Sâbi'en) (Yedinci olarak) ol bir taş dahi ahşâbdan mesnû' (yapılmış) ZĞ üstüvânesiyle muhât (kuşatılmış) olub tahn olunan dakîk (un) işbu üstüvâneye sükût (düşer) ve Z deliğinden mürûr ve ona mülâsık (bitişik) olan A" oluğuna gelerek ondan anbara nâzil olur. (Sâminen) (Sekizinci olarak) A"T' oluğuna C tahta parçasının bir ucu ta'lik (asılır) ve diğer ucu HR kenarının yaprağına ale-t-tevâlî (birbiri ardına) mürûr ederek kenarın hareketiyle oluk-u mezkûr sarsılarak hâsıl olan dakîk refte refte (azar azar) anbara nüzûl edib matlûb sabit olur.

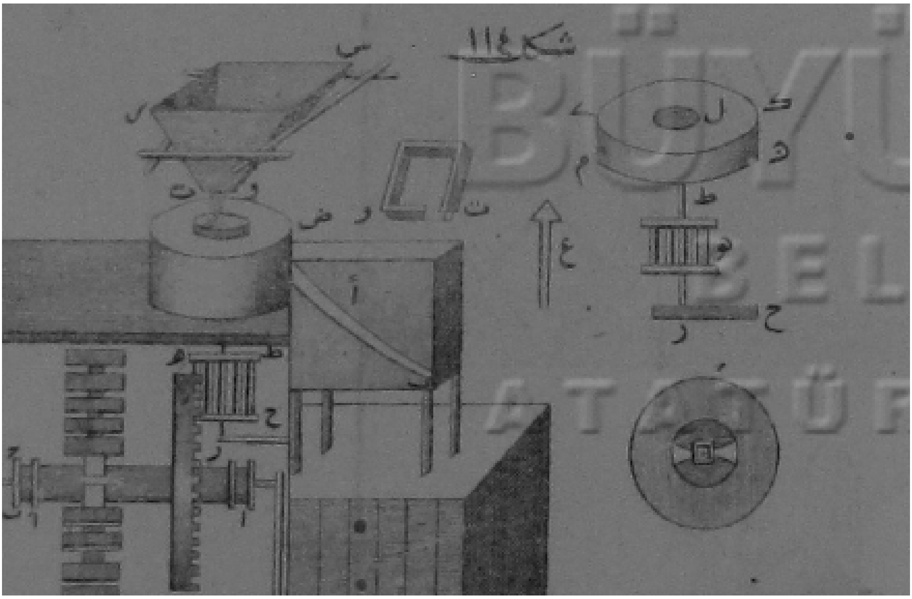

Şekil 114

Tenbih: Beyan olunan değirmen, 'âmmenin ma'lûmu olan değirmen olub suyun çarha ne nisbet üzere ve ne vecihle hareketini îsâl eylediği İnşallah-ı Teala kuvvet-i miyâh (sular) bahsinde zikrolunsa gerekdir.

(2) Da'vayı 'Amelî: Çarh terkibiyle müteharrik olmak üzere bir tokmak inşâ etmenin tarîkidir. Meselâ (Şekil 115) işbu tokmağın inşası murâd olundukda, A harfiyle iş'âr olunan uzunca nev'-i evvel manivelası makamında olan bir sapın BC muka'ar direğine mıhlanıb taraf-ı etvaline herkangi şekil ile müteşekkil (oluşmuş) s tokmağı rabt ve iltisâk olunur. (Sâniyen) işbu tokmak ufka müvâzî olmagla bir hufre (delik) derûninde mevzû' RT havanının nokta-i vasatında vâki' olur. (Sâlisen) sol tarafında müteharrik çarhın KYH manivelalarının her biri müte'âkiben tokmağın sapını kaldırıb bırakmalarıyla sap-ı mezkûr vaz'-ı ufkîsine sukût edib tokmak dahi aşağı sükût ile havanda olan şeyleri dakk (vurma) ve sahk eder. (Râbi'en) çarh-ı mezbûre bir dişli kenar vasıtasıyla bir çarh-ı âher

takılıb çarh-ı merkûm dahi ya akarsu ile veya hayvan ve gayri kuvvet ile tahrîk olunub matlûb sâbit olur.

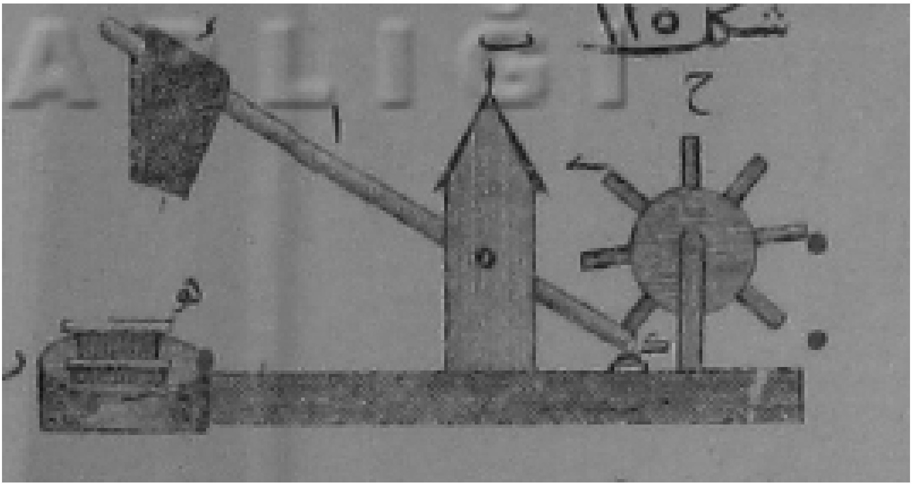

Şekil 115

Tenbih: Zikrolunan âlât-ı mürekkebeden başka vâfir (çok) âlât dahi bulunur. (Meselâ) su veya rüzgârın kuvvetiyle hareket eden minşâr-ı işcâr (ağaçtan destere) ve ahcârî (taştan) neşr ve belki çarhları ve bunlara mânende âlât-ı mürekkebe lâ yuadd (pek çok) ve lâ-yuhsâ (sayılamaz) kabilinden olub tasavvur ve terkîbleri zikrolunan kavâ'id ile ma'lûm olmagla bahislerinden sarf-ı nazar olunmuşdur. (Ve tafsilini) murâd edenler bu fenne mahsus ve mufassal olan kitablara müraca'at buyuralar.

## Kaynakça


Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt IV*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992.

Basalla, George. *Teknolojinin Evrimi*. Çeviren Cem Soydemir. Ankara: TÜBİTAK, 1998.

Beydilli, Kemal. "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risalesi." *Tarih Enstitüsü Dergisi (Edebiyat Fakültesi Basımevi)*, no. 13 (1987): 387-443.

Bir, Atilla, M. Şinasi Acar, ve Mustafa Kaçar. *Anadolu'nun Değirmenleri*, İstanbul: Yem Yayın, 2012.

Bir, Atilla, ve Mahmut Kayral. "Dikey Milli Türbin Tipi Su Değirmenleri Mahmut Şevket Paşa Su Değirmeni Örneği" Düzenleyen: Emre Dölen ve Mustafa Kaçar. *1.Türk Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi Bildirileri*. İstanbul: Türk Bilim Tarihi Kurumu Yayınları, 15-17 Kasım 2001, 61-74.

Ceylan, Salih. "Kaybolmakta Olan Bir Kırsal Maddi Kültür Örneği: Su Değirmenleri(Ağlasun Örneği)." *Doğu Coğrafya* 19, no. 31 (2014): 65-82.

Dıraman, Harun. "İslam Dünyasında Un Değirmenciliği." *Tarih ve Medeniyet (İhlas Süreli Yayınlar)*, no. 56 (1998): 59-62.

Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.

Gimpel, Jean. *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. Çeviren Nazım Özüaydın. Ankara: Tübitak Yayınları, 2004.

Gordlevski, V. A. "Konya İrva ve İska Tarihine Dair Materyaller." Düzenleyen: Hasan Ortekin. *Konya Halkevi Dergisi* II, no. 18-19 (1938): 1051-1069.

Hill, Donald R. *A History of Engineering in Classical and Medieval Times*. London, New York: Routledge, 2007.

Hill, Donald R. *Gökyüzü ve Bilim Tarihi İslam Bilim ve Teknolojisi*. Çeviren Atilla Bir ve Mustafa Kaçar. İstanbul: Boyut yayıncılık, 2011.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Başhoca İshak Efendi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1989.

Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Düzenleyen: Besim Atalay. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*. Çeviren Besim Atalay. Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Çeviren Besim Atalay. Cilt III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2005.

Koç, Ümit. "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 149 (2004): 181-190.

Landels, G. *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*. Çeviren Barış Bıçakçı. Ankara: Tübitak Yayınları, 1996.

Lewis, Michael. "Theoretical Hydraulics,Aautomata and Water Clocks." *Handbook of Ancient Water Technology (Technology and Change in History 2)* içinde, düzenleyen: Örjan Wikander, 343-369. Leiden, Boston, Köln, 2000.

Maşalı, Dilek. *Boyabat'ın Geleneksel Mimarisinde Endüstri Yapıları: Değirmenler ve Şamlılar Çeltik Fabrikası*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, YTÜ FBE Mimarlık Restorasyon, 2006.

Nizâmü'l-Mülk. *Siyâsetname*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Tez, Zeki. *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001.

Wikander, Örjan. "The Water-Mill." *Handbook of Ancient WaterTechnology (Technology and Change in History 2*) içinde, düzenleyen: Örjan Wikander, 371-400. Leiden, Boston, Köln, 2000.

Yiğit, Ahmet. "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler." *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE*), S. 18 (2007): 97-156.

**Öz:** Osmanlı Batılılaşmasının öncü ismi İshak Hoca'nın anıtsal eserinde teknolojik düzeneklerin en eskilerinden olan su değirmeninin yer aldığı bölüm, bu makalenin konusudur. İshak Hoca'nın kuramsal olarak anlattığı konunun Latin harflerine aktarılmış ve sadeleştirilmiş metninden önce, değirmenlerin tarihi verilmiş ve İshak Hoca'nın konuyu ele alışı incelenmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Değirmen, *Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye,* Ishak Hoca.

**Mills and the Subject of Mills in *Mecmua-i Ulum-i Riyaziyye* by Ishaq Hoca**

**Abstract:** This article examines the part on "mill and crank mallet" in the book entitled *Compendium of Mathematical Sciences* (*Mecmua-i Ulum-i Riyâziyye*) by Ishaq Hoca, who was a pioneer of the transfer of modern sciences into the Ottoman Empire. A transliterated and simplified version of the text follows a brief history of the mill and Ishaq Hoca's approach to the subject.

**Keywords** Mill, Compendium of Mathematical Sciences, Ishaq Hoca.

# Bilim Tarihi ve Türkiye'de Astronomi Tarihi Çalışmaları

Yavuz UNAT*

Türkiye'de akademik astronomi tarihi çalışmaları, bilim tarihi çalışmalarında olduğu gibi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı tarafından başlatılmıştır. Çalışmamız Türkiye'de astronomi çalışmalarının geçmişi, bugünü ve geleceği konusunda olacaktır. Konuyla ilgili daha önce hazırlamış olduğum "Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)" adlı çalışma 2004 yıla kadar olan çalışmaları kapsamaktadır.[1] Okuyucu bu çalışmada 2004 yılına kadar yayımlanmış astronomi tarihi çalışmalarına ait doyurucu bir literatüre ulaşabilir. Ancak halihazırdaki bu çalışma 2004'ten sonrasını kapsayan bir literatür çalışması değildir. Burada daha çok astronomi tarihi nasıl bir araştırma alanıdır sorusu yanıtlanacak ve bu çerçevede Türkiye'de konuyla ilgili olan ve daha çok literatüre katkısı olan çalışmalar ele alınacaktır.

Astronomi (gökbilim - İng. *astronomy* - Fran. *astronomie* - Esk. *ilm-i heyet*, *ilm-i felek*), *astron* (Yunanca, gökcismi) ve *nomos* (Yunanca, kanun) kelimelerinden türemiştir; gökcisimlerini ve evreni inceleyen bilim dalıdır.[2] Etrafımızı çevreleyen evreni, gezegenleri, diğer gökcisimlerini (göktaşları, yıldızlar, kuyruklu yıldızlar, çift yıldızlar, kara delikler, galaksiler, vb.), bu cisimlerin oluşumlarını, evrimlerini, fiziksel yapılarını, kimyasal bileşimlerini, birbirlerine göre konumlarını ve hareket yasalarını inceler. Astronominin doğuşu ise mevsimlerin zamanını ön-

* Kastamonu Üniversitesi / yunat@kastamonu.edu.tr

[1] Yavuz Unat, "Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2(4), (2004): 103-133.

[2] Yavuz Unat, "Astronomi," *Felsefe Ansiklopedisi,* ed. Ahmet Cevizci, Cilt 1 (2003): 637-639.

ceden bilmeye, yani takvim bilgisine ihtiyaç gösteren tarım faaliyetlerinin başlamasıyla ilişkilidir.

Astronomi tarihi, genel olarak astronomi (gökbilim) adını verdiğimiz bilimin tarih boyunca gelişimini ele alan bir bilim tarihi çalışmasıdır.[3] Dolayısıyla öncelikle kendimizi, uygarlığımızı, insanlığı tanımanın önemli bileşenlerinden olan bilim tarihinin ne olduğunu ve bir bilim tarihi çalışmasının yöntemini anlamak gerekir.

Her şeyden önce bilim tarihi, bilginin hangi aşamalardan geçerek bugün bilim dediğimiz bilgi türünün oluştuğunu, bilime ne gibi ve ne zamanlar katkılar yapıldığını konu edinen bir disiplindir. Bilim tarihi bu süreçte özellikle şu noktalara dikkatini yoğunlaştırmaktadır: Bilginin aşamalarını belirlemek, bilimsel kuramların doğuşunu ve gelişimini olgusal ve deneysel verilere dayanarak betimlemek, bir toplumun bilime ne zaman ve hangi durumlarda katkı yapabildiğini örneklerle ortaya koymak, bu katkılar yapılırken bilim adamlarının nasıl bir uğraş verdiklerini, kullandıkları yöntemleri, araç ve gereçleri göz önüne sermek, bilimin değerini ve önemini sorgulayarak, bilimsel etkinliği bütün yönleriyle tanımaya ve tanıtmaya çalışmak, elde edilen bilimsel sonuçların uygulamaya nasıl geçirildiklerini, bunların insan yaşamında ne gibi değişikliklere neden olduğunu incelemek, bir toplumun bilime katkı yapacak düzeye getirilebilmesi için neler yapılması gerektiğini somut örneklere dayanarak göstermek.

Bilim tarihi alanının ortaya çıkışında iki önemli gelişmenin etkili olduğu görülmektedir:

1. Onaltıncı yüzyıldan sonra bilimsel bilgi birikiminin artmasıyla bilimler büyük bir hızla gelişmiş ve onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren insanoğlunun yaşantısını büyük bir ölçüde değiştirmeye başlamıştır. Böylece, bilimsel etkinliğin doğru bir biçimde anlaşılabilmesi ve bilimsel süreçlerin daha yakından tanınabilmesi için bilim tarihine olan gereksinim artmıştır.

2. Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan onsekizinci yüzyılda, akla büyük bir değer verilmiş ve tarih, insan aklının gelişim evrelerini anlamaya çalışan bir etkinlik veya bir soruşturma olarak görülmüştür. Bu yaklaşımı benimseyen düşünürlere göre, bilim üreten akıl en gelişmiş akıldır ve bu aklın niteliklerinin kavranabilmesi için, bilim öncesi dönemle bilim sonrası dönemi karşılaştıracak bir tarih alanına gereksinim vardır ve bu alan d bilim tarihi olmalıdır.

Bilim tarihini akademik bir disiplin hüviyetini, Auguste Comte (1798-1857), Paul Tannery (1843-1904), Henri Poincaré (1854-1912) ve Pierre Duhem (1861-1916) gibi bilim tarihçilerinin ve bilim felsefecilerinin etkisi ile bilim tarihi araştırmalarına yönelmiş olan George Sarton'ın (1884-1956) 1936 yılında Harvard Üniversitesi'nde bilim tarihi doktora programını kurmasıyla kazanmıştır. Sarton'a göre bilim tarihi bir keşifler hikâyesi değildir; keşifler geçicidir; bir süre

[3] Yavuz Unat, "Astronomi Tarihi," *Felsefe Ansiklopedisi,* ed. Ahmet Cevizci, Cilt 1 (2003): 639-649.

sonra eski keşiflerin yerini yenileri alır. Bir bilim tarihçisinin asıl görevi keşifleri kaydetmek değil, bilimsel düşüncenin gelişimini, yani insan bilincinin gelişimini açıklamaktır.[4] Pozitivist bir bakış açısını sergileyen bu görüş, bilim tarihi tezi ve disiplininin kurulmasında etkili oldu ve Sarton'dan sonra bilim tarihi, insanı ve insan aklının gelişimini anlamanın en önemli araçlarından biri olarak görüldü.

Günümüzde bilim tarihi en önemli araştırma alanlarından birisidir. Ancak Sarton'ın tanımladığı bu alana ilişkin pozitivist yöntem dışında başka yöntem arayışları da devam ederek bu disiplini ve disiplindeki araştırmaları yönlendiren değişik yöntemler ve bakış açıları ortaya atılmıştır. Örneğin Sarton'dan önce William Whewell Comte'çu kurama karşı olan yazılarında bilim insanı merkezli bir tarih anlayışına yönelerek bilimin rafine yöntemlerinin yaratılması düşüncesine odaklanmıştı.[5] Yine George Clark, bazı eserlerinde bilimin gelişimini ekonomiyle ilişkilendirmişti.[6] Ne var ki Sarton alanı tanımladıktan sonra onun görüşü etkili oldu. Günümüzde Sarton ekolüne en ciddi eleştiri Thomas Khun tarafından yapılmıştır. Khun bilimin gelişiminin tarihsel ve kültürel arka planına odaklandı ve ilerlemenin paradigmaların devrimsel değişimiyle olduğunu iddia etti. Ona göre Sarton ve pozitivistler bilimin içsel dinamiklerini ele alıyorlar ancak bilimin gelişiminden sorumlu olan dışsal etkileri yok sayıyorlardı. Bilimin gelişimi, ekonomik, kültürel, sosyal gelişime bağlı olarak yeniden yorumlanmalıydı. 1960'lı yıllardan sonra bazı bilim felsefecileri Khun'a itirazlarını dile getirdiler. Buna göre Khun bir kuramın başka bir kuram karşısında tercih edilişinde yeterli bir zemin sunamıyor ve bir çeşit rölativizme düşüyordu.[7] Ancak Khun'un ileri sürdüğü bilimin sosyal tarihi anlayışı yine de varlığını sürdürdü ve yeni nesil araştırmacılar, bilimin sosyal tarihine yönelmeye başladılar. Bilimin sosyal tarihi araştırmalarına yönelen Bob Young 1970'li yıllarda yazdığı yazılarında bilimin tarihinin kavramsal ve sosyal, çok farklı faktörler tarafından belirlendiğini kabul eden ve günümüz bilim tarihi araştırmacılarının da temelini teşkil eden, evrensel bir tavır takınmanın daha doğru olacağını iddia etti.[8]

Bilim tarihinin sınırları oldukça geniştir. Bilim tahine, tarih disiplini ve yöntemi çerçevesinde bilimin gelişiminin incelenmesi olarak bakarsak, bilimsel gelişim dönemleri, bilim insanlarının bilime katkıları, toplumların bilime katkıları, bilimsel düşüncenin gelişimi gibi konular bilim tarihinin konuları arasına girer. Yöntemsel olarak, tarihsel yöntemi kullanan, bilimi araştırması bakımından bilimsel yönteme dayanan, bilimin toplumsal gelişimini, dönemlerini irdelemesi açısından toplumsal işlevi olan, bilim adamlarının katkılarını ele alması açısından belli ölçüde bilim sosyolojisini kullanan, bilimsel

[4] Yavuz Unat, "Asâr-ı Bâkıye ve Yazılış Yöntemi," *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 7(1), (2005): 23-31

[5] Rob Iliffe, *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi, Bilim Tarihi*, çev. Sedef Beşkardeşler, Tarık Tuna Gözütok, Lütfiye Günay, Serpil Kaygın, Tuba Uymaz ve Burak Can Serdar, ed. Melek Dosay Gökdoğan (İstanbul: Lotus Yayın Grubu, 2016): 36-37.

[6] Iliffe, 58.

[7] Iliffe, 91.

[8] Iliffe, 128-129.

düşüncenin gelişimini ele alması bakımından da felsefeye ihtiyaç duyan bir alan olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda bilim tarihi, felsefi çözümlemelere dayanan, bilginin sosyolojik ve psikolojik süreçlerini ele alan, bunu yaparken de tarih yöntemini kullanan sınırları geniş bir disiplindir.[9]

Türkiye'de akademik anlamda beş önemli merkezde bilim tarihi çalışmaları sürdürülmektedir. Bunlardan ilki ve en eskisi Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde 1955 yılında Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı tarafından kuruldu.[10] 1984 yılında Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde ikinci bir Bilim Tarihi kürsüsü açıldı. Bu kürsü 1989 yılında bölüm haline getirildi. 2000 yılında YÖK tarafından anabilim dalına çevrilmesine karşın, 2009 yılında yine YÖK'ün aldığı kararla tekrar bölüm olarak faaliyetlerine devam etti.[11] 2009 yılında Kastamonu Üniversitesi'nde bir Bilim Tarihi Bölümü kuruldu.[12] Ancak bu üniversitede bilim tarihi faaliyetleri henüz felsefe bölümü içerisinde yer almaktadır. 2013-2014 eğitim-öğretim yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bir bilim tarihi bölümü açıldı[13] ve bu tarihten sonra da İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bir bilim tarihi bölümü kuruldu.[14]

Türkiye'de bilim tarihi araştırmalarında, 1989 tarihinde Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun kurulması ile kurumsallaşma yolunda önemli bir adım atılmış, böylece bu alanda çalışan araştırmacıların bir araya toplanması sağlanmıştır.[15]

## I. Türk Bilim Tarihi Yazıcılığının Öncüleri

Türk bilim tarihi yazıcılığı Salih Zeki Bey (1864-1921) ile başladığını söylemek yanlış olmaz. *Âsâr-ı Bâkiye* (İstanbul, 1911) bu alanda en önemli eseridir. Salih Zeki Bey, bu eserini matematiğin her dalına dair muhtelif zamanlarda yazılmış olan temel yapıtları esas kabul ederek, Doğulu bilginlerin Eski Yunan matematiği üzerine neler ilave ettiklerini ve bunları, Batılılara ne düzeyde teslim ettiklerini bildirmek amacıyla kaleme almıştır. İçerik ve yöntem açısından bilim tarihine ilişkin ilk önemli eserdir. Dört cilt olarak tasarlanmış maalesef iki cildi basılabilmiştir.

Adnan Adıvar (1882-1955) Türkiye'de bilim tarihi araştırmalarının tanınması ve sevilmesinde öncüdür. Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivantes'de hocalık yapmış (1929-1939) ve bu sırada *La Science chez les Turcs Ottomans* (Paris, 1936) adlı eserini kaleme almıştır. 1940 yılında bu eseri geliştirerek İstanbul'da

---

9 Yavuz Unat, "Bilim Tarihi," *Tarih İçin Metodoloji, (Usta Tarihçilere Göre Çalışma Alanları)*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2015): 77.

10 http://felsefe.humanity.ankara.edu.tr/anabilim-dallari/bilim-tarihi/

11 http://bilimtarihi.edebiyat.istanbul.edu.tr/tr/_; http://bilimtarihi.org/

12 https://fef.kastamonu.edu.tr/index.php/tr/bilim-tarihi

13 http://bilimtarihi.fsm.edu.tr/

14 https://bilimtarihi.medeniyet.edu.tr/tr

15 Mustafa Kaçar, "Türk Bilim Tarihi Kurumu (TBTK) ve Bilim Tarihi Çalışmalarındaki Yeri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2(4), (2004): 581-593.

*Osmanlı Türklerinde İlim* adıyla yeniden basmıştır. Eser Osmanlıların bilimsel faaliyetlerini ana çizgileriyle tanıtan bir başvuru kaynağıdır.

Türk bilim tarihçiliği Sayılı'nın (1913-1993) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde açtığı kürsüyle kurumsallaşmış ve akademik olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Sayılı'nın Türk bilim tarihçiliğine yaptığı en önemli katkı Ortaçağ İslam Dünyası'nda Müslümanlar ve özellikle Türkler tarafından kaleme alınan bilimsel yapıtlara yönelik araştırmaları sistematik bir biçimde başlatmış olmasıdır. Sayılı, Harvard'da bu alanın akademik anlamda kurucusu kabul edilen George Sarton'un yanında doktorasını tamamladı ve bu alanda ilk doktora yapma imkânına erişti (1942). Sayılı'nın doktora tezi *Institution of Science and learning in the Muslim World* (İslam Dünyasında Bilim ve Eğitim Kurumları) adını taşımaktadır. Türkiye'ye döndükten sonra ise Amerika'da çalıştığı İslam Dönemi gözlemevleri konusuna ilişkin olarak *The Observatory in Islam* (İslam Dünyası'nda Gözlemevleri, Ankara 1960) adlı eserini yayımladı. Burada temel tezi gözlemevlerinin bir kurum olarak ilk defa İslam Dünyası'nda kurulduğudur. Sayılı birçok öğrenci yetiştirdi ve bilim tarihinin gelişimine katkıda bulundu.

Sayılı'nın yanında ilk doktora yapan Prof. Dr. Sevim Tekeli'dir. Tekeli, *Nasîrüddîn, Takiyüddîn ve Tycho Brahe'nin Rasat Âletlerinin Mukayesesi* başlığını taşıyan araştırması ve arkasından 16. yüzyıl bilginlerinden Takiyüddin üzerine yaptığı çalışmalarla, Batı'da basit bir müneccim (astrolog) olarak tanınan Takiyüddin'in aslında dönemin dünyaca ünlü bilim adamı olduğunu kanıtladı.[16]

Prof. Dr. Esin Kâhya ise Sayılı tarafından biyoloji tarihine yönlendirildi, *Şemseddîn İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı* adlı tezi ile 1971'de doktor oldu. Tıp tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla, Türklerin ve Osmanlıların bu alanda ne kadar ileride olduğunu gösterdi.[17]

Bilim tarihi yazıcılığında diğer öncü isimler Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Prof. Dr. Fuat Sezgin'dir. 1943 yılında doğan İhsanoğlu, kimya eğitimi almasına karşın bilim tarihine ilgi duydu ve İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin genel direktörlüğünün yanı sıra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü ile Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun başkanlığı ve İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Müze ve Dokümantasyon Merkezi müdürlüğü görevlerinde bulundu. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* gibi önemli eserler kaleme alan İhsanoğlu, 2008 yılında uluslararası bilim tarihi ödülü olan Koyre Madalyası'na layık görüldü.

Bilim tarihi çalışmalarını yurtdışında sürdüren ve daha sonra Türkiye'ye gelen Prof. Dr. Fuat Sezgin de bilim tarihinin öncü isimlerindendir. 24 Ekim 1924 yılında Bitlis'te doğan Sezgin, 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne (Şarkiyat Enstitüsü) girdi. Burada meşhur oryantalist Alman Hellmut Ritter'in öğrencisi oldu. Ritter'in tavsiyesi üzerine İslam bilimleri-

[16] Yavuz Unat, "Astronomi Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Sevim Tekeli," *Dört Öge* 7 (2015): 3-14.

[17] Yavuz Unat, "Türk Bilim Tarihinde Bir Usta: Esin Kâhya", *Yaşayan Türk Tarihçileri*, ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2017): 277-286.

ne yönelen Sezgin, 1951'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdikten sonra "Buhari'nin Kaynakları" adlı doktorasını bitirdi ve 1954'de doçent oldu.

1960 darbesiyle birlikte üniversiteden atılan 147 akademisyenden biri olarak Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Sezgin Frankfurt Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etti. 1965 yılında Cabir ibn Hayyan konusunda ikinci doktora tezini Frankfurt Üniversitesi'nde sunan Sezgin bir yıl sonra profesör unvanını kazandı ve aynı yıl kendisi gibi şarkiyatçı olan Ursula Sezgin ile evlendi. 1967 yılında bilim tarihinde en kapsamlı eserlerden biri olan Arap-İslam Bilim Tarihi'nin ilk cildini tamamladı; bu eser 2000 yılında 13 cilde ulaştı. Sezgin**,** 1982 senesinde, J. W. Goethe Üniversitesi'ne bağlı Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nü ve 1983'de de buranın müzesini kurdu. Müzede, Müslüman bilginler tarafından yapılmış aletlerin ve bilimsel araç ve gereçlerin, yazılı kaynaklara dayanarak yaptırılan örnekleri sergilemektedir.

Arap-İslam Bilimleri Enstitüsü için hazırladığı bilimsel araç ve gereçlerin benzerlerini 25 Mayıs 2008 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı İstanbul İslam, Bilim ve Teknoloji Müzesi'nde sergilenmesinde öncülük eden Sezgin 30 Haziran 2018'de hayata gözlerini yumdu.

## II. Bilim Tarihi Eğitimi

Bilim tarihçisinin eğitimi nasıl olmalıdır? Günümüzde bir bilim tarihçisi, bu alanda yetişmek için ikili bir eğitimden geçmektedir. Sarton, bu konuda şunları söyler:

"Bilim tarihçisinin kullandığı yöntemler, ister istemez diğer tarihçiler tarafından kullanılan yöntemlere benzer; fakat diğer tarihçiler bilimsel hakikatlere ve kuramlara müracaat ederken, bilim tarihçileri, tamamen tarihsel olduğu kadar bilimsel bir hazırlık döneminden de geçmelidirler. Yeterli bir bilimsel bilgiye sahip olmaksızın bilimsel belgeleri anlamak ve değerlendirmek mümkün değildir. Bilim tarihinin bütün güçlüğü, çifte eğitim zorunluluğundan kaynaklanmaktadır."[18]

> Tarihsel yöntemler, fiziksel yöntemlerden genellikle daha az somut ve daha çok narindir ve bu nedenle ayrıntılarıyla anlatılması daha zordur… Eski ve orta dönemleri veya Doğu bilimini araştırmak için gerekli olan yöntemler, şüphesiz, modern hadiseleri açıklamak için ihtiyaç duyulanlardan daha güçtür. Kendi lisanımızla anlatılan çağdaş olaylar söz konusu olduğunda yeterince iyi bildiğimiz geçmişi incelemek veya dilbilimsel güçlükleri hesaba katmak hemen hemen hiç gerekmez. Diğer taraftan, bir kimse dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta yazılmış Arapça eserlerin ihtiva ettiği trigonometrik hususları değerlendirmeye çalışacağı zaman, o yerin ve

[18] George Sarton, *Bilim Tarihinde Yöntem (The Method in Studies of the History of Science)*, çev. Melek Dosay, Remzi Demir, Yavuz Unat, Güldeniz Can (Ankara: Doruk Yayınevi, 1997): 26.

dönemin kültürünü hatırlayabilmesi, Arap dilini ve İslâm dinini anlayabilmesi vs. gerekir. Bu çalışma türü sadece tarihsel değil, aynı zamanda dilbilimsel bir hüviyete de sahiptir.[19]

Öyleyse, bilim tarihçilerinin çalışmalarını sağlıklı bir şekilde yürütebilmeleri, şu şartları öncelikle yerine getirmelerine bağlıdır:

1. Bir bilim tarihçisi, diğer kültür tarihçileri gibi, metinleri okuyup doğru anlayacak kadar klasik dillerden birini (Arapça, Farsça, Latince, Yunanca, vs.) öğrenmelidir.

2. Bir bilim tarihçisi, yine diğer kültür tarihçileri gibi, tarih bilimini öğrenmeden işe girişmemelidir. Çoğu araştırmacı, tarih biliminin, nasıl bir bilim olduğunu bilmez ve tarihçi olmadan tarih yazmaya başlar. Oysa diğer bilimler gibi tarih biliminin de araştırma yöntemleri vardır ve tarih yazmaya başlamadan önce bunları öğrenmek gerekir.

3. Bir bilim tarihçisi, hem içinde bulunduğu hem de çalıştığı dönemin bilimsel bilgisini öğrenmelidir; bu gereklilik bilim tarihçilerinin işini inanılmaz ölçüde güçleştirir.[20]

## III. Astronomi Tarihi

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Astronomi tarihi, aslen bir bilim tarihi çalışması olup, genel olarak astronomi bilimin tarihsel gelişimini ele alan çalışmadır. Bu bağlamda bilim tarihi yöntemi bu çalışma alanında da geçerlidir. Öyleyse astronomi tarihi çalışmaları, dilsel, bilimsel ve tarihsel çalışma yöntemini içermelidir. Genellikle metin çalışmaları ile yürütülen bilim tarihi çalışmalarına paralel olarak, klasik dillerin, astronominin bugünkü ve geçmişteki kavramlarının ve kuramlarının öğrenilmesi ve bu bilgilerin tarihsel yöntemle yorumlanması astronomi çalışmaları için elzemdir.

Astronomi tarihi çalışmaları dünyada bilim tarihi çalışmalarının ana eksenini oluşturmaktadır. Ülkemizde de bu alanda yapılan çalışmalar, yeteri kadar olmasa da, önemli bir safhaya ulaşmıştır.[21]

1900'den itibaren astronomi tarihi alanında tespit edebildiğimiz ilk eser, 1913 yılında yayımlanan Sâlih Zeki'nin *Âsâr-ı Bâkiye*'sidir (*Ölmez Eserler*, 2 Cilt, İstanbul 1911, Sâlih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye (Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Trigonometri)*, Cilt 1, Yayına Hazırlayanlar: Remzi Demir ve Yavuz Unat, Ankara 2003; Sâlih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye (Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Hesap ve Cebir)*, Cilt 2, Yayına Hazırlayan: Melek Dosay Gökdoğan, Ankara 2003). Türk ve İslâm bilim tarihi açısından çok önemli olduğu halde, ancak iki cildi yayımlanabilen ve bugün de değerinden

---

[19] Sarton, *Bilim Tarihinde Yöntem*, 27.

[20] Melek Dosay ve Remzi Demir, "Bilim Tarihinde Metin Çalışmalarının Önemi", *Felsefe Dünyası* 17: 64; Yavuz Unat, "Bilim Tarihi," *Tarih İçin Metodoloji,* ed. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2015): 76-78.

[21] Türkiye'de 1923-2004 yılları arasında konuyla ilgili çalışmaların bir dökümü ve değerlendirmesi için bkz; Unat, "Türk Astronomi Tarihi Literatürü".

çok şey kaybetmeyen bu muhteşem eserde Müslüman bilginlerin, matematik ve astronomi alanlarındaki mevcut birikime yapmış oldukları katkılarının boyutları tartışılmaktadır. *Âsâr-ı Bâkıye*'nin basılmamış üçüncü cildi ise astronomi tarihine ilişkindir.[22] Ancak bu eser hakkında şimdiye kadar çalışma yapılmamıştır. Bunun dışında, Sâlih Zeki'nin *Yeni Kozmoğrafya* (1915) ve *Muhtasar Kozmoğrafya* (1916) adlı eserleri de astronomi tarihiyle alakalı olarak sayılabilir.

Astronomi tarihine ilişkin erken yazılardan diğerleri ise, M. Şemseddin'in "Müessesatı İlmiyeden: Makatip ve Medaris Rasathaneler" (*Sebîürreşad,* Cilt 10, Sayı 53, İstanbul 1913, s. 195-196) ve Mehmed Fatin Gökmen'in, "Takvim ve Tarihi," (*Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası,* Cilt I, 1916, s. 164-174) adlı makaleleridir. 1920-1929 yılları arasında ise konuya ilişkin olarak tek bir makale yayımlanmıştır (Gökmen, Mehmed Fatin, "Râsıd Takiyüddin - Keşfettiği Bir Saat" *Cumhuriyet Gazetesi*, (I) 14 Nisan 1341 (1925); (II) 17 Mayıs 1341 (1925); (III) 24 Mayıs 1341 (1925); (IV) 4-6 Haziran 1341 (1925).[23]

Yukarıda da belirtildiği üzere Sayılı, ülkemize çağdaş bilim tarihi anlayışını getirmekle kalmamış araştırmalarıyla bu alanın kurumlaşmasını da sağlamıştır.[24]Astronomi tarihi çalışmaları ise bu kurumsallaşma ile gelişmiş Sayılı'nın yaptığı çalışmalarla önem kazanmıştır. Sayılı'nın öğrencisi Tekeli ise bu alanda yaptığı çalışmalarla dünya astronomi tarihi literatürüne adını yazdırmıştır. [25]

Türkiye'de astronomi tarihi çalışmalarını akademik olarak başlatan Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'dır. Onun doktorasının bir kısmı astronomi tarihi ile ilgilidir (*The Observatory in Islam*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960). Bilim tarihinin değişik alanlarında çalışmaları olan Sayılı'nın astronomi tarihine ilişkin çok sayıda önemli eseri vardır: Necati Lugal ile birlikte hazırlamış olduğu, *Ebû Nasri'l-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi, Fârâbî's Article on Vacuum*, Ankara 1951; *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyâsüddin-i Kâşî'nin Mektubu,* Ankara 1960; *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1966; *Copernicus and His Monumental Work*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 1973; *Nikola Kopernik (1473-1973),* UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 1973. Bu son iki yayını, 1973 Yılında Nikola Kopernik'in doğumunun beş yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Polonya Hükümeti tarafından Kopernik Madalyası'ya ödüllendirilmiştir.[26]

---

[22] Üçüncü cilt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celâl Saraç, *Salih Zeki Bey, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 2001): 106-132.

[23] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Unat, "Türk Astronomi Tarihi Literatürü".

[24] Remzi Demir, "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış," *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar,* Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, ve Yavuz Unat, Ankara (2003): 1-92.

[25]Unat, "Prof. Dr. Sevim Tekeli," 3-14.

[26] Sayılı'nın yaşamöyküsü, yayınları ve bilim tarihi ve astronomi tarihine ilişkin ayrıntılar için bkz.; Yavuz Unat, "Ord. Prof. Aydın Sayılı (d. 1913–ö. 1993)," *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri,* Cilt 4-B, Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefî Düşünce Temsilcileri, ed. Süleyman Hayri Bolay (Ankara: Nobel, 2015): 2597-2616.

Astronomi tarihi konusunda akademik çalışmalar yapan ve astronomi tarihi konusunda eğitim alan ise onun öğrencisi Prof. Dr. Sevim Tekeli'dir (doğumu 22 Aralık 1924). 1951 yılında Sayılı'nın yanında doktora çalışmasına başlayan Tekeli'nin doktora tezi "Nasîrüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi" adını taşır. Bu çalışmasında Tekeli, 1575'te İstanbul'da kurulan İstanbul Gözlemevi'nde kullanılan gözlem araçlarını Merâgâ Gözlemevi (1259) ve Urenienborg Gözlemevi'nin (1576) araçlarıyla karşılaştırdı ve Türk astronomisine ilişkin önemli ipuçları sundu.

Tekeli 1960 yılında da *Takiyüddin'in Sidret ül-Müntehâ Adlı Zîci ve 16. yüzyılda Astronomi Alanındaki Çalışmalar* adlı doçentlik tezini hazırlamıştır. Profesörlük tezi ise *On Altıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takîyüddîn'in "Mekanik Saat Konstrüksüyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*'dir. Tekeli bu çalışmalarıyla Osmanlı astronomine ilişkin bilinenleri değiştirdi. Bu çalışmalar sayesinde basit bir astrolog olarak tanınan Takiyüddin, 16. yüzyılın en önemli astronomlarından bir olarak dünya astronomi tarihinde yerini aldı.

İstanbul Rasathanesi'nin rasat araçlarını tanıtan Takiyyüddin'in *Âlât-ı Rasadiyye li-Zîc-i Şehinşâhiyye* (Araştırma, Cilt 1, 1963, s. 71-122) ve Merâgâ Gözlemevi'nin gözlem araçlarını tanıtan Urdî'nin *Risale fi Keyfiyet el-Ersâd* (*Araştırma,* Cilt 8, 1972, s. 1-171) adlı eleştirel metin yayınlarıyla da Ortaçağ İslâm Dünyası'nda kurulmuş olan iki önemli gözlemevinin dünyaca tanınmasını sağladı.

Tekeli, Takiyüddin'in Güneş parametrelerinin hesaplanmasına yönelik astronomik hesaplarını inceledi ve 16. yüzyılda bu alanda en önemli çalışmanın Takiyüddin tarafından gerçekleştirildiğini kanıtladı. Kopernik ve Takiyüddin'in trigonometri çalışmalarını karşılaştırdı. Ayrıca Takiyüddin'in mühendislik alanındaki çalışmasını da Türkçe ve İngilizce olarak hazırlayarak mekanik saat tarihinde Takiyüddin'in müstesna bir yeri olduğunu gösterdi.[27]

Tekeli'nin doğrudan astronomi tarihine yönelen iki öğrencisi Demir ve Unat, astronomi tarihi konusunda üç yüksek lisans ve doktora tezi yaptırdılar. Bunlardan biri Ertan Tağman'a diğer ikisi Tuba Uymaz'a aittir. Bu çalışmalar ve diğer astronomi tarihine ilişkin tezler aşağıda listelenmiştir. İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü'nde ise Prof. Dr. Feza Günergun danışmanlığında Dr. Öğr. Üyesi Gaye Danışan Polat astronomi tarihi alanında yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamladı. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü'nde Prof. Dr. Mustafa Kaçar, Prof. Dr. Atilla Bir ve Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'nun astronomi tarihine ilişkin çalışmaları bulunmaktadır. İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde ise astronomi tarihi alanında çalışan iki akademisyen bulunmaktadır: Dr. Öğr. Üyesi Orhan Güneş ve Dr. Öğr. Üyesi Taha Yasin Arslan.

[27] Unat, "Prof. Dr. Sevim Tekeli," 3-14.

## IV. Astronomi Tarihçisi Nasıl Olunur?

Astronomi biliminin gelişimini incelemek için doğal olarak astronomi bilimi (ve matematik) üzerinde uzmanlaşmak gerekir. Astronomi tarihçisi hem modern astronomiyi hem de geçmiş astronomiyi iyi bilmelidir. İkinci olarak belirli dönemi seçen araştırmacı, o dönemin bilim dilini öğrenmelidir (Yunanca, Latince, Arapça gibi). Üçüncü olarak belli bir ülkenin, ırkın astronomiye katkısını seçen araştırmacı o dönemin bilimsel dinamiğini öğrenmelidir. Dolayısıyla konunun bilimsel, dilbilimsel, tarihsel ve felsefi altyapısının temeline yeterince sahip olmadan astronomi tarihine ilişkin yorumlar yanlış olacaktır. Bir astronomi tarihçisi olarak bu konuda uzmanlaşmak isteyenlere naçizane okuma önerilerim olacaktır. Genel olarak astronomi biliminin gelişimi için aşağıda yer alan telif eserler kısmına ek olarak araştırmacının aşağıda vereceğim kaynakları başlangıç için okumasını öneririm.

Astronomi biliminin insanoğlunun tarım kültürüne geçişi ile başladığı genel olarak kabul edilirse, Eski Mısır ve Mezopotamya astronomisindeki matematiksel gelişmelerin tarihçesi iyi bilinmelidir. Bunun için en iyi Türkçe kaynak Sayılı'nın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp* adlı eseridir. Diğer önemli kaynak, *The History and Practice of Ancient Astronomy* (James Evans, New York, Oxford 1998) adlı eserdir. Astronomi biliminin kuramsal olarak gelişimi Antik Yunan'dadır. Astronominin fiziksel altyapısı ilk olarak Aristoteles tarafından kurgulanmıştır. Dolayısıyla Aristoteles'in fizik ve metafizik eserleri iyi etüt edilmelidir. Astronomi bilimi matematiksel gelişimini Batlamyus'a (Ptolemios) borçludur. Onun matematiksel olarak verdiği Yer merkezli sistem Rönesans'ta Kopernik devrimine (Güneş merkezli sistem) kadar kabul edilmiştir. Batlamyus'un bu konuda yazmış olduğu eser *Almagest* adını taşır. Eserin iki İngilizce çevirisi vardır: Ptolemy (Batlamyus), *The Almagest,* The Great Book of Western World, XVI, İngilizce'ye çeviren; Catesby Taliferdo, Chicago, London, Toronto 1952; G. J. Toomer, *Ptolemy's Almagest*, London 1984. *Almagest*'in Türkçeye çevirisi Unat ve Uymaz tarafından yapılmıştır ve 2019 yılında İş Bankası Kültür Yayınlarından yayımlanması beklenmektedir. *Almagest*'teki matematiksel yapının anlaşılması için ek okuma önerilerim: Olaf Pederson, "A Survey of the Almagest", *Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium,* Vol 30, Odense University Press, 1974, Appendix A; Neugebauer, O., *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, Berlin-Heidelberg- New York 1975; Neugebauer, O., *The Exact Sciences in Antiquity*, Rhode Island 1957. Ayrıca *Almagest*'te yer alan tarih ve astronomik dönüşümler için şu siteye başvurulmalıdır: http://www.staff.science.uu.nl/~gent0113/astro/almagestephemeris.htm Kopernik'in Güneş merkezli sistemi için ise Kopernik'in kitabına başvurulmalıdır (*Kürelerin Devinimleri Üzerine*, Çeviren: C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010). Astronomi tarihi hakkında yanlış yorumlardan kaçınmak için Batlamyus'un ve Kopernik'in kitapları en iyi şekilde etüt edilmelidir. Bilinmelidir ki tüm Ortaçağ boyunca *Almagest* temel eserdir ve buradaki matematiksel yapıyı anlamadan Ortaçağ astronomisini anlamak olanaksızdır. Eski astronomi terimlerinin anlaşılması için ise şu kaynaklar iyi birer rehber

olacaktır: Yavuz Unat, "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 11, Ankara (2001): 633-696; Mustafa Pultar, *Yıldız Adları Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Astronomi tarihi üzerine çalışma yapacak olanlar, yukarıda saydığım araştırmacıların yayınlarını incelemeli, ayrıca bu konuda neredeyse otorite olan Edward Stewart Kennedy, David King, George Saliba, Jamil Ragep gibi araştırmacıların makalelerini de takip etmelidir.

## V. Astronominin Gelişimi ve Astronomi Tarihi Alanında Temel Problemler

Astronominin doğuşu mevsimlerin zamanını önceden bilmeye, yani takvim bilgisine ihtiyaç gösteren tarım faaliyetlerinin başlamasıyla ilişkilidir. Takvim ise, gök cisimlerinin hareketlerinin bilinmesi ve anlaşılması demektir ve bu da çağlar boyunca yaşamsal önem taşımıştır. Toprağın sürülmesi, tohumlama ve ürünün toplanması gibi tarımsal faaliyetler için en elverişli zamanların bilinmesi de takvim çalışmalarına verilen önemi arttırmıştır.

Eski dönemlerden kalma papirüslerden öğrendiklerimize göre, milattan önce ikinci bin yılın ortalarında, Mısır'da mevsim değişiklikleri kaydedilmiş ve bu değişimler sabit yıldızların helyak doğuşları (bir gökcisminin Güneş'ten az önce doğması) ile ilişkilendirilmişti. Yine, gezegenlerin doğuya doğru yaptıkları ileri hareketleri, geri hareketleri ve duruş noktaları da bilinmekteydi. Mezopotamya'da Babil astronomisinde ise tutulma gözlemleri çok önemli bir yere sahipti. Babil astronomlarınca gezegenlerin konumları da sistematik bir şekilde gözlemlenmiş ve yaklaşık olarak ikinci bin yılın başlarında kaydedilmeye başlanmıştır.

Yaklaşık M.Ö. 600 yıllarında Babil astronomları, tutulmaları, karşılaşma konumlarını yeteri derecede kesin bir şekilde bilebilmek için gezegen hareketlerini tanımlayan oldukça yüksek düzeyde matematiksel yöntemler geliştirmişlerdi. Fakat bu yöntemler Yunanlılarınki gibi, hareketli geometrik-kinematik modeller içermemekteydi. Babil astronomisi, hemen hemen tamamıyla olgusaldı.

Mezopotamya astronomisi en yüksek düzeyine Selökidler (M.Ö. 250'ler) çağında erişmiş ve Yunan astronomisi üzerinde oldukça önemli etkiler yapmıştır. Hint ve Çin uygarlıklarında astronomi çalışmalarının başarısı daha geç tarihlidir.

Eski Yunan astronomisi kronolojik olarak Mezopotamya'da Selökidler çağındaki astronomi çalışmalarıyla büyük ölçüde çağdaştır. Ancak Mezopotamya astronomisinin temelinde aritmetikle cebir bulunmasına karşın, Yunanlılar astronomiyi geometri ile temellendirebilmişler ve hareketli geometrik modellerle gökyüzündeki hareketleri açıklamaya çalışmışlardır. Bu sayede astronomik olguları açıklayabilecek düzeyi yakalayabilmişler, gezegen hareketlerinin açıklanmasına ve anlamlandırılmasına olanak sağlayan sistem fikrine ulaşmışlardır.

Astronominin temeline geometrinin konması Pythagorasçılar (M.Ö. 6. yüzyıl), matematikselleşmesi ise Eudoxus (M.Ö. 408-355 yılları) ile başlar. Eudoxus, kurmuş olduğu Ortak Merkezli Küreler Sistemi ile bilimsel astronominin öncülüğünü yapmıştır. Bu astronomik sistem, astronomik olguların matematiksel izahına girişen ilk Yunan astronomi sistemidir. Eudoxus'un Ortak Merkezli Küreler Sistemi daha sonra Aristoteles ile fiziksel niteliğe kavuşmuş, özellikle bu sisteminde yer alan "küre" anlayışı Kepler'e kadar devam etmiştir.

Eudoxus'un ve Aristoteles'in ortak merkezli küreler sisteminin karmaşık olması ve gözlemleri yeterince açıklayamaması nedeniyle Sisamlı Aristarchos (M.Ö. yaklaşık 310-230) yeni bir sistem kurma ihtiyacı duydu ve Güneş'i evrenin merkezine yerleştirdi. Ancak onun bu sistemi, algılarımıza ters olduğundan ve Güneş'in neden merkezde olduğunu açıklayamadığından ötürü taraftar bulamadı.

Yunan astronomisinin en son temsilcisi milattan sonra ikinci yüzyılda yaşamış olan İskenderiyeli Batlamyus'tur. Batlamyus, zamanına kadar ulaşan astronomi bilgilerinin sentezini yapmış ve bunları *Almagest*, ya da asıl adı ile *Matematik Sentezi (Mathematike Syntaxis)* adlı yapıtında toplamıştır. Yer Merkezli Sistem olarak bilinen kuram, Kopernik Güneş Merkezli Sistem'ini sununcaya kadar egemen olmuş ve gezegen hareketlerini matematiksel ve geometrik olarak verebilen yegâne sistem olma özelliğini korumuştur.

Aristoteles'in ve Batlamyus'un Yer'e ve Evren'e ilişkin betimlemeleri Ortaçağ kozmolojisinin temelini oluşturur. Bu betimlemeler, 16 ve 17. yüzyıllarda ortadan kalkıncaya kadar geçerliliğini korumuştur.

Ortaçağ Hıristiyan Dünyası karanlık bir dönemden geçerken, Ortadoğu'da yeni bir din doğdu ve bu dinin mensupları, yavaş yavaş Hıristiyanların talip olmadıkları bilim ve felsefe mirasını sahiplenmeye başladılar ve sekizin ve dokuzuncu yüzyıllarda Müslümanlar Yunan biliminin büyük bir bölümünü Arapçaya aktarıp bilime katkıda bulundular. Astronomi de bu bilimler arasındadır. Aristoteles'in fiziksel kozmolojisini ve Batlamyus'un matematiksel astronomisini benimseyen Müslüman astronomlar gözlemevleri kurarak çeşitli gözlem aletleri ile Batlamyus'un usullerine uyarak Bağdat'ta Güneş ve Ay'ın yörüngelerini çeşitli zamanlarda incelemeye başladılar. Müslümanların astronomi sahasında yaptığı gelişmeler aşağı yukarı 12. yüzyıldan itibaren Batı'da değer görmeye başladı ve çevirilerle Batı'ya aktarıldı. Ne var ki, bu yüzyıldan itibaren gerek Doğulu gerekse Batılı astronomların yaptıkları çalışmalarla Yer Merkezli Kuram yavaş yavaş eleştirilmeye başlandı. Sonunda Rönesans dönenimde Kopernik, evren anlayışına yeni bir düzen getirdi ve Dünya, bu düzen içinde yeni bir yörüngeye oturtuldu. Güneş'in hareketsiz ve evrenin merkezinde, Yer'in ise diğer gezegenlerle birlikte Güneş'in etrafında dolandığını varsayan bu sistem Güneş Merkezli Sistemi olarak adlandırılır. Astronomi tarihçileri bu değişimi bir devrim olarak nitelerler. Gerçekten de Kopernik'in ortaya attığı hipotez bir paradigma değişi olarak görülebilir. Zira Kopernik'in hipotezi o zamana kadar insan, evren ve dünyaya ilişkin bakışımızı değiştirmiş ve Dünya'yı alelade bir gezegen ve insanı da alelade bir gezegen üzerinde yaşayan alelade bir varlık olarak tanımlamıştır.

Buna karşın bu tezin aksini savunanlar değişimin sadece bakış açısında olduğunu ve Kopernik'in hipotezinde kullandığı argümanların hala Aristotelesçi olduğunu vurgularlar. Durum ne olursa olsun Kopernik bu yeni hipotezle bakış açımızı kökten değiştirmiştir.

Ancak, Kopernik'in Güneş merkezli sistemi, Yer merkezli sistemden çok daha başarılı değildi ve henüz yeni fizik kurulmadığından, Güneş'in evrenin merkezinde ve Yer'in de bir gezegen gibi onun çevresinde döndüğünün kanıtları verilemiyordu. Bu nedenle, astronomlar Kopernik astronomisini hemen kabul etmediler. Ancak astronomların karşısında gök olaylarının hesabını verebilen iki sistem vardı. Bunlardan hangisinin evrenin gerçek yapısını yansıttığının bilinmesi gerekiyordu. Bu konuda çalışan ilk önemli astronom Tycho Brahe'dir (1546-1601). Gerçekte eski sistemi savunan Brahe'nin gözlemlerini onun yanında çalışan Kepler (1571-1630) yorumlamış ve hem yeni sistemin argümanlarını doğrulamış hem de gezegenlerin elips yörüngelerde dolandığını kanıtlamıştır.

Diğer taraftan Güneş Merkezli Kuram'ın tam olarak yerine oturması için öncelikle sistemin gözlem yolu ile doğrulanması gerekiyordu. Bunu ise Galileo Galilei (1564-1642) yeni icat edilen ve astronomide çığır açan teleskop gözlemleriyle başardı. Sistemin fizik eksikliği ise Isaac Newton (1642-1727) tarafından tamamlandı ve Newton yerçekimi yasasını ilan etti.

Newton'dan sonra gelişen modern astronomi çalışmaları genellikle üç başlık altında toplanır: Gök cisimlerinin gözlemlenmesi ile ilgilenen gözlemsel astronomi (pratik astronomi), astronominin kuramsal yönünü oluşturan ve elde edilen gözlemsel verileri değerlendirerek gök cisimlerin hareketlerinin matematiksel açıklamasını veren dinamik astronomi (kuramsal astronomi) ve gökcisimlerinin fiziksel ve kimyasal özelliklerini konu alan astrofizik. Bu çalışmalar sayesinde yeni gezegenlerin keşfi, Güneş sisteminin oluşumu, yıldızların evrimi, evren oluşumu gibi konular yirminci yüzyılın en önemli çalışmaları haline gelmiştir. Günümüzde ise insanoğlu Ay'a çıkmayı başarmış, Merkür'e ve daha da ötelere insansız araçlar göndermiştir. Ayrıca 21. yüzyılda öte gezegenler ve dünya dışı yaşam konuları ağırlık kazanmıştır.

## VI. Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Astronomi

Kopernik devrimi 16. yüzyılda yaşandı; ancak yukarıda da söz edildiği üzere yeni astronominin kabulü için aşağı yukarı 150 yıl kadar gözlemsel ve deneysel süreçlerin tamamlanmasını beklemek gerekecekti. Batı'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlılarda astronomi adına neler yaşandı? Kuruluşundan Fatih Sultan Mehmet'e kadar tüm bilimlerde olduğu gibi astronomide de önemli gelişmeler Osmanlılarda görülmez. Fatih'in İstanbul'u alması ve burada bir külliye kurmasıyla birlikte ve onun çabalarıyla fen bilimlerine ilgi arttı. Fatih, Semerkant'ta yetişmiş olan Ali Kuşçu'nun 1472'de İstanbul'a gelmesinde önayak oldu. Ali Kuşçu dönemin en önemli bilim insanlarındandı ve Osmanlı biliminin gelişmesinde büyük katkısı oldu. Bu ivmeyle önemli astronomlar yetişti. 1575 yılında ise İstanbul'da Takiyüddin İstanbul Gözlemevi'ni kurmayı başardı. Ne yazık ki,

1580 yılında gözlemevi uğursuzluk sebebiyle yıktırıldı. Takiyüddin, önemli gözlemler yapmış, astronomide ilk defa ondalık kesirleri kullanmayı başarmış ve yine ilk defa saati astronomik bir araç olarak tanımlamıştı. Ne var ki, onun bu çalışmaları, gözlemevinin yıktırılması nedeniyle Osmanlı astronomisinde çığır açıcı gelişmelere neden olamadı. 18. yüzyıla kadar Osmanlılarda yeni astronomiye ilişkin bilgi hemen hemen yoktur. Kopernik kuramına ilişkin bilgiler bu yüzyıldan sonra bazı eserlerde yer almaya başlamışsa da kuramın tam olarak kabulü 19. yüzyılın ortalarına doğrudur. Üstelik 17. yüzyılda Batı'da devrimsel çalışmalara neden olan teleskopa ilişkin bilgiler de Osmanlılara geç girdi. Hatta ilk teleskop temelli modern gözlemeler 20. yüzyılda başladı. Konu özellikle Türkiye'de bilim ve astronomi tarihçileri tarafından tartışılmaktadır.

Astronomi konusunda yapılan çalışmaların en fazla ivmelendiği dönem Cumhuriyet Dönemi'nde 1933 Üniversite Reformu'na bağlı olarak İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, Astronomi Enstitüsü'nün kurulduğu dönem olmuştur. Berlin Postdam Gözlemevi'nde çalışmakta olan E. F. Freundlich bu enstitünün başına getirilmiş ve onun çabalarıyla Üniversite'nin bahçesinde bir gözlemevi kurulmuştur. Freunlich'den sonra Rosenberg ve daha sonra da Gleissberg ve Royds'un Enstitü yöneticiliği yaptıkları 1933-1950 yılları arasında Nüzhet Gökdoğan, Okyay Kabakçıoğlu, Edibe Ballı, Metin Hotinli, Adnan Kıral, Kamuran Avcıoğlu, Fatma Yılmaz ve Salih Karaali gibi astronomlar yetişmiştir.[28]

1944 yılında Ankara Üniversitesi, Astronomi Enstitüsü, 1962 yılında Ege Üniversitesi, Astronomi Bölümü, Aynı yıl Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Astrofizik Anabilim Dalı, 1987'de de İnönü Üniversitesi, Astronomi Bölümü kurulmuş ve araştırmaların yanında pek çok araştırmacının yetişmesine olanak sağlanmıştır.

1999 yılında da Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde kurulan Astronomi bölümüne bağlı olarak bir radyo teleskop faaliyet başlamış ve Türkiye'de ilk defa olarak bu alandaki çalışmalarda öncü rol oynamıştır.

Türkiye'de bir ulusal gözlemevinin kurulması düşüncesi ise 1960'larda oluşmuş ve 1992 yılında TÜBİTAK ve DPT'nin işbirliği ile Ulusal Gözlemevi'nin kuruluş çalışmaları resmen başlamıştır. 1997 yılında Antalya'da Saklıkent'ten 2550 metre yükseklikteki Bakırlıtepe'de Türkiye Ulusal Gözlemevi adıyla anılan gözlemevi resmen çalışmalara başlamıştır.[29]

Türkiye'de hâlihazırda faaliyette olan gözlemevleri şunlardır:[30]

---

[28] Cumhuriyet Dönemi astronomi bilimine ilişkin Türk astronomlarının katkıları için bkz: Erdal İnönü, *1923-1966 Döneminde Türkiye'nin Astronomi ve Astrofizik Araştırmalara Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler*, ed. Feza Günergun (TÜBA: Ankara, 2009).

[29] Ayrıntılı bilgi için bkz: *20. Yılında Evrene Açılan Penceremiz, TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi, Kuruluş Öyküsü,* ed. Zeki Aslan, Zeynel Tunca, Halil Kırbıyık, Dursun Koçer ve Hasan Esenoğlu (Antalya, 2017).

[30] http://www.tug.tubitak.gov.tr/gozlemevleri.php
http://www.tad.org.tr/baglantilar-2/baglantilar/gozlemevleri

Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Gözlemevi ve Deprem Araştırma Enstitüsü (1868)

İstanbul Üniversitesi Gözlemevi Uygulama ve Araştırma Merkezi (1937)

Ankara Üniversitesi Kreiken Gözlemevi (1963)

Ege Üniversitesi Gözlemevi Uygulama ve Araştırma Merkezi (1965)

Çukurova Üniversitesi, Uzay Bilimleri ve Güneş Enerjisi Araştırma ve Uygulama Merkezi (UZAYMER, 1991)

Türkiye Ulusal Gözlemevi (TUG, 1997)

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ulupınar Gözlemevi (2002)

Atatürk Üniversitesi Astrofizik Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATASAM)

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Gözlemevi (2006)

Erciyes Üniversitesi, Astronomi ve Uzay Bilimleri Gözlemevi Uygulama ve Araştırma Merkezi (UZAYBİMER), UZAYMER Gözlemevi (1980-81 yıllarında Güneş Evi adıyla açıldı; 1999 yılında Radyo Teleskop faaliyete başladı; 2009-2010 yılında Gözlemevi binası yenilendi.)

Malatya İnönü Üniversitesi Gözlemevi (2012)

Adıyaman Üniversitesi Gözlemevi (2014)

Doğu Anadolu Gözlemevi (DAG) (2007'de proje olarak sunuldu; halen kuruluş aşamasında.)

## VII. Türkiye'de Uzay Faaliyetleri

1985 yılında kurulan TÜBİTAK, Türkiye'nin uzay çalışmalarının hız kazanmasını sağladı ve ilk uydumuz TÜRKSAT-1B (TÜRKSAT milli haberleşme uyduları projesi kapsamında) 1994 yılında, ardından 1996 yılında TÜRKSAT-1C ve 2001 yılının Ocak ayında da TÜRKSAT-2A uzaya fırlatıldı.

Türkiye'nin savunma sanayiinde dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde 28 Haziran 1973 tarihinde Türk Uçak Sanayii Anonim Ortaklığı (TUSAŞ), ardından da TUSAŞ tarafından 1984 yılında TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. (TAI), Türk-ABD ortak yatırım şirketi olarak 25 yıllığına kuruldu. 2005 yılında TUSAŞ, Türk Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. çatısı altında faaliyetlerini genişletti. 13 Temmuz 2009 tarihinde GÖKTÜRK-1 projesine başlandı ve TUSAŞ - GÖKTÜRK-1 Uydusu'nun bazı uçuş bileşenleri de TUSAŞ tesislerinde üretildi. 2012 yılında da GÖKTÜRK-2'nin fırlatma operasyonu gerçekleştirildi.[31]

2018 yılında ise, uzay, havacılık bilimi ve teknolojilerine yönelik stratejik planlar hazırlamak, rekabetçi bir uzay ve havacılık sanayisinin gelişimi için gerekli çalışmaları yapmak ve yaptırmak, ticari, bilimsel araştırma-geliştirme amaçlı

[31] https://www.tai.com.tr/; https://uzay.tubitak.gov.tr/.

uzay operasyonları ile insanlı veya insansız uzaya erişim ve uzayın keşfine yönelik operasyonları yaptırmak veya organize etmek amacıyla Türkiye Uzay Ajansı resmen kuruldu.

## Türkiye'de Astronomi Tarihi Konusunda Hazırlanmış Yüksek Lisans Tezleri

Yavuz Unat, *Ali Kuşçu'nun Risalat Al Fathiyya Adlı Eserinin, Gök Küreleri Üzerine Olan Dördüncü ve Beşinci Makaleleri Üzerine Bir Çalışma*, 1990.

Turgut Kurttekin, *Usturlab İle Yükseklik Dairesinde Gözlemler İle Konum Belirleme*, 1995.

Kıshımjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum el-Eva'il (Matematik, Astronomi, Tıp),* 2001.

Bekir Harun Küçük, *Contexts and Constructions of Ottoman Science with Special Reference to Astronomy, Astronomiye Özel Atıfla Osmanlı Biliminin Bağlam ve Yorumları*, 2005.

Osman Kabadayı, *Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*, 2007.

Ertan Tağman*, Mustafa İbn Ali el-Muvakkit'in Usturlab Risalesi,* 2007.

Tuba Uymaz, *Seydî Ali Reis'in Hülâsa el-Hey'e (Astronominin Özeti) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*, 2009.

Gaye Danışan, *Türkiye'de Gözlemevleri ve Astronomik Gözlemler (1575-1997),* 2009.

Kübra Fettahoğlu, *Rasadhane-i Âmire'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri: 1868-1922*, 2012.

Mustafa Koç, *Galileo: İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, 2014.

Hakan Ayvaz, *Osmanlı Astronomisi ile Avrupa Astronomisinin Takiyyüddin er Rasıd ve Tycho Brahe Örnekleriyle Karşılaştırılması,* 2016.

Sibel Turgut, *Mir'at-ı Kâ'inât* (Metin, dil incelemesi), 2017.

## Astronomi Tarihi Konusunda Hazırlanmış Doktora Tezleri

Remzi Demir, *XVI. Yüzyılın Ünlü Astronomu Takiyüddin'in Desimal Sistemi Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması*, 1991.

Yavuz Unat, *Fergânî'nin "Kitâb el-Fusûl" Adlı Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, 1996.

Taha Yasin Arslan, *On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Astronomisi ve Memluk Etkisi*, 2015.

Tuba Uymaz, *Ptolemaios ve Kopernik Astronomisinin Karşılaştırılması ve 'Yeni Astronominin Temelleri'*, 2015.

Gaye Danışan Polat, *16. Yüzyılda Osmanlılarda Deniz Astronomisi ve Astronomi Aletleri*, 2016.

Orhan Güneş, *Mezopotamya Matematiksel Astronomisinde Gezegen-Periyot İlişkileri ve Hesaplama Sistemleri,* 2016.

Seyfettin Kaya, *Selçuklular Döneminde Astronomi,* 2018.

## Zic ve Orijinal Eser İncelemeleri[32]

Bilim tarihi araştırmalarında en önemli çalışmalar, geçmiş dönemlerde yazılmış eserlerin günümüz Türkçesine çevrilmesi ve incelenmesidir. Esasen bilim tarihi ve özelde astronomi tarihi çalışmaları bu türdeki çalışmalarla şekillenir ve

[32] Astronomi tarihine ilişkin zic ve orijinal eser incelemeleri, telif eserleri, monografiler ve çeviriler başlığı altında verdiğimiz çalışmalar sadece kitaplara ilişkindir. Okuyucunun 1923-2004 arasında yayımlanmış konuyla ilgili tüm eserler için "Türk Astronomi Tarihi Literatürü" adlı makaleye başvurması önerilir.

derinleşir. Yukarıda verilmiş yüksek lisans ve doktora çalışmalarından bir kısmı bu türden çalışmalara yani birincil kaynak çalışmalarına girmektedir. Demir, Unat, Tağman'ın ve Uymaz'ın çalışmaları bu türden araştırmalardır. Bu çalışmalar dışında zilce ilgili ve başka orijinal çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Ahmed Ziya (Akbulut), *Güneş Saatleri Yapım Kılavuzu*, Hazırlayanlar: M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, Biryıl Kültür Sanat Ltd, İstanbul 2010.

Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, Hazırlayanlar: M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, Biryıl Kültür Sanat Ltd, İstanbul 2010.

Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Yapım Kılavuzu*, Hazırlayanlar: M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, Ofset Yapımevi Yayınları, İstanbul 2014.

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin*, Tercüme: Kıvâmeddin Burslan, Hazırlayanlar: Melek Dosay Gökdoğan ve Tuba Uymaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

El-Fergânî, *Cevami İlm en-Nucûm ve Usûl el-Harekât es-Semâviyye, Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esası*, Çeviren: Yavuz Unat, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bilimin ve Felsefenin Doğulu Öncüleri Dizisi 14, Ankara 2012.

Kadızâde er-Rûmî, *Şerhu'l-Mülahhas fî İlmi'l-Hey'e (Astronomiye Giriş),* Çeviren: Ömer Türker, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bilimin ve Felsefenin Doğulu Öncüleri Dizisi 14, Ankara 2012.

Mustafa Kaçar, M. Şinasi Acar ve Atilla Bir, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Astronomu Takiyüddin'in Gözlem Araçları, Âlât-ı Rasadiyye li Zîc-i Şehinşâhiyye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Osman Saib Efendi, *Osmanlıda Gökküresi Kullanımı, Osman Saib Efendi'nin Ta'lîmü'l-Küre Risalesi*, Hazırlayanlar: Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar İstanbul 2012.

Seyyid Ali Paşa, *Miratü'l-Alem (Evrenin Aynası), Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi,* Hazırlayan: Yavuz Unat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Uluğ Bey, *Uluğ Bey'in Astronomi Cetvelleri, Zic-i Uluğ Bey*, Çevirenler: Mustafa Kaçar ve Atilla Bir, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2012.

**Telif Eserler**

Astronomi tarihine ilişkin genel bilim tarihi ve kısmen de olsa meslek tarihi çerçevesinde astronomi eserlerinde belli bir bilgi mevcut olmakla birlikte Türkiye'de sadece astronomi tarihine ilişkin birkaç önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Ali Bakkal, *İslam Astronomi Tarihi,* Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.

Atila Özgüç ve diğerleri, *Rasathane-i Amire'den Kandilli Rastahanesi'ne,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Aydın Sayılı *The Observatory in Islam,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960 (yeni basım 2012).

Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1966.

Boris A. Rosenfeld ve Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th - 19th c.),* IRCICA, İstanbul 2003.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (OALT),* 2 Cilt, İstanbul 1997.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi (OALT),* 2 Cilt, İstanbul 2011.

Erdal İnönü, *1923-1966 Döneminde Türkiye'nin Astronomi ve Astrofizik Dallarında Araştırmalara Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler,* Editör: Feza Günergun, TÜBA, Ankara 2009.

Fuat Sezgin, *İslam Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik,* Boyut Yayınları, İstanbul 2009.

Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik, 2. Cilt: Astronomi*, TÜBA, Ankara 2007.

Fügen Tabak, Macit Tekinalp ve Erdal Eser, *Anadolu'daki Güneş Saatleri Kataloğu*, Editör: F. Tabak, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2010.

Günay Kut, Hatice Aynur, Cumhure Üçer, Fatma Büyükkarcı Yılmaz, *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi, Astroloji, Matematik Yazmaları Kataloğu Kandilli Rasathanesi El Yazmaları 1: Türkçe Yazmalar,* Proje Sorumlusu: Günay Kut, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007.

Halil Kırbıyık, *Babillilerden Günümüze Kozmoloji*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

Muammer Dizer, *İslam'da Rasathaneler*, İstanbul 1980.

Mustafa Koç ve Rıdvan Küçükali, *Galileo: İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, Erzurum 2014.

Nusret Çam, *Güneş Saatleri,* Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi,* Geliştirilmiş İkinci Baskı, Nobel, Ankara 2013 (Birinci Basım 2011).

Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim,* Bilimin Türk-İslam Kaynakları-1, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Zeki Tez, *Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2009.

## Monografiler

Aykut Kar, Anar Gafarov, Yavuz Unat, Aygün Akyol ve Neva Tezcan Topuz, *Bilime Adanmış Ömür: Nasîruddîn Tûsî*, Editörler: Aykut Kar, Anar Gafarov, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2017.

Ayşe Sönmez, *Abdullah Kızılırmak*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2018.

Bilal Yurtoğlu, *Katip Çelebi,* Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2009.

C. Güner Omay**,** *Ankara Üniversitesi Gözlemevi'nin Kurucusu ve Eğitim Gönüllüsü Prof. Dr. Egbert Adriaan Kreiken*, Editör: Selim O. Selam, Bilimsel ve Teknik Araştırma Vakfı (BİTAV), Ankara 2011.

Celâl Saraç, *Salih Zeki Bey, Hayatı ve Eserleri,* Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2001.

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü),* Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

Feryal Saygılıgil, *Kâinatta Bir Nokta: Nüzhet Gökdoğan*, TC İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2010.

George Sarton, *Leonardo da Vinci*, Çeviren: Yavuz Unat, Muhayyel, İstanbul 2019.

Hamit Dilgan, *Büyük Türk Alimi Nasîrüddîn Tûsî,* İstanbul 1956.

Hüseyin Gazi Topdemir ve Seval Yinilmez, *Galileo, Dünyayı Döndüren Adam*, Say Yayınları, İstanbul 2009.

Hüseyin Gazi Topdemir, *İbn Sînâ, Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı*, Say Yayınları, İstanbul 2009.

Muammer Dizer, *Ali Kuşçu,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988.

Muammer Dizer, *Takiyüddin,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1990.

Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinde Bir Bahis, Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948.

Yavuz Unat, *Ali Kuşçu, Çağını Aşan Bilim İnsanı,* Bilimin Türk-İslam Kaynakları-6, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

## Çeviriler

Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, Çeviren: Saffet Babür, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul 2013.

Bruce Stephenson, Marvin Bolt ve Anna Felicity, *Gökyüzü Üzerine, Tarih Boyunca Araçlar ve İmgeler*, Çevirenler: Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Boyut Yayınları, İstanbul 2009.

Donald R. Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi, İslam Bilim ve Teknolojisi*, Çevirenler: Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Boyut Yayınları, İstanbul 2010.

Galileo Galilei, *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, Çeviren: Reşit Aşçıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

George Saliba, *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesans'ının Doğuşu*, Çeviren: Günseli Aksoy, İstanbul 2008.

Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, Çeviren: Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Immanuel Kant, *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı,* Çeviren: Seçkin Selvi, Say Yayınları, İstanbul 2007.

James R Voelker, *Kepler, Yeni Gökbilim,* Çeviren: Nur Özlük, Ankara 2002.

John D. Barrow, *Evrenler Kitabı*, Çeviren: Raşit Gürdilek, Alfa, İstanbul 2017.

Nicolaus Copernicus, *Gökcisimlerinin Dönüşleri Üzerine*, Çeviren: Saffet Babür, YKY, İstanbul 1990.

Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, Çeviren: C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Robert S. Ball, *Batlamyus'tan Kopernik'e Büyük Gökbilimciler*, Çeviren: Ahmet Eliuz, Maya Kitap, İstanbul 2018.

Rüştü Raşid, *İslam Bilim Tarihi, I Astronomi,* Çevirenler: Habip Türker, Cemile İpar, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.[33]

Umur Daybelge, *Bilimin İlk Kitabı, Pitaneli Autolykos*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

## VIII. Sonuç ve Öneriler

Dünyada önemli bir araştırma alanı olan astronomi tarihi Türkiye'de bakir alandır. Türkiye'de genelde bilim tarihi, özelde astronomi tarihi çalışmaları İslam, Türkler ve özellikle Osmanlılarda bilim alanında yoğunlaşmaktadır. Astronomi biliminin İslam'da, özellikle de Türkler ve Osmanlılarda gelişimine ilişkin henüz yeterince bilgiye sahip değiliz. Henüz önemli bazı köşe taşı eserler incelenmiş ve katkıları ortaya koyulmuş değildir. Örneğin Aristoteles'i benimseyen

[33] Okuyucuya kitabın İngilizcesini öneririm (Roshdi Rashed, *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Volume I, Astronomy – Theoretical and Applied (London and New York: Routledge, 1996)). Türkçe çevirisinde çok sayıda çeviri hatası var ve bu hatalar nedeniyle konu çok yanlış verilmiş. Bu konuda bkz. Yavuz Unat, "İslam Bilim Tarihi ve Bu Kitapta Yer Alan Çeviri Yanlışları," *Bilim ve Ütopya* 146, (2006): 83-84.

ve Batlamyus'un matematiksel astronomisine reddiye yazan İbn el-Heysem, Kopernik'i de etkileyen önemli astronomlardan İbn Şatır gibi düşünür ve bilim insanlarının astronomi eserleri incelenmemiştir. Yine özellikle Osmanlı astronomine ilişkin olarak incelenmemiş birçok eser vardır. 17. yüzyılda astronomide yaşanan değişimin ve yeni astronomi eserlerinin Osmanlıya girişi meselesi de netleşmiş değildir.[34] Örneğin modern bilimlerin Osmanlılara girişinde önemli rolü olan Hoca İshak Efendi'nin bu konudaki görüşleri hala net olarak bilinmemektedir. Yine bu konuda son döneme ilişkin araştırmalar eksiktir.

Bir diğer eksiklik monografiler üzerinedir. Osmanlı astronomlarından en çok çalışılanlar Takiyüddin ve Ali Kuşçu'dur. Bu iki astronoma ilişkin monografilerin yeterince iyi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Takiyüddin'in bazı eserleri henüz incelenmemiştir. Yine Hoca İshak Efendi ve Salih Zeki Bey hakkında birkaç monografi ve araştırma olmasına rağmen bu bilim insanlarının da astronomiye ilişkin eserleri yeterince incelenmiş değildir. Buna karşın yukarıda verdiğimiz kitaplar dışında astronomi tarihine ilişkin birçok araştırma, makale olarak yer almaktadır. Bu araştırmalar Türkiye'de sınırlı sayıda yayımlanan bilim tarihi dergilerinde yer almaktadır. Konuyla ilgili araştırmacılar özellikle şu dergilere müracaat etmelidir: *Osmanlı Araştırmaları, Dört Öğe, Beytulhikme, OTAM, İslâm Araştırmaları Dergisi.*

Cumhuriyet Dönemi astronomi tarihi araştırmaları ise henüz günümüzde tam olarak değerlendirilmemiştir. Konuyla ilgili en önemli çalışma İnönü'nün 2009'da yayımlanan çalışmasıdır. Astronomi bilimine bu dönemde önemli katkılar yapmış birkaç Türk astronom vardır. Bunlardan biri Paris Pişmiş'tir. Pişmiş 27 yeni yıldız kümesi gözlememiş ve bu kümeler literatürde onun adına izafeten Pis olarak geçmektedir. Yine Dilhan (Ezer) Eryurt'un yıldız evrimi konusunda yapmış olduğu çalışmalar dünyaca tanınmaktadır. Türk astronom Cemal Aydın'ın 1972 yılında A tipi dev yıldızlara ilişkin incelemeleri, Dursun Koçer ve Berahiddin Albayrak'ın Deneb yıldızına ilişkin çalışmaları dünya astronom literatürüne girmiştir. Ayrıca astronomlarımızdan Hakkı Ögelman, Mehmet Emin Özel, Zeynel Tunca, Ali Alpar, Cafer İbanoğlu, Dilhan Eryurt, Ethem Derman, Nüzhet Gökdoğan ve Ersin Göğüş SCI verilerine göre en çok atıf alan bilim insanlarımızdandır.[35] 1997'de çalışmaya başlayan TUG (TÜBİTAK Gözlemevi) uluslararası bir statüye sahiptir.[36] Ayrıca 2020'de bitirilmesi planlanan Doğu Anadolu Gözlemevi de Avrupa'nın en büyük gözlemevi olarak faaliyetini sürdürecektir.[37]

[34] Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronominin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)," *Osmanlılar ve Bilim* (Etkileşim Yayınları: İstanbul, 2010). Ayrıca modern astronomiye ilişkin Osmanlılarda yazılmış eserlerin listesi için bkz: Yavuz Unat, "Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişinde Hoca Tahsin'in Rolü," *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji,* ed. Yavuz Unat (Ankara: Nobel Yayınevi, 2010): 509-532.

[35] İnönü, 16-22; 42-43.

[36] http://www.tug.tubitak.gov.tr/.

[37] http://dag-tr.org/.

## Kaynakça


Aslan, Zeki, Zeynel Tunca, Halil Kırbıyık, Dursun Koçer ve Hasan Esenoğlu (Editörler). *20. Yılında Evrene Açılan Penceremiz, TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi, Kuruluş Öyküsü.* Antalya, 2017.

Demir, Remzi. "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış." *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar,* Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, ve Yavuz Unat, 1-92. Ankara, 2003.

Dosay, Melek ve Remzi Demir. "Bilim Tarihinde Metin Çalışmalarının Önemi." *Felsefe Dünyası* 17: 60-69.

Gözütok, Tarık Tuna, Lütfiye Günay, Serpil Kaygın, Tuba Uymaz ve Burak Can Serdar. Editör: Melek Dosay Gökdoğan, İstanbul: Lotus Yayın Grubu, 2016.

Iliffe, Rob. *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi, Bilim Tarihi*, Çevirenler: Sedef Beşkardeşler, İnönü, Erdal. *1923-1966 Döneminde Türkiye'nin Astronomi ve Astrofizik Araştırmalara Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler*, Editör: Feza Günergun, TÜBA: Ankara, 2009.

Kaçar, Mustafa. "Türk Bilim Tarihi Kurumu (TBTK) ve Bilim Tarihi Çalışmalarındaki Yeri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2(4), (2004): 581-593.

Kâhya, Esin, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat. *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2003.

Sarton, George. *Bilim Tarihinde Yöntem (The Method in Studies of the History of Science).* Çev: M. Dosay, R. Demir, Y. Unat ve G. Can Ankara: Doruk Yayınevi, 1997.

Unat, Yavuz. "Astronomi," Editör: A. Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi, 1*, 2003, 637-639.

Unat, Yavuz. "Astronomi Tarihi," Editör: A. Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi, 1*, 2003, 639-649.

Unat, Yavuz. "Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2(4) (2004): 103-133.

Unat, Yavuz. "Asâr-ı Bâkıye ve Yazılış Yöntemi," *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 7(1), (2005): 23-31.

Unat, Yavuz. "Astronomi Tarihi Çalışmaları ve Prof. Dr. Sevim Tekeli," *Dört Öge, Felsefe ve Bilim Tarihi Dergisi* 7, (2015): 3-14.

Unat, Yavuz. "Bilim Tarihi," *Tarih İçin Metodoloji.* Editör: Ahmet Şimşek, 76-78. Ankara: Pegem Akademi, 2015.

Unat, Yavuz. "Türk Bilim Tarihinde Bir Usta: Esin Kâhya," *Yaşayan Türk Tarihçileri.* Editör: A. Şimşek, 277-286. Ankara: Pegem Akademi, 2017.


**Öz:** Çalışmamız Türkiye'de astronomi çalışmalarının geçmişi, bugünü ve geleceği konusundadır. Ancak makalede bir literatür çalışmasından ziyade daha çok astronomi tarihi nasıl bir araştırma alanıdır sorusu yanıtlanacak ve bu çerçevede Türkiye'de konuyla ilgili olan ve daha çok literatüre katkısı olan çalışmalar ele alınacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Bilim tarihi, astronomi tarihi

**The History of Science and Studies on the History of Astronomy in Turkey**

**Abstract:** This study is about the past, present and future of the history of astronomy studies in Turkey. However, this article tries to answer the question of what constitutes the field of history of astronomy rather than presenting a literature survey. Within this framework, it also discusses the works produced in Turkey that contribute to the literature on the field.

**Keywords:** The history of science, the history of astronomy

# Merzifon'da Bir Kadın Astronom: Charlotte Richards Willard

Ayşe KÖKCÜ*

## I. Giriş

Willard, 20 Eylül 1860 tarihinde Massachusetts'in Fairhaven bölgesinde doğdu.[1] Babası Kilise papazı olan John Willard (1826-1913) ve annesi Catherine Steele'di.[2] Willard'ın iyi bir eğitim aldığını söyleyebiliriz. İki erkek kardeşi papaz olmayı seçerken, Willard öğretmen olmak istiyordu. 1883 yılında Smith Collage'dan mezun oldu. 1883 ve 1887 yılları arasında Lasell Seminary ve Clinton Collage'da öğretmen olarak çalıştı. Aynı yıllarda Harvard'da astronomi üzerine yüksek lisans yaptı.[3]

Amerika doğumlu olan Willard'ın ailesinin, Amerikan Board'ın[4] desteğiyle Amerika'ya göç etmiş ailelerden biri olması muhtemeldir. Osmanlı tebaasından 1830'lardan önce Amerika'ya daha çok para kazanmak amacıyla göç edenlerin

* Çankırı Karatekin Üniversitesi / aysekokcu@karatekin.edu.tr

1 Ernest Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times* (New York: Fleming H. Revell Company, 1933), 200.

2 https://www.firstchurchnet.com/index.php/history/our-missionaries, Erişim tarihi: Ocak 2018.

3 Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times,* 200.

4 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde, Protestan üç kilisenin (Congregational, Reformed, Presbyterian) temsilcileri ve zengin tüccarlar tarafından Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü; American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) kuruldu (Bknz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of IslamicResearch*, 2007, 20 (4), 465).

olduğunu biliyoruz.[5] Bunlar arasında Ermeniler de bulunmaktaydı. Anadolu'daki Ermenilerin kitlesel olarak Amerika'ya göçü ise 1830'lardan sonra Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetleri ile başladı.[6]

## II. 19. Yüzyılda Amerikan Astronomi Tarihinde Kadınların Rolü

Astrofotografinin icadı, 19. yüzyılın ortalarında, astronomların çektikleri gökyüzü fotoğraflarının birikmesine sebep oldu. Astronomik hesaplamaların yapılabilmesi için henüz bilgisayarlar icat edilmemişti. Güney yarımküre de dâhil olmak üzere Güney Afrika ve Avustralya gibi sömürülen ülkelerde açılan yeni gözlemevleri sayesinde kısa bir süre sonra, çok fazla gözlem verisi ortaya çıktı. Milyonlarca (aslında daha da fazla) yıldızın yakalanması için daha az çaba ile gökyüzünün tüm parçalarını aynı anda takip edebilmek sistematik olarak mümkün hale geldi. Fakat bu ihtimalin gerçek olması için çok fazla elemana ihtiyaç vardı. İşte Amerika'da kadın astronomların önem kazanması böyle bir ihtiyacın neticesidir. Astronomi alanında o yıllarda kadınlar gözlemevlerinde 'hesaplayıcı' olarak işe alındı. Bir nevi bilgisayarların yerine kadın hesaplayıcılar vardı. Kadınların görev aldığı okullardan biri de Harvard College'dı. Harvard, diğer okullara göre kadınlara düzgün çalışma şartları sunarak, onlara daha fazla kıymet veriyordu. Kadın bilim işçileri, 1800'lü yılların sonlarından itibaren Harvard Gözlemevi'ndeki astronomlara matematiksel yardım sunmak için "hesaplayıcılar" olarak işe alındılar.[7]

Bir grup bilimsel meraka sahip kadın kısa bir süre sonra, erkek meslektaşlarının topladıkları verileri yorumlamaya başladı. Gözlemcilerin teleskoplarında gece boyunca toplanan göklerin fotografik verilerini özenle analiz ettiler. Analizlerini yaparken çeşitli sınıflandırmalar da yaptılar. Bunlardan bazıları; ışığın özelliklerine göre yıldızları sınıflandırmak, parlaklığı düzenli olarak değişen ve çift yıldız sistemlerini tanımlayan yıldızlar arasındaki kalıpları keşfetmek olarak sayılabilir. Bu çalışmalar, Amerika'daki kadınların astronomi çalışmalarına iştiraki açısından bir ilkti. Zira o dönemde kadınların akademik hayata katılımlarına hoş bakılmıyordu. Bu kadınlar sayesinde, kendilerinden sonra gelen kadın astronomlar bilimsel çevrelerce daha iyi karşılandılar. İşte bu noktada çalışmamızın esas kahramanı olan C. R. Willard karşımıza, bu kadınlardan birkaç yıl sonra onların açmış olduğu yolda ilerleyen bir bilim kadını olarak çıkıyor.

1883-1887 yılları arasında Harvard Gözlemevi'nde yüksek lisans yapan Willard, son derece disiplinli ve çalışkan biriydi. Bu dönemde astronomiyle hemhal olması Willard'ın merakını matematikten astronomiye kaydırdı.

---

[5] Ahmet Naim, "Amerika'da Türk Muhacirleri", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1914, S. 2, 179.

[6] Nedim İpek,"Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM*, 1995, 6, 262.

[7] Aldemaro Romero, "Dava Sobel, The Glass Universe: How the Ladies of the Harvard Observatory Took the Measure of the Stars", *Viking*, New York, 2016, 36.

Willard, Carleton College yıllarında diğer bilim insanları ile [Carleton College Archive]

## A. Willard'ın Carleton College ve Goodsell Gözlemevi'nde Yaptığı Çalışmalar

Willard, Harvard'daki eğitimin ardından 1887 yılında Minnesota'da bulunan Carleton College'da öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı.[8] Bu tarih Willard'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Carleton College'da yönetici olarak işe başlayan Willard, aynı zamanda birinci sınıf öğrencilerine matematik dersi veriyordu. Artık astronomi alanında, gözlemler yapıyor ve sonuçlarını analiz ediyordu. Willard'ın fiziki şartlar ve çalışma arkadaşları açısından oldukça iyi olanaklara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Carleton College'nin sahip olduğu Goodsell Gözlemevi, 1870'lerden 2. Dünya Savaşı yıllarına kadar Amerika'da bulunan en önemli gözlemevleri arasındadır. Gözlemevi'nde yapılan çalışmalar sayesinde Chicago ve Seattle arasında kurulan bütün büyük demiryollarının zaman sinyalizasyonunun kurulması sağlandı. Willard da bu çalışmaların içinde yer aldı. Bunun yanı sıra, okuldaki astronomlar, ülkedeki en önemli astronomi dergilerini yayınladılar. Ayrıca gözlemevi, ülkenin ilk hava servisinin üssü oldu. Gökyüzü fotoğrafları büyük ses getirdi.

Willard, 1887-1897 yılları arasında Goodsell Gözlemevi'nde çalışmalar yaptı. Bu çalışmalara geçmeden önce Goodsell Gözlemevi'nin barındırdığı özellikleri inceleyelim. Teleskoplardaki teknolojik yeniliklerin özellikle ABD'de bulunan gözlemevleri açısından önemi büyüktür. Goodsell Gözlemevi'nin içinde; yıldızların yaklaşık vakitlerini gösteren saatler, çeşitli dürbünler, teleskoplar, spektroskoplar vardı. Ayrıca zamanın en küçük anını belirleme konusunda kullanılan

[8] Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times,* 200.

kronoğraflar, meridyen aletleri, fotoğraf makineleri kısacası gerekli tüm astronomi araç-gereçleri bulunuyordu[9]. Goodsell Gözlemevi'ndeki teleskop, ekvatoral teleskoptu. Bu teleskop her tarafa hareket ettirilebilir ve saate benzeyen bir makineye sahiptir. Bu makine sayesinde dürbün, yıldızların günlük hareketlerine göre ekvator çemberine uygun veya paralel biçimde, eşit ve düzgün bir konuma gelir.[10] Sonuç olarak gözlemlenen cisim sabitlendiğinden, fotoğraflarını çekmek kolaylaşır.

Goodsell Gözlemevi'nin bir diğer önemli özelliği, meridyen aletine sahip olmasıdır.[11] Bu aletin kendine özel bir dairesi vardır. Dürbünü meridyen düzlemi üzerinde hareket eder. Bu alet sayesinde yıldızların gökteki meridyenler üzerinden geçişleri sırasında gözlemde bulunulabilir.[12]

Willard'ı gökyüzüne bağlayan en büyük uğraşı Goodsell Gözlemevi'ndeki gece mesaisiydi. Northwest'teki büyük demiryollarına gönderilen zaman sinyallerinden sorumluydu.[13] Bazen gece mesaisi ikiye kadar sürebiliyordu. Willard standart saatlerin hatalarını belirlemek için kullanılan meridyen aleti ile gözlemlerde bulunuyordu[14]. Bu alet Goodsell Gözlemevi'ne 1887 yılında monte edilmişti[15]. Belirli saatlerde telgraf hatlarıyla ölçüm sonucu tespit ettiği saatleri ilişkilendirerek gerekli düzeltmeleri yapıyordu.

Willard'ın ikinci şansı diyebileceğimiz çalışma arkadaşları, konularında son derece uzman kişilerdi. Astronomi bölümünün başkanı ve gözlemevi müdürü olan Prof. William W. Payne (1837-1928), Carleton Collge'a gelmeden önce birçok okulda çeşitli konularda araştırmalar yapmış tecrübeli bir astronomdu. Ayrıca Payne, Amerika'daki astronomi alanında yayınlanan ilk süreli dergileri yayınlayan kişidir. Willard, Goodsell Gözlemevi ve diğer istasyonlar arasındaki boylam farkını belirlemek için yapılan projede Prof. Payne ve H. C. Wilson ile birlikte çalıştı. Prof. Payne'nin yürütücülüğünü yaptığı yaklaşık 7 yıl süren projede, H. C. Wilson'la beraber asistan olarak görev aldı.[16] Hocaları ve arkadaşları tarafından sevilen bir kişiliği olan Willard'ın yardımseverliği övülen özellikleri arasındadır.

Goodsell Gözlemevi tarafından basılan raporda çalışmanın içeriği hakkında bilgi verilmektedir. Üç aşamada yapılan gözlemlerin birincisi; Washington D.C.'de bulunan Deniz Kuvvetleri Gözlemevi'nin boylamı baz alınarak Minnesota'daki Carleton College Gözlemevi'nin boylamının belirlenmesi ile ilgilidir. İkincisi; Northfield Grinnell'de bulunan Lowa College Gözlemevi ile Minneso-

---

9 V. Hovhannes Hagopyan, *Avalim-i Felekiye*, İstanbul: Boyacıyan Agop Matbaası, 1909, 12.
10 Hagopyan, *Avalim-i Felekiye,* 13.
11 Ayşe Kökcü, "V. Hovhannes Hagopyan ve Avalim-i Felekiye Eseri", *Historia 1923*, Ankara, 2016, S. 2, s. 237.
12 Hagopyan, *Avalim-i Felekiye*,14.
13 Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times*, 27.
14 Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times,* 27.
15 William W. Payne, H. C. Wilson, C. R. Willard, *Longitude Determinations*, (Northfield Minn: Observatory Reductionand Publication, 1901), 1.
16 Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times,* 28.

ta'daki Carleton College Gözlemevi'nin boylamları arasındaki farkın tespitidir. Üçüncüsünde ise Greenwich'ten 103 meridyen uzaklığında bulunan Kuzey Dakota'daki bir astronomi istasyonunun boylamının bulunmasıdır.[17] Proje amacına ulaştı ve Chicago ile Seattle arasında bulunan büyük demiryollarının zaman sinyalizasyonu kuruldu.

Willard'ın Goodsell'de yapmış olduğu çalışmalardan biri de Carleton College'a doktora eğitimi almak için gelen kendisinden iki yaş büyük olan A.G. Sivasliyan (1858-1915) ile Güneş lekeleri üzerine yaptığı çalışmadır. Bu seferki proje H. C. Wilson tarafından yürütülmüştür. Willard ve Sivasliyan ise asistan olarak görevlendirilmişlerdir. Çalışma 1901 yılında Goodsell Gözlemevi tarafından *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892*[18] adıyla yayınladı. 1889-1900 yılları arasında Güneş'in 1000'e yakın fotoğrafını çekip, incelediler. Gözlemler 1892 yılına kadar devam etti[19].

Goodsell Gözlemevi'ne sürdürdüğü çalışmaları sırasında telgraf masasında [Carleton College Archive]

[17] Payne, Wilson and Willard, *Longitude Determinations*, 1.

[18] H. C. Wilson, Charlotte R. Willardand A. G. Sivaslian, *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892*, Goodsell Observatory. Minnesota: Northfield Pub., 1901.

[19] Ayşe Kökcü, "Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoralı İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan", *Otam*, 2015, S. 38, 98.

## B. Willard'ın Yayıncılık Tecrübesi

19. yüzyılın sonlarına kadar Amerika'da astronomi alanında akademisyenlerin makalelerini yayınladıkları ciddi bir yayın yoktu.[20] 1880'lerin başında ise William W. Payne tarafından sırasıyla üç dergi yayınlanmıştır. Payne bu dergilerin hem sahibi, hem de editörüydü. Ayrıca Carleton College'daki Goodsell Gözlemevi'nin idarecisiydi. Payne'nin çıkarmış olduğu dergilerin ilki, *The Sidereal Messenger* (1882-1891), ikincisi *Astronomyand Astro-Physics,* üçüncüsü ise Willard'ın da 1893'ten 1895'e kadar editörlük yaptığı *Popular Astronomy* dergisidir. Payne, bu yayınlarla Amerika'daki astronomi çalışmalarından astronomlar ve astronomiye meraklı amatörlerin araştırmalardan haberdar olmalarını amaçlıyordu. Willard, *Popular Astronomy* dergisinde, 1893'ten 1895'e kadar yardımcı editörlük görevini yürüttü. The Face of the Sky" adlı sütunu yürütüyordu.[21] Bu sütun'un gökyüzü ile ilgili bilgileri H. C. Wilson ve A. G. Sivasliyan tarafından sağlanıyordu.

Willard ilk sayının kendi sütununda gökyüzündeki en parlak yıldızlardan biri olan Arcturus'tan ve çıplak gözle görülebilen koltuk (w) takımyıldızlarından bahseder. Ve ardından bu bölgede gözlemlediği nebuladan söz eder.[22] O dönemde nebulalar (bulutsular) en çok merak edilen konular arasındadır. Nebulaların gözlemlenip yapılarının anlaşılması ancak 1880'lerden sonra inşa edilen teleskoplarla mümkün olmuştur.[23] Willard'ın sütunu sadece profesyonel astronomları değil, teleskop kullanmadan çıplak gözle amatörce gözlem yapanları da kapsıyordu. Willard, sonraki sayılarda da bitmek bilmeyen Samanyolu'nu tanıtmaya devam ediyor.

## III. Willard'ın Merzifon'a Gelişi

Willard, Carleton College'da çalışmalarını sürdürürken 1895 yılında Merzifon'a gitme kararı aldı. Willard, Merzifon gibi küçük, imkânları sınırlı bir bölgeye geldi. Burada 30 yılı aşkın bir süre öğretmenlik ve misyonerlik faaliyetleriyle uğraştı. Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik ve idarecilik yapan Willard, yaklaşık 13 yıl bu okulda aktif olarak görevde bulundu.

Willard'ın astronomi ve matematik alanlarında donanımlı olduğu göze çarpmaktadır. Peki birçok açıdan iyi imkanlara sahip Willard'ı Merzifon'a getiren sebepler nelerdi? Carleton College'dan yakın arkadaşı H. C. Wilson'a göre Willard'ın Merzifon'a gelmesinin muhtemel iki sebebi vardır. Bunların birincisi, 1890 yılında Merzifon'dan Carleton College'a doktora eğitimi için gelen A. G. Sivasliyan'dır.[24] İkincisi ise Merzifon Anadolu Koleji'nde çalışan yakın arkadaşları Martha King ve Frances C. Gage'dir. Willard, King ve Gage'in arkadaşlıkları

---

[20] Curvin H. Gingrich, "The First Fifty Years", *Popular Astronomy*, 1943, Vol. 51, Jan., pp. 1.
[21] Jordan D. Marché, "Popular Journalsand Comminity in American Astronomy (1882-1951)", *Journal of Astronomy History and Heritage*, 8(1), 2005, 53.
[22] Charlotte Richards Willard, "The Face of The Sky", *Popular Astronomy*, Vol. 1, 1893, 38.
[23] Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi; Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, Ankara: Tübitak Yayınları, 2005, 524.
[24] Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times,* 28.

Carleton College'a dayanmaktadır. Her iki misyoner[25] de bu okulun mezunudur ve aynı zamanda Willard'ın eski öğrencileridir. 1893'te Merzifon'dan gelen arkadaşlarını Willard, 1895-1897'de Carleton Koleji'nden izinli olduğu sırada ziyaret etti. Willard'ın Merzifon'a gelişinden yaklaşık beş ay sonra Osmanlı'da çok sıkıntılı günler yaşanmaya başladı. Tam da bu esnada arkadaşı King, suçiçeğinden 1 Şubat 1896 tarihinde hayatını kaybetti.[26]

Willard izninin bitmesinin ardından 1897'de Amerika'ya gidişinde, Osmanlı Devleti'nin yeni Amerikan Board misyonerlerine yeni pasaport çıkarmayacağını öğrendi. Bunun üzerine hızlı bir karar verdi. 1897'de Merzifon'da Kız Anadolu Koleji'nin sorumluluğunu üstlenmek için Carleton College'dan istifa etti. İstifası kabul edildi. Arkadaşının ölümünden sonra onun işlerini üzerine alan Willard'a, Amerikan Board tarafından Merzifon'da sürekli çalışması teklif edildi. Bu teklifi kabul eden Willard, Merzifon Anadolu Koleji'ne bağlı Kız Koleji'nde çalışmaya başladı. 1898 yılında bu sefer diğer arkadaşı Gage hastalanarak tedavi için Amerika'ya gitti. Bunun üzerine Willard, arkadaşının yerine Kız Koleji'nin idarecisi oldu. Gage ancak 1913'te Merzifon'a dönebildi.[27]

## A. Merzifon'daki Çalışmaları

Willard'ın Merzifon'da yürüttüğü idarecilik ve öğretmenlik görevlerinin dışında yaptığını düşündüğümüz bilimler faaliyetler tamamen varsayımlardan ibarettir. Zira başta Amerika'da çalıştığı Carleton College'ın arşivi de dâhil olmak üzere bu konuda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Willard 1895 yılında Merzifon'a geldiğinde, 37 yaşındadır. Willard'ın Amerika'daki eğitim ve çalışma hayatında iken bilimsel projelerin içinde olduğundan bahsetmiştik. Bir taraftan matematik ve astronomi dersleri verirken, diğer taraftan da hem araştırmalar yapıyor, hem de bilimsel bir derginin editör yardımcılığı görevinde bulunuyordu. Merzifon, Willard için aynı imkânları sunamasa da, burada da birçok açıdan Osmanlı'daki en iyi donatılmış okullardan birinde çalışma şansı olmuştur. Merzifon Anadolu Koleji, Dewey sistemine göre kataloglanmış büyük bir kütüphane, geniş botanik ve zooloji koleksiyonu gibi son derece üstün özelliklere sahipti.[28]

Ayrıca Amerika'da ortak çalışmalar yürüttüğü yakın arkadaşı Sivasliyan, bu okulda matematik ve astronomi bölümlerinin başkanı olarak çalışıyordu. 1897 yılında Merzifon'daki kız kolejinde göreve başlayan Willard, yaklaşık 13 yıl bu okulda Sivasliyan ile çalışma imkânı buldu. Anadolu Koleji'nde yağış ve basınç ölçen bir gözlemevi bulunuyordu. Bu gözlemevinde daha iyi gözlemler yapabilmek için Willard, Sivasliyan ve Carleton College'dan arkadaşları H.C. Wilson'ın da desteğiyle Merzifon'a büyük bir teleskop getirtildi. Teleskop parçaları Merzi-

---

25 Carleton College'ın okul gazetesinde, okulun çalışanlarının birbirlerinden bahsederken özellikle 'misyoner' kelimesini kullanmayı tercih ettiklerini görüyoruz.

26 *The Alumni Magazine Carleton Collage,* Volume III, Northfield Min.,1912 May, 6.

27 Pye, *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times*, 200.

28 *Anatolia College and Girl's Boarding School, Report and Catalogue*, Marsovan, 1912, 11.

fon'da birleştirerek 6½ inçlik (16,5 cm) büyük bir teleskop rasathaneye kazandırıldı.[29] Bu teleskop, muhtemelen o dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan en gelişmiş teleskoptu. Gökyüzüne âşık bir bilim kadını için bundan daha heyecan verici bir olay şüphesiz olamazdı.

Rasathanede teknik imkânların iyileştirilmiş olmasına rağmen, Osmanlı Devleti savaş halindeydi. Savaşlar ve gayrimüslimler etrafında oluşan siyasi istikrarsızlık, bilimsel çalışmaların ve eğitim faaliyetlerinin yapılmasını engelliyordu. Bu durumdan etkilenenler arasında Willard ve Sivasliyan da vardı. Anadolu Koleji'nde, 21 Ağustos 1914 tarihinde en iyi Trabzon'da gözlemlenecek olan tam Güneş tutulmasını izlemek için, uzun süre hazırlık yapıldı. Willard'ın bu seyahate katılıp katılmayacağı hakkında kesin bir bilgiye rastlayamadık. Ancak Sivasliyan, o dönem Anadolu Koleji müdürü olan George E. White ile beraber Trabzon'a doğru yola çıkacakken, Merzifon'da yaşanan olaylardan dolayı vazgeçmek zorunda kaldı.[30] Huzursuzluk Merzifon'a da sıçradı ve Willard'ın hayatı bu dönemden sonra sıkıntılarla geçti. İyi bir öğretmen olduğunu söyleyebileceğimiz Willard'ın öğrencilerini yalnız bırakmadığını görüyoruz.

1915 yılına gelindiğinde tehcir sebebiyle okulun eğitimine ara verilmek zorunda kalındı. 1915'te okulun öğretmenleri, hemşireleri ve öğrencilerinden oluşan altmış iki Ermeni kadın Sivas'a doğru yola çıktı. Willard ve arkadaşı Gage, onlara eşlik etmekle vazifeliydi. Sivas valisi sayesinde her iki misyoner kadın da, serbest bırakılan kırk sekiz Ermeni kadınla birlikte Merzifon'a döndü.[31] 1916 yılında Amerikalı misyonerler İstanbul'a çağrıldı. Bu arada Kolej Osmanlı Devleti'nce askeri hastane olarak kullanılıyordu. Aynı yıl gerekli izinlerin alınmasıyla beraber tekrar Merzifon'a dönen Willard, 1919 yılına kadar buradaki hastanede ve evinde çalışmalarına devam etti. Okul 1919'da tekrar açıldı.[32]

1919 yılında Willard Amerika'ya geri döndü ve iki buçuk yıl kaldı. 21 Mart 1921'de okul bakanlar kurulu kararıyla son kez kapatıldı ve sadece yetimhaneye bakmaları için üç misyonere izin verildi.[33] 1922 yılında İstanbul için yola çıkan Willard, Merzifon'a gitmek için izin aldı. İstanbul'da eğitim faaliyetleriyle meşgul olduktan sonra, 1930 yılında tekrar Amerika'ya döndü. 1 Ekim 1930 tarihinde hayatını kaybeden Willard, Connecticut'ta bulunan Spring Grove mezarlığına defnedildi.

[29] Arsen Arşık, "Kayserili İlk Gökbilimci Prof. Dr. Arakel Garabet Sivasliyan", Erişim Tarihi: 29.06.2015, http://hyetert.blogspot.com.tr/2015/04/kayserili-ilk-gokbilimciprof- dr-arakel.html.

[30] Kökcü, "Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoralı İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan", 103.

[31] https://www.firstchurchnet.com/index.php/history/our-missionaries, Erişim tarihi: Ocak 2018.

[32] Nazan Maksudyan, "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Kolejinin Kısa Tarihçesi", *Kebikeç*, 2013, S. 36, 146.

[33] Dilşen İnce Erdoğan, "Merzifon'da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2004-2005, s. 11, 39.

## IV. Sonuç

Kadınların modern astronomi çalışmalarına hesaplayıcı olarak dâhil edildiği 19. yüzyılın sonlarında, meslek hayatına matematik öğretmeni olarak başlayan Willard, çok geçmeden Harvard'da 'hesaplayıcı' ve öğretmen olarak görev yaptı. Harvard'dan sonra 1887 yılında, Willard'ın hesaplayıcılıktan astronomluğa Goodsell Gözlemevi'nde yaptığı çalışmalarla terfi ettiğini söyleyebiliriz. Goodsell Gözlemevi, Harvard Gözlemevi'nden çok daha gelişmiş imkânlara sahipti. Örneğin astronomi alanında birçok keşfe sahip olan Goodsell Gözlemevi'nde 1890 yılında bulunan 16-inçlik yansıtıcı teleskopun, o dönemde Mississippi Nehri'nin batısının en büyük teleskopu olduğu düşünülüyordu. Willard, içinde bulunduğu projeler ve yaptığı gözlemlerin yanı sıra *Popular Astronomy* dergisinin editörlüğünü de yürüttü. Bu dergi Amerikan astronomisinin ilk akademik ve popüler yayınlarından biridir. Willard modern Amerikan astronomisinin oluşumunda katkı sağlayan sayıları son derece az kadın astronomdan biridir.

Diğer taraftan Willard, Amerika doğumlu bir bilim kadını olarak, hayatının otuz küsur yılını Merzifon'da geçirdi. İyi bir eğitimci ve donanımlı bir astronom olan Willard'ın Merzifon'da Anadolu Koleji'nde ders vermesi, bize kolejin eğitim seviyesinin tespiti noktasında bir nebze olsun ışık tutabilir. Yaşadığı dönemde Osmanlı'da bulunan, çağdaş anlamda astronomi eğitimi almış belki de tek kadın astronom olan Willard, kadınların nadir görüldüğü Osmanlı bilim tarihinin bir parçası olarak tarihin sayfalarında yerini aldı.

## Kaynakça


Ahmet Emin. "Amerika'da Türk Muhacirleri" *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 2, 1914, 179-188.

Alan, Gülbadi. "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri" *Journal of Islamic Research*, 20 (4), 464-475, 2007.

*Anatolia Collegeand Girl's Boarding School, Report and Catalogue (1902)*, Marsovan.

Erdoğan, Dilşen İnce. "Merzifon'da Amerikalı Misyonerler ve Ermeniler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi.* S. 4, 17-43, 2005.

Gingrich, Curvin H. "The First Fifty Years" *Popular Astronomy*, Vol. 51, Jan. 1943.

https://www.firstchurchnet.com/index.php/history/our-missionaries. Erişim tarihi: Ocak 2018.

Hagopyan, V. Hovhannes. *Avalim-i Felekiye*. İstanbul: Boyacıyan Agop Matbaası, 1909.

İpek, Nedim. "Arşiv Belgeleri Işığında Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü" *OTAM,* S. 6, 1-10, 1995.

Kökcü, Ayşe. "V. Hovhannes Hagopyan ve Avalim-i Felekiye Eseri". *Historia 1923*, Ankara, S. 2, 233-246, 2016.

Kökcü, Ayşe. "Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoralı İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan", *OTAM,* S. 38, 95-105, 2015.

Maksudyan, Nazan. "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Kolejinin Kısa Tarihçesi" *Kebikeç*, S. 36, 131-154, 2013.

Marché, Jordan D. "Popular Journals and Comminity in American Astronomy (1882-1951)" *Journal of Astronomy History and Heritage*, 8(1), 49-64, 2005.

Payne, William W., H. C. Wilson, C. R. Willard. *Longitude Determinations*, Northfield Minn.: Observatory Reduction and Publication, 1901.

Pye, Ernest. *Charlotte R. Willard of Merzifon Her Life and Times*, Newyork: Fleming H. Revell Company, 1933.

Romero Aldemaro. "Dava Sobel, The Glass Universe: How the Ladies of the Harvard Observatory Took the Measure of the Stars", Book Review. *Viking,* New York: 35-38, 2016.

Ronan, Colin A. *Bilim Tarihi; Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi.* Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.

Willard, Charlotte Richards. "The Face of The Sky". *Popular Astronomy.* Vol. 1, 1893.

Wilson, H. C., Charlotte R. Willardand, A. G. Sivaslian. *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892.* Goodsell Observatory Minnesota: Northfield Pub., 1901.

*The Alumni Magazine Carleton Collage,* Volume III. May. Northfield Min., 1912.

**Öz:** Bu makale, bir kadın astronom olan Charlotte Richards Willard'ın hem Amerika'da hem Osmanlı'da yaşadığı dönemde katkı sağladığı bilimsel çalışmalar hakkında bilgi vermeyi amaçlamıştır. Bunu yaparken elbette Willard'ın hayatından ve çevresinden de bahsedilecektir. Willard'ın bilimsel kişiliğinin yanı sıra hayatının merkezinde misyonerlik faaliyetlerini görüyoruz. Osmanlı ile olan münasebetinin de asıl sebebi misyonerliktir. Merzifon'a ilk kez 1895 yılında arkadaşlarını ziyaret için gelen Willard, 1897 yılında Carleton College'daki görevinden istifa ederek Merzifon'da bulunan Amerikalı misyonerlerin açtığı Anadolu Koleji'nde hem öğretmen hem de idareci olarak görev yapmıştır.

**Anahtar Sözcükler**: Charlotte Richards Willard, Bilim Tarihi, Carleton College, Merzifon Anadolu Koleji.

**A Woman Astronomer in Marsovan: Charlotte Richards Willard**

**Abstract:** This article aims to present the scientific studies that a woman astronomer, Charlotte Richards Willard, contributed to in America and in the Ottoman Empire. Focusing also on Willard's life and social environment as well as her missionary activity in Ottoman Turkey, the present essay deals with continuing scientific work of Willard during her stay in Merzifon or *Marsovan*. She first visited Marsovan in 1895 to see her friends, resigned from Carleton College in 1897, and began serving as both a teacher and administrator until 1915 at the Anatolian College opened by the American missionaries in Marsovan.

**Keywords:** Charlotte Richards Willard, History of Science, Carleton College, Anatolian College in Marsovan.

# Osmanlı Devleti'nde Adlî Psikiyatri: Dr. Luigi Mongeri'nin Raporları, Tespitleri ve Bir Vaka Örneği

Fatih ARTVİNLİ*

## I. Giriş

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda adlî tıp ve adlî psikiyatrinin ne zaman ortaya çıktığını ve bilirkişi raporlarının tam olarak hangi tarihten itibaren yazılmaya başlandığını söylemek güç olmakla birlikte ondokuzuncu yüzyıl ortasından itibaren hekimlerin bu alanda görev almaya başladıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin ortaya çıkışını hazırlayan gelişmelere ve bu alanın öncüsü olan Dr. Luigi Mongeri'nin raporlarına ve tespitlerine geçmeden önce ondokuzuncu yüzyıl dünyasında adlî psikiyatrinin yerini ve bu alanın farkı ülkelerdeki gelişimini kısaca özetlemek gerekir. Bu giriş aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin diğer ülke örneklerinde olduğu gibi modernleşme sürecinin bir parçası olarak adlî psikiyatriyi konumlandırabilmek ve bir karşılaştırma yapılabilmesine imkân tanımak açısından da faydalı olacaktır.

Tarihin ilk devirlerinden itibaren adalet, tıbbın yorumlarından, buluşlarından istifade etmiştir. Adlî tıbbın doğuşu, insanın bedensel ve ruhsal şekilde zarar gördüğü vakalarda hekimlere başvurulması ile ilişkilendirilebilir. Adlî tıp "hukuku ilgilendiren tıbba ait kanunlarla uğraşan bir ihtisas şubesi"[1] şeklinde tanımlanabilir. Adlî psikiyatri ise "akıl hastalarının işlediği suçlar, bunların ceza ve medeni ehliyetleri, nitelikleri tayini"[2] işiyle uğraşan bir uzmanlık dalıdır. Başka bir deyişle adlî psikiyatri, bir hukuk olgusunda kişinin ruhsal durumunun incelen-

* Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / fatihartvinli@gmail.com

[1] Adnan Öztürel, *Adlî Tıp* (Ankara: GİM Matbaası, 1971), 1.

[2] Öztürel, *Adlî Tıp*, 283.

mesi gerektiğinde hukuka yardımcı olan bir uzmanlık dalıdır.[3] Adlî tıp, tıbbın içerisinde ve oldukça geniş bir uzmanlaşma alanı; adlî psikiyatri ise psikiyatrinin içerisinde bir uzmanlaşma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.[4] Onsekizinci yüzyıl sonlarından başlayarak günümüze kadar her iki alanın gelişimi incelendiğinde adlî psikiyatrinin adlî tıbbın genel prensiplerine bağlı olmakla birlikte adlî tıptan çok psikiyatrinin bir kolu olarak geliştiği görülmektedir.[5]

İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nde adlî psikiyatrinin ortaya çıkışı onsekizinci yüzyıl sonlarından başlayıp ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden hukuk ve tıp alanını içeren reformlara ve arayışlara dayanmaktadır. Bu açıdan genel olarak adlî psikiyatrinin dünyadaki gelişimi ile Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bununla birlikte farklılıklar daha çok uygulama tarihlerinde, uygulama özelliklerinde, kurumların oluşumunda ve yasal metinlerde kendini göstermektedir. Adlî psikiyatrinin oluşumu hukuk ve tıp alanındaki çift yönlü gelişmelerin etkisi altında şekillenmiştir. Daha özel olarak ise hukuk alanında ceza hukukunun, tıp alanında ise adlî tıp ve psikiyatri disiplinlerinin içerisinde şekillenmiştir. Örneğin İngiltere'de (Fransa ve Almanya örneklerinden farklı olarak), 1820 yılından sonra doktorlar ve avukatların tıbbi kanıt sunmaları özel bir uzmanlık alanı ve bazı özel prosedürlerin ortaya çıkmasına doğru ilerlemiştir ve "1836/1837 Tıbbi Tanıklar Yasası" ile birlikte bu uzmanlık alanı yasal olarak da kabul edilmiştir.[6] Suç işleyen akıl hastaları ya da "mücrim mecnunlar"ın tımarhanelerde ayrı bir bölüme konulması ve diğerlerinden ayrıştırılması süreci de yine ondokuzuncu yüzyıl başlarında oluşmaya başlamıştır. Avrupa ülkelerinde suç işleyen ya da fiilin işlendiği esnada bir akıl hastalığı olduğu düşünülen kişilere özel olarak ayrılan, bugünkü deyimle adlî psikiyatri üniteleri/hastaneleri/kurumları ise ancak yüzyıl sonuna doğru açılmıştır. Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyıl boyunca bu türden suç işleyen akıl hastalarının çok büyük çoğunluğu sıradan tımarhanelerde ve hapishanelerde kalmaya devam etmiştir.[7]

Roger Smith, "deliliğin mahkeme tarihi" olarak adlandırdığı süreci, "hukuk ile tıp arasındaki mücadele"nin bir hikâyesi olarak yorumlamaktadır. Tıbbî (medico) ile hukukî (legal) alan arasında ya da bunların kesiştiği yerde konumlanan adlî tıp (medico-legal) kavgasının kaçınılmaz olduğunu belirten Smith, hukuk ile tıbbın psikolojik olguları tanımlama konusunda birbirleriyle rekabet halinde

---

[3] Nejat Akgün, *Adlî Psikiyatri* (Ankara: y.y., 1987), 3.

[4] Kriton Dinçmen, *Adlî Psikiyatri* (İstanbul: Birlik Yayınları, 1984), 7.

[5] Adlî psikiyatri ve uğraş alanının güncel ve geniş bir tanımı şu şekildedir: "Adlî psikiyatri, psikiyatrinin hukuk konularında geliştirdiği kavram, bilgi ve deneyimlerin oluşturduğu alan ile hukukun psikiyatrik konularda tanımladığı kavramlar ve gereksindiği hizmetlerin oluşturduğu alanın kesiştiği tüm konuları inceleyen ve uygulayan psikiyatrinin üst uzmanlık alanıdır." Hüseyin Soysal, *Adlî Psikiyatri* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2012),19.

[6] Roger Smith, "Expertise, Procedure and the Possibility of A Comparative History of Forensic Psychiatry in the Nineteenth Century", *Psychological Medicine* 19, no. 2 (1989): 293.

[7] Roger Smith, "History of Forensic Psychiatry", 293.

olduklarını vurgular.[8] Bu iki meslek grubu farklı dili konuşmakta, farklı açıklamalarda bulunmakta, kavramsallaştırmaları ve sonuçları da farklı olmaktadır. Farklılığın özünde yatan ise "bilginin idealist dili" ile "nedenselliğin mekanik dili"dir.[9] Psikiyatrinin modern tıbbın bir uzmanlık alanı olarak kurumsallaşmaya ve psikiyatristlerin hukuk alanında boy göstermeye başlamasıyla birlikte durum daha da karmaşık bir rekabet halini almıştır. Psikiyatristler, hâkim ve savcılar tarafından anlaşılması mümkün olmayan ya da onlar tarafından görülemeyecek bazı akıl hastalığı çeşitlerinden bahsetmeye başladıkça, hâkimler bu tür açıklamaları hukukun temel ilkelerinin inkârı ya da yargının bir ihlali olarak görmeye başlayarak direnç göstermiştir.[10]

Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin hukuk çevrelerinde kabulü Avrupa ülkelerinden farklı seyretmiştir. Her ne kadar hâkimler, savcılar, hekimler, adlî tıp uzmanları ve psikiyatristler arasında görünür ya da görünmez bazı uzlaşmazlıklar, görüş farklılıkları görülmüş olsa bile, en azından ondokuzuncu yüzyıl boyunca gerek ihtisaslaşmış kadroların azlığı gerekse acil ihtiyaçlara cevap vermenin getirdiği veya dayattığı zorunlu işbirliği bu rekabeti ancak yirminci yüzyıla ertelemiş görünmektedir.[11] Norveç'te 1819 ve 1893 yılına ait iki adlî psikiyatri vakasını inceleyen Skavelag, benzer bir sonuca ulaşmıştır: öncelikle birinci vakada hekim kadar etkili olan rahip, yüzyıl sonunda ortadan kaybolmuştur, ikinci vakanın yaşandığı dönemde ise tıp artık monolitik bir yapı olmaktan çıkmış ve

---

[8] Roger Smith, *Trial By Medicine: Insanity and Responsibility in Victorian Trials* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981), 72.

[9] Smith, *Trial By Medicine*, 124, 141.

[10] Harry Oosterhuis, Arlie Loughnan, "Madness and Crime: Historical Perspectives on Forensic Psychiatry", *International Journal of Law and Psychiatry* 37, no. 1 (2014): 6.

[11] Adlî tıp uzmanları ile psikiyatristler arasındaki tartışma ve karşıt görüşlerin daha çok İkinci Meşrutiyet'i takip eden yıllarda ortaya çıktığı görülmektedir. Fatih Artvinli, Şeref Etker "Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: Iki Taslak ve Süregelen Tartışma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14, no. 2 (2013): 26-27. Bu dönemin en ünlü ruh hekimi Mazhar Osman [Uzman] ruh sağlığı ile ilgili muayene ve değerlendirmelerin yalnızca psikiyatristler tarafından yapılabileceğini belirterek adlî tıp müessesesi, adlî tıp uzmanları ve hekimleri bu alandaki bilgisizlik ve yetersizliği nedeniyle eleştirmektedir: "Adlî Tıb Müessesesi bize Meşrutiyetin mevsimsiz bir hediyesidir. Meşrutiyetin başlangıcında Paris'te birkaç sene çalışan Türk gençlerinin inkılab hükümetine, biz de bunu yapmalıyız diye, beceriksizce ve iyice bilmeyerek açtırdığı bir müessesedir (...) Hepsinden ziyade göze batan Mecanin Müşahedehanesi idi. Burası her hususta yaya idi... Toptaşı tımarhanesine gönderilmezden evvel hastalar günlerce, aylarca burada barınır, haftada gelişi güzel bir hekim müesseseye uğrar, çok defa başgardiyanın reyi ile, mühim bir şey yokmuş diye, hastaların yüzünü bir görmeden vizitesini ikmal etmiş olurdu. Burada müşahedesi biten hasta Tıbb-ı Adlî Meclisi'ne gönderilir, onu müşahede eden hekimin mütalaasına bile lüzum görülmeden Meclis'ce raporu tanzim edilirdi." Mazhar Osman Uzman, "Bizde Adlî Tıb", *Istanbul Seririyatı* 29, no. 4 (Nisan 1947): 29. Mazhar Osman, meslektaşı Rüştü Recep Duyar ile tartışmalı bir vaka üzerinden giriştiği polemikte, adlî tıbbın ya tamamen kapatılması ya da diğer ülkelerde olduğu gibi uzman hastanelere ve üniversitelere bırakılması veya esaslı bir biçimde ıslah edilmesi gerektiğini savunur. Mazhar Osman Uzman, "Bizde Adlî Tıb-5", *Istanbul Seririyatı* 29, no. 8 (Ağustos 1947): 77-84.

kendi iç dinamikleri ve bölünmeleriyle otorite için yarışan heterojen bir alan haline dönüşmüştür. 1819'daki rahip ve hekim arasındaki ortak çalışma, 1893 yılında yerini hekim ve psikiyatrist arasındaki rekabete bırakmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl sonu psikiyatristleri için insanın yeni tanımında "ahlaki" ya da "fiziksel" olanın yerini "psişik" olan almıştır.[12]

Adlî psikiyatrinin tarihi genellikle "tıbbın mahkemeye girişi" veya "hukukun tıbbileşmesi" şeklinde anlaşılmıştır.[13] Oysa psikiyatri, adlî psikiyatri söz konusu olduğu durumlarda, tıbbın bir branşı olmaktan daha fazlasıdır. Onsekizinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla dönüşüm incelendiğinde, din adamı ve hekim ikilisinin yerine geçen psikiyatrist hukuk ile ilişki ve iş birliği halindedir. Fakat bu yeni bağlamda, psikiyatrist tıbbı temsil etmez, aksine kendisini tıbba karşı konumlandırır. Bu itiraz, psikiyatristin aynı zamanda bir hekim olduğu gerçeğini de bir ölçüde gizlemektedir.[14]

İtalya örneğinde adlî psikiyatri, tıp ve hukuk alanında yapılan çeşitli düzenlemeler sonucunda kurumsallaşmış ve bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti örneğine benzer bir şekilde 1810 Fransız Ceza Kanunu'nun bir çeşit uyarlamasıyla başlayan süreçte mahkemeler giderek daha fazla olmak üzere, psikiyatristlere danışmaya ve özellikle suçlunun akıl sağlığı ile ilgili konularda psikiyatristlerin avukatlarla birlikte mahkeme süreçlerine dahil olmaya başladıkları görülmektedir.[15] Fakat ondokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde, İtalya'da Osmanlı Devleti ile karşılaştırılamayacak kadar geniş bir psikiyatrist kadrosu görev yapmaktadır. Yüzyıl sonunda basının ve kamuoyunun mahkeme salonlarına ve davalara yönelik ilgisinin artmasıyla birlikte İtalyan psikiyatristler de bu kamu ilgisini kendi lehlerine kullanmaya başlamış ve davaları psikiyatrideki gelişmeler ile bunun yasal sorumlulukla olan ilişkisini anlatmak için birer fırsat olarak değerlendirmiştir.[16] Benzer bir şekilde Jan Goldstein, Fransız psikiyatristlerin devlet ve kamu nezdinde profesyonelliklerini öne çıkarmak ve görünür kılmak için mahkemelerde psikiyatrik teşhisleri kullandıklarını ve bunu kısmen stratejik bir amaçla yaptıklarını belirtmektedir.[17] Elbette her ülkede süreç farklı şekillerde işlemiştir, örneğin yirminci yüzyılda Kanada'da psikiyatristler, hukukçular, cezaevi yöneticileri ve hükümet görevlileri arasında kişinin suçlu mu yoksa akıl hastası mı olduğu, hapishanede mi cezasını çekmesi yoksa akıl hastanesinde

---

12 Svein Atle Skalevag, "The Matter of Forensic Psychiatry: A Historical Enquiry", *Medical History* 50, no. 1 (2006): 66.

13 Skalevag, *a.g.e.,* 66.

14 Skalevag, *a.g.e.,* 67.

15 Mary Gibson, "Forensic Psychiatry and the Birth of the Criminal Insane Asylum in Modern Italy", *International Journal of Law and Psychiatry* 37, no. 1 (2014): 117–126.

16 Gibson, *a.g.e.,* 119.

17 Jan Goldstein, *Console and Classify: The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century* (Chicago: The University of Chicago Press, 2001), 184-189. En sık kullanılan teşhis ise dönemin en önemli akıl hastalığı olarak kabul edilen, *monomania*'dır. Aşırı ve takıntılı biçimde, bir düşünce etrafında oluşan ve sabit bir fikir ile seyreden, gerçeği değerlendirme yetisinin bozulduğu bir akıl hastalığıdır. Fransa'da adlî psikiyatrinin doğuşu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Goldstein, *a.g.e.,*162-169.

mi tedavi edilmesi gerektiği, kamu güvenliğinin mi yoksa akıl hastasının topluma yeniden dahil edilmesinin mi önemli olduğu şeklindeki görüş ayrılıkları ve tartışmalar devam etmiştir.[18]

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Almanya, İtalya ve Fransa gibi Avrupa ülke örneklerinden diğer bir farklılığı, tıp fakültesinin daha geç bir dönemde açılması ve tıp eğitiminin ise ülke çapında ihtiyaca cevap verecek yeterli sayıda hekimi henüz mezun etmemiş olmasıdır. Hepsinden daha önemlisi ise Osmanlı Devleti'nde henüz psikiyatri eğitiminin başlamamış olmasıdır. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa ülkelerinin çoğunda psikiyatri yalnızca tıp eğitiminde değil aynı zamanda ihtisas alanı olarak da tıp içerisinde ayrı bir dal olma yolunda ilerlemiştir. Osmanlı Devleti'nde modern tıp okulu 1827 yılında açılmış, psikiyatri dersleri 1896 yılında verilmeye başlanmış, psikiyatri alanında uzmanların yetiştirilmesi ise ancak yirminci yüzyıl başında gerçekleşebilmiştir.[19] Türkiye'de adlî psikiyatrinin tam anlamıyla kurumsallaşması ve adlî psikiyatri ihtisasının başlaması yirminci yüzyıl ortalarına uzansa da psikiyatri ile adlî tıp arasında konumlanan ya da ruh sağlığı ile hukuk arasında bir ara yüz şeklinde ortaya çıkan adlî psikiyatrinin ilk uygulama örnekleri ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında görülmektedir.

Adlî psikiyatri tarihi şüphesiz kurumsallaşma tarihi, sosyal tarih, tıp tarihi, uzmanlaşma tarihi vb. gibi pek çok açıdan farklı şekillerde ele alınarak yazılabilir. Belki de tüm bu alanların kesiştiği noktadan da bir adlî psikiyatri tarih yazımı mümkün olabilir.[20] Bu makalede, henüz hakkında ciddi bir yazının kaleme alınmadığı, Osmanlı Devleti'ndeki adlî psikiyatrinin oluşumu, alanın öncüsü olan Dr. Luigi Mongeri'nin konuya ilişkin yayınları, raporları, yaşanan sorunlara yönelik tespitleri ve önerileri üzerinden incelenmekte ve Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin tarihini aydınlatmaya yönelik temel bilgiler sunulmaktadır. Makalenin sonunda ise Çanakkaleli Ali Osman'ın aklî vaziyetine ilişkin Mongeri'nin kaleme alıp yayımladığı Fransızca bir raporun Türkçe tam çevirisine yer verilmiştir. Bu ayrıntılı rapor ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin işleyişine ışık tutması ve örnek bir vaka olması açısından önem taşımaktadır.

## II. Osmanlı Devleti'nde Adlî Tıp ve Adlî Psikiyatri

Osmanlı Devleti'nde adlî tıp ve adlî psikiyatrinin ortaya çıkışı ve gelişimini anlayabilmek için öncelikle hukuk ve tıp alanındaki kurumsallaşma ve reformları ele almak gerekir çünkü bu iki uzmanlık hem doğrudan bu alanların kapsamında ve kesişim kümesinde yer almaktadır hem de yukarıda kısaca bahsettiğimiz diğer ülke örneklerinde olduğu gibi hukuk ve tıp alanındaki modernleşme sürecinin

---

[18] Oosterhuis- Loughnan, , "Madness and Crime", 6.

[19] Fatih Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 164.

[20] Eric J. Engstrom, "History of Forensic Psychiatry", *Current Opinion in Psychiatry* 22, no. 6 (2009): 579.

getirdiği ya da zorladığı ihtiyaçlar sonucu ortaya çıktığı görülmektedir. Tanzimat Fermanı ile birlikte hızlanan merkezi bürokrasiyi modernleştirerek "tanzim" etme girişimlerinin somut olarak uygulamaya geçirildiği önemli alanlardan biri adalet diğeri ise sağlıktır. Osmanlı modernleşmesinin önemli veçhelerinden birini teşkil eden adlî tıp, Tanzimat reformlarının vitrinini oluşturan iki alanda, tıp ve hukuk sistemindeki dönüşümlerin etkisiyle kurumsallaşan yeni bir uzmanlık alanıdır.[21]

Ondokuzuncu yüzyıl başından itibaren askeri alanda, merkezi ve düzenli bir ordu için girişilen reformlar, kuşkusuz düzenli bir orduyu ayakta tutacak sağlık alt yapısını kurmayı da gerektiriyordu. Bu amaç için öncelikle modern tıp eğitimi ile mezun olup görev yapacak hekimlere ihtiyaç vardı. 1805 yılında Kuruçeşme Rum Tıbbiyesi[22] ve 1806 yılında Tersane'de bir tıp mektebi[23] açıldıysa da çok kısa ömürlü oldu ve nihayet arzu edilen okul, 14 Mart 1827'de Tıbhane-i Âmire adıyla açıldı.[24] 1832 yılında Cerrahhane-i Mamûre kurularak[25] bu iki okul birleştirildi ve 1838 yılında Galatasaray'a nakledilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını aldı.[26] Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye ilaveten, sivil sağlık hizmetlerine yönelik olarak 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılarak, buradan mezun olan hekimler 1870'li yılların oralarından itibaren Osmanlı vilayetlerinde memleket tabibi olarak belediye meclislerinde ve görevlendirildikleri beldelerde, sağlık işlerinden sorumlu olarak çalışmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda adlî tıp uygulamalarının başlaması ve gelişebilmesi için Tanzimat Dönemi'ni beklemek gerekmiştir. Bu bekleyişin bir nedeni, yukarıda kısaca bahsedilen modern tıp eğitiminin henüz ihtiyaca cevap verecek düzeyde gelişmemiş olması, diğeri ise adalet sisteminde hâkimlerin delilleri serbestçe değerlendirebileceği Nizamiye Mahkemeleri'nin henüz kurulmamış olmasıdır.[27] Adlî tıp uygulamalarının başlangıcı ya da ilk uygulamalar daha eski tarihlere götürülebilirse de modern anlamda adlî tıbbın ortaya çıkışının Tanzimat Dönemi'nde ve özellikle Galatasaray Tıbbiyesi döneminde belirgin bir hal aldığı söylenebilir. Bu dönemde Dr. Bernard'ın girişimleriyle 1841 yılında

---

[21] Ebru Aykut, "Osmanlı Mahkemelerinde Şüpheli Zehirlenme Vakaları, Adlî Tıp Pratikleri ve Tıbbi Deliller", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* no.17 (2014): 12.

[22] Nil Sarı, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 22 (1983): 162-163; Osman Şevki Uludağ, "Tarihimizde İki Tıbhâne Vardır", *Tıp Dünyası*, no. 8 (15 Ağustos 1935): 2987-2989.

[23] Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 41, no. 4 (1978): 732-747.

[24] Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi* (İstanbul: Ajansfa, 2010), 257.

[25] Süheyl Ünver, *Tıb Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), 176; Yıldırım, *a.g.e.*, 258.

[26] Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi: Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 24. Ayten Altıntaş, "Dr. Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye'nin Kuruculuğu Meselesi", *Tarih ve Toplum*, no. 143 (1995): 36-45.

[27] Sedat Bingöl, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mahkemeleri'nde Adlî Tıp Uygulamaları", *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül 2006*, cilt: IV, 2. Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 1353.

Tıbbiye'de başlanan kadavra teşrihi (disseksiyon)[28] uygulaması, 1844 yılında kimya laboratuvarının kurulması ve 1846 yılında Adlî Tıp derslerinin okutulmaya başlanması[29] bu alandaki önemli ve yeni adımlardır.

Mekteb-i Tıbbiye bu dönemde sadece ders ve uygulama düzeyinde değil, mahkemelerden gönderilen adlî vakaları incelemek üzere de yeni oluşumların merkezinde yer almıştır. Mekteb-i Tıbbiye Nezareti adlî tıp uygulamaları alanında giderek genişleyen bir nüfuza kavuşmuştur. Burada kritik olan bir nokta ise şudur: mahkemelerden yalnızca adlî tıp alanına giren cinayet, yaralama, tecavüz, zehirlenme vb. gibi doğrudan adlî tıbbın alanına giren vakaların yanı sıra adlî tıbbın sınırları içerisinde olmakla birlikte ilave bir uzmanlık alanına ihtiyaç duyulan adlî psikiyatrik vakaların da gönderilmesidir. Örneğin, 1855 tarihli bir belgede, İzmir'de oturan Kahveci Ahmed isimli kişinin sarf ettiği sözlerin "cinnet eseri olup olmadığı"nın bildirilmesi Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nden talep edilmiştir.[30] Bir diğer örnekte, 1859 yılında Hafız Abdülkerim isimli şahsın bir kişiyi öldürmesi nedeniyle tutuklandığı, muayenesi yapılmak üzere Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderildiği ve cinnetinin sabit olduğuna karar verilmesi üzerine ise bîmarhâneye konulduğu görülmektedir.[31]

Sedat Bingöl'ün araştırmaları, adlî tıbba dair uygulamaların taşrada duruma göre o yerin tabipleri, ebeleri, eczacıları ve cerrahları gibi sağlık alanında çalışanlar üzerinden yürütülmeye çalışıldığını fakat İstanbul'da çok daha yerleşik kurumlar (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Meclis-i Tıbbiye[32] iş birliği) aracılığıyla gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.[33] Taşradaki uygulamalar da gerektiğinde kontrol amaçlı olarak Meclis-i Vâlâ tarafından bazen Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilmekte ve buradan gelecek karara göre hareket edilmektedir.[34] 1869 yılında Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye'ye bağlı olarak kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye isimli komisyonun görevlerinden biri de adlî tıp

---

[28] Esin Kâhya, "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı?", *Belleten*, no. 172 (1979): 754.

[29] Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin 1845-1846 öğretim yılı faaliyet raporunda, okulda Adlî Tıp Kürsüsü'nün açılmasına karar verildiği ve derslere ertesi yıl başlanacağı belirtilmektedir. Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi,* 236. Bazı yazarlar tarafından, Mekteb-i Tıbbiye'de "Tıbb-ı Kanunî" adı altında adlî tıp derslerinin 1839'da başladığı ve bu dersleri ilk defa Dr. Bernard'ın verdiği iddia edilmiştir fakat bu görüşü destekleyen bir belge sunulmamıştır. Örnek için bkz. Bedi Şehsuvaroğlu, Cahit Özen, *Dünyada ve Yurdumuzda Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi* (/İstanbul: Sermet Matbaası, 1974), 9, 12; Şemsi Gök-Cahit Özen, *Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması* (İstanbul: Adlî Tıp Kurumu, 1982), 1.

[30] BOA. AMKT. NZD. 136/19'dan aktaran Bingöl, "Adlî Tıp Uygulamaları": 1355.

[31] BOA. A. MKT.UM. 385/48, 22.05.1276 [17 Aralık 1859].

[32] Meclis-i Tıbbiye, sağlıkla ilgili hususları tartışıp incelemek ve karar vermek üzere 1840 yılında Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de kurulmuştur. 1857 yılından sonra yeniden organize edilen ve görevleri üç ayrı şubeye paylaştırılan Meclis-i Tıbbiye'nin üçüncü şubesinin görev alanlarından biri de adlî tıptır. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 32-33.

[33] Bingöl, "Adlî Tıp Uygulamaları": 1356.

[34] Bingöl, *a.g.e.,* 1356.

işleriyle ilgilidir.[35] Sivil tıp mektebinin açılmasının ve mezun vermeye başlamasının ardından belediye tabipleri adlî olaylarda da görev yapmaya başlamış, merkezde ise Cemiyet-i Tıbbiye adlî tıp konusunda en yüksek danışma ve kontrol merkezi olarak görev almıştır.[36] Aynı yıllarda Nizamiye Mahkemelerinin kurulması önemli bir gelişmedir.[37] Osmanlı Devleti'nde adlî tıp uygulamaları, ondokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren giderek daha fazla yaygınlaşmış ve mahkemelerde hükümlerin tesisi bakımından önemli rol oynayan bir unsur olmaya başlamıştır.[38] Özellikle ceza hukuku kapsamındaki olayların aydınlatılmasında, olaylarla ilgili şahitlere, işlenen cürümlerin yaralama veya öldürme vb. ile sonuçlanmaları halinde, adlî tababete başvurularak aydınlatılmasına çalışılmıştır.[39] Özetle hukuk alanındaki merkez ve taşrada yeni örgütlenme ve kurumların ortaya çıkışı hiç kuşkusuz adlî tıp alanına da olumlu anlamda yansımış, mahkemeler adlî tıbbı ilgilendiren durumlarda daha hassasiyetle davranmaya ve bu arada gerektiğinde vilayetlerde ve merkezde tabipler ile eskisine oranla daha sık çalışmaya, yazışmaya ve danışmaya başlamıştır.

Adlî tıp alanındaki gelişmeler kısaca özetlediğimiz şekilde yol alırken, özel olarak akıl hastalıklarıyla ilgili adlî tıp meselelerinde bu süreç daha yavaş işlemiştir. Bunun başlıca nedeni, Osmanlı Devleti'nin tüm vilayetlerinde henüz yeterince tabip bulunmaması; var olan tabiplerin ise adlî tıp alanında bile zorlanırken daha fazla tecrübe ve bilgi gerektiren adlî psikiyatri konusunda neredeyse hiçbir bilgi birikimine sahip olmamasıdır. Vilayetlerde, herhangi bir suç işlememiş, herhangi bir adlî konuyla ilişkisi olmaksızın yani adlî psikiyatrinin konusu olmayan sıradan akıl hastalarının bakım ve muhafazasının nasıl yapılacağı bile dönem itibariyle tabiplerin ve yerel yöneticilerin idare etmekte zorlandıkları bir süreçtir.[40] 1876 yılında yayınlanan Bimarhaneler Nizamnamesi'ne kadar, akıl hastalarının sevk, bimarhaneye giriş çıkış ve diğer bürokratik süreçleri hakkında yol

---

35 Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin esas görevi halk sağlığı ile ilgili meseleleri belirleyip müzakere etmekti; aynı zamanda "hükümetin talebi üzerine adlî tıp muayenelerini teftiş eder, gereken talimatı düzenler, Tıbb-ı Kanunî Cemiyeti (Adlî Tıp Kurumu) şeklini alarak durumu teftiş edip tüm analizlerle yapılan keşifleri kontrol ederdi." Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 33.

36 Bingöl, *a.g.e.,* 1358.

37 Nizamiye Mahkemelerinin kuruluşu ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca yargı alanında yapılan reform ve dönüşümler için bkz. Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlıda Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2004); Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008); Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

38 Sedat Bingöl, "Tanzimat İlkeleri Işığında Osmanlıda Adlî Tababete Dair Notlar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 26, no. 42 (2007): 37-65.

39 Sedat Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Adlî Olaylarda Kriminalistik Tekniklerin Uygulanması ve Kriminalistik Biliminin Doğuşu", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 20-24 Eylül 2010,* cilt: IV, 3. Kısım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015):1157.

40 Fatih Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)* (İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 201-209.

gösteren bir yasal metin bulunmuyordu.[41] Nizamname ile birlikte özellikle adlî psikiyatri vakalarının Toptaşı Bimarhanesi'ne daha fazla gönderilmeye başlandığı görülmektedir.[42]

Adlî tıp ile adlî psikiyatri uygulamaları arasında temel farklılıktan birisi, olayla ilgili kişi ya da kişilerin adlî tıp olaylarında nadiren hekim karşısına çıkması, kişinin akıl sağlığı ve mesuliyetiyle ilgili karar verilirken ise ilgili kişinin mutlaka hekim tarafından muayenesi ve müşahedesinin gerekiyor olmasıdır. Ayaktan muayenede kolay anlaşılamayacak vakalar ya da karar vermekte güçlük çekilen vakalarda ise mutlaka o kişinin bir kurumda kalması ve daha uzun süreli gözlemlenmesi gerekmektedir. Mütehassısların görev yaptığı böylesi kurumlar ise dönem itibariyle yalnızca İstanbul'da bulunuyordu.

Adlî psikiyatrinin ortaya çıkışı ve ayrı bir uzmanlık alanı olarak gelişiminin temelinde esas olarak ceza hukukunun ya da mahkemelerin somut bir ihtiyacı yatmaktadır: Suç esnasında kişinin akıl sağlığı ya da ruhsal durumunun cezayı gerektirir nitelikte olup olmadığının tayini. Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi ceza hukuku alanında da bir dizi düzenleme yapılmıştır fakat ilk ceza kanunları olan 1840 tarihli Ceza Kanunnâmesi ve 1851 tarihli Kanûn-i Cedid'de bu konuya ilişkin özel bir hüküm bulunmamaktadır. [43] 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan iktibas edilen ve 9 Ağustos 1858'de yürürlüğe giren Ceza Kanunname-i Humayunu'nda ilk defa olmak üzere akıl hastalıkları ve deliliğin tanımı ceza hukukuna girmiştir. Bir kişinin suç işlediği sırada akıl hastası olduğu ve suçu da akıl hastalığı etkisiyle işlediği sabit olursa suçlu hastalara ceza verilemeyeceği ve bu gibilerin cezai sorumlulukları olmadığı kabul edilmiştir. Ceza Kanunu'nun 41. Maddesi'nde "mücrimin bir cürmü hin-i irtikâbında [suçlunun suçu işlediği sırada]cinnet halde bulunduğu sabit olur ise mücâzât-ı kanuniyeden [kanuni cezadan] muaf tutulur" denilmekteydi.[44] Suçlu akıl hastalarına daha sonra ne gibi bir işlem uygulanacağı kanunda açıklanmamış olmakla beraber, bu gibi hastaların akıl hastanelerinde muhafaza ve tedavileri cihetine gidilmesi bir teamül haline geldi.[45] Daha önce bu türden adlî vakalar Süleymaniye Bimarhanesi'ne gönderiliyordu fakat 1873 yılı sonunda Toptaşı Bimarhanesi'nin açılmasının ardından, özellikle 1876 yılında Bimarhaneler Nizamnamesi'nin yayımlanmasından hemen sonra, öncesine oranla çok sayıda kişi, suçun bir hastalık tesiriyle işlenmiş olup olmadığının tayini veya akıl hastalığı şüphesi nedeniyle Toptaşı Bimarhanesi'ne gönderilmeye başlandı.[46] Hiç şüphesiz bu sürecin en önemli

---

41 Fatih Artvinli, Şeref Etker "Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: Iki Taslak ve Süregelen Tartışma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14, no. 2 (2013): 30.

42Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum*, 88.

43 Şehsuvaroğlu ve Özen, 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde, "şahısların dövülmesi, yaralama, ırz ve namusa saldırılar ve adam öldürme gibi suçlarda, suçun niteliğinin tayini ve takdirinde bilirkişi olarak hekimlere ihtiyaç olduğu" ve "hekimlerin adalete yardımcı olma görevleri"nin belirtildiğini iddia etmektedir. Şehsuvaroğlu-Özen, *Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi*, s. 10.

44 *Düstûr* I. Tertip, I, 545; Şehsuvaroğlu-Özen *a.g.e.,* 101.

45 Şehsuvaroğlu ve Özen, *a.g.e.,* 11.

46 Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum,* 88.

aktörü, Osmanlı Devleti'nin başkentinde bulunan ve birbirinin devamı olan Süleymaniye ve Toptaşı Bimarhaneleri'nin başhekimi, İtalyan asıllı hekim Dr. Luigi Mongeri'dir.[47]

## III. Adlî Psikiyatri Alanının Öncüsü Dr. Luigi Mongeri ve Raporları

Dr. Luigi Mongeri (1815-1882) [Mongeri ailesinden Gianni Lapenna ve Anita Elagöz'ün özel arşivi]

Luigi [Louis] Mongeri, 16 Kasım 1815'te Milano'da doğmuş ve Pavia Üniversitesi'nde tıp eğitimini tamamlamıştır. Dönemin en önemli tıp fakültelerinden biri olan bu kurumda, ünlü anatomist Bartolemeo Panizza'nın yanında sinir sistemi üzerinde çalışan Mongeri, aynı zamanda Milan'daki hastanede koleranın etyolojisi üzerine araştırma yapmıştır.[48] Fakülte döneminde tanıştığı isimlerden biri de ileride nöroloji ve adlî psikiyatri alanında adından söz ettirecek olan Verga'dır.[49] Mongeri, tıp fakültesinden mezun olduğu yıllarda üniversitenin bulunduğu Lombardia bölgesi, Avusturya'nın egemenliğindeydi ve İtalyan birliğinden yana olan gruplar üzerinde baskı söz konusuydu. Üniversitede de yaşanan bu baskı karşısında kendisini siyasi açıdan tehlikede hisseden Mongeri, kadro teklifini reddederek, ülkeyi terk etmiş ve 24 Mayıs 1839'da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a varır varmaz, Mısır'a karşı savaşmakta olan birliğe tabip olarak katılmış ve Nizip Savaşı'nın ardından İstanbul'a dönerek karantina teşkilatında göreve başlamıştır. İlk görev yeri Sinop Karantinası'nda yirmi ay çalıştıktan sonra Girit Karantinası'na tabip olarak atanmış ve 1849 yılına kadar burada tabip olarak çalışmıştır.[50]

---

47 Nimet Taşkıran, "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimi Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni* 11, no.1 (1973): 1-18.

48 Avram(ino) de Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri par le Dr. A. de Castro* (Discours prononcé à la Société Impériale de Médecine de Constantinople dans la séance du 29 Décembre 1882) (Constantinople: Imprimerie de Castro, 1882), 1-2.

49 Dr. Pardo'nun Mongeri'nin ölümü nedeniyle yaptığı konuşmadan: "Discours prononcé par le Dr. Pardo aux obsèques du Dr. Mongeri", *Gazette Médicale d'Orient,* no. 9 (Décembre 1882): 138. Andrea Verga (1811-1895) mezun olduğu Pavia Üniversitesi'nde Panizza'nın yanında psikoloji ve anatomi çalışmalarına başladı. Daha sonra akademik kariyerine akıl hastalıkları alanında devam etti. Senavra Akıl Hastanesi ve Milan Hastanesi'nde yöneticilik yaptı. Psikiyatri çalışmalarından daha çok nöroloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan Verga'nın öncü araştırmalarından biri de adlî psikiyatri ile ilgili çalışmasıdır.

50 BOA. ŞD. 858/50, 30 Mayıs 1299 [11 Haziran 1883]; Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri*, s. 3.

Mongeri, Girit adasında görev yaptığı dönemde kolera salgını ile yoğun olarak ilgilenmiş ve bu alandaki birikimini ve gözlemlerini daha sonra makaleler şeklinde yayınlamıştır.[51] Mongeri'nin uygulamak istediği karantina tedbirlerini sert bulan idari makamlar 1849 yılında kendisini bu görevden uzaklaştırmış[52] başka bir yere tayin edilmeyi reddeden Mongeri ise 1856 yılına kadar Giritli Mustafa Naili Paşa'nın hususi hizmetinde çalışmıştır.[53]

Mustafa Naili Paşa ile birlikte hareket ederek, 1850'de İstanbul'a gelen Mongeri, 1851 yılında, Sultan Abdülmecid'in kızkardeşi Adile Sultan'ın tedavisi için görevlendirilmiştir. Süleymaniye Bimarhanesi'ni de bu dönemde ziyaret eden Mongeri, burada duvarlara zincirlenen delilerin sefalet içerisinde, kötü muamele ve ilgisizliğe terk edildiğine şahit olmuştur.[54] Mongeri, yine bu yıllarda İstanbul'daki diğer bimarhaneleri de inceleme fırsatı bulmuş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı'na sunulmak üzere kaleme aldığı dilekçesinde, bimarhaneleri "ıslah etmek" amacıyla göreve atanmak istemiştir.[55] Mongeri'nin bu dilekçesi, Mekteb-i Tıbbiye Nezareti tarafından uygun bulunarak ve 1 Nisan 1856 tarihli irade ile Süleymaniye Darüşşifası'nı ıslah etmek ve Avrupa bimarhanelerindeki usulü tatbik etmek üzere, kuruma Tabib-i Evvel olarak atanmıştır.[56]

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en büyük akıl hastanesi olan Süleymaniye Bimarhanesi'nde 1856 yılından başlayarak bimarhanenin Toptaşı'na taşındığı 1873 yılına kadar başhekimliğini yapan Mongeri, bu dönemde bimarhanenin yönetimi ve hasta bakımına ilişkin önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Özellikle zincir uygulamasını kaldırdığı için, ünlü Fransız psikiyatrist (*aliéniste*)[57]

---

[51] Mongeri, koleraya ilişkin yazılarını önce *Gazette Médicale d'Orient*'te yayınlamış, 1865 kolera salgının ardından yazılarını bir araya getirerek ayrı bir kitap halinde yayınlamıştır. Mongeri, 102 sayfalık kitabını, Fuad Paşa'ya ithaf etmiştir. Louis Mongeri, *Études sur L'épidémie de Choléra qui a Régné a Contantinople en 186,* Imprimerie M. De Castro, Constantinople 1866.

[52] Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri*, s. 4; Taşkıran, a.g.m., s. 8. Gündelik hayatı ciddi olarak etkileyen karantina uygulaması başlangıçta çeşitli bölgelerde halk tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: "Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih*, sayı: 150 (Haziran 2006), s. 18-27.

[53] BOA. ŞD. 858/50, 30 Mayıs 1299 (11 Haziran 1883).

[54] Castro, *Biographie du Docteur Louis Mongeri*, 6.

[55] BOA. İ.DH. 341/22460. Mongeri'nin dilekçesinde tarih belirtilmemiştir.

[56] BOA. İ.DH. 341/22460, 23 B. 1272 (30 Mart 1856).

[57] Psikiyatri kavramı ilk defa 1808 yılında Alman hekim Johann Christian Reil tarafından kullanılmıştır. Mesleği icra eden hekimlerin psikiyatrist şeklinde adlandırılmaları ise ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarında başlamıştır. Yabancılaşma anlamında kullanılan "aliénation" kelimesinin diğer anlamı "delilik" tir (aliénation mentale); buradan türetilmiş olan "aliénist" ise "deli doktoru" ya da "delilik uzmanı"dır. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca psikiyatri alanında daha çok Fransız geleneği hâkim olduğu için "aliéniste/alienist" ünvanı, "psikiyatrist" yerine kullanılmaya devam etmiştir. Mongeri de dönemi itibariyle bir "aliénist" olup bu unvanı kullanmıştır. 1872 yılında yayımlanan Türkçe tıp sözlüğü *Lugat-ı Tıbb*'da "aliénation" karşılığı "cinnet", "aliéné" karşılığı "mecnun", "aliéniste" karşılığı ise "tabib-i cünun" kavramları verilmiştir. Şahap Erkoç, Fatih Artvinli, "Yabancılaşmak mı Delirmek mi? Psikiyatriden Ödünç Bir Kavram: Alienation", *Psikeart*, no. 17 (Eylül-Ekim 2011): 7-11.

Philippe Pinel'e[58] benzetilerek, *İstanbul'un Pinel'i* [Pinel de Constantinople][59] ya da *Türklerin Pinel'i* [Pinel de la Turquie] [60] olarak anılmıştır.[61] Mongeri, Süleymaniye Bimarhanesi'nde görev yaptığı dönemde, zincir uygulamasını kaldırmak, hastalara kötü muamele ve şiddeti yasaklamak, yiyecek, giyecek, altyapı ve hasta bakımını iyileştirmek gibi bazı reformların[62] yanı sıra ilk defa olmak üzere yorumlarıyla birlikte bimarhane istatistiklerini ve deliliğin etiyolojisini, seyrini incelediği vaka analizlerini yayımlamıştır.[63] Mongeri, bu yazılarında deliliğin tamamen modern tıbbın bir konusu, bimarhanelerin ise birer tedavi kurumu olması gerektiğini savunmuştur.

Görev yaptığı yıllarda, toplum ve bürokrasi düzeyinde delilik ve bimarhanenin algılanışını belli bir ölçüde değiştirmeyi başaran Mongeri'nin tıp tarihi açısından diğer önemi ise 1873 yılında Süleymaniye Bimarhanesi'ni Toptaşı'na nakletmesi ve 1876 yılında yürürlüğe giren Bimarhaneler Nizamnamesi'ni[64] kaleme almasıdır. Bu iki girişim, Mongeri'nin gerçekleştirmeyi istediği iki projesine denk düşmektedir: Modern bir akıl hastanesi kurmak ve akıl hastalıkları alanını tıbbî ve hukukî açıdan düzenleyecek kapsamlı bir yasa yayımlamak.

Luigi Mongeri'nin Osmanlı ve Türkiye psikiyatri tarihindeki önemi sadece bimarhanelerin ıslahı ile ilgili çabaları ve uygulamaya soktuğu çeşitli yeniliklerle sınırlı değildir; bunlardan daha önemlisi psikiyatrinin bir tıp ve bilim alanı olmasına yönelik ısrarlı çalışmaları ve bu amaçla yayımladığı yazılardır. Mongeri, Osmanlı Devleti'nde deliliğin tarihi, deliliğin Osmanlı ve Doğu toplumlarında nasıl karşılanıp ne şekilde yaklaşıldığı, ne tür tedaviler uygulanmaya çalışıldığı, deliliğin çeşitleri ve etyolojisine dair önemli tespitleri içeren yazılar kaleme almıştır.[65] Bu makalede, Mongeri'nin yalnızca ve doğrudan adlî psikiyatri alanına giren

---

[58] Philippe Pinel (1745-1826) modern psikiyatrinin kurucularından biri olup Fransız Devrimi'nin ardından 1793 yılında Bicetre Hastanesi'ndeki delilerin zincirlerini çözmekle ünlenmiştir. Pinel, hastaların fiziksel olarak kısıtlanması kaldırmasının yanı sıra *moral treatment* olarak adlandırılan, çeşitli ahlaki ve psikolojik tedavileri içeren akımının öncüsüdür. Edward Shorter, *A Historical Dictionary of Psychiatry* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 221.

[59] Avni Mahmud, *Muhtasar Emraz-ı Akliye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326 (1910), 28.

[60] Mazhar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye,* (İstanbul: Kader Basımevi, 3. Baskı, 1941), 78.

[61] Fatih Artvinli, "Pinel of İstanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry* 29, no. 4 (December 2018): 424-437.

[62] Şahap Erkoç, Fatih Artvinli, "Osmanlı Devleti'nde Modern Psikiyatrinin Öncüsü: Dr. Luigi Mongeri", *Hayat Sağlık,* no. 4 (2011) 60.

[63] Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum,* 56.

[64] 15 Mart 1876 tarihli "Bimarhanelere Dair Nizamname", kurum olarak bimarhanelerin ruhsat, idari işleyiş, idari sorumlulukları, taşradan merkezlere sevkle ilgili süreçleri, hastaların giriş, çıkış, kayıt ve tedavi süreçlerini ayrıntılandıran toplam 22 maddeden oluşmaktadır. Tam metni için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, c. 6 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995): 3373-3377.

[65] Osmanlı Devleti'nde modern psikiyatrinin doğuşu ekseninde Mongeri'nin yaşamı ve düşüncelerini inceleyen makale için bkz. Fatih Artvinli, "Pinel of İstanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry* 29, no. 4 (December 2018): 424-437.

raporlarından ve bu alana ilişkin tespit ve önerilerinden bahsedilecek, kaleme aldığı raporlardan birinin tam metnine yer verilecektir.

Mongeri, doğrudan adlî psikiyatri alanına giren çok sayıda rapor kaleme almış, bunların bir kısmını tam metin halinde, 1870'li yıllardan başlayarak dönemin en önemli yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient'te*[66] yayımlamıştır. Raporların tamamı bir bütün olarak incelendiğinde Mongeri'nin rapor yazma pratiğinde belirli ve sistemli bir bilimsel yöntemi izlediği görülmektedir. Raporlar, genellikle 5-6 sayfa uzunluğundadır; girişte adlî olayın kısa bir özeti ve ardından söz konusu kişi ile ilgili eldeki bilgiler sunulmaktadır. Doğrudan ve dolaylı muayene gözlemlerine yer verildikten sonra ayrıntılı bir tartışma ve değerlendirme yapılmakta ve raporun en sonunda ise kişi ile ilgili kanaatin bildirildiği bir sonuç kısmı yer almaktadır. Yukarıda belirtilen rapor özelliği dışında kalan, çok daha geniş bir şekilde tartışmanın yapıldığı uzun raporlar da vardır.[67]

Alexandre Toumarkine, bir adlî dava dosyasından yola çıkarak Osmanlı Devleti'nde bilirkişilik söylemi ve bilirkişi figürünün nasıl oluştuğunu incelediği makalesinde[68] Luigi Mongeri'nin dava dosyasında yer alan raporunu da tartışmaya açmıştır.[69] Kummerau Davası olarak bilinen ve 1880 yılının 18 Şubat günü gerçekleşen olayın özeti şöyledir: Feriköy'de sokak ortasında üç Bosnalı muhacir -Hersekli Osman, Hersekli Halil ve Yenipazarlı Mehmed- arasında yaşanan kavga esnasında, oradan atıyla geçmekte olan Kummerau adındaki Rus yarbay bacağından silahla vurularak ağır bir şekilde yaralanır ve kaldırıldığı Şişli La Paix Hastanesi'nde hayatını kaybeder. Üç muhacir, uzun bir kovalamacının ardından yakalanır, sorguya çekilir ve hapishaneye gönderilir. İlk olarak otopsi incelemesi yapılan vakada, daha sonra sanıklar ve tanıklar mahkeme tarafından dinlenir. Sanıklardan özellikle birisinin, "Deli Mehmed" adıyla geçen sanığın, akıl sağlığının yerinde olup olmadığının tespiti davanın seyri açısından kritik bir önem arz eder ve bir uzman tarafından muayene edilmesine karar verilerek, dönemin Toptaşı Bimarhanesi Başhekimi Mongeri'den bir inceleme yapması ve rapor

[66] *Gazette Médicale d'Orient,* Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'da bulunan Avrupalı hekimler tarafından 1856 yılında kurulan *Société Impériale de Médecine (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane)* tarafından yayımlanan Fransızca bir tıp dergisidir. 1857 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan dergi, Osmanlı döneminde Türkiye'de yayımlanmış en uzun ömürlü tıp dergisidir.

[67] Örneğin, Oskan Arsenian'ın akli durumuna ait rapor dört bölüm halinde tefrika edilmiştir: Luigi Mongeri, "Consultation Médico-légale: Sur L'état Du Sieur Oskan Arsénian" *Gazette Médicale d'Orient*, no. 5 (Août 1879) : 35-38; *Gazette Médicale d'Orient*, no. 6 (Septembre 1879) : 43-45; *Gazette Médicale D'Orient*, no. 7 (Octobre 1879) : 51-54; *Gazette Médicale d'Orient*, no. 8 (Novembre 1879) : 59-63. Mongeri daha sonra bu yazıları içeren 31 sayfalık daha geniş bir kitapçık yayımlamıştır: Louis Mongeri, *Consultation Médico-légale: Sur L'état Mental Du Sieur Oskan Arsénian* (Constantinople: Imprimerie M. De Castro, 1879).

[68] Alexandre Toumarkine, "Adlî Doktorlar, Ruh Doktorları ve Şeyhler: Kummerau Olayı (1880) ve Bilirkişilik Meselesi", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, der. Noémi Lévy- Alexandre Toumarkine (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 96-115.

[69] Mongeri'nin raporlarının da yer aldığı dosyanın tam adı: *Dossier judiciaire du Bomiaque Mehmed accuse du meurtre du lieutenant-colonel russe Kummereau* (Constantinople: Typographie et lithographie centrales, 1880).

yazması talep edilir. Mongeri, A. De Castro ve İbrahim Efendi ile birlikte Tıbbiye'den üç profesör de bu aşamada devreye girer. Doktorlar, bir yandan Mehmed'in delilik taklidi yaptığından şüphe duyar, diğer yandan ise hezeyanlı bir melankoli hastalığına yakalanmış olabileceğini düşünürler. Daha ayrıntılı bir inceleme için tüm evraklar doktorlara okunur ve ikinci bir rapor hazırlanır. Bu raporda ise, Türkçe-Boşnakça şeklinde bir tercüman vasıtasıyla yapılan sorgunun, teşhis koymayı zorlaştırdığı ve "bilimsel bir yolda ilerlemek adına tek yol"un ise bir süre daha inceleme yapmaya devam etmeleri gerektiği belirtilir ancak bu talep zaman kısıtlaması nedeniyle gerçekleşmeyince, doktorlar tam anlamıyla bir teşhis koyamadan dava kapanır.[70]

Toumarkine, Kummerau davasından yola çıkarak 1880 yılında Osmanlı Devleti'nde adlî bilirkişiliğe başvurmaya henüz yeni başlandığını belirtmektedir.[71] Oysa Tanzimat Dönemi'nden itibaren giderek artan sayıda adlî tıp raporları ve bilirkişilik uygulaması yapıldığı görülmektedir. Öte yandan Toumarkine'nin yerinde tespitiyle 1880 yılı itibariyle "Osmanlı Devleti'nde adlî tıp ve psikiyatri aynı şekilde konumlandırılmamıştır."[72] Bilirkişilik kavramında adlî tıbbın oynadığı rolün hukukî işlem ve metinlerle ortaya konulmasına rağmen psikiyatrinin henüz eğitimi verilmeyen, hakkında hiçbir çeviri kaynak bulunmayan bir alan olduğunun altını çizen Toumarkine, Kummerau davasından yola çıkarak şu tespitte bulunmaktadır: "Her ne kadar delilik, Tanzimat döneminde ve 1858'den beri pozitif hukukun alanına girse de, ruh doktoru henüz hukukun görev atfettiği bir aktör değildir."[73] Toumarkine bu iddiasını Mongeri'nin Kummerau vakasında önce adlî tıp doktoru sıfatıyla, sonrasında ise sadece bir ruh doktoru olarak yer almasına ve adlî tıp doktorunun söyleminin hiçbir itiraza maruz kalmamasına fakat "psikiyatrik söylemin ise diğer tanıkların delilik tanımları karşısında özgünlüğünü ve üstünlüğünü ortaya koymakta güçlük çekmesi"ne dayandırmaktadır.[74] Toumarkine'in iddiasının aksine Mongeri, uzun yıllar boyunca mahkemeler tarafından görevlendirilen, kendisine dosya gönderilen ve görüşleri doğrultusunda kararlar verilen bir ruh hekimidir. Kummerau davası uluslararası boyutu, cinayet tanıklarının bir kısmının gayrimüslim olması ve karmaşıklığı nedeniyle çok sayıda kişinin ve doktorun dahil olduğu bir süreç olarak istisnai örneklerden biridir. Mongeri ve diğer doktorların Mehmed'in gerçek anlamda hastalığını teşhis edebilmek için yeterince gözlem süresi istemesi ve mevcut şartlar altında kesin bir teşhis koyulamayacağını belirtmesi, Toumarkine tarafından, "bir yetersizlik veya başarısızlık itirafı" ya da "psikiyatrik söylemin başarısızlığından çok, söylemini ve mantığını kabul ettiremeyen bilirkişilerin başarısızlığı" şeklinde yorumlanmıştır[75] ki bu yorumun aksini gösteren ve bizzat Mongeri tarafından yazılıp "yeterli", "ikna edici" ve sonucu açısından "söylemi kabul

---

70 Toumarkine, "Kummerau Olayı", 97-105.
71 Toumarkine, *a.g.e.,* 108.
72 *A.g.e.,* 111.
73 *A.g.e.,* 111.
74 *A.g.e.,* 111.
75 *A.g.e.,* 112.

edilmiş" ve "başarılı" çok sayıda rapor bulunmaktadır.[76] Üstelik bu raporların yazımı 1880 yılından çok daha önce, 1860'ların sonundan itibaren özellikle 1870'li yıllar boyunca devam etmiştir.

Mongeri'nin klasik raporlarından bazılarını şöyle özetlemek mümkündür: *Cinayet Zanlısı Stamati Bakhari'nin Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu*'nda[77] tayfa Panayoti'yi öldürmekle itham edilen 33 yaşındaki Stamati, "işbu fiili bir akıl hastalığı anında işleyip işlemediği ya da cinayet sırasında bütün akli melekelerinin yerinde olup olmadığını anlamak için" 14 Ağustos 1872'de Süleymaniye Bimarhanesi'ne gönderilir.[78] Stamati'nin bimarhaneye ziyarete gelen annesi ve görev yaptığı geminin kaptanından olay hakkında bilgi alan, önceki evrakları inceleyen ve uzun müddet Stamati'nin bimarhanedeki hal ve davranışlarını gözlemleyip muayene eden Mongeri, cinayetin görsel ve işitsel halüsinasyonların yol açtığı bir akıl hastalığı anında işlendiğine hükmeder ve Stamati'nin bu fiilden dolayı mesul olmayacağı kararına varır.[79]

*Cinayet Zanlısı Tiryaki Mustafa'nın Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu*'nda[80] 30 yaşlarında olup Kartal'da ikamet eden, evli ve iki çocuk babası Tiryaki Mustafa Ali, "Gerçekten akıl hastası ya da bir başka asabi hastalıktan mustarip olup olmadığını ya da İsmail nam kişiyi öldürmekle itham edildiğinden hastaymış gibi yapıp yapmadığını anlamak için" ciddi bir müşahededen geçirilmek üzere 5 Temmuz'da (25 Haziran) Süleymaniye Bimarhanesi'ne gönderilir.[81] Zanlıyı bimarhanedeki altı aylık ikameti süresince birçok kez muayene eden Mongeri, Mustafa'nın işlediği fiilin bir akıl hastalığı sonucunda ortaya çıkmadığını, kendisinin "bimarhanede pek kaba ve bayağı bir şekilde akıl hastasıymış gibi yapmayı denediği"ni ve netice olarak Mustafa'nın suçlandığı cinayetten mesul tutulması gerektiği sonucuna varır.[82]

*Cinayet Zanlısı Kalkandere Silahtarı Bayram'ın Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu*'nda[83] Kalkandere doğumlu, 28 yaşındaki Bayram, Yemen'deki Osmanlı Ordusu'nda silahtarbaşılık yaparken tabur doktoru olan tabip binbaşı Dr. Georges Paul'ü öldürmekle suçlanmaktadır. Bayram, "gerçekten akıl hastası olup olmadığı ya da delilik taslayıp taslamadığını ortaya çıkarılabilmesi" amacıyla 25 Kasım 1873'te Toptaşı Bimarhanesi'ne gönderilmiştir. Mongeri uzun süren bir

---

76 Mongeri'nin adlî psikiyatri alanına giren ve *Gazette Médicale d'Orient*'te yayımlanan raporlarının tamamının Türkçe tam metin çevirileri tarafımdan yayına hazırlanmaktadır.
77 L. Mongeri, "Rapport Médico-légal : Sur L'état Mental De Stamati Bakhari Accusé De Meurtre ", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 3-4 (Juin-Juillet 1873) : 44-47.
78 Mongeri, *a.g.e.,* 44.
79 *A.g.e.,* 47.
80 L. Mongeri, "Rapport Médico-légal: Sur L'état Mental De Thériaki Moustapha Accusé De Meurtre (simulation)", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 8-9 (Novembre-Décembre 1873): 126-132.
81 Mongeri, *a.g.e.,* 126-127.
82 *A.g.e.,* 128-129.
83 L. Mongeri, "Rapport Médico-légal: Sur L'etat Mental De Bairam, Armurier Militaire de Kalkanderé Accusé D'Assassinat (Simulation) ", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 2 (Mai 1875) : 24-28.

müşahade süresi ve defalarca muayenenin ardından Bayram'ın bimarhanede deli taklidi yaptığını, oysa cinayeti işlerken gerçekten bir akıl hastası olmadığını, her ne kadar eğitimsiz ve zor iklim koşullarının tesirinden bahsedilse de cinayetten mesul olduğu sonucuna varmıştır. Mongeri'nin bu sonucu, Meclis-i Tıbbiye ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından kabul edilmiş ve Bayram tekrar Ceza Mahkemesi'ne gönderilmiştir.[84]

Mongeri'nin tek başına yayımladığı raporların yanı sıra uzun yıllar asistanlığını yapan ve ölümünün ardından Toptaşı Bimarhanesi başhekimliği görevini devralan Avramino de Castro[85] ile birlikte yayımladığı raporları da vardır. Bu raporlardan biri *Cinayet Sanığı İzzet Emin Hakkında Adlî Tıp Raporu*'dur.[86] 18 Kasım 1868 tarihli raporda, 40 yaşında ve bekâr olup eskiden lülecilik işinde çalışan İzzet'in Balıkçı Süleyman'ı öldürmesi nedeniyle ceza ehliyetinin olup olmadığı sorulmaktadır. Mongeri ve Castro uzun süren bir müşahede süreci ve muayenenin ardından İzzet'in suç işlediği tarihte alkol intoksikasyonun (zehirlenmesi) yol açtığı bir psikoza (gerçekleri değerlendirme yetisinin kaybolduğu akıl hastalığı haline) sahip olduğu ve dolayısıyla bu fiilden sorumlu tutulamayacağına karar vermiştir.[87]

*Cinayet Zanlısı Çanakkaleli Ali'nin Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu*'nda[88] kayınbiraderi Halil'i öldürmekle itham edilen Ali hakkında Mongeri'nin vardığı sonucu Meclis-i Tıbbiye kabul etmiş, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye de bu sonucu onaylamıştır.[89] Bu makalenin sonunda tam metni yer alan, *Cinayet Zanlısı Ali Osman'ın Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu*'nda[90] yine Mongeri'nin vardığı sonuç, Meclis-i Tıbbiye ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından kabul edilmiştir.[91]

Yukarıda bir kısmını özetlediğim raporlarda açıkça görüldüğü üzere Luigi Mongeri'nin vardığı sonuçlar idare ve mahkemeler tarafından kabul edilmiştir. Elbette kabul edilmeyen, tam aksi kararlar verilen raporlar da olmuştur; ya da Mongeri kabul edilen raporların birçoğunu, özellikle daha kolay ve kısa yazılan raporları yayımlamaya değer görmemiştir. Mongeri'nin biyografisini kaleme alan Dr. Castro, onun mahkemeler ve hukuk çevreleri nezdindeki itibarını ve yazdığı raporların niteliğini şu sözlerle açıklamaktadır:

---

[84] Mongeri, *a.g.e.,* 28.

[85] Dr. Castro'nun biyografi ve yayınları için bkz: Fatih Artvinli, "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir biyo-bibliyografi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13, no. 2 (2012): 85-97.

[86] L. Mongeri, A. Castro, "Rapport Médico-légal Sur L'etat Mental d'Izzet Emin Inculpe De Meurtre" *Gazette Médicale d'Orient*, no. 10 (Janvier 1870): 151-156.

[87] L. Mongeri, A. Castro, a.g.m., s. 156.

[88] L. Mongeri, "Considérations Sur L'état Mental D'Ali Des Dardanelles Accusé De Meurtre", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 10 (Janvier 1875): 154-156.

[89] Mongeri, *a.g.e.,* 156.

[90] L. Mongeri, "Rapport Médico-légal: Sur L'etat Mental D'Ali Osman Accusé D'Assassinat (Simulation de folie) ", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 11-12 (Février-Mars 1875): 179-181.

[91] Mongeri, *a.g.e.,* 181.

Yorulmak nedir bilmeyen bu emektar, önüne getirilen bütün meseleleri kimsenin tartışmaya cesaret edemeyeceği bir uzmanlıkla hallediyordu. Yazdığı adlî tıp raporları, ibret alınacak açıklık ve kesinlikte, tahlil örnekleridir. En değişik akıl rahatsızlıklarını birbiri ardı sıra ileri sürdüğü noktaları ziyadesiyle aydınlatarak ele alır; bütün milletlerin mahkemeleri her daim onun yargısının güvenilirliğine başvurur, vardığı neticeleri büyük bir istekle benimserdi. İstanbul'da, hatta bütün Türkiye'de Mongeri'ye danışılmayan tek bir delilik vakası olmaz; benzer vakaları tedaviyle yükümlü bütün doktorlar onun kanaatini kollarlardı. [92]

Mongeri'nin adlî psikiyatri alanına giren raporları, Fransızca olarak yayımlanmış olmakla birlikte tüm bu raporların birer Osmanlıca nüshası şüphesiz ilgili kurumlara sunulmuş ve oradan mahkemelere gönderilmiştir. Ne yazık ki Osmanlı Arşivi'nin araştırmacıya açık olan kataloglarında bu raporlar yer almamaktadır. Bununla birlikte, aynı içerikte olan tam metin halinde yalnızca bir Osmanlıca rapor tespit edebildim.[93] Mongeri, yardımcısı Castro ve Manuk Agasyan ile birlikte kaleme aldığı 1882 tarihli bu raporda, babası Haciki'yi katleden Kigork hakkında ayrıntılı muayene sonuçlarını sunmakta ve diğer raporlardakine benzer bir yöntem ile vakayı tartışmaktadır. Beş sayfalık rapor, Dersaadet Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumiliği'ne sunulmuştur. "*Vukuat*" başlığı altında, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerinden olan Kigork'un, babasını kurşunlayarak öldürdüğü olay özetlenmiş, polis sorgusundaki ilk ifadesine yer verilmiş, ardından "*Kigork'un Darüşşifa'ya İrsali*" başlığı altında bimarhaneye sevk süreci ve nedeni anlatılmıştır. "*Bizzât Yani Bilâ-Vasıta Olunan Mu'ayene*" başlıklı bölümde ise Kigork'un 26 Ağustos 1297 [7 Eylül 1881] günü yani olayın ertesi günü bimarhaneye giriş yaptığı belirtilerek doğrudan yapılan ilk muayenesindeki izlenimler aktarılmaktadır. *"Familyasının Yani Ev Halkının Hâli"* başlığı altında Kigork'un aile geçmişi ele alınmakta, akıl hastası olduğu tespit edilen diğer aile üyeleri hakkında bilgilere yer verilmektedir. Deliliğin aynı zamanda bir soy hastalığı (kalıtımsal olarak diğer kuşaklara aktarılan) olduğunun da belirtildiği bu bölümde, Kigork'un babaannesinin akıl hastası olup Yedikule Bimarhanesi'nde vefat ettiği, dedesinin seksen yaşında şuurunu kaybettiği, anne tarafından dedesinin ise "acaib bir tabiata sahip" ve "işrete mübtela bir şahıs" olup otuz yaşında vefat ettiği bilgisine yer verilmiştir. "*Kigork'un Tekrar Bizzat Muayenesi*" başlıklı bölümde bimarhanede kaldığı dönem içerisindeki gözlem ve muayeneler özetlenmiş, ardından gelen "*Mülahazat-ı Fenniye*" bölümünde ünlü ruh hekimlerinin (mecanine mahsus olan etıbba-i meşhure) görüşlerine yer verilerek bilimsel bir tartışma yapılmıştır.[94] Bu tartışma kısmında Mongeri'nin, ondokuzuncu yüzyılın adlî psikiyatri ve adlî tıp alanında otorite olan hekimlerine ve dönemin çağdaş metinlerine atıfta bulunduğu görülmektedir. "*Netice*" başlıklı son bölümde ise ceza ehliyeti açısından Kigork'un mesuliyetinin tamamen ortadan kalkmayıp azalmış olduğuna yönelik bir tespitte bulunulmuştur.[95]

[92] Castro, *Biographie du Docteur Louis* Mongeri, 8.
[93] BOA.Y.PRK.AZN 1/59, 6 B 1299 (24 Mayıs 1882).
[94] BOA.Y.PRK.AZN 1/59, 6 B 1299 (24 Mayıs 1882).
[95] BOA.Y.PRK.AZN 1/59, 6 B 1299 (24 Mayıs 1882).

Osmanlı Arşivi'nde yer alan 1882 tarihli bu raporun tam metnine, 1910 yılında yayımlanan ve ilk Türkçe psikiyatri kitaplarından biri olan *Muhtasar Emrâz-ı Akliye*[96] eserinde de yer verilmiştir.[97] İkinci Meşrutiyet'in ardından Toptaşı Bimarhanesi'ne başhekim olarak atanan Dr. Avni Mahmud[98] psikiyatri (akliye) alanında ihtisas yapacak kişilerin bir adlî raporu nasıl hazırlayacaklarını anlattığı bölümün sonunda, selefi Mongeri ve Castro tarafından kaleme alınan üç raporu örnek olarak sunmuştur. [99]

## IV. Mongeri'nin Adlî Psikiyatri Hakkındaki Tespitleri ve Önerileri

Mongeri kaleme aldığı raporlarında sıklıkla adlî psikiyatri alanının karmaşıklığını, ayrı bir ihtisas ve tecrübe gerektirdiğini, bu alanda tecrübeli olmayan hekimlerin, kısa, özensiz raporlarında çoğunlukla yanlış kanaatlere vardığını belirtmektedir. Uzun yıllar mahkemeler için bilirkişi ve uzman olarak raporlar kaleme alan Mongeri, meslek hayatının sonuna doğru, ölümünden bir yıl önce, kendi tecrübelerini dönemin Avrupa ülkelerinde yayımlanan literatür ve görüşler eşliğinde ve ayrı bir yazı şekilde yayımlamıştır. 1881 yılında yayımlanan 7 sayfalık bu yazı, "*Genel Olarak Adlî Tıp ve Daha Özel Olarak Akıl Hastalıkları Bilirkişi Raporlarına Dair Mütalaalar*"[100] başlığını taşımaktadır.

Mongeri yazının hemen girişinde, adaletin karar verme sürecinde sık sık tıbbın desteğine ve açıklamalarına müracaat etme ihtiyacı duyduğunu belirterek bu ihtiyacın sadece medeni kanun için değil ceza kanunu meselelerinde de kendisini hissettirdiğini söylemektedir. Bu ihtiyaç üzerine "fikirlerine müracaat edilen

[96] Avni Mahmud, *Muhtasar Emraz-ı Akliye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326/1910).

[97] "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Şakirdanından Olup Pederi Haçik'in Katliyle Müttehem Bulunan Kigork'un Ahval-i Akliye ve Maneviyesine Dair Rapor-u Tıbb-ı Kanunî", Avni Mahmud, *Muhtasar Emraz-ı Akliye*, 509-519.

[98] Avni Mahmud (1860-1921) İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından devraldığı Toptaşı Bimarhanesi başhekimlik görevini kısa bir dönem hariç olmak üzere, 1921 yılına dek sürdürmüştür. Avni Mahmud ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şahap Erkoç, "Türkiye'de Modern Psikiyatrinin Başlangıcı ve Avni Mahmud'un 'Muhtasar Emraz-ı Akliye' Kitabı", *Psikiyatri Psikoloji Psikofarmakoloji (3P) Dergisi* 9, no. 1 (2001): 123-126; Hamit Er, "Dr. Avni Mahmut ve Türkiye'de Akıl Hastalıkları Eğitimi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, no. 10 (2001): 175-185.

[99] Castro tarafından kaleme alınan iki rapor ise şunlardır: "Zevcesini Katl Etmiş Olan Avrathisarlı Hüseyin Nam Kimsenin Ahval-i Akliyesine Dair Rapor-u Tıbb-ı Kanunî" (Avni Mahmud, *a.g.e.,* 519-531); "Hacı Osman Efendi'yi Katl Etmek Teşebbüsünde Bulunmasından Dolayı Müttehem Olan Hafız Salih'in Ahval-i Akliyesine Dair Rapor-u Tıbb-ı Kanunî" (Avni Mahmud, *a.g.e.,*531-540). Avni Mahmud'un kitabında yer verdiği Castro'nun ilk raporunun Türkçe bir özeti için bkz. Rüya Kılıç, *Deliler ve Doktorları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Delilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 184-186.

[100] L. Mongeri, "Considêrations Sur Les Expertises Mêdico-Lêgales En Gênêral Et Plus Spêcialement En Matiêre D'aliênation Mentale", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 5 (Août 1881): 49-55.

tabiplere "mütehassıs tabip" ve kanaatlerini ifade ettikleri vesikaya "muayene/konsültasyon" ya da "adlî tıp raporu" ismi verilmektedir.[101]

Yaklaşık otuz yıldır, özellikle akıl hastalığına dair meselelerle alakalı adlî tababet ile meşgul olduğunun altını çizen Mongeri, bu süre zarfında kendisinin aynı zamanda başka kişiler tarafından mahkemelere arz edilen çok sayıda raporu tetkik etme imkânı bulduğunu ve bu raporların ise çoğunlukla "eksik" ve "kusurlu" olduğunu belirtmektedir:

> Mevzubahis raporların büyük ekseriyeti, hâkimlerin mukaddes vazifesini münasip bir şekilde aydınlatmaktan ya da kendilerine arz edilen vesikanın ilmi bir müşahedenin neticesi olduğu kanaatini ilham etmekten uzak, basit bir vesika bakımından dahi hayli manasız ve kusurluydular. Nitekim tetkik edilen şahsın ismini taşımayan ya da ihtisas gerektiren sebeplerin ne olduğunun belirtilmediği bu çeşit vesikalara rastladık. Dahası, muayene

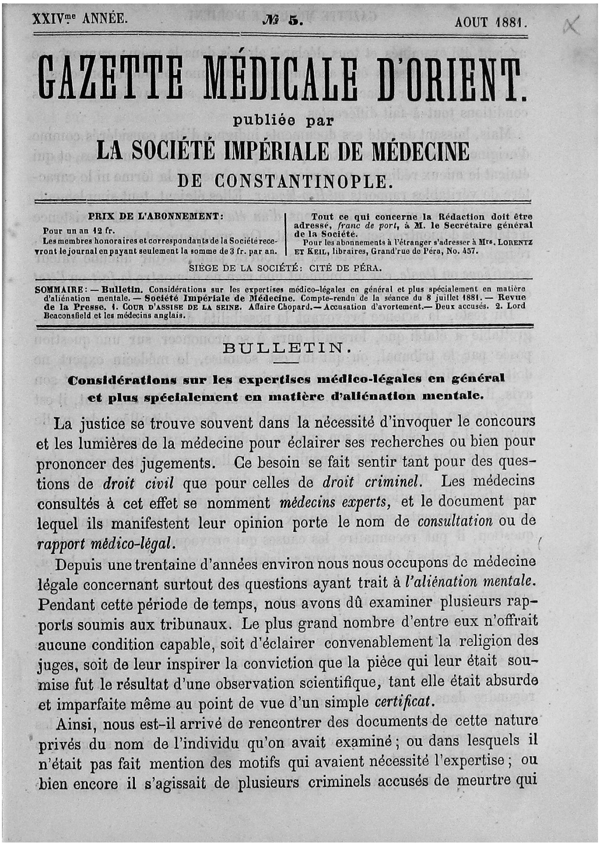

XXIVme ANNÉE. № 5. AOUT 1881.

# GAZETTE MÉDICALE D'ORIENT.

publiée par

## LA SOCIÉTÉ IMPÉRIALE DE MÉDECINE DE CONSTANTINOPLE.

**PRIX DE L'ABONNEMENT:**
Pour un an 12 fr.
Les membres honoraires et correspondants de la Société recevront le journal en payant seulement la somme de 3 fr. par an.

Tout ce qui concerne la Rédaction doit être adressé, *franc de port*, à M. le Secrétaire général de la Société.
Pour les abonnements à l'étranger s'adresser à Mrs. LORENTZ ET KEIL, libraires, Grand'rue de Péra, No. 457.

SIÉGE DE LA SOCIÉTÉ: CITÉ DE PÉRA.

SOMMAIRE: — **Bulletin.** Considérations sur les expertises médico-légales en général et plus spécialement en matière d'aliénation mentale. — **Société Impériale de Médecine.** Compte-rendu de la séance du 8 juillet 1881. — **Revue de la Presse.** 1. COUR D'ASSISE DE LA SEINE. Affaire Chopard. — Accusation d'avortement. — Deux accusés. 2. Lord Beaconsfield et les médecins anglais.

### BULLETIN.

**Considérations sur les expertises médico-légales en général et plus spécialement en matière d'aliénation mentale.**

La justice se trouve souvent dans la nécessité d'invoquer le concours et les lumières de la médecine pour éclairer ses recherches ou bien pour prononcer des jugements. Ce besoin se fait sentir tant pour des questions de *droit civil* que pour celles de *droit criminel*. Les médecins consultés à cet effet se nomment *médecins experts*, et le document par lequel ils manifestent leur opinion porte le nom de *consultation* ou de *rapport médico-légal*.

Depuis une trentaine d'années environ nous nous occupons de médecine légale concernant surtout des questions ayant trait à *l'aliénation mentale*. Pendant cette période de temps, nous avons dû examiner plusieurs rapports soumis aux tribunaux. Le plus grand nombre d'entre eux n'offrait aucune condition capable, soit d'éclairer convenablement la religion des juges, soit de leur inspirer la conviction que la pièce qui leur était soumise fut le résultat d'une observation scientifique, tant elle était absurde et imparfaite même au point de vue d'un simple *certificat*.

Ainsi, nous est-il arrivé de rencontrer des documents de cette nature privés du nom de l'individu qu'on avait examiné; ou dans lesquels il n'était pas fait mention des motifs qui avaient nécessité l'expertise; ou bien encore il s'agissait de plusieurs criminels accusés de meurtre qui

L.Mongeri'nin *Gazette Médicale d'Orient* dergisinde yayımlanan adlî tıp ve bilirkişi raporlarıyla ilgili yazısı.

[101] Mongeri, *a.g.e.,* 49.

> edilerek hepsine de aynı raporda akıl hastalığı teşhisi konulan, cinayetle suçlanan birçok mücrim mevzubahis idi ve bütün bunlar, tamamen farklı şartlar altında bulunmalarına rağmen her bir zanlıya mahsus herhangi bir ilmi mütalaa ilave edilmeden yapılmıştı. Ancak ilmi menşeli olma vasfını hak etmeyen bu vesikaları bir tarafa bırakırsak, tetkik ettiğimiz ve daha iyi yazılmış görünen diğer raporlar da hakiki birer adlî tıp raporunun ne şekline ne de vasfına sahiptiler. Bunlar tam manasıyla sadece birer *sertifika* ya da ilmen mevcudiyeti ispat edilmemiş bir duruma, bir vakaya dair *teyit*lerdi. Hâlbuki böyle şartlarda kaleme alınmış bu vasıfta bir vesika, herhangi bir ilmi ya da kanuni bir kıymeti asla haiz olamayacak, zira hiçbir şey teyit edilen vaka ya da durumu ispat etmediği müddetçe her vesilede tartışmaya açık olacaktır.[102]

Mongeri'ye göre bir tabibin görevi, mahkeme tarafından kendisine arz edilen bir mesele hakkında sadece kendi kanaatini bildirmekle sınırlı değildir; sulh ya da ceza hâkimini daha iyi aydınlatmak için ulaştığı sonuca, hükme nasıl vardığını, sebepleriyle birlikte açıklamalıdır. Tabibin esas vazifesi, yazdığı raporda, araştırmayı ne şekilde gerçekleştirdiğini ve vardığı sonucu ayrıntılı bir şekilde göstermektir.[103] Bu ise, hiç şüphesiz başlı başına bir yöntem bilgisi ve tecrübe gerektirmektedir. Mongeri adlî tıp ve özel olarak adlî psikiyatri alanında yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil diğer pek çok ülkede de benzer sorunlar yaşandığını belirtmektedir ve yazısında örnek olarak Almanya'nın en ünlü hukukçularından Mittermaier'in[104] görüşlerine yer vermektedir. Akıl hastalıklarıyla ilgili adlî tıp raporlarıyla özel olarak ilgilenen ve bu alanın sorunlarını, sebeplerini inceleyen Mittermaier, Alman mahkemelerine intikal eden adlî raporların büyük bir kısmını kusurlu bulmuştur.[105] Bu ünlü hukuk profesörüne göre, esas sorun "adlî yetkililerin *psikiyatri*ye dair doğru kavramlardan tamamen bihaber olmaları"dır. Akıl hastalığının gerçekte ne olduğu, bu konularda yalnızca bir mütehassısın sorulara uygun cevaplar verebileceği, ekspertizin zorlukları ve böyle bir çalışmanın nasıl yürütüleceği konusunda hiçbir fikri olmayan bir hâkim çoğunlukla kararında yanılmaya maruz kalacaktır.[106] Tabibin fikrini beyan ettiği rapor, kesin, bilimsel araştırma ve birçok gözleme (müşahedeye) dayalı olmalı ve hâkim de tabibin ayrıntılı ve bir "deliller manzumesi" şeklinde sunduğu bu raporu inceleyecek bir bilgi birikimine sahip olması gerekir. Mongeri, kendisinin de görüşlerini birebir yansıtan Mittermaier'in şu cümlesine yer vermektedir: "Psikolojik bilgiler, akıl

---

102 *A.g.e.,* 49-50.

103 *A.g.e.,* 50.

104 Carl Joseph Anton Mittermaier (1787-1867), Alman hukuk profesörüdür. Münih'de doğdu, Landshut ve Heildelberg üniversitelerinde okuduktan sonra Heidelberg'de hukuk profesörü olarak çalıştı. Özellikle hukuk sistemi ve ceza kanunu başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme aldı. Mittermaier, aynı zamanda istatistik kanıtlar kullanarak idam cezasının caydırıcı etkisinin olmadığını savundu. Tarihçi Richard J. Evans, onu "ondokuzuncu yüzyılın en etkili ölüm cezası karşıtı" olarak tanımlamıştır. Richard J. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 255.

105 Mongeri, *a.g.e.,* 50.

106 *A.g.e.,* 50.

hastalıkları hakkında hüküm vermeye kâfi değildir; bu vakalarda sadece akıl hastalığı doktorları mütehassıslık vazifesini ifa edecek ehliyete sahiptirler."[107]

Mongeri'nin adını andığı diğer hukukçu ise Avusturyalı adlî tıp profesörü Adolf Schauenstein'dir.[108] Hâkimin adlî tıpla ilgili bir meselede takdirini bildirmekle vazifeli kişiye güven duyacağını belirten Schauenstein'a göre, bu güven "gözleri kapalı bir güven" olmamalıdır; hâkimin güveni "söz konusu vakaların açıkça anlatılmasına, bu konuda hiçbir bilgisi olmayanları dahi ikna edebilecek görüş ve akıl yürütmeye dayanmalı"dır.[109]

İki hukuk profesörünün konuyla ilgili tespitlerine yer veren Mongeri, yazısının devamında Osmanlı Devleti'ndeki uygulama sorununa nasıl çare bulunabileceğini tartışmakta ve bazı somut önerilerde bulunmaktadır. Buna göre, "en iyi çare, bütün adlî tıp ve bilhassa akıl hastalıklarıyla alakalı meselelere dair araştırmanın daha da derinleştirip yaygınlaştırılmasıdır". Böyle bir çalışmanın sadece tabipler değil, hâkimler için de mecburi olabileceğini belirten Mongeri'ye göre bu yol ancak "uzun bir müddet geçtikten sonra elverişli pratik sonuçlar verebilir". Oysa adaletin acil ve devamlı ihtiyaçları karşısında başka çareler aranmalıdır; öte yandan çözüm önerileri ve uygulamalar düşünülürken "memlekete özgü zorluklarla karşı karşıya kalınabileceği" de unutulmamalıdır.[110] Mongeri'ye göre bu alanda yaşanan sorunların çözümü için izlenecek politikalar ve yöntem ise şunlardır:

> Bizler, takip edilecek şunlardan başka yol görmüyoruz: 1. Raporlarını kaleme alırken uymaları gereken esasları ve düzeni tabiplere hatırlatmak; onları bu konuda mümkün olan bütün gayreti göstermeye teşvik etmek. 2. Hakiki bir adlî tıp raporunun ne olması gerektiği hakkında hâkimlere kati bir fikir vererek, işaret edeceğimiz şartlar dışında düzenlenmiş her raporu hiç merhamet göstermeden reddetmelerini tavsiye etmek. Adliye Nezareti'nin bu amaçla, bir adlî tıp raporunun, birkaç teferruatla açıklayacağımız gibi ne şekilde düzenleneceğini hem tabipler cemiyeti hem de mahkemeye bağlı adlî tabiplere bir tamimle tebliğ etmesi gerekecektir.[111]

Mongeri'ye göre, bir adlî tıp raporu şu kısımlardan oluşmaktadır: *"1. Giriş 2. Vakanın arzı/Olgunun sunumu. 3. Müşahedeye konu olan kişinin doğrudan muayenesi 4. Rapor edilen vaka ile müşahede ve etüt edilen vakanın tetkikinin bilimsel tartışması 5. Sonuçlar."*[112] Mongeri'nin gerek bu makalenin sonunda yer verdiğimiz örnek raporunda gerekse geçmiş yıllarda yayımlanan raporlarında, biçim ve içerik olarak bu yönteme sadık kaldığı anlaşılmaktadır. Mongeri'ye göre bu beş başlık

---

[107] *A.g.e.,* 51.
[108] Adolf Schauenstein (1827-1891), Avusturyalı adlî tıp profesörüdür. Viyana'da tıp tahsilinin ardından cerrahi doktorasını tamamladı, adlî toksikoloji alanında sertifika aldıktan sonra Hukuk Fakültesi'nde adlî tıp dersleri verdi ve adlî tıp profesörü olarak çalıştı. Walther Killy, Rudolf Vierhaus (ed.), *Dictioanary of German Biography,* c. 8 (München: K. G. Saur, 2005), 612.
[109] *A.g.e.,* 51.
[110] *A.g.e.,* 51.
[111] *A.g.e.,* 51-52.
[112] *A.g.e.,* 52.

altında yazılabilecek bir rapor formatı tüm adlî olaylar için uygulanabilir. Burada kendi uzmanlık alanını ve konumuzu ilgilendiren bir kısma, adlî psikiyatrik vakalarda özellikle muayene aşaması ile ilgili kısma yer vermek yeterli olacaktır:

*Doğrudan muayene.*- Mütehassıs tabip, bu kısımda, muayene edilen şahsın isim, yaş, özellik, vatan, medeni hal, mizaç ve bünyesini belirtmelidir. Bundan başka, söz konusu muayenenin yapıldığı mekânı ve mütehassıstan ayrı olmak üzere başka bir mütehassıs ya da şahısların muayeneye katılıp katılmadıklarını da bildirmelidir. Şahsın, muayene esnasındaki hal ve tavrı; sakin, huzursuz, taşkın, kaygılı ya da şaşkın olup olmadığı unutulmamalıdır. Raporda bunlara temas etmeli, söz konusu hal ve tavrın aynı şahsın her zamanki durumu ve alışkanlıklarıyla örtüşüp örtüşmediği kaydedilmelidir. Muayene edilen şahıs, yalandan akıl hastalığı tasladığı farz edilen biriyse, mümkün oldukça ihtiyatlı davranmalı ve kanuni bir tahkikat mevzuu olduğunu anlayabileceği *her türlü imadan imtina etmelidir.* Bu halükârda mütehassıs, büyük bir basiretle işlem yapmalı ve ekspertizi gerektiren hususlarla ilgili sorulara hemen geçmemelidir. Önce, akli ve duygusal seviyesini teşhis için, zanlı ile alakasız konular hakkında konuşmakla yetinilmelidir. Şahsın, akli fonksiyonlarına tamamıyla sahip olduğu anlaşıldığında, ekspertizi gerektiren konularda onu sorgulamayı deneyebilir.  Zanlının cevap vermeyi reddettiği görüldüğünde, sorgulamayı bir başka zamana bırakarak kesmek gerekir. Eğer bir başka sorgulama denemesinde zanlının hal ve tavrı tekrar değişmiyorsa sorgulamayı bırakmak ve artık onunla ilgilenilmiyormuş gibi davranmak gerekir. Bu durumda, onu tutuklu arkadaşları arasında şaşırtarak bir boşluğunu yakalamalı ya da daha iyisi, konuştuğu sözleri o fark etmeden dinlemelidir. Bütün bu durumlardan raporda bahsedilmelidir. Eğer verilen cevaplar baskın özellikli özel bir hezeyan, hissiyatta anormallik, zeka rahatsızlığı ya da halüsinasyon belirtileri arz ediyorsa, bu durumda sadece söz konusu özellikleri tespit değil aynı zamanda hezeyan (ihtiraslı, hipokondriyak, dini, zulüm), hissiyatta anormallik (kin, intikam, haset), zeka rahatsızlığı (düşüncelerde karışıklık, kısmi ya da bütün hafıza kaybı, konuşma zorluğu vs.) ve nihayet halüsinasyon çeşitlerinin ne olduğu ve hangi duyu organlarının (göz, kulak, burun vs.) bunlara daha çok maruz kaldıkları açıklanmalıdır. Çoğu zaman, düşüncelerini ifade ya da çeşitli duyumları açıklamak için zanlı tarafından *kullanılan cümleyi* kelimesi kelimesine yazmak gerekecektir çünkü bu cümle bazen son derecede önemli patognomonik[113] bir fenomen teşkil edebilir. Öte yandan bu hastalıklı cümlenin varlığını teşhis ve kıymetine isabetle hükmetmek için iki şart vazgeçilmezdir: 1. Farklı akıl hastalıkları ve bunların her birine özgü konuşma tarzlarına dair kesin bilgiler, 2. Muayene edilen şahsın konuştuğu dile dair bilgiler. Mahkeme ya da mütehassıs, bu sonuncu şart yerine getirilemediğinde her zaman, hüküm verilecek sorularda hiçbir menfaati bulunmayan bir tercüman seçecektir. Öte yandan doğrudan icra edilen bu muayenenin, zanlının zekâ ve ruh durumu hakkında doğru ve kesin bir fikir edinebilmek için lüzum görüldüğü müddetçe tekrarlanması gerekecektir. Bir hususa daha dikkat çekelim: eğer doğrudan muayene

[113] Bir hastalık için çok özel belirti.

esnasında güven telkin eden belirtiler derlenebilirse bunlardan bahsetmeyi ihmal etmemelidir. Bu türden bir tanıklık, çoğu defa ekspertize büyük bir ışık tutabilir.

Görüldüğü gibi tabibin, böylece bir hüküm dile getirmek maksadıyla teşhisini dayandırması gereken araştırma unsurları çokça fazla, değişken ve farklı olduğu için bunları sonuca bağlayıp müşahedesini tamamlaması için gereken bütün zamanı kendisine tanımak gerekir. Mütehassısın kanaatini söyleyebilmesi için bir süre tespit etme fikri mantıksız ve gayrı ilmidir. Elbette hâkim, tereddüdüne dair mütehassıstan açıklama istemek hakkına sahiptir: onu kanaatini ifadeden alıkoyan acizlik mi yoksa itirafı mümkün olmayan başka sebepler mi var? Mütehassıs bunu dürüstçe beyan etmelidir.[114]

Mongeri'nin 1881 yılında yayınlanan yazısında, çözüm için teklif ve tavsiye ettiği yöntemlerin gerçekleşmediğini söyleyebiliriz; en azından önerdiği şekliyle, bir adlî tıp raporunun ne şekilde düzenleneceğini içeren ve adlî tabiplere gönderilen bir tebliğe, takip eden yıllarda rastlanmamıştır. Yazının yayınlanması ile Mongeri'nin vefat ettiği 1882 yılı Aralık ayı arasında geçen bir yıllık sürede, konuyla ilgili olmak üzere Adliye Nezareti tarafından verilmiş bir karar, cevap ya da uygulamaya da rastlanmamıştır. Yazının sonundaki ifadeye bakılacak olursa, Mongeri'nin bu metnin aynısını ya da bir benzerini Adiye Nezareti'ne sunmuş olabileceği sonucu çıkarılabilir: "Adliye Nezaret-i Âlisine hürmetle arz ettiğimiz ve pratik faydadan mahrum olmadığına inandığımız bulgular bunlardır. Her halükârda, Adlî Mercilerin bunları kale alması bizi memnun edecek, keza bizden talep edebilecekleri ve kendilerine her daim seve seve vereceğimiz izahattan müşerref olacağız."[115]

## V. Bir Vaka Örneği: Cinayet Zanlısı Ali Osman'ın Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu

Burada bir örneği sunulacak olan adlî (psikiyatri) raporu, Osmanlı Devleti'nde bir hekim tarafından kaleme alınmış ve yayınlanmış erken dönem örneklerden sadece biridir. Mongeri'nin tarih olarak bu rapordan daha önce kaleme aldığı ve yukarıda bahsettiğimiz diğer yayınlanmış raporları da vardır fakat bu raporun özellikle seçilmesinin nedeni, hem adlî psikiyatrinin alanını en çok meşgul eden bir mesele olarak "delilik taklidi"ni içermesi, hem de Mongeri'nin sorunu ele alışı, işleyişi ve raporun biçim özellikleri açısından ideale yakın ve temsil yeteneği güçlü olan raporlardan birisi olmasıdır. Raporun bir diğer özelliği ise jandarma, polis, tabiplik, valilik, il meclisi, hapishane, bimarhane gibi Osmanlı Devleti bürokrasi ve yönetim araçlarının Anadolu'dan İstanbul'a uzanan sevk süreçleri ve işleyişi bağlamında konumlarını ve işlevlerini bir vaka üzerinden göstermesidir.

---

114 Mongeri, *a.g.e.,* 53-54.
115 *A.g.e.,* 55.

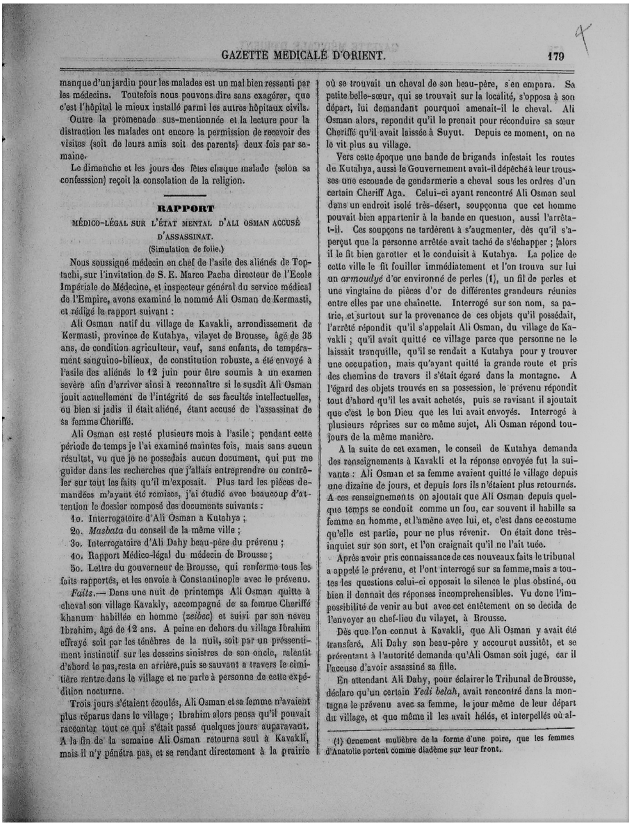
GAZETTE MEDICALÉ D'ORIENT. 179

manque d'un jardin pour les malades est un mal bien ressenti par les médecins. Toutefois nous pouvons dire sans exagérer, que c'est l'hôpital le mieux installé parmi les autres hôpitaux civils.

Outre la promenade sus-mentionnée et la lecture pour la distraction les malades ont encore la permission de recevoir des visites (soit de leurs amis soit des parents) deux fois par semaine.

Le dimanche et les jours des fêtes chaque malade (selon sa confesssion) reçoit la consolation de la religion.

**RAPPORT**

MÉDICO-LÉGAL SUR L'ÉTAT MENTAL D'ALI OSMAN ACCUSÉ D'ASSASSINAT.

(Simulation de folie.)

Nous soussigné médecin en chef de l'asile des aliénés de Toptachi, sur l'invitation de S. E. Marco Pacha directeur de l'Ecole Impériale de Médecine, et inspecteur général du service médical de l'Empire, avons examiné le nommé Ali Osman de Kermasti, et rédigé le rapport suivant :

Ali Osman natif du village de Kavakli, arrondissement de Kermasti, province de Kutahya, vilayet de Brousse, âgé de 35 ans, de condition agriculteur, veuf, sans enfants, de tempérament sanguino-bilieux, de constitution robuste, a été envoyé à l'asile des aliénés le 12 juin pour être soumis à un examen sevère afin d'arriver ainsi à reconnaître si le susdit Ali Osman jouit actuellement de l'intégrité de ses facultés intellectuelles, ou bien si jadis il était aliéné, étant accusé de l'assassinat de sa femme Cheriffé.

Ali Osman est resté plusieurs mois à l'asile ; pendant cette période de temps je l'ai examiné maintes fois, mais sans aucun résultat, vu que je ne possedais aucun document, qui put me guider dans les recherches que j'allais entreprendre ou contrôler sur tout les faits qu'il m'exposait. Plus tard les pièces demandées m'ayant été remises, j'ai étudié avec beaucoup d'attention le dossier composé des documents suivants :

1o. Interrogatoire d'Ali Osman a Kutahya ;

2o. *Masbata* du conseil de la même ville ;

3o. Interrogatoire d'Ali Dahy beau-père du prévenu ;

4o. Rapport Médico-légal du médecin de Brousse ;

5o. Lettre du gouverneur de Brousse, qui renferme tous les faits rapportés, et les envoie à Constantinople avec le prévenu.

*Faits.*— Dans une nuit de printemps Ali Osman quitte à cheval son village Kavakly, accompagné de sa femme Cheriffé khanum habillée en homme (*zeibec*) et suivi par son neveu Ibrahim, âgé de 12 ans. A peine en dehors du village Ibrahim effrayé soit par les ténèbres de la nuit, soit par un préssentiment instinctif sur les desseins sinistres de son oncle, ralentit d'abord le pas, resta en arrière, puis se sauvant a travers le cimitière rentre dans le village et ne parle à personne de cette expédition nocturne.

Trois jours s'étaient écoulés, Ali Osman et sa femme n'avaient plus réparus dans le village ; Ibrahim alors pensa qu'il pouvait racconter tout ce qui s'était passé quelques jours auparavant. A la fin de la semaine Ali Osman retourna seul à Kavakli, mais il n'y pénétra pas, et se rendant directement à la prairie où se trouvait un cheval de son beau-père, s'en empara. Sa petite belle-sœur, qui se trouvait sur la localité, s'opposa à son départ, lui demandant pourquoi amenait-il le cheval. Ali Osman alors, repondit qu'il le prenait pour réconduire sa sœur Cheriffé qu'il avait laissée à Suyut. Depuis ce moment, on ne le vit plus au village.

Vers cette époque une bande de brigands infestait les routes de Kutahya, aussi le Gouvernement avait-il dépêché à leur trousses une escouade de gendarmerie a cheval sous les ordres d'un certain Cheriff Aga. Celui-ci ayant rencontré Ali Osman seul dans un endroit isolé très-désert, soupçonna que cet homme pouvait bien appartenir à la bande en question, aussi l'arrêta-t-il. Ces soupçons ne tardèrent à s'augmenter, dès qu'il s'aperçut que la personne arrêtée avait taché de s'échapper ; alors il le fit bien garotter et le conduisit à Kutahya. La police de cette ville le fit fouiller immédiatement et l'on trouva sur lui un *armoudyé* d'or environné de perles (1), un fil de perles et une vingtaine de pièces d'or de différentes grandeurs réunies entre elles par une chaînette. Interrogé sur son nom, sa patrie, et surtout sur la provenance de ces objets qu'il possédait, l'arrêté répondit qu'il s'appelait Ali Osman, du village de Kavakli ; qu'il avait quitté ce village parce que personne ne le laissait tranquille, qu'il se rendait a Kutahya pour y trouver une occupation, mais qu'ayant quitté la grande route et pris des chemins de travers il s'était égaré dans la montagne. A l'égard des objets trouvés en sa possession, le prévenu répondit tout d'abord qu'il les avait achetés, puis se ravisant il ajoutait que c'est le bon Dieu que les lui avait envoyés. Interrogé à plusieurs réprises sur ce même sujet, Ali Osman répond toujours de la même manière.

A la suite de cet examen, le conseil de Kutahya demanda des renseignements à Kavakli et la réponse envoyée fut la suivante : Ali Osman et sa femme avaient quitté le village depuis une dizaine de jours, et depuis lors ils n'étaient plus retournés. A ces renseignements on ajoutait que Ali Osman depuis quelque temps se conduit comme un fou, car souvent il habille sa femme en homme, et l'amène avec lui, et, c'est dans ce costume qu'elle est partie, pour ne plus révenir. On était donc très-inquiet sur son sort, et l'on craignait qu'il ne l'ait tuée.

Après avoir pris connaissance de ces nouveaux faits le tribunal a appelé le prévenu, et l'ont interrogé sur sa femme, mais a toutes les questions celui-ci opposait le silence le plus obstiné, ou bien il donnait des réponses incomprehensibles. Vu donc l'impossibilité de venir au but avec cet entêtement on se decida de l'envoyer au chef-lieu du vilayet, à Brousse.

Dès que l'on connut à Kavakli, que Ali Osman y avait été transferé, Ali Dahy son beau-père y accourut aussitôt, et se présentant à l'autorité demanda qu'Ali Osman soit jugé, car il l'accuse d'avoir assassiné sa fille.

En attendant Ali Dahy, pour éclairer le Tribunal de Brousse, déclare qu'un certain *Yedi belah*, avait rencontré dans la montagne le prévenu avec sa femme, le jour même de leur départ du village, et que même il les avait hélés, et interpellés où al-

(1) Ornement mulièbre de la forme d'une poire, que les femmes d'Anatolie portent comme diadème sur leur front.

L. Mongeri'nin *Gazette Médicale d'Orient*'te yayımlanan Adlî Tıp Raporu.

## **VI. Cinayet Zanlısı Ali Osman'ın Akli Vaziyetine Dair Adlî Tıp Raporu** (Delilik Taklidi)[116]

Aşağıda imzası olan biz, Toptaşı Bimarhanesi Baştabibi sıfatıyla, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı ve Devlet-i Ali Sıhhiye Umum Müfettişi Zatıâlileri Marko Paşa'nın[117] davetiyle, Kirmastili Ali Osman nam şahsı muayene edip işbu raporu düzenledik:

Bursa vilayeti, Kütahya ili, Kirmasti ilçesi, Kavaklı köyü doğumlu olan Ali Osman, çiftçilikle uğraşan 35 yaşında, çocuksuz bir dul. Aşırı hareketli-

[116] L. Mongeri, "Rapport Médico-légal: Sur L'etat Mental D'Ali Osman Accusé D'Assassinat (Simulation de folie)", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 11-12 (Février-Mars 1875) : 179-181.

[117] Tam adı Marko Apostolidis olan Marko Paşa (1824-1888), 1871 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nazırı olarak atandı ve bu görevi ölümüne kadar sürdürdü. "Marko Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 77.

asabi[118] mizaçlı ve kuvvetli bünyeli. Karısı Şerife'yi öldürmekle suçlandığından, akli melekelerinin tamamen yerinde ya da eskiden akıl hastası olup olmadığını teşhis amacıyla ciddi bir müşahededen geçirilmek üzere 12 Haziran'da [1873] bimarhanemize gönderildi.

Ali Osman aylarca bimarhanede kaldı. Bu süre zarfında onu birçok defa muayene ettim ama yapacağım araştırmalarda ya da naklettiği bütün vakıaların doğruluğunu denetlemekte bana rehberlik edecek herhangi bir vesikaya sahip olmadığımdan hiçbir neticeye varamadım. İstediğim vesikalar sonradan bana teslim edildiğinde, aşağıdaki parçalardan oluşan dosyayı büyük bir dikkatle inceledim:

1. Ali Osman'ın Kütahya'daki sorgulama zaptı,

2. Aynı ilin meclis mazbatası,

3. Zanlının kayınpederi Ali Dahi'nin sorgulama zaptı,

4. Bursa tabibinin Adlî raporu,

5. Bursa valisinin bütün vakıaları muhtevi ve zanlıyla birlikte İstanbul'a gönderdiği mektubu.

*Vakalar* - Ali Osman, bir ilkbahar gecesi, zeybekler gibi giyinmiş olan karısı Şerife Hanım ve peşlerinde 12 yaşındaki yeğeni İbrahim'le birlikte at üzerinde köyü Kavaklı'yı terk eder. Köyden henüz ayrılmışlardır ki İbrahim, gecenin karanlığından ya da amcasının meşum niyetini sezinlediği için korktuğundan olacak, önce yavaşlayıp geride kalır, daha sonra mezarlığın arasından sıyrılarak köye geri döner ve gece yaşadığı bu tecrübeden kimseye bahsetmez.

Üç gün geçer, Ali Osman ile karısı bir daha köyde görünmezler. Bunun üzerine İbrahim birkaç gün önce olan her şeyi anlatabileceğini düşünür. Ali Osman bir hafta sonra Kavaklı'ya yalnız döner ama köyden içeri girmez ve doğruca kayınpederinin atının bulunduğu çayıra gidip hayvana el koyar. Orada olan küçük baldızı, atı niçin götürdüğünü sorarak gitmesine karşı durur. Bunun üzerine Ali Osman atı Söğüt'te bıraktığı ablası Şerife'yi geri getirmek için aldığını söyler. O zamandan beridir bir daha köyde görülmez.

O dönemde bir haydut çetesi Kütahya yollarını talan etmekteydi. Hükümet Şerif Ağa nam birinin kumandasında bir atlı jandarma mangasını bunların peşine salmıştı. Ali Osman'ı in-cin top oynayan kuytu bir yerde yalnız gören Şerif Ağa haydutlardan biri olabileceğinden şüphelenir ve onu tutuklar. Tutuklu kaçmaya çalışınca şüpheleri daha da artar ve onu kıskıvrak bağlatıp Kütahya'ya götürür. Şehrin polisi hemen üst-baş aratır ve üzerinde incilerle çevrili bir armudiye[119], bir sıra inci ve bir zincirle birleştirilmiş, çeşitli büyüklülerde 20 kadar altın para bulur. Adı, memleketi

[118] Metinde Fransızca "sanguino-bilieux".

[119] Metinde dipnot (1); Anadolulu kadınların, alınları üzerinde taç niyetine taşıdıkları armut şeklinde bir kadın ziyneti.

> ve bilhassa bu eşyaların menşei sorulunca adının Ali Osman, Kavaklı köyünden olduğunu; kimse ona rahat vermediği için köyü terk ettiğini; bir iş bulmak için Kütahya'ya geldiğini ama ana yoldan çıkıp yan yollara girerek kaybolduğunu söyler. Üzerinde bulunan eşyalara gelince zanlı, önce onları satın aldığını, daha sonra fikrini değiştirerek kendisine Allah tarafından verildiğini anlatır. Aynı konuda birçok defa sorgulanan Ali Osman hep aynı şekilde cevap verir.

Bu tetkikin ardından Kütahya Meclisi Kavaklı'dan malumat ister. Gönderilen cevap şöyledir:

> Ali Osman ile karısı on gün önce köyü terk etmiş ve o günden beri bir daha dönmemişlerdi. Bu malumata ilaveten, Ali Osman'ın bir süredir deli gibi davrandığı, karısını sık sık erkek gibi giydirip beraberinde götürdüğü ve kadının en son zeybek kıyafeti giyip bir daha dönmemek üzere gittiği bildirilir. Dolayısıyla, akıbeti hakkında çok endişelidirler ve kocasının öldürmüş olmasından korkmaktadırlar.

Mahkeme bu yeni vakıaları öğrendikten sonra zanlıyı çağırır ve karısı hakkında sorular sorar ama o bütün bu sorulara mutlak bir sessizlikle ya da anlaşılmaz bir şekilde cevap verir. Bu inatla başa çıkılamayacağı görülünce onu Bursa vilayet merkezine göndermeye karar verirler.

Ali Osman'ın Bursa'ya nakledildiği Kavaklı'da öğrenilince, kayınpederi Ali Dahi hemen oraya gider ve yetkililerin huzuruna çıkıp, kızını katletmekle suçladığı damadının yargılanmasını talep eder.

Ali Dahi bir yandan beklerken, Bursa Mahkemesi'ni aydınlatmak için, *Yedi Bela* nam birinin köyden ayrıldıkları o gün dağda zanlıyla karısını gördüğünü ve hatta onlara seslenip nereye gittiklerini sorduğunu; erkeğin büyüklenerek, *"kimsenin, karısıyla gezen bir kocaya soru sormaya hakkı yok"*, diye cevap verdiğini söylediğini beyan eder. Vali bu ifadeyi öğrendikten sonra zanlının sorgulanmasını emreder ama buna geçmeden önce, Kavaklı köyünün anlattıklarına göre Ali Osman'ın deli olduğunu farz ederek Bursalı bir doktoru onu muayeneyle görevlendirirler. Muayeneyi yapan doktor şu raporu düzenler:

> Hükümetin emriyle, akli vaziyeti hakkında bir teşhiste bulunabilmek için, hâlihazırda hapishanede bulunan Kirmastili Ali Osman nam şahsı birçok kez ziyaret ettik. Hakikatte bu adam bir *idiot-imbécile*'in[120] bütün fenomen-

[120] "Idiot-imbécile", Türkçe gündelik dilde "geri zekâlı-aptal" karşılığı kullanılmıştır. Kinik açıdan "idiot"un Türkçe kavramsal tanımı "derin zekâ geriliği (IQ'su 20-25'den az) olan kişi; zekâsı ve anlayışı olmayan kişi"dir. Oğuz Arkonaç, *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1999), 258. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda, "idiot" terimi ağır derecedeki zekâ geriliklerini, "embesil" terimi ise orta derecedeki zekâ geriliklerini ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlıca-Türkçe karşılık olarak "idiot" için "aptal, alık; fedm, ahmak", "imbécile" için "alık, ahmak; ebleh" kullanılmıştır. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, haz. Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004), 500. Günümüzde zekâ gerilikleri için "mental retardasyon" terimi kullanılmaktadır.

lerini gösteriyor. Aynı zamanda ara sıra nöbet dönemleri geçiriyor; hiddetleniyor, ardından sakin, suskun ve *melankolik*[121] bir hal alıyor; yüzü uzvi acılarını dışa vuruyor. Edindiğimiz bilgilere göre yetkililerin her mahkûma lütfettiği kara ekmek tayınını bazen doymak bilmeden yiyor, bazen tam bir gün ve daha uzun süre hiçbir şey yemeden duruyor. Hastalığın ne olduğunu tek kelimeyle söyleyemiyoruz ama bu adamın akli bir rahatsızlıktan mustarip olduğunu ve Bursa hapishanesindense bir akıl hastanesinde kalmayı hak ettiğini teslim edebiliriz.

Bursa 17 Mayıs 1873

İmza: Dr. LAGUDAKİ"

Şimdi, bize resmi yoldan rapor edilen bütün vakıalar hakkında yeterince doğru bir fikre sahip olduğumuza göre, kendi müşahedelerimizin neticesine geçelim.

*Dolaylı tetkik* - Ali Osman, bimarhanede kaldığı günden beri, akli hastalıktan mustarip olduğuna hükmedebileceğimiz hiçbir fenomen göstermedi. Son derecede büyük bir ihtimamla gözetilip, hastabakıcılarla olsun, diğer hastalarla olsun çok iyi geçinmektedir. Şimdiye kadar, Bursalı doktorun işaret ettiği ne bir kızgınlık nöbeti ne de karasevda periyodları gördük. Bimarhanedeki bütün ikameti süresince birçok kez, nekahat döneminde bulunan akıl hastalarını onunla konuşup hangi sebeplerle bimarhaneye geldiğini sormakla görevlendirdim. Ali Osman, bu değişik ahval ve şeraitte cevap vermekten daima kaçındı ve hiçbir şey hatırlamadı.

*Doğrudan tetkik* - Zanlı bimarhaneye girdiğinde tarafımızca görülüp sorgulandıysa da hiçbir neticeye varılamadı çünkü bir yandan fevkalade inatçı bir suskunluğa bürünüyor, diğer yandan ben, bir cinayetin faili olması haricinde, hakkında rapor edilen vakalardan tamamen bihaber bulunuyordum. Yine de ağzından birkaç itiraf koparmak ümidiyle, nasıl tutuklandığının hikâyesini anlattırmakla işe başladım ama hayli hareketli ve huzursuz olduğu için anlaşılmaz bir şekilde konuşuyordu. Böyle cevap verilmesi üzerimde son derecede sıkıcı bir tesir bıraktı çünkü gerçekten akıl hastası olan suçlular genellikle, yalnızca işledikleri suçu anlatmakla kalmaz, aynı zamanda bin bir yolla haklı göstererek övünürler de.

Bu nahoş intibalarla, zanlıyı altı ay boyunca rahat bıraktım; ardından dosyayı inceleyip muayenehaneme çağırttım. Ona birçok soru sordum ve

[121] Metinde Fr. "mélancolique". "Melankoli" Yunanca "melas: kara + chole: safra + ia: hal) yani karasafra/ melankoli kökenine dayanır. Günümüzde "melancholia" ile "melancholy" terimleri eşanlamlı olarak kullanılmakta ise de ondokuzuncu yüzyıl literatüründe melankoli hastalık derecesinde sapıklığın olmaması, davranışın akıldışı olmaması, öz kontrolünün kaybedilmemesi, özkıyım veya başkasını öldürme içtepilerinin olmaması ile, "melancholia" teriminden ayırt edilmiştir. Arkonaç, *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü*, s. 322. Melankoli kavramı karşılığı olarak Türkçe'de "karasevda" kullanılmaktadır. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, 509. "Melancholia"'nın tam karşılığı "mâl-i hulya" kavramı olup melankoli karşılığı olarak kullanılsa da çok daha geniş bir tanımı içermektedir. Bkz. Nil Sarı, "Osmanlı Tıp Yazmalarında Akıl Hastalıklarının Sınıflandırılması", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* no. 1 (1986), 105-112.

bunu büyük bir ihtimamla yaptım çünkü daha önce bir adlî tabip onun akli vaziyeti hakkında zaten bir şeyler söylemişti.

Çeşitli sorgulamaları tekrarlamak istemiyor, yalnızca bir özetini vermekle yetiniyoruz. Ali Osman yaşını, memleketini, anne-babasını çok iyi biliyor; 3. Redif Taburu, 8. Bölüğün 5. askeri olarak, Girit Adası'ndaki ikametinden bahsediyor. Bu vesileyle, adada ziyaret ettiği birçok köyün adını saydı; bu adları akılda tutmak bir Müslüman için pek zordur. Beri yanda, adadaki günlerini büyük bir zihin berraklığıyla hatırlıyordu. Bu konuda ne varsa anlatıp bitirmesini bekledikten sonra ona bulunduğu yeri bilip bilmediğini sordum. Bunun üzerine bana aylardır, deli olduğu için Bursa'dan gönderildiği *tımarhane*de[122] kaldığını söyledi. O zaman, tabiatıyla, *Bursa* kelimesi telaffuz edilince, neden orada hapse atıldığını sormam gerekti. Ali Osman huzursuzlanıp hızlı hızlı konuşmaya başladı ve ben ancak şu cümleleri "ona iftira attıklarını, dövdüklerini, boynundan ve ayaklarından zincire vurduklarını" anlayabildim. Zanlı böyle konuşurken, anlaşılmaz açıklamalarını bitirsin diye sözünü hiç kesmedim ve bitirdiğini görünce ona *evli olup olmadığını* sordum. Ali Osman bu soruya karşılık hiç evlenmediğini söylemekte tereddüt etmedi. Bunun üzerine kendisini ve beni aldattığını söyledim çünkü kızını nereye bıraktığını ondan öğrenmek için mahsus Bursa'ya gelen kayınpederi Ali Dahi'nin sorgu zaptı gözlerimin önünde duruyordu. Zanlı kıpkırmızı kesilip sinirlenerek küstah bir tavırla: "*Bana evli olduğumu beyan edecek şahitler gösterin! Bunu söylemeye cesaret etseler bile iftira atmış olurlar!*" dedi. Bu cevap bana, gerçeği keşfetmem için izlemem gereken yolu gösterdi. Şimdi devam ettim: *"Eskiden karınıza ait olan eşyalar nasıl oluyor da sizden çıkıyor?"* Bu yeni soruya yine aynı tonda, *"Bana şahit getirin!"* vs. yollu cevaplar verdi. Birçok kez aynı konuya döndüm ama ağzından değişik bir söz koparamadım.

*İlmi tartışma-* Aptallık[123], akıl bozulmaları içinde şüphesiz, mış gibi yapması en kolay olandır. Bu akıl bozukluğu (hastalığı) herhangi bir kafatası bozukluğu ve fiziki gelişmede bir duraklama görülmeksizin de var olabileceği için, adlî tabibin görevini, tespit edilen varlığı hakkında önceden zaten hüküm verilmiş olduğu nispette, nazik ve müşkül kılmaktadır.

Bununla beraber, bu konuda bir ön müşahedede bulunmayı göze alacağım. Bilim, marazi fikirlerin, hezeyanlı idraklerin sağlıklı aklın geri kalanı üzerinde bir baskınlığının var olabileceğini teslim eder. Ama -herhangi bir başka fikir çerçevesine karşılık mükemmel bir açık görürlükle- bir dizi vaka, hatta evlilik gibi en önemli vakalar ile sınırlı bir zihni zafiyetin ortaya çıkabileceğini kabul etmez. Oysa Ali Osman, kendisinde kesinlikle bu şekil bir akıl hastalığının var olduğuna bizi inandırmak istemektedir. Yine de madem Osmanlı ceza (kriminal) prosedürünün ehemmiyetini biliyor ve tüm icaplarını hatırlıyordu, zanlının bu *sözde* akıl ve bilhassa hafıza za-

[122] Metinde *"timarkhané"* şeklinde Türkçe yazılmıştır.
[123] Metinde Fransızca "imbécillité".

fiyetinin sahte olduğu çabucak anlaşıldı. Çünkü bize hep *"bana, ifade verecek, şu ya da bu vakayı doğrulayacak şahitler getirin!"*, diyor. Dolayısıyla bu konuda şüpheye mahal yok; ahmaklık[124] ya da aptallık[125] mevzubahis olamaz. Oysa madem Bursa'daki tabibin tespit ettiği bu şekil bir akıl hastalığı yok, işlenen cinayete yol açabilecek diğer akıl hastalığı şekilleri ve bunlara ait zanlıda tespit edebileceğimiz birkaç fenomen ne olabilirdi? Onda herhangi bir akıl hastalığı şeklinin varlığından şüphe etmemi sağlayacak hiçbir belirti teşhis etmediğimi beyana mecbur olduğum için çok üzgünüm. Oysa işlediği fiilleri dikkatle tahlil edince, bilakis suçluluğun tüm unsurlarını bulmak mümkün. Vakaları özetleyelim.

Ali Osman geceleyin köyünü terk ediyor. Karısını erkek gibi giydiriyor; bu tedbir ya daha az dikkat çekmek için ya da belki biraz kaçık oldukları düşünülsün diyedir. Ali Osman zayıf bir şahit tarafından takip edilmekte bir mahzur görmüyor ama ondan kurtulmanın yollarını düşünmüş olduğu kuvvetle muhtemel. Kaldı ki bu şahit gece yarısı kaçar ve onu alıkoymaya pek de düşkün olmayan zanlı ortadan kaybolduğunu fark etse de yoluna devam eder. Yolda karşılaştığı *Yedi Bela* "böyle giyinmiş karısıyla nereye gittiğini" sorduğunda küstahça *"kimsenin bu konuda onu sorguya çekme hakkının olmadığı, çünkü refakat ettiğinin karısı olduğu"* cevabını verir.

Birkaç gün sonra geri döner ve köyden içeri girmeden kayınpederinin çayırdaki atını alır. Küçük baldızına atı Söğüt'te bıraktığı kız kardeşi Şerife Hanım'ı geri getirmek için aldığını söyler. Üç gün sonra jandarma tarafından tutuklanır ve üzerinde eskiden karısına ait olan eşyalar bulunur. Ali Osman bu konuda ve bilhassa mevzubahis eşyaların nasıl eline geçtiğine dair sorgulandığında anlaşılmaz cevaplar vermeye başlar, delilik numarası yapar ve bunu Bursa hapishanesinde de sürdürür.

Bu suçun bütün hikâyesi dikkatle okunduysa ve ona eşlik edip izleyen bütün durumlar üzerine derinlemesine düşünüldüyse eğer, suçluluğun bütün unsurlarının varlığından şüphe edilebilir mi?

Maalesef, cinayetin önceden tasarlanması, metruk bir mahalde icra edilmesi, emin bir şekilde ifası için alınan tedbirler ve nihayet hırsızlığın amaçlanması bu fiilin gerçek ahlaki/ruhi tabiatı[126] hakkında herhangi bir şüpheye mahal bırakabilir mi?

Meslektaşımınkinin tamamen zıttı ve bilhassa zanlı için pek can sıkıcı bir kanaat arz etmek zorunda olduğum için üzgünüm. Keza, bu vaka hakkında bir beyanda bulunmakta hayli tereddüt etmemi ümit ederim mazur görürsünüz.

İleri sürdüğüm kanaati yeni mütalaalarla devam ettirmenin gerekli olduğunu düşünmüyorum. Ama zannederim, hastalıklı vakaları müşahede ve bilhassa akıl hastalarını irdeleme alışkanlığının bana sağlayabildiği bütün

[124] Metinde Fransızca "idiotisme".
[125] Metinde Fransızca "imbécillité".
[126] Metinde Fransızca "nature morale".

delillerle, Ali Osman'ın akli vaziyetini kâfi derecede vurguladım. Şimdi gerçek akıl hastalarını suçlulardan ayırmakta ne kadar ihtimam göstermek gerekiyorsa; kanunun gücü de acı çeken insanlığın iyiliği için, geniş bir ahlaki hürriyetten istifade edenler fiillerinin mesuliyetiyle yüzleşsinler diye kendisini bir o kadar hissettirmelidir. Dolayısıyla Ali Osman'ın ne şimdi ne daha önce akıl hastası olduğunu, akıl hastalığı nedir bilmemekle beraber akıl hastasıymış gibi yaptığını samimiyetle arz ederim.

Şu hâlde, kısaca beyan etmem gerekir ki:

1. Ali Osman taammüt, icra, maksat gibi suçluluğun bütün unsurlarını ihtiva eden bir cinayet işledi.

2. Ali Osman ne bir ahmak (idiot) ne de bir aptal (embesil) ama bayağı bir şekilde öyleymiş gibi yaptı.

3. Nihayet, Ali Osman işlenen cinayetten mesuldür. Bilim ve hakikate muvafık bulduğumuz neticeler bunlardan ibarettir.

Dr. L. MONGÉRI.

Meclis-i Tıbbiye[127] ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye[128] varılan bu neticeleri kabul etmiş olup, Ali Osman tekrar Ceza Mahkemesine gönderildi.

## VII. Sonuç

Osmanlı Devleti'nde tıp ve hukuk alanında girişilen çeşitli reformlar sonucu ondokuzuncu yüzyıl ortalarında modern anlamda adlî tıp uygulamaları başlamış fakat daha özel bir alan olarak adlî psikiyatri uygulamalarının modern bir çehreye kavuşması biraz daha geç gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin bir nedeni, adlî psikiyatri alanına giren özel ve karmaşık konularda uzmanlaşmış tabiplerin ve kurumların henüz yeterince var olmamasıdır. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yüzyıldaki en önemli ve birbirinin devamı olan iki resmi akıl hastanesi olarak Süleymaniye ve Toptaşı bimarhaneleri, yalnızca psikiyatri alanının değil aynı zamanda adlî psikiyatri alanının da filizlendiği kurumlardır. Her ne kadar henüz modern anlamda psikiyatri eğitiminin tıp müfredatında yer almaması ve bir ihtisas alanı olarak akliye ve asabiye doktorlarının çalışmaya başlaması ancak

---

[127] Metinde Fransızca "Conseil Médical" olarak geçen ve Türkçe karşılığı "Tıp Konseyi (Meclisi)" "Tıbbi Meclis" olan kurumun, söz konusu dönemdeki karşılığı Meclis-i Tıbbiye'dir.

[128] Metinde Fransızca "Haute Cour de Justice" olarak geçen ve Türkçe karşılığı Yüksek Adalet Divanı (Mahkemesi) olan kurumun, söz konusu dönemdeki karşılığı Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'dir. Sultan II. Mahmud tarafından 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, başlangıçta "reformları planlayıp icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargı organı" şeklinde düşünülmüş, ilerleyen yıllarda yasama ve yargı organlarının görevlerinin ve yetkilerinin farklılaşmasıyla birlikte süreç içerisinde Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye isimleri ile yeni yapılanmalara gidilmiştir. 1868'de oluşturulan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, yüksek temyiz mahkemesi şeklinde görev yapan ve Yargıtay'ın temelini oluşturan kurumdur. Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *TDVİA*, c. 28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 250-251.

yüzyıl sonunda mümkün olabilmiş[129] ise de bu alanın öncüsü ve bir anlamda istisnaları olan tecrübeli hekimler ilk modern uygulamaları, yazdıkları raporlar ve özgün uygulama örnekleriyle ortaya koymuştur.

Dr. Luigi Mongeri, Süleymaniye Bimarhanesi'nde göreve başladığı 1856 ile vefat ettiği 1882 yılları arasında çok sayıda adlî (psikiyatri) raporu kaleme almış ve mahkemelerin adlî psikiyatriyi ilgilendiren konularda sıklıkla başvurduğu alanında uzman bir hekim ve bilirkişi olarak çalışmıştır. Mongeri adlî tıp ve adlî psikiyatri alanına yönelik yalnızca mahkemeler için ayrıntılı raporlar yazmakla kalmamış, bu raporların bir kısmını dergilerde yayımlayarak, adlî psikiyatrinin tabipler ve tıp çevrelerinde daha çok bilinir olmasına da katkıda bulunmuştur. Bu makalede yer verdiğimiz, Mongeri'nin adlî tıp ve özel olarak adlî psikiyatri ile ilişkili görüş ve önerileri, yine tam metnini sunduğumuz bir örnek raporu birlikte düşünüldüğünde, modern anlamda adlî psikiyatrinin önemini uzun yıllar önce kavramış, uygulamalarına yansıtmış ve alanın savunuculuğunu yapmış bir hekim olduğu anlaşılmaktadır. Mongeri'nin kaleme aldığı raporlardan bir örnek olarak bu makalede yer verdiğimiz Çanakkaleli Ali Osman'ın akli vaziyetine ilişkin ayrıntılı rapor ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin işleyişine dair önemli bilgiler içermesi ve bir örnek olması açısından önem taşımaktadır.

Mongeri her ne kadar raporlarında "adlî tıp raporu" ifadesini kullanmış ise de adlî tıbbın en çetrefilli konularından biri olan suç ve akıl hastalığı arasındaki ilişkinin bir ihtisas alanı olduğunu ısrarla savunmuştur. Mongeri'nin raporları Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin oluşumu ve gelişimi açısından öncü birer vesikadır. Nitekim kendisinden sonra psikiyatri alanında uzmanlaşan hekimler, Mongeri'nin rapor yazma pratiğini benimsemiş ve ilerleyen dönemde onun raporları ideal birer örnek olarak gösterilmiştir.

Adlî psikiyatri (forensic psychiatry) kavramının doğrudan kullanımı ve dilde yerleşmesi daha çok yirminci yüzyıl ortalarında olmuştur. Aynı uğraş ve uzmanlık alanını ifade etmek için farklı dönemlerde farklı Osmanlıca ve Türkçe karşılıklar kullanılmıştır. Örneğin Mustafa Hayrullah Diker, *Tababet-i Adliye-i Mecanin*[130] kavramını kullanmış, Fahreddin Kerim Gökay *Tıbb-ı Adlî-i Ruhî*[131] Rüştü Recep Duyar ise *Tıbb-ı Adlî-yi Mecanin*[132] kavramını tercih etmiştir. Adlî psikiyatri alanına özel ilk telif eser olma özelliği taşıyan *Tababet-i Adliye-i Mecanin* kitabında

[129] Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum*, 164. Mekteb-i Tıbbiye'de psikiyatri dersleri Raşid Tahsin tarafından1896 yılında verilmeye başlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ise 1899 yılında Lofçalı Derviş Paşa ilk dersleri vermeye başlamıştır.

[130] Mustafa Hayrullah, *Tababet-i Adliye-i Mecanin* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331/1916). Mustafa Hayrullah, *Yarının Hâkimlerine Tababet-i Adliye ve Ruhiye Dersleri* isimli kitabında suç, ceza ve akıl hastalığı ilişkisini daha kapsamlı olarak tartışmış ve meselenin sadece suçun işlendiği zaman ile ilişkili olarak değil, kişinin hem tıbbi, psikiyatrik geçmişi hem de gelecekteki fiilleri açısından da değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Mustafa Hayrullah, *Yarının Hâkimlerine Tababet-i Adliye ve Ruhiye Dersleri* (İstanbul: Cihan Matbaası, 1928).

[131] Fahreddin Kerim Gökay, *Ruh Hastalıkları Pschiatrie* (İstanbul: Başarı Basımevi, 1939), 303.

[132] Rüştü Recep, "Mücrim Mecnunlara Rapor Verilirken Mütehassısın Arayacağı Noktalar", *Cumhuriyetin 15'inci Senesi Şerefine Bakırköyünde İlk On Sene* (İstanbul: Kader Basımevi, 1938), 116.

Mustafa Hayrullah, adlî psikiyatrinin konusu ve alanını şu şekilde tanımlamaktadır: *"Tababet-i Adliye-i Mecanin'in mevzuu adaleti tenvir* [aydınlatmak] *için Tababet-i Ruhiye ve Akliye* [psikiyatri] *hakkındaki malumat-ı tıbbiyeyi* [tıp bilgisini] *umur-i cezaiye ve hukukiyeye* [ceza ve hukuk işlerine] *tatbik etmektir* [uygulamaktır]*."*[133]

Hâkimler ile psikiyatristler arasında "kişinin suç işlediği esnada bir akıl hastalığına sahip olup olmadığının tayini" meselesi, İkinci Meşrutiyet'i takip eden yıllardan başlayarak özellikle de erken Cumhuriyet döneminde daha sık tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar incelendiğinde, Mongeri'nin 1870'li yıllarda tespit ettiği sorunların değişen döneme rağmen değişmeyen bir karakter taşıdığı görülmektedir. Örneğin Rüştü Recep Duyar, "Mücrim Mecnunlara Rapor Verilirken Mütehassısın Arayacağı Noktalar" başlıklı yazısında, "Akıl hekimliğinde, mücrim delilere rapor tanzimi meselesi bu hekimliğin en ehemmiyetli ve güç vazifesini teşkil eder" demektedir.[134] Rüştü Recep'e göre, yalnızca hastanın muayenesi sonucunda elde edilen teşhis yeterli değildir: *"Çünkü ekseriyetle hasta mütehassıs hekime vak'adan aylar, senelerce sonra gönderilir ve muayene edilince o zaman için mecnun olduğu anlaşılan hastanın vak'ayı yaptığı zaman aklı başında olması da çok muhtemeldir."*[135] Bu noktada hekime "rehberlik edecek" belgeler ise şunlardır: *"Vak'adan evvel şahsın ailesinin ve kendisinin haleti ruhiyesini bildirecek malûmat, vak'ayı görenlerin, şahitlerin, resmî memurların ifade ve mütalâaları, bizzat mücrimin ifadesi ve o esnada hemen tanzim edilmiş raporları varsa onlar ve nihayet mücrimin müşahede ve muayenesi neticesi elde edilecek malûmattır"*.[136] Rüştü Recep, bu vesikaların çoğu kez bulunmadığı veya bulunsa bile "bir hekimi tenvir edebilecek derecede lüzumlu noktaları" içermediğini vurgulamaktadır.[137] Mazhar Oman Uzman da yine benzer şekilde adlî psikiyatriyi ilgilendiren vakalarda kişiye ait önceki evrakların ve hasta dosyasının önemine dikkat çekmektedir.[138]

Osmanlı Devleti'nde bilirkişi olarak ruh hekiminin profesyonelleşmesi ve adlî psikiyatrinin oluşum dönemi daha çok ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındadır. Diğer ülke örneklerinde olduğu gibi psikiyatristlerin mahkemeler tarafından adlî bilirkişi ve uzman olarak tanınmaya başlaması tartışmasız veya çatışmasız bir süreç olmamıştır. Bu dönemde şüphesiz tabipler, adlî tabipler ve psikiyatristler arasında bazen açığa çıkan gizli bir iktidar veya otorite tartışması, görüş farklılıkları olduğu muhakkaktır. Adlî psikiyatri alanının öncüsü ve savunucusu olarak Mongeri bir yandan çok az kişinin görev yaptığı bu uzmanlık alanında tanınan, bilinen ya da görüşlerine en çok saygı duyulan hekimdir ama aynı za-

---

133 Mustafa Hayrullah, *Tababet-i Adliye-i Mecanin*, 3.

134 Rüştü Recep, "Mücrim Mecnunlar", 115.

135 Rüştü Recep, *a.g.e.,* 115.

136 *A.g.e.,* 115.

137 *A.g.e.,* 116.

138 Mazhar Osman Uzman, *Akıl Hastalıkları* (İstanbul: Kader Matbaası, 2. Baskı, 1935), 695. Yalnızca psikiyatristler değil hukukçular da adlî psikiyatri alanındaki eksikliklerden sıklıkla bahsetmiş ve alana dair bilgilerin hem hukukçularda hem hekimlerde yetersiz olduğuna dair tespitlerde bulunarak Mongeri'nin yaklaşık yüzyıl önce çerçevesini çizdiği önerilerde bulunmaya devam etmiştir. Örnek için bkz. Nejat Akgün, *Adlî Psikiyatri* (Ankara: y.y., 1987).

manda hukuk ve bürokrasi çevrelerinde adlî psikiyatrinin önemini, ayrı bir ihtisas alanı olması gerekliliğini savunma konusunda yalnız kalan bir reformcudur.

## Kaynakça

### Arşiv Belgeleri / Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Şura-yı Devlet (ŞD)

İrade Dahiliye (İ.DH)

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.AZN)

### Diğer Kaynaklar

Akgün, Nejat. *Adlî Psikiyatri*, Ankara: [y.y], 1987.

Akyıldız, Ali. "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *TDVİA*, cilt: 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 250-251.

Altıntaş, Ayten. "Dr. Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye'nin Kuruculuğu Meselesi", *Tarih ve Toplum*, no. 143 (Kasım 1995): 36-45.

Arkonaç, Oğuz. *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1999.

Artvinli, Fatih. *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927),* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.

-----, "Pinel of İstanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire", *History of Psychiatry* 29, no. 4 (December 2018): 424-437.

-----, "Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir Biyo-bibliyografi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, cilt. 13, no. 2 (2012): 85-97.

Artvinli, Fatih-Etker, Şeref, "Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: İki Taslak ve Süregelen Tartışma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* cilt. 14, no. 2 (2013): 1-40.

Aykut, Ebru. "Osmanlı Mahkemelerinde Şüpheli Zehirlenme Vakaları, Adlî Tıp Pratikleri ve Tıbbi Deliller", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* no.17 (Bahar 2014): 7-36.

Bingöl, Sedat. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mahkemeleri'nde Adlî Tıp Uygulamaları", *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül 2006*, cilt 4, 2. kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları*,* 2010: 1351-1363.

-----, "Osmanlı Devleti'nde Adlî Olaylarda Kriminalistik Tekniklerin Uygulanması ve Kriminalistik Biliminin Doğuşu", *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, *Ankara, 20-24 Eylül 2010,* cilt: IV, 3. kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları*,* 2015: 1155-1170.

-----, "Tanzimat İlkeleri Işığında Osmanlıda Adlî Tababete Dair Notlar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt. 26, no. 42 (2007): 37-65.

-----, *Tanzimat Devrinde Osmanlıda Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2004.

Castro, Avram(ino). *Biographie du Docteur Louis Mongeri par le Dr. A. de Castro* (Discours prononcé à la Société Impériale de Médecine de Constantinople dans la séance du 29 Décembre 1882), Constantinople : Imprimerie de Castro, 1882.

Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914),* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.

[Diker] Hayrullah Mustafa. *Yarının Hâkimlerine Tababet-i Adliye ve Ruhiye Dersleri*, İstanbul: Cihan Matbaası, 1928.

-----, *Tababet-i Adliye-i Mecanin*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1331 [1916].

Dinçmen, Kriton. *Adlî Psikiyatri*, İstanbul: Birlik Yayınları, 1984.

Duyar, Rüştü Recep. "Mücrim Mecnunlara Rapor Verilirken Mütehassısın Arayacağı Noktalar", *Cumhuriyetin 15'inci Senesi Şerefine Bakırköyünde İlk On Sene*, İstanbul: Kader Basımevi, 1938: 115-125.

Engstrom, Eric J. "History of Forensic Psychiatry", *Current Opinion in* Psychiatry, vol. 22, no. 6 (September 2009): 576-581.

Er, Hamit. "Dr. Avni Mahmut ve Türkiye'de Akıl Hastalıkları Eğitimi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, no.10 (2001): 175-185.

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, cilt. 6, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.

Erkoç, Şahap - Artvinli, Fatih. "Osmanlı Devleti'nde Modern Psikiyatrinin Öncüsü: Dr. Luigi Mongeri", *Hayat Sağlık,* no. 4 (Mart 2011): 58-61.

Erkoç, Şahap-Artvinli, Fatih. "Yabancılaşmak mı Delirmek mi? Psikiyatriden Ödünç Bir Kavram: Alienation", *Psikeart*, no.17, (Eylül-Ekim 2011): 7-11.

Erkoç, Şahap. "Türkiye'de Modern Psikiyatrinin Başlangıcı ve Avni Mahmud'un 'Muhtasar Emraz-ı Akliye' Kitabı", *Psikiyatri Psikoloji Psikofarmakoloji (3P) Dergisi,* cilt. 9, no.1 (2001): 123-126.

Evans, Richard J., *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987,* Oxford: Oxford University Press, 1996.

Gencer, Ali İhsan. "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası,* cilt. 41, no. 4 (1978): 732-747.

Gibson, Mary. "Forensic Psychiatry and the Birth of the Criminal Insane Asylum in Modern Italy", *International Journal of Law and Psychiatry*, vol. 37, no. 1 (January-February 2014): 117–126.

Goldstein, Jan. *Console and Classify: The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century*, Chicago: The University of Chicago Press, 2001.

Gök, Şemsi - Özen, Cahit. *Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması*, İstanbul: Adlî Tıp Kurumu, 1982.

Gökay, Fahreddin Kerim. *Ruh Hastalıkları Pschiatrie*, İstanbul: Başarı Basımevi, 1939.

Kâhya, Esin. "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı?", *Belleten*, no. 172 (Ekim 1979): 739-759.

Kılıç, Rüya. *Deliler ve Doktorları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Delilik,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Killy, Walther- Vierhaus, Rudolf (ed.), Dictioanary *of German Biography*, vol.8, München: K. G. Saur, 2005.

Mahmud, Avni. *Muhtasar Emraz-ı Akliye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326 [1910].

Mongeri, Louis [Luigi]. "Considêrations Sur Les Expertises Mêdico-Lêgales En Gênêral Et Plus Spêcialement En Matiêre D'aliênation Mentale", *Gazette Médicale d'Orient*, no: 5 (Août 1881): 49-55.

-----, "Considérations Sur L'état Mental D'Ali Des Dardanelles Accusé De Meurtre", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 10 (Janvier 1875): 154-156.

-----, "Rapport Médico-légal: Sur L'état Mental De Thériaki Moustapha Accusé De Meurtre (simulation) ", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 8-9 (Novembre-Décembre 1873) : 126-132.

-----, "Rapport Médico-légal: Sur L'etat Mental D'Ali Osman Accusé D'Assassinat (Simulation de folie) ", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 11-12 (Février-Mars 1875): 179-181.

-----, "Rapport Médico-légal: Sur L'etat Mental De Bairam, Armurier Militaire de Kalkanderé Accusé D'Assassinat (Simulation)", *Gazette Médicale d'Orient,* no. 2 (Mai 1875): 24-28.

-----,*Consultation Médico-légale: Sur L'état Mental Du Sieur Oskan Arsénian*, Constantinople: Imprimerie M. De Castro, 1879.

-----, "Rapport Médico-légal: Sur L'état Mental De Stamati Bakhari Accusé De Meurtre", *Gazette Médicale d'Orient*, no. 3-4 (Juin-Juillet 1873): 44-47.

Mongeri, Louis [Luigi], Castro, Avram. "Rapport Médico-légal Sur L'etat Mental d'Izzet Emin Inculpe De Meurtre " *Gazette Médicale d'Orient*, no. 10 (Janvier 1870): 151-156.

Oosterhuis, Harry - Loughnan, Arlie. "Madness and Crime: Historical Perspectives on Forensic Psychiatry", *International Journal of Law and Psychiatry,* vol. 37, no: 1 (January-February 2014): 1-16.

*Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Hazırlayanlar: Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

Öztürel, Adnan, *Adlî Tıp*, Ankara: GİM Matbaası, 1971.

Pardo, Dr. "Discours prononcé par le Dr. Pardo aux obséques du Dr. Mongeri", *Gazette Médicale d'Orient*, no: 9 (Décembre 1882): 137-141.

Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts,* New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Sarı, Nil. "Osmanlı Tıp Yazmalarında Akıl Hastalıklarının Sınıflandırılması", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* no. 1 (1986): 105-112.

-----, "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 22 (1983): 152-182.

Shorter, Edward. *A Historical Dictionary of Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

Smith, Roger. "Expertise, Procedure and the Possibility of A Comparative History of Forensic Psychiatry in the Nineteenth Century", *Psychological Medicine,* vol. 19, no. 2 (May 1989): 289-300.

-----, *Trial By Medicine: Insanity and Responsibility in Victorian Trials*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

Soysal, Hüseyin. *Adlî Psikiyatri* (Güncellenmiş Basım), İstanbul: Özgür Yayınları, 2012.

Svein Atle Skalevag. "The Matter of Forensic Psychiatry: A Historical Enquiry", *Medical History*, vol. 50, no.1 (January 2006): 49–68.

Şehsuvaroğlu, Bedi - Özen, H. Cahit. *Dünyada ve Yurdumuzda Adlî Tıbbın Tarihçesi ve Gelişmesi*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1974.

Taşkıran, Nimet. "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimi Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, cilt.11, no. 1 (1973): 1-18.

Toumarkine, Alexandre. "Adlî Doktorlar, Ruh Doktorları ve Şeyhler: Kummerau Olayı (1880) ve Bilirkişilik Meselesi", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Der: Noémi Lévy - Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008: 96-115.

Uludağ, Osman Şevki. "Tarihimizde İki Tıbhâne Vardır", *Tıp Dünyası*, no. 8 (15 Ağustos 1935): 2987-2989.

Uzman, Mazhar Osman. Akıl *Hastalıkları*, İstanbul: Kader Matbaası, 2. Baskı, 1935.

-----, "Bizde Adlî Tıb", *İstanbul Seririyatı* 29, no. 4 (Nisan 1947): 29-34.

-----, "Bizde Adlî Tıb-5", *Istanbul Seririyatı* 29, no. 8 (Ağustos 1947): 77-84.

-----, *Tababet-i Ruhiye,* İstanbul: Kader Basımevi, 3. Baskı, 1941.

Ülman, Yeşim Işıl. *Galatasaray Tıbbiyesi: Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Ünver, Süheyl. *Tıb Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt: 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Yıldırım, Nuran. "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: "Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih*, no. 150 (Haziran 2006): 18-27.

-----, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul: Ajansfa, 2010.

**Öz:** Osmanlı Devleti'nde tıp ve hukuk alanında girişilen çeşitli reformlar sonucu ondokuzuncu yüzyıl ortalarında modern anlamda adlî tıp uygulamaları başlamış fakat daha özel bir alan olarak adlî psikiyatri uygulamalarının modern bir çehreye kavuşması biraz daha geç gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin bir nedeni, adlî psikiyatri alanına giren özel ve karmaşık konularda uzmanlaşmış tabiplerin ve kurumların henüz yeterince var olmamasıdır. Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yüzyıldaki en önemli ve birbirinin devamı olan iki resmi akıl hastanesi olarak Süleymaniye ve Toptaşı Bimarhaneleri, yalnızca psikiyatri alanının değil aynı zamanda adlî psikiyatri alanının da filizlendiği kurumlardır. Her ne kadar modern anlamda psikiyatri eğitiminin tıp müfredatında yer alması ve bir ihtisas alanı olarak akliye ve asabiye doktorlarının çalışmaya başlaması ancak yüzyıl sonunda mümkün olabilmiş ise de bu alanın öncüsü ve bir anlamda istisnaları olan tecrübeli hekimler ilk modern uygulamaları, yazdıkları raporlar ve özgün uygulama örnekleriyle ortaya koymuştur. Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin oluşumu, alanın öncüsü Dr. Luigi Mongeri'nin konuya ilişkin yayınları, raporları, yaşanan sorunlara yönelik tespitleri ve önerileri üzerinden incelenmektedir. Makalenin sonunda, Çanakkaleli Ali Osman'ın akli vaziyetine ilişkin Mongeri'nin kaleme alıp yayımladığı Fransızca bir raporun Türkçe tam metin çevirisine yer verilmiştir. Bu rapor örneği, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde adlî psikiyatrinin işleyişini aydınlatmaya yönelik önemli bilgiler içermektedir.

**Anahtar Sözcükler:** Adlî psikiyatri, adlî tıp, psikiyatri tarihi, akıl hastalığı, bimarhane, Luigi Mongeri.

## Forensic Psychiatry in the Ottoman State: Dr. Luigi Mongeri's Reports, Evaluations, and a Sample Case

**Abstract:** Modern forensic medicine practices began in the mid-nineteenth-century Ottoman State, following the reform attempts in the field of medicine and law. The practices of forensic psychiatry as a more special field, however, gained a modern form later. One reason for this delay is the lack of specialized physicians and institutions working on special and complex issues in the field of forensic psychiatry. Süleymaniye and Toptaşı Mental Asylums -the most significant and successful mental hospitals in the nineteenth-century Ottoman State- were the institutions where not only the field of psychiatry but also forensic psychiatry began and developed. The inclusion of psychiatry education in the curriculum of medicine and the recruitment of physicians specializing in psychiatry and neurology started at the end of the century. Yet, the pioneers and experienced physicians, those who were rather exceptional ones then, implied the first modern practices in this field by the medical reports and original practices they provided. The present article examines the emergence of forensic psychiatry in the Ottoman State through the publications, reports, evaluations and suggestions of Dr. Luigi Mongeri who was the pioneer of this field. It also provides the full Turkish translation of a French report written and published by Mongeri on the medico-legal condition of Ali Osman of Çanakkale. This sample report includes important details that help us to understand the state of the practice of forensic psychiatry in the late Ottoman State.

**Keywords:** Forensic psychiatry, forensic medicine, history of psychiatry, mental illness, mental asylum, Luigi Mongeri.

# *Osmanlı Seririyat Mecmuası / Revue Médicale Ottomane* (1910-1914)

Cem Hakan BAŞARAN*

Eski harfli tıbbi süreli yayınlarla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaları iki kısımda inceleyebiliriz; ilk olarak bu süreli yayınların bibliyografik ve künyesel bilgilerinin derlenerek verilmesi suretiyle yapılan çalışmalar[1], ikinci olarak ise

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / cemhakanbasaran@gmail.com

[1] Süreli yayınların bibliyografik bilgilerinin ve künye bilgilerinin derlenerek verilmesi ya da süreli yayınlarla ilgili genel bir değerlendirme içeren makaleler şunlardır: S. Kızıldağlı; "Türkiye'de Tıb Mecmuaları Hakkında," *Dirim*, c: XX, Sayı: 3-4 (Mart-Nisan 1945), 71-78.; F. K. Özbek; "Türk Tıp Yayınları Üzerine Bibliyografik Denemeler: Süreli Yayınlar," *Dirim*, C: XXXVI, Sayı: 3-4 (Mart-Nisan 1961), 113-119; B. N. Şehsuvaroğlu; "Basın Tarihimize Sıhhi Mevkuteler," *Yeni Tıp Alemi* 10, (Temmuz-Aralık 1961), 484-501; Tevfik Remzi Kazancıgil, "Cerrahpaşa Tıp Bülteni ve Türkiye'de Tıp Mecmuaları Hakkında," *Cerrahpaşa Tıp Bülteni* Vol: 1, Sayı: 1, (1967), 60-63; N. Taşkıran; "Aperçu Sur l'historique Des Revues Médicales En Turquie," *Pagine di Storia Della Medicina*, Anno XIII, No. 2, Marzo-Aprile 1969, 51-66; B. N. Şehsuvaroğlu; "Türkiye' de Sağlıkla İlgili Olarak Yayınlanan Periyodikler", *İstanbul Tıp. Fak. Mecmuası,* C: 36, Sayı: 1, 1973, 169-98; Aykut Kazancıgil-Vural Solok; "Türk Tıp Dergileri ve Süreli Yayınları Üzerine Analitik Bir İnceleme (1849-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, c: 12, Temmuz/Özel Ek Sayı, 1981, 373-82; İldeniz Kurtulan; "Tarihte Türk Tıp Basını", *Toplum ve Hekim*, Vol: 6, Sayı: 33, 1984, 57-60; Gülten Dinç; "Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme: I", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 4, 1993, 16-40; Gülten Dinç; "Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme: II", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 5, 1993, 96-131; İ. Başağaoğlu-N. Sarı; "1900-1955 Yılları Arasında Türkiye'de Yayınlanan Sağlıkla İlgili Süreli Yayınlarr", *Sendrom,* Yıl 6, Sayı 12, Aralık 1994, 40-46; A. Özen, A. Özgür, "Türkiye'de Veteriner Hekimliği Alanındaki Eski Harfli Süreli Yayınlar Üzerinde Tarihsel Bir İnceleme", E. Kâhya, S. Şar, A. Ataç, N.Y. Oğuz, B. Arda (editörler), *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998: 501-512.; Gülten Dinç;

müstakil bir süreli yayını inceleyen makale, tez ya da kitap çalışmalarıdır.[2] Eski harfli tıbbi süreli yayınların bir kısmı koleksiyon eksiklikleri nedeniyle nitelikleri

"Sağlık Bilimleri Alanında Süreli Yayıncılığın Gelişimi ve Bu Alanda Arap Harfleri ile Türkçe Yayınlanan Süreli Yayınlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim* içinde, (haz. Dr. Mustafa Çulfaz), Trabzon: Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, 2007, XV-XVIII.

[2] Bugüne kadar eski harfli tıbbi süreli yayınlardan birini konu alan ve içeriğinde tam dizini barındıran makaleler şunlardır: Ayten Altıntaş-G. Dinç-İ. Başağaoğlu; "Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü'l-Tıb", *Tıp Tarihi Arastirmalari/History of Medicine Studies*, 10 (2001), 21-37; Şahap Erkoç; "İlk Türkçe Nöropsikiyatri Dergisi: Şişli Müessesesinde Emrâz-i Akliye ve Asabiye Müsâmereleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 10 (2001), 119-137; Adnan Ataç-M. Alpertunga Kara; "Dr. Besim Ömer Paşa'nın Yayınladığı 'Nevsâl-i Âfiyet' Adlı Dört Yıllıkta Yer Alan Makaleler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 9 (2003), 343-364; Sait Naderi-Gülten Dinç; "Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası (1916-1933) ve Dizini", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 12(2004), 200-253; Gülten Dinç; "İzmir'de Basılan İlk Tıp Dergisi: Hıfzü's-Sıhha/Revue D'hygiene Populaire-Smyrne", *Turkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History* 18,1 (2010), 37-46, Berfin Melikoğlu Gölcü ve Şule Osmanağaoğlu Sanal. "Mecmua-i Fünûn-i Baytariye: İnceleme ve Özetli Bibliyografya," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14,1 (2012): 45-88, Cem Hakan Başaran; "Osmanlı Son Döneminde İlginç Bir Tıbbi Süreli Yayın: Âfiyet Gazetesi (Afiéte La Santé) ve Dizini", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 44 (2017), 113-144; Berfin Melikoğlu Gölcü-Özlem Yüksel-Erhan Yüksel; "Baytar Mecmuası/Baytarî Mecmua üzerine bir inceleme (1923-1933)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 1(2017), 75-134; Cem Hakan Başaran; "Eski Harfli Son Tıbbi Süreli Yayınlarımızdan: Verem Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştıirmaları Dergisi* 46 *(2018)*, 297-304. Yine eski harfli tıbbi süreli yayınlardan birini konu alan ancak tam koleksiyonuna erişilemediğinden dolayı eksik bir dizinle yayınlanan makaleler şunlardır: Feza Günergün; "İstanbul'da Fransızca-Türkçe Yayınlanan Bir Tıp Dergisi: Gazette des Hopitaux (Ceride-i Emakin üs-Sıhha, 1887)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 2 (2002), 13-54; Gülten Dinç-Şeref Etker; "Türkiye Çocuk Hekimliğinin İlk Dergisi: La Pédiatrie En Turquie/Türkiye'de Emraz-ı Etfal", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, No. 2 (2004), 62-102; Gülten Dinç; "Atatürk Döneminde İzmir'de Yayınlanan İki Tıp Dergisi: İzmir Tıp Mecmuası ve İzmir Kliniği", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi, 1920-1938: Bildiriler*, *6-9 Kasım, İzmir* (2007), 187-221; Selehattin Öztürk; "Günümüze Tam Koleksiyon Olarak Ulaşamayan Bir Meslek Dergisi: Doktor Mecmuası," *Müteferrika*, İstanbul: Sahaf Müteferrika, 2007/1 (31), 165-174; Mehmet Karayaman; "İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhî Cidâl-Sıhhat Dergisi", *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 18.3 (2010), 140-152; Mehmet Karayaman, "İzmir'de Yayınlanan İlk Tıp Dergisi Olan Hıfzıssıhha Mecmuası'nın 1906 Yılı Sayıları Hakkında Bir Değerlendirme," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı:12-13-14-15(2010): 165-182.; Berfin Melikoğlu Gölcü-Şule Osmanağaoğlu Sanal; "Mecmua-i Fünûn-i Baytariye: İnceleme ve Özetli Bibliyografya", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14,1 (2012), 45-88; Dizin içermeden bir mecmua ile ilgili genel bir değerlendirme şeklinde hazırlanan yayınlar şunlardır: A. H. Tanyeli; "Memleketimizde İlk Defa Çıkan Mecmua: Vakayi-i Tıbbiye 1849-1853", *Poliklinik*, 4. sene, No:11-47, Mayıs (1937), 323-329; A. H. Tanyeli; "Miratül-ebdan (1872/1289)", *Poliklinik*, 5.sene, No: 54, Birinci Kanun (1937), 175-177; Ferruh Dinçer; "Mecmuayı Fününu Baytariye ve Osmanlı Cemiyeti İlmiyye-i Baytariyesi," *Türk Veteriner Hekimleri Dergisi*, c: 35, No: 3-4, Mart/Nisan (1965): 198-203, Nimet Taşkıran; "Belgelerle İlk Türk Tıp Dergisi Vekayi-i Tıbbiye 1849", *Haseki Tıp Bülteni*, c. 6, sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran (1968), 105-116; Nimet Taşkıran; "İlk Türk Tıp Dergisi Vekayi-i Tıbbiye'nin Fransızca Nüshası Gazette Medicale de Constantinople mi?", *Haseki Tıp Bülteni*, c. 7, sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart (1969), 1-12; A. S. Ünver; "Türkiye'de İlk Türkçe Tıbbî Mecmua (1849)," *Dirim*, Tom: XLVIII, Sayı: 4, Nisan (1973), 195-196; Feridun Frik; "Tababet-i Hazıra Dergisi 1909-1911",

ve nicelikleri bakımından tam anlamıyla aydınlatılamamış, dolayısıyla hakkında sistematik ve eleştirel bir değerlendirme yapılan süreli yayınlar sayıca azınlıkta kalmış, araştırmaların derinleştirilmesi bazen yıllar süren gayretler neticesinde koleksiyonlarının toplanabilmesi ile mümkün olabilmiştir. Eski harfli tıbbi süreli yayınlar tıbbi literatür dışında tıp tarihinin konusu olan tıp eğitimi, sağlık teşkilatı yapılanmaları, tıbbi terminolojinin evrimi, tıbbi istatistikler ve umumi hıfzıssıhha tedbirleri, biyografi ve nekrolojiler, 19. ve 20. yüzyıl bilimsel gelişmeleri gibi içeriklerin de gözlemlenip yorumlanabileceği kaynaklar olarak son derece önem taşımaktadır. Bu yönüyle incelendiğinde zaten sayıca az olan, sağlık alanındaki tüm eski harfli süreli yayınların koleksiyonlarının bir araya getirilmesi, içeriklerinin aydınlatılması büyük bir önem arz etmektedir.

Eski harfli tıbbi süreli yayınlar içerisinde dergi, gazete, yıllık (istatistik yıllığı, faaliyet yıllığı, mesai yıllığı, yıllık takvim-muhtıra) formunda yayınlara rastlamak mümkündür.[3] Dergiler resmi kurumlar veya tıbbi cemiyetlerin girişimleriyle ya da şahsi teşebbüslerle yayınlanabilmiş, istisnalar dışında şahsi teşebbüslerle yayınlanan dergilerin bir bölümü dönemin şartları, dergiyi çıkaran kişilerin vefatı gibi nedenlerle uzun ömürlü olamamıştır. Bunun yanında içerikler incelendiğinde şahsi teşebbüslerle yayınlanan dergilerin bir kısmında maddi kaygılardan dolayı, tabib olmayan kesimleri de celbetmek için tıbbi içeriğe ilaveten "ahali

---

*Dirim,* XLIX Sayı: 11, Kasım (1974); Ferruh Dinçer; "Türkiye'de Veterinerlik ve Tarım Alanında İlk Süreli Yayın: 'Vasıta-i Servet' Üzerine Bir İnceleme," *Fırat Üniv. Veteriner Fakültesi Dergisi*, c: 3, No: 1 (1976): 66-83; Mustafa Selçuk; "Dişçilik Âlemi Mecmuası (1924-1929)", *Tarih Dergisi 57* (2013), 105-126. Çevirimyazı olarak kitap şeklinde veya tez olarak yayına hazırlananlar şunlardır: *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, (haz. Mustafa Çulfaz), Trabzon, Serander-Trabzon Tabip Odası Yayınları, 2007; *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, (haz: Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ), Ankara: Türk Kızılayı Yayınları, 2013; Vildan Özkan Göksoy; *"Musavver Eczacı Nevsali"ne Göre (Hicri 1330-Rumi 1328/M.1912) Osmanlı Eczacılığı"*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989); M. Yahya Okutan; *"Osmanlı-Türkiye Hilâl-i Ahmer Dergilerinin Analitik İncelenmesi (1921-1928)"*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1998); Hakan Bacanlı-Efdal As; , "Türk Tıp Tarihinin En Uzun Süreli Bilimsel Yayını: Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye'den Gülhane Tıp Dergisi'ne (1872-2017) Tarihçe/Dizin", Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Ankara: 2018. Fransızca tıp dergilerini konu alan yayınlar için ayrıca bkz: Yeşim Işıl Ülman; "Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nuran Yıldırım, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü-1999); Şeref Etker; "Bilinmeyen Bir Eczacılık Dergisi: Gazette Médico-pharmaceutique d'Orient", *Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, (ed: A.Mat), İstanbul 2003, pp. 331-334; Feza Günergün; "La Revue Médico-pharmaceutique and the transmission of medical knowledge to Turkey: A survey for the year 1888", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 145-160, [1888-1914 yılı arasında çıkan derginin ilk yılının değerlendirmesini içermektedir].

[3] Eski harfli tıbbi süreli yayınların en ayrıntılı listesini içeren yayın için bkz: Gülten Dinç; "Sağlık Bilimleri Alanında Süreli Yayıncılığın Gelişimi ve Bu Alanda Arap Harfleri ile Türkçe Yayınlanan Süreli Yayınlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim* içinde, (haz: Dr. Mustafa Çulfaz), Trabzon: Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, 2007, XV-XVIII.

sütunları" oluşturulmuş ve/veya halkın anlayabileceği bir dil kullanılarak içeriğin daha anlaşılır bir forma dönüştürülmesi yoluna gidilmiştir.[4]

Bütün bu tıbbi yayın faaliyeti içerisinde tıbbın ihtisas dallarına yönelik dergiler, Avrupa ülkeleri ve A.B.D ile karşılaştırıldığında ne yazık ki oldukça az sayıdadır. Cumhuriyet öncesinde ihtisas alanlarına yönelik sadece *La Pédiatrie en Turquie-Türkiye'de Emraz-ı Etfal* (1910-1914), *Şişli Müessesesinde Emraz-i Akliye ve Asabiye Müsamereleri* (1916-1918), *İstanbul Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti Mecmuası/Bulletin de la Societe de Dermatologie et de Syphiligraphie de Constantinople* (1921) dergileri yayınlanabilmiştir. Tıbbın şubelerine (genel cerrahi, jinekoloji, nöroşirurji vb.) ait dergiler, ihtisas cemiyetlerinin de artmaya başlamasıyla Cumhuriyet sonrasında görülmeye başlamıştır.

Çalışmamıza konu olan *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane* dergisi eski harfli tıbbi süreli yayınlar içinde özel olarak ele alınmaya değer nitelikler taşımaktadır. Yayın kurulu, yazar kadrosu ve içeriği bakımından son derece önemli, tamamen hekimlere hitab eden klinik içeriğe sahip, üçüncü senesinden itibaren koleksiyonu çok nadir bulunan bir dergidir. *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane* bugüne kadar ayrıntılı bir inceleme konusu olmamıştır. Nitekim merhum Dr. Tevfik Remzi Kazancıgil, mecmualar içerisinde "düzgün ve esaslı bir yayın" olan *Osmanlı Seririyat Mecmuasını* öne koymak gerektiğini belirtir.[5] Geniş bir literatürü takip eden dergi tıbbın ihtisas alanlarının büyük bir kısmına sayfalarında yer vermiş, ciddi bir emek ve organizasyonla bir yıllık kesinti hesaba katılmazsa dört yıl kadar yayın hayatını sürdürebilmiştir.

## I. Derginin Kütüphanelerdeki Mevcut Koleksiyonları

Bugüne kadar yayınlanmış olan tıbbi süreli yayınlar ile ilgili makalelerde *Osmanlı Seririyat Mecmuası* koleksiyonlarında bulunan eksiklikler nedeniyle derginin ne zaman sonlandığı, dolayısıyla koleksiyonunun kaç sayıdan oluştuğu hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamaması, bizi bu konu hakkında çalışmaya, basılı ve elektronik kataloglarda taramalar yoluyla koleksiyonun bir araya toplanması gayretine sevk etti. Bunun neticesinde yaptığımız taramalarda derginin; İBB Atatürk Kitaplığı'nda 1. Sene: 1-4, 10, 12; 2. Sene: 1-12; 3. Sene: 1, 4-7, 9, 11 numaralı sayılarını, İstanbul Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde 1. Sene: 1-12; 2. Sene: 1-12 numaralı sayılarını, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde 3. Sene: 1-7, 9-11 numaralı sayılarını, SBÜ Tıp Tarihi ve Deontoloji Kütüphanesi'nde 1. Sene: 1-12 numaralı sayılarını, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda 4. sene: 1 numaralı sayısını, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda 1. Sene: 1-12 numaralı sayılarını, İ.Ü. Hulusi Behçet

[4] Örnekler çoğaltılabilmekle birlikte buna örnek olarak *Tâbabet-i Hâzıra* dergisinin "Kısm-ı sıhhî" adındaki sütun altında kadınlara ve erkeklere yönelik yazılar, *Tâbabet-i Seririyye* dergisinin *"Tâbabet-i Seririyye Ahâli Kısmı"* adındaki içtimai bölümü ve *"Ahâliye mahsus tıbbî ilmî gazete"* başlığıyla çıkan İstanbul'da yayınlanan *Hekim Gazetesi* verilebilir.

[5] Tevfik Remzi Kazancıgil; "Cerrahpaşa Tıp Bülteni ve Türkiye'de Tıp Mecmuaları Hakkında", *Cerrahpaşa Tıp Bülteni*, vol:1 sayı:1, (1967), 60-63.

Kütüphanesi'nde 1. Sene: 1-12, 2. Sene: 1-12, 3. Sene: 1-12, 4.sene: 1-5 numaralı sayılarını, Uludağ Üniversitesi Kütüphanesi'nde 1. Sene: 12, 2. Sene: 1-11 numaralı sayılarını, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda 1. Sene: 2, 4, 2. Sene: 2-4, 8-12, 3. Sene: 1-3 numaralı sayılarını, Ankara Milli Kütüphane'de 1. Sene: 1-12, 2. Sene: 1, 6-8, 3. Sene: 3, 4. Sene: 5 numaralı sayılarını, ayrıca A.B.D Duke Üniversitesi Kütüphanesi'nde 1. Sene: 1-12, 2. Sene: 1-12 numaralı sayılarını tespit ettik.

Mevcut koleksiyonların ve literatür bilgimizle koleksiyonun hangi sayıda son bulduğunu bilmediğimizden bilgi merkezlerinin dışında sahaflarda da araştırmalar yürütülmüştür. Bunun neticesi olarak elimize derginin yazarlarından biri olan Dr. Niyazi İsmet [Gözcü] Bey'in kütüphanesinden iki ayrı cilt halinde çıkan 3. Sene 1-12 ve 4. sene 1-5 sayıları intikal etmiştir. İ.Ü. Hulusi Behçet Kütüphanesi'nde bulunan mevcut sayılar ve elde ettiğimiz koleksiyon derginin dördüncü yılında (1914) son bulmaktadır.[6]

Mecmuanın görülebilen son sayısı Temmuz 1330 [Temmuz 1914] tarihli 4. Sene 5 numaralı sayısıdır. Bu tarihten yola çıktığımızda kesin olarak bir yargıya varamasak da Bedi Şehsuvaroğlu'nun bir makalesinde soru işaretiyle de olsa derginin 1914'de sonlandığına dair verdiği künye bilgileri[7] ve Osmanlı Devleti'nin savaşa resmen 29 Ekim 1914 tarihinde girmiş olsa bile 28 Temmuz 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla mecmuanın mezkûr sayısının yayınlanan son sayısı olması kuvvetle muhtemeldir.

Yukarıda bahsi geçen kütüphanelerden elde ettiğimiz ve tarafımıza intikal eden koleksiyon neticesinde 1. Sene: 1-12, 2. Sene: 1-12, 3. Sene 1-12 ve 4. Sene 1-5 numaralı sayıları içeren, toplamda 41 sayılık bir hacme ulaşan bir koleksiyon elde edilmiş ve ayrıntılı içindekiler listesi hazırlanmıştır.

## II. *Osmanlı Seririyat Mecmuası*: Kuruluşu, Yayın hayatı, Yazarları ve Yayınları

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 22 Mart 1322 [4 Mart 1906] tarihli "Dr. Kolağası Tevfik Salim Bey'in tıp ilminden bahsedecek *Seririyat* isminde bir dergi çıkarmak için ruhsat talep ettiği, hakkındaki tahkikatın Harbiye Nezareti'nden sorulması" başlıklı bir belge göze çarpmaktadır. Derginin bu ilk yayımlanma teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır.[8] 1 Mart 1326 [14 Mart 1910] tarihli sayısı ile yayın hayatına başlayan derginin[9], ruhsat alım işlemleri ve yayına hazırlık aşaması yak-

[6] Mecmuanın bu yıllara ait sayılarını bulup bana ulaştıran Müteferrika Sahaf'ın sahibi Sayın Lütfi Seymen Bey'e ve makalenin hazırlanış sürecinde değerli fikirleri ve düzeltmeleriyle desteğini esirgemeyen Sayın Dr. Şeref Etker Bey'e bu vesile ile teşekkürü bir borç biliyorum.

[7] B. N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye'de Sağlıkla İlgili Olarak Yayınlanan Periyodikler", *İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Mecmuası*, c. 36, sayı 1, 1973, 188.

[8] BOA, ZB, 331/86

[9] *Tababet-i Hâzıra Mecmuası*'nda derginin tanıtımı şöyledir: "Osmanlı Seririyat Mecmuası: Mart'ın birinci günü âlem-i tababetimizi yeni bir risale, Osmanlı Seririyat Mecmuası tezyin etti, fakültenin güzide ve gayur muallimlerinden, muavinlerinden dokuz zâtın himmetile intişar eden

laşık bir yıl sürmüştür. Kolağası Dr. Tevfik Salim [Sağlam] Bey Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı başvuru ile derginin yayınlanabilmesi için ruhsat talebinde bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti; Doktor Kolağası Tevfik Salim Bey'in *Osmanlı Seririyat Mecmuası* adı altında tıbbi konuları içeren bir dergi yayınlamak istediğini, Matbuat Nizamnamesi'nin gereği olarak başvuru sahibi hakkında tahkikat yapılması gerektiğini belirterek Zaptiye Nezareti'ne 15 Mart 1325 [28 Mart 1909] tarihinde bir yazı göndermiştir.[10] Zaptiye Nezareti'nin 22 Mart 1325 [4 Nisan 1909] tarihli cevap yazısında, Kolağası Tevfik Salim Bey'in asker bir kişi olması sebebiyle gerekli başvurunun Harbiye Nezareti'ne yapılması gerektiği belirtilmiştir.[11] Derginin ruhsat işlemlerinin bundan sonraki süreçte nasıl yürütüldüğüne ya da ne zaman sonuçlandığına dair bir bilgi edinilememiştir. Ancak başvuru tarihinden bir yıl sonra dergi yayımlanabilmiştir.

Dergi aylık olarak, resimli, bir sayfasında iki sütun yazı formatında ve 48 sayfa olarak yayın hayatına başlamıştır. Ebuzziya Matbaası'nda basılmaya başlayan derginin idarehanesi olarak Babıali'de bulunan İkbal Kütüphanesi gösterilmiş, mecmuaya gönderilecek eserler için yayın kurulu namına olarak, Dr. Refik Münir Bey'e müracaat edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Mecmua ikinci seneden itibaren Tanin Matbaası'nda basılmaya başlanmış, 3. sene 2 numaralı sayısından görülebilen son sayısına kadar da Kader Matbaası'nda basılmış, 3.senenin son sayılarından itibaren dergi idarehanesi değişmiş, yine Babıali'de bulunan ve yeni kurulmuş olan Tıb ve Fünûn Kütüphanesi idare olarak gösterilmiştir.

Derginin nüshası İstanbul için 1 çaryek [çeyrek] taşra için ilaveten 20 para, senelik abone bedeli İstanbul için 60, taşra için 70 kuruş, memâlik-i ecnebiyye için 15 Frank olarak belirlenmiş, ilerleyen nüshalarda taşra için nüshası başına ilâve 20 para kaldırılmış, İstanbul ve taşra için abonelik bedeli ikisi için de önce 60 kuruş daha sonra 50 kuruşa, memâlik-i ecnebiyye için ise 12 Frank'a düşürülmüştür.

Türkçe tek bir başlık olarak çıkan derginin Türkçe başlığına ilaveten yalnızca 2. sene: 3-6 numaralı sayıların kapaklarında görülebilen ancak daha sonraki sayılarında görülemeyen Latin harfli ve Fransızca başlığı *Osmanli Séririat Medjmouassi-Revue Médicale Ottomane*'dır.

Reklamsız olarak yayın hayatına başlayan dergi yine 2. sene 3 numaralı sayısından itibaren arka kapağına reklam almaya başlamış ancak ilerleyen sayılarda reklam görülmemekle beraber yalnızca arka kapağında yeni neşredilen tıbbi eserlerin tanıtımları yapılmaya başlanmıştır.

---

bu risaleyi, bu arşivi pek istifadeli bulduk, nadir müşahedeler, kıymetli bahisler ile doldurulan ilk nüshası refikimizin istikbali için pek büyük ümitler vermiştir. Âlem-i tababetimize hizmet maksadile şu fedakârlığı yapan hey'et-i nâşireyi beyân-ı tebrik ve muvaffakiyyetlerini an-samimi'l-kalb temenni eyleriz." (Tababet-i Hâzıra, 29 Mart 1910, 2. Sene No.2, 31.)

[10] BOA, DH-MKT, 2778/52.

[11] BOA, DH-MKT, 2785/24.

Dr. Tevfik Salim [Sağlam] Bey derginin mesul müdürlüğünü üstlenmiş, derginin ilk sayısından görülebilen son sayısına kadar ön kapağında bir Hey'et-i Nâşire [Yayın Heyeti] gösterilmiştir. Yine bu yayın heyeti dergi içeriğine en büyük katkıyı sağlamıştır. Derginin yayın heyetini: Tıb Fakültesi Seririyat-ı cerrahiye-i nisaiye [cerrahi kadın hastalıkları kliniği] muallimi Dr. Asaf Derviş, Tıb Fakültesi Seririyat-ı tıbbiye [genel tıp kliniği] muallimi Dr. Süleyman Numan, Tıb Fakültesi Seririyat-ı cerrahiye ve ortopedi [cerrahi hastalıklar ve ortopedi kliniği] muallimi Dr. Orhan Abdi [Kurtaran], Tıb Fakültesi Seririyat-ı üzniye, enfiye ve hançereviye [kulak, burun, boğaz hastalıkları kliniği] muallimi Dr. Ziya Nuri [Birgi], Tıb Fakültesi Teşrih-i marazî [patolojik anatomi] muallimi Dr. Hamdi Suad [Aknar], Tıb Fakültesi Seririyat-ı tıbbiye şef dö laboratuvarı [genel tıp kliniği laboratuvar şefi] Dr. Tevfik Salim [Sağlam], Tıb Fakültesi Seririyat-ı vilâdiye şef dö kliniği [kadın doğum klinik şefi] Dr. Refik Münir [Keskingil], Tıb Fakültesi Seririyat-ı üzniye, enfiye ve hançereviye şef dö kliniği [kulak, burun, boğaz hastalıkları klinik şefi] Dr. Haydar İbrahim [Aydar], Tıb Fakültesi Seririyat-ı tıbbiye şef dö kliniği [genel tıp kliniği şefi] Dr. Süreyya Ali [Kayacan] Beyler oluşturmuşlardır.

Hey’et-i nâşire [Yayın heyeti] kapakta gözükmektedir.

Yayın heyetinin dışında dergiye Dr. Reşad Rıza [Kor], Dr. Julius Wieting Paşa, Dr. Neşet Ömer [İrdelp], Dr. Hulusi Behçet, Dr. Saim Ali [Dilemre], Dr. Server Kâmil [Tokgöz], Dr. Niyazi İsmet [Gözcü], Dr. Bahri İsmet [Temizer], Dr. Kenan Tevfik [Sezenel], Dr. Sani Yaver, Dr. Besim Ömer [Akalın], Dr. Kemâl Cenâb [Berksoy], Dr. Menahem Hodara, Dr. Süreyya Hidâyet [Serter], Dr. Kemaleddin Cemil [Keskinel], Dr. Ömer Fuad, Dr. Basri Hüsni, Dr. Mehmed Kâmil [Berk], Dr. Akif Tevfik, Dr. Ahmed Cevdet [Uğur], Dr. Hüsamettin Şerif [Kural], Dr. Nazım Şakir [Şakar], Dr. Rıfat Ahmed [Gözberk], Dr. Mehmed Kemal [Öke], Dr. İhsan Ali [İris], Dr. Abdülkadir Lütfi [Noyan], Dr. Ali Haydar [Erel], Dr. Eşref Ruşen, Dr. Mahmud Ata [Bayata], Dr. Sabri Mustafa, Dr. Hamid Osman, Dr. Hüseyin Ragıb, Dr. Hâlid Lütfi, Dr. Hrant Hançeryan, Dr. Azmi Arif, Dr. Talat Arif [Çamlı], Dr. Nedim, Dr. Süfyan, Dr. Vasfi, Dr. Tevfik İsmail [Gökçe] gibi isimler telif ya da çeviri makaleleri ile katkıda bulunmuşlardır.

Aylık düzenli olarak yayınlanan dergi Eylül 1328 [Eylül 1912]-Teşrinievvel 1329 [Ekim 1913] [III/7-III/8] tarihleri arasında Balkan Harbi’nin başlaması ve yayın heyetinin harbe katılımlarından dolayı 1 yıllık bir kesintiye uğramıştır. Bu 1 yıllık kesintiden sonra yayınlanan Teşrinievvel/1329 tarihli [III/8] sayısında kesintinin nedeni:

> Osmanlı Seririyat Mecmuası bir sene mukaddem [evvel] hey’et-i nâşiresinin bilfiil harbe iştirakı dolayisile bi’z-zarûre tâtil-i neşriyat eylemişti. Harbin inkıtâı hasebile bugünden itibaren tekrar vazife-i neşriyatına devama başlıyor, Osmanlı milleti için birçok felâketlerle mâlâmâl [dopdolu] olan şu bir sene zarfında Tababet-i Osmaniye Hayreddin, Rasim, Della Suda Faik, Ali Rüşdî, Reider Paşalar ve Türkçe tababetin müessislerinden

> Hacı Arif Efendi, Kimyâger Vasil Naum, Dikran Acemyan Bey gibi pek çok eâzımını [büyüklerini] kaybetmiştir. Binâenaleyh esasen âlâm-ı milliye ile müteellim olan Osmanlı tababeti müşârünileyhimin [sözü edilenlerin] tercüme-i hallerini ve Tababet-i Osmaniye'ye ettikleri hidemat-ı mebrûre-yi neşretmeği bir vazife addeder.

ifadeleriyle belirtilmiştir. Dergi bu tarihten sonra görülebilen son sayısına kadar kesintiye uğramamıştır.

Dergide yayınlanan makalelerin bazılarının kitapçık formunda ayrı baskısı yapılmış veya tefrika şeklinde yayınlanan makaleler toplanıp kitap halinde basılmıştır. "Seririyat Mecmuası Külliyâtı" adıyla basılan kitaplardan künyesini tespit edebildiklerimiz şunlardır: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:1- Dr. Nedim; *Betr ve Tesmîm-i Mafsal*, No: 2- Dr. Süleyman Numan; *Kolera*, No: 3- Dr. Süleyman Numan; *Ernst von Leyden ve 1899'da Dijital Hakkında Verdiği Ders*, No: 4- Dr. Behçet Nezihi; *Muâfiyet*, No: 5- Dr. Saim Ali; *Uykusuzluk ve Tedavisi*, No: 7- Dr. Haydar İbrahim; *Tıb Fakültesi Seririyat-ı Üzniye ve Hhançereviyesi Mesâisinden: İltihab-ı Takayyüh-i Kîse-i Dem'iyye ve Tarik-i Dâhil-i Enf ile Tedavi-i Cerrahisi*[12]

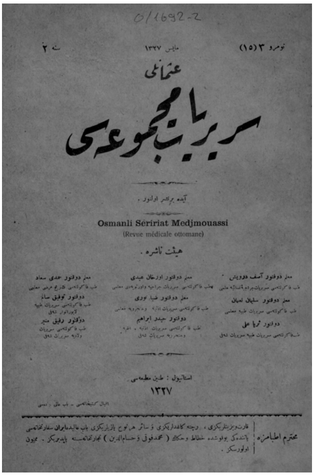


Resim 1: 2. Sene no: 3 (15) / Mayıs 1327 tarihli Türkçe/Fransızca başlıklı dergi kapağı

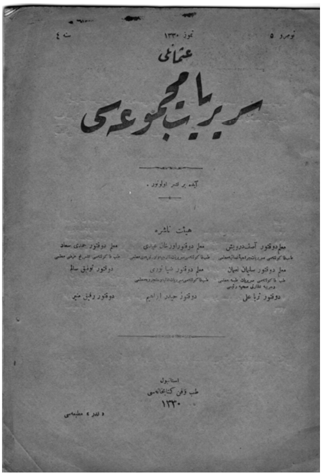

Resim 2: 4. Sene 5 numaralı / Temmuz 1330 tarihli derginin son sayısı

[12] Seririyat Mecmuası Külliyâtı'nın ilk 5 eserine Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu ve İBB Atatürk Kitaplığı'ndan çevrimiçi olarak ulaşmak mümkündür. Dr. Haydar İbrahim'in *Tıb Fakültesi Seririyat-ı Üzniye ve Hançereviyesi Mesâisinden: İltihâb-ı Takayyüh-i Kîse-i Dem'iyye ve Tarik-i Dâhil-i Enf ile Tedâvi-i Cerrâhisi* adlı eseri Müjgân Cunbur-Dursun Kaya; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu: Arap harfli Türkçe eserler, 1729-1928*, (Ankara: TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, 1998.) Cilt V'te 13044 numara ile s.125'te kayıtlıdır. Basılı ve çevrimiçi kataloglarda yaptığımız taramalarda ne yazık ki Seririyat Mecmuası Külliyâtı'nın 6 Numaralı eserini tespit edemedik.

Dr. Mahmud Ata [Bayata]'ya ait, mecmuanın Haziran 1328, Sene: 3, 4 numaralı nüshasında yayınlanan *"İltihab-ı Mesanenin Tedabir-i Tahaffuziyesi Hakkında (Bilhassa Sondaj ve Dâimî Sondaya Dair Bazı Mütalaat")* makalesi ayrı baskı yapmıştır. Ayrıca mecmuanın 2. Sene 12. sayısı ile birlikte *Kolera ve Kolera Zamanında Riâyet Edilmesi Lâzım Gelen Kavâid-i Sıhhiye* isimli broşür/kitapçık ilave olarak verilmiştir.

## III. Derginin Yayın İlkeleri

Derginin yayın amacı ve hedefleri Mart 1326 tarihli ilk sayısında Hey'et-i Nâşire [Yayın Heyeti] imzasıyla "Mukaddime" başlığı altındaki giriş yazısıyla açıklanmıştır:

"Mecmuamızın isminden de anlaşılacağı vechile sırf tababete ve bâhusus Tababet-i Osmaniye'yi arz ve takdîme hadim [hizmetkâr] olacaktır. Bu maksadımıza vusul [ulaşmak] için elden gelen gayreti sarf edeceğiz. Elbette meslektaşlarımızın himmet ve muâveneti [yardımları] bu sa'y ve gayretimize inzımam edince [eklenince] mecmuamızın ehemmiyeti ve mükemmeliyeti asıl o vakit tesis ve tezâhür edecektir.

Aczimiz pek ziyâde, fakat azmimiz de pek kuvvetlidir. İşte bu kuvvettir ki bu mecmuayı neşre bize cesaret veriyor. Takib edeceğimiz meslek sırf fennidir. İmkân dâhilinde memleketimizdeki sa'yları, taharriyât-ı fenniyeyi tercih edeceğiz. Ustalarımız olan Avrupalıların keşfiyat ve taharriyât-ı fenniyelerini neşirde kusur etmemeğe ve her işimizde olduğu gibi onlardan istifâde ve istifâzaya çalışacağız.

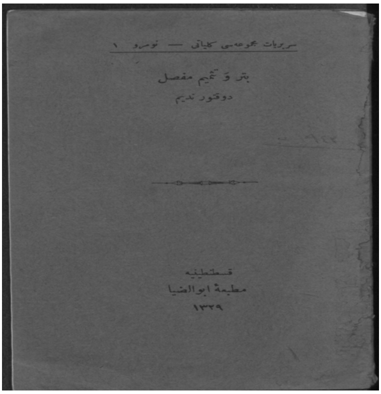

Resim 3: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No: 1 "Betr ve Tesmîm-i Mafsal" Dr. Nedim

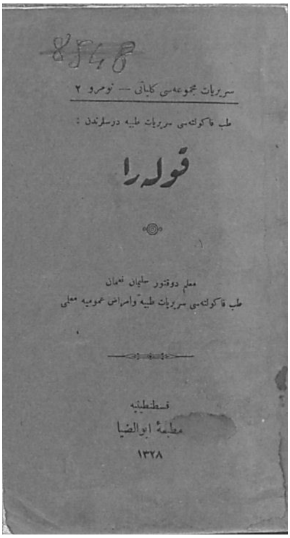

Resim 4: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No: 2 "Kolera" Dr. Süleyman Numan

Mecmuamız şimdilik ayda bir çıkacak ve en aşağı kırk sekiz sahifelik olacaktır. İhdâ olunacak asar hey'et-i nâşire tarafından görüldükten sonra müellifine kabûlüne dair cevab îtâ edilecektir. Cevabsız kalan asar neşredilmeyeceği gibi iâde de olunmayacaktır. Müellif neşrettirdiği eserinden ayrıca hususi nüshalar tab'ını arzu ettiği halde Hey'et-i İdâreye mürâcaatla fiyatını kararlaştırmağa mecburdur. Sa'y ve azm-i ciddî her şeyin üstesinden gelir".

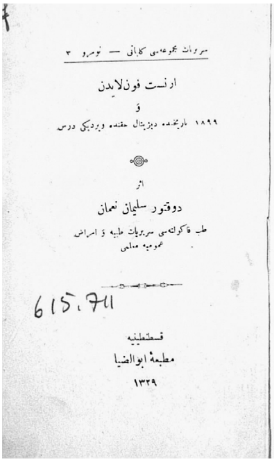
سريريات مجموعه سی كليانی — نومرو ٣

ارنست فون لايدن

و

١٨٩٩ تاريخنده ديژيتال حقنده ويرديكی درس

اثر

دوقتور سليمان نعمان

طب فاكولته سی سريريات طبيه و امراض عموميه معلمی

615.711

قسطنطنيه

مطبعهٔ ابوالضيا

١٣٢٩

Resim 5: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No: 3 "Ernst von Leyden ve 1899'da Dijital Hakkında Verdiği Ders" Dr. Süleyman Numan

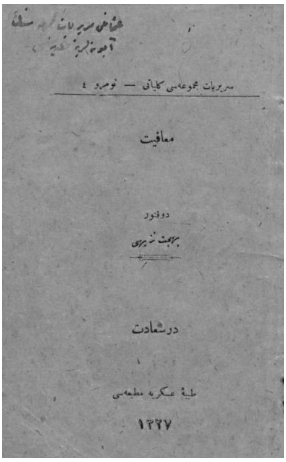
سريريات مجموعه سی كليانی — نومرو ٤

معافيت

دوقتور

بهجت نزيهی

درسعادت

طبيهٔ عسكريه مطبعه سی

١٣٢٧

Resim 6: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No: 4 "Muâfiyet" Dr. Behçet Nezihi

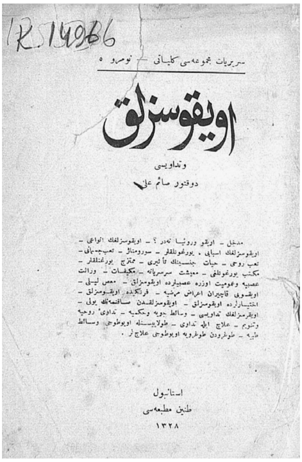
سريريات مجموعه سی كليانی — نومرو ٥

اويقوسزلق

وتداويسی

دوقتور صائم علی

استانبول

طنين مطبعه سی

١٣٢٨

Resim 7: Seririyat Mecmuası Külliyâtı No: 5 "Uykusuzluk ve Tedavisi" Dr. Saim Ali

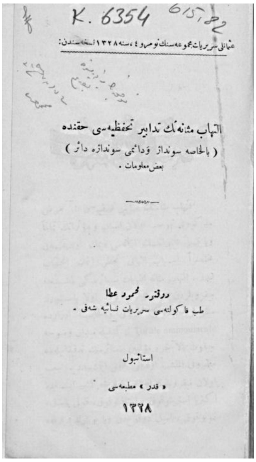
K. 6354

عثمانلی سريريات مجموعه سنك نومرو ٤، سنه ١٣٢٨ نسخه سندن:

التهاب مثانه نك تدابير تحفظيه سی حقنده

(بالخاصه سونداژ و دائمی سونداژه دائر)

بعض معلومات.

دوقتور محمود عطا

استانبول

«قدر» مطبعه سی

١٣٢٨

Resim 8: *Seririyat Mecmuası*'nın R1328/4 No'lu nüshasından ayrıbasım: İltihab-ı Mesanenin Tedabir-i Tahaffuziyesi Hakkında (Bilhassa Sondaj ve Dâimî Sondaya Dair Bazı Mütalaat) Dr. Mahmud Ata

Metinden anlaşılacağı üzere Yayın Heyeti Osmanlı tababetine ellerinden gelen hizmeti ve faydayı sağlamayı, yeni keşif ve gelişmelerden tıp camiasını haberdar etmekte kusur etmemeye çalışacaklarını, imkân dâhilinde de memleketimizdeki gerçekleşen tıbbi gelişmeleri de dergi sayfalarından duyuracaklarına dair hedefler koyulmuş ve bu hedefler de açıkça belirtilmiştir.

## IV. *Osmanlı Seririyat Mecmuası* ve Osmanlı Tıp Akademisi [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye]

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tıp eğitiminin Fransızca'dan Türkçe'ye geçmesi için büyük mücadele veren bir grup tıbbiyelinin mücadeleleriyle ve bazı tıbbiye muallimlerinin muavenetiyle kurulmuştur. Resmi kuruluşunda evvel bu mücadele başlamış olsa da cemiyet 3 Mart 1867 tarihinde resmi olarak kurulmuş ve 29 Mayıs 1897 tarihinde II. Abdülhamit tarafından kapatılmıştır. Cemiyet çeviri faaliyetlerine ve çeviri kitapların kontrolüne memur edilmiş *Tedkik-i Müellefât Komisyonu* namı ile faaliyetlerine kısıtlanarak da olsa devam etmiştir.[13] Bu tarihlerde [1901] cemiyet tarihi netleştirilemeyen bir nizamname ile yeniden tanımlanan görevlerinde Osmanlı Tıp Akademisi olarak tekrar tasarlanmıştır.[14] Bu kısıtlı ve baskıcı ortamda buna muvaffak olunamamıştır.

1908 Temmuz'una gelindiğinde İstanbul'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'den başka bir tabip örgütü bulunmamaktadır. II. Meşrutiyetin ilanıyla ardı ardına dernekler açılacak, her çevrenin tabibleri örgütleşmeye girişecektir.[15] Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Meşrutiyetten evvel Askeri Tıbbiye [Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane] içinde yeniden oluşturulmaya çalışılmış olsa da yeni projeler ve kadro tasfiyeleri dolayısıyla, ancak askeri ve sivil tıbbiyelerin birleşmesiyle 1909'da Tıp Fakültesi'nin kuruluşu ardından toplanabilmiştir.[16]

II. Meşrutiyetin başında cemiyet azası sarayda kabul edilmiştir.[17] Bu cemiyetin faaliyetlerine izin verileceği anlamına gelmektedir. 12 Kanunievvel 1326 [25 Aralık 1910] tarihinde açılış toplantısı Fakülte Reisi Cemil Paşa [Topuzlu] riyasetinde icra edilmiş, Reis-i evvel Hayrettin Paşa, Birinci reis-i sani Ziya Nuri Bey, İkinci reis-i sani Süleyman Numan Bey, Kâtib-i umumi Tevfik Vacit Bey, Kâtip-i hususi Kemal Cenap Bey, Hafız-ı kütüb Mustafa Münif Paşa, Veznedar Tevfik Recep Bey olmuşlardır. Cemiyetin iki yıl sonraki genel kurul seçimlerinde de

---

[13] "Osmanlı Tıb Akademisi," *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, sene 1, numero 11, Kanunisani 1326, s.523-525.

[14] [Cemiyetin vezaif-i asliyesi:.......İşbu Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Saltanat-ı seniyye-i Osmaniyenin Tıb Akademisi mevkiini haiz bulunduğundan, bâlâda zikr olunan ulumun teferruatından bahş idüb, mesail-i diniye ve politikadan bahs etmeyecektir.] Nil Sarı; "Cemiyet-i Tıbbıye-i Osmaniyye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri -1*, Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987, s.127-128,140.

[15] Şeref Etker; *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*, Libra 2017, s.11

[16] "Osmanlı Tıb Akademisi", *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, sene 1, numero 11, Kanunisani 1326, s.523-525; Şeref Etker, *ibid*, s.13.

[17] Şeref Etker, *ibid*, s.140.

Reis Mazhar Paşa olmuş diğer kadrolar aynı kalmıştır [8 Nisan 1328 (21 Nisan 1912) tarihli seçim].[18] Görüldüğü gibi cemiyetin reisi değişmekle birlikte en yetkili kişileri Süleyman Numan Bey ve Ziya Nuri [Birgi] beylerdir. Zaten cemiyete sunulan klinik vakaların büyük bir kısmı Süleyman Numan Bey tarafından sunulmuştur. Derginin mesul müdürü olan Tevfik Salim Bey 1903-1914 yılları arasında Süleyman Numan Bey'in yanında Laboratuvar şefi olarak çalışmıştır.[19] Cemiyetin yeniden tesisi ile ilgili Dr. Şükrü Kâmil [Talimcioğlu] Bey *Tababet-i Hâzıra*'da uzun bir eleştiri yazısı yazmış, sessiz sedasız diriltilen bu cemiyetin umuma şamil bir cemiyet olamayacağını ve ölüme mahkûm olacağından bahisle, bu grubun kendi menfaati adına bu girişimi yaptığını ve liyakatsiz kişilerin aza olarak cemiyete doldurulduğundan bahseder. İlgili yazının tamamı aşağıdadır[20]:

**Encümen-i Dâniş-i Tıbbi**

**Zaaf ve aczimiz nerede?**

Memleketin seviye-i idrakile beraber hayât ve sıhhat-i umumiyesine taalluk eden en mühim bir teşebbüsü, şimdiye kadar akim kalan büyük ihtiyacı def' edecek ve Osmanlıları da hayât-i fenniyede bir mevcudiyet-i abidiyeye mazhar eyleyecek en büyük bir teşkil fakültede yapılmış. Evvelki hafta ceraid-i yevmiyede "Bundan on üç sene evvel sedd edilmiş olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin şimdiki tabirle Encümen-i Dâniş'in mâh-ı hâlin [bu ayın] on ikinci pazar günü küşad edileceği ve öteden beri bu cemiyete aza olanlarin isbat-ı vücud etmeleri" dördüncü yalnız *Tanin*'in nasılsa üçüncü sahifesinde geçirilmiş bir ilanla ortaya kondu ve gazete pazartesi günü de etibba-yı Osmaniye muvacehesinde küşad reis ve reis-i sani, kâtib-i umumi ve kâtiblerin intihab edildiği yine öyle dört buçuk satırlık bir havadis olmak üzere gazetelere tebliğ edildi.

Eğer bu, safvet neticesi, azametten tevakki eseri addolunarak böyle gürültüsüz yapılmak istenildi ise şahsi bir teşebbüs olmadığı düşünülmeli ve bir encümen-i dânişin teşkilinin tekmil Osmanlılara hükümdarından en fakir bir ferdine kadar şamil, mühim, mühim olduğu kadar büyük bir teşebbüs olduğu hatıra getirilmelidir. Onu lâyık olduğu mevki'-i ihtirama, muazzam selâmlara mazhar etmeli idi. Va esefa ki bizde herşeyde olduğu gibi bizzat etibba da bir zaaf mevcut. Ondan kendimizi kurtarmak imkânı mefkuddur [yokdur]. Bunu biz haber aldığımız zaman Encümen-i Dâniş azasından muhterem iki zata böyle sessizce yapılacak şeyler milletin hayât ve mukadderatına hâkim olacak nâfi' tesisler değil, ancak fikr-i hodbini ve azamet-füruşâne ile millete zarar vereceğine akıl erdirilen fakat yapılmaktanda vazgeçilemeyen fenalıklardır. Lütfen fakülte reisi beyefendiye söy-

[18] *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, sene 3, numero 3, Mayıs 1328, s.133.

[19] Ahmet Başustaoğlu; *Bir Nefes Sıhhat: Tevfik Sağlam'ın Yaşamı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.86.

[20] *Tababet-i Hâzıra*, sene 2, numero 20, 16 Kanunievvel 1326 [29 Aralık 1910], s. 318-319 [Dış kapakta tarih 16 Kanunisani 1326 olarak yanlış verilmiştir.]

leyiniz; bu resm-i küşadı Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin varlık ve mevcudiyetinin azimetile mütenasib bir tantana, bir büyüklükle yapılsın. Alelumum vükelâ, a'yân ve mebusan davet edilsin. Lütfen hazret-i hükümdâr-i zişan hâzır bulunsun, matbuat-i Osmaniyeden ve matbuat-i ecnebiyeden zevât davet edilsin. Dersaadet'de bulunan bilcümle müessesat-i sıhhıye müdürleri, etibbası çağırılsın. Osmanlıların bir fen akademisi teşkiline teşebbüs eyledikleri yalnız dağdağa ve gürültü ile uğraşmayıp hayât-i cemiyette hâkim olan fennen de kadr ve mevkii anlaşılsın dedik; kendilerinden fakülte riyâsetine söyleneceği vaadini fikirlerimizi takdiren aldık. Bu iki zatın namuslarına itimadımız ber-kemâl olmakla fakülte riyasetine söylediklerine şüphemiz yoktur. Maatteessüf her ricamız, tavsiyelerimiz gibi bu da semere-bahş olmadı. Ve artık anladık ki hakkı kabul etmemek, gayr-i şahsi sözlere, sarf-ı şahsa varlığa arz dolayısile kulak asmamak sayesinde fecr-i kâzib gibi parlaklık gösteren her ümid gibi bu da tesisile beraber uful edecek, yine şanlı ve azametli bir emcümen-i dâniş çalışkan, gayur gençlere kalacak fakat o zamana kadar geç kalmış olacak.

Bidayet-i Meşrutiyet'te yalan yanlış teşkil edilen etibba klübleri buna şahid-i âdildir. Etibba klüblerinden birçok hidemat-ı nâfiaya intizar eden [hayırlı hizmetler bekleyen] zavallı etibba pek az bir zamanda müessislerinin menâfi-i umûmiyye-i etibba ve sıhhat-i umumiyyeye hidmet kasdıyla değil, kendilerini tutacak, kendilerini yükseltecek birer istinad olmak üzere tesis edildiğini nasıl anladılar ve şu emel-i şahsi ile açılan klübler nasıl kapandılarsa Encümen-i Dâniş-i Tıbbî kariben kıllet-i azadan [aza azlığından], azanın teşettüt-i efkârından [fikir ayrılıklarından] tamamile içtima-i zıddeyn vukuundan öyle kapanacak ve üçüncü küşadı bir resmiyet-i hakikiye, encümen-i dânişin ehemmiyeti takdir edilerek açılmak sayesinde kat'iyyen tesis etmiş olmak şartile açılacaktır.

Şu satırlarda hiçbir varlık, hiçbir garez yoktur. "*Tababet-i Hâzıra*" geçen sene pek güçlüğe mevkiini muhafaza eder iken onun müessisi ser ve muharriri olan bu aciz maişet-i ruzmerresini değil, tesis ettiği şu müessese-i sıhhiyenin bekasını temin için birçok teşebbüslerde bulundu. Memuriyet aradı 1500 kuruşa arz-ı iftikar etti. Bunları bulabilecekti fakat gazeteyi hele gazetede tekmil fenalık düşünenlerde fena tesir eden saika gibi görülen şu "Bizde Hekimlik" ser-levhalı silsile-i makalatı bırakması zımnen meşrut idi. Bunu yapamadım, sa'y ve gayretle ikdamile, hüsn-i niyetle "*Tababet-i Hâzıra*" sebat ve devam etti ve kendi varlığını kurtardı, müessisin sermayesi [ni] tesis eyledi. Şimdi artık "*Tababet-i Hâzıra*" müessisi hükümet memuriyetinden değil şimdiki mevkiler, bunların on misli maddi istifadeyi temin edenlerinden de müstağnidir. Vatanın şan ve şevketi, istiklâli erbab-ı fennin ictihadat-ı fenniyeleri sayesinde memlekette sıhhat ve selâmet-i umumiyyenin temininden başka bir gayesi emeli, kendisinin Encümen-i Dâniş'te geçen sene fakülte tesisinde söylediği üzere aza sıfatile veya sair bir sıfatla yollanmaya kat'iyyen değeri yoktur, bunları pekiyi bilir, kendi değer ve mikdârını ölçer olmakla müftehir olan şu aciz mu-

harrir bunları bir gars-ı şahsiye atf değil, menâfi-i umumiyyeye muzır gördüğü için söyler.

Kim inanır ki devr-i sabıkta zulm ile açılmamak üzere kapanan muazzam bir müessese bir memlekette hükümdar, heyet-i vükelâ, a'yân, mebusan olmadan matbuat onu alkışlamadan bihakkın göklere çıkarmadan tesis etsin! Kim der ki; hiç olmazsa koca bir memleketin lâyık olsun olmasın bir maarif nazırı bulunsun da kendi kendine ba's-ı bade'l-mevt sırrına mazhar olsun? Ve kim tasavvur edebilir ki! Böyle bir milletin mukadderatına hâkim şanlı ve lâyemut [ebedi] bir encümen küşad için bu kadar sathi düşünenler böyle muazzam bir teşebbüsü idame etsin.

Ruzname-i müzakeratın birincisinde aza olmak üzere cemiyete irâe edilen iki zattan Galib Bey'i kasd etmiyoruz. Başka o encümen-i dânişe aza irâe edecek aza yok mu idi! Hani ya Hakkı Şinasiler, Fikriler, Menahem Hodaralar bunlar neye hatıra gelmedi? Encümen-i Dâniş tekmil mânâsile fen ile meşgul olacak şu müessese-i aliyyede azayı tarafgirlikle mi alacağız? Biz Avrupa encümen-i dânişlerini görmedikse de bunlara intihab edilen azanın kimlerden ibaret olduğunu, nasıl intihab edildiğini ve namzedler ne suretle irâe olunacağını görüyoruz ve şu suretle diyoruz ki; Encümen-i Dâniş karşısında nîk ü bed [iyi ve kötü] itiraz-ı liyâkati havi bir şahıs istemiyor. Yine her reye, her emre her karara ferman efendimiz diyecek zevat arıyor.

Etibba klüblerinden birine rüfeka-yı san'atdan [doktor arkadaşlarımızdan] biri hafız-ı kütüb tayin edilmiş idi. Bu zevatın hüviyyet-i fenniyyesi pek malum idi. Henüz hiçbir kitab-ı tıbbiye mütalaa etmemiş, isimlerini olsun bilecek kadar Fransızca'ya vukuf kesb etmemiş olan bu refikin hafız-ı kütüb tayin edilmesi ve aza-yı mevcudenin varlıkdan da mahrum olmaları nasıl bu klübleri birkaç kişinin mefaatine hidmete makar etmekten başka bir şey yapmadı ise encümen-i dânişde bu küşad ve böyle intihablarla hayatının pek kısa olduğunu vazıhan göstermiş oluyor.

Meğer ki bir kuvve-i kudsiyye üç seneden beri ellerinde oyuncak gibi hayat ve sıhhat-i umûmiyye ile oynamaktan fariğ olmayan ve şu memlekete hiçbir iyilik etmek iktidarını haiz olmadıklarını vazıh gösteren evliyâ-yı umur-ı sıhhiye efendilerimiz hazeratına akl-ı selim ve artık yekdiğerini anlamayan ve anlamak istemeyen iki grubun tazyiki altında inleyen, ezilen etibba-yı Osmaniyeyi ve terakkiyât-ı lâzıme-i tıbbiyeyi himaye ve muhafaza edecek diğer bir kuvvet değil, ihtirasat-ı şahsiyyeden ârî, sarf-ı menâfi-i vataniyeyi düşünür kafalar ihsan eyleye.

Yukarıda bahsettiğimiz 12 Kanunievvel 1326 [25 Aralık 1910] tarihli cemiyetin açılış toplantısında Reis Hayrettin Paşa fakültenin cemiyete katılmamış olan öğretim üyelerinin de kayıt yaptırmasını istemiştir. Aşağıda çeviriyazısını sunacağımız cemiyetin ikinci içtimaına [26 Kanunievvel 1326 [8 Ocak 1911] tarihli içtima] ait yine Dr. Şükrü Kâmil [Talimcioğlu] Bey tarafından *Tababet-i Hâzıra*'da yayımlanan eleştirel ve alaycı bir yazıda cemiyet üyelerinin ancak üçte biri-

nin toplantıya katıldığını, laboratuvar ve klinik şeflerinin toplantıya katılmadığını bildirir. Nitekim bu toplantının yapıldığın tarihlerde Tıp Fakültesi klinik ve laboratuvar şefleri tarafından yönetim kurulunu Reis-i evvel Dr. Şakir Ahmed, Reis-i sani Dr. Talha, Kâtib Dr. Süreyya Ali, Muhasebeci Dr. Refik Münir Beylerin oluşturduğu Osmanlı Tıp Fakültesi Şefler Cemiyeti namı ile bir cemiyet kurulmuştur.[21]

## V. Encümen-i Dâniş-i Tıbbi[22]

Osmanlı Akademisi'nin ikinci içtimaına ait rapor akademi kâtibi tarafından gazetemize tebliğ olunmadı. İçtimada hazır bulunan rüfekadan [arkadaşlardan] birinin notasını kayda mecbur oluruz. Akademinin ilk içtima-ı fennisi olduğundan senelerden beri toplanan kıymetdâr müşahedeler bâzar revacı olacağı için pekçok müşteri bulunacağı zannolunuyordu. Azanın ancak sülüsü [üçte biri] mevcuddu şef dö klinikler ve laboratuvarlar [klinik ve laboratuvar şefleri] gelmemişdi. Dr. Hayreddin Paşa'nın riyaseti altında gündüz saat 10'da encümen küşad edildi. Zabt-ı sabık [önceki zabıt] okunduktan sonra Dr. Asaf Derviş Bey unk-ı rahimde zuhur eden bir seretandan dolayı fakrüddeme dûçar olmuş bir hastayı [Serviks kanseri nedeniyle anemisi olan hastayı] takdim eylemiş pek geç müracaat ettiği cihetle ameliyatın mümkünsüz olduğunu söylemiş ameliyatta şerâyin-i haseliyenin [hipogastrik-iliak arterler] rabtı lüzumundan bahsettiğinde Dr. Yusuf Rami Bey bundan bir ârıza melhûz olup olmadığını istihzah etmiştir [sormuştur]. Mükerreren yaptığı bu ameliyyenin hiçbir ârıza vermediğini raporun sahibi beyan eylemiştir. Dr. Süleyman Numan Bey seretan mes'elesinden bi'l-istifade seretanın intan e't-tabiiyye [enfeksiyon zemininde]olduğunu ve Atoksil'den istifade edileceğini dermeyan etmiştir. [Yazar alaycı bir ifadeyle..] Hayvanat muallimi de bulunsa idi seretanın [kanserin]hangi sınıfa mensub olduğunu söylerdi.

Dr. Ziya Nuri Bey basala-i aynın [göz küresinin] halfında [arkasında] peyda olan bir hurac [apse] vakasını takdim etmiştir.

Dr. Tevfik Vahid Bey kloroform ile eterin mukayesesine ait uzun bir ders vermiştir. Bahsinin akademi azasından ziyâde şakirdanı müstefid edeceğini beyan ile kelâma ibtidar eylemiş [başlamış], bihakkın şakirdanı ders-i mezkûru bir defa daha dinlemekten müstağni kılmıştır. Akademinin muhterem azası meyanında Kloroformun esna-yı tatbikinde bazı hatiata [hatalara] maruz kalan muallimin-i muhteremenin mevcudiyeti hasebile hâsıl olan çîn-i cebini [can sıkkınlığını] hisseden zeki muallim hemen bahsi kapamak için petrol ile tenvir olunan [aydınlatılan] mahallerde kloroformun birtakım muzırr gazlar hâsıl ettiğini kitaplarda okuduğunu ve bunun hakkında operatörlerimizin fikrini istimzaç etmiştir. Bu sual-i gayr-i müterakkıb [beklenmeyen soru] üzerine [yine alaycı bir ifadeyle..] hafızasını karıştıran aza-yı muhteremeden biri yine Avrupa enkaz-ı

[21] *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, sene 1, numero 12, Şubat 1326, s.576. Cemiyetin mührü için bkz. Şeref Etker, *ibid*, s.20.

[22] *Tababet-i Hâzıra*, sene 2, numero 22, 16 Kanunisani 1326, s. 349-350.

san'atından sarf buyurarak kloroform ile uyuşan huzzarın dimağını amonyak kullanır gibi birdenbire ikaz eylemiştir. Almanya'da fukara evlerinde müdehale-i vilâdiyye esnasında petrol ve havagazı yakdıklarından boğucu bir gaz peyda olduğunu derhatır buyurarak raporun sahibini tasdik etmişlerdir.

Programda Kemâl Cenab Bey'in taharriyatı mevcut iken vaktin müsadesizliğinden kürsüden etmiştir. O zaman Şükrü Mehmed Bey (azanın nısfının bile ilk celsede bulunmadığını, bu mevzu bahis olan mesailin sadeliğini, bu tarzda devamı takdirinde bir iki içtimadan sonra seddine mecburiyet hâsıl olacağını) teessüfle beyan etmiştir. Süleyman Numan Bey cemiyetin henüz nizamnâme-i dâhilisi tertib edilmediğinden itirazat-ı vakıanın [vuku bulan itirazın] nâ bi-mahall [uygunsuz] olduğunu, fenni içtima olduğundan üç kişi de gelse celse in'ikad edeceğini söylemiş ve Şükrü Mehmed Bey'e karşı izhar-ı teessüf ve teessür etmiştir.

Bu parçalanma cemiyetin bilimsel ve sosyal faaliyetlerini etkilemiş olabilir. Bunun yanında cemiyet nizamnamesi bir türlü oluşturulamamış, cemiyetin nizamname komisyonu ancak cemiyetin yeniden açılış tarihi olan 25 Aralık 1910 tarihinden yaklaşık 1 yıl sonra 22 Teşrinievvel 1327 [4 Kasım 1911] tarihinde oluşturulabilmiştir.[23] Şeref Etker'in koleksiyonunda bulunan ve neşrettiği nizamname Mazhar Paşanın başkanlığı döneminde yazılmış ve belirttiği gibi bu nizamname 1912 yılı ortalarına tarihlenebilmektedir. Bu nizamnamede dikkat çekilen değişiklik 1901 yılına ait olduğu düşünülen yukarıda belirttiğimiz nizamnamedeki cemiyetin vezaif-i asliyyesi bölümünden "İşbu Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Saltanat-ı seniyye-i Osmaniyenin Tıb Akademisi mevkiini haiz bulunduğundan, bâlâda zikr olunan ulumun teferruatından bahş idüb, mesail-i diniye ve politikadan bahs etmeyecektir" koşulunun kaldırılmasıdır. Bu yeni tüzüğün onaylanması için cemiyet üyelerinin bir araya gelecekleri sırada Balkan Harbi çıkmıştır.[24] Şeref Etker bu dönemde Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin yapılanması ve işlev kazanmasının İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı tabipler tarafından engellendiği ve bu nizamnamenin resmiyet kazanamadığı görüşündedir.[25]

*Osmanlı Seririyat Mecmuası* II. Meşrutiyet'ten sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin yeniden örgütlenerek "Osmanlı Tıp Akademisi" haline dönüştürme projesinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin nizamnamelerinde bulunan ve asıl vazifelerinden biri olan "Türkçe tıp gazetesi neşretmek" vazifesi göz önüne alındığında cemiyetin resmi adıyla bir dergi bu güne kadar tespit edilememişse de cemiyet bu dönemde *Osmanlı Seririyat Mecmuası*'nı yarı resmi yayın organı olarak kullanmıştır. O dönemde Gülhane Askeri Tatbikat Mektep ve Seririyatı'nda "Tıbbi müsamereler" düzenli olarak icra edilmiş ve çeşitli mecmualarda bu müsamereler yayınlanmıştır. Gülhane Julius Wieting Paşa yönetiminde kadrosunun büyük kısmının yeni tıp fakültesi-

[23] *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, sene 2, numero 9(21), Teşrinisani 1327, s.432.
[24] Şeref Etker; *ibid*, s.140-141
[25] Cemiyetin bu tarihten sonraki serencamı için bkz. Şeref Etker; *ibid*, s.141-145

ne geçmesiyle kan kaybetmesine rağmen bir ıslahat programına girmiş ve bu programı başarıyla uygulamaya başlamış, yeni kurulan tıp fakültesi ise çeşitli hesaplaşmaların, şahsi birtakım ihtirasların içerisinde çalkalanmıştır. Bir Tıp Akademisi fikri bu dönemde çeşitli kavgalar ve savaş koşulları nedeniyle adeta kuvveden fiile geçememişse de bize bu güzide mecmuayı yâdigâr bırakmıştır.

## VI. Derginin İçeriği/Yazıların Sınıflandırılması

Büyük başlıklar altında sınıflandırılan yazılar genellikle başlığı yansıtmaktadır. Ancak her sayıda başlıkların içerik ile tamamen uyumlu olduğu söylenemez. Yazıların yayımlandığı büyük başlıklar ve içerikleri şunlardır:

***Seririyat Dersleri [Klinik Dersleri]***: Bu başlık altında çeviri makalelerin yanı sıra telif makaleler de yayımlanmış, genel olarak bu bölüm tıp fakültesi, Gülhane Kliniği, yurt dışında verilen klinik derslerden çeviriler yoluyla oluşturulmuştur. İçerik olarak bakıldığında asepsi ve antisepsi usulleri, lokal ve genel anestezi teknikleri, hastalıkların etiyolojisi, semptomları, fizik muayene usulleri ve röntgen gibi tanıya yardımcı diğer araçların kullanılması, tüberküloz, kolera gibi bulaşıcı hastalıkların tanı, tedavisi ve korunma yolları, kanser, prostat hipertrofisi gibi kronik hastalıklar, hastalık teşhislerinde yeni gelişmeler, yeni keşfedilen ilaçlara dair klinik veriler, geliştirilen aşılar vb. konular göze çarpmaktadır.

Klinik ile ilgili yazıların dışında Robert Koch, Ernst von Leyden gibi hekimlerin biyografileri Tevfik Salim Bey'in *"Osmanlı Tıb Lisanı"* başlığıyla tıbbi terminoloji ile ilgili yazısını, yine Tevfik Bey'in *"Bizde Tababet"* başlığı altında tabiblik, hasta bakıcılık, sıhhi hizmetlere dair önemli yazıları bulunmaktadır. *"Seririyat Dersleri"* başlığı dergi içeriğinin en hacimli başlığıdır.

***Müşahedat-ı Seririye [Klinik Müşahedeler]***: Bu başlık altındaki makaleler hastalıkların klinik gözlemi ve şifa süreçleri üzerine ayrılmış, hastalıkların evrelerinde görülen semptomlar üzerine ayrıntılı gözlemler yayımlanmış, Salvarsan gibi yeni keşfedilen tedavilerin hangi hastalıklar üzerinde etki ettiği, gebelerde ve emziren kadınlarda, pediatrik popülasyonda güvenli kullanımı ile ilgili gözlemler yer almıştır. Genel olarak Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'ye takdim edilen klinik gözlemler yayımlanmıştır.

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye [Tıbbi Araştırmalar ve İncelemeler]***: Bu bölüm adından da anlaşılacağı üzere tıbbi araştırma ve incelemelere ayrılmıştır. Frengi tanısında Wassermann testi, koleranın bakteriyolojik teşhisi, tüberküloz basilini saptama yöntemleri, tifonun erken teşhisi, tifo aşısı hakkında raporlar, antijen-antikor sistemine dair araştırmalar, fizyoloji araştırmaları, kimyevi tedavilerin hayvan deneylerinde tecrübeleri gibi tıbbi araştırma makalelerinin yanında patolojik anatomi ve otopsi hakkında da özellikle Hamdi Suat [Aknar] Bey'in makalelerini içermektedir. Bunun yanında Tevfik Salim Bey İngiliz Verem Komisyonu'nun resmi raporunu yayınlamıştır.

***Cemiyat-i Tıbbiye***: Cemiyat-i Tıbbiye sütunu altında, Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi ve Kliniğinin tıbbi müsamereleri, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye

[Osmanlı Tıp Akademisi]'nin oturumları, yurt dışından Berlin Tıbbi Cemiyeti ve Fransa Cilt Hastalıkları Cemiyeti gibi cemiyetlerin oturumları yayımlanmıştır. Uluslararası kongrelerin duyuruları yapılmış ve Türkiye'den delege olarak kongrelere katılan hekimler kongre gözlemlerini bu sütun altında aktarmışlardır.

***Müfredât-ı Tıb [Farmakoloji]- İlaçlar*:** Bu sütunlar altında döneminin yeni çıkan dijital türevi ilaçlar, antitiroidin, guipsine, adalin, salvarsan-neosalvarsan gibi ilaçların endikasyon/kontraendikasyonları, fizyolojik etkileri, etken maddeleri, etki süreleri gibi farmokolojik özellikleri belirtilmiş, hastalar üzerinde tatbikatları aktarılmıştır.

***Teşhis ve Tedavi Notları-Müdâvat*:** Müdâvat başlığı altında diyabet, siroz, loğusalık humması, inme, kanamalar gibi akut ve kronik hastalıklarla ilgili tedavilerin yanında serumterapisi, bakterioterapi gibi yeni tedavi yöntemleri aktarılmıştır. "Teşhis ve Tedavi Notları" başlığı altında ise daha çok "Telhîsat" bölümünde ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz tıbbi dergilerden güncel teşhis ve tedavilerle ilgili hazırlanan makale özetleri yayımlanmış bunun yanı sıra bakteriyoloji ile ilgili gelişmeler, hastalıkların ayırıcı tanısı ve hastalıklarda diyet ile ilgili yazılar özellikle bu başlık altında yayımlanmıştır.

***İcmâl-i Âsar-Telhîsat [Makale Özetleri]*:** İlk sayılarda "İcmâl-i Âsar" daha sonraki sayılarda "Telhîsat" başlığıyla yayımlanan bölüm derginin yayın kalitesinin değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Yayın hedefleri içinde de olan Avrupa tıbbının gelişmelerini Osmanlı tababetine aktarma hedefiyle yola çıkan Yayın Kurulu bu sebeple Avrupa ve A.B.D. başta olmak üzere aşağıdaki listede bir kısmı bulunan döneminin en seçkin dergilerini takip etmiştir. Yararlanılan yabancı dergilerdeki tıbbi literatür derginin bu sütununa katkı veren yazarlar tarafından yazıları orijinal dillerinden okuyup özetlemek suretiyle neşredilmiştir. Dergi içerisinde atıf yapılan mecmualardan bazıları şunlardır: *Die Therapie der Gegenwart*, *Therapeutische Monatshefte*, *Folia Urologica*, *Sborník Klinický*, *British Medical Journal*, *Schweizerische Rundschau für Medizin*, *Zentralblatt für Chirurgie*, *Zentralblatt für Bakteriologie*, *Zentralblatt für Gynäkologie*, *Journal des Praticiens*, *Journal de Diététique et de Bactériothérapie*, *Journal of the American Medical Association*, *American Journal of Obstetrics and Diseases of Women and Children*, *Gynäkologische Rundschau*, *La Semaine Médicale*, *Annales Médico-psychologiques*, *Bulletin de la Société Française de Dermatologie et de Syphiligraphie*, *Archiv für Gynäkologie*, *Archiv für Pathologische Anatomie und Physiologie und für Klinische Medizin*, *Archiv für Klinische Chirurgie*, *Lyon Médical*, *Bulletin de l'Académie Impériale de Médecine*, *Bulletins et Mémoires de la Société de Chirurgie de Paris*, *Archiv für Dermatologie und Syphilis*, *Archives de Médecine des Enfants*, *Archiv für Verdauungskrankh*, *Annales Des Maladies Vénériennes*, *The Lancet*, *Russki Wratsch*, *Presse Médicale*, *Medizinische Klinik*, *Wiener Medizinische Wochenschrift*, *Berliner Klinische Wochenschrift*, *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*, *Deutsche Militärärztliche Zeitschrift*, *Zeitschrift für Klinische Medizin*, *Zeitschrift für Gynäkologie und Geburtshilfe*, *Zeitschrift für Tuberkulose und Heilstättenwesen*, *Zeitschrift für Ärztliche Fortbildung*, *Münchener Medizinische Wochenschrift*, *Mitteilungen aus den Grenzgebieten der Medizin und Chirurgie*, *Bruns Beiträge zur Klinischen Chirurgie*, *Correspondenz-blatt für Schweizer Ärzte*.

Görüldüğü üzere çok geniş bir literatürden faydalanılarak yurtdışında ve Türkiye'de döneminin en son teknik gelişme ve klinik gözlemleri, tanı, ayırıcı tanı, tedavilerinin yanı sıra mikrobiyoloji araştırmaları, tanıya yardımcı testler, keşfedilen yeni ilaçlar ve istatistikler yayımlanmıştır. Bu bölüme özellikle Dr. Tevfik Salim, Dr. Refik Münir, Dr. Süreyya Ali ve Dr. Azmi Arif Beylerin katkıları büyüktür.

***Şuûn-ı Tıbbiye*: Ş**uûn-ı Tıbbiye sütununda Tıp Fakültesi, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, kongreler, tıbbi kurum ve kuruluşlar, dernekler, yurt dışındaki fakülteler ile ilgili haberler, şehremaneti sıhhi istatistikleri, bunların yanında atamalar, terfiler, madalyalar ve hekimlerin vefatları gibi tababet ile ilgili haberler neşredilmiştir.

## VII. Sonuç

Bu çalışmada *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane*'ın kütüphanelerde mevcut olan sayıları ve şahsi koleksiyonumuzdaki sayıları birleştirilmiştir. Temmuz 1914 tarihli 4. Sene 5 numaralı sayının Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı aya rastlaması ve başka sayıların tespit edilememesi sebebiyle, bu sayının yayımlanan son sayı olduğu değerlendirmesi yapılabilir. Bu anlamda mecmuanın 1910-1914 tarihleri arasında yayımlandığını söyleyebiliriz. Yayın heyetinin Balkan Harbi'ne iştiraki dolayısıyla bir yıllık kesintiye uğrayan dergi, aylık olarak muntazaman yayımlanmıştır.

Eski harfli tıbbi süreli yayınlar yukarıda da belirtildiği gibi Türk tıp tarihi araştırmalarında kullanılacak olan birincil kaynaklardır. Türkiye kütüphaneleri tarandığında birçok süreli yayının koleksiyonları tamamlanamamakta dolayısıyla bu yayınlar ile ilgili niteliksel çalışmaların yapılabilmesi zorlaşmaktadır. *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane* eski harfli tıbbi süreli yayınlar içerisinde yayın kadrosu, içeriği, hacmi, takip ettiği yabancı literatürle son derece ciddi bir klinik mecmuadır.

Derginin yayın kurulunu Tıp Fakültesi öğretim üyeleri oluşturmuş, Gülhane Askeri Tatbikat Mektep ve Seririyatı'nın hekimleri İstanbul ve taşrada görev yapan hekimler içeriğe büyük katkılar vermiştir. Mecmua idaresi "Seririyat Mecmuası Külliyâtı" adıyla dergide yayınlanmış olan tefrika makaleleri veya telif eserleri kitap olarak ayrıca bastırmıştır. Yukarıda bir kısmının isimleri verilen yabancı tıbbi mecmualar, uluslararası kongreler, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerindeki klinik derslerinden yapılan çeviriler dikkate alındığında güncel tıbbi literatürden Osmanlı tabiblerinin faydalanması için son derece gayretli bir iş çıkartıldığı gözlenebilir. Yukarıda belirtildiği gibi dergi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin yeniden örgütlenerek "Osmanlı Tıp Akademisi" haline dönüştürme projesinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

## EK-I *Osmanlı Seririyat Mecmuası* İçindekiler: (1910-1914)

**Açıklama:** Dizin hazırlanırken eski harflerle yazılmış olan yabancı isimlerin orijinal yazımları tespit edilip verilmiştir.

**1. SENE**

**Mart 1326, Sene:1 Numero:1 [I/1]**

Mukaddime [s.3] *Hey'et-i Nâşire*

***Seririyat Dersleri:***

İltihab-ı sehâyâ-yı müstevlî [s.4-16] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

İltihab-ı üzn-i mutavassıt-ı kıyhî-i müzmin - Tanahhur-i nütu'-i halemî maa-hurac-ı muhitü'l-ceyb - Sidâde-i ceyb-i cenbî - Teskıb ve tahliye-i nütu'-i halemî - Şifâ [s.17-19] *[Muallim Dr. Ziya Nuri]*

İstîsal-i rahm-i mehbiliyi müteakib dûd-i em'â (Askarid)'den ileri gelme insidâd-ı em'â [s.19-23] *[Muallim Dr. Asaf Derviş]*

Verem half-i enf (Lipomikzom) - Tarîk-i fem ile ihraç - Şifâ [s.23-26] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Teressüb teâmülü. Mevâdd-ı albuminiyenin usul-i hayâtî ile tayin-i cins ve menşelerine dair Muallim [Paul] Uhlenhuth tarafından keşf olunan " Teressüb teâmülü" usulünün tevellüd ve tarihçe-i tekâmülü. [s.26-30] *[Dr.Reşad Rıza]*

Fıtk-ı midevî-i hicâb-ı hâcizî-i eymenin istiska-i kilye ile iltibası [s.31-34] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Sol kilyenin büyük bir verem-i kîsevisi [I] [s.34-38] *[Muallim Dr. Reinhard-çev. Dr. Servet [Tevfik]*

*(Ek planş, 3 resim)*

***İcmâl-i âsar:***

Anjiyomların (Verem-i viâî) donmuş hâmız-ı karbonla tedavisi [s.38-40] *[Lancet. 22 Août, 1908.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Tifo'da orduda sidâde teşekkülünü men' etmek için [s.40-41] *[Therapie der Gegenwart 1909 November.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tababet-i dâhiliyede cildin tentürdiyotla tathiri [s.41] (*Therapie der Gegenwart*, 1909 November - çev. Dr. Tevfik Salim]

Haben'in tahte'l-cild haben mâyii zerk etmek suretiyle tedavisi [Oto-seroterapi] [s.41] *[Presse médicale No. 10, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Haben mâyii râkid midir? Yoksa deveran eder mi? [s.41-42] *[Société de biologie, séance de 6 Fév. 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Muallim [Carl] von Noorden yeni tecârib-i seririye ve röntgen müşahedatına nazaran eskiden sukût-ı mide (gastroptose) ve vehn-i mide (atonie gastrique) nâmıyla târif edilen iki hastalığı birleştirerek sukût-ı bevvab-ı vehnî (pyloroptose atonique) namını verilmesini tavsiye ediyor [s.42] *[Die Therapie der Gegenwart. 1910 Januar-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Gangren-i ri'ede kaş'atın fevkalâde müstekreh olan râyihasını izâle etmek için Siegmund, tükürük hokkalarına hidrat dökülerek yüzde 1-3 mahlûlünden bir kaşık koymayı tavsiye ediyor. [s.42-43] *[Ther. Mon. 1909. P.407-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Müfredât-ı Tıb:***

Uzvî arsenik müstahzaratı [s.43-44] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Çocuklarda iltihab-ı ferc ve mehbil tedavisi [s.45] *[Dr. Refik Münir]*

Enzifenin masl-i demle tedavisi [s.45] *[Wien. Med. Wochschr. 1909. No.3 - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Difterilileri ne vakte kadar tecrid etmeli? [s.45-46] *[Berl. Klin. Woch. 1908. No.23 - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Son aylar zarfında, Almanya'nın muhtelif nikatlarında istilâî olarak hüküm süren felc-i tıflî [s.46] *[Landsteıner und Papper, Zeitr. fur. İmminitat. u. exper Bd II Heft 4- çev. Dr. Tevfik Salim]*

**Şuûn-ı Tıbbiye** [s.46-48]

Umum devair-i belediyyenin fi 31 Kânûn-i evvel 1325 tarihinden fi 4 Şubat 1325 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli 54x21 cm)*

**Nisan 1326, Sene:1, Numero:2 [I/2]**

***Seririyat Dersleri:***

Asepsi (tâkim), antisepsi (izâle-i taaffün) [s.49-65] *[Muallim Dr. Asaf Derviş]*

Felc-i asab-ı râci ve ümmü'd-dem-i ebher [s.66-70] *[Muallim Dr. Ziya Nuri]*

Büur-ı dereniyye-i mevziiyenin *(Fokal tüberkülozun)* Kinin ile tedavisi [s.70-74] *[Muallim Dr. Orhan [Abdi ]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Hummâ-yı râcia ve tedavisi [s.75-79] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Kavs-i ebher'in nadir görülen bir teşekkül-i gayr-i tabiîsi [s.80-82] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Frengi bahsinde terakkiyât-ı cedîde [s.82-90] *[Dr. Süreyya Ali]*

Sol kilyenin büyük bir verem-i kîsevisi [II] [1'inci nüshadan mabad] [II] [s.90-91] *[Muallim Dr. Reinhard-çev. Dr. Servet [Tevfik]*

***İcmâl-i âsar:***

Cins-i beşerde vaziyet-i rahm ve nifâsiyetde tesiri [s.92-93] *[M. Bossi. Centralblatt für Gynäk. No.9, 1910. - çev. Dr. Kenan Tevfik]*

Felc-i tıflî hakkında [s.93-94] *[R. Kraus, Med. Kl. No 12. 1910.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Elem-i verekînin teşhis-i tefrikisi [s.94] *[Dr. Erben] Wien med. Wschr. 1909. No 35- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Momburg usulüyle aortun tazyiki [s.94] *[Deutsch med. Wschr. 1909. No. 40.- Dr. Tevfik Salim]*

Momburg usulüyle batın üzerine tazyikin tesiratı hakkında tecârib [s.94-95] *[Dr. Tevfik Salim]*

Kanda Hummâ-yı râcia ispirilleri *(spiralleri)* nasıl aranır? - [s.95] *[Dr. Tevfik Salim]*

**Şuûn-ı Tıbbiye** [s.96]

Umum devair-i belediyyenin fi 4 Şubat 1325 tarihinden fi 28 Şubat 1325 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli 54x21 cm)*

**Mayıs 1326, Sene:1, Numero:3 [I/3]**

***Seririyat Dersleri:***

Kızıl, Al gömlek (Skarlatina) [s.97-108] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Hummiyyât-ı nifâsiyye teşhis ve inzarı [s.108-112] *[Muallim Dr. Asaf [Derviş ]*

İstirhâ-yı izam [s.112-114] *[Dr. Refik Münir]*

Ceyb-i fekk-i ulvî ameliyâtında Corning-Oberst usulüyle ibtâl-i hiss-i mevziînin tatbiki [s.115-118] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Wassermann teâmül-i hayâtiyesi ile Frenginin teşhisi [I] [s.118-130] *[Dr. Reşad Rıza]*

*(Ek planş)*

Tifo'nun erken teşhisi [s.130-135] *[Dr. Tevfik Salim]*

Sol kilyenin büyük bir verem-i kîsevisi [III] [2'nci nüshadan mabad] [s.135-137] *[Muallim Dr. Reinhard-çev. Dr. Servet [Tevfik ]*

***Müfredât-ı Tıb:***

Arsenik müstahzaratı, müstahzarat-ı uzviyye [s.138-139] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***İcmâl-i âsar:***

Cerrahide iki zamanda yapılacak ameliyâtlar [s.139] *[Dr.Orhan [Abdi ]*

Loğusalarda kanda küreyvât-ı hamrâ ve beyzânın adediyle hemoglobin mikdârının taharrisi [s.140]

Kaş'at'da albümin taharrisi [s.140] *[Soc. méd. des Hôp. 23 juillet 1909- Sem. méd. 1909 No.30 - çev. Dr. Süreyya]*

Ürobilinin menşei hakkında (Kitap tanıtımı: Doktor Tevfik Salim ve İbrahim Edhem, *Ürobilinin Menşei Hakkında*, Gülhane Seririyatı Mesaisinden, 1325, İstanbul) [s.140-141] *[Dr.Süreyya Ali]*

Fıtk-ı muhtenik hakkında [s.141] *[Bruns B. Bd. 65 H.2- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tifonun tekevvünî, erken teşhis ve tedavisi [s.141-142] *[Dr. Tevfik Salim]*

Karha-yı mide tesekkubatının ameliyatla tedavisi [s.142-143] *[Bruns Bietr z.kl. Chir. Bd. 65 H.2- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Nezle-i enfiye-i haddede mubtil-i hiss-i mevziî istimali [s.143-144] *[Dr. Ziya Nuri]*

Haza'-i levzeden sonra nezfe karşı hastalara tavsiye lâzım gelen mevadd [s.144] *[Ed Pynchon (Chicago) Revue hebd. de laring d'otol et de rhin.-çev. Dr. Haydar İbrahim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.144]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Mart 1326 tarihinden fi 1 Nisan 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli 54x21 cm)*

**Haziran 1326, Sene:1, Numero:4 [I/4]**

***Seririyat Dersleri:***

Kızılın korunma ve tedavisi [s.145-158] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Hançere ve şezen tazayyukatı [s.158-166] *[Muallim Dr. Ziya Nuri]*

Hader ve Skopolomin Morfin [s.166-172] *[Muallim Dr. Asaf Derviş]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Dâhil-i bedende kalmış mermilerden kurşunun imtisası [s.173-174] *[Muallim Dr. Wieting Paşa ve Dr. İbrahim [Vasıf ]*

*(Ek planş)*

Frenginin üçüncü devri tezahüratından bilvasıta felc-i asab-ı râci' [s.174-175] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Wassermann teâmül-i hayâtiyesi ile Frenginin teşhisi (3'üncü nüshadan mabad) [II] [s.175-182] *[Dr. Reşad Rıza]*

Feth-i meyyitde şegaf-ı haricî-i kalbin muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.182-185] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***İlâclar:***

Digalen ve Digipuratum *(Dijitaller)* [s.185-188] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Yeni eserler:*** *Muhît-i fünûn-ı tıbbiye* [s.188]

***İcmâl-i âsar:***

Hemofilinin masl-ı demle tedavisi [s.189] *[Mitt.a.d. Grenzgeb.d. Med.u. Chir.Bd.XX.Hf.1-5 - çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Afat-ı iltisakiye-i mefâsılda fibrolizin [s.189] *[Münch. med. Wochschr. N.5, 1910.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Resye-i mafsaliyye-i haddede tedavi-i bilmasl ve aşı. [s.189-190] *[Presse médicale No.33, 1910.- çev. Dr. Azmi Arif]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Gıdâî tenkıyeler [s.190-191] *[Dr. Tevfik Sağlam]*

Haza'-i levze ne zaman icra edilmelidir? [s.191] *[Dr.Haydar İbrahim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** *[*s.192]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Nisan 1326 tarihinden fi 1 Mayıs 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Temmuz 1326, Sene:1, Numero:5 [I/5]**

***Seririyat Dersleri:***

Milkat. Küretaj, lavaj (Gasl-i mehbilî) [I] [s.193-202] *[Muallim Dr. Asaf [Derviş ]*

Lösemi, sebeb-i maraz ve Atoksil ile tedavisi [s.203-207] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Tevessü-i kasabatın tedavi-i cerrahisi. [s.207-211] *[Muallim Dr.Wieting - Mütercimi Muallim Dr. Orhan [Abdi ]*

Üzn-i dâhili ve gamz-ı teşennücî-i ayn [s.211-220] *[Dr. Bahri İsmet]*

Havsala-i mütezayyıkenin seririyatta ve evlerde tedavisi. [s.220-224] *[Dr. Refik Münir]*

Robert Koch *(Nekroloji)* [s.224-230] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***İlâçlar:***

606 müstahzarı *(Salvarsan)* [s.231-233] *[Dr.Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

39'uncu Cerrahi Kongresi (Muallim Bier'in riyâseti altında) [s.233-234]

***İcmâl-i âsar:***

Kesr-i cümcümede kulak ve burun cihetinden olan ihtilâtat [s.235-236] *[Borden Revue hebd. oto-rhino-larng-çev. Dr. Haydar İbrahim]*

Bering, Wassermann teâmülüyle yaptığı tedkikatdan frengili doğan çocuklar hakkında âtîdeki netâyici elde etmiştir. [s.236] *[Fr. Bering Deutsche. med. Wochschr. No.5, 1910- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Verem-i lifî-i lahmî-i rahmide cevf-i peritoniye olan mühlik nezfler [s.236-237] *[Dr. Refik Münir]*

İltihab-ı periton-i kıyhinin %1 kâfurlu zeytinyağı ile tedavisi [s.237] *[Münch. med. Wochschr. N.15, 1910- çev. Dr. Tevfik Salim]*

İltihab-ı barbah-ı had *(akut epididimit)* tedavisi [s.237] *[Berl. Klin. Woch. No.19, 1910.]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Cederenin röntgen şuaatıyla tedavisi [s.238] *[Wien. med. Wochschr. No.49, 1910. -çev. Dr. Tevfik Salim]-*

Himye-i lebeniyenin tarz-ı tatbîkî [s.238-239] *[Dr.Azmi Arif]*

**Şuûn-ı Tıbbiye** [s.239-240]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Mayıs 1326 tarihinden fi 1 Haziran 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Ağustos 1326, Sene:1, Numero:6 [I/6]**

***Seririyat Dersleri:***

Kolera [I] [s.241-253] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Gars-ı cild ile tasnî-i ihlîl *(Üretroplasti)* [s.253-258] *[Muallim Dr. Orhan Abdi]*

Gamz-ı teşennücî-i harûrî, Fi'l-i mün'akis-i bârânî [s.258-268] *[Dr. Bahri İsmet]*

Muallim Panas'ın seririyat derslerinden: Zâtî ve vilâdî hal' gayr-ı tam cism-i billûrî-i muzâaf [s.268-270] *[Dr.Niyazi İsmet]*

***Müdâvat:***

Üzn-i mutavassıt iltihabat-ı haddesinin suret-i tedavisi [s.270-273] *[Muallim Dr. Ziya Nuri]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Wassermann teâmül-i hayâtiyesi ile frenginin teşhisi (4'üncü nüshadan mabad ve hitam) [III] [s.274-284] *[Dr. Reşad Rıza]*

***Telhîsat:***

Kaide-i ri'e tederrün-i kehfîsinin inzarı [s.284-286] *[Société de médicine de Leysin. Presse médicale No.56, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

İntani sarılıklar hakkında tedkikat ve efkâr-ı cedîde [s.286] *[Gouget. Presse médicale No.49, 1910.- çev. Dr. Azmi Arif]*

Spiroheta (Spirochaeta) Pallida'nın mukāvemet-i hayâtiyesi [s.286-287] *[Dr. Refik Münir]*

Ehrlich-Hata müstahzarının bedendeki hali. [s.287] *[Münch. med. Wochschr. N.29, 1910. -çev. Dr. Süreyya Ali]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.288]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Haziran 1326 tarihinden fi 1 Temmuz 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Eylül 1326, Sene:1, Numero:7 [I/7]**

***Seririyat Dersleri:***

Tatbîk-i milkat. küretaj, lavaj (Gasl) (5.nüshadan mabad) [II] [s.289-300] *[Muallim Dr. Asaf [Derviş ]*

Kolera [II] [s.300-310] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Feth-i meyyitde kalbin muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.311-315] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Koleranın teşhis-i bakteriyolojisi (*Koleralıların Muayene-i Bakteriyolojisi içün Talimat*, 6 Teşrinievvel 1902) [s.316-323] *[Dr. Tevfik Salim]*

***İlâclar:***

Antithyroidin Moebius [s.323-324] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Telhîsat***

606 müstahzarı. [s.325-327] *[Münch. med. Wochschr. N.31, 1910.]*

606 müstahzarıyla frengi tedavisi [s.327-328] *[Münch. med. Wochschr. N.33, 1910.]*

606 müstahzarıyla frengi tedavisi [s.328] *[Mediz. Klinik. N.33, 1910]*

Vâlidesi 606 müstahzarıyla tedavi edilmiş memedeki bir çocuğa ilâcın tesir-i fevkalâdesi [s.328-329] *[Münch. med. Wochschr. N.35, 1910]*

606 müstahzarı [s.329-330] *[Münch. med. Wochschr. N.34, 1910]*

606 müstahzarının dâhil-i verîde zerki tehlikeli midir? [s.330-331] *[Münch. med. Wochschr. N.34, 1910]*

İltihab-ı em'â ve kolon buhran ve alâim-i haddesi artritiklerde bir nev' tahliye-i semum addedilmelidir. *[H. Marcou, Presse médicale No 63, 1910.- çev. Dr. Azmi Arif]* [s.331]

Lupusun tedavi-i cerrahisi [s.332] *[E. Lang, Presse médicale No 62, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Afat-ı ri'eviye-i cenbiyede bir tarafda rükûdet-i lenfaiyye [s.332] *[Presse médicale No 62, 1910.]*

Eski bir tesekküb-i rahmin neticesi hamilede nezf-i dâhili [s.332-333] *[Jannin Brindaeu, L'obstétrique. No.8-9. 909.-çev. Dr. Refik Münir]*

Ameliyye-i kayseriyyeyi müteakib nedbe mahalinden rahmin yırtılması [s.333] *[L. Meyer (Copenhague)]*

Meşîme mikrobların neşv ü nemâsı için iyi bir vasat mıdır? [s.333] *[Dr. Refik Münir]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Kaşıntıya karşı Stovain merhemi [s.333] *[Dr. Süreyya Ali]*

Oksiyür vermikülere *(Enterobius vermicularis'e)* karşı. [s.333] *[Deutsch. med. Woch. N.19, 1910.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Skopolamin-morfin-kloroform haderî [s.333-334] *[Dr. Refik Münir]*

***Yeni kitablar***: Askerlere Rehber-i Hıfzıssıhha (Gülhane Külliyat Mesâîsi 8), [Bernhard von Tobold, çev. Halil Sezai Sezer],Hülâsa-i Maraz-ı Üzniye ve Hancereviye-Dr.Haydar İbrahim, Teskerecilik-Vakt-i Harbde Mecrûhin Nakli-Dr.Akif Tevfik [s.334]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.335-336]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Temmuz 1326 tarihinden fi 1 Ağustos 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Teşrîn-i evvel 1326, Sene:1, Numero:8 [I/8]**

***Seririyat Dersleri:***

Kolera [III] - [s.337-362] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

İltihab-ı cenbî-i bel'um [s.362-365] *[Muallim Dr. Ziya Nuri]*

Emraz-ı tîhiyye-i muhtelifede ef'al-i münakise-i nistagmusiyenin tâdîlâtı [s.365- 371] *[Dr. Bahri İsmet]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Feth-i meyyitde kalbin dâhilen muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.371-376] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***Yeni kitablar***: Teşhis ve Tedavi-i Emraz-ı Üzniye-Muallim Dr. Ziya Nuri. [Tevfik Salim] [s.377]

***Telhîsat:***

606 müstahzarı - [s.377-382] *[Tevfik Salim]*

Müzmin apandisitlerde batının nikat-ı mûci'ası *(ağrı noktaları)* [s.382-383] *[Münchn med. Wochenshr. No.20, 1910.-çev. Dr. Refik Münir]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.384]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Ağustos 1326 tarihinden fi 13 Ağustos 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Teşrîn-i sânî 1326, Sene:1, Numero:9 [I/9]**

***Seririyat Dersleri:***

Tıb Fakültesi ameliyât-ı cerrahiye derslerinden: Betr ve tesmîm-i mafsal [I] - [s.385-397] *[Dr. Nedim]*

Kolera [IV] - [s.397-411] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

606 Erlich devasıyla tedavi edilmiş iki maraz-ı efrenci vakası. [Bahriye Merkez Hastahane-si'nden gönderilmiştir] - [s.411-414]

***Müdâvat:***

Dûdü'l-medine tedavisi hakkında bir teklif [s.415-417] *[Dr. Kemaleddin Cemil-Medine-i Münevvere Askerî Hastahanesi Operatörü]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Opsonin [I] - [s.417-426] *[Dr. Reşad Rıza]*

Koleranın intişar etmemesi için icra-yı san'at eden etibbaya [s.427-428]

***Telhîsat:***

İltihab-ı hüveyza-i kilyeviye-i sâide-i dûdiye [s.428] *[Dr. Libou, Ch. Hoddes - çev. Dr. Refik Münir]*

606 ile tedavi edilen bir hastanın serumunun irsi frengili bir çocuğa tesiri [s.428] *[Med. Klinik. No.40.640.]*

606 müstahzarı [s.429] *[Med. Klinik. No.37, 1910.]*

Ehrlich ilâcı [s.429] *[Berl. klin. Woch. No.32, 1910.]*

606 müstahzarı [s.429] *[Berl. klin. Woch. No.33, 1910.]*

Cederenin röntgen şuaatıyla tedavisi [s.429-430] *[Wien. med. Wochschr. No.21, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Emraz-ı akliyede mâyi-i dimağî-i şevkînin tazyiki [s.430] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Kolera vibriyonunu zer' etmek için yeni bir vasat-ı zer' [s.430-431] *[Med. Klinik. No.33, 1910.]*

Şarbonun teşhis ve tedavisi [s.431-432] *[Münchn. med. Wochschr. No.31, 1910-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.432]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Eylül 1326 tarihinden fi 30 Eylül 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Kânûn-i evvel 1326, Sene:1, Numero:10 [I/10]**

***Seririyat Dersleri:***

Kolera [V] [s.433-452] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Emraz-ı etfalden: Barlow Hastalığı - [s.452-455] *[Dr. Refik Münir]*

Ruaf [s.455-462] *[Dr.Haydar İbrahim]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Opsonin. (9'uncu nüshadan mabad) [II] [s.462-475] *[Dr. Reşad Rıza]*

Dr.Rudolf Chrobak *(Nekroloji)* - [s.475-476] *[Dr. Refik Münir]*

***Telhîsat :***

606 ilâcı. (Salvarsan) - [s.476-477] *[Dr. Tevfik Salim]*

Futûk-ı muhtenikden sonra enzife-i tâliye - [s.477-478] *[Deutsche zeitschr. für. Chir.p.92, 1910.-çev.Dr. Orhan [Abdi ]*

Vioform'un cerrahide istimali [s.478] *[Dr. Tavel, Korespondenzblatt fur Schweize Aertze. No.28, 1910.-çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Cürûhun iyod sıbgı tılâsıyla tımarı [s.479] *[Militaeracrztliche zeitsch. No.14, 1910.-çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Haben-i dereninin bertaraf edilmesi için klor sodyumsuz himye [s.479] *[Dr. Refik Münir]*

Ekinokok teşhis-i maslîsi [s.479] *[çev. Dr. Süreyya Ali]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.480]

**Kânûn-i sânî 1326, Sene:1, Numero:11 [I/11]**

Ernst von Leyden *(Nekroloji)* [s.481-487] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Seririyat Dersleri:***

Dijital hakkında bâzı mütalaat "1899 tarihinde müteveffâ Muallim Ernst von Leyden tarafından verilmiştir" - [s.488-491]

Aksam-ı ecnebiye-i meri [s.491-503] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Kayseri çıbanı (Beyoğlu'nda Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'de arz edilmiştir.) [s.503-507] *[Dr. Menahem Hodara]*

Mesane taşlarında röntgen şuaatı tatbikatı [s.507-509]

*Planş [Mesane taşlarında röntgen şuaatı tatbikatı] [Dr. İbrahim Vasıf]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Tıb Fakültesi Fizyoloji Laboratuvarından: Kelbde vahz-ı diyabetsi tecrübesinde nuhâ-i rakabinin hisse-i tesiri [s.510-512] *[Muallim Dr.Kemâl Cenâb, Paris Biyoloji Cemiyetinde tebliğ edilmişdir:* 'Contribution a l'étude de l'action de la moelle cervicale dans la piqure diabetique chez la chien' 17.07.1910*]*

Opsonin. (10. Nüshadan mabad ve hitâm) [III] [s.512-515] *[Dr. Reşad Rıza]*

Tederrün basilinin usûl-i taharrisi- [s.515-522] *[Dr. Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Osmanlı Tıb Akademisi, Resm-i küşad ve Birinci ictima 12 Kânûn-i evvel 1326- [s.523-526]

***Yeni eserler:*** *[Küçük Rütbedeki Zâbitân ile Polis ve Jandarma ve Belediye Çavuşlarına Mahsûs]*

*Müdâvat ve Tedabir-i Âcile-i Tıbbiyye ve Cerrahiyye*-Dr. Nazım Hamdi;

*Emraz-ı Dâhiliyye [I. Cümle-i Asabiye Hastalıkları]*.- F.J. Collet'den çev. Dr. Ali Rıfat;

*Ehrlich - Hata veya 606 [*dış kapak*: 606 yahud Ehrlich - Hata]* -Dr. Osman Macid. [Dr. Tevfik Salim] [s.526]

***Telhîsat:***

Kîs-i idatikin *(Kist Hidatik)* teşhis-i maslîsi [s.527] *[Deutsche med. Wochschr. No.27, 1910-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Wassermann teâmülü'nün ehemmiyet-i ameliyesi [s.527] *[Medizinscoje Obosrenije(Meditsinkoye Obozreniye) Bd.73 No.3, 1910.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Sar'alılarda glikozlu serum ve mösyö [August] Marie'nin tecâribi [s.527-528] *[Medicine mederne. Nr.12, 1910-çev. Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.528]

Umum devair-i belediyyenin fi 1 Teşrîn-i evvel 1326 tarihinden fi 30 Teşrîn-i sânî 1326 tarihine kadar vukuat-ı sıhhiyesini irâe eder cedveldir. *(Sayıya ek istatistik cetveli)*

**Şubat 1326, Sene:1, Numero:12 [I/12]**

***Seririyat Dersleri:***

İnhirafat-ı halfiyye-i rahm [s.529-536] *[Muallim Dr. Asaf Derviş]*

Tıb Fakültesi ameliyât-ı cerrahiye derslerinden: Betr ve tesmîm-i mafsal (9.nüshadan mabad) [II] [s.536-547] *[Dr. Nedim]*

Seretan-ı rahm - [s.547-550] *[Dr. Refik Münir]*

Teşrih-i marazî derslerinden: Fakrüddem-i mevziî (Ischaemie) [s.550-555] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin 26 Kânûn-i evvel 1326 tarihli in'ikadında Tıb Fakültesi Fenn-i ispençiyârî ve Müfredât-ı tıb Muallimi Dr. Tevfik Vacid [Sezenel] Bey'in kendi tertib-kerdesi olar klor-i neml (kloroform) ve eter-i kibrit inşâkatına dair kırâat eylemiş olduğu hâtıra-i tıbbiye: Klor-i neml (kloroform) ve Eter-i kibrit inşâk ettirilmesi için düstûrü'l-amel olan kavâid ve vâdileri derhâl hatırlatmağa ve ameliyât salonlarında tatbîke elverişli hülâsa cedvelidir [s.555-557]

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Feth-i meyyitde ri'e ve plevranın muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti - [s.557-561] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***Müdâvat:***

Siroz (Teşemmü-i kebed)'in tedavisi - [s.561-567] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Osmanlı Tıb Akademisi, İkinci ictima 26 Kânûn-i evvel 1326 [s.567-570]

***İlâclar:***

Pantopon (Sali **)**- [s.571] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Telhîsat:***

Dâhil-i veride eter zerkiyle ibtâl-i hiss [s.571-572] *[V. Bruns. Beitr. z. klin. Chir. Bd.69. H.3- çev. Dr. Tevfik Salim]*

606 mahlûlü hakkında [s.572-573] *[Med. Klinik. No.40, 1910.]*

Frenginin müşterek Cıva, Arsasetin ve Kinin ile tedavisi [s.573] *[W.klin.Woch.Nr.4, 1910.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

İntani yerekan esnasında hemokültür [s.573] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Frenginin teşhis-i maslîsi [s.574] *[A.f. klin. Chir. Bd.63.H.1, 1910-çev. Dr. Refik Münir]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** - [s.574-576]

***Fihrist [Birinci cilt (4 s.)]***

**2. SENE**

**Mart 1327, Sene:2, Numero:1 (13) [II/1]**

***Seririyat Dersleri:***

Gülhane Hastahanesi Konferanslarından: Tüberkülinler ile Tüberküloz Tedavisi - [s.1-7] *[Dr. Reşad Rıza]*

Üç Sporotrikoz vakası (Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'de gösterilmiştir) [s7-12] *[Dr. Menahem Hodara ve Dr. Ömer Fuad]*

Salvarsan [s.12-20] *[Dr. Tevfik Salim]*

Kan tükürme (Nefsü'd-dem) - [s.20-27] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Feth-i meyyitde parankimaî ri'evînin muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.27-36] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***İlâçlar:***

Adalin [s.36] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Osmanlı Tıb Akademisi, Üçüncü ictima 9 Kânûn-i sânî 1326 [s.37-38]

Gülhane Tababet-i Askeriyye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı: Altıncı Müsamere-i Tıbbiyesi [s.38-40]

***Telhîsat:***

Ameliyât-ı nisâiyyede kable'l-ameliyye ve bade'l-ameliyye icrası lâzım gelen tedabir hakkında bazı mütalaat [41-42] *[Centralblatt f. Gyn No.6, 1911-çev. Dr. Kenan Tevfik]*

Ümmü'd-dem-i ebher'in tedavisi - [s.42-43] *[Dr. Azmi Arif]*

Türkiye'de ebeler. (Dr. Refik Münir Bey'in Almanca yazmış olduğu makale özeti) [s.43] *[Annalen für. das Hebammenwesen B.1.H.eft.3-çev. Dr.Tevfik Salim]*

Mesane evramı [s.43] *[Beitr z. Chir.Bd. 69. H.3-çev. Dr. Refik Münir]*

Dâü'l-efrenc afat-ı dâhiliyesinde Salvarsan [s.43-44] *[Ther.d. Gegenwart No.9, 1910-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Dizanteri basili em'âda ne kadar kalır? [s.44] *[G. Simon, Centralblatt für Bakteriologie, Bd 56. Nov 1910-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Malta Hummâsının laboratuvar muâyenatı esnasında insana sirâyeti - [s.44] *[Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

İltihab-ı sehâyâ-yı dimaği-i şevkîde tazyik-i dem [s.45] *[Semaine méd. 1910, No.43-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Skopolamin-Pantopon haderi [s.45] *[Korrespondenzbl.f. Schweitzer Aertzte. No.26, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Dizanteriden mütevellid hurac-ı kebed ve tedavi-i cerrahisi [s.45-46] *[Dr. Tevfik Salim]*

Hasayât-ı kilyeviye ve safrâiyyenin röntgenle teşhisi- [s.46] *[Bull.de l'acad de méd. No.25, 1910]*

Galatat-ı inkisar-ı aynda baş ağrısı [s.46] *[Russky Wratsch No.31, 1910-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Evram-ı basuriyeye karşı merhem [s.46]

Hemofilide katı'-ı nezf olarak [serum uygulaması] - [s.46]

*Münchn. med. Woch. No.46, 1910]*

Tederrün-i hançerenin erken teşhisi- [s.46-47] *[Deutsche med. Wschr. No.45, 1910-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.47-48]

**Nisan 1327, Sene:2, Numero:2 (14) [II/2]**

***Seririyat Dersleri:***

Teşrih-i marazî derslerinden: Sidâde ve Sımâme [s.49-55] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Muayene-i meri (Oesophogoscopie) [I] [s.55-62] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Salvarsan [s.62-66] *[Dr.Refik Münir]*

Kan tükürme (Nefsüddem) [s.67-71] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Kayyı'ât-ı muannide-i hamliye ve tedavisi- [s.72-74] *[Dr.Kenan Tevfik]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Bakteriyotropin, Aggressin [s.74-82] *[Dr. Reşad Rıza]*

Feth-i meyyitde unk azasının muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.83-87] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Kabil-i şürb suların tahlilâtında mikyâs-ı mâ derecesinin âdî büretlerle tayini [s.88-90] *[Dr. Süreyya Hidayet [Serter]- Gülhane Tababet-i Askeriyye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı Kimyâgeri]*

***Telhîsat:***

Cild tathirinin basitleştirilmesi [s.90] *[Zentralblatt für. Chir No.10, 1911.-çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Dâü'l-efrence mübtelâ olan hamilelerde 606 tedavisi [s.90-91] *[Zentralblatt für. Gyn No.13, 1911.-çev. Dr. Kenan Tevfik]*

İnsıbab-ı şegaf-ı haricide derun-ı şegafe hava şırıngası [s.91-92] *[Zeitschr.f. klin.Medizin Bd.11, 1910.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

İltihab-ı zeyl-i dûdî neticesi takayyüh eden bir kîs-i mebîz *(over kisti)* [s.92-94] *[Med. Klinik. No:14, 1911.-çev. Dr. Refik Münir]*

Pnömotoraks ve Tederrün-i ri'e neticesi müsaid olan ve kendiliğinden husule gelen pnömotoraks, devaî ve sun'î pnömotoraks [s.94] *[Dr. Süreyya Ali]*

Sill-i zahrinin cıva ile tedavisi [s.94-95] *[Wien med. Wochsch. Nor.51.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Dâü'l-efrenc'e mahsus olan Wassermann teâmülünün Tabib-i müvellide hizmeti - [s.95] *[Gynäkologische Rundschau Heft 12.-çev. Dr. Kenan Tevfik]*

Nevrastenide uykusuzluk [s.95-96] *[Journal des praticiens No.12, 1911.- çev. Dr. Azmi Arif]*

Zeyt-i kâfurî ile feth-i batını müteakib husule gelebilecek iltihab-ı peritona karşı tedavi-i vâkî [s.96] *[Korrespon denz bl. 1910.35.]*

**Şuûn-ı Tıbbiye** [s.96]

**Mayıs 1327, Sene:2, Numero:3 (15) [*Revue médicale ottomane*] [II/3]**

***Seririyat Dersleri:***

İstiska-i kilye [s.97-101] *[Muallim Dr. Orhan [Abdi ]*

Muayene-i meri (14'üncü nüshadan mabad) [II] - [s.101-109] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Teşrih-i marazî derslerinden: Tagayyürat-i mütedenniye [s.110-112] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Tevessü-i mide [I] - [s.113-117] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Sıkt-ı intaninin tedavi-i şâfî ve vâkîsi - [s.117-122] *[Dr. Refik Münir]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Feth-i meyyitde cevf-i batının muayene ve tagayyürat-ı teşrihiyesinin teşhis ve tıbb-ı kanunî nokta-i nazarından ehemmiyeti [s.122-126] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

606 Ehrlich devasıyla tedavi edilmiş iltihab-ı asab-ı basarî-i efrenci [s.127-128] *[Dr. Ahmed Cevdet-Erzincan Merkez Hastahanesi Emraz-ı ayniyye Tabibi]*

Tabiatî zâtü'r-ri'evî cedere-i kîs-i mütekayyıh [s.128-129] *[Dr. Akif Tevfik]*

Hermann Schwartze *(Nekroloji)* [s.129-130] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Tababet-i Askeriyye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı Müsamere-i Tıbbiyesi [s.130-136]

***Telhîsat:***

Fakrüddem-i tıflî-i efrencî hakkında [s.136-137] *[Journal des praticiens No:15, 1911-çev. Dr. Azmi Arif]*

Tederrün-i meşimenin istiksası- [s.137] *[Zeitschrift für Geb. u. Gynäk. Bd LXII, Heft 3]*

Hader esnasındaki mevt-i zahiride doğrudan doğruya kalb üzerine yapılan massaj [s.137] *[Münch med. Wochen. No:2, 1911]*

Haml esnasında tıhalde husule gelen tahavvül [s.137-138] *[Russki Wratsch. 1910.]*

Hipofiz hülâsası, Ağrı ilâcı- [s.138-139] *[Zeitschr. f. Tuberkul. Bd.17 H.2-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Basedow hastalığı hakkında - [s.139-140] *[Münchn med. Wochshr. No.16, 1911-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Loğusalıkta intan-ı afeniden (sepsis) dolayı vefiyâta cevf-i rahimde kalan enkaz-ı meşîmeviyenin derece-i tesiratı [s.140] *[Dr. Refik Münir]*

İltihab-ı veridin yeni bir usul tedavisi [s.141] *[Wiesbaden Fischer, Zentrallbl. für. Gyn. No.8- çev. Dr. Kenan Tevfik]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Nezle-i em'âda himye [s.141-142] *[Journal de diététique, No.4-çev. Dr. Azmi Arif]*

Salvarsan'ın dâhil-i veride zerki [s.142-144] *[Med. Record, Bd.78, 1910. -çev. Dr. Refik Münir]*

Gizli nezflerde fenolftalein muayenesi [s.144] *[Deutsche med. Woch. No.2, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.144]

**Haziran 1327, Sene:2, Numero:4 (16) [*Revue médicale ottomane*] [II/4]**

***Seririyat Dersleri:***

Tevessü-i mide [II] [s.145-151] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Adalât-ı hançerenin fart-ı takallüsatı [s.151-157] *[Dr. Ziya Nuri]*

Lupus ihmirarı (Lupus erythematodes) [s.157-160] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Evram-ı habise-i meri (Seretan-ı meri) [s.160-165] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Feth-i meyyitde teftiş-i harici [s.165-177] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Tesemmümat-ı hamliyenin hamile maslî zerkiyle tedavisi [s.178-179] *[Dr. Refik Münir]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Tababet-i Askeriyye Tatbikat Mektebi ve Seririyatı Müsamere-i Tıbbiyesi: 7'nci İctimâ [s.180-183]

***Telhîsat [s.184-187]***

Bazı şerâitte arsenobenzol frengililerin uzviyetini tâkim eder mi? [s.184] *[Şükrü Mehmed [Sekban ]*

Arsenobenzol için bazı istitbabat(endikasyonlar) - [s.184] *[Şükrü Mehmed [Sekban ]*

Gayr-i tabiî zeîrat-ı kalbiye ve delâletleri - [s.184-186] *[Journal des praticiens No:20- çev. Dr. Azmi Arif]*

Izam ve mefâsıl cürûh-i remiyesi hakkında [s.186] *[Zentralblatt f.Chir. No.9, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Santonin tesiriyle körlük. - [s.186]

The Lancet, Bd.2, 1910

Simpatî-i rakabin cerîhadar olması - [s.186-187] *[Bull.et Mém de la soc. de Chir.de Paris tome 37, No.1, 1911]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Lösemi tedavisi hakkında [s.187] *[Deutsche med. Wochshr. No.16, 1911-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Yılancığın tedavisi hakkında [s.187] *[The Lancet, 4 Febr. 1911-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Ekinokokun teşhis-i maslîsi [s.187-188] *[Wien med. Wochenschr. No.4, 1911-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Pemfigus Sfilitikde Salvarsan [s.188] *[Münchn. med. Wochshr. No.5, 1911 [çev. Dr. Süreyya Ali]*

İrsî frengide Salvarsan, Tababet-i askeriyede Salvarsan - [s.188] *[Deutsche militärärztliche Zeitschrift H.24, 1910.]*

Kabız-ı mûtadda himye [s.188-190] *[Journal de diététique No.5]*

Müvellidü'l-humûzalı banyolar- [s.190]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** - [s.190-192]

**Temmuz 1327, Sene:2, Numero:5 (17) [*Revue médicale ottomane*] [II/5]**

***Seririyat Dersleri***

Resye-i mafsaliyye-i hadde ve tedavisi [s.193-196] *[Dr. Süreyya Ali]*

Teşrih-i marazî derslerinden: Mevziî ihtilâlât-i deveraniyye [s.196-200] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Evram-ı selime-i meri - [s.201-207] *[Dr.Haydar İbrahim]*

Feth-i meyyitde muayene-i dâhili (Bizzat feth-i meyyit) [s.207-216] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Hamilelerde Ehrlich-Hata *(Paul Ehrlich-Sahachiro Hata)* ilâcı [s.216-217] *[Dr. Refik Münir-Dr. Akif Tevfik]*

Uykusuzluk ve tedavisi [I] [s.218-234] *[Dr. Saim Ali]*

***Telhîsat:***

Paratifüs intanı hakkında [s.235-236] *[Münchn. med. Woch. No.11-12, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Usret-i hazm tedabir-i gıdâiyyesinde esas noktaları [s237-239] *[Journal de diététique No.56.-çev. Dr. Azmi Arif]*

Veronal hakkında [s.239] *[Therapie der Gegenwart No.6, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Deniz tutmasına karşı - [s.239] *[Ther Monatshefte. Dec. 1910-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Asidozis tedavisi - [s.239-240] *[Therapeut Monatshefte. Bd.52. No.2. 1911-çev. Dr. Süreyya Ali]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.240]

**Ağustos 1327, Sene:2, Numero:6 (18) [II/6]**

***Seririyat Dersleri:***

Muallim Baginski'nin Seririyat Derslerinden: Kızamık ve bronkopnömoninin tedavisi [s.241-253] *[Dr. Tevfik Salim]*

Ecsâm-ı ecnebiye, hasayât-ı enfiye - [s.253-257] *[Dr. Sani Yaver]*

***Tahatriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

İntan-ı umumi yapmış bir cism-i oidium- [s.258-262] *[Dr. Reşad Rıza]*

Uykusuzluk (5. Nüshadan mabad) [s.262-280] *[Dr. Saim Ali]*

***Telhîsat:***

İltihabat-ı kilyeviyede ihtibâs-ı azotî, netâyic-i seririye ve devaiyesi [s.281-282] *[Journal de diététique No.24.- çev. Dr. Azmi Arif]*

Kuduz virüsünün cümle-i asabiyede hâl-i sükûnda bulunuşu. [s.282] *[Ann Pasteur 1910, p.798- çev. Dr. Süreyya Ali]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Tabh ve istihzar-ı et'imeye âid etibba için lüzûmlu bazı mâlûmat [s.283-284] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye***

Wieting Paşa'nın nutku [s.284-288]

***Yeni Eserler***

*Frenginin Tecelliyat-i Harikası* (Eşref Ruşen) [Dr. *Tevfik Salim*] [s. 288]

**Eylül 1327, Sene:2, Numero:7 (19) [II/7]**

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Tedavi-i kimyevinin esas ve netâyici [s.289-301] *[Muallim Paul Ehrlich- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Karha-i sâkıbe-i hicâb-ı enf'in tekevvün-i marazîsi - [s.301-303] *[Dr. Sani Yaver]*

***Seririyat Dersleri:***

Tevessü-i mide [III] [s.303-312] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

İltihab-ı gışâ-i muhâtî-i meri ve hurac-ı cidâr-ı meri [s.312-319] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Haleb çıbanı âmili ve kültürü [s.319-324] *[Dr. Reşad Rıza [Kor] ve Dr. Mustafa [Hilmi Sağun ]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Tıb Fakültesi Seririyat-ı vilâdiyyesi (Muallim Besim Ömer): Meme veren vâlideyi 606 ile tedavi ederek vilâdî dâü'l-efrence mübtelâ râdiî tedavi [s.325-326] *[Dr. Refik Münir]*

***Yeni kitablar:*** *Tüberkilünler ile Tüberküloz Tedavisi* (Reşad Rıza Kor) - [Dr. Süreyya Ali] [s.326]

***Telhîsat:***

Difteriye karşı [s.326-327] *[Berlin Klin. Woch. No.9,1910.]*

Sütü serin tutmak için [s.327] *[Zeitschr. f. ärzt. Fortbild. No.5, 1911.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Vaz'-ı haml esnasında irtifak-ı ânenin temezzuku [s.327] *[Wien. klin. Wochenschr. No.27,1911]*

Kızamıkta Koplick lekeleri [s.327] *[Arch. d.méd. des enfants; jan 1911.]*

Salvarsanla tedavi [s.327-328] *[Fr. V.f. Mikrobiologie-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Zeyl-i dûdî-i a'verînin ibtidâî sarkomu [s.328] *[Zentralblatt für Chirurgie. No.31, 1911. Dr. Jones.- çev. Dr. Orhan Abdi]*

Ağdiyenin bedende kaldığı müddet, atalet-i em'â ve sıcak tenkıyelerle tedavisi [s.328-329] *[Deutsche med. Woch. No.17,1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Hummâ-yı râcia hakkında [s.329] *[Presse méd. 1911. P.566-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Basedow hastalığı ve mevâdd-ı gaitanın em'â'da terâkümü - [s.329] *[(W. Ebstein) Dr. Süreyya Ali]*

Dâhil-i veride eter zerkiyle ibtâl-i hiss-i umumi [s.329-330] *[Münchn. med. Wochenschr. N.28, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Kesirü'l-eşkâl ihmirar-ı natahavvî (Erythema exudativum multiforme) [s.330-332] *[Dr. Hamdi Suad]*

Et'imenin suret-i istihzarına dair [s.332-333] *[Dr. Azmi Arif]*

Uyuzun teşhisi için [s.333-334] *[Mediz. Klinik. No.33, 1911.]*

Aspirin, öksürük ilâcı [s.334] *[(W. Ebstein) Dr. Süreyya Ali]*

Hasayât-ı safraiyye tedavisinde- [s.334] *[(P. Mayer) Berlin Klin. Woch. No.16,1911.]*

Karha-i mide tedavisinde [s.334] *[Schweiz. Rundschau. f. Med. Bd.7, 1911.]*

Ka'r-ı ayn âfatında Salvarsan [s.334] *[Deutsche med. Woch. No.15,1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

İbtidâî iltihab-ı ritc-i müzmin [s.335] *[Zentralblatt für Chirurgie. No.34, 1911.-çev. Dr. Orhan Abdi]*

Röngen şuaatının ukadât-ı tenâsüliyye üzerine tesiri [s.335] *[Berlin Klin. Woch. No.33,1911.-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye***

Kolera [Dr. Tevfik Salim] - [s.336]

**Teşrîn-i evvel 1327, Sene:2, Numero:8 (20) [II/8]**

***Seririyat Dersleri:***

İltihab-ı şegaf-ı harici-i kalb - [s.337-345] *[Dr. Neşet Ömer]*

Zâtü'l hançere-i dereniyenin tedavisi [s.346-350] *[Dr. Sani Yaver]*

Ecsâm-ı ecnebiye-i hançere [s.350-355] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Teşrih-i marazî derslerinden: İhtilâlât-i deveraniyye [s.356-360] *[Muallim Dr. Hamdi Suad]*

Muhît-i kilyenin iltihab-ı mütekayyihi (Paranefrit) [s.360-363] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Usret-i teneffüs.(Paris Médicale'den muktebes) [s.364-366] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

İngiliz Verem Komisyonu'nun resmî raporu - [s.367-376] *[Dr. Tevfik Salim]*

***Müdâvat:***

Serum tedavisi. (Serum terapi) [I]- [s.376-381] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Ağdiye-i muhtelifenin vezâif-i ifrâziye ve harekiyye-i mideviyeye suret-i tesiri **[**s.382-383] *[Dr. Azmi Arif]*

Dâhil-i veride Hirudine şırıngasıyla havâle tedavisi- [s.383] *[Dr. Refik Münir]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.384]

**Teşrîn-i sânî 1327, Sene:2, Numero:9 (21) [II/9]**

***Seririyat Dersleri:***

Apandisit (İltihab-ı zeyl-i dûdî-i a'verî) [I] - [s.385-391] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Dâü'l-efrenc-i cihâz-ı sem'î [s.391-398] *[Dr. Sani Yaver]*

Tederrün-i meri [mabad] - [s.398-408] *[Dr. Haydar İbrahim]*

İltihab-ı zeyl-i dûdî [s.409-412] *[Dr. Refik Münir]*

***Müdâvat:***

İhtibâs-ı bevl'in tedavisi. (Berlin'de İngiliz-Amerikan Cemiyet-i Tıbbiyesinde Dr.Ernst Porter'ın Konferansı) [I] [s.412-414] *[çev. Dr. Refik Münir]*

Diyabetde yulaf tedavisi - [s.415-420] *[Dr. Tevfik Salim]*

Serum tedavisi. (8'inci nüshadan mabad) [s.420-426] *[Dr. Süreyya Ali]*

***Telhîsat:***

Maretine hakkında [s.426] *[Ther Monatsch. Bd.25, H.6]*

Novocain ile ibtâl-i hiss-i sisa'î [s.426] *[Presse méd. 1911.-çev. Dr. Süreyya Ali]*

Hapların kurumaması için [s.426]

. *[Münch. med. Woch. N.33, 1911-çev. Dr. Tevfik Salim]*

Veremlilerde kan muayenesi - [s.426-427] *[Br. Med J. 5 Aug. 1911.]*

Havalenin inzârı hakkında [s.427] *[Russki Wratsch. 1911. H.7-çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Himye-i müdirre [s.427-430] *[Dr. Azmi Arif]*

Tederrün-i hancerede evcâ-ı bel'iyenin zerk ile tedavisi [s.430-431] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Asidoz tedavisi [s.431-432] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.432]

**Kânûn-i evvel 1327, Sene:2, Numero:10(22) [II/10]**

***Seririyat Dersleri:***

Apandisit (İltihab-ı zeyl-i dûdî-i a'verî) [II] [s.433-441] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Basedow hastalığının cerrahi tedavisi - [s.442-448] *[Dr. Erwin Liek]*

Meri hastalıkları [s.449-461] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Serum hastalığı [s.461-465] *[Dr. Süreyya Ali]*

Salvarsan hakkında [s.465-468] *[Paul Ehrlich'in nutku- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Cidâr-ı halemînin tasattuh ve temayülüyle ceyb-i cenbî arasındaki münâsebet-i teşrihiye hakkında bir müşâhede [s.468-469] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Müdâvat:***

İhtibâs-ı bevl tedavisi. (geçen nüshadan mabad) [II] [s.469-471] *[Dr. Refik Münir]*

***Telhîsat:***

İstîsal edilmiş mütederrin-i kilyede netice-i mütebâide [s.472] *[Folia Urologica, Bd VI. No.4, 1911- çev. Dr. Refik Münir]*

Sıcak memleketlerde Salvarsan [s.472-474] *[Dr. Külz. med. Klinik. No.46, 1911- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Himye-i nebatiye - [s.474-478] *[Dr. Azmi Arif]*

Karha-i mide delinmesinin teşhis ve tedavisi - [s.478-479] *[Th.d.Gegenwart.No.7, 1911- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Oksalemi (Oxalemia) [s.479-480] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.480]

**Kânûn-i sânî 1327, Sene:2, Numero:11(23) [II/11]**

***Seririyat Dersleri:***

Apandisit (İltihab-ı zeyl-i dûdî-i a'verî) [III] [s.481-490] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Hasayât-ı bevliye ve röntgen teşhisi [s.490-505] *[Dr.Süfyan-Tıb Fakültesi Birinci seririyat-ı harici-yesi ve röntgen laboratuvarı şefi]*

Müzmin mide nezlesi ve tedavisi- [s.505-517] . *[Dr. F. Krämer - Münih - çev. Dr. Tevfik Salim]*

İltihab veya takayyüh-i üzn-i dâhili - [s.517-521] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Hayvânat evramında tedavi-i kimyevî tecâribi. (Berlin Cemiyet-i Tıbbiyesi 20 Kânûn-i evvel 1911 ictimaı) - [s.522-524] *[çev. Dr.Tevfik Salim]*

***Telhîsat:***

Son beş sene zarfında emraz-ı nisâ bahsindeki terakkiyât: İltihab-ı gışâ-i muhâtî-i dâhil-i rahmî, İltihab-ı rahm. Verem-i lifî-i lahmî- [s.524-527] *[Prof. K. Baisch, Münih, çev. Dr. Refik Münir]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Felc-i tıflî-i istilâiyyenin tedavi-i tıbbisi- [s.527-528] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.528]

**Şubat 1327, Sene:2, Numero:12 (24) [II/12]**

***Seririyat Dersleri:***

Tazayyuk-i iklîli (Kalbin sol üzeyn ve butayn deliğinin daralması) [s.529-534] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Takayyüh-i tîh ve hurac-ı muheyh (Âraz ve teşhis-i tefrikisi) [I] [s.534-545]

*[Dr. Haydar İbrahim]*

Tefemmüm-i midevî-i miâî [s.546-547] *[Dr. Süfyan]*

Tıb Fakültesi seririyat-ı üzniyye ve hancereviyesi: Muallim Ziya Nuri: Emraz-ı enfiyeye karşı mantol *(menthol)* istimalindeki tehlikeler [s.547-550] *[Asist. Dr. Ali Haydar]*

***Müdâvat:***

Havâle-i nifâsiyenin tedavi-i vâkîsi - [s.550-551] *[Dr. [Adolphe] Pinard]*

Bakteriyoterapi [I] [s.552-555] *[Dr.Süreyya Ali]*

Küçük Kore tedavisi. (Sydenham Koresi) - [s.556-557] *[Med. Klinik. No.5, [Paul] Robert Bing.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Asabî kay ve tedavisi - [s.557-558] *[Med. Klinik. No.3 - çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Müsameresi; Birinci Müsamere 24 Kânûn-i evvel 1327 [s.559-561]

Üçüncü Beynelmilel Emraz-ı Hancereviye Konferansı [s.561-563] *[Dr. Ziya Nuri]*

***Telhîsat:***

Son beş sene zarfında emraz-ı nisâ bahsindeki terakkiyât: Akamet, feth-i batın, izâle-i taaffün, hader, müdâvat-ı akıbe (geçen nüshadan mabad) - [s.563-564] *[Dr. Refik Münir]*

Kızılda yeni bir araz [s.564] *[Arch. d. méd des enfants févr. 1911- çev. Dr. Süreyya Ali]*

Amib dizanterisine karşı husûsî ilâc - [s.565] *[Arch f. Verdauungskrankh Bd.1.6.No.6- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Cerha-i kalbiye [s.565] *[E. Richlik. Sbornik Klinicy 1911. XII(XVI) No.314- çev. Dr. Orhan Abdi]*

Basedow hastalığının tedavi-i cerrahisi [s.565-566] *[ [Erwin] Liek. Zeitschrift für Arzt.Fort. 1911.No.23- çev. Dr. Orhan Abdi]*

Yer kurtları vasıtasıyla koleranın intişarı [s.566] *[çev. İzak (Isaac) Benatar]*

Dâü'l-Bright'da kandaki ürenin mikdârının tayiniyle inzâr-ı vaz'ı [s.566] *[Société médicale des hôpiteux, 22 déc 1911- çev. İzak (Isaac) Benatar]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Mide ve bağırsak hastalıklarında ağdiye-i mâyianın taklîli hakkında [s.567-568] *[Dr. Azmi Arif]*

Tederrün-i kilyenin husûsî tedavisi [s.568] *[Therapie der Gegenwart, No.8, 1911.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** - [s.568-571]

**Fihrist** [Sene 2 (3 s).]

**3. SENE**

**Mart 1328, Sene:3, Numero:1 [III/1]**

***Seririyat Dersleri:***

Gışâ-i tablînin cürûh ve temezzukatı [s.1-12] *[Dr. Ziya Nuri]*

Kabakulak (Salgın gudde-i nekfiye iltihabı) [s.12-18] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

İltihab-ı mülhakat-ı muzâaf'ın tedavi-i cerrahisi [s.18-20] *[Dr. Refik Münir]*

Röntgen şuaatıyla husule gelen iltihab-ı cildiye ve tedavileri - [s.21-23] *[Dr.Kemâl [Öke ]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Em'â darlıkları ve Rosenbach idrar muayenesi - [s.23-26] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Malarya ve asab-ı râcia'nın muzâaf felci (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'ye takdim) [s.27-28] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Müdâvat:***

Sar'ada brom tedavisi [s.28-31] *[Dr.Tevfik Salim]*

Bakteriyoterapi (geçen nüshadan mabad) [s.31-35] *[Dr.Süreyya Ali]*

***İlâçlar:***

Guipsine- [s.35-36] *[Dr. Azmi Arif]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Ri'e cerrahisinin hâl-i hâzırı (Berlin Cemiyet-i Tıbbiyesi 24 Kânûn-i sânî 1912 ictimaı) [s.34-39]

Gülhane Müsameresi; İkinci Müsamere - [s.40-42]

***Yeni Kitablar:*** *Telhis-i Emraz-ı Nisaiye* (Kenan Tevfik Sezenel) [s.43]

***Telhîsat:***

Tüberkülin ile yapılan teâmül-i cildînin ehemmiyeti [s.43-44] *[Paris médical 3 Fevrier 12 - çev. İzak (Isaac) Benatar]*

Kompleman tesbîti ile müstevlî sehâyâ iltihabının teşhisi - [s.44] *[Paris médical 7, Fevrier 12- çev. İzak (Isaac) Benatar]*

Haml ez-haric-i rahim teşhisi [s.44-45]

Havale-i nifâsiyye vukuatında "Veratrum viride" istimali [s.45] *[Deutsche med. Wochenschrift 1911 No.29- çev. Dr Refik Münir]*

İkiz sûî teşekkül [s.45] *[D.W. Boswell Brit. Med. Journ. 1910 No.12]*

Malarya kuartanada Salvarsan [s.45] *[Therapeutische Monatschrift. N.8,1911]*

Basedow hastalığına mübtelâ olanların serumunun kalb ve ev'iye üzerine tesiri [s.45-46] *[Paris médical, çev. Hrant Hançeryan]*

Âdetlerin inhirafından mesanede nezf [s.47] *[Padi médical. Şubat 10, 1912- çev. Hrant Hançer-yan]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.48]

Şundan bundan [s.48]

**Nisan 1328, Sene:3, Numero:2 [III/2]**

***Seririyat Dersleri:***

Zünnâr (Herpes Zoster) [s.49-54] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Azm-i sudgî tagayyürat-ı iltihabiyesi [s.55-59] *[Dr. Ziya Nuri]*

Takayyüh-i tîh ve hurac-ı muheyh (mabad) [II] - [s.60-65] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Hurkat-ü'l-bevl'in masl ile teşhis ve tedavisi [s.65-71] *[Gülhane Seririyatı-Muallim Eşref Ruşen]*

İltihab-ı periton-i nifâsiyenin mütâlaa-i seririyesi- [s.72-75] *[Berlin Dr. Franz, Therapie der Gegenwart No 1, 1912- çev. Dr. Asaf Derviş]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Midenin müzmin müdevver karhası ve bevvab darlığı [s.75-77] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Tropika plazmodisi ve Salvarsan (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de irâe olunmuştur) [s.78-79] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Müdâvat:***

Âlâm-ı asabiye tedavisi [s.79-82] *[Dr. [Paul] Robert Bing, Med. Kl No.13,1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Müsameresi; 3. Müsamere- [s.82-85]

Ri'e cerrahisinin hâl-i hâzırı (Berlin Cemiyet-i Tıbbiyesi 24 Kânûn-i sânî 1912 ictimaı) [s.85-88]

***Telhîsat:***

Banti hastalığı hakkında [s.89] *[Zt. f. kl. Med. Bd. 74. No1-2- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tenkıye suretiyle tifoya karşı muâfiyet îtâsı [s.89] *[Çev. Dr. Tevfik Salim]*

Mütezayyık havsalaların yeni bir usul tedavisi [s.89-90] *[Brit. Med. Jour. 1911.- çev. Dr. Refik Münir]*

Adale içine şırınga edilen Salvarsan'ın yaptığı mevziî tagayyürat [s.90] *[Virchows Arch. f. pathol. Anat. p.129. 1912.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Difteri hakkında [s.90-91] *[Med. Klinik. No.8, 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Şarbon'da Salvarsan [s.91] *[Deutsche med. Woch. p.349. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Verem aşısı hakkında [s.91-92] *[Presse méd. p.153. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Basedow hastalığı hakkında [s.92] *[Bruns Bietr. Z.Klin. Chirurg. p.601. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Salvarsan'ın kana tesîri [s.93] *[Münchn. med. Woch. p.473. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Kansız fasd (Rükûdet-i verîdiye) [s.93] *[Med. Klinik. No.8, 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Yeni bir malarya ilâcı [s.93] *[Münchn. med. Woch. p.582. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Kolera vibriyonu için yeni bir zer'-i vasatî- [s.93-94] *[Zentralbl. f. Baktr. p.536. 1912.- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Adalin hakkında [s.94] *[Lekarski. Tygodnik Srowekl 7,1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Mevâdd-ı gaitada kan taharrisi hakkında [s.94] *[J.of. Am. Ass. [JAMA] 1911. No.19]*

Osteomalaside hipofiz hülâsası [s.94] *[M.med. W. 1911 No.34- çev. Dr. Tevfik Salim]*

**Şuûn-ı Tıbbiye**- [s.94-96]

Şundan bundan [s.96]

**Mayıs 1328, Sene:3, Numero:3 [III/3]**

***Seririyat Dersleri:***

Yerekan görülen bir hastada hekim ne düşünmelidir? [s.97-103] *[Muallim Dr. Orhan [Abdi ]*

Ekyâs-ı hancereviye- [s.103-112] *[Dr. Walter Salomon - çev. Dr. Haydar İbrahim]*

Küçük çocuklarda kasabât-ı şa'riyye iltihabı (bronşiolit) ve bronkopnömoni [s.112-121] *[Dr. [Emil] Feer, Zürich- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Kızamık (Hasbe) [I]- [s.122-129] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Gayr-ı kābil-i ameliyye seretanın Antimeristem ile tedavisi [s.129-131] *[Dr. Refik Münir]*

Kilyenin yeni bir usul-i cessi ve sağ böbrek taşları (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'ye takdim olunmuştur.)- [s.131-133] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 8 Nisan 1328 Riyâset seçimleri, 18 Nisan 1328 Oturumu [s.133]

Pnömokok sehâyâ iltihabı [s.134-136] *[Dr. Tevfik Salim]*

Gülhane Müsameresi; Dördüncü Müsamere [s.136-141]

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Tesemmümat-ı hadde ve tedavisi- [s.141-143] *[Dr. Azmi Arif]*

***Yeni kitablar***: *Muhît-i Fünûn-ı Tıbbiye* - [s.143]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.144]

Şundan bundan [s.144]

**Haziran 1328, Sene:3, Numero:4 [III/4]**

***Seririyat Dersleri:***

Kızamık (Hasbe) (3'üncü nüshadan mabad) [II]- [s.145-153] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Verem-i muheyh ve elem-i nütû-i halemi [s.154-158] *[Dr. Ziya Nuri]*

İltihab-ı mesanenin tedabir-i tahaffuziyesi hakkında (Bilhassa sondaj ve dâimî sondaya dair) bazı mütalaat) [s.158-165] *[Dr. Mahmud Ata]*

Sıkt-ı cinâî - [s.165-169] *[Dr. Refik Münir]*

***Müdâvat:***

Sekte tedavisi [s.169-171] *[Dr. [Paul] Robert Bing, Med. Kl No.20,1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 18 Nisan 1328 Oturumu (geçen nüshadan mabad) [s.171-175]

41. Alman Cerrahi Kongresinden- [s.175-176] *[Dr. Refik Münir]*

***İlâçlar:***

Neosalvarsan (614).- [s.177-178] *[Münch. med. Woch. 1912 No.17- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Telhîsat:***

Cerrahi:

Şiryân-ı sübâtî-i aslînin rabtı [s.178] *[Dr. Ziya Nuri]*

Bazı âfat-ı mafsaliyenin teşhis ve tefrikisi - [s.179] *[Münch. med. Woch. No.10, 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Habenlerde tefcîr-i dâimî [s.179] *[Journ of the amer med. ass. [JAMA], N.10, 1911- çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

İntani hasalıklar:

Şarbon tedavisi hakkında [s.179-180] *[Münch. med. Woch. No.4, 1912 - çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Şarbon tedavisi hakkında [s.180] *[Münch. med. Woch. No.52, 1911- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Kızılda Salvarsan [s.180] *[Therapie der Gegenwart. N.5. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Lekeli hummâ (Ordu Tifüsü) hakkında tedkikat-ı cedîde [s.180-181] *[Münch. med. Woch. No.19, 1912]*

Protozoer hastalıklarda oto-eritrofagositoz [s.181-182] *[Conual, Journ of pathol. a. bact. p.502. 1912]*

Suriye ve Filistin'de verem [s.182] *[Ribbing. Svensk. Mot. Nationalf. Tuberk. Kwartals Krift. 19. 1912.]*

Salvarsan tedavisinde avuç içi ve ayakaltı kaşınması [s.182] *[D.med, Woch. No. 12. 1912]*

Malarya'da İnsipine [s.182] *[Arch. f. Trop, Beiheft 1.1912 [çev. Dr. Tevfik Salim]*

Hazm hastalıkları:

İsnâ-aşer karhası hakkında [s.182-183] *[Deutsche. med, Woch. P.785. 1912]*

Kan hastalıkları:

İltihab-ı em'âlıların fakrüddemi [s.183-184] *[Progrés médical p.205. 1912]*

Rahitis (raşitizm) ve teşevvüşât-ı hazmiyye ile müterâfık fakrüddem [s.184] *[Practioner p.675.1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Enzifenin, diyâtez-i nezfînin ve fakrüddem-i habîsin sâlim şahısların fibrini tefrik edilmiş kanıyla tedavisi [s.184] *[Münch. med. Woch. No.4, 1912- çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Tabes buhrân-ı midevîlerinin cüzûr-i halfiyye-i zahriyyeyi kesip çıkarmak suretiyle tedavi-i cerrahisi [s.184-185] *[Therapie der Gegenwart. p.337. 1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Röntgen:

Sarkomların röntgen şuaatıyla tedavisi [s.185-186] *[Berl. klin. Woch. N.1, 1912 - çev. Dr. Orhan [Abdi ]*

Ev'iye hastalıkları:

Ümmü'd-dem-i ebher'de ölüm sebebi- [s.186] *[Frankf, Zeitschr. f. Pah. p. 247, 1912]*

Vilâdî, nisâî:

Ameliyât-ı vilâdiyelerde aseptik eller [s.186] *[Amer. journ. of. obstet. and dist of. W.and children 1912]*

Sıbg-ı iyod ile izâle-i taaffün hakkında [s.186] *[Amer. journ. of. obstet. and dist of. W.and children 1912]*

Dermagumiti lastik eldivenler yerine [kullanmak] - [s.186] *[Deutsche med, Wochenschrift 1911 N.49-50]*

İspirtonun mikrop öldürücülüğü [s.187] *[Deutsche med, Wochenschrift 1912. 1.]*

Pratikte izâle-i taaffün için alkol ve aseton - [s.187] *[S.A a. d Schweizerische Rundsch. für Med. N.25- çev. Dr. Refik Münir]*

İfrazat-ı dâhiliyye:

Mevt-i ânînin ifrazat-ı dâhiliyyesi olan guddelerin vezâifindeki ihtilâl ile münâsebeti (hipertimizasyon, hipokromaffinozis) [s.187] *[Lwowski Tygodnik Lekarski. 7.1912- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Timusun tabiî tahavvülât-ı mütedenniyesi (involüsyonu) [s.187-188] *[Wirchows Arch 207. p.1-26. 1912.]*

Akromegalide ameliyat [s.188] *[Wien klin. Woch. p.183. 1912.]*

Cümle-i asabiye:

Sar'ada asid borik [s.188] *[Ann. méd. Psychol. p.301. 1912]*

Tabes ve göz [s.188] *[Wien klin. Woch. p.511. 1912.]*

Frengi:

Frengi'de Hektin'in kıymet-i devaiyesi [s.188-189] *[Medycyna. 47. 1912. - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Havâle-i nifâsiyye [s.189] *[Dr. Refik Münir]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Tesemmümat-ı hadde ve tedavisi- [s.189-190] *[Dr. Azmi Arif]*

Emraz-ı intaniyede müdâvat-ı umumiye- [s.190-191] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.192]

Şundan bundan [s.192]

**Temmuz 1328, Sene:3, Numero:5 [III/5]**

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Frengi üzerine taharriyât-ı tecrübeviyye [s.193-206] *[Muallim Uhlenhuth (Paul)- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tifo aşısı hakkında rapor [s.206-219] *[Dr. Reşad Rıza [ Kor] ve Dr. Mustafa [Hilmi Sağun ]*

***Seririyat Dersleri:***

Kızamık (Hasbe) [III] - [s.220-230] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Tevlidi müteakib husule gelen nezfin bilameliye tedavisi [s.231-234] *[Dr. Refik Münir]*

***Müdâvat:***

Burun kanaması [s.234-236] *[Med Kl. No:22. 1912. Franz Kobrak- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Telhîsat:***

Salvarsan'ın kalb hastalıklarında muzâdd-ı istitbabı *(kontraendikasyonu)* [s.237] *[Terapewtitsch Obosrenje p.182, 1912.]*

Ağır kızıl vakalarının kızıl nükahasının serumlarıyla tedavisi [s.237] *[Dtsch. Zeitch. f. klin. Med. p.70. 1912.]*

Salgın çocuk felcinin tarz-ı sirâyeti hakkında [s.237-238] *[Zeitschr. f. Imm. p.657. 1912.]*

Gonokok romatizmasında ve bel soğukluğunun diğer hâdd-i ihtilâtlarında Collargol tedavisi [s. 238] *[Münch. med. Woch. p.1811, 1912]*

***Yeni kitaplar:***

Kıtaât-ı askeriyeye su tedâriki(Abdülkadir Lütfi Noyan) [s.238-239]

Eczâcı Nevsali(Nail Halid Tipi) [s.239]

***Şuûn-ı Tıbbiye***

Muallim Mazhar Paşa [s.239-240]

Ziya Nuri Bey'in nutku [s.240]

**Ağustos 1328, Sene:3, Numero:6 [III/6]**

***Seririyat Dersleri:***

Emraz-ı üzniyye, enfiye ve hancereviye'de ibtâl-i hiss-i mevziî ve müdâhale-i cerrahiyye usul ve suretleri.- [s.241-250] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Tederrünün teşhis ve tedavisi [s.251-266] *[Muallim Dr. [Johannes] Petrushky-Danzig- çev. Dr. Süreyya Ali]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Malarya ve hâdd-i ruam (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'ye takdim olunmuştur) [s.267-270] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

Bel soğukluğunun korunma ve tedavisi (Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'de îrad olunmuştur) [s.270-274] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Telhîsat:***

*Tababet-i askeriyye:*

Umûr-i sıhhiye-i askeriyye tensik ve ıslâh için 1910 senesinde Hükûmet-i Osmaniye hidmetine celb edilen Miralay [Hans] Vollbrecht Bey şimdiye kadar vâki olan icraatını neşr ediyor. [s.274] *[D.mil. Zt. H.4,1912]*

Prusya, Saksonya ve Württemberg orduşarında 1 Teşrîn-i evvel 1910'dan 30 Eylül 1911 tarihine kadar bir sene zarfındaki hastegân ve vefiyâtını gösterir cedvel. [s.274-275] *[D.mil. Zt. H.6,1912]*

1908 Rusya ordusu sıhhiye raporundan. - [s.275] *[D.mil. Zt. H.6,1912]*

1907 senesinde Rusya Bahriye efrâdında hastalık. [s.275] *[D.mil. Zt. H.2,1912]*

Japonya ümerâ-yı sıhhiye-i askeriyesinden Muallim [Eijiro] Haga Rus-Japon seferinde Fırka Ser-Tabibi sıfatıyla bulunduğu esnada vâki olan müşahedatını neşr eyliyor. [s.275-276] *[D.mil. Zt. H.24,1911]*

Bunun tamamen aksi olmak üzere Rusya tarafında, vukua geleceğini kimsenin evvelden tahmin etmediği bu harbin bidâyetinde her şey noksan idi. [s.276-277] *[Mitt. a.d. Geb. Seewesens 1911 N.5.]*

Von Oettingen, Mastisol müstahzaratı- [s.277] *[D.mil. Zt. H.6,1912]*

Asetonüri ve asetonürinin diyabetin tedavisi üzerine tesiri. [s.277-279] *[Wien. med. Woch. N.28. 1912.]*

Müzmin kîse-i safraiyye iltihabında iki el ile cess. [s.279] *[M. med. Woch. N.24. 1912. - çev. Dr. Tevfik Salim]*

İnkıtâ-i tams rahatsızlıklarının tedavisi.- [s.279-281]

*[D. med. Woch. N.15. 1912.]*

Müzmin kilye iltihabının tedavisi. [s.281-285] *[Dr. Tevfik Salim]*

Delinmiş mide ve isnâ-aşer karhaları. [s.285] *[D. Zt. f.ch. Bd.117.H.1 - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tederrün-i kilyenin ameliyat ile ve ameliyatsız tedavilerinin neticesi. [s.285-286] *[D. Zt. f. Ch. Bd.11.H.6 - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Cedere ve tedavisi [s.286] *[D. med. Woch. N.28. 1912.]*

Verem tedavisinde sun'î Pnömotoraks. [s.286-287]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** - [s.287-288]

**Eylül 1328, Sene:3, Numero:7 [III/7]**

***Seririyat Dersleri:***

Gışâ-i muhâtî-i enf'in dumûr-i müterakkîsi= Ozen (Ozène) [s.289-298] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Ölmüş tıfl-i nevzâdın ne kadar gün evvelîsi vefat etmiş olduğu [I] [s.299-302] *[Dr. Refik Münir]*

Tederrünün tedavi-i husûsiyesi [I]- [s.302-314] *[Muallim Dr. [Johannes] Petrushky- çev. Dr. Süreyya Ali]*

Tetanos (Kazıklı hummâ-Küzâz) [s.314-320] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

İltihab-ı kilye-i merzağî-i had, tesemmüm-i bevlî, şak muhâfaza-i kilye ameliyesi hakkında müşâhede (Gülhane Seririyat-ı Dâhiliyesinden: Muallim Dr. İhsan Ali) - [s.321-324] *[Asist. Dr. Abdulkadir Lütfi]*

***İlâçlar:***

Tüberkülin müstahzaratı - [s.325-329] *[E. Merck, Darmstadt- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Müdâvat:***

Salvarsan tedavisinin hâl-i hâzırı ve bâhusus Salvarsan tedavisinde görülen ölüm vakaları hakkında *(Paul)* Ehrlich'in fikri - [s.330-335] *[Dr. Leo Jacobson- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Telhîsat:***

Ameliyât-ı cerrahiye-i nisâiyelerde kan kaybetmek - [s.335-336] *[Archiv für Gynäkologie Bd XC Hft.2.]*

Boğuk doğan çocukların ihyâsı içün yeni bir usul-i nefh [s.336] *[Lyon méd. 1911. Août 27.- çev. Dr. Refik Münir]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.336]

**Teşrîn-i evvel 1329, Sene:3, Numero:8 [III/8]**

***Seririyat Dersleri:*** [Açıklama: *Osmanlı Seririyat Mecmuası* bir sene mukaddem Heyet-i Naşiresinin bilfiil Harbe iştiraki dolayısıyla biz-zarure tatil-i neşriyat eylemişdi…] [s. 337]

Prostat dahâmesinin tedavisi - [s.337-347] *[Muallim [Leopold] Casper- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Emraz-ı üzniyede teâmül-i harûrî (Epreuve calorique) tatbikatı ve netâyici [s.347-353] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Tederrünün tedavi-i husûsiyesi.(7'nci nüshadan mabad) [II] [s.354-364] *[Muallim Dr. [Johannes] Petrushky- çev. Dr. Süreyya Ali]*

Hâdd-i Basedow hastalığı hakkında müşahedatım [s.365-369] *[Ther. d. Geg. No.11. 1912 Muallim Hermann Schlesinger-Viyana- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tifo aşısı [s.369-376] *[Dr. Tevfik Salim]*

Memâlik-i ecnebiyyede ve bizde ebeler [s.376-378] *[Dr. Refik Münir]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

Kollestrinli bir zâtü'l-cenb- [s.378-381] *[Asist. Dr. Abdulkadir Lütfi]*

Ölmüş tıfl-i nevzâdın ne kadar gün evvelîsi vefat etmiş olduğu. (7.nüshadan mabad) [s.381-382] *[Dr. Refik Münir]*

***Telhîsat:***

Ebert basilile *(Tifo basili)* intana uğrayıp henüz devr-i tefrihte bulunan eşhâsa Polivalan tifo aşısının tesiri hakkında [s.382] *[Cpt. rend. hebd. de l'acad. d. siciences 1912. P.784. ]*

Luminal hakkında [s.382] *[Med. Klinik. 1912. P.865.]*

Şarbonda Salvarsan [s.383] *[Med. Klinik. 1912. P.1790- çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.383]

***Yeni kitaplar**:* Baş Ağrısı, Tedavisi, Tabiatı, Teşhisi [S. Auerbach, çev. Saim Ali Dilemre] [s.384]

**Teşrîn-i sânî 1329, Sene:3, Numero:9 [III/9]**

***Seririyat Dersleri:***

İltihab-ı kilye tedavisinin esasları hakkında [s.385-397] *[Muallim Carl von Noorden-Viyana Dârülfünûnu- çev. Dr. Tevfik Salim]*

İsnâ-aşer karhası hakkında- [s.398-402] *[Muallim Dr. Strauss-Berlin]*

Suâl-i dikî ve zükâm, suâl ve dâü'l-bühr-i giyâhînin esbâb ve tedavisi hakkında mütâlaa [s.403-408] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Küçük çocuklarda ihtilâclar. (Spazmofili) - [s.408-412] *[Dr. [Oscar] Thorspecken- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Tederrünün husûsî tedavisi.(8'inci nüshadan mabad) [III] [s.412-416] *[Muallim Dr. [Johannes] Petrushky- çev. Dr. Süreyya Ali]*

Bizde Tababet [s.417-424] *[Dr.Tevfik Salim]*

***Telhîsat***

Dimağ hastalıklarının Neosalvarsan ile tedavisi. Paralizi Jenerallilerin kanât-ı şevkîye Neosalvarsan şırıngasıyla tedavisi [s.425-426] *[Société med. des hôpitaux. S.28. 1913. - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Esna-yı mehâzzda mess-i mehbilînin intan-ı nifâsiyye derece-i tesiri [s.426-427] *[Dr. Refik Münir]*

***Müdâvat:***

Kalb hastalarının tedavisinden - [s.427-429] *[K. Liebermeister. Med. Kl. No.30, 1912. - çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Mebîzlere röntgen yaparak Basedow hastalığının tedavisi [s.429-430] *[Wiener kl. Woch. Nr.18, 1913. - çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Yeni kitablar***: *Teşhis ve Tedavi-i Maraz-ı Fem, Bel'um ve Hançere.* [Dr. Ali Haydar İbrahim] , Cerrahi-i Umumi [Müellifi Lexer-çev. Mehmed Kemâl [Öke ] - [s.430-431]

Şundan bundan [s.431]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.432]

**Kânûn-i evvel 1329, Sene:3, Numero:10 [III/10]**

***Seririyat Dersleri:***

Hummâ, Kara hummâ, Bağırsak Tifosu " Hummâ-i şibh-i tifo" [s.433-440] *[Muallim Dr. Süleyman Numan]*

İltihab-ı takayyüh-i kîse-i dem'iyye ve tarik-i dâhil-i enf ile tedavi-i cerrahisi. (Tıb Fakültesi Seririyat-ı Üzniye ve Hançereviyesi mesâisinden) - [s.440-453]

*[Dr. Haydar İbrahim]*

İfrâz-ı dâhili teşevvüşatından: Fröhlich Sendromu [s.453-461] *[Dr. Saim Ali]*

Paralizi Jeneral ve Frengi [s.462-465] *[Muallim [Hideyo] Naguchi-Presse médicale, N.81, 1913- çev. Dr. Süreyya Ali]*

Muz ve muz ununa dair [s.465-469] *[Muallim Dr.Carl von Noorden-Frankfurt am Main - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Hummâ-yı tifoidî de müte'ayyiş bilâ-havâ *(anaerob)* mikrobların tesiratı [s.469-475] *[Dr. Server Kâmil]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Müsamere-i Fenniyesi. Beşinci sene-i ictimaiyyesi 7 Kânûn-i evvel 1329 [s.476-480]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.480]

**Kânûn-i sânî 1329, Sene:3, Numero:11 [III/11]**

***Seririyat Dersleri:***

Hummâ-yı râcia hakkında(4 Kânûn-i sânî 1329 Gülhane Müsameresinde yapılan tebliğ) [s.481-485] *[Dr. Reşad Rıza]*

Hummâ-yı râcianın serumla tedavisi ve Bizdeki Hummâ-yı râcianın nev'î [s.486-490] *[Asist. Dr. Abdulkadir [Lütfi ]*

Ateroskleroz hakkında [s.491-498] *[Muallim [Ludwig] Aschoff'un Patoloji Entitüsünde Konferansı-4 Kânûn-i evvel 1913, Freiburg]*

Emraz-ı cildiye mebâhisi [s.498-507] *[Muallim Dr. Hamdi [Suat ]*

Cürûh-i ayniyyenin tedavisi [s.507-514] *[Dr. Rıfat Ahmed [Gözberk]-Paris Tıb Fakültesi]*

***Müşahedat-ı Seririye:***

İltihab-ı muhh-ı azm-ı şübbânî hakkında [s.515-517] *[Dr. [Mehmed] Kemâl]*

***Taharriyât ve Tedkikat-ı Tıbbiye:***

Yarım baş ağrısının patojenisi [s.517-523] *[Muallim Dr. Auerbach- çev. Dr. Saim Ali]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Müsameresi. Beşinci sene-i ictimaiyye-İkinci müsamere-i tıbbiye [s.476-480] *[Dr. Nazım Şakir [Şakar ]*

***Teşhis ve Tedavi Notları:***

Nasır ilacı [s.527] *[NY. Med. J. 4 mai 1913]*

Kinin merhemi frengiden korunma ilâcı - [s.527] *[D.med. Woch. No.27. 1913]*

Bel soğukluğunda Hexal [s.527] *[Derm. Zbl. No.5, 1913 [çev. Dr. Tevfik Salim]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.528]

**Şubat 1329, Sene:3, Numero:12 [III/12]**

İsmail Ali (1283-1329) *(Nekroloji)* - [s.529-531] *[Dr. Süleyman Numan]*

Frenginin sahası genişliyor- [s.531-535] *[Muallim Dubois - çev. Dr. Süreyya Ali]*

Tederrün-i karhavî-i ri'ede intanat-ı tâliye - [s.536-541] *[Dr. Server Kâmil]*

Belsoğukluğunun aşı tedavisi [s.541-548] *[Muallim Karl Bruck - çev. Dr. Tevfik Salim]*

Lekeli tifo hakkında. [s.548-552] *[Dr. Saim Ali]*

Lekeli tifo ve [Eugen] Fraenkel [s.552-557] *[çev. Dr. Saim Ali]*

Şuâ ile seretan tedavisi [s.558] *[Dr. Refik Münir]*

Röntgen ve Cerrahlık - [s.559-560] *[Dr. [Mehmed] Kemâl [Öke ]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Gülhane Müsameresi(Beşinci sene-i ictimaiye - üçüncü müsameresi 4 Kanunusani 1329) [s.561-571]

***Telhîsat:***

İspiroheta *(Spirochaeta)* Pallida'nın kültürü mes'elesi [s.571-572] *[Dr. Süreyya Ali]*

Temezzuk-i rahmî müteakib icra edilen istîsâl-i rahmî, fakrüddem-i amik ve havâle [s.572-573] *[Dr. Refik Münir]*

İrtikâz-ı ma'yub-i meşîme'de tamponmanın tehlikesi [s.573-574]

Umumi ibtâl-i hiss-i katanî- [s.574-575] *[çev. Dr. Tevfik Salim]*

Vahim bir tifo vakasında aşı tedavisi, Apandisit ve Kolesistit [s.575]

Şiddetli kalevî tedavisiyle iyi olmuş bir diyâbet vakası [s.575]

Mide tevessüünün tedavisi hakkında [s.575] *[J.of. am. Ass. (JAMA), No.24, 1913.]*

***Yeni kitablar:*** *Sıtma* [Doktor Hamid Osman] [s.576]

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.576]

***Fihrist (3. sene* [3 s.])**

**4. SENE**

**Mart 1330, sene:4, numero:1 [IV/1]**

Muallim Doktor Feyzi Paşa *(Nekroloji )* [s.1-3, portre] *[Dr. Neşet Ömer]*

***Seririyat Dersleri:***

1328 senesi sonbaharı ile 1329 senesi yaz mevsiminde gerek orduda ve gerek şehirde istilâî bir halde hüküm süren Dizanteriye dair bakteriyoloji tedkikatı ve serumla tedavi [s.4-6] *[Dr. Neşet Ömer]*

Tıb Fakültesi seririyat-ı üzniyye mesâisinden; Kesret-i hâsıla-i timusiye ve gaşy ile mevt-i anî [s.7-13] *[Asistan Dr. Ali Haydar]*

Osmanlı Tıb Lisânı, tekemmülü, hâl-i hâzırı [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin 19 Şubat 1329 tarihli in'ikadında söylenmiştir] [s.13-17] *[Dr. Tevfik Salim]*

Mezotoryum *(Mesothorium)* ile seretan tedavisi hakkında [s.18] *[Dr. Refik Münir]*

Kan hastalıkları hakkında yeni taharriyât ve tedavide tatbikatı [I] [s.19-32] *[Dr. Port, çev: Dr. Hamid Osman]*

Had ve lenfâî lösemi vakası [s.32-36] *[Dr. Abdulkadir [Lütfi]-Gülhane Seririyatı Dâhiliye Asistanı]*

Nadir Frengi vakaları [s.36-40] *[Dr. Hulusi Behçet]*

***Müdâvat:***

Dümmel tedavisi - [s.40-43] *[Dr. Nordmann, çev: Dr. Hüseyin Ragıb]*

Şırpençe Tedavisi [s.44-46] *[Dr. Nordmann, çev: Dr. Hüseyin Ragıb]*

***Telhîsat [s.46-48]***

Esası Frengi olan Banti Sendromu [s.46] *[Urruta, Revue de Spyhiligraphie- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

İkinci tenâsülde dâü'l-efrenc [s.46-47] *[S. De. Aja, Annales des maladies vénériennes- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Dâü'l-efrenc-i ırsînin inzârı hakkında müşahedat-ı seririye [s.47] *[Marcus, Archiv für dermatologie und syphilis 97, 1913- çev. Dr. Halid Lütfî]*

Dâü'l-efrenc-i ırsîde maraz-i uzvî-i kalb-i familyâî [s.47] *[Milian, Societé médicale des hôpitaux-çev. Dr. Halid Lütfî]*

Dâü'l-efrenc-i sânînin nadir bir vakası [s.47] *[Dunyanovich p.212, 1913, Dermatologische Zeitschrift- çev. Dr. Halid Lütfî]*

914 istimalinde kullandığımız âlât-ı zücaciyenin terkibi dolayısıyla mahlûlü kalevîleştirdiği tahkik etmiştir [Tabiî silikat] [s.47] *[R. Matzenauer, Wiener klinische Wochenschrift, 1913- çev. Dr. Halid Lütfî]*

Reynaud Sendromu ve Dâü'l-efrenc [s.47] *[Sémon, Revue de Syhphiligraphie p.117- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Wassermann teâmülünde sun'î antijen istimali [s.48] *[Desmoulières, Annales des maladies vénériennes 1913- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Dana kalbi hülâsasına Kollestrin ilâvesiyle Wassermann teâmülünde antijen istimali [s.48] *[Archiv für Dermatologie und Syphili gr. Bottler, p.259, 1913- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Wasserman teâmülünde nebatî ekstra istimali [s.48] *[Tribondeau, Revue de Syphiligraphie- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

**Nisan 1330, sene:4, numero:2 [IV/2]**

***Seririyat Dersleri:***

Ekzantemli tifolar hakkında tenkîdat-(*Deutsche medizinische Wochenschrift*'ten) [s.49-55] *[Naunin (Straßburg) - çev. Dr. Saim Ali]*

Kadınlarda akamet [I] [s.55-57] *[Dr. Refik Münir]*

Kan hastalıkları hakkında taharriyât-ı cedîde ve tedavide tatbikatı [1'inci nüshadan mabad] [II] [s.57-67] *[Dr. Port, çev: Dr. Hamid Osman]*

İbtâl-i hiss-i mevziî hakkında- [s.67-71] *[Dr. [Mehmed] Kemâl]*

Bizde Tababet: Hastabakıcılık ve tıbbi hizmet [s.72-77] *[Dr. Tevfik Salim]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Fransa Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti'nin 4-5 Mart 1914 ictimaı - [s.77-79] *[Dr. Halid Lütfî]*

Berlin Cemiyet-i Tıbbiyesi: 18 Mart 1914 ictimaı- [s.80-82] *[Dr. Hamid Osman]*

Gülhane Müsameresi; 7. Müsamere, 22 Mart 1330 - [s.83-87] *[Dr. Alaeddin]*

***Müdâvat:***

Ukadat-ı lenfâviyye iltihabı tedavisi [1'inci nüshadan mabad] [s.87-89] *[Dr. Foreman- çev. Dr. Hüseyin Ragıb]*

***Telhîsat***

Tederrün-i ri'enin seririyat ve patolojisine dair yeni mesâî [I] [s.90-93] *[Dr. Heinrich Gerhard-Boun Seririyat-ı tıbbiyesi- çev. Dr. Hamid Osman]*

***Teşhis ve tedavi notları:***

Neşet Osman Bey'in seririyat-ı dâhiliyesi laboratuvarı mesâisinden: Hummâ-yı râcia ispirille-rini *(spirallerini)* aramak usulleri [s.93-96] *[Dr. Tevfik İsmail]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.96]

**Mayıs 1330, sene:4, numero:3 [IV/3]**

***Seririyat Dersleri:***

Emraz-ı enfiye ve üzniyede Parafin tedavisi [s.97-104] *[Dr. Haydar İbrahim]*

İntikâs-ı rahm [s.104-106] *[Dr. Refik Münir]*

Mevziî anesteziye dair birkaç söz- [s.106-113] *[Muallim Dr. George Herschell- çev. Dr. Sabri Mustafa]*

Kadınlarda akamet [1'inci nüshadan mabad] [s.113-115] *[Dr. Refik Münir]*

Şlatter *(Schlatter)* Hastalığı [s.115-117] *[Dr.Mehmed Kâmil [Berk ]*

Adrenalin cümlesinin adem-i kifâyesi [s.117-124] *[Dr. Hart- Med. Kl.no 14, 1914- çev.Dr. Basri Hüsnî]*

***Müşahedat-ı seririye:***

İbtidâî bir seretan-ı kebed vakası [s.125-127] *[Dr. Hamid Osman]*

Nütu-i izârînin tanahhuruna dair bir müşâhede - [s.128] *[Dr. Haydar İbrahim]*

***Telhîsat***

Tederrün-i ri'enin seririyat ve patolojisine dair yeni mesâî [geçen nüshadan mabad] [II] [s.129-133] *[Dr. Heinrich Gerhard-Boun Seririyat-ı tıbbiyesi- çev. Dr. Hamid Osman]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Berlin Cemiyet-i Tıbbiyesi: 25 Mart 1914 ictimaı [s.133-134] *[Dr. Hamid Osman]*

Gülhane Müsameresi; Sekizinci Müsamere, 5 Nisan 1330 [s.135-141] *[Dr. Alaeddin]*

***Teşhis ve tedavi notları:***

Mesâfe-i half-i enfiye ve fevha-yı nefiriyelerin muayenesi [s.141-143] *[Dr. Haydar İbrahim]*

**Şundan bundan** [s.144] *[Dr. Haydar İbrahim]*

**Haziran 1330, sene:4, numero:4 [IV/4]**

***Seririyat Dersleri:***

İnek çiçeğinin sebebi ve çiçeğin âmil-i marazîsi hakkında yeni taharriyât [s.145-151] *[Muallim Dr. Unger -Viyana- çev. Dr. Tevfik Salim]*

Kolera aşısı tatbikatından çıkan netâyic. [s.151-154] *[Dr.Abdulkadir [Lütfi ]*

Tasallüb-i şerâyin hakkında [I] - [s.155-160] *[Dr.Saim Ali]*

Löseminin Benzol ile tedavisi [s.160-165] *[Dr. Ludwig Boehm, Med.Kl.no 20, 1914- çev. Dr. Hamid Osman]*

Mübâdelât-ı iğtidâiyyenin tagayyürüyle husule gelen müzmin mafsal hastalıkları [s.165-169] *[Dr. Sigmund Gara ( [Bad] Pöstyen Kaplıcası) - Med. Kl. no 20, 1914-çev. Dr. Basri Hüsnî]*

Frengi teşhisi için yeni bir usul. Frengililerin serumlarında W.Landau teâmülü [s.169-171] *[Dr.Tevfik İsmail]*

Ukde-i Gasser ve asab-ı tev'emî-i selâse şuabatının anestezisi. [s.171-178] *[Muallim Dr. George Herschell- çev. Dr. Sabri Mustafa]*

***Müşahedat-ı seririye:***

Tazayyuk-ı fuâd (Seretan) [s.178-179] *[Dr.Neşet Osman [Usman ]*

Malarya hakkında [s.179-180] *[Dr.Sabri Mustafa]*

***Cemiyat-i Tıbbiye:***

Aksâ-yı Şark Memâlik-i Harre Tababeti Cemiyeti Üçüncü Kongresi (Saigon) [s.181-184] *[Dr. Tevfik Salim]*

***Telhîsat:***

Sar'a hakkında tedkikatın hâl-i hâzırı - [s.184-188] *[Berliner klinische no 21, 1914- çev. Dr. Hamid Osman]*

Tüberkülin ile tedavi edilmiş 571 ri'e tüberkülozu hakkında seriri rapor [s.188-189] *[Louis Shalet, Press méd. No 43, 1914 - çev. Dr. Süreyya Ali]*

Fevk-i manganit potasyum iânesiyle idrarda safranın mevcûdiyetini tayin etmek [s.189] *[Soc. Médico-chirur. de I'Indo-Chine. Press méd. N.43, 1914. - çev. Dr. Süreyya Ali]*

Zamg-ı azmî ile müterâfık bir sporotrikoz vakası [s.189-191] *[Bulletin de la Soc. Franc de dermatologie 1914, fevr. - çev. Dr. Hulusi Behçet]*

***Teşhis ve tedavi notları***

Emraz-ı kalbiyye-i kâzibe, Helecan-ı kalb - [s.191-192] *[Dr. Azmi Arif]*

***Şuûn-ı Tıbbiye*** [s.192]

**Temmuz 1330, sene:4, numero:5 [IV/5]**

***Seririyat Dersleri:***

İspirohetalar *(Spirochaetales)* hakkında [Muallim Dr. [Stanislaus von] Prowazek-Haydarpaşa Hastahanesinde 14 Haziran 1330 tarihli konferans] [s.193-198]

Hummâ-yı râcianın 606 ve 914 ile tedavisi [s.198-200] *[Dr.Neşet Ömer]*

Vibriyon hâmillerinin ve matrahlarının kolera salgınında ehemmiyeti [s.201-204] *[Dr.Abdulkadir Lütfi]*

Elektriğin uzviyyet üzerine tesirinden mütevellid avârız; Tarz-ı mihanikiyet-i tesir- Âraz ve alâim. [s.205-211] *[Dr.Vasfi]*

Gudde-i nuhâmiye hastalıkları; Dahâme veyâ Evram-ı cism-i nuhâmî ve tedavi-i cerrahisi [s.211-225] *[Dr. Haydar İbrahim]*

Batın ev'iyesinin arteriyosklerozu hakkında - [s.225-229] *[Dr. [Josef] Pringsheim-Med. Kl. N. 25, 1914- çev. Dr. Basri Hüsnî]*

***Taharriyât ve tedkikat-ı tıbbiye:***

Kolera teşhisi için serî' bir usul [s.229-235] *[Dr.Hüsameddin Şerif-Yıldız Hastahanesi]*

***Telhîsat:***

Frengide Abderhalden diyâliz tecrübesiyle muayene-i masliyye [s.236-238] *[Dr. Hamid Osman]*

Nuhâ-i azmin eritroblastik faaliyetinde tıhalin oynadığı role dair seriri ve tecrübevî tedkikat [s.238] *[Berliner klini. Woch. 1912 No 22]*

Karha-i mide ve miâ'-i isnâ-aşeri'de gizli nezfler - [s.238] *[Deutsche. med.1914 No 23]*

Müzmin nefritlerin esna-yı seyrinde bevlenin kandaki mikdârını tayin suretiyle inzâr-ı vaz'ı [s.238-239] *[Press méd. 1914 No 43.]*

Ağşiye-i masliyye insıbablarında mümted hâmız-ı hâl ile kabil-i tahassir albüminler ve bunların seriri kıymetlerine dair [s.239] *[Berliner klini. Woch. 1914 No 24]*

Tüberkülozda nezfî diyatezler [s.239] *[Wiener Klin-Woch. 1914]*

'New Yorklu [John H.] Telfair daraban-ı kalbiyesi fenalaşan bir çocukda eylemiş olduğu…' - [s.239] *[New York Med. Jour. 1913 - çev. Refik Münir*]

İ'tilân-ı halfî mes'elesi [s.239] *[İnterstat. Med. Jour 1913- çev. Dr. Refik Münir]*

Onbeşinci çocuğunu doğuran bir kadında batın fazla sarkık olduğundan ve fıtk-ı surrevi bulunduğundan…' [s.239-240]

*[Gaz. Lekarska 1913, No.46]*

Mesanede frengi [s.240] *[Levy-bing: 1913, Annales des maladies vénériennes- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Tabesde hakke-i şedide *(prurit)* ve arsenobenzol - [s.240] *[Puyol 1913 Progrés médicalé- çev. Dr. Talat Arif]*

İntan-ı dâü'l-efrenciden mütevellid bir sal'a ve 606 ile tedavisi [s.240] *[Sambfoy Revue de syphiligraphie 1914- çev. Dr. Hulusi Behçet]*

Dâü'l-efrence merbut ra'şe [s.240]

*Causa- Reme de syphiligraphie 1914- çev. Dr. Talat Arif]*

## EK-II *Osmanlı Seririyat Mecmuası* Yazar/Çevirmen Dizini

Abdulkadir Lütfi Noyan: III/7, III/8, III/11, IV/1, IV/4, IV/5

Adolphe Pinard: II/12

Ahmed Cevdet Uğur: II/3

Akif Tevfik: I/7, II/3, II/5

Alaeddin: IV/2, IV/3

Ali Haydar Erel: II/12, IV/1

Asaf Derviş: I/1, I/2, I/4, I/12, III/2

Auerbach: III/8, III/11

Azmi Arif: I/4, I/5, I/6, I/7, I/11, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5, II/6, II/7, II/8, II/9, II/10, II/11, II/12, III/1, III/3, III/4, IV/4

Bahri İsmet Temizer: I/5, I/6, I/8

Basri Hüsnî: IV/3, IV/4, IV/5

Besim Ömer Akalın: II/7

Carl von Noorden: I/1, , III/9, III/10
Emil Feer: III/3
Erwin Liek: II/10, II/12
Eşref Ruşen: III/2
E. Lang: I/7
Friedrich Bering: I/5
F. Krämer: II/11
George Herschell: IV/3, IV/4
G. Simon: II/1
Halid Lütfi: IV/1, IV/2
Hamdi Suad Aknar: I/1, I/2, I/4, I/7, I/8, I/12, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5, II/7, II/8
Hamid Osman: IV/1, IV/2, IV/3, IV/4, IV/5
Haydar İbrahim Aydar: I/1, I/3, I/4, I/5, I/7, I/10, I/11, II/2, II/3, II/4, II/5, II/7, II/8, II/9, II/10, II/11, II/12, III/2, III/3, III/6, III/7, III/8, III/9, III/10, IV/3, IV/5
Heinrich Gerhard: IV/2, IV/3
Hermann Schlesinger: III/8
Hideyo Naguchi: III/10
Hrant Hançeryan: III/1
Hulusi Behçet: IV/1, IV/4, IV/5
Hüsameddin Şerif: IV/5
Hüseyin Ragıb: IV/1, IV/2
H. Marcou: I/7
İbrahim Edhem: I/3
İbrahim Vasıf: I/4, I/11
İzak (Isaac) Benatar: II/12, III/1
Jannin Brindaeu: I/7
Johannes Petrushky: III/6, III/7, III/8, III/9
Josef Pringsheim: IV/5
Julius Wieting: I/4, I/5, II/6
K. Liebermeister: III/9
Kemal Cenab Berksoy: I/11
Kemaleddin Cemil Keskinel: I/9
Kenan Tevfik Sezenel: I/2, II/1, II/2, II/3, III/1
K. Baisch: II/11
Leo Jacobson: III/7
Leopold Casper: III/8
L. Meyer: I/7
Louis Shalet: IV/4
L. Meyer: I/7
Ludwig Aschoff: III/11
Mahmud Ata Bayata: III/4
Mehmed Kâmil Berk: IV/3
Mehmet Kemal Öke: III/1, III/2
Menahem Hodara: I/11, II/1
Mustafa Hilmi Sağun: II/7, III/5
Nazım Hamdi Duman: I/11
Nazım Şakir Şakar: III/11
Nedim: I/9, I/12
Neşet Osman Usman: IV/2, IV/4
Neşet Ömer İrdelp: II/8, IV/1, IV/5
Niyazi İsmet Gözcü: I/6
Orhan Abdi Kurtaran: I/2, I/3, I/4, I/5, I/6, I/10, II/2, II/3, II/7, II/12, III/3, III/4
Oscar Thorspecken: III/9
Osman Macid: I/11
Oscar Thorspecken: III/9
Ömer Fuad: II/1
Paul Ehrlich: I/6, I/9, I/11, II/3, II/5, II/7, II/10, III/7
Paul Ehrlich: II/7, II/10
Paul Robert Bing: II/12, III/2, III/4
Paul Uhlenhuth: III/5
P. Mayer: II/7
Refik Münir Keskingil: I/1, I/3, I/5, I/6 I/7, I/8, I/9, I/10, I/12, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5, II/7, II/8, II/9, II/10, II/11, II/12, III/1, III/2, III/3, III/4, III/5, III/7, III/8, III/9, III/12, IV/1, IV/2, IV/3, IV/5
Reinhard: I/1, I/2, I/3
Reşad Rıza Kor: I/1, I/3, I/4, I/6, I/9, I/10, I/11, II/1, II/2, II/6, II/7, III/5, III/11
Rıfat Ahmed Gözberk: III/11
Sabri Mustafa: IV/3, IV/4
Saim Ali Dilemre: II/5, II/6, III/10, III/11, III/12, IV/2, IV/4
Sani Yaver: II/6, II/7, II/8, II/9
Server Kâmil Tokgöz: III/10, III/12
Servet Tevfik: I/1, I/2, I/3
Sigmund Gara: IV/4
Stanislaus von Prowazek: IV/5
Strauss: III/9
Süfyan: II/11, II/12
Süleyman Numan: I/1, I/2, I/3, I/4, I/6, I/7, I/9, I/10, I/11, I/12, II/1, II/2, II/3, II/4, II/7, II/8, II/9, II/10, II/11, II/12, III/1, III/2, III/3, III/4, III/5, III/6, III/7, III/10, III/12

Süreyya Ali Kayacan: I/1, I/2, I/3, I/4, I/5, I/6, I/7, I/8, I/9, I/10, I/11, I/12, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5, II/6, II/7, II/8, II/9, II/10, II/12, III/1, III/6, III/7, III/8, III/9 III/10, III/12, IV/4

Süreyya Hidayet Serter: II/2

Şükrü Mehmed Sekban: II/4

Talat Arif Çamlı: IV/5

Tevfik İsmail Gökçe: IV/2, IV/4

Tevfik Salim Sağlam: I/1, I/2, I/3, I/4, I/5, I/7, I/8, I/9, I/10, I/11, I/12, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5, II/6, II/7, II/8, II/9, II/10, II/11, II/12, III/1, III/2, III/3, III/4, III/5, III/6, III/7, III/8, III/9, III/10, III/11, III/12, IV/1, IV/2, IV/4

Tevfik Vacid Sezenel: I/12

Vasfi: IV/5

Ziya Nuri Birgi: I/1, I/2, I/3, I/4, I/6, I/8, II/4, II/12, III/1, III/2, III/4, III/5

W. Ebstein*:* II/7

Walter Salomon: III/3

## Kaynaklar


### Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ZB, 331/86.

BOA, DH-MKT, 2778/52.

BOA, DH-MKT, 2785/24.

### Süreli Yayınlar

*Tababet-i Hâzıra*

*Osmanlı Seririyat Mecmuası*

### Birincil Kaynaklar

Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:1 "Betr ve Tesmîm-i Mafsal" Dr. Nedim, Matbaa-i Ebuzziya, 1329.

Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:2 "Kolera" Dr. Süleyman Numan, Matbaa-i Ebuzziya, 1328.

Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:3 "Ernst von Leyden ve 1899'da Dijital Hakkında Verdiği Ders" Dr. Süleyman Numan, Matbaa-i Ebuzziya, 1329.

Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:4 "Muâfiyet" Dr. Behçet Nezihi, Dersaadet Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, 1327.

Seririyat Mecmuası Külliyâtı No:5 "Uykusuzluk ve Tedavisi" Dr. Saim Ali, Tanin Matbaası, 1328.

Seririyat Mecmuası'nın R1328/4 No'lu nüshasından ayrıbasım: İltihab-ı Mesanenin Tedabir-i Tahaffuziyesi Hakkında (Bilhassa Sondaj ve Dâimî Sondaya Dair Bazı Mütalaat) Dr. Mahmud Ata, Kader Matbaası, 1328.

### İkincil Kaynaklar

Başustaoğlu, Ahmet; *Bir Nefes Sıhhat: Tevfik Sağlam'ın Yaşamı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Cunbur, Müjgân-Dursun Kaya; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu: Arap Harfli Türkçe Eserler, 1729-1928*. (Ankara: TC Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, 1998), c: V.

Dinç, Gülten; "Sağlık Bilimleri Alanında Süreli Yayıncılığın Gelişimi ve Bu Alanda Arap Harfleri ile Türkçe Yayınlanan Süreli Yayınlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim* içinde, (haz. Dr. Mustafa Çulfaz), Trabzon: Serander/Trabzon Tabip Odası Yayını, 2007, XV-XVIII.

Etker, Şeref; *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*, Libra, 2017.

Kazancıgil, Tevfik Remzi; "Cerrahpaşa Tıp Bülteni ve Türkiye'de Tıp Mecmuaları Hakkında", *Cerrahpaşa Tıp Bülteni* vol:1 sayı:1, (1967): 60-63.

Sarı, Nil; "Cemiyet-i Tıbbıye-i Osmaniyye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri-1*, Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987, s.121-142.

Şehsuvaroğlu, B.N; "Türkiye'de Sağlıkla İlgili Olarak Yayınlanan Periyodikler", *İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Mecmuası*, c. 36, sayı 1, 1973: 169-198.

**Öz:** Bu çalışmada 1910-1914 tarihleri arasında yayımlanan *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane* incelenmiş ve ayrıntılı "içindekiler" listesi oluşturulmuştur. *Osmanlı Seririyat Mecmuası* eski harfli tıbbi süreli yayınlar içerisinde yayın kadrosu, içeriği ve takip ettiği tıbbi literatürle son derece önemli bir klinik dergidir. I. Balkan Savaşı nedeniyle bir yıl boyunca basılamayan mecmuada zamanın en yeni tedavileri, klinik gözlemler ve tıbbi haberler, Darülfünun Tıp Fakültesi öğretim üyeleri tarafından yayımlanmıştır. Dergi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin bir Osmanlı Tıp Akademisi'ne dönüştürülmesi projesinin bir parçası olarak görülmelidir. *Osmanlı Seririyat Mecmuası*'nın yayınına I. Dünya Savaşı dolayısıyla son verilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Basın tarihi, *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, tıp tarihi, seririyat, Tevfik Sağlam

**Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane (1910-1914)**

**Abstract:** This article examines the *Osmanlı Seririyat Mecmuası/Revue Médicale Ottomane* published between 1910-1914 and presents a detailed "list of contents". Among the medical journals printed in Ottoman Turkish, *Osmanlı Seririyat Mecmuası* was a significant clinical journal with its editorial board, content and the medical literature it followed. The publication of the journal was interrupted for one year during the First Balkan War. The journal published the most recent treatments of the time, clinical observations, and medical news, and its editorial board comprised the faculty members of the Darülfünun School of Medicine in Istanbul. The Journal should be considered a part of the project of the transformation of the Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye into an "Ottoman Medical Academy". Its publication was terminated due to World War I.

**Keywords:** History of press, *Osmanlı Seririyat Mecmuası*, history of medicine, clinic, Tevfik Sağlam.

# Goltz Paşa'nın *İlim ve Askerlik* Adlı Eseri ve Osmanlı Askeriyesi Açısından Önemi

Vural BAŞARAN*

## I. Giriş

Savaşların bir sanat mı yoksa bilimsel bir faaliyet mi olduğu konusunda askerler ve askeri uzmanlar birbirlerinden farklı görüşleri savunmuşlardır. Bu, esasında antik dönemlerden beri tartışılagelen "praksis" ve "teori" ayrımına da işaret eder. Bunlardan birincisinin yani uygulamanın savaşları kazanmak için daha temel bir noktada durduğunu iddia edenler ile kuramın savaşları kazandıracak şey olduğunu savunanlar arasındaki uzlaşmazlığın tarihsel kökenleri vardır.

Bilim ile savaş arasındaki ilişki belki de ilk kez Yunanlılar tarafından fark edilmiştir. Sirakuzalı Archimedes (MÖ. III. yüzyıl) şehrini Romalı istilacılardan korumak için mekanik ve optik bilimine başvurmuştur. Matematiksel fiziğin de ilk temsilcilerinden olan Archimedes bilimin savaşla olan yakın ilişkisinin kavranması için iyi bir örnek oluşturmuştur. Savaşlarda bilimin kullanılması ya da savaşın bilimsel metotlarla yapılması fikrinin kökenleri Archimedes'in dönemine kadar gitse de geometri ve matematiğin savaşlarda, istihkamda ve askeri teknolojilerde efektif olarak kullanılmaya başlanması için hiç değilse XVII. yüzyılın beklenmesi gerekmiştir. İlk olarak İtalya'da Tartaglia'nın (1499-1557) araştırmaları sonucunda ortaya çıkan balistik bilimi, yine bir İtalyan olan Galileo'nun (1564-1642) devrimci çalışmaları sonucunda daha ileri bir noktaya taşınmış ve atış mesafelerinin eskiye nazaran daha isabetli bir biçimde hesaplanabilmesine imkan vermiş, bunun neticesi olarak da bilim ile savaş arasında yakın bir irtibat

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi - Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı / vbasaran@ankara.edu.tr

kurulmaya başlanmıştır. İtalya yarımadasında başlayan bu çalışmalar oradan Britanya adasına sıçramış ve Isaac Newton (1643-1727), Benjamin Robins (1707-1751) gibi bilim insanlarının bu alana önemli katkıları olmuştur. Savaş bu şekliyle bir matematik eğitimi ve akademik sahanın parçası haline gelmeye başlamıştır. İtalyan ve İngilizlerden sonra Fransızların da mühendis-general Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) ve XVII. yüzyıldaki çağdaşlarının öncülüğünde mimarî ve istihkam gibi alanlarda geometriyi kullanmışlardır. 1740'da Fransa'da Bardet de Villeneuve (1680-?) 12 ciltlik *Askerlik Bilimi* adlı eseri (*Military Science*) yayınlamıştır.[1] Bu eser o dönemin en kapsamlı ve hacimli askeri bilimler kitapları arasındadır ve XVIII. yüzyılda askerliğin bir bilim olarak görülmesinin ispatı bakımından önemlidir. Özetle XVIII. yüzyılda Fransa, İngiltere ve İtalya'da bilim ile savaş arasındaki irtibatının arttığı görülmektedir. İtalyan deniz tarihçisi Albert Guglielmotti (1812-1893) "strateji soyut bir biçimde araştırılan hareket, uzay ve zaman yasalarına benzer"[2] demiştir. Bu benzetme, dönemin bilimsel anlayışını iyi bir biçimde yansıtmaktadır. Özellikle Newton fiziğinin eksiksiz ve kesin sonuçları askeri uzmanları da etkilemiş gözükmektedir.[3]

Askerlik işini uygulama ya da sanat olarak görme fikri de antik devirlere kadar gitse de askerliği bir sanat olarak görme eğilimi Rönesans'la beraber güç kazanmıştır. Machiavelli (1469-1527) bu dönemin en büyük düşünürlerinden birisi olarak askerlik üzerine de bir eser kaleme almıştır. 1520 yılında *Dell'arte della Guerra* (Askerlik Sanatı) adıyla yayınladığı kitabında askerliğin bir sanat olduğunu ifade etmiştir. Siyaset ve devlet felsefesinde çok etkili olan Machiavelli askerlik felsefesinde bunlara nispetle daha az tesirde bulunmuştur. Bunun sebebi XVI. ve XVII. yüzyıllarda yukarıdaki paragrafta zikrettiğimiz gibi askerliği bilim olarak görenlerin daha etkili olmasıdır. Ancak ondan iki yüzyıl sonra yaşamış olan Prusyalı general ve askeri düşünür Carl von Clausewitz (1780-1831), 1816-1830 yılları arasında yazdığı *Vom Kriege* (Savaş Üzerine) adlı eseri ile diğer bütün askeri uzmanların çalışmalarından daha fazla etki yaratmıştır. Burada Clausewitz bir askerlik teorisi kurmanın olanaksız olmadığını ancak o zamana kadar kurulan teorilerin canlı, kapsamlı ve sistematik olmaktan çok uzak olduklarını söylemiştir.[4] Savaşın bir bilim mi olduğu yoksa uygulamalı bir sanat mı olduğu konusunda Clausewitz kitabının önsözünde şunları ifade etmiştir:

---

[1] Beatrice Heuser, "Theory and Practice, Art and Science in Warfare", *War, Strategy and History:* Essays in Honour of Professor Robert O'Neill, ed. Daniel Martson ve Tamara Leahy, (Acton: ANU Press, 2016), 184.

[2] Aktaran: Heuser, 184.

[3] Heuser, 185.

[4] Carl von Clausewitz, *Harp Üzerine*, çev., Fahri H. Çeliker (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1991), 15.

> Harp olaylarının özünü araştırmak, harbin, harbi meydana getiren şeylerin tabiatıyla bağlantısını göstermek için yapılan çalışmalar bilimsel şekilde yürütülmüştür. Hiçbir yerde felsefi sonuçlar çıkarmaktan kaçınılmamıştır; fakat bu felsefi sonuç çıkarma işi kılı kırk yarmaya döküldüğünde yazar, buna son vermeyi ve sözü tekrar deneyimin uygun örneklerine intikal ettirmeyi tercih etmiştir; çünkü, bazı bitkilerin meyve vermesi nasıl boylarının fazla uzamamasına bağlı ise, uygulamalı sanatlarda da kuramsal yaprakların ve çiçeklerin fazla büyümemesi, aksine, kendilerine özgü toprağa, yani deneyime yakın bulunmaları gerekir.[5]

Goltz Paşa

Yukarındaki paragraftan da anlaşılacağı üzere bilim[6] eğitimi askerlikte bir yere kadar önem taşımaktadır. Eserinin ikinci kitabının üçüncü bölümü 'Harp Sanatı ya da Harp Bilimi" (*Kriegskunst oder Kriegswissenschaft*) başlığını taşımaktadır.[7] Burada Clausewitz savaşı bütünüyle sanat olarak da görmediğini söylemiştir. Ona göre savaş toplumsal yaşamın bir bölümüdür. Bu yüzden herhangi bir sanatla kıyaslamaktansa ticaretle mukayese etmenin daha uygun düştüğünü ifade etmiştir.[8]

Çalışmamızın konusu olan Goltz Paşa, görüşlerinin pek çoğunu Clausewitz'ten ödünç almıştır. Hem burada ele aldığımız *İlim ve Askerlik* hem de diğer metinlerde Goltz Paşa'nın üzerinde derin bir iz bırakan Clausewitz bu vesileyle Osmanlı ordusuna da tesir etmiştir.

---

[5] Clausewitz, 15.

[6] Clausewitz bilim ve sanatı şu şekilde ifade etmiştir: "Amacın yaratmak, meydana getirmek olduğu yer sanat alanıdır; araştırma ve bilginin hedef alındığı yerde bilim egemendir". Bkz: Clausewitz, 101. Mehmet Ali Kılıçbay'a göre "Clausewitz'de savaş bir bilim haline gelmiştir. Ancak bu, çoğu zamanın sanıldığının tersine, von Clausewitz bilimsel bir savaşın teorisyeni değildir. Onu daha çok, savaşın toplumsal bir olgu olarak bilimsel alana dahil edilmesi faaliyetinin öncüsü olarak görmek gerekir." Mehmet Ali Kılıçbay, "Von Clausewitz'in Bilimsel Savaşı", *Cogito* 3 (K 1995): 85-87.

[7] Clausewitz, *Harp Üzerine*, 100.

[8] Clausewitz, 101.

## II. Goltz Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Osmanlı ordusu XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde savaşlarda art arda yenilgiler almaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri bu gidişe dur demek için Avrupalılardan askeri uzman ve teknoloji transferi yapmaları gerektiğine inandılar. XVIII. yüzyılda orduya ilk olarak Fransız uzmanlar getirilmiştir. Askeri yenileşme hareketi bu uzmanlar eliyle yürütülmeye çalışılmıştır. Söz konusu mütehassıslardan ilki Claude Alexandre Comte de Bonneval'dir[9] (1635-1747). 1731 yılında İstanbul'a çağrılan Bonneval Ahmet Paşa bundan 4 yıl sonra Humbaracı Ocağı'nı açmış ve uzman humbaracılar yetiştirmeye başlamıştır. Aynı yüzyılın son çeyreğinde yine bir Fransız, Baron de Tott (1733-1793) İstanbul'a gelmiştir. Bu tarihlerde Osmanlılarda Fransız usulü eğitim veren ve topçu yetiştirilen Hendesehâne ve Mühendishâneler kurulmuştur.[10]

XVIII. yüzyılda Fransızlarla başlayan yenileşme hareketi XIX. yüzyılda biçim ve kimlik değiştirmiş, Almanların Osmanlı ordusu üzerindeki tesiri artmaya başlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde görev alan ilk Alman heyet II. Mahmut'un arzusuna binaen gelmiştir. 23 Kasım 1835 tarihinde Prusyalı bu heyet İstanbul'a ulaşmıştır. Bunların arasında ilerde Almanlar için önemli bir general olacak olan ve İstanbul'a geldiğinde yüzbaşı rütbesiyle göreve başlayan von Moltke (1800-1891) de vardır. İlk heyetin sözleşmeleri, statüleri gibi durumlar belirlenemediği için orduya fazla bir katkılarının olmadığı anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlıların aldığı mağlubiyet devleti derinden sarsmıştır. Bunun üzerine bir kez daha Almanların yardımına başvurulmuştur. 1882 yılında heyeti ile beraber Albay Kaehler İstanbul'a gelmiştir. Bu tarihten sonra da Osmanlılardaki Alman nüfuzu iyice yerleşik bir hal almıştır. Kaehler'in 1885'deki ölümünden hemen sonra Osmanlılarca çok sevilecek olan von der Goltz İstanbul'a intikal etmiştir.[11]

Osmanlılar tarafından Golç Paşa olarak da telaffuz edilen Colmar Freiherr von der Goltz (1843-1916), Türk ordusunda önemli görevler üstlenmiş ve tesirlerde bulunmuş bir komutandır. Hayatı hakkındaki bilgilere pek çok çalışmada rastlanılabilir. Biz burada hayatı ve eserleri hakkındaki bilgileri *İlim ve Askerlik*[12] adlı metnini Türkçeye çeviren Ahmet Refik'in [Altınay][13] kitaba yazdığı önsöz-

[9] Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını almıştır.

[10] Mustafa Kaçar, "Türkiye'de Modernleşmenin Öncü Kurumları", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy 19 (10 Ocak 2011): 127-49.

[11] Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM Dergisi*, sy 4 (1993): 299-303.

[12] Colmar Freiherr von der Goltz, *İlim ve Askerlik*, çev. Ahmet Refik Altınay (İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1912).

[13] Ahmet Refik [Altınay], 1880/1881 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1898'de Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuş, Fransızca ve coğrafya dersleri vermiştir. Askerlik hayatı süresince ve sonrasında özellikle popüler tarih alanında pek çok eser yazmıştır. (Ahmet Refik'in hayatı için bkz: Abdülkadir Özcan, "Ahmed Refik Altınay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, t.y.,

den faydalanarak aktaracağız. Ahmet Refik Altınay, Goltz Paşa'nın doğum tarihini hatalı olarak 2 Ağustos 1842 tarihi olarak vermiştir.[14] Aslında kendisi 1843 senesinde 12 Ağustos'ta Prusya'da bulunan Bielkenfeld'de dünyaya gelmiştir.[15] 1861'de teğmen olarak 41. Alay'a görevlendirilmiş, 1864-1867 yılları arasında erkânı harbiye okulunda eğitim görmüş, 1866'da Avusturya'ya karşı yapılan savaşta hazır bulunmuş ve 27 Haziran'da Trautenau'da yaralanmıştır.[16] "…1870 senesinde ikinci ordu komutanlığı maiyetinde bulunmuş, Metz muhasarası ile Loire muhasarasının ve Le Mans muharebesinin bütün safhalarını takip etmiştir. Moltke ordularının Şan galibiyeti ile taçlandırılan Sedan zaferi, Üçüncü Napolyon'un esareti, Fransız kavminin elim ve perişan hali ile nihayet bulduktan sonra…"[17] bu savaşları tasvir ettiği eserler yazmıştır. Ahmet Refik, Goltz Paşa'nın en etkilendiği kitabı olarak 1883 yılında basılan *Silahlı Millet*'i (Das volk in Waffen) zikretmektedir. 434 sayfalık bu hacimli eser Mehmet Tahir tarafından *Millet-i Müselleha* adıyla Osmanlıcaya 1888 senesinde çevrilmiş ve 2013 yılında günümüz Türkçesine *Ordu Millet* olarak aktarılmıştır.[18] Ahmet Refik'e göre Goltz Paşa *Silahlı Millet*'i yazdığı zaman "askeriyede ciddi bir değişim meydana getirmişti. Alman milletine, Alman silahlı milletine yazılan bu muazzam, ulvi eser ile, von der Goltz milletinin vasıf ve meziyetlerine hakiki bir tercüman oluyor, Alman milletinin ayırıcı tabiatını, Alman ordusunun tarihi gelenekleri ile belirlenmiş savaş usulünü düzgün ve hatipâne bir lisan ile tasvir ediyordu" [19] diyerek bu esere övgüler düzmüştür. Bu eseri Goltz Paşa meşhur generallerden Clausewitz'in savaş stratejisi hakkında verdiği kurallarla doldurmuş, komutanlıkla ilgili bahislerde Clausewitz'in eserini temele almıştır.[20]

## A. Goltz Paşa'nın Osmanlı Hizmeti

Goltz Paşa resmi olarak iki kez Osmanlıların hizmetine girmiştir.[21] İlk olarak 1883 senesinde İstanbul'a gelmiştir. Pangaltı'daki Harbiye Mektebi'nde göreve

https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-refik-altinay.) Ayrıca Ahmet Refik Altınay Goltz Paşa'nın bundan başka iki eserini daha Türkçeye çevirmiştir. Bunlar *Muharebeye Dair Nefer Neler Bilmelidir?* (Ekmeleddin İhsanoğlu vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, c. 1 (İstanbul: IRCICA, 2004), 585.) adlı kitap ve *Von der Goltz'un Emsâl-i Harbiye ve Hikemiyesi* (İhsanoğlu vd., 1: 588.) adlı makalesidir.

[14] Ahmet Refik Altınay, "Önsöz", *İlim ve Askerlik* (İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1912), 7.

[15] Goltz Paşa'nın hayatı ve eserleri için Plevne kitabının mütercimінin eserin girişine yazdığı bölüm için bkz: Colmar Freiherr von der Goltz, *Plevne*, çev. Habibe Kazancıoğlu (İstanbul: Kayıhan, 2017), 19-34.

[16] Altınay, "Önsöz", 7.

[17] Altınay, 7-8.

[18] Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müselleha (Ordu Millet)*, ed. İsmet Sarıbal, çev. Mehmet Tahir (Antalya: Otorite, 2016).

[19] Altınay, "Önsöz", 8.

[20] Altınay, 10.

[21] Özelde Goltz Paşa, genelde de Osmanlı askeri teşkilatını modernleştirmek için Osmanlı İmparatorluğu hizmetine giren Almanların geliş sebeplerini inceleyen kısa bir mütalaa için

başlayan Goltz, burada okulların yeniden teşkilatlandırılması ve eğitimi modernleştirme çalışmalarına girişmiştir. Bu dönemki çalışmaları hakkında *Neue Freie Presse* adlı gazeteye şu demeci vermiştir:

> 1885 yılında Kahler Paşa'nın ölümünden birkaç ay sonra, Alman ekibinin başına getirildim. Bağımsız ve tam yetkiyle görev yapmış olan Kahler Paşa'nın aksine ben; Türk şefi Ethem Paşa'nın emrine verildim. Benim görevim, genç subayların eğitimiydi. Bu eğitim de ders amaçlı, uygulamaya yönelik değildi. Uygulamalı olarak yapmak istediğim ders ve faaliyetler engelleniyordu. Abdülhamid'in hassas yapısı ve titizliği yüzünden birçok reform faaliyetlerini yapamıyordum. Her şey onun inisiyatifindeydi. 1895 yılına kadar yani görevimin sonuna kadar bazı şeyleri yapmam imkansızdı.[22]

Goltz Paşa'nın yukarıda alıntılanan mülakatı, Ahmet Refik tarafından belki de II. Meşrutiyet'in verdiği itkiyle daha yüksek perdeden şu şekilde ifade edilmiştir:

> Von der Goltz, devr-i istibdâdın vatanı perişânîye doğru sürükleyen bütün mümânaât-i zâlimânesine karşı hakiki bir vatanperver gibi çalışıyor, fakat ordumuzun ıslah ve tensîki için tanzim eylediği lâyihaların ancak bir nısfı kabul olunuyordu.Yalnız Mekteb-i Harbiye'de von der Goltz'un faâliyet-i askeriyesini sektedâr edecek en muzırr mikroplar mevcûd bulunuyordu. Şakirdân tatbikât-ı askeriyye için arazi üzerine çıktığı zaman müdhiş jurnaller yağdırılıyor, o zaman hiçbir faaliyet-i vatanperverâneden netice-i hasene iktitâf edilemiyordu. Von der Goltz bütün bu mevânî'e galebe etmeğe çalışıyor, maiyetine verilen muâvinlerinden mülâzım Tahir Bey ile erkân-ı harbiye kolağası Abdi Bey'in faâliyet-i mütemâdîsi ile ekser teşebbüsâtında muvâfık oluyordu.[23]

Öyle anlaşılıyor ki, Goltz Paşa istediği reformları tamamlayamamış bu noktada kısmen başarılı olabilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilk gelişinde daha çok eğitimci rolü ile ön plana çıkmıştır. Harbiye mektebini Prusya tarzı bir eğitim sistemine göre tanzim etme arzusu ile hareket etmiştir. Ancak Alman ordusundaki kural ve nizamları aynı şekilde Osmanlılara uygulama taraftarı değildir. Ahmet Refik bunu şöyle ifade etmiştir:

> Von der Goltz evvel emirde Mekteb-i Harbiye'nin riyâziyât ile memlû programlarını ıslah ediyor, diğer taraftan (Hidmet-i Seferiye) (Erkân-ı Harbiye Vezâifi), (Muharebât-ı Kılâ), (Sefer Bir Zâbitana Mahsus Muhtıra) gibi Almanya'da münteşir asâr-ı mühimmeyi ordumuzun ahvâline

bkz: Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII, sy 36 (Kasım 1996): 769-73.

[22] Aktaran: Çalık, 773.

[23] Altınay, "Önsöz", 12.

göre ıslâh ederek lisanımıza tercüme ettiriyordu. Von der Goltz Alman ordusunda tatbîk olunan kavâidin aynen Osmanlı ordusuna da tatbik edilmesine tarafdâr değildi. Akvâmın tabâyi' ve tekemmülâtına, memleketin ahvâl-i arâzisine nazaran ta'dîl ve tevfîki icâb eden bu gibi nizâmât ve talimâtı Osmanlı ordusunun seviye-i irfânına, arazimizin hâline nazaran tebdilât-ı külliye ile tatbîk eyliyordu. 1887 senesinde Almanya ordusunda kabul edilen piyâde talîmnâmesi o zaman ordumuz için kabul edileceği vakit von der Goltz yine aynı suretle hareket etmiş, bu tâlîmnâmede tebdîlât-ı külliye icrâ edilmesini münasib görmüştü. [24]

Eğitim sistemini tanzim için uğraşan Goltz Paşa bu hususta kısmi başarılar elde etmiştir. Ancak bütünlüklü bir dönüşümü yukarıda açıklanan sebeplerden ötürü başaramamıştır. 1896 yılında Osmanlılara hizmetinin ilk devresi bitmiştir. Ancak Osmanlılara olan düşkünlüğünü her fırsatta dile getiren Goltz Paşa 23 Ekim 1901 tarihinde yazdığı bir mektubunda "Bununla beraber yine kalbim İstanbul hatıralarıyla doludur. Türkiye'yi bir muazzez vatan gibi hatırlıyorum; Sizler, Türkiye'ye ait şeyler hiçbir vakit zihnimden çıkmıyor" [25] diyerek sevgisini ifade ediyordu.

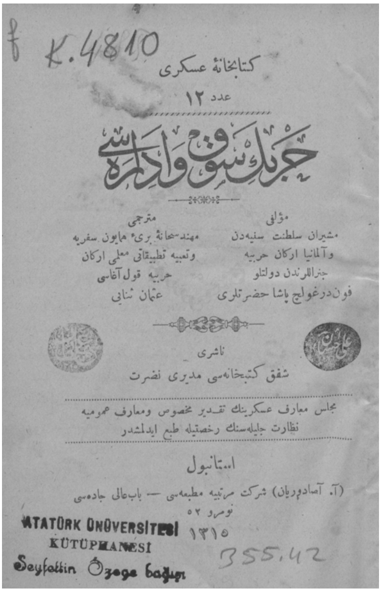

Goltz Paşa'nın, Osman Senai tarafından çevrilen ve 1898 yılında Artin Asaduryan Matbaası'nda basılan *Harbin Sevk ve İdaresi* başlıklı eseri

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Belçika'da görevli bulunan von der Goltz daha sonra Almanya ile beraber savaşa giren Osmanlıların hizmetine girmiştir. Nisan 1915'de I. Ordu Komutanlığı'na atanan von der Goltz [26], Şubat 1916'da VI. Ordu Komutanlığı'na tayin edilmiş [27] ve Irak'a gitmiştir. Bu görevi sırasında 22 Nisan 1916'da hastalık sebebiyle hayatını kaybetmiştir.[28] Goltz Paşa'nın Osmanlı subayları ve sivilleri üzerinde büyük etkisi olmuştur.[29] Osmanlıcaya çevrilen eserleri göz önüne

[24] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 13.

[25] Goltz, 15.

[26] Erol Akcan, "Colmar von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", *Atatürk Dergisi* 4, sy 1 (Temmuz 2015): 21.

[27] *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi* (İstanbul: T.C. BAŞBAKANLIK Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016), 105.

[28] *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, 121.

[29] Akcan, "Colmar von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi".

alınırsa etkisinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılabilir. Goltz Paşa'nın Osmanlıcaya çevrilen eserleri ve mütercimleri şunlardır:

1) *Millet-i Müselleha*, (1301/1883-84), İstanbul: Matbaa-yı Ebuzziya, Çeviren: Mehmed Tahir.[30]

2) *Seferber Zabitâna Mahsus Muhtıra*, (1301), İstanbul, Çeviren: Mahmud Şevket Paşa.[31]

3) *Hidmet-i Seferiye*, (1304), İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, Çeviren: Ahmed Hamdi Paşa.[32]

4) *Erkân-ı Harbiye Vezâifi*, (1306/1890), İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, Çevirenler: Mehmed Esad ve Mehmed Sâmi.[33]

5)*Muharebât-ı Kılâ*, (1309/1894), İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye Matbaası, Çeviren: Farûkî Sâmî.[34]

6) *Erkân-ı Harbiye Vezâifi, Kısm-ı Nazarî*, (1311), İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye Matbaası, Çeviren: Mehmed Tahir.[35]

7) *Harbin Sevk ve İdaresi*, (1315/1897), İstanbul, Artin Asaduryan Matbaası, Çeviren: Osman Senai [Erdemgil].[36]

8) *Plevne Müdafaası*, (1316/1898), İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, Çeviren: Ahmed Cemal.[37]

9) *Müstâkil Keşif Kolları*, (1316), Selanik: Osmanlı Asır Matbaası, Çeviren: Ali Besim.[38]

10) *Von der Goltz'un Emsâl-i Harbiye ve Hikemiyesi*, (1901), İtkâ Mecmuası, Çeviren: Ahmed Refik.[39]

11) *Muharebeye Dair Nefer Neler Bilmelidir*, (1320), İstanbul: Matbaa-yı Saryan, Çeviren: Ahmed Refik.[40]

12) *Osmanlı Yunan Seferi*, (1326), İstanbul: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Osmaniye Matbaası, Çeviren: Yakub Şevki [Subaşı].[41]

13) *İlim ve Askerlik*, (1327), İstanbul, Kitabhane-i İslam ve Askeri, Çeviren: Ahmed Refik.[42]

---

30 İhsanoğlu vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, 1:226.
31 İhsanoğlu vd., 1:352-53.
32 İhsanoğlu vd., 1:468.
33 İhsanoğlu vd., 1:192.
34 İhsanoğlu vd., 1:297.
35 İhsanoğlu vd., 1:226.
36 İhsanoğlu vd., 1:573.
37 İhsanoğlu vd., 1:253.
38 İhsanoğlu vd., 1:321.
39 İhsanoğlu vd., 1:588.
40 İhsanoğlu vd., 1:585.
41 İhsanoğlu vd., 1:601. Ayrıca Almanca eserleri için bkz: Çalık, "Colmar Freıherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", 766-69.
42 İhsanoğlu vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, 1:584.

## B. *İlim ve Askerlik*'in Askerlik Tarihi Açısından Önemi

Ahmed Refik XIX. yüzyılda Prusya'daki olayları şu şekilde özetlemiş ve Goltz Paşa'nın eserine okurlarını hazırlamıştır:

> Büyük Frederik Rosbah muzafferiyeti ile Prusya ordusuna bir iklîl-i zafer ihdâ ederek inzivagâh-ı sermedîsine çekildikten sonra Prusya ordusunda tabâyî-i harb ile gayr-i kâbil-i telîf usuller takîb edilmeye başlamıştı. Ordu Frederik zamanındaki düstûr-i hareketini tedricen zâyî ediyor, harbte her türlü ahvâle kâbil-i tatbîk 'amelî, ciddî usuller yerine, hiçbir kıymet-i umûmiye hâiz olmayan nazarî, indî usuller tatbîk olunuyordu. Büyük Frederik ameliyâtın lüzûmu hakkında efâl ve harekâtıyla birçok misâller irâe eylediği halde, 1806 ordusunda felsefî fikirler hükm fermân oluyor, harbte ihrâz-ı muzafferiyet için hendesî şekiller, riyâzî düsturlar kâfi zann olunuyordu. Bu fikr-i bî-sûda nazaran talîm ve terbiye gören orduda, Arşimed'in kumandanlık evsafından, felsefenin kıymet-i askeriyesinden bahs olunuyordu. Ordu bu esassız esâtire nazaran gördüğü tâlîm ve terbiyenin mücâzâtını Yena hezimetinde tamamen anlamıştı. Bu hezimet-i müdhîşeyi müteâkib Prusya arazisi Napolyon'un pây-i istilâsı altında perişân olduğu esnâda, Napolyon ile Aleksandr Prusya'yı beynlerinde taksîm etmeye başlamışlardı. Napolyon Prusya'yı derece-i sâniyede hükümetler sırasına tenzîl ediyor, Elbe Nehri'nin garb tarafındaki eyaletlerini, Polonya'yı zabt ediyor, Prusya'ya Brandenburg, Silezya, Pomeranya, ve Prusya'dan ibaret olmak üzere dört eyâlet bırakıyordu. Prusya mağlup ve perişan ordusu ile Napolyon'un bu arzusuna mukâvemet etmek istemiş, o zaman Napolyon Prusya'yı zîr-i pençe-i tahakkümüne alamadığını görünce onu büsbütün mahv eylemeye karar vermişti. Napolyon, bu fikrini kuvveden fiile getirmek için Prusya istihkâmatına askerler ikâme ediyor, Prusya ahalisini tekâlif-i harbiye ile eziyordu. Bu fakîr memleketten bir milyardan ziyâde bir meblağ koparıyor, Prusya kralını 42 000 kişiden fazla bir ordu beslememek mecburiyetinde bulunduruyordu. [43]

İşte Goltz Paşa böylesi bir dönemde ordu hizmetine girmiş ve eserleri bu bağlamda şekillenmiştir. Goltz Paşa'nın yazdığı *İlim ve Askerlik* kitap olmaktan ziyade uzun bir risale niteliğindedir. Generalin buradaki temel problemi askerliğin bir sanat mı yoksa ilim mi olduğuna karar vermektir. Paşa eserine "ilmin hayat-ı askeriye ile olan münâsebeti muhtelif sûretlerle telakki edilmektedir. Biz ise esaslı ve ilmî bir talim ve terbiyeyi her askerde bulunması lazım olmayacak derecede âlî görüyoruz. Bundan başka ulûm-u nazariyeye aşina askerler, efrâd beyninde ne o derece bir kıymet, ne de o kadar bir rağbet kazanabilmişlerdir. Hayat-ı cengaveranede if'âl efkârdan, harekât sözden, ameliyat nazariyattan daha ziyade bir ehemmiyeti hâizdir."[44] diyerek başlamıştır. Bu, Paşa'nın savaşa ve bilime bakış açısını özetler niteliktedir. Bilimin unsurlarına bu kadar az ehemmi-

[43] Altınay, "Önsöz", 3.
[44] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 19.

yet bahşedilmesinin uygun olup olmadığını anlamak için Goltz Paşa savaşın doğasına başvurur.

> Harp, daimâ harekât-ı münferidenin bir silsile-i muttasılası olmak üzere kaffe-i safahatıyla zuhura gelir. Bir kumandanın harpte en mühim hedeflerini hiçbir vakit gözden ayırmaması ve kuvve-i merâmı müsait olduğu derecede ahvâl-i câriyeyi bu hedefleri elde edecek vech ile idare eylemesi icap eder. Halbuki harbte kumandanın fikir ve arzusuna icrâ-i tesîr eden müessirât o kadar çoktur ki, bir kumandan daima bir mânia bertaraf etmek, bir tehlikeden kemâl-i maharetle kurtulmak, evvelce tasavvur etmediği bir istikâmette şiddetli bir hareket icrâ eylemek mecburiyetinde bulunur. O zaman, kararlaştırılan plan kâfi gelmeyeceğinden bertaraf edimesi lazım gelen ahvâlin müşkülâtına göre bu plandan inhirâf etmek, müsait haller zuhur eder etmez bu planı başka bir sûrette tatbîk eylemek icap eder.[45]

Savaş esnasında en önemli işlerden birisi hiç şüphesiz istihbarattır. Düşmana dair alınan haberler her zaman savaşın şeklini değiştirebilir. Bu yüzden daima bir tereddüt vardır. "Komutan birbirine uygun düşen bazı işaretlerden son derece mahir bir şekilde gerçeği keşfederek"[46] düşmanın düşüncesini öğrenmiş, kendince en açık görünen tedbirleri almış olsa bile başarı kesin değildir. "Aynı miktarda top ve tüfek aynı şartlar dâhilinde kullanıldığı zaman daima aynı tesiri oluşturmaz."[47] Goltz Paşa, dönemin bilim anlayışının etkisini özellikle bu son cümlesinde ifade etmiştir. Goltz Paşa 19. yüzyılda klasik fizik özelinde bilimlerin deterministik[48] yapısının askerlik sanatında değişkenlerin çok çeşitli olmasından uygulanamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca silahların ve beşeri etkilerin yanında bazı manevi tesirler de komutanları ve askerleri etkilemektedir. "Savaşta her türlü engeller mevcut olduğu gibi söz konusu engeller genellikle en mükemmel planları bile neticesiz bırakır"[49] diyerek savaşın doğasının bu tarzdan bir determinizm için uygun olmadığını ifade etmiştir.

Goltz Paşa, askerliği satranca benzetenlerin yanıldığını söylemektedir:[50]

> Halbuki harbte aynı oyunlar aynı taşlarla oynanıp daima aynı neticeler husûle getirmiş olsa bu iddia o zaman doğru olabilir. O vakit hiç şüphesiz gayet müddekikâne bir hesab ile orduların sevk ve idaresi için bir usûl, bir mecelle-i kavâid vücûda getirilerek bu vâsıta ile maksâdı emin bir sûrette elde etmeye de çalışılır. Hem o zaman nazâriyatperver olanlar daha âlî bir

45 Goltz, 19-20.
46 Goltz, 21.
47 Goltz, 21.
48 Maddi evren, özellikle Newton sonrasında ilkece tamamen deterministik olarak görülmeye başlandı. Parçacıkların başlangıç konumları ve hızları bilinebilirse $\vec{F} = m\vec{a}$ denklemi gereği gelecekteki bütün hareketleri bilinebilir. James T. Cushing, *Fizikte Felsefi Kavramlar*, c. 1 (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2003), 261.
49 Goltz, *İlim ve Askerlik*, 21.
50 Goltz, 22.

mertebeye ıttılâ ettikleri gibi en âlim askerler de en büyük kumandanlardan madûd olur. Halbuki iş böyle değildir. Ordu gayet hassas bir heyet-i muntazama bulunmak hasebiyle her türlü tesîrat-ı hâriciye ve mâneviyeye marûz olduğu gibi ifâl ve harekâtında da makineye benzer hiçbir şey yoktur. Harp kendisine hâkim olmak isteyen kumandanların nazariyatına daima yeni yeni muammalar arz eylediği cihetle harpte muvaffakıyyet-i katiyye istihsâlî de kavâîd-i harbiyeyi icabına göre tâkîb etmek sayesinde değil, asıl her hale karşı temîn-i muvaffakıyet edecek veche ile hareket eylemek sûretiyle elde edilebilir. Çünkü idare-i harp ilim değildir, bir sanattır. [51]

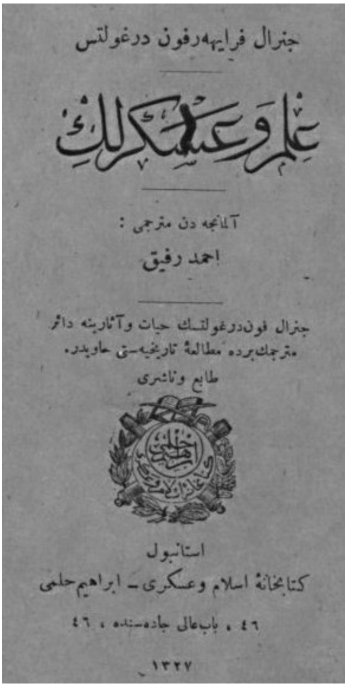


Goltz Paşa'nın, Ahmed Refik tarafından çevrilen ve Kitabhane-i İslam ve Askeri tarafından basılan *Harbin Sevk ve İdaresi* başlıklı eseri

Alman ordusunun kuramla meşgul olanlara çok itibar edilmemesinin tarihi sebeplere dayandığını ifade eden Goltz Paşa[52], 1806 senesinde Prusya'nın Napolyon orduları karşısındaki hezimetini ise bu mağlubiyetten önceki devirde Alman ordusunun kuramsal bilgiye verdiği ehemmiyette aramıştır. Büyük Frederick (1740-1786), Prusya ordusunda fennin genelleşmesine çok gayret etmişti. Onun döneminde Schaumburg-Lippe Kontu William (1724-1777), askeri fenleri Wilhelmstein'daki okulda okutmaya başladı. Stuttgart'ta bu meyanda bir okul açıldı.[53] Gerhard von

[51] Goltz, 22-23. Bu çalışmamızda yazarın *İlim ve Askerlik* metnini temel aldık. Ancak diğer eserlerinde de bu konuya dair bilgilere tesadüf edilmektedir. Burada da yazarın genel olarak *İlim ve Askerlik*'teki görüşlerini verdiğini görmekteyiz: "Müttefikîn Muharebatı'nda düvel-i müttefika ordularının düçar olduğu zaafın sebeb-i küllîsi ale'l-umum Muharebe-i Heft-sâle'yi takip eden devirde nazariyat ile müştegil birtakım sevkülceyş erbâbının, muharebenin kâffe-i hâlâtında ilim ve fenne muvafık surette hareket etmek lazım geleceğine dair vücuda getirdikleri bir kaide-i bâtılanın ezhân-ı âmmede yerleşmiş bulunmasına isnat olunuyor. İşte bu hâlde nihayet muharebe esnasında kuvayı askeriyenin lüzumundan ziyade dağıtılması planların mufassalan tertibi, kaleler kıymetinin ve coğrafya ve topoğrafya mesâ'il ve mülahazatın derece-i ifratta takdiri ve harekâtın tertibinde kavaid-i hendeseye müracaat hususu, velhâsıl kâffe-i harekâtın gayet ağır icra edilmesine bais olan arîz ve amik mütalaa kaide-i sakîmesi tevellüt ettiği gibi, bundan dahi düşmana kuvve-i askeriyesinin mahv ve tahribiyle değil, gayet ince düşünülen manevraların icrasıyla galebe etmek fikr-i bâtılı zuhur etmiş idi." Goltz, *Millet-i Müselleha (Ordu Millet)*, 39.

[52] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 27.

[53] Goltz, 28.

Scharnhorst'un 1782 senesinde " Malûmât-ı Fennîyenin Fevâidi ve Malûmât-ı ile Tedrisât-ı Hâzıra Hakkındaki Zünûn-i Bâtıla" başlıklı risalesinde "harp maharetli kimseler için bir fen, malûmatsızlar için de bir alet" olduğuna dair fikrini beyan etmiştir.[54] Hatta metnin bir yerinde "Kıtâat-ı askeriye kendilerini rastgele sevk ve idare ettiğini ekseriya belli eden, tehlikeye karşı bî-pervâ marûz bulunduran ve mâiyetinde bulunanların yaptıkları işi takdirden aciz bulunan bir kumandan hakkında nasıl bir hiss-i ihtirâm ve itimât besleyebilir?" diye sormuştur.[55]

Yine Scharnhorst'a göre köylüler terbiyeyi de askerlerden alır. Ona göre köylüler itaat ve inkıyadı askerlerden öğrenir. Tembel bir asker memleketi için sadece zararlı değildir, aynı zamanda memleketteki başka fertlerin arasında da tembellik, kötü ahlak ve atalet ortaya çıkaracağını söylemiştir.[56] Bu dönemde subay adaylarına sadece fenni eğitim verilmemiş, bununla beraber, Kant ve Rousseau gibi filozofların eserleri de gayri resmi olarak okutulmuştur. Yine pek çok askeri okul kurularak, topçu ve istihkâm mektepleri de tesis olunmuştur.[57] Goltz Paşa Württenbergli yüzbaşılardan Rösch'ün[58] Stuttgart'ta bulunan Karl Okulu'nda (Hohe Karlsschule) 1787 yılında verdiği bir nutukla dönemin askerlik anlayışını örneklemiştir. Rösch buradaki söylevinde Romalılar ile Yunanlıları mukayese etmiştir:

> Rösch, Romalıların hilkaten asker bulunduklarını ve bütün muzafferiyetlerini hendeseye, felsefeye ve sanayî'-i nefîseye gayri muvâfık olarak sırf sebât ve şecaât sayesinde ihrâz etmiş olduklarını pek şiddetli sûrette muâheze etti. Halbuki Yunanlılar böyle miydiler? Bunlar, Romalılar tarafından ne kadar mağlup ve perişan edilmiş olurlarsa olsunlar sanat-ı harbin şeref-i yegânesi yine onlara aittir. Çünkü hendese, felsefe, belâgat, tarih ve şiir bu kavmin mahsûsât-ı fıtrîyyesinden idi".[59] Yine Rösch'e göre Archimedes en büyük komutanlardandı.[60]

Goltz Paşa, yukarıda verilen bilgilerin o zamanki Alman ordusunun askeri hayatının nasıl olduğuna dair çok güzel bir delil oluşturduğunu ifade etmiştir. Hatta o zamanlar Jena ve Prenzlau savaşlarında pek acı bir ders tecrübe etmiş olan General Massenbach bu yeni usulün Prusya ordusunda genelleşmesinde en çok yardım edenlerdendir. 1790 senesinde ortaya çıkan kral emirnamesinde erkanıharbiyede matematik[61] öğretimi önemli bir yer oluşturmuştur. Çünkü matematiğin savaş harekatında çok büyük bir etkisi vardır.[62]

---

[54] Goltz, 28.
[55] Goltz, 28.
[56] Goltz, 29.
[57] Goltz, 29.
[58] Jakob Friedrich Rösch
[59] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 30.
[60] Goltz, 31.
[61] Riyaziye
[62] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 31.

Von der Goltz'a göre bu dönemde sadece savaş idaresinde değil, aynı zamanda arazi durumlarında da geometriden faydalanma fikri oluşmuştur. Yine ordulara gıda ikmali için, un ve ekmek sevkiyatı fenni ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde hümanizmin[63] de tesiri ile savaşlarda zayiat vermemek genel bir fikir olarak insanların içine işlemiştir.[64]

Eserin 39. sayfasında Goltz Paşa görüşlerini şu açıklıkta ifade etmiştir:

> Binâenaleyh bu meselede destres olduğumuz netice şundan ibarettir: Biz ilmin askerlere olan ehemmiyetini harpte zuhura gelen meselenin doğrudan doğruya halli için ancak derece-i sâniyyede ve bilhassa sırf fennî mesâilin tetkîki için lazım olmak üzere tahdît ediyoruz. Mamâfih kumandanın hafızası tezyîn ve kuvve-i ibdâ'iyesini tezyîde medâr olduğu için ulûm-i tarihiyeyi de elzem addeyliyoruz.
>
> Anâsır-ı ilme artık bundan ilerisine gitmemelidir. Çünkü biz ilme şukka bir saha tahsîs edilmesi fikrindeyiz.[65]

Goltz Paşa'ya göre, bu noktada silahların tesirini, nakliye vasıtalarını, zirai şartları ve coğrafyayı emin bir surette değerlendirebilmek için ilmi malumata ihtiyaç vardır:

> Bir kıta kumandanı bu nokta-i nazardan terbiye-i ilmiyeye mütefenninler ile mütehassıslara muhtaç olmayacak, yani kendi hüküm ve kararından hariç kalacak itirâzâttan dolayı mukadderatında yanılmayacak derecede hâiz olmalıdır.[66]
>
> Chetn (?) ve Blücher gibi zevâtın halleri bizi pek kolay yanlış neticelere sevk edebilirler. Sâha-i zuhura çıkmaları anâsır-ı ilmiye ve fennîyenin ehemmiyet-i cüzîyesine harbin delîl addedilebilecek olan bu kahramanlar, hadd-i zâtinde harbin en büyük nazariyatçıları idiler. Vakıa bunlar, kitap âlimleri değillerdi; fakat fikir ve zihinlerini mütemadi düşüncelerle tenvîr etmişlerdi.[67]

Bununla beraber von der Goltz "sağlam nazariyata dayanmadıkça iyi bir ameliyat asla mümkün olmaz. Nazariyat, hayat-ı harbiyede daima derece-i saniyede bir ehemmiyeti haiz ise de ondan sarf-ı nazar etmek de gayr-i kâbildir"[68] der. Bu bağlamda Goltz Paşa malumatı bir maksat olarak değil, belli bir maksada ulaşmak için bir araç olarak görmektedir.

Goltz Paşa'nın üzerinde durduğu bir diğer konu ise ordunun, bütün millet için bir irfan mektebi olması hususudur. Hiçbir kurumun millet üzerinde ordu kadar büyük bir etkisi yoktur. Ordu millete vatan sevgisi, itaat ve çalışma zevki

---

[63] Efkâr-ı insaniyetperverlik
[64] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 35-36.
[65] Goltz, 39.
[66] Goltz, 39.
[67] Goltz, *İlim ve Askerlik*, 41.
[68] Goltz, 42.

verir. Bu suretle orduya ikili bir görev verilmiş olur. Bu militarist yaklaşım dönemin 'zeitgeist'ını iyi bir biçimde yansıtmaktadır.

Goltz Paşa bilim ve sanat arasında sanata daha büyük bir önem verse de bilimlere olan ihtiyacı da şu şekilde ortaya koyar:

> Evvelleri şövalyelik ad olunan şey, bugün zâbitliğe kabul olunmaktan başka bir şey değildir. Zâbitânın cemiyyet-i hazırada yalnız kılıç şövalyeliği makamına kâim olmayıp ruhen bir şövalyelikten, fazâil-i merdâne ve âdât-ı necibânenin de istinâdgâhından ibârettir. Bu gibi vezâifin ifâsı için mesâî-i ilmiyeye eşedd-i ihtiyaç vardır. Bu mesâî gurur-u alîmâne derecesini bulacak bir fâikiyyete peyveste olmamalı, ruhu tenvîr ettikten sonra kalbe, ruha, tabiata icrâ-i nüfûz eylemelidir. Kuru bir gürültü ile yalnız satha icrâ-i tesir etmemeli, bütün beşeriyetin ruhuna nüfûz ederek ruh ve dimağı tenvîr ve i'lâ eylemelidir. Binânenaleyh hayat-ı askeriye hayat-ı fikriyyeden hiçbir zaman infikâk edemez. İlim olmazsa bugün en ziyâde mûcib-i takdîsimiz olan manâ-i ahlâkîsi ile askerlik de mevcût olamaz.[69]

## III. Sonuç

Goltz Paşa'nın *İlim ve Askerlik* adlı eseri Osmanlı askeri tarihini anlamada bize farklı açılardan katkılar sağlamaktadır. Öncelikle XIX. yüzyılda Almanların Osmanlı ordusuna yaptığı katkının sadece savaşlarda komutanlık vazifesi olarak sınırlandırılmadığı anlaşılıyor. Bununla beraber hem eğitimi hem de genel olarak bütün bir zihniyeti şekillendirmeye çalıştığı görülüyor. Goltz Paşa'nın çalışmaları ve eserleri de bu çabalara iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Von der Goltz'a göre askerlik işi bir sanattır. Bilimler ancak yardımcı bir araç muamelesi görmektedir. Bu da bir asır önce kurulan hendesehâne ve mühendishânelerin Fransız usulü ilmî eğitimi temayülüne uymayan bir harekettir. XVIII. yüzyılda Fransız uzmanlar tarafından oluşturulan ve askeri eğitimi geometrinin ve matematiğin esaslarına dayandıran sistemin aynı yüzyılda Prusyalılar tarafından da uygulandığını Goltz Paşa'nın eserinden anlaşılmaktadır. Bu yüzden XVIII. yüzyıl askeri paradigmasını belirleyen ülkenin Fransa olduğu söylenebilir. Hatta XIX. yüzyılın başlarında Napolyon'un kazandığı zaferler bu paradigmanın etkisini ortaya koymuştur. XVIII. yüzyılda özellikle balistik alanında yaşanan gelişmeler[70] geometri ve matematiğin askeri paradigmaların içine girmesine yardımcı olmuş görünmektedir.

XIX. yüzyıl ortalarında ise Almanlar dağınık yapılarından kurtulmuş ve bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Goltz Paşa bu dönemin ihtiyacını sahada işe yarayacak, pratik yönü güçlü ulus bilinci yüksek subay ve astsubaylar olarak belirlemiştir. Bunun sonucu olarak Prusya ordusunun paradigma değişimine

[69] Goltz, 48.

[70] Brett D. Steele, "Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution", *Technology and Culture* 35, sy 2 (1994): 348-82, https://doi.org/10.2307/3106305.

gittiği anlaşılmaktadır. Geometri ve kuramsal askeri öğretinin yerine pratik ve eğitimli subay yetiştirmek temel hedef haline gelmiştir.

Osmanlılar XVIII. yüzyılda ilk yenileşme hareketlerini Fransız uzmanları eliyle ve onların usulüne uygun bir biçimde başlatmıştı. Ancak sonraki yüzyılda artık Alman subayların dönemi başlamıştır. Osmanlılar bu tercihleri zorunluluktan mı yaptılar yoksa bir tercih meselesi miydi? Bu başlı başına bir makalenin konusu olduğundan burada buna değinmiyoruz. Ama hangi sebeple olursa Osmanlı Devleti'nin yöneticileri çağa ayak uyduracak bir biçimde Avrupa'da gelişen askeri sistemleri hiç olmazsa kuramsal ve kurumsal açıdan ülkelerine sokacak hamleleri yapmış gözüküyorlar. Tabii pratik alana bunun yansımalarının da aynı ölçüde başarılı olduğunu söylemek güç. Buna karşın kuramsal ve kurumsal seviyede XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupa'nın askeri alanda hâkim paradigmaları Osmanlılar tarafından takip edilmiş gözüküyor.

## Kaynakça


Akcan, Erol. "Colmar von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi", *Atatürk Dergisi*, 4/1 (Temmuz 2015): 13-35.

Altınay, Ahmet Refik. "Önsöz", *İlim ve Askerlik*, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1912.

*Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, İstanbul: T.C. BAŞBAKANLIK Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016.

Clausewitz, Carl von. *Harp Üzerine*, çev. Fahri H. Çeliker, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1991.

Cushing, James T. *Fizikte Felsefi Kavramlar*, C. 1. 2 c. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2003.

Çalık, Ramazan. "Colmar Freıherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* XII/36 (Kasım 1996): 765-815.

Goltz, Colmar Freiherr von der. *İlim ve Askerlik*, çev. Ahmet Refik Altınay, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1912.

-----. *Millet-i Müselleha (Ordu Millet)*, ed. İsmet Sarıbal, çev. Mehmet Tahir, Antalya: Otorite, 2016.

-----. *Plevne*, çev. Habibe Kazancıoğlu, İstanbul: Kayıhan, 2017.

Heuser, Beatrice "Theory and Practice, Art and Science in Warfare", *War, Strategy and History: Essays in Honour of Professor Robert O'Neill*, ed. Daniel Martson ve Tamara Leahy, Acton: ANU Press, 2016.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, ve Gülcan Gündüz. *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. C. 1. İstanbul: IRCICA, 2004.

Kaçar, Mustafa. "Türkiye'de Modernleşmenin Öncü Kurumları", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi,* 3/19 (10 Ocak 2011): 127-49.

Kılıçbay, Mehmet Ali. "Von Clausewitz'in Bilimsel Savaşı", *Cogito*, 3 (Kış 1995): 85-87.

Özcan, Abdülkadir. "Ahmed Refik Altınay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, t.y. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-refik-altinay.

Özgüldür, Yavuz. "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM Dergisi*, 4 (1993): 297-349.

Steele, Brett D. "Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution", *Technology and Culture,* 35/2 (1994): 348-82. https://doi.org/10.2307/3106305.

**Öz:** Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nde muhtelif görevler üstlenmiş olan Alman komutan von der Goltz'un *İlim ve Askerlik* adlı metni incelenmiştir. Bu eserde Goltz Paşa askerliğin bilim mi yoksa bir sanat mı olduğunu tartışmış ve nedenlerini ortaya koyarak askerliğin sanat olduğunu iddia etmiştir. Bu yüzden çalışmamızda öncelikle askerliğin bu yönlerine değinen tarihsel bir giriş yapılmış, sonra da Goltz Paşa'nın bu konu hakkındaki görüşleri sunulmuştur. Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusu için önemini göstermek amacıyla hayatı ve eserleri kısaca verilmiştir. Makalemizin sonucunda askerliğin sanat olarak algılanmasının Osmanlı ordusu üzerindeki etkisi ve önemi belirtilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Goltz Paşa, *İlim ve Askerlik*, askerlik sanatı, Osmanlı ordusu, askerlik bilimi

## Goltz Pasha's Book Entitled *Ilim ve Askerlik* and Its Importance of Ottoman Army

**Abstract:** In our study, German general, who undertook various tasks in the Ottoman Empire, Von der Goltz's book *İlim ve Askerlik* is examined. In this work, Goltz Pasha discussed whether military affairs is a science or an art and he claims by putting forward reasons that military was art. Therefore, in our study, firstly a historical introduction has been made that addresses these aspects of military and then Goltz Pasha's views on this subject are presented. In order to show the significance of Goltz Pasha for the Ottoman army, his life and works were briefly given. As a result of our article, the importance of the perception of military affairs as an art and its effect on the Ottoman army were stated.

**Key words:** Goltz Pascha, *Ilim ve Askerlik,* the art of war, Ottoman army, military science

# Karamanlıca *Terakki* Dergisi: "Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak"

Stefo BENLİSOY

## I. Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçe konuşan Anadolulu Ortodokslara yönelik olarak üretilen Karamanlıca (Yunan harfli Türkçe) basılı eserlerin sayısında önemli bir artış meydana gelir. Bu basılı malzemenin içerisinde Karamanlıca basın ya da süreli yayınlar halihazırda pek az incelenmiş bir alan oluşturmaktalar.[1] Bu yayımların okur kitlesini asıl olarak başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun gelişen ticaret merkezlerine Anadolu'dan akın etmiş, Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlerin mensupları oluşturmaktaydı. Bununla birlikte aşağıda göreceğimiz gibi bu yayımlar posta yoluyla Anadolu'daki cemaatlere de ulaştırılmakta ve buralarda da azımsanmayacak bir okur kitlesine sahip bulunmaktaydılar.

On dokuzuncu yüzyılda imparatorluğun çeşitli vilayetlerinden, hatta Yunan Krallığı örneğinde olduğu gibi yurtdışından İstanbul'a göç edenler arasında Türkdil Anadolulu Ortodokslar hatırı sayılır bir yer kaplamaktaydı. Bunlar çoğunlukla Yedikule, Samatya, Narlıkapı ve Cibali gibi semtlere yerleşerek yöresel kimliklerini İstanbul'da cemaatlerinin bir minyatürünü yeniden üreterek korumaya çalışmaktaydılar. Göçmenler çoğu zaman aynı meslekte-zanaatta ve çarşının belli yerlerine yoğunlaşmışlardı. Hemşerilik ve akrabalık bağları belli ticaret veya zanaatlardaki hâkimiyetin muhafazasını ve yeniden üretimini sağlamaktaydı. Göçmenler genellikle aynı mahal-

[1] Genel bir değerlendirme için bkz. Evangelia Balta, "Karamanli Press (Smyrna 1845 - Athens 1926)" *Beyond the Language Fontier Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing* (Istanbul: The Isis Press 2010) s. 107-121; Evangelia Balta, "Catalogue of the Karamanlidika Press" *Beyond the Language Frontier Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing* (Istanbul: The Isis Press 2010) s. 123 - 133.

lede toplaşıyor ve esnaf birlikleri ve daha sonraları da yöresel cemiyetlerde örgütleniyorlardı. Bu yöresel uhuvvet ve cemiyetler mesleki kaygılar kadar-hatta daha fazla-hayırseverlik ve maarifperver amaçlara yönelikti. Bunlar memleketlerindeki cemaat mekteplerinin ve diğer kamusal etkinliklerinin finanse edilmesinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Bu suretle de göçmenler geride bıraktıkları cemaatlerinin işleyişinde de önemli bir paya sahip olmakta, öte yandan kendi cemaatleri ile Osmanlı Rum cemaat merkezi arasında en önemli aracı konumunu da üstlenmekteydiler. Bu esnaf birlikleri, uhuvvet ve cemiyetler, Osmanlı Rum toplumunun toplumsal ve kültürel değerlerinin yerel cemaatlere iletiminde ve bunların benimsenmesinde büyük bir role sahiptiler.[2]

İstanbul'a göç eden Anadolulu Ortodokslar arasında Nevşehirliler önemli bir yere sahip bulunmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Nevşehir, önemli ve varlıklı sayılabilecek bir Türkdil Ortodoks cemaatine sahipti.[3] Cemaatin bu dönemde sağladığı gelişmenin ardında çok sayıda üyesinin İstanbul ve sair büyük şehirlere yaptıkları göçün sonucunda eriştikleri iktisadi olanaklar ve yükselen toplumsal konumları en önemli etkendi.[4] Peynircilik[5], yumurtacılık, zeytin ve zeytinyağı ticareti ve bakkallık gibi ticari alanlarda önemli bir mevcudiyete sahiptiler. Öte yandan, aşağıda kimi örneklerine rastlayacağımız üzere, cemaatin maddi gelişmişliği ve eğitime verdiği önemin bir sonucu olarak serbest mesleklerde ve basında ve devlet hizmetlerinde çok sayıda Nevşehirli de bulunmaktaydı.

Nevşehirli Ortodokslar on dokuzuncu yüzyıl içerisinde çok sayıda mesleki birlik ve eğitim ve hayırseverlik gibi çeşitli amaçlara sahip cemiyetler de teşkil etmeyi ihmal

---

[2] Sia Anagnostopoulou, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας - 1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, (Atina: Ελληνικά Γράμματα, 1997); Ioanna Petropoulou, "Cultural and Intellectual Life in 19th Century Cappadocia a Sketch", Lula Kipreu (ed) *Cappadocia Travel in the Christian East* (Atina: Adam Editions, 1993).

[3] 1880'li yıllarda gerçekleştirilmiş "tahrir-i emlâk defterine" göre Nevşehir'de bulunan 3428 hanenin 2030'u İslam, 1305'i Rum, 62'si Ermeni, 23'ü Katolik Ermeni ve 8'i Protestan Ermeni hanelerden oluşmaktaydı. Aktaran *Terakki* 30.06.1888, sayı 4, s. 52.

[4] Nevşehir "ahalisinden kısm-ı azamı İstanbol ile memâlîk-i Şâhânenin bazı ticaretgâh beldelerinde icra-i ticaret ve sanaatle meşgul olarak, idareleri oldukça yerinde ve umûmen zeki, çalışkan, hamiyet ve vatanperverlikle iştihâr olunur." İoannis İoannidis, *Kesaria Mitropolitleri ve Maalumat-ı Mütenevvia*, (Dersaadet: Aleksandros Nomismatidis Matbaası, 1896) s. 90. "Nevşehirliler ekseriyetle Stambula gelerek burada ticaretle meşgul olurlar… Bundan mâdâ bir çok Nevşehirlilerin İzmir, Samsun, İskenderiye ve Amerika'da ticarethaneleri mevcut olup her tarafta faaliyet, çalışkanlık ve muamelelerinde namus ve itibarları ile temeyyüz etmektedirler." *Nevşehir Mekteplerinin Dersaadet Ephoriasının Yüzüncü Sene-i Devriyesi 1820-1920*, (Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1920), s. 91.

[5] "[...Nevşehirliler] bilhassa Bulgaristan'da, Romanya'da, Besarabya'da, Sırbistan'da, Makedonya'da ve ahiren Anadolu'da peynir imaline mahsus destgâhlar tesis ve küşadı ile peynirciliğe büyük bir [ivme] vermişler ve bu sanaatı bir daire-i intizama almışlardır. Peynircilikte öteden beri iştigal etmiş ve etmekte bulunan ve sanaatın her türlü terakki ve tealisine hizmet eylemiş ve eylemekte olan ticarethane müdür ve müessislerinden merhum Yoannof, Mainof, Hayalidis, Kasapoğlu, Karaeftimoğlu, Papazoğlu, Theofanidis ve Yosifidis gibi zevatın isimlerini zikr edebiliriz. Taze peynirlerin buzhanelerde muhafazası usulünü icat eden ve sanatı bu suretle adeta ihya eyleyen Nevşehirli Prodromos Filippidis efendidir". Age, s. 89-90.

etmezler.[6] İstanbul'daki Nevşehirli göçmenler tarafından kurulmuş cemiyetler arasında zikredilmesi gereken birisi de 1887 yılında kurulan *Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti*'dir. Yoakim Valavanis, Kapadokya Ortodoks cemaatlerini konu edinen 1891 tarihli Yunanca eserinde bu cemiyete değindiğinden anılan cemiyetin hiç olmazsa bu tarihe kadar Nevşehir mektepleri yararına faaliyet göstermiş olduğunu varsayabiliriz.[7] Hiç kuşkusuz cemiyetin en önemli başarısı elinizdeki yazının da konusunu oluşturan Karamanlıca olarak basılmış *Terakki* dergisidir. Bu dergiye kitabında değinen Valavanis, dergi ve gazete yayımcılarından Nevşehirli "kardeşlerin", Helen kültür ve eğitimine olan susuzluklarını gidermek amacıyla uhuvvetin "Helenizm amacını" desteklemeleri ve yayınlarını tercüme edip yayımlamaları için *Terakki*'ye göndermelerini rica eder.[8]

## II. *Terakki* Dergisi[9]

Derginin her sayısı on altı sayfadan oluşmaktaydı. Sayfa numaraları, bir sayıdan diğerine devamlıdır ve toplamda 192 sayfaya ulaşmaktadır. On iki sayı yayımlanabilen on beş gün aralıklı derginin ilk sayısı 15 Mayıs 1888'de, son sayısıysa 31 Ekim 1888'de yayımlanmıştır. Terakki dergisinin idarehanesi İstanbul'da Asmaaltı Maksudiye hanının üst katında, altı numarada yer almaktaydı. Dergi, Çakmakçılar Yokuşu Zümbüllü Han'da bulunan "Ks. Nomismatidis ve Şürekâsı", bir diğer adıyla Gayret matbaasında basılmaktaydı.[10]

Derginin mesulü Yordanis F. Baklacoğlu'ydu. Mali meseleler içinse cemiyetin "kabzımalı" Theodosios Kosmidis efendiye müracaat edilmesi salık verilmekteydi. Her sayısı üç kuruşa satılan derginin yıllık abone bedeli İstanbul ve taşra için "üç sim mecidiye" olarak belirlenmişti. Bu miktarın peşinen verilmesi gerekmekteydi. Abone olmak isteyenlerin İstanbul'da derginin idarehanesine taşrada ise derginin "muhbirlerine" başvurmaları gerekmekteydi. On birinci sayıda yayımlanan "muhbir"lerin

6 Nevşehirli göçmenler ve kurdukları cemiyetler hakkında bkz. Stefo Benlisoy, "İstanbul'da yaşayan Nevşehirli Ortodokslar Tarafından Kurulan Papa Yeorgios nam Cemiyet-i Islahiyyesi", *Tarih ve Toplum* cilt 40, sayı 236, Ağustos 2003, s. 35-41; Stefo Benlisoy, "Nevşehirli Peynirci Esnafı İttihadı", *Tarih ve Toplum* cilt 40, sayı 239, Kasım 2003, s. 4-9.

7 İoakim Valavanis, *Μικρασιατικά* (Atina: Adelfon Peri 1891) s. 75.

8 *A.g.e.*, s. 76-7.

9 Dergiye ilişkin bir betimleyici bir çalışma için bkz. Meryem Orakçı, "Karamanlıca bir gazete: Terakki", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta (İstanbul: Isis, 2014) 411-428.

10 Derginin altıncı sayısına verdiği ilana göre matbaa yenilediği yapısıyla "Osmanlıca, Rumca, Rumce hurufat ile Türkçe, Fransızca, Ermenice" her türlü kitap ve risale, bilet, bilanço, poliçe ve taş basma ile çiçekli, yaldızlı her türlü basım işini yapmaktaydı. Yine ilana göre İstanbul'da pek az bulunan kilise müziği notalarına da sahipti ve yine Avrupa nota sistemine göre de her türlü basım işlerini yapabilmekteydi. Üstelik ilan, matbaada çalışan mürettiplerin yukarıda anılan "lisanlara aşina ve musikadan haberdar" oldukları vurgulayarak tertip yanlışlarının pek az ve tashihe çok az gereksinim duydukları belirtilmekteydi. *Terakki*, 30.07.1888, sayı 6.

listesi derginin dağıtımı hakkında önemli bir fikir sunmaktadır.[11] Derginin dağıtımının ne ölçüde yaygın olduğu tespit etmek mümkün olmasa da, her sayının hemen sonunda yer alan ve okur mektuplarındaki sorulara cevap verilen "Muhtasar Muhaberat" başlıklı bölümde zikredilen yerleşim birimleri, bu konuda bir fikir edinilmesini sağlıyor.[12] Bu bölümden çıkarılabilecek sonuç derginin İstanbul'daki Nevşehirli göçmenler ve Nevşehir Ortodoks cemaatinin çok ötesinde Türkçe konuşan Ortodoksların Anadolu'da bulundukları neredeyse tüm yerleşim birimlerinde, hatta Atina gibi ülke dışı merkezlerde dahi abonelerinin bulunduğudur.

Derginin ikinci sayısında gerek ilanlarıyla gerekse de basımındaki yardımlarından ötürü *Anatoli, Neologos, Konstantinoupolis, Epitheorisis, Vizandis, Servet ve Mürüvvet* gibi dönemin önde gelen Osmanlı gazetelerine teşekkür edilmesi de derginin salt bir mahalli matbuat olmanın ötesinde bir görünürlüğe sahip olduğuna delalet eder.[13]

ΤΕΡΑΚΚΗ
ΟΝ ΠΕΣ ΚΟΥΝΔΕ ΠΙΡ ΝΕΣΡ ΟΛΟΥΝΟΥΡ
ΡΙΣΑΛΕ Ι ΜΕΒΚΟΥΤΕΔΙΡ
ΣΕΝΕ Α'. 15 ΜΑΙΟΥ 1888 ΝΟΥΣΧΑ 1
ΤΕΡΑΚΚΗ

ΤΕΡΑΚΚΗ
ΟΝ ΠΕΣ ΚΟΥΝΔΕ ΠΙΡ ΝΕΣΡ ΟΛΟΥΝΟΥΡ
ΡΙΣΑΛΕ Ι ΜΕΒΚΟΥΤΕΔΙΡ
ΣΕΝΕ Α'. 15 ΙΟΥΝΙΟΥ 1888 ΝΟΥΣΧΑ 3
ΔΟΓΡΟΥ ΒΕ ΝΑΜΟΥΣΚΙΑΡ ΑΔΕΜ
ΝΕ ΕΚΕΡΣΕΝ ΑΝΙ ΠΙΤΖΕΡΣΙΝ

Terakki dergisinin birinci ve üçüncü sayılarının kapakları

[11] Derginin "muhbirleri": Nevşehir - K. I. Gülbaloğlu, Deneği - B. Yoannidis, Adana - I. G. Biberoğlu, Samsun - A. Hekimoğlu, Bafra - Gr. L. Arzoğlu, Gelveri - Yoannis Pandeleimonidis, Niğde - Yoannis Petridis, İncesu - Georgios Evgenidis (tabip), Ürgüp - K. Kapdanoğlu, Ankara - Mihail İ. Baloğlu, İzmir - İ. A. Kuzucakoğlu ve Th. Dimitriadis (kitapçı), Bayındır - K. M. Çiğdemoğlu efendiler.

[12] Bu bölümde zikredilen abonelerin bulunduğu yerleşim yerleri: Adana, Ankara, Atina, Bafra, Bandırma, Bartın, Bayındır, Bursa, Deneği, Eneği, Gelveri, Isparta, İncesu, İzmir, Karadeniz Ereğlisi, Kırşehir, Konya, Midilli, Mudanya, Nevşehir, Niğde, Samsun, Ürgüp, Yozgat.

[13] *Terakki*, sayı 2, 31.05.1881, s. 17.

Örneğin *Neologos*'ta yer alan duyuruda Yunan harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmaya başlayan derginin Küçük Asyalı soydaşların yararlı ve pratik bilgilerden istifade etmesini hedeflediği, şimdiye kadar bu görevin Evangelinos Misailidis tarafından yayımlanan *Anatoli* gazetesince üstlenilmiş olduğu vurgulanır. *Terakki*'ye Küçük Asyalı bazı saygın ve tanınmış ruhani ve aydınların katkı sunacağını duyuran gazete, derginin yoksul Küçük Asyalı öğrencileri desteklemek ve buradaki okulları ıslah etmek amacını taşıdığını da vurgulayarak okurlarına desteklenmesi çağrısında bulunur.[14]

Yine risalenin elimizdeki son sayısı olan 12. sayısında yayımlanan ilk yedi aylık gelir-gider tablosundan derginin abone sayısı 521 olarak gözükmektedir. Buna rağmen gerek İstanbul'da, gerekse de vilayetlerde bulunan dergi abonelerinin abone bedellerini ödemede geciktikleri anlaşılmaktadır. Abone bedellerini aksatan İstanbul ve taşradaki aboneler bunları ödemeleri, aksi halde bundan sonraki sayıların kendilerine gönderilmeyeceği doğrultusunda idare tarafından uyarılırlar.[15] Dergi yayın politikasına uygun makaleleri memnuniyetle kabul edeceğini bildirirken yayınlamadığı makaleleri iade etmeyeceğini ve idarehanesine posta ücreti gönderilmeden gönderilen türlü evrakı da kabul etmeyeceğini okuyucularına duyurmaktaydı.[16] Gerçekten de, aşağıda türlü vesilelerle görüleceği üzere dergide sıklıkla okurların mektup ya da çeşitli konularda makalelerine yer verilse de çeşitli gerekçelerle bunların geri çevrildiğini de dergide yer alan açıklamalardan anlamaktayız.[17]

Terakki dergisinin "İdare" imzalı çıkış yazısında "risalei-i mevkûte"lerin[18] ahalinin talim ve terbiyesine katkısının ve gerekliliğinin "pek az bir medeniyete nail olmuş" memleketlerde dahi tasdik olduğu ve buralarda da birçok risale-i mevkutelerin yayımlandıklarından bahsedilir. Hal böyleyken "Anatolumuz sekenesinden binlerce vatandaşlarımız lisanları olan lisan-ı letafetresan-ı türkiyi, yalnız rumice hurufatle yazar ve okuyabilir olduklarından, ve bu şekilde de risale-i mevkute şimdiki hal çıkmamakte iduğinden, azim bir faideden mahrum" bulunmakta oldukları vurgulanır. Bundan evvel "rumice hurufatle türkçe lisanda" bir iki risale-i mevkute "âlem-i matbuat ufkunda" gözüktükleri halde kısa bir süre sonra ortadan kaybolduklarından bu büyük ihtiyacın devam ettiği belirtilir. Nihayetinde bu durumun devamının böy-

---

14 *Neologos*, 19.05.1888, sayı 5675, s. 2.

15 "Gerek İstanbolda bulınan ve gerek vilâyatda bulınıb da posta ücretinden muaf oldıkları halde, abonemen bedelatı te'diyesini tehir idenlerin cümlesine, bir an evvel te'diye ve ifa itmelerini reca, ve itmedikleri halde, bundan sonraki nüsheler irsalinin tatili mecburiyetinde bulınacağımızı ma-et-teessüf ihbar ederiz". *Terakki*, 31.10.1888, sayı 12, s. 192.

16 *Terakki*, 15.10.1888, sayı 11.

17 Örneğin beşinci sayıda *Terakki* imzasıyla şu açıklama yapılır: "Bazı zevat-ı kiram ve bilhassa V. K. ve M. P. efendiler tarafından idarehanemize mühim ve mergub makaleler gönderilmiş ise de, ne çare ki risalemizin iltizâma karar vermiş oldığı meslekine bazı cihet muvafık görülmediklerinden, cihet-i derclerine gidilememişdir. Efendi-i mûma-ileyhümânın aflerini istirham ideriz." *Terakki* 15.07.1888, sayı 5, s. 75.

18 Yazının daha hemen başında risale-i mevkutenin tanımı şu şekilde yapılır: "Her gün veya bir kerede çıkmayub da, muayyen bir vakıtlarda bastırılarak bir nev muhtasar kitab şeklinde meydana çıkarılır ve her nev malumatı müfideden bahs eder olan esere RİSALE-İ MEVKUTE denilmektedir." *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s.1.

lesi bir asırda, "yani, Zat-ı mearifsimat Padişahımız efendimiz asrı hûmayûnlarında" uygunsuz olduğu tespiti yapılır.[19]

Derginin hedefleriyse aynı yazıda şu başlıklarda özetlenir. "Anadolumuz ehalisinden binlerce hemşehrilerimiz lisanleri olan Türkçeyi yalınız rumice hurufatle" yazıp okuyabilenlerin süreli yayın bulmak bir yana bu cinsten başka risale ve kitapların sayısının azlığına da dikkat çekilir. Yazıya göre "hemşehrilerimizin tâlim-u terbiyesi zımnında inkâr olunamaz surette çalışmış ve çalışmakde olan 'Anatoli' gazetası müdiri, izzetlu E. Misailidis efendi" tarafından telif ve tercüme edilen kitaplardan başka son senelerde basılmış birkaç roman tercümesi dışındaki kitapların büyük çoğunluğu "insaniyetin terakkisini yalınız mezhebden gözeten dedelerimizin" kilise kitaplarından ibarettir. *Terakki*'yi çıkartanlar açısındansa asıl hedef çağa uygun ve "halk kütüphanesine yakışır ve münasip" kitapların miktar ve çeşidini arttırmaktır.[20] Burada yapılan vurgu Evangelia Balta'nın Karamanlıca basılı literatür üretiminin tarihini iki uzun döneme ayırmasıyla uyumludur. İlk dönem 1750'li yıllarda başlayıp 1820'lerde misyonerlerin basılı yayın üretiminin yaygınlaştığı döneme uzanır. İkinci dönemse 1920'li yıllara uzanan dönem oluşturur. Balta'ya göre misyonerlerin Karamanlıca basılı yayın üretimi dönüm noktasıdır. Bu dönemden sonra hem batılı yayınların sayısında büyük bir artış hem de dini içerikli yayınların (ayin metinleri, kateşizmler, aziz hayatları vs.) egemenliği sona ermeye başlar. Ondokuzuncu yüzyılın dördüncü on yılından itibaren basılı yayın üretimi giderek ivme kazanır ve yüzyılın sonuna doğru zirveye ulaşır ve seküler ya da dünyevi içerikli olarak tanımlanabilecek çeşitli yayınlar giderek dini içerikli olanları geride bırakmaya başlar.[21] Benzer bir dönemselleştirme yapan Johann Strauss ise yeni bir edebi türün, romanın ve günlük basının 1850'lerle birlikte ortaya çıkışını Türkçe Hıristiyan (Turco- Christian) literatürü olarak adlandırdığı Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe literatürü için bir kırılma noktası olarak değerlendirir.[22] Bu dönemde basılan dünyevi içerikli kitaplar arasında önemli bir kategori, bir çoğu bizzat Evangelinos Misailidis tarafından tercüme edilmiş batılı romanların tercümeleridir. Batılı romanların Karamanlıcaya çevrilmesi, 1853 yılında Robinson Crusoe'nın çevirisi ile başlar. Osmanlı toplumuna ait diğer dillerdeki basılı eser üretimi gibi Türkçe konuşan Ortodokslar arasında da bu tür büyük sükse yapar ve çok başarılı olur. Bu romanların çoğu ilk önce *Anatoli* gazetesi ya da diğer Karamanlıca gazete veya dergilerde tefrika olarak yayımlanmaktaydı.[23]

---

[19] *A.g.m.*
[20] *A.g.m.*
[21] Evangelia Balta, "Το Καραμανλίδικο Έντυπο (The *Karamanlidika* Printed Matter)", *Τα Ιστορικά* Vol. 5 sayı 9, December 1988, s. 221.
[22] Johann Strauss, "Is Karamanli Literature Part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?" in*Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, ed. By Evangelia Balta & Matthias Kappler (Harrasowitz Verlag: Wiesbaden 2010): 153-200.
[23] Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Karamanlidika Literary Production at the End of the 19th Century as Reflected in the pages of *Anatoli*", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta (İstanbul: Isis, 2014) 429-447.

İşte *Terakki* dergisinin yayımlanma sebebi okurlara açıklanırken dergi idaresi bu arka plan bağlamında çağa uygun 'halk kütüphanesi'ne yaraşır kitapların miktarını arttırmanın amaçlandığını duyurmaktadırlar. Bu amacı gerçekleştirmek için dergide kullanılacak lisan ve ifadenin gayet "sade ve nasın anlayabileceği surette olması"na çalışılacağı vurgulanır. Risalenin içereceği konularınsa "umumın faidesine aid muharrerat ile fenni, edebi ve ahlâkî makaleler ve ibret-amiz hikâyeler"den oluşacağı okurlara bildirilir.[24]

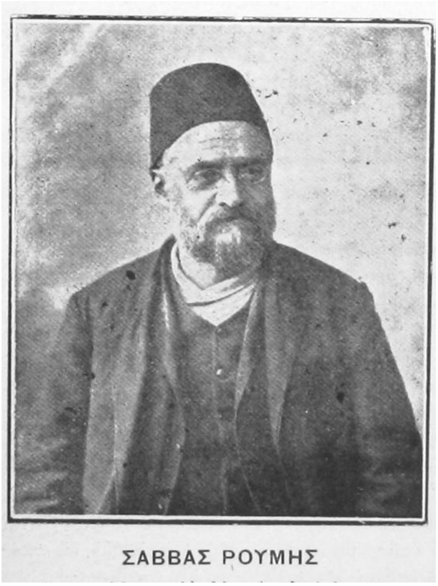

Savva I. Rûmi Efendi ile Anadolu'daki çeşitli Ortodoks mekteplerinde öğretmenlik ve müdürlük yapmış Nevşehirli Vasilios Yoannidis

## III. Terakki üzerine: "Anatol terakkisiz bakkallıkdan asla kurtulamaz"

Bilindiği üzere terakki kavramı Osmanlı-İslam modernizminin temel kavramlarından birisini oluşturmaktadır.[25] Bu anlamıyla derginin başlığı olarak seçilen kavramın nasıl anlaşılıp içeriklendirildiği üzerinde durmak elzemdir. Derginin yayınlanışı münasebetiyle ilk sayıda "mekteb-i Tıbbiye hocalarından ve ehli Anatoldan" Markos İ. Portokaloğlu'nun kaleme aldığı "Terakki" başlıklı makale dergiye ismini veren kavramdan ne anlaşıldığına dair ipuçları içermektedir. Portokaloğlu'na göre terakki kelimesinin asıl anlamı "ileru yürümek, adım atmak, gitmek" demektir ve bu da her şeyin "künhünü öğrenmeklik içun insaniyete bahş edilen akıl" ile mümkündür. Hayvanların aksine insan aklı aracılığıyla koşullarını ve eylemlerini değiştirip noksanlarını tamamlayabilir. Portokaloğlu'na göre bir insan kendi dışındaki dünya ile ne

[24] *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s.1.
[25] Şerif Mardin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* c. II, s. 342-352.

kadar fazla münasebet kurup malumat edinirse o derecede terakkiye kavuşur. Bu noktada yazar Anadolu'nun "beş on kulübelik bir köyünde" doğup orada yaşamış yüz yaşını aşmış bir ihtiyar ile sadece yirmi yaşında ama İstanbul veya Avrupa'nın bir büyük şehrinde doğup büyümüş bir genci hangisinin daha fazla terakki edebileceği hususunda mukayese eder. Anadolu Ortodokslarına egemen olan yerleşik yaş hiyerarşisini ihlal eden Portokaloğlu'na göre genç yaşına rağmen ikinci şahıs malumatça ihtiyara nazaran çok daha ileridedir ve ihtiyar terakki edemeyip geri kalmıştır. Yazara göre içerisinde bulunan terakki ve maarif asrında her bir millet "terakki ummanına" dalarken "ehl-i Anatol hilkat-ı adem zemanından" kurtulmalı, cehalet halinden çıkarak "terakkiye yardım edub asıl insanın maksadı olan meserret hale nail" olmalıdır. Aksi halde yazara göre tüm dünya hızla gelişip refaha ererken "bizim Anatol terakkisiz bakkallıktan", "öküz kağnısından" ve "ben babamdan böyle gördüm cümlesinden" asla kurtulamayacaktır.[26]

Aynı kavramın manası üzerine yazan İstanbul'daki Ortodoks mekteplerinin Patrikhane müfettişi Athanasios Eliades ise farklı bir noktadan yola çıkar. Eliades'e göre de içerisinde bulunulan asır terakki asrıdır. Fakat Eliades'e göre insan için asıl aranılması gereken ve elzem olan terakki, "her şeyden evvel kendi kendine atf-ı nazar iderek, nereden gelub nereye gittiğini bilmek, kendisini mimkin mertebe ıslah itmek, ve dünyada türlü türlü vazifelerini ve hukukını tanımak oldığından, bu hususta değil terakki, bilakis gittikçe tedenni itmekde ve girulemekdeyiz." Asıl ve sahih terakkiyi "hariçte değil dahilde" aramak gerektiğinden hareket eden Eliades'e göre bu yalnız "Allahın kelâmı" ile husule gelebilir. Eliades bu noktada o dönem özellikle misyonerlerin etkisine karşı Türkçe konuşan Anadolulu Ortodokslar açısından büyük bir noksanlık olarak görülen vaiz eksikliği meselesine değinir. Ona göre "vatandaşlarımız" gerçekten terakki etmeyi arzu ediyorlarsa tüm medeni Avrupa milletleri gibi her şeyden evvel dirayetli ve münasip vaizler yetiştirmeye çalışmalıdırlar.[27]

Derginin altıncı sayısında terakkinin anlamı meselesine bu sefer Savva I. Rumi Efendi[28] müdahale eder. Rûmî Efendi'ye göre asıl terakki ilimlerin tahsilini gerek-

---

[26] "Bütün dünya servetini milyonlarla sayar iken bizim Anatol *terakkisiz* yüzler saymadan asla ve kat'ân kurtulamaz. Bütün dünya fabrikalarda işleriken bizim Anatol *terakkisiz* bakkallıktan asla kurtulamaz. Bütün dünya yeni keşfiyat ve taharrîyatle oğraşır iken bizim Anatol *terakkisiz* ben babamdan böyle gördüm cümlesinden asla kurtulamaz. Bütün dünya […] gice gündüz balon ile uçmağa oğraşır iken bizim Anatol *terakkisiz* asla ve kat'â öküz kağnısından kurtulamayacak olduğunu acizane hem vatandaşlarıma ihtar ile iktifa iderim." *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s. 7.

[27] *Terakki*,30.06.1888, sayı 4, "Sahih Terakki ne oldığına dair bazı mütalât", s. 49-50. Bu dönemde misyonerlerin faaliyetlerine karşı önemli bir tedbir olarak tartışılan vaazların Türkçe verilmesi ve kimi duaların Türkçe okunması meselesi için bkz. Stefo Benlisoy, "'Anatol ahali-i Rumiyesi', misyonerler ve Türkçe ibadet meselesi" [yayımlanacak]

[28] Savva İ. Rûmî (Rumoğlu) Paşa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerek devlet gerekse de Osmanlı Rum cemaat hayatında faaliyetiyle öne çıkmış şahsiyetlerden birisidir. 1843'te Niğde'nin Sazalca (Taşpınar) köyünde doğdu. Hukuk ve maliye alanlarında tahsil gören Savva Rûmî 1859'da Niğde sancağı sandığı ikinci kâtipliğine, 1864'te birinci kâtipliğine ve iki yıl sonra da sancak baş muhasebeciliğine getirildi. 1871'de Sivas muhasebeciliğine atandı. 1873'te İstanbul'a dönen Rûmî Efendi miralay Kemal Bey'in başkanlığında Bosna'daki Üçüncü Ordu'nun teftişiyle görevlendirildi. Gazeteciliğe ilk adımlarını da buradaki resmi

tirmekle birlikte bu çalışmakla (say-i amel) birleşmez, kişiyi kendisinin ve ailesinin ait olduğu mevkiyi beğenmemeye sevk eder ve olmadık hayallere sürüklerse anlamsız olacağını belirterek aksi halde mekteplerde tahsil görmüş evlatların sonunun "perişanlık" olacağını vurgular.[29] Rûmî efendiye göre terakki "her ne iş ve be hangi mevkide olursa olsun, o işde tedricen ileru gitmek, ve derece derece kat-ı menazil iderek sonuna kadar cidden çalışmaktır. Hülya ve havadan uçmak ise terakkinin düşmanıdır."[30] Aslında Rûmî Efendinin eleştirisini o dönem Osmanlı Rum eğitiminin amacına yönelik genel bir tartışmanın parçası olarak değerlendirmek gerekir. Bu dönemde Osmanlı Rum eğitiminin pratik bir yöneliminin olmadığı, mezunları neredeyse sadece öğretmen olmaya yönlendirdiği eleştirisi sıkça gündeme gelmektedir. Rûmî Efendi de bu tartışmaya katılarak eğitimin yerleşik toplumsal hiyerarşiyi sarsmaması gerektiğini savunarak muhafazakâr bir pozisyon alacaktır.

## IV. Dil meselesi

Karamanlıca basılı eserlerin önemli bir sorunu kullanılan dilin niteliğiyle ilgilidir. Özellikle süreli yayınlarda ahalinin konuştuğu gündelik ve sade dilin mi, yoksa özellikle gelişmekte olan eğitim kurumlarının genç mezunlarının giderek daha fazla aşina olarak kullandıkları Osmanlı Türkçesi'nin mi kullanılacağı sürekli bir tartışma konusudur. *Terakki* dergisinin kendisi de bu tartışmadan azade değildir. Daha derginin ilk

gazete *Bosna*'nın ser muharrirliğini yaparak başladı. Daha sonra istifa edip İstanbul'a döndü ve burada değişik gazetelerde, özellikle de *Sabah*'ta yazmaya başladı. 1884'te Düyûn-u Umumiye müfettişi olarak tayin edildi ve 1886'ya kadar Sivas ve Kastamonu vilayetleri müfettişliği yaptı. Sonrasında da aynı görevi Van ve Bitlis'te yaptı. Bozulan sağlığını gerekçe göstererek devlet hizmetinden ayrılarak İstanbul'a dönen Rûmî Efendi burada Nikolaidis Sullidis ile birlikte *Servet* adlı gazeteyi neşretmeye başladı. Yakın dostu mabeyn baş kâtibi Tahsin Paşa'nın teklifiyle yazdığı devletin ihtiyaç duyduğu iktisadi ıslahatlar hakkındaki layiha padişahın da dikkatini çekti. Rûmî Paşa cemaat işlerine de katkıda bulunarak Patrikhane ve Kudüs Mezar-ı Şerif yararına girişimlerde bulundu. 1898 yılında Trabzon vali muavini görevindeyken vefat etti. Arapça ve Farsça'ya hakimiyetiyle göze çarpan Rûmî Paşa'nın yayımlanmamış çok sayıda Türkçe şiiri bulunmaktadır. Bkz. G. I. Anastasiadis, "Savva Roumi Pasas", *Mikrasiatika Hronika,* cilt C, 1940: 250-265; Evangelia Balta & Nurdan Şafak, "The 'Derviş' Savva Rumi Paşa and the Karamanlidika newspaper *Sebat*", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta (İstanbul: Isis, 2014) 311-34. Ahmed İhsan Tokgöz anılarında D. Nikolaidi efendi tarafından çıkarılan *Servet* gazetesinin "Saray'dan kayırtılmış yazarlar"la dolu ve imtiyaz sahibinin odasının "Rum Patrikhanesi'nin şubesi gibi" olduğunu zikreder. 1887'de kurulan gazete üç yıl sonra kapanacak, gazetenin haftalık "fenni" eki olarak izni alınmış *Servet-i Fünun*'un imtiyazı ise onu çıkaran Ahmed İhsan'a devredilecektir. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, yay. haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: İletişim Yayınları 1993) 51-53.

[29] "Binaen aleyh sâika-i terekki ile tahsil kılınan ilm-u marifetin say-u amel ile ittihad-u izdivac itmesi şarttır, yohsa çiftçi veya esnaf ve sanatkâr evladından biri, ben mektebde tahsil-i ilm-u maarifet iderek şahadetname alub çıkdım, ben çiftçilik ya esnaflık idemem, sanâta giremem, ben devlet işine girmek isterim, yahod, ben memleketimde ağa ve çorbacı olmak isterim, der, ve sebeb-i vicudi olan baba ve anasını beğenmez, ve o akılda da giderse, işte o "ben"lerde terakki yoktur sonu dahi perişanlıktır." Terakki, 30.07.1888, no. 6 s. 82-83. "Terekki Ne Demektir".

[30] *A.g.m.*, s. 84.

sayısında, yukarıda değinilen, idare imzalı giriş yazısında derginin dilinin sade olmasına dikkat edileceği vurgulanmış olmasına rağmen tam da bu konuda şikâyetlerin gelmesi gecikmez. Dergi idarehanesi, yayımlanmak üzere gönderilen yazıların "gayet sade ve açık Türkçe lisanda" olması gerektiğini vurgular.[31] Yukarıda vurgulandığı gibi daha birinci sayıda idare imzasıyla yayımlanan yazıda *Terakki*'nin maksadına erişebilmesi için "lisan ve şive-i ifadesinin gayetle sade ve nasın annayabileceği suretde olması cihetine ziyadece dikkat" edileceği vurgulanmıştı. Bunun yanında arada sırada "yüksekçe lisanda yazılmış bazı kelime veya cümlelere" rast gelinirse okurların bu durumu hoş görmeleri gerektiği, bazı manaların "sade lisan" ile aktarılmasının mümkün olmadığı vurgulanarak halkça okunan gazete ve risalelerin "lisan ıslahı" konusunda da büyük bir fayda sağladıkları belirtilmişti.[32]

Terakki'nin dördüncü sayısında yayımlanan mektubunda "bakkal Andirya" hemşerilerinin "fikrini açmak, dilini düzmek, bilmediklerini öğretmek için böyle bir işe" başlanmasından duyduğu memnuniyeti ifade ettikten sonra derginin ikinci sayısının dilini anlamadığından şikâyet eder: "Hiçbir şey anlamadım desem inanır mısınız? Be kardaş o laflar nasıl şeyler? Bırak ki söyleyemem ya yazılışını da okuyamayorum, zira dilim dönmeyor haydi okuyalım anlamadıktan sonra bir para […] benim gibi bakkal bundan ne anlar?"[33] Derginin, aynı sayıdaki "Terakki" imzalı

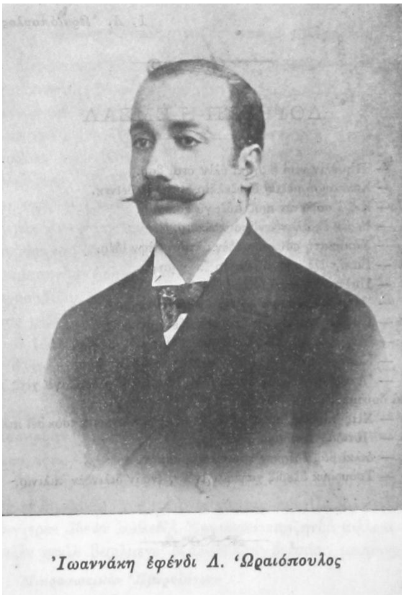


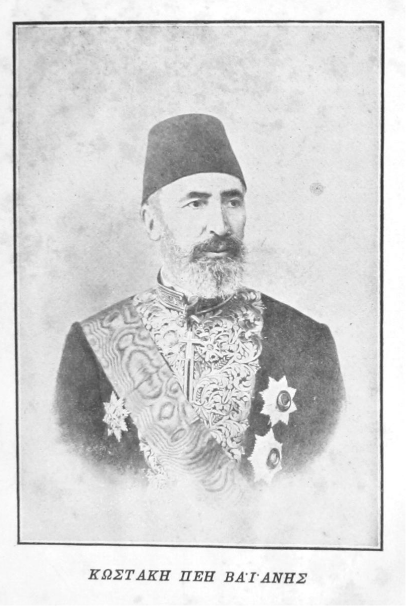


Erbab-ı hukuktan Nevşehirli Yoannaki efendi L. Oreopulos ile Konstantinos Vayanis Paşa

[31] *Terakki*, 15.10.1888, sayı 11.
[32] *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s. 2.
[33] *Terakki*, 30.06.1888, sayı 4, s. 58.

cevabında iğneleyici bir üslupla "hemşehrilerinin manen istifadesi uğrunda duçar olduğu birçok maddi masarif mukabilinde karaladığı kağıtler salamora peynirine sargı olub beyhude çalışdığı halde" kendine yöneltilen itirazları şükranla karşıladığını belirterek ilerideki nüshalarda böyle bir şikâyete mahal bırakmamak için gerekli dikkat ve gayret gösterileceği vurgulanır.[34] Burada dergi yönetiminin kendisine yönelik eleştirilere yanıt verirken Anadolulu Türkdil Ortodokslara yönelik Osmanlı Rum cemaatinin geri kalanında hayli yaygın olan kabalık, adab-ı muaşeret yoksunluğu, alt sınıfa mensup olma ve cehalet gibi aşağılayıcı stereotiplere başvurmasının oldukça ilginç olduğunu belirtmek gerek.[35]

Aynı konuya sekizinci nüshada yazdığı bir makaleyle "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye azasından, Ceride-i *Emakin-ül Sıhha* muharrirlerinden ve Bab-ı Seraskeri hastahanesinde müstahdem" Doktor Kolağası Bafralı Yanko Efendi de katılarak risalede kullanılan dilin istikrarsızlığını eleştirir. Yazısının başında *Terakki* gibi risale-i mevkutelerin yayımlanmasına kendisi gibi "maya-ı aslisi mutlaka Anadolluluk hamuru ile yoğrulmuş olanların" kayıtsız kalamayacağını belirten Yanko Efendi'ye göre *Terakki*'nin "gaye-i maksudu, zengin fakir demeyib, ilm-u fenden tuzlanmaya cidden ihtiyacı olan Anatolluların, heman bila istisna cümlesine birden malûmatı mütenevvâ-i fenniye ve edebiyeyi bir suretle annatarak onları müstefid kılmakden ibaret"tir. Fakat bu amaca ulaşmak için kullanılacak vasıta olan lisan konusunda Yanko Efendi *Terakki*'nin bir tereddüt içerisinde olduğunu gözlemlemektedir:

"Malumat-ı mezkureyi hangi derece bir lisan, yani adeta umum Anatolu halkının tekellüm itdiği lisan-ı galiz ile mi, yoksa muntazam ve mazbut ve kavaid-i Osmaniyeye müstenid bir lisan-ı kâtibane ile mi yazılması hususında tereddüdde kalmış olduğunu hissettim. Zira bazı makaleler gördüm ki, onlarda tarz-ı ifade, ve tasvir-i efkâr, lisan-ı resmimize pek garib suretde idi yani Anatolu lisanından ziyade kitabet-i Osmaniyeye riayeten yazılmış idi. Buna mukabil diğer makaleler gördüm ki, onlarda keyfiyet bütün bütüne aksi idi."[36]

Yanko efendiye göre *Terakki*'nin okurlarının bir kısmı Türkçe'ye aşina olduğundan kullanılan dilin "biraz yüksek olmasını", diğerleri ise Türkçe'ye pek vakıf olmadıklarından "aksi suretde, yani sırf Anatoluda tekellüm idilen lisan ile yazılmasını" istemekteydiler.[37] Yanko'ya göre çözüm, Anadolulular az veya hiç bilmedikleri Osmanlı lisanını öğrenene kadar, risalede halkın anlayabileceği "orta derecede bir lisan" kullanmaktır.[38] Öte yandan dergi idaresinin yayımlanmak üzere gönderilen eserlerin

---

[34] *Terakki*, 30.06.1888, sayı 4, s.58-9.

[35] Bu hususta bkz. Foti Benlisoy & Stefo Benlisoy, "Karamanlılar, Anadolu ahalisi ve Aşağı Tabakalar: Türkdil Anadolu Ortodokslarında Kimlik Algısı", *Tarih ve Toplum 11,* Güz 2010: 7-22

[36] "Muharrerat", *Terakki*, 31.08.1888, sayı 8, s. 118-119.

[37] *A.g.m.*

[38] "Eğer 'Terakki'nin neşrinden maksad ulûm-u maarife hizmet ise, bunu orta derecede bir lisan ile tasvir etmek lâzımdır, ta ki, Anatollu, yazılan şeyden fikir ala, hem de aynı zemanda, az bildiği veya hiç bilmediği Osmanlı lisanını da öğrenmiş ola." *Terakki*, 30.09.1888, sayı 10, s. 154.

"gayet sade ve açık Türkçe lisanda olması ayrıca ihtar olınır" şeklindeki uyarılarına rağmen bu yöndeki sorunlar devam eder.

## V. Evlilik ve aile hayatının tanzimi

*Terakki*'nin sayılarında sürekli tekrarlanan önemli bir tema evliliğin önemi ve evlilik hayatının tanzimidir. Kapitalist modernleşmenin etkisiyle yerleşik yaş ve cinsiyet hiyerarşilerin giderek daha fazla sorgulanması Osmanlı toplumunun farklı kesimleri gibi Anadolu Ortodokslarını da bu meseleler üzerinde değişen hayat koşulları bağlamında yeniden düşünmeye sevk etmiş olmalı. Üstelik özellikle büyük şehirlere göç etmiş Türkdil Anadolulu Ortodoks erkeklerin artan sayısı, cemaatleri nezdinde önemli bir sorun teşkil etmiş olsa gerek. Göç etmiş bekâr ve hatta evli erkeklerin eşlerini geride bırakarak büyük kentlerin özellikle İstanbul'un "yozlaştırıcı" etkisine uzun süre maruz kalmaları, büyük kentlerin karşı cinsle münasebetlere ilişkin geleneksel davranış kalıpları ve değer yargılarını aşındırması, dönemin Karamanlıca matbuatında zikredilen bir kaygı konusudur. Memleketinden göç etmiş pek çok Anadolulu Ortodoks gencin "huyu huyuna uymayan" eşlerin pençesine düştükleri, Anadolulu gençleri "sen Karamanlısın nezaketten anlamazsın, kalın kafalısın" gibi sözlerle tahkir ettikleri bu dönem yazınında vurgulanan bir tema olacaktır.[39]

İşte Anadolulu Ortodoksların karşı karşıya kaldıkları göç olgusu ve göçün bilhassa kadın erkek ilişkileri üzerinde yarattığı değerler karmaşası bu konudaki yazıların arka planını oluşturmaktadır. Örneğin bu konuda yazan Nevşehirli Arhangelos'a[40] göre evlenmenin muhtelif faydaları arasında bekâr ve dullara nazaran erkeğin

[39] "Bazı gençlerimiz dahi aba-vu-ecdadlarının çekdikleri cefadan azade olmak ümidi ile, bulındıkları beldede teehhül idiyorlar ise de, bu babde dahi pek cüzzi bir kısmı tefrik itdiğimiz halde, ekseri yani pek çoğı huyi huyimiza uymayan refikalar pençesinde rencide dîde olarak, sefil bir ömür geçiriyorlar hele 'sen Karamanlısın, nezaketten anlamasın, kalın kafalısın' deyu en hafif add olınan takaza ve dişnamlar tehammül olur şeyler değildir." "Anatolı ve Anatolılilerin Müstakbeli", *Anatoli* 28.04.1890.

[40] 1857'de Nevşehir'de öğretmen bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Dr. Arhangelos Gavril ilkokulu burada tamamladıktan sonra İstanbul'a Zoğrafyon lisesine gönderilir ve ardından Atina Üniversitesi'nde tıp tahsili yapar. Ardından Nevşehir'e dönen Arhangelos cemaat işlerinde, özellikle de eğitim meselelerinde önemli bir rol oynar. Fakat 1892 yılında Nevşehir'den ayrılmak zorunda kalır ve 17 yıl kesintisiz çalışacağı, Anadolu Şimendifer Kumpanyası'nda doktor olarak işe başlar. 1909 yılındaki Anadolu şimendifer grevindeki öncü rolünden ötürü şirket yönetimince işinden kovulur. Bunun üzerine İstanbul'a döner ve burada yeniden Nevşehir ve daha genel Anadolulu Ortodoksların cemaat meseleleriyle ilgilenmeye başlar. Bu esnada Türkçe ve Fransızca olarak "*Anadolu Demiryolları Şirketi'nin İç Yüzü*" isimli bir risale yayımlayarak şirketin suistimallerini açığa çıkarmaya çalışır. 1907 yılında İstanbul'da, "Küçük Asya Maarifperver Uhuvveti Kapadokya"nın (*Φιλεκπαιδευτικής Μικρασιατικός Σύλλογος η Καππαδοκία*) kuruluşunda aktif rol üstlenir. 1912 yılında memleketi Nevşehir'e dönerek burada kurduğu eczanede yoksullara ucuz ilaçlar temin ederken cemaat okullarının mütevelli heyeti başkanlığı görevini de üstlenir. 1915 yılında Nevşehir Rum okulunun iki öğretmeni ile beraber Konya Valisi Azmi Bey'in emriyle tutuklanır ve iki yıl hapiste kalır. Hapisten çıkmasına rağmen bozulmuş olan sağlığı tifo salgınına dayanamaz ve kısa süre sonra 58 yaşında hayatını kaybeder. Doktor Gavril hakkında bkz. Stefo Benlisoy,

ömrünü uzatması, "insan ve can aleyhinde tasallut ve hakaratları" azaltması, cinnet, intihar gibi hadiselerin sebeplerini ortadan kaldırması bulunmaktadır. Onun için yazara göre "her hangi milletlerde evlenmişler ziyade ve bekâr ve dullar az ise, o milletler bahtiyardırlar".[41] Derginin dördüncü sayısında "Teehhül İtmek, Evlenmek" başlığıyla yayımlanan makalesinde Yoannis Gavrilidis[42], Arhangelos Efendi'nin "fennen" tasvir ettiği evlenme meselesini "felsefe nokta-i nazarından" inceleyerek evlenirken hangi şartlara riayet edilmesi gerektiğini inceler. Gavrilidis, "insan göğsü imanlı, salih, namuslı bir kadına malik olursa hem dünyasını hem ahretini maamur itmeye böyle bir refikenin pek büyük yardımı" olduğunu vurgulayarak evlenilecek kadının seçiminde riayet edilmesi gereken kuralları sıralar. Buna göre "intihab olınacak kadın kocasına muhabbet idebilecek takımdan olmalı", "kısır cinsinde olmayub doğurgan olmalı", "hadd-i zatında terbiyeli olmalı"dır; "malı çok olan", "birçok kimselerin talip olub da hiç birisinin alamadığı" ya da "nadide derecede güzeller" ile evlenilmemelidir.[43]

Aile içerisinde karı, koca ve diğer fertlerin nasıl davranmaları gerektiği de değişik yazılarda konu edinilir. Örneğin K. I. imzasıyla "Kocalara birkaç Nasihat" başlığıyla yayımlanan yazıda kocaların eşleriyle münasebetlerine ilişkin tavsiyelerde bulunulur. Kocalar eşlerinin "haysiyetlerine dokınabilir olan maddeler üzerine latife" etmemeli, başka şahısların huzurunda eşleri "tekdir ya da tazir" etmemelidirler, "sair kadınların güzellik ve büyük faziletlerine dair" eşlerine söz etmemelidirler, akşamları vakitlerini hanelerinde geçirip "diğer mahalde güler yüzlü ve çok sözlü olub da, hanenize geldikte eğri çehrelu ve sakit" olmamalıdırlar.[44] Bir başka örnek, derginin üçüncü sayısında yayımlanan "Kaynanaya Hoş Görünmek" başlıklı yazıdır. Bu yazıda gelin ile kaynana arasında zıddiyet oluşması halinde bunun hane için türlü fenalıklara yol açacağı zikredilerek kadınlara kaynanalarına kendilerini "sevdirmeye çalışmak ve muhabbetini kazanmak ve tekdirini iltifata çevirub sert çehresini daim güleç kılmaya" çabalamanın önemi ve yolları salık verilir.[45]

---

"Nevşehirli, doktor, eğitimci, sendikacı: Doktor Arhangelos Gavril kimdi?", *Karamanlidika Legacies*, ed. Evangelia Balta, (Istanbul: The Isis Press 2018) 107-126.

[41] *Terakki*,15.05.1888, sayı 1, s. 11.

[42] *Anatoli*, *Anatol Ahteri* gibi dönemin Karamanlıca gazete ve dergilerinde eğitim başta olmak üzere bir dizi toplumsal mesele hakkında makalelerine rastlanan Nevşehirli Yoannis Gavrilidis, 1890'lı yılların ilk yarısında *Anatoli* gazetesinde tefrika olarak yayımlanan Ahmed Midhat Efendi'nin *Yeniçeriler* ve *Şeytan Kayası* adlı eserlerini Karamanlıcaya çevirmiş ve aktarmıştır. Anlaşılan Gavrilidis sadece Karamanlıca süreli yayınlarda değil daha geniş matbuat aleminde de yer alan bir simadır. Zira *Yeniçeriler*'in önsözünde dile getirdiği üzere 17 yıl boyunca *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Ahmed Midhat Efendi'nin hizmetinde çalışmıştır. Ahmed Midhat ve Gavrilidis'in *Yeniçeriler* versiyonlarının bir karşılaştırması ve Gavrilidis'in yazın anlayış ve tarzı ve kullandığı kültürel aktarım teknikleri için bkz.Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz 2011. "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis A Palimpest in Karamanlidika", *Between Religion and Language Turkish-speaking Christians, Jews and Greek-speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, ed.: Evangelia Balta & Mehmet Ölmez (İstanbul: Eren) 245 - 275.

[43] *Terakki*,30.06.1888, sayı 4, s. 52-53.

[44] *Terakki*,15.05.1888, sayı 1, s. 13.

[45] "Hasılı kayınvalidenizle hoş geçinmek hanenizin mutluluğunu ikmal ider. Bunın içun kendisini evlâdını elinden almadığınıza, ve manen ve maddeten evlâdı üzerinde kendisinden

Aile ve bilhassa annenin çocukların eğitimi ve "ahlâklerinin ıslah ve terbiye olması" noktasında taşıdığı önemin vurgulanması da sık rastlanan bir temadır. Annenin dindar olup olmaması çocukta mezhep duygusunun gelişiminde en önemli vasıta olarak değerlendirilir: "Bir çocuğın kalbinde mezheb duygusının neşv-u-nüma bulub yetişmesi içun, birinci ve asıl vasıta validenin diyanetidir, yani validesinin dindarane olmasıdır. Çünki çocuğın kalbine muhabbet pertevlerini anca bir valide saçabilir."[46]

Uzun yıllar Nevşehir Ortodoks cemaati mekteplerinin müdürlüğünü yapan Filipos Aristovulos Efendi ile Doktor Arhangelos Gavril

Ebeveynlerin, bilhassa da babaların çocuklarının eğitimine önem vermeleri tekrarlanan temalardan birisini oluşturur. Üçüncü sayıda yayımlanan oğlunun terbiyesine önem vermeyen bir asilzadenin aktarıldığı bir hikâyeden yola çıkılarak "atına itine bakıp da evlâdının terbiyesi" için hiçbir şey yapmayan pederler eleştirilir. Babaların en önemli vazifelerinden birinin çocuklarının zekâlarını açmak ve geliştirmek için çaba sarf etmektir.[47] Derginin dördüncü sayısında yer alan "Çocukların Terbiyesine Atalar Emsal Olmalı" başlıklı yazıdaysa çocuklara mekteplerde çok şeyler öğretilmesine rağmen eve döndüklerinde "atalarının, kardaşlarının, hısım akrabalarının […]

ziyâde hükm ve nüfuzınız bulınmadığına inandırmağa say ve gayret idin." *Terakki*, 15.06.1888, sayı 3, s.36-38.

46 "Mezheb Duygusunun Vasıtaları", *Terakki*, 31.10.1888, sayı 12, sf.177.

47 "Pederlerin vazifesinden biri de evlâdlerinin sermaye-i ilahiyeleri olan akl-u zekâsını bestitmekdir, açmakdır; bu en büyük bir borçdır; bunı hem ilm-u ahlâk, ve hem dah ilmi servet tasdik ider." *Terakki*, "Ne Ekersen Anı Biçersin" 15.06.1888, sayı 3, s. 33-36.

hallerinin, terbiye ve amellerinin az evvel tarif oldıklarına mutabık" olmadığını görürlerse, okuduklarının hiçbir etkisinin olmayacağı vurgulanır.[48] Deneği Rum mektepleri muallimi V. Yoannidis[49] de yazdığı makalede "çocukların hüsn-i terbiye kaziyesi dünyadaki her sınıf insanleri içun en mühim bir vazifedir" tespitinden hareket etse de "ataların" çoğunun bu derece mühim bir vazife için gerekli olan bilgilerden mahrum bulunduklarını belirtir. İşte "Çocuklar Terbiyesi Hakkında" başlıklı makalesinde çocukların iyi terbiyesi için bazı mühim noktaları bu yüzden vurgular. "Bir çocuğun terbiyesine heman doğdığı günden mübaşiret idilse caizdir" diye yazan Yoannides bunun ilk adımının çocukların huy ya da adet edinmeleri olduğunu vurgular. Çocukların huy edinmeleri hususunda yazara göre ataların dikkate almaları gereken "üç nev, yani, vücud, akl ve ahlâk-u edebe mahsus tenbihatı"dır ve yazar sırasıyla bunları açıklamaya çalışır. Yazısının, dokuzuncu sayıda yayımlanan ilk bölümünde "vücude mahsus tenbihat"a dair kimi noktalara değinen yazara göre bir çocuk yalnız belirli vakitlerde yemek yemeye alıştırılmalı ve annelerce ninni söyleme adeti terk edilmelidir.[50] Yine çocuğun küçüklükten temizliğe alışması sağlanmalı ve sık sık yıkanmaya alıştırılmalıdır. "Hakeza sabahları ve taamdan sonra ve her bir kirlendiği ve bil hassa dişlerini su ile yıkamaya alışması içun ataların ısrar ve müdavemet itmesi lâzım gelir". Ebeveynlere bu gibi tavsiyelerde bulunan Yoannidis'in yazısının devam edeceği ilk bölümün hemen sonunda okurlara duyurulsa da derginin yayımına son vermesi nedeniyle devamı gelmeyecektir.[51]

## VI. *Terakki* ve eğitim: "Anatolıda İlm Niçun İleri Gitmeyor"

Anadolu'daki Türkdil Ortodoks cemaatlerde on dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra gerçekleştirilen eğitsel atılımın başlıca amacı Yunancanın

---

[48] *Terakki*, 30.06.1888, sayı 4, s.49.

[49] Vasilios Yoannidis'in yaşamı, on dokuzuncu yüzyılda İstanbul ve Atina gibi büyük şehirlerde eğitim gördükten sonra Türkçe konuşan dindaşlarına Yunan milli değerler manzumesi ve Yunanca'yı eğitim aracılığıyla benimsetme ülküsünü taşıyan öğretmenlerin bir örneğini teşkil eder. Nevşehirli Karacoğlu ailesinin bir mensubu olan Yoannidis,1849 yılında doğdu. 12 yaşında Fener'deki Mekteb-i Kebir'de okumak üzere İstanbul'a, "meşhur meyhaneci ustalarından" dayısı Avraam Ağa Karacoğlu'nun yanına gelir. Daha sonra tahsiline, sürekli maddi sıkıntılar çekmesine rağmen Atina'da devam eder. Öğrenimini tamamladıktan sonra vatanına dönerek Niğde, Bor, Fertek, Niğde Kayabaşı, Deneği mekteplerinde öğretmenlik ve yöneticilik yapar. Nihayet Kayseri metropoliti Yoannis'in daveti ile Zincidere Ruhban Mektebi'ne tayin olur ve sonrasında bu okulun müdürlüğüne getirilse de bir kısım anlaşmazlıklar sonucunda bu görevden ayrılır. Buradan F. Aristovulos'un davetine icabet ederek Nevşehir Rum mekteplerine geçen Yoannidis, sonrasında da bir süre Malakopi (Derinkuyu) mektebi müdürlüğünde bulunur. Yoannidis 1897 yılında, burada hayatını kaybeder. *Mikrasiatikon İmerologion o Astir 1914*, (Dersaadet: Protopapa kai Sas 1913) s. 102-106.

[50] "Şu sırada memleketlerimizde cari olan faidesiz ve sakil bir adet içun dahi bir kaç kelime ilavesini maksadımıza mübain add itmeyiz; şöyle ki: Mememedeki çocukları uyutmak içun nenni tâbir olınan bir takım şarkılar ile hayli müddet beşiği sallamak, ağladığı sırada kulağına bağırmak ve daha sair bu misillu hareketler ile beyhude yere vakit geçirmek validelere tacizlik ve gülmeye şayan bir ağırlık iduğinden, şu halin terk olınmasını tavsiye itmek cesaretinde bulınmak isteriz." *Terakki*, 15.09.1888, sayı 9, s.132.

[51] *A.g.m.*

yaygınlaştırılması ve "yeniden" edinilmesiydi. Yine de gerçekleştirilen onca çabaya rağmen Yunancanın yaygınlaşması en iyi durumda oldukça yavaş gerçekleşen bir süreçti. Bu yavaş gelişme ya da daha doğru bir ifadeyle başarısızlık cemaat liderleri içerisinde önemli bir sorun oluşturmakta ve bu sorunun olası nedenleri ve nasıl giderileceği, gerek Yunanca gerekse de Yunanca harfli Türkçe olarak basılan Osmanlı Rum basınında hararetle tartışılmaktaydı.[52]

*Terakki* dergisinin sayfalarında da yukarıda zikredilen tartışmanın izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin "lisan-ı Türkiyi tekellüm iden Rum memleketlerinde hayli seneler hocalık" eden Gregorios E. Aerikos, "her ne kadar lisan-ı Türki tekellüm iden Anatol'daki Rum cemiyetlerinin bila istisna kâffesi gayb olan lisan-ı maderilerine yeniden malik olmak içun, yevm-i nafakalarından keserek, cinsiyetperverane ve alicenabane külli meblağ sarf itmekteyiseler de", bu meselenin kesin olarak halledilmesinden uzak olunduğunu zikreder.[53]Aerikos, hocanın öğrencilerini Yunanca öğrenmeye sevk etmesi için Türkçe bilmemesi gerektiği şeklindeki tespitlere katılmamaktadır. Ona göre okuttuğu öğrencilerin lisanına aşina olmayan bir hocanın öğrencisine faydalı olması mümkün değildir. Bu yöntem ayrıntılı biçimde lisan dersleri almış orta dereceli *Ellinikon* mekteplerinin üst sınıflarında bir ölçüde faydalı olabilirse de bilhassa sıbyan ve ibtidai mekteplerinde bu durumun zararları çoktur, zira çocukları anlamını bilmedikleri kelime ve tabirleri ezberlemek mecburiyetinde bırakır. Yunancanın edinimini engelleyen önemli bir faktör de okulda öğrenilen Yunancayı gereksiz hale getiren Türkçe'nin okul dışındaki çevrede tamamen baskın bir konumda bulunmasıydı. Aerikos'a göre bu tespitte belli bir doğruluk payı olsa da "muktedir hoca ve mürebbiler" vasıtasıyla olumlu sonuç elde edilebilir. Aerikos'a göre "münasib ve muvafık bir usul-i tedris istimali ile çocuklar iki lisanı da tahsil" edebilirler. Yazara göre sadece "Rumca" değil "lisan-ı letafetresani" Türkçe'nin de öğrenilmesi, bütün tebaya "müsavatan ihsan buyurulan" rütbe ve makamlara mazhar olunabilmesi için de zorunludur.[54]

Aerikos sıbyan mekteplerinin açılarak buralarda 4 ile 7 yaş arasındaki öğrencilerin kız erkek karışık biçimde öğrenim görmesini savunan eğitimciler arasındadır. Yeni sıbyan mekteplerinin açılmasını, var olanların da ıslah edilmesini savunur. Bu mekteplerde öğretilen derslerse asıl olarak çocukların etrafında "vaki ve göze görünür şeyler üzerinde ıslah-ı lisan içun dersler" olmalıdır. Cemaatler daha yüksek seviyede okullar açmaya çalışacaklarına sıbyan mektepleri kurmaya çalışmalıdırlar. Böylece çocuklar gramer kurallarını ezberlemektense bu okullarda geçirdikleri üç yıl sonrasında "bazı manzume ve masallar ile beraber lisanın tahsiline oğraşdığında, mekteb ve haneye müteallık eşya ve müştemilatın" isimlerini öğrenip söylemeyi becereceklerdir.[55]

---

[52] Bu hususta bkz. Stefo Benlisoy, *Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century* (BU, Yayımlanmamış doktora tezi 2011).

[53] Gregorios E. Aerikos, "Anatolda Hemcinslerimiz Rumce tahsilinde niçun suubet çekiyorlar", *Terakki*, 30.09.1888, sayı 10, s. 152-3.

[54] *A.g.m.*

[55] *A.g.m.*

Makalesinin 12. sayıda yayımlanan ikinci kısmında Aerikos, sıbyan mektebindeki öğrenciye verilecek ders yükünün onun kuvveti derecesinde olması gerektiğini savunarak aksi halde çocuğun ağır dersleri okumaktan usanacağını vurgular. Ona göre şimdiye kadar birinci derecede önemli görülen "kıraat" dersi ikincil hale getirilmelidir. Çocuğun anlayamayacağı şekilde tanzim edilmiş metinlerin, örneğin duaların okutulması beyhudedir ve eğitimin ibtidai mektebi gibi daha ileri safhalarına bırakılmalıdır. Çünkü çocuk bunları mekanik bir biçimde okumakta, anlamlarını idrak edememektedir. Gösteriş niyetine çocuğa anlamını kavrayamadığı kelimeler ezberletmektense öğrencinin tarif edilen dersi kendi söz ve tabirleriyle anlatmaya muktedir olabilmesinin önemine vurgu yapar.[56] Sıbyan mektebinden lisan, okuma, matematik ve yazı hakkında belli ölçüde donanmış olarak ibtidai mektebine giren öğrenciler "mükaleme" üzerinde yoğunlaşmalıdır. Yazara göre bu mükalemeler hayvanlar, bitkiler gibi çocuğun etrafındaki nesnelerin üzerine olmalı, böylece hoca çocuğun merakını cezbetmelidir. Gramer (ilm-i sarf) konusundaysa Aerikos "Anatoldaki Rum çocukları" için elverişli olmayan gramer kitaplarını kullanmaktansa bu bölgelerde hocalık ederek neye ihtiyaç olunduğunu idrak etmiş birisi tarafından bir kitap yazılmasını tavsiye eder. Öte yandan bu hususta da öğrencinin temel ilkeleri kavraması için temel prensibin "malumden meçhule" geçilmesi olduğuna işaret eder. "Kuru ve anlaşılmaz" kuralların ve bilhassa eski olanların ezberlenmesi bilhassa "Anatol mekteplerinden" kaldırılmalıdır. Aerikos ezbercilik konusunda bilhassa hassastır: "Tatbikatı külliyen tarif olınmamış kavaidin papağan misillu ağızdan bellenilmesi kadar hiçbir sefalet ve hayvaniyet yoktır." Aerikos öğrencilerin Türkçeden Rumcaya ve tersi tercümeler yapmasının da hayırlı olacağını, burada da sade kelimelerden daha "müşkül" olanlara geçilmesi gerektiğini ifade eder.[57] Aerikos'un makalesinin kalan kısmının ileriki sayılarda yayımlanmaya devam edeceği duyurulsa da derginin kapanmasıyla bu gerçekleşmeyecektir.

Aynı konuda kalem oynatan başkalarına göre Anadolu'daki eğitimin önemli sorunlarından biri de nüfusunun fakirliği ve bu nedenle ailelerin erkek mensuplarının 13-14 yaşından itibaren büyük şehirlere göç etmeleridir. "Anatolıda İlm Niçun İleru Gitmeyor" başlıklı makalesinde Nevşehirli Yordanis İ. Limnidis[58] ebeveynlerin fakirlikten ötürü 13-14 yaşındaki çocuklarını "yeni dikilmiş fidanlar tarzı ilmin ömür verici suyu" ile sulamak yerine "yazıb okumağı öğrenir öğrenmez mektebden, yani, manevi valideleri kocağından çekib alarak ya bir sanat öğrenmeye" yahut sıklıkla İstanbul ve İzmir gibi şehirlere gönderip, onlardan evlerinin idarelerine yardım etmelerini beklemelerini eleştirir.[59] Limnidis için Anadolu ahalisinin zekâ ve kabiliyete

---

56 Gregorios E. Aerikos, "Anatolda Hemcinslerimiz Rumce tahsilinde niçun suubet çekiyorlar", *Terakki*, sayı 12, s. 183.

57 *A.g.m.*, s. 184-185.

58 Gazeteci ve çevirmen Nevşehirli Yordanis I. Limnidis, Evangelinos Misailidis'in ölümünün ardından, uzun yıllar *Anatoli* gazetesinde yazar, çevirmen ve müdür olarak çalışarak Karamanlıca yayın dünyasının önemli bir ismi olacaktır. Bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez Türkçe söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca edebiyat üzerine araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014).

59 Yordanis I. Limnidis, "Anatolıda İlm Niçun İleri Gitmeyor", *Terakki*,15.07.1888, sayı 5, s. 76-7.

sahip olduğu dünya tarafından kabul edilmiştir ve eğer ki "vatan gençleri tekmili ile tahsil-i ilm" edebilse, her birinin "bir cin fikirli olacağı aşikârdır". Limnidis'e göre Anadolu'nun eğitimde ileri gitmesi ticaretin ileri gitmesine bağlıdır: "Anadolu bir mahsuldar mahal oldığı halde egerçi fenni ziraatın, ekib biçmek fenninin, ileru gitmesine ve mevcud bulınan madenlerinin işlettirilmesine say-u gayret, ve çıkarılan hasılatın Der'i Saadet ve Evropanın sair memleketlerine gönderilmesine ve o mahallerin Anatola iktiza iden emtiasının getirtmesine iktiza iden kolaylıklar, ve el-hasıl Anatolıda ticaretin ileru gitmesine lâzım olan vasıtaler tedarik olsa, aceba Anatolinin şu şimdiki hali devam" eder mi diye sorar. Ona göre bu kolaylıklar hayata geçerse Anadolu erkeklerin ömrünün yarısından fazlası gurbette geçmeyecek, ilmin ileri gitmesiyle de artık Anadolulular "dünyayı şavklandıran alim ataları"nın isimlerini artık lekelemeyeceklerdir.[60]

Limnidis derginin yedinci sayısına yazdığı aynı başlıklı bir başka makalede büyük şehirlere göçün eğitimi geriletici özelliğini vurgulamaya devam eder. Bilhassa "senevi 2-3 yüz gruş bir menfaat bedelinde evlâtlarının bütün ömründe cahil ve her şeyden bihaber kalmalarına sebeb" olan ataları eleştirir. Limnides'e göre çocuğunu "mektebden çekib alan bir ata, o evlâdının düşeceği derin ve çıkılmaz cehalet kuyusunu kendi eli ile kazmış" olur. Halbuki evlâtları "ilm öğrenirlerse, bir gün gelub devlete, millete, memlekete faydelu ve hayırlı adamlar" olacaklardır. Yazarın eleştiri oklarını yönelttiği bir başka grupsa eğitime aşağılamayla bakarak çocuklarını okullardan alan hali vakti yerinde kimi ebeveynlerdir.[61] Oysa Limnidis'e göre bu ataların çocukları eğitimin servetin edinilmesi ve idaresinde en önemli unsur haline geldiği bir zamanda yaşayacaklardır. Dolayısıyla onun için "atalık vazifesi" yalnız çocukları besleyip büyütmekten ibaret değildir ve mutlaka onların zihinlerini gerekli bilgilerle "genişletmek ve şavklandırmak" da lazımdır.[62] Bu örneğin gösterdiği gibi eğitime ilişkin yeni söylemde ebeveynler artık çocuklarını sadece besleyip bakımlarını sağlamakla değil, onları eğitmek ve zihinlerini zaruri sayılan bilgilerle de donatmakla mükellef addedilirler.

Limnidis makalesinin üçüncü bölümündeyse Anadolu'da ilmin terakkisine mani olan bir başka husus olarak "mekteb ve memlekete" dair meselelerin "erbabına" bırakılmayıp "mekteb ve medrese kıymetini layıkınca takdirden aciz" ehil olmayan kişilerin tayin olunmasını vurgular. Ona göre "Anatolda da ilm-u maarifin terakkisi" isteniyorsa bu önemli hizmete tayin edilecek kişilerin mutlaka o işin "ehilleri" olmalarına dikkat edilmelidir.[63]

Dergiye göre her insan "hemvatanlarına muavenette" bulunmak zorundadır, çünkü "muavenet, muhtacının hakkı, muktedir olanın vazifesidir". İnsanlar arasında

---

[60] *A.g.m.*

[61] "Ya bazı atalar halleri vakitleri hoş olup evlatlerinin muavenetine hiç muhtaç değil iken 'Adam sen de, ben okumak mı bilirdim, filan okumak mı bilirdi, para kazanıp adam olmadı mı, oğlumu daskalos [öğretmen] yahod papas [papaz] yapacak diyilim ya bu kadar öğrendiği de elverir'! Diye evladını cahil ve bu suretle nice iyiliklerden mahrum idenlere ne diyelim?" agm.

[62] *A.g.m.*, s. 103.

[63] *Terakki*, 15.10.1888, sayı 11, s.169.

iki tür muavenet bulunmaktadır. Doğrudan doğruya muhtaç kişiye sadaka vermek, yardımda bulunmak şeklinde olan türü "muavenet-i hususiye" olarak adlandırılır. Muavenet-i umumiye olarak adlandırılan diğer türde yardım dolaylı bir "heyet-i mahsuse" marifetiyle yapılır ve mektepler inşa etmek, fakir çocukları okutmak gibi amaçlarla kurulan uhuvvet ve cemiyetlere yardım etmek şeklinde yapılır. Dergiye göre bu ikinci tür muavenet daha faydalıdır ve mektepler, hastaneler, kiliseler, köprüler, çeşmeler bunun sayesinde meydana gelir, sadece birkaç kişinin değil umumi ihtiyaçlar karşılanır.[64]

## VII. Misyonerliğe karşı Ortodoksluğun müdafaası

Anadolulu Türkdil Ortodoksların kolektif kimlik tariflerinin tam merkezinde dini aidiyet bulunmaktadır. Bu açıdan *Terakki* dergisinde dini içerikli temaların bir hayli yer tutması bir sürpriz olarak değerlendirilemez. Dergide bu çerçevede ilk insanlar Adem ve Havva'nın yaratılışı[65], Allahın günahkarların cezalarını elbet bir gün vereceği[66], insanın yaradılışının maksadı[67] gibi temaları ele alan yazılar yer alır. Dergiye göre dindarlık "gökte ve yerde kâffe eyilikleri ihsan iden ve insanı cidden bahtiyar kılan bir fazilet", imansızlıksa sefalete ve biçareliğe yol açan bir felakettir. Dindar kişi tuttuğu işlerde hayır ve bereket görüp toplum nezdinde "muteber, emin ve fazıl" olarak anılırken imansız, "serhoşlık, tenbellik, sefahat" gibi fenalık yollarına düşer.[68] Dergiye göre "mezheb üzerinde tereddüd, şübhe" etmenin tehlikesi büyüktür zira "tereddüd devam idecek olursa yavaş yavaş karar haline gelir".[69] Bir çocuğun kalbinde "mezheb duygusunun" yerleşmesi ve kökleşmesindeyse en önemli vasıta "validenin diyaneti" yani validenin dindar olmasıdır. İkinci olaraksa çocuğun eğitmeninin mizaç ve ahlâkıdır, zira dergiye göre çocuk adeta hamur halinde bulunduğundan mürebbisi her ne şekil verirse o şekle girer. Üçüncü olaraksa "mezheb dersi hocasının ruhani olmasıdır" zira bu hoca anne ve öğretmenin bıraktığı noksanları ikmal eder. Bunun yanında "ahlâki risaleler ve kitapların" da lüzumu vardır ve bunlar ulaşılabilir bir fiyatta ve "zevkli bir şivede" olmalıdırlar.[70]

Dergide bu kapsamdaki makaleler arasında en mühimi Kayseri metropoliti Kleovulos'un, 1872 yılında Talas'a yerleşmiş üç Amerikan Protestan misyonerine (W. A. Fransworth, S. Barlett ve O. Barrows) karşı kaleme aldığı mektuplardır. Kayseri metropoliti olarak 1871'den 1876'daki vefatına kadar kısa bir süre görev yapsa da Efstathios Kleovulos yöre Hıristiyanlarının Yunan ulusal değerler manzumesini benimseme sürecinde kilit rol oynayan bir figür olacaktır. Kleovulos, Kayseri metropoliti Paisios'un ölümü üzerine, bilhassa İstanbul ve imparatorluğun diğer büyük şehirlerinde yaşayan Kapadokyalılar ve eğitimli genç kuşağın desteğiyle Kayseri

---

[64] *Terakki*, 31.08.1888, sayı 8, s. 116-117.
[65] "Adam ve Eva yani İlk İnsanlar Hakkında bir Malumat" *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s. 7-8.
[66] "Allah Mucazatda Acele İtmez" *Terakki*, 31.05.1888, sayı 2, s. 17-18.
[67] "İnsanın halk olınmasından maksad nedir", *Terakki*, 31.05.1888, sayı 2, s. 18-21; 15.06.1888, sayı 5, s. 66-8.
[68] *Terakki*, 15.07.1888, sayı 5, s. 65.
[69] "Mezhebde Tereddüd" *Terakki*, 30.07.1888, sayı 6, s. 80.
[70] *Terakki*, 31.10.1888, sayı 12, s. 177.

metropoliti olarak seçilir. 1871'den ölüm tarihi 1876'ya kadar Kayseri metropoliti olarak görev yapar. Kleovulos cemaatinde Yunanca'nın yayılmasını sağlamak amacıyla büyük bir eğitim seferberliğine girişir. Bu bağlamda öğrencileri Yunanca konuşulan çevrelerinden yalıtacak merkezi yatılı okullar, kız eğitimine önem verilmesi ve anaokullarının kurulması yer alır. Bu hedefleri gerçekleştirmek için 1872 yılında İstanbul'da Kapadokya Maarifperver Uhuvvetini teşkil eder ve başkanlığını üstlenir. Tüm bunlara rağmen Kleovulos'un tasarımlarının yerel cemaatlerce aynı şevkle karşılanmadığını da not etmek gerek. Üstelik Anadolu'daki 1873-1875 yıllarındaki büyük tarımsal krizin yarattığı sıkıntıların da yerli nüfusun bu ilgisizliğinde pay sahibi olduğu söylenmelidir. 1876 yılındaki ölümü bu cüretli tasarımların büyük oranda akamete uğramasını sağlayacaktır.[71] İşte yazıldıkları tarihten neredeyse on beş yıl sonra bu mektuplar, Nevşehir Rum mektepleri müdürü Filipos Aristovulos Efendi[72] tarafından Türkçe'ye tercüme edilip yayımlanacaktır.

---

[71] Kleovulos,1824 yılında Bursa yakınlarındaki bir köyde doğdu. İstanbul'da Mekteb-i Kebir'de ve sonrasında dönemin patriği Germanos'un desteğiyle Atina Üniversitesi'nde teoloji öğrenimi gördü. 1848 yılından itibaren Halki (Heybeliada) Ruhban Okulu'nda Yunanca ve Latince dersleri vermeye başladı. 1858 yılında Nikolaos Aristarhis'in desteğiyle felsefe ve teoloji öğrenimi almak için Avrupa'ya gitti. Leipzig, Berlin ve Paris'te eğitim aldıktan sonra başkente geri dönerek Arşimandrit olarak atanarak bir süre Fener'deki Mekteb-i Kebir müdürlüğünü üstlendi. Bulgar krizinin giderek şiddetlendiği bu dönemde okulu Helen Ortodoksluğunun entellektüel merkezi haline getirmeye çalıştı. Bahsi geçen dönemde Bulgar Eksharlığı'nın kurulması taleplerinin en şiddetli karşıtlarından birisidir ve yayımladığı risaleyle "Bulgarcılığa" karşı "şahin" kanadın temsilcilerinden birisi haline gelir. Bulgar taleplerinin reddinde Patrikhanenin söyleminin önemli bir unsuru olacak 'kavmiyetçilik' (*φυλετισμός*) kavramını ortaya atar. 1864 yılında Patrikhane idari mekanizmasında Bulgar Ortodoks varlığını arttıracak ıslahatları reddeden komitenin dokuz üyesinden birisidir. Kleovulos'a göre ırk (*φυλή*) ve dil bir milletin tanımlanmasında güvenilir kriterler oluşturmazlar. Ermenice, Türkçe, Arnavutça veya Bulgarca konuşanların Helen olmaktan dışlanmalarına karşı çıkar. Ona göre büyük ve çağdaş milletler daha önemli karakteristiklere sahiptirler. Kleovulos'a göre ırklar bir tarihe veya geleceğe sahip değillerdir ve bunlar Rum milletinden ayrılamazlar zira böylesi bir durumda inançlarını da değiştirmeleri gerekir. Bu anlamıyla Kleovulos Yunan romantik tarihyazımına dayanarak Helen ulusunun Ortodoksluğun müdafii olduğunu savunarak "ekümenik bir Helenizm" anlayışını savunur. Benlisoy, 2011, s. 92-99.

[72] Nevşehir cemaatinin tarihinde önemli bir yer tutan Filippos Papa Grigoriu Aristovulos 1832 yılında Nevşehir'de doğdu. Babası Grigorios bir ruhaniydi. On yaşında geldiğinde eğitim alması için Kumkapı (Kontoskalion) cemaatine ruhani olarak atanan amcası Theoktistos'un yanına gönderilir. İstanbul'da Fener'deki Mekteb-i Kebir'den mezun olduktan sonra zamanın Kayseri metropoliti Paisios'un tavsiye ve himayesi ile Halki'deki (Heybeliada) Ruhban Mektebine yazılır ve buradan 1856 yılında mezun olur. Akabinde memleketi Nevşehir'e dönerek buradaki cemaat mekteplerinin idaresini ve kilisede vaaz vermeyi üstlenir. Yeni eğitim yöntemlerinin benimsenmesine çalışır ve ayrıca cemaatin sıbyan mektebi (anaokulu), kız mektebi ve bir cemaat kütüphanesi açmasına önayak olur. Vaazları aracılığıyla Nevşehir'de tutunmaya gayret eden misyonerlere karşı da mücadele eder. Aristovulos başta Leon Melas tarafından telif olınmış "Γεροστάθης [Gerostathis]" adlı eser olmak üzere Türkçe'ye (Karamanlıca'ya) çeviriler de gerçekleştirir. Eşini Türkdil Nevşehir'in aksine Yunanca konuşan bir cemaate sahip olan Sinasos'tan (Mustafapaşa) seçerek çocuklarının anadillerinin Yunanca olmasını sağlar. Aristovulos 1903 yılında 72 yaşında hayata veda eder. St. I. Leonti-

Anılan mektuplar Rum Ortodoks ruhban hiyerarşisinin taşrada faaliyet gösteren Amerikalı Protestan misyonerlerine bakışlarını göstermek açısından üzerinde durulmaya değerdir. Kleovulos mektuplarına kendisinin ve Rum milletinin Amerikan milletine duyduğu yakınlığı ve mensubu bulunduğu devletin beslediği gibi kendisinin de dostane hislerini dile getirerek başlar.[73] Bununla birlikte bu zatların iki kadın misyonerle birlikte bölgede "bir tane dahi Amerikalı yok iken, bir tüccarlıkları yahod sair belli başlı sanatları ve hünerleri" yokken buraya yerleşmelerinin sadece bir maksadı vardır. Bu da Ortodoks sürüsünden "aldatıp kendi mezheblerine adem celb" etmektir. Kleovulos'a göre misyonerlerin kandırdıkları kişiler "bilgisiz, ölçüp karar veremeyen" ve kolay kanan gençler ve kadınlardır. Kleovulos'a göre "Amerika cemiyetine milletçe olan itibarımıza" mugayir olan bu hareketler "muhabbet ve teveccüh" yerine hasımlıklar doğurmaktadır. Bundan dolayı Kleovulos misyonerlerin inançlarında samimiyseler "putperest milletlere" giderek o milletleri tenvir etmeleri gerektiğini vurgular. Kleovulos'un misyonerlere karşı en büyük eleştirisi onların dini eleştiri ve tartışmalarını cemaatin en zayıf ve kırılgan sayılan unsurları, "her cihetçe zayıf olan sade ve bilgisiz koyunlar" arasında yapmaları ve böylece "merhametin ve namusın sınırlarını tecavüz" etmeleridir. Kleovulos'a göre mensubu olduğu Ortodoks kilisesinin hocaları bizzat havarilerdir ve Hıristiyanlığın lisanını bu kilise vermiş, imanın en parlak hocaları buradan çıkmış her türlü bölünmeyi ve sapkınlığı alt etmiştir. Bundan dolayı her gerçek Hıristiyan "hırsızlıkla ve hileyle bunın zayıf azalarını" çalmak bir yana bu kiliseye borçludur. Kleovulos "ilmi ve Rumları seven Amerika'"nın hiçbir vakit "Rumeli ve Anatola düşman olacak zatlar tevlid" etmediğini belirtir.[74]

Derginin dokuzuncu sayısında Kleovulos'un Amerikan misyonerlerine yönelik ikinci mektubu yayımlanır. Kleovulos ilk mektubunda dile getirdiği noktalara cevap vermediklerini belirtse de bir kez daha misyonerlere seslenir. Misyonerleri "bu sapa" yerlere getirenin buradaki milletleri "daha eyice eyiliklere hissemend olsunlar" diye "talim-u terbiye" etmek olduğu iddiasına şüpheyle yaklaşır. Ona göre:

"Eğer üstün iyilik dedikleriniz mezhebiler iseler, ol vakit biz Hristozun [Hz. İsa] inayet-i keremi ile eskiden pek *katholikos* (umumî) ve itikadlu ve Apostolosların [havarilerin] kendilerinden ve Allahdan tarif olma bilinib ikrar olınan Hristiyanler siz ez her cihet izzetlu olan zatlerin mezhebce vaad idindiğiniz eyiliklere şüphe itmeye

adis, "Φίλιππος Αριστόβουλος [Filippos Aristovulos]", *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον ο Αστήρ 1913*, (Constantinople: Protopapa and Sas, 1912) s. 137-45.

[73] "Rum milletinden oldığımdan sair mahallerdeki misillu Amerikalıların azim milletine tıbkı itibar ve izzet ider yakınlık gösteririm, ilerulemeyi ve ilmi sevdiği içun ve umûmen Rum milletine itibarı ve teveccühü oldığı içun. Osmanlı hökümetindeki Orthodoksos Kayserililerin edna Mitropoliti oldığım ecilden de hakka Bahr-ı muhitten ve Dış denizden gelen musafirlere Devletimin gösterdiği dostane ve mezhebce serbest efkârına hissemend olarak, memuriyetimin ve Ekklisiaca [kilisece] giruhimin faraizince sizlere borç olan Evaggelion [İncil] muhabbetini de unutmam." *Terakki*, 31.08.1888, sayı 8, s.113.

[74] *A.g.m.*

icazetimiz var ki, sizler daha dün ve evvelki gün kabul ittiniz Hristiyanlığı, o da bazen tarafleri eyrilmiş ve tebeddulat almış bir Hristiyanlık".[75]

Öte yandan Kleovulos'a göre bu iyilikler "politikaya, dünyaya ve insan ilmine" dair değillerdir ve bunlar sadece misyonerlerin "çoklarının canlarını bu ilmin gösterişatı ile avlamaya" yaramakta, dolayısıyla sadece araçsal bir işleve sahiptir. Kleovulos, misyonerlerin ilahi kelamı farklı lisanlara tercüme etmelerini takdirle karşılasa da Rum milleti daha Amerika keşfedilmeden on beş asır önce kutsal kitabı kendi lisanında tanımış ve bunun uğruna ziyadesiyle kanını dökmüş olduğundan, ilahi kelamı misyonerlerden öğrenmeye muhtaç olmadığını vurgular.[76] Protestan misyonerlerin Türkdil Anadolu Ortodokslarına yönelik faaliyetlerinde Türkçe'yi kullanmaları, İncil'i Türkçe'ye çevirmeleri, vaaz ve ibadetleri Türkçe icra etmeleri Ortodoks kilise hiyerarşisini endişeye sevk edecektir. Kleovulos içinse Anadolulu Ortodoksların önemli bir kısmının Türk dilli oluşu, eğitimin yaygınlaşması ile giderilecek arızi bir durumdur. Dolayısıyla onlar halihazırda kiliselerde Yunanca okunan ilahi kelam ve ayinlerden tek kelime bile anlamasalar da "atalarının" dilini yani Yunancayı "yeniden" edindiklerinde bu sorun kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Kleovulos ikinci mektubunda misyonerlere Ortodoks kilisesinin kadimliğini, akidelerinin havarilere ve Kutsal Sinod kararlarına dayandığını hatırlatarak misyonerlerin boşa uğraştıklarını vurgulamayı ihmal etmez.[77]

Kleovulos misyonerlerin bizzat kendilerinin "Aziz Ruhın kuvveti ile tecemmü olan" ve Hz. İsa'nın İncil'ine aykırı olanları reddetmiş Sinodları kabul etmediklerini kendi ağızlarından itiraf ettiklerini vurgulayarak geri dönülmez bir yolda olduklarını zikreder.[78] Kleovulos'un mektuplarının arkasının geleceği duyurulsa da derginin 12. sayıdan sonra kapanması buna mani olacaktır.

## VIII. Esnafın istikbali

Yukarıda da ifade edildiği gibi Anadolulu Ortodoks göçmenler on dokuzuncu yüzyılda İstanbul'da bir dizi zanaat ve ticaret dalında önemli bir mevcudiyete sahipti. *Terakki*'nin müşterilerinin önemli bir bölümünü de Anadolu'dan başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun gelişen ticari merkezlerine göç eden bu göçmenler oluşturmaktaydı. İşte tam da bu yüzden dergide değişen ticaret hayatının yarattığı koşul ve imkânlardan nasıl istifade edilebileceğine ilişkin makalelere de rastlamak mümkün. Bunlardan biri K. Y. V.[79] imzasıyla yayımlanan "İstanbol esnafının istik-

[75] *Terakki*, 15.09.1888, sayı 9, s. 130.

[76] *A.g.m.*, s. 130-131.

[77] "[...] boşa oğraşır ve zahmet çekersiniz, eğer Rum Orthodoksosları bir ve sağlam taş üzerine temelleşmiş ve halis Apostoloslardan [Havarilerden] kurulma ve ebedi temeli çürük ve temelsiz ve kumda olanların yerine değişmeye iskât zan idersiniz, ve Evaggeliona [İncil'e] mugayir olarak sairin ve pek atik temeli üzerine bina itmeye oğraşdığınız içun heman kâfirliğe yakınsınız." *Terakki*, 30.09.1888,sayı 10, s. 146.

[78] *A.g.m.*, s. 147.

[79] Makalenin yazarı muhtemelen Nevşehir kökenli Konstantinos (Kostaki) Y. Vayanes (Vayanoğlu) Paşa'dır (1846-1919). Hayatı hakkında yeterince araştırma yapılmamış Kostantinos Vayanes Paşa (1846-1919) farklı kimliklerin üst üste bindiği ve birbirini besledikleri on do-

bali" başlıklı makaledir. Yazara göre "Anatolı ahalisi" öteden beri ticaret âleminde ilerlemek için gerekli olan niteliklere sahiptir:

"Filvaki işgüzarlık, çalışkanlık, aza kanaat, muamelatta sürat, cefa ve maşakkata dayanmak, iş uğrunda her şeye katlanmak, zevk-ü sefadan kaçınmak, beyhude ve havai mesariften sakınmak gibi tüccarlığın ve esnaflığın ruhı mesabesinde olan fazail ve ahlâk Anatollıların ekserisinde mevcuddır."[80]

Bu olumlu niteliklere rağmen hemşerilerinin niçin herkesten geri kalarak fakr-u zaruretten göz açamadıklarını soran yazara göre bu durumun başlıca sebebi cehalettir. Dolayısıyla cehaletin giderilmesi için de yazar, mekteplerin ıslahı aracılığıyla gençleri "mümkin mertebe ilm u marifet tahsili yoluna sevk etmek" gerektiğini salık verir.

Yazara göre "Anatolı ehalisi" öteden beri fakir ve "kendi yağında kavrulur" durumdadır. Manevi sermaye oluşturduğunu düşündüğü "ilm u marifet" sahasındaysa yine herkesten geri kalındığını itiraf eder. Bu duruma son vermek ve "alem-i terakki ve servette" yer edinebilmelerinin üç şeye bağlı olduğunu ifade eder. Yazarın zikrettiği üç önlemin birincisi gençleri eğitim görmesini sağlayarak mahrum olunan maddi sermaye yerine onları manevi sermaye ile donatmaktır. İkinci husus esnaflık ve zanaatkârlığı zamana uygun bir biçimde idare etmektir.[81] Üçüncü ve son tedbir ise herkesin elinde

kuzuncu yüzyılın Osmanlı Rum bürokrat tipinin bir örneğini oluşturur. Nevşehir'in önde gelen bir Rum-Ortodoks ailesine mensup olan Vayanes, Atina Üniversitesi'nde hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra 1865 yılında İstanbul'a dönerek devlet hizmetine girer. 1896 yılında İstinaf Mahkemesi'nin ticaret kısmının riyasetine getirilir. Vayanes sonrasında 1898-1901 döneminde, Osmanlı'ya tabi bir beylik olarak bağlı bulunan Sisam adası beyliğinde de bulunur. Encümen-i Adliye üyesi olan Vayanes aynı zamanda Hukuk Mekteb-i Şahanesi'nde "Ticaret-i Bahriye" derslerine girer. Bu görevlerinin yanında, daha doğrusu tam da Osmanlı idari sistemindeki bu yükselişi sayesinde Vayanes, Osmanlı Rumlarının cemaat kurumlarının da yöneticiliğine getirilir. Patrikhane Muhtelit Millet Meclisi'nin ve İntihabat Meclisi Umumiyesi'nin birçok kez üyesi olur. Bunun yanında Fener Mekteb-i Kebir'inin mütevelli heyetinde yer alır ve birçok kez doğum yeri olan Nevşehir mekteplerinin mütevelli heyetinin başkanlığında bulunur. Vayanes, 1918-1919 yılında kariyerinin zirvesine erişir ve mütareke sonrasında kurulan her iki Tevfik Paşa kabinesinde de Ticaret ve Ziraat nazırlığına getirilir, fakat Osmanlı Rumlarının devlet görevlerinden çekilmesiyle bu görevden istifa eder ve aynı yıl hayatını kaybeder. Bkz. Ioannis Ioannidis, *Καισάρεια Μητροπολιτλερί βε Μααλουμάτη Μουτενεββιά* [Kesarya Mitropolitleri ve Maalumat-ı Mütenevviyya], (Der Saadet: Aleksandros Nomismatidis Matbaası 1896), s. 139-142; Alexis Aleksandris, "The Constantinopolitan Greek Factor During the Greco-Turkish Confrontation of 1919-1922", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 8, 1983, s. 152-153. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, (İstanbul: Cem Yayınevi 1992) s. 78-79, 148, 163; Evangelia Balta, "Sisam Beyliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s. 273-4.

80 Terakki, "İstanbol Esnafının İstikbali", 30.09.1888, sayı 10, s. 151.

81 "[…] vatandaşlarımızın babalarından kalma sanat ve esnaflığı zinhar terk etmeyerek, bunı zemanın ihtiyacat ve ahvaline göre başka bir kalıba dökerek, artırmak ve büyütmek çareleri aranılmalıdır. Şimdiki zemande İstanbolda manifaturacılık, bakkallık, kerestecilik, havyarcılık, aşçılık, manavlık, zahirecilik, arayıcılık, dökmecilik gibi işler ziyade sürümü olan sağlam ve ehemmiyetli bir medâr-ı ta'yîşdır. Marifet bu gibi umurı şimdiki zemanın ihtiyacat ve muktazıatına göre idare idebilmektedir. Mesela, bakkalın evlâdı bu sanatı muhakkar görmemeli ve babalarından ziyade malumat ve dirayetleri var ise, bunı kurulmuş olan destgâhın muntazam bir suretde cereyan iderek peyderpey artırılması yoluna sarf itmelidirler." *A.g.m.*, s. 150.

bulunan sermayeden bir miktarını bir araya getirerek ortaya çıkacak büyük sermaye ile cesim işler meydana getirmektir. Yazar bu anlamda esnaf arasında şirketler kurulmasının teşvik edilmesini salık verir. Örneğin hemen tümü bir köy ahalisinden oluşan (yazarın kastettiği köy Sinasos [Mustafapaşa]dır) havyarcı esnafının kolaylıkla böyle bir şirket teşkil ederek Rusya ve Romanya'dan doğrudan mal getirip bunu satarsa tüccara verilen kârın esnafta kalacağından ve hemşerilerin kayırılmış olacağından dem vurur. Üstelik şirketin kârından uygun bir bölümün de köylerinin mekteplerine tahsis edilerek "vatana da bir büyük hizmet" edilecektir.[82] Aynı yazarın "Senedata Dair" başlıklı diğer bir yazısındaysa bu sefer senet, tahvil, mukavelename, ibraname gibi evrakın "maksada muvafik olmak içun ahkâm-ı kanuniyeye mutabık olarak yazılmış olması" gerektiğini vurgulayarak yazısının amacını şu şekilde vurgular:

"Anatolı ehalisinin ekserisi eskiden beri alışıp yazmakde oldıkları deyn senedlerinden dolayı niza vukuinde zahmet çektikleri teessüfle görülmekde oldığından, vatandaşların manen ve maddeten esbab-ı tefeyyüz ve terakkisına hidemat ve himmemat-ı cemilesini memnunen görmekde oldığım 'Terakki' vasıtası ile bu husus hakkında bazı izahat-ı lazımenin itasını faideden hali değil itikadı ile vazifeden add eyledim."[83]

## IX. *Terakki* ve Osmanlı dünyası

*Terakki*'de yayımlanmış bazı Osmanlı devlet adamlarına ilişkin malumat veren yazılardan dergi ve okurlarının Osmanlı dünyası içerisindeki kimlik algılarına ilişkin bir fikir verebilir. Bunlar arasında ilk sayıda yayımlanan "mensubiyeti ile müftehir bulundığımız Devlet-i Âliye-i Osmaniyeyi tesis eden Gazi Sultan Osman hazretleri"[84], Nevşehir mektepleri müdürü Filippos Aristovulos tarafından kaleme alınmış "Damad İbrahim Paşa yahod Nevşehirin Tesisi" başlıklı makale[85] zikredilebilir. Dergi yönetimi Aristovulos'un makalesini takdim ederken "Anatollu" olunduğu halde "Anatolımızın" tarih ve coğrafyasının yeterince bilinmediğinden yola çıkarak "Anatolıda sakin" kalem erbabı vatandaşlardan kendi memleketlerinin coğrafya ve tarihine ilişkin yazılar yazmalarını rica eder. Buradan yola çıkarak dergi yönetiminin Nevşehir kadar Anadolu'nun diğer yerel cemaatlerinin yerel tarih ve coğrafi niteliklerini açığa çıkartarak Osmanlı Rum milleti içerisinde olduğu varsayılan bir Anadolulu Rum kimliğinin de altını çizme tavrına sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu dönemde giderek yaygınlaşan hükümdarın tahta çıkışının yıldönümünün kutlanmasına *Terakki* dergisi de katılacak ve bu vesilesiyle II. Abdülhamid idaresine övgüler düzen bir başmakale yayımlayacaktır. Bu makalenin hemen sonuna Vasilaki Efendi Kehayaoğlu tarafından yazılıp sabık baş muganni Yeorgios Redestinos Efendi tarafından bestelenen bir manzume de eklenmiştir.[86]

---

[82] *A.g.m.*, s. 151.
[83] *Terakki*, 15.09.1888, sayı 9, s. 136.
[84] *Terakki*, 15.05.1888, sayı 1, s. 8-9.
[85] *Terakki*, 31.05.1888, sayı 2, s. 22-23; *Terakki*, 30.06.1888, sayı 4, s. 50-2.
[86] "Yevm-i culus-ı Hûmayûn", *Terakki*, 15.08.1888, s. 7, s. 97-100. Bahsi geçen manzumeye aşağıda yer verilmiştir.

Derginin dördüncü sayısında ismi adeta Karamanlıca yazınla özdeş sayılan Evangelinos Misailidis'in hayatına ilişkin bir makale de yayımlanır. Bu makale Misailidis hakkında basılı ilk biyografidir. Özellikle Misailidis'in 1851'de İstanbul'da bir matbaa kurup *Anatoli* gazetesini yayımlamasından önceki hayatına dair önemli ayrıntılar içermektedir. Üstelik kendisine teşekkür etmek ve asıl olarak da hayatı hakkında yazılacak makale için kendisinden malumat almak için "Fener'de, kebir millet mektebi"[87] yakınındaki evini ziyaret eden bir heyetin üyesi bulunan "müşavirlerinden" Yoannis Polivios'a Misailidis tarafından verilen ve teyit edilen bilgilerle yazılmış olduğundan bilhassa önemli sayılmalıdır.[88] Polivios'a göre göre Misailidis "hemşehrileri Anatollıların ecnebi lisanlar şöyle dursun Türkçeye bile layıkınca aşina olmadıklarından bu lisanlarda neşr olınan edebi olsun, fenni yahod, ahlâki olsun her bir malûmattan mahrum bulındıklarını görmeye" dayanamıyordu. Onun için bir yazıhane kurup "sırf Anatollılara mahsus olmak üzre halâ bu güne kadar hemşehrilerimiz Rumların muhaberatlarında kullandıkları lisan gibi Rumca hurufatle Türkçe lisanda 'Mekteb-i Fünun-ı Şarkiye' namında bir risale-i mevkute neşrine başlar. Ve bahusus o tarz yazılışı heman hususi bir lisan şekline koymışdır, şöyle ki, Türkçe kelimelerin Rumce hurufatı ile teleffuzı hata ve noksanden salim olmadığından" yeni harfler ekleyerek "Türkçe lisanının Rumca hurufatı ile doğrı yazılıp okunmasına böyük yardım itmişdir."[89] Polivios gazeteciliğin mukaddes bir meslek olduğu vurgulayarak gazetecinin malumatlar yayımlayarak terakki için çalıştığından "insaniyetin bir hocası" sayılması gerektiği belirtir. *Anatoli* gazetesinin de elli seneden beri "Küçük Asya"ya büyük bir hizmette bulunduğu kimse tarafından inkâr edilemeyeceğini vurgular.[90]

## X. Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti

Dergide kendisinin "mader ve hamisi" olarak takdim edilen, yukarıda zikredilen Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti hakkında sınırlı da olsa malumat da elde etmek mümkün. On ikinci ve son nüshada cemiyetin yeni idare heyetinin seçimi için "meclis-i umumi"nin toplandığı bildirilir. Toplantıda uhuvvetin umumi kâtibi G. Ferekidis'in bir senelik faaliyete ilişkin raporunu sunduğu bildirilse de, rapora yer verilmediğinden içeriği hakkında oldukça sınırlı bir malumat edinebiliyor. Buna göre Ferekidis uhuvvetin bir senelik çabasının "semeresiz" kalmadığını ve uhuvvetin bu türden "heyetler arasında parlak bir mevki ihraz idebileceği"ni vurgulamıştır. Öte

---

87 Bugünkü Fener Rum Lisesi.

88 "Fenerde, kebir millet mektebi [Fener Rum Lisesi] kurbinde vaki hanelerine ayrıca bir heyet izamını tercih eyledik. Heyetin zahiren vazifesi risalemizin neşrini müşir ilannamenin 'Anatoli' gazetası vasıtası ile tervicine ibraz-ı himmet itdiğinden dolayı kendilerine teşekkür itmekse de, başlıca maksadı neşrini tasavvur etdiğimiz tercüme-i haline dair lazım gelen notalerin ihsan buyurulmasını istirhamden ibaret idi." *Terakki*, 30.06.1888, sayı 4, s.54.

89 *A.g.m.*, s. 56.

90 "Zira gazetacılık mesleki mukaddes bir meslekdir. Bir gazetacı heman insaniyetin bir hocası dimekdir. Âleme tarif ider, faideli malûmatler neşri der, ve her cihet terakkisi uğrunda azim muavenette bulınır. İşte bu kabilden olmak üzre "Anatoli" gazetası heman elli seneden beri Küçük Asiada büyücek bir hıdmetde bulınagelmekte, ve okuyanların kâffesi kendisine şükürgüzar ve minnettar kalmakde oldığını terakkida velev pek az olsın adım atmış olanlerin hangisi ketm-ü inkâr idibilir?" *A.g.m.*, s. 54.

yandan başkan Y. Polivios'da, dergide kısaca aktarılan konuşmasında uhuvvetin daha da gelişebilmesinin yeni seçilecek idare heyetinin "ehliyet ve dirayetine" bağlı olduğunu vurgulamıştır. Haberin akabinde seçilen yeni idare heyeti ve uhuvvetin bir senelik gelir-gider tablosu okurlara duyurulur.[91]

Uhuvvetin bir senelik faaliyetine ilişkin bu umut dolu ifadelere rağmen Nevşehir cemaatinin tümünün uhuvvete ilişkin aynı şevki paylaşmadığı anlaşılıyor. Aynı dönemde *Anatoli* gazetesinde yayımlanan, Nevşehirli B. N. Yoannoğlu tarafından kaleme alınmış ve Nevşehir mekteplerinin İstanbul'daki mütevelli heyetine hitap eden mektupta buna dair emarelere rastlamak mümkün. Yoannoğlu'na göre tüm Nevşehirlilerin Terakki'ye destek olmaları gerekirken mütevelli heyeti üyelerinden birisi uhuvvetin aleyhinde davranmaktadır. Mektubunda böylesi "adi" bir adamı yıllardır memleketin mütevelli heyetinde tutulmasını anlamadığını ve heyetten çıkarılmasını "bütün vatan namına" talep eder.[92] Yoannoğlu'na cevap gecikmeyecek ve gazetenin ileriki bir sayısında bu "fesad fikra"ya, A. M. imzasını taşıyan bir cevap yayımlanacaktır. Yazar, Yoannoğlu'nun güya Terakkiperver Uhuvveti'nin hukukunu savunuyor gözükerek ne hakla bütün vilayetin teşekkür borçlu olduğu, vatanına bu derece hizmet etmiş bir zata bu müdahalede bulunduğunu sorgular. Bu müdahalenin uhuvvetin haberi dahilinde mi olduğunu ve neden sustuğu sorusunu sorarak bu "eracif fırka sahibini" Terakkiperver Uhuvveti'nin dahi tekzip edeceğini umduğunu vurgular.[93] Elimizdeki sınırlı malzemeyle tartışmanın tarafları hakkında daha fazla malumat edinemesek ve nasıl neticelendiğini bilemesek de uhuvvetin ve faaliyetlerinin Nevşehirliler nezdinde tartışmalara ve karşıtlıklara sebep olduğu aşikâr.

## XI. Derginin Sonu

Daha önce de belirtildiği gibi 31 Ekim 1888 tarihli 12. sayı derginin son sayısını oluşturur. Nevşehir cemaati mekteplerinin İstanbul'daki mütevelli heyetinin yüzüncü yılı vesilesiyle 1920 yılında neşredilen kitapçıkta *Terakki* dergisinin yayımının durması hakkında şu atıflara rastlanılmaktadır:

"1887 7)vrios 18inde 'Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti' teşekkül itmiş ve mezkûr cemiyet diger icraatı meyanında bir sene kadar 'Terakki' namında bir de risale-i mevkute neşritmişdir. Mezkûr risale umum Anatolılı hemşehrilerimiz indinde böyük bir rağbete mazhar olmuş iken maatteessüf hökümet tarafından tatil idilmiş ve risalenin tatili üzerine biraz sonra mezkûr cemiyet de dağılmışdır."[94]

Anlaşılan *Terakki*, 1888 yılında dergilerin denetiminin Maarif Nezareti'ne bağlı Encümen-i Teftiş ve Muayene'den alınarak dergi çıkarma imtiyazlarının iptal edil-

---

[91] Cemiyetin yeni idare heyeti: Reis A. Georgiadis, Reis-i sani I. Baklacoğlu, Kâtib-i Umumi A. Kalinoğlu, Kâtib-i hususi E. Gallidis, Kabzımal G. Eleftheropulos, Kabzımal-ı sani A. I. Kallinoğlu.

[92] *Anatoli*, 23.08.1888, N. 3936.

[93] *Anatoli*, 28.08.1888, N. 3938.

[94] *Nevşehir Mekteblerinin Dersaadet Eforeiasının Yüzinci Sene-i Devriyesi 1820-1920*, (Dersaadet: Anatoli Matbaası 1920) 119.

mesi sonucu kapanmak zorunda kalan çoğu bilim ve edebiyat ağırlıklı olan dergiler arasında yer almaktadır.[95]

Terakki'nin 12. Sayısında yayımlanan 15 Mart 1888'den Ekim 1888'e dek yedi aylık gelir gider dengesinden risalenin mali durumu hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Buna göre belirtilen süre içerisinde 521 abonman bedelinden 31260 kuruş, 17 nüsha risale satışından ise 51 kuruş gelir elde edildiği açıklanmaktadır. Yine aynı tabloya göre memur ücreti olarak 5150 kuruş, matbaa masrafı olarak iki bin kuruş, kırtasiye için 1247 kuruş, posta ücreti için 1075 kuruş, eşyalar için 973,50 kuruş, kira bedeli olarak 702 kuruş, çeşitli küçük harcamalar için 98,75 kuruş, borçlar (zimemat) olarak kayda geçirilen ödenmemiş 236 abone bedeli için 14190 kuruş ve nakit mevcudu olarak 5774,75 kuruş olarak gözükmektedir.[96]

Öte yandan Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti derginin kapanmasını müteakip kısa bir süre daha faaliyete devam etmiş olsa gerek. Zira *Anatoli* gazetesinin, önce 19 Ocak ve akabinde muhtemelen ekseriyet sağlanmamış olacağından 14 Mart 1889 sayılarında, uhuvvetin "en mühim bir meselesi hakkında müzakere" etmek üzere meclis-i umuminin toplanacağı, uhuvvet yönetimince üyelere duyurulur.[97] Bu "en mühim bir meselenin" tartışılacağı meclis-i umumi toplantısında uhuvvetin feshedilmesinin kararlaştırılmış olması da pekâlâ makul bir ihtimal.

## XII. Sonsöz

*Terakki* dergisi, II. Abdülhamit idaresinin ağır sansürü altında ansiklopedist ve eğitsel bir niteliğe sahip, siyasal meselelere değinmekten ziyade okurlarına bilimsel, teknolojik, coğrafi, tarihsel, dinsel ve pratik bilgiler vermeye çalışan bu dönemdeki çeşitli dillerde yayımlanan Osmanlı süreli yayınlarıyla oldukça paralel bir çizgiye sahiptir. Üstelik Anadolulu Türkdil Ortodoksların yukarıda da zikredilen kendi dillerinde basılı eserlerin azlığı ve eğitsel düzeylerinin Osmanlı Rum cemaatine ve diğer unsurlara kıyasla düşük olarak görülmesi derginin ansiklopedist ve eğitsel niteliğinin altını daha da çizmiş olsa gerek.

Dergi, İstanbul'da yerleşik Türkdil Anadolu Ortodoksları içerisinde şekillenen, çoğunluğu genç yeni bir eğitimli okuryazar kuşağın görüşlerini ifade ettiği bir zemin olarak işlev gördü. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında eğitim olanaklarının yaygınlaşmasıyla Türkdil Anadolu Ortodoks cemaatlerine mensup yeni bir kuşak gerek devletin eğitimli kadro açığını gidermek için açtığı yüksekokullarda gerekse Osmanlı Rum milletinin önemli okulları ve hatta Atina üniversitesi'nde eğitimlerini tamamlama imkânını bularak hızla değişen başkentin ve imparatorluğun kent merkezlerinin toplumsal hayatına eklemlenirler. Modernliğin değişim sancılarının her alanda kendini hissettirdiği bir dönemde Türkdil Anadolu Ortodokslarının Osmanlı Rum milletinin toplumsal, kültürel ve dilsel standartlarını benimsemelerinde bu okuryazar kuşağın mensupları önemli bir işlev gördüler. Bunlar profesyoneller, serbest meslek sahipleri ve devlet görevlileri olarak hem kendi yerel Anadolulu Ortodoks cemaatle-

---

[95] Tokgöz, *a.g.e.*, s. 44 - 45.
[96] *Terakki*, 31.10.1888,sayı 12, s.192.
[97] *Anatoli*, 19.01.1889, N. 4006 ve 14.03.1889, N. 4022.

rinde hem de daha geniş Ortodoks Rum milleti içerisinde cemaatin kamusal işlerinin yürütülmesinde giderek daha etkin bir role kavuştular.

Derginin yazarları incelendiğinde yukarıda tasvir edilen bu profil açık olarak ortaya çıkmaktadır. Yayımlanan makalelerde isimleri açık olarak yer alan yazarların sayısı yirmi sekiz olarak tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde meslekleri açık olarak belirtilenler içerisinde doktor (7) ve eğitimciler (6) ağırlığı oluşturmaktadırlar. Bunlar dışında dört yüksekokul öğrencisi (Tıbbiye, Mülkiye, Mekteb-i Hukuk-u Şahane ve Zincidere Ruhban okulu), üç hukukçu, iki gazeteci, iki yüksek devlet görevlisi (Vayanes ve Savva Rûmi paşalar) bir yüksek ruhban ve bir esnaf bulunmaktadır. Ağırlığını Nevşehirlilerin oluşturduğu bu isimlerin önemli bir kısmına sonraki yıllarda da Karamanlıca basılı eserler ve süreli yayınlarda rastlanılmaktadır. İşte, birçoğu Evangelinos Misailidis'in *Anatoli* gazetesi ve matbaasında kümelenen bu eğitimli kuşak, Türkdil Anadolu Ortodokslarının on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren içine girdiği kimlik dönüşüm sürecinde önemli bir fikri rol üstlenerek belirleyici olacaktır.

**EK**

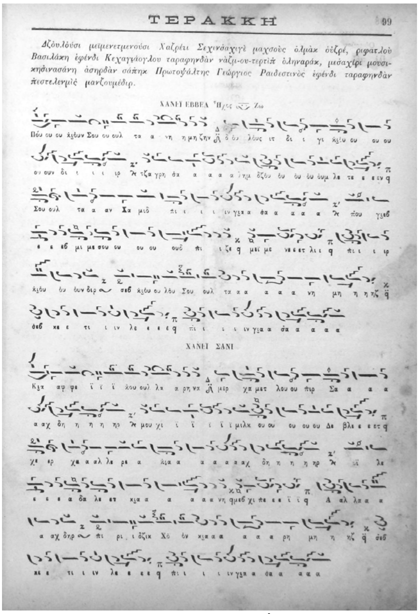


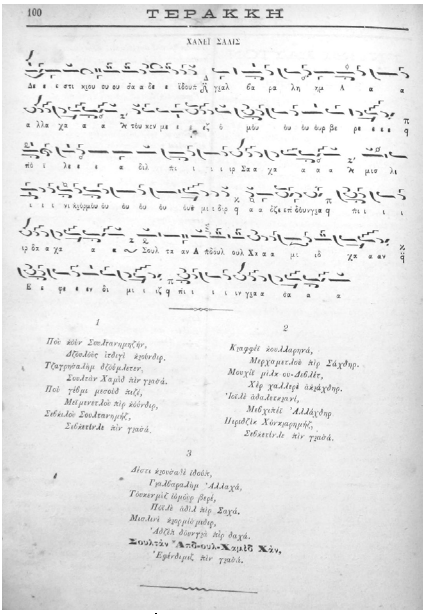


*Hane-i Evvel*
Bu gün Sultanımızın,
Cülûs itdiğigündir.
Çağrışalım cümleten,
Sultan Hamid bin yaşa.
Bu yevm-i mesud bize,
Meymenetlu bir gündir,
Sevgilu Sultanımız,
Şevketinle bin yaşa.

*Hane-i Sâni*
Kâffe-i kullarına,
Merhametlu bir Şahdır.
Muhi-i milk-u Devlet,
Her hallere agâhdır.
Öyle adaletgani,
Mevhibe-i Allahdır.
Biricik Hünkârımız,
Şevketinle Bin yaşa.

*Hane-i Salis*
Dest-i küşade idub,
Yalvaralım Allaha,
Tükenmez ömür vere,
Böyle adil bir Şaha.
Mislini görmiş midir,
Acep dünya bir daha.
Sultan Abd-ül-Hamid Han,
Efendimiz bin yaşa.

Nazm-ı tertib: Vasilaki Efendi Kehayaoğlu
Beste: muganni Yeorgios Raidestinos [*Terakki*, sayı 7 (18.08.1888): s. 99-100]

# Kaynakça

## Dergiler

*Terakki*

*Neologos*

## Kitap ve Makaleler


Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919).* İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Aleksandris, Alexis. "The Constantinopolitan Greek Factor During the Greco-Turkish Confrontation of 1919–1922", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 8, 1983.

Anagnostopoulou, Sia. *Μικρά Ασία $19^{ος}$ αιώνας - 1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες.* Atina: Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Anastasiadis, G. I. "Savva Roumi Pasas", *Mikrasiatika Hronika,* cilt C, 1940: 250-265.

Balta, Evangelia & Nurdan Şafak, "The 'Derviş' Savva Rumi Paşa and the Karamanlidika newspaper *Sebat*", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta. İstanbul: The Isis Press, 2014: 311-34.

Balta, Evangelia. "Catalogue of the Karamanlidika Press" *Beyond the Language Frontier Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing.* Istanbul: The Isis Press 2010.

Balta, Evangelia. "Karamanli Press (Smyrna 1845 – Athens 1926)" *Beyond the Language Fontier Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing.* Istanbul: The Isis Press 2010.

Balta, Evangelia. "Sisam Beyliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, s. 273-4.

Balta, Evangelia. "Το Καραμανλίδικο Έντυπο (The *Karamanlidika* Printed Matter)", *Τα Ιστορικά* Vol. 5 sayı 9, December 1988.

Balta, Evangelia. *Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez Türkçe söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca edebiyat üzerine araştırmalar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Benlisoy, Foti & Stefo Benlisoy. "Karamanlılar, Anadolu Ahalisi ve Aşağı Tabakalar: Türkdil Anadolu Ortodokslarında Kimlik Algısı" *Tarih ve Toplum 11,* Güz 2010: 7-22.

Benlisoy, Stefo. "İstanbul'da yaşayan Nevşehirli Ortodokslar Tarafından Kurulan Papa Yeorgios nam Cemiyet-i Islahiyyesi", *Tarih ve Toplum* cilt 40, sayı 236, Ağustos 2003, s. 35-41.

Benlisoy, Stefo. "Nevşehirli Peynirci Esnafı İttihadı", *Tarih ve Toplum* cilt 40, sayı 239, Kasım 2003, s. 4-9.

Benlisoy, Stefo. "Nevşehirli, doktor, eğitimci, sendikacı: Doktor Arhangelos Gavril kimdi?", *Karamanlidika Legacies*, ed. Evangelia Balta. Istanbul: The Isis Press, 2018: 107-126.

Benlisoy, Stefo. *Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century.* Boğaziçi University. Yayımlanmamış doktora tezi, 2011.

Ioannidis, Ioannis. *Καισάρεια Μητροπολιτλερί βε Μααλουμάτη Μουτενεββιά* [Kesarya Mitropolitleri ve Maalumat-ı Mütenevviyya]. Der Saadet: Aleksandros Nomismatidis Matbaası 1896.

İoannidis, İoannis. *Kesaria Mitropolitleri ve Maalumat-ı Mütenevvia.* Dersaadet: Aleksandros Nomismatidis Matbaası, 1896

Leontiadis, St. I. "Φίλιππος Αριστόβουλος [Filippos Aristovulos]", *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον ο Αστήρ 1913.* Constantinople: Protopapa and Sas, 1912: 137-45.

*Nevşehir Mekteplerinin Dersaadet Ephoriasının Yüzüncü Sene-i Devriyesi 1820-1920.* Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1920.

Orakçı, Meryem. "Karamanlıca bir gazete: Terakki", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta. İstanbul: The Isis Press, 2014: 411-428.

Petropoulou, Ioanna. "Cultural and Intellectual Life in 19th Century Cappadocia a Sketch", Lula Kipreu (ed) *Cappadocia Travel in the Christian East.* Atina: Adam Editions, 1993.

Strauss, Johann. "Is Karamanli Literature Part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?" in*Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, ed. By Evangelia Balta & Matthias Kappler. Harrasowitz Verlag: Wiesbaden, 2010: 153-200.

Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz. "Karamanlidika Literary Production at the End of the 19th Century as Reflected in the pages of *Anatoli*", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta. İstanbul: The IsisPress, 2014: 429-447.

Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz. "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis A Palimpest in Karamanlidika", *Between Religion and Language Turkish-speaking Christians, Jews and Greek-speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, ed.: Evangelia Balta & Mehmet Ölmez. İstanbul: Eren: 245-275.

Tokgöz, Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım*, yay. haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Valavanis, İoakim. *Μικρασιατικά.* Atina: Adelfon Peri 1891.

**Öz:** Bu yazıda, Nevşehir Terakkiperver Uhuvveti tarafından çıkarılan *Terakki* dergisi incelenmektedir. Dergi, 19. yüzyıl sonu Karamanlıca süreli yayın külliyatının bir parçasını oluşturmaktadır ve okurlarını hem İstanbul'a ya da başka önemli kentlere göç edenler arasında Türkdil Anadolulu Ortodokslar hem de yerel Ortodokslar cemaatler oluşturmaktadır. İstanbul'a Nevşehir'den göç eden Anadolulu Ortodokslar hatırı sayılır bir cemaat teşkil etmektedirler. Dergi de okurlarına eğitim, aile hayatı, din, sağlık, tarih, coğrafya gibi konularda ansiklopedik bilgi sunmaktadır. Sosyo-ekonomik değişimin hızlanmasıyla mevcut toplumsal ilişkiler ile hiyerarşinin tehdit altına girdiği bir çağda modern muhafazakar bir görüşü savunur. Dergi aynı zamanda eğitimli genç kuşaklar ile Anadolulu Ortodoks göçmenler arasındaki nevzuhur meslek erbabının fikirlerini ifade edebildikleri bir mecra işlevi de görmüştür. Bu okuryazar elitler *Terakki* gibi kendilerini ifade edebildikleri araçlar ile Türkdil Anadolu Ortodokslarının Osmanlı Rum milletinin toplumsal, kültürel ve dilsel standartlarını benimsemelerinde önemli bir işlev gördüler

**Anahtar sözcükler:** Karamanlıca, Karamanlıca süreli yayınlar, Nevşehir, Türkdil Anadolu Ortodoksları, Osmanlı Rum milleti

## Karamanli *Terakki* Periodical: Waking Up Anatolians from Deep Sleep

**Abstract:** This article deals with the journal of *Terakki* (Progress) published by the Progressive Association of Nevşehir. The journal is part of the *Karamanli* (in Turkish written with Greek letters) periodical literature of the late nineteenth century. Its readership mainly consisted of Turkish speaking Anatolian Orthodox immigrants of Istanbul or other important urban areas of the Empire but also it had customers in the local Anatolian Orthodox communities themselves. Among the Anatolian Orthodox immigrants in the capital of the Empire those from Nevşehir formed an important segment. The journal has an encyclopedic orientation since it provided its readership information on topics concerning education, family life, religion, health, history, geography etc. It defended a conservative modernist perspective in an age that the rhythm of socioeconomic change threatened existing social relations and hierarchies. The journal served as a vehicle for the expression of the ideas of the educated younger generation and the emerging new segment of professionals of the Turkish speaking Anatolian Orthodox immigrants. This new educated elite through their vehicles of expression like the journal *Terakki*, served a very crucial role in the process of adoption and/or appropriation of the social, cultural and linguistic standards of the Ottoman Greek *millet* by the Turkish speaking Anatolian Orthodox.

**Keywords:** Karamanli, Karamanli periodicals, Nevşehir, Turkish speaking Anatolian Orthodox, Ottoman Greek *millet*

# Osmanlı Basınında Garip Bir "Namus Davası"

Gökhan DEMİRKOL*

## I. Giriş

Tanzimat Fermanı'nın en önemli getirilerinden birisi şüphesiz "gazete" olgusunun toplumsal hayata girmesidir. 1831 yılında *Takvim-i Vekayi*'nin yayımlanması ile başlayan "gazete"nin serüveni 1840 yılında *Ceride-i Havadis* ile devam etmiştir. Gerek *Takvim-i Vekayi* gerekse de *Ceride-i Havadis*'in içerik noktasında gazetecilik mesleğinin gereklerini yerine getir(e)memesi[1] "gazete" olgusunun toplumsal hayat üzerinde etkisini de sınırlandırmıştır. "Gazete" olgusu ancak 1860 yılında *Tercüman-ı Ahval* ve 1862 yılında *Tasvir-i Efkar*'ın yayın hayatına başlaması ile toplumsal ve kültürel hayata sirayet edebilmiştir.

Süreli mizah yayınları da günlük gazeteler gibi Tanzimat döneminin bir ürünüdür. Türk basın tarihine ilişkin literatür Hovsep Vartanyan'ın *Boşboğaz Bir Adem* isimli çalışmasını ilk mizah dergisi olarak kabul etmektedir.[2] Ancak son dönem yapılan çalışmalar bu eserin bir süreli yayından çok "risale" olduğunu ortaya koymuştur.[3] Bu bilgi ışığında Osmanlı'da ilk mizah dergisinin 1855 yılın-

---

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi - Sinema-TV Bölümü / gokhand06@yahoo.com

[1] Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2005): 257.

[2] Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*, (İstanbul: Adam, 1986), 17.

[3] Murat Cankara, "Hovsep Vartanyan'a ve Boşboğazlığa Dair", Hovsep Vartanyan, *Boşboğaz Bir Adem*, Çev. Murat Cankara, (İstanbul: Koç Üniversitesi, 2017), 13.

da Ermenice olarak yayımlanan *Zvarcakhos (Nüktedan)*[4] ve 1856 yılında yayımlanan *Meğu (Arı)* olduğu söylenebilir.

Türkçe mizah dergileri ise 1870 yılında yayımlanmaya başlamıştır. *Terakki* gazetesinin 14 Mayıs 1870 tarihinde yayımladığı *Terakki* isimli ek ilk Türkçe mizah dergisidir.[5] Terakki dergisini *Asır* gazetesinin eğlence eki ve Teodor Kasab'ın *Diyojen* dergisi takip etmiştir.

Türkçe mizah dergilerinin tarihsel gelişim süreci içerisinde ilk evreyi oluşturan ve 1870-1877 yılları arasını kapsayan Tanzimat Mizahı Dönemi, sözlü geleneğe dayanan mizah olgusunun yazılı geleneğe geçirildiği bir dönemdir. Sözlü mizah formlarının kullanıldığı bu evrede ana konu başlıklarını gündelik hayat pratikleri oluşturmuştur. Toplumsal hayata dair hemen hemen her konunun ele alındığı dönem dergilerinde içeriği oluşturan bir diğer konu başlığı ise diğer dergi ve gazetelerdir. Yaptıkları haberlerden haber kaynaklarına, yazım hatalarından yayıncılara kadar her konu mizah dergileri için içerik unsuru haline gelmiştir. Gerek gazete ve dergilerin gerekse yayıncıların mizah için malzeme olarak kullanılması atışmaları ve kalem kavgalarını da beraberinde getirmiştir. Mizah dergilerinin malzemesi olmanın yarattığı gerilim zaman zaman gazete sayfalarından mahkeme salonlarına da taşınmıştır. 1874 yılının Eylül ayında *Hayal* dergisi ile *Mecmua-i Maarif* gazetesi arasında ceza davasına dönüşen durum mahkeme salonlarına aksetmiş bu tür gerilime iyi bir örnektir.

Bu çalışma, *Hayal* dergisi ile *Mecmua-i Maarif* gazetesi arasında yaklaşık bir ay süren davayı konu edinmiştir. Çalışmanın amacı iki yayını karşı karşıya getiren dava sürecini incelemektir. Davayı Türk basın tarihi açısından önemli kılan unsur ise Türkçe mizah dergilerinin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde "mizahın sınırı ne olmalı?" sorusunu gündeme getirmesidir. Çalışmaya konu olan dava sürecine ilişkin mahkeme kayıtlarının bulunmayışı süreci süreli yayınlar üzerinden ele almayı zorunlu kılmıştır. Ayrıca davanın taraflarından olan *Mecmua-i Maarif* gazetesinin 1874 Eylül tarihli sayılarının hiçbir koleksiyonda[6] bulunmayışı sebebi ile ulaşılabilen dönemin süreli yayınları ve *Hayal* dergisi veri kaynağı olarak kullanılmış, bu yayınlarda yer alan davaya ilişkin yazılar içerik çözümlemesi ile analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında önce davanın seyri ele alınarak genel hatları çıkarılmış daha sonra davaya konu olan hususlar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

---

[4] Nüktedan Derneği tarafından yayınlanan dergi için Mildanoğlu; "İlk Ermeni mizah dergisi" tanımlaması yaparak derginin Ermeni harfli Türkçe bölümleri olduğunu da belirtir. Bkz. Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, (İstanbul: Aras, 2014), 32.

[5] Gökhan Demirkol, "Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki", *Gazi Akademik Bakış*, 19 (2016), 141-160.

[6] Çalışma kapsamında Milli Kütüphane, İSAM Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, TBMM Kütüphanesi ve Hakkı Tarık Us Koleksiyonu taranmıştır.

## II. *Mecmua-i Maarif-Hayal* Davası Safahatı

### A. Birinci Duruşma, 21 Recep 1291 (3 Eylül 1874)

*Mecmua-i Maarif* gazetesi ile *Hayal* dergisi arasındaki dava, Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde toplam 4 duruşmada görülmüştür. Mahkemenin ilk duruşması 21 Recep 1291 (3 Eylül 1874) tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Duruşmaya ilk olarak davacı Aleksan Sarrafyan'ın şikayet dilekçesi okunarak başlanır. Dilekçeye göre Sarrafyan, *Hayal* dergisini *Mecmua-i Maarif* gazetesinin serlevhasını yayımladığı için şikâyetçi olmuştur. Şikâyetinin gerekçesini ise "(…) bir gazetenin serlevhası gazete sahibinin namusu demek olduğunu ve *Mecmua-i Maarif* serlevhası diğer bir mahalde bırakılmış iken *Hayal* gazetesinde neşr ve ilam edilmesi namusunu ihlâl etmiş olduğu (…)"[7] şeklinde açıklamıştır. Davalının şikayet ettiği *Hayal* dergisinde yayımlanan serlevha ve etrafındaki yazılar mahkeme heyeti tarafından incelenir. İnceleme sonrası davacı Aleksan Sarrafyan, serlevhada bulunan yazılara bir itirazının olmadığını ancak serlevhanın yayımlanmasını dava ettiğini belirtir. Mahkeme heyetinin davalı tarafa savunmasını sorması üzerine Teodor Kasab, isminin "Kasapyan" değil "Kasab" olduğunu ifade ederek davacının kim olduğunu sorar. Mahkeme heyeti tarafından davacının Aleksan Sarrafyan olduğu belirtilerek bir yanlışlık olmaması için Teodor Kasab'ın kimliği Aleksan Sarrafyan'a doğrulattırılır. Bunun üzerine Teodor Kasab bir *Mecmua-i Maarif* nüshasını mahkeme heyetine ibraz ederek *Mecmua-i Maarif* ile Aleksan Sarrafyan arasında bir ilişkinin olmadığını, *Mecmua-i Maarif* gazetesinin "İsmet" imzası ile yayınladığını ve gazetenin hiçbir yerinde Aleksan Sarrafyan isminin bulunmadığını söyler. Teodor Kasab'ın savunmasına karşılık olarak Aleksan Sarrafyan ise *Mecmua-i Maarif* gazetesini iki yıllığına sahibinden kiraladığını ifade eder. Bunun üzerine mahkeme heyeti Aleksan Sarrafyan'a kiralama işlemine dair mukavelesinin olup olmadığını sorar. Aleksan Sarrafyan da olumlu cevap verir.

Dava, kiralama mukavelesi ve *Mecmua-i Maarif* gazetesi sahibi İsmet Efendi'nin bir sonraki duruşmaya getirilmesi kararı ile 25 Recep 1291 (7 Eylül 1874) tarihine ertelenir. 25 Recep 1291 tarihinde görülmesi gereken davanın ikinci duruşması, Aleksan Sarrafyan'ın talebi ile 30 Recep 1291 (12 Eylül 1874) tarihine alınır.[8]

### B. İkinci Duruşma, 30 Recep 1291 (12 Eylül 1874)

Davacı Aleksan Sarrafyan, mahkemenin kendisinden birinci duruşmada talep ettiği kiralama mukavelesini ve *Mecmua-i Maarif* sahibi İsmet Efendi'yi duruşmaya getirmemiş ancak kendisinin *Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibi olduğuna ilişkin *Hayal* dergisinin Rumca yayınlanan 97 numaralı nüshasını kanıt olarak mahkemeye sunmuştur. Aleksan Sarrafyan'ın sunduğu kanıta karşı Teodor Ka-

[7] "Aleksan sarrafyan ahbarın namus davası", *Hayal,* Sayı: 96, 24 Ağustos 1290 (5 Eylül 1874), 3.
[8] "Kârîlerimize itizar", *Hayal*, Sayı: 97, 28 Ağustos 1290 (9 Eylül 1874), 1.

sab "… *Mecmua-i Maarif* gazetesinin yalnız nâşiri olduğu yazılmıştır fakat mezkûr makale muhakemeye davet olunduğumuzdan iki gün sonra yazılmış…"[9] şeklinde savunma yapar. Bunun üzerine Aleksan Sarrafyan mahkemenin ertelenmesi talebinde bulunur. Talebe itiraz eden Teodor Kasab, *Mecmua-i Maarif* gazetesinin 56 numaralı sayısında aleyhine yazılmış bir yazıyı gerekçe göstererek *Mecmua-i Maarif* gazetesinden şikayetçi olur. Bununla birlikte Aleksan Sarrafyan'ın *Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibi olmadığı ispat edildiği için açtığı davanın iptalini de talep eder. Teodor Kasab'ın şikayeti ve talebi mahkeme tarafından kabul edilir. Dava, 14 Şaban 1291 (26 Eylül 1874) tarihine ertelenir.

## C. Üçüncü Duruşma, 14 Şaban 1291 (26 Eylül 1874)

Teodor Kasab'ın şikayeti üzerine *Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibi olarak mahkemeye gelen İsmet Efendi'den *Mecmua-i Maarif*'in 56. sayısında Teodor Kasab aleyhine yazılan yazı ile ilgili olarak savunması talep edilir. İsmet Efendi ise mahkemeye *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* serlevhasını yayımladığı için geldiğini beyan eder. Teodor Kasab'ın dava konusunun serlevha olmadığına ilişkin itirazı üzerine İsmet Efendi söz konusu yazıyı Aleksan Sarrafyan'ın yazdırdığını belirterek; "… o fıkra kendi için yazılmamıştır kendisi kasap ustası mıdır karagöz sokağında dükkanı var mıdır…[10] şeklinde savunma yapar. Mahkeme heyetinin *Mecmua-i Maarif* serlevhasının *Hayal*'de neden yayımlandığına ilişkin sorusuna Teodor Kasab da serlevhanın satılık olduğunu ve satılık olduğunun ilan edilmesi için gazeteye gönderildiğini belirtir. Bunun üzerine İsmet Efendi *Hayal* dergisinde kendisi hakkında "kanı ispirtoludur" ifadesinin kullanıldığını ve resminin bir ciğer sırığına asılmış şekilde yapılarak yayımlandığını iddia ederek bu iddialarla ilgili delilleri mahkemeye sunabilmek için erteleme talebinde bulunur. Dava, 18 Şaban 1291 (30 Eylül 1874) tarihine ertelenir.

## D. Dördüncü Duruşma, 18 Şaban 1291 (30 Eylül 1874)

Teodor Kasab, *Mecmua-i Maarif* gazetesinin 56. sayısında kendisi için "ırzı bozuk" ifadesi kullanıldığını belirterek gazete sahibinin cezalandırılması yönünde talepte bulunur. Bu suçlama karşısında İsmet Efendi de *Hayal* dergisinde yayımlanan *Mecmua-i Maarif* serlevhasının etrafındaki yazılar, ciğer sırığına asılmış şekilde yapılmış resmi ve kendisi için *Hayal* dergisinde yer alan "kanı ispirtoludur" ifadesi hakkında Teodor Kasab'tan açıklama talep eder. İsmet Efendi'nin talebine Teodor Kasab, *Hayal* dergisinin bir mizah dergisi olduğunu ve bu sebeple de dergi içeriğinin "latife"den oluştuğunu, ayrıca ciğer sırığına asılmış resmin üzerinde "İsmet Efendi" değil "*Mecmua-i Maarif*" ibaresinin bulunduğu şeklinde cevap verir. Bu savunma karşısında İsmet Efendi de *Hayal*'in kendisinden "izzetlü İsmet Efendi" şeklinde değil de "İsmet Efendi" şeklinde bahsetmesinden şikayet eder. Teodor Kasab ise mizah dergilerinin içerik olarak "lati-

[9] "Aleksan Sarrafyan Ahbarın Namus Davası", *Hayal,* Sayı: 99, 4 Eylül 1290 (16 Eylül 1874), 1.
[10] "Muhakeme", *Hayal*, Sayı: 103, 18 Eylül 1290 (30 Eylül 1874), 1.

fe" üzerine kurulduğunu ve kişilerin yaptıkları işleri beğenmemenin namusa tecavüz etmek anlamına gelmediğini dile getirir. *Mecmua-i Maarif* serlevhasının satılık olduğuna dair tezkerenin okunmasının ardından karar için duruşmaya 15 dakika ara verilir.

Aranın ardından mahkeme kararını açıklar. Karara göre *Hayal* dergisine 2 Osmanlı Lirası, *Mecmua-i Maarif* gazetesine de 1,5 Osmanlı Lirası para cezası verilmesi uygun bulunmuştur.

## III. Bir Davanın Anatomisi

Aleksan Sarrafyan'ın namusunun ihlal edildiğine ilişkin iddia ile açtığı davanın konusu olan *Mecmua-i Maarif* gazetesinin serlevhası *Hayal* dergisinin 17 Ağustos 1290 (29 Ağustos 1874) tarihli 94. sayısında yayımlanır.

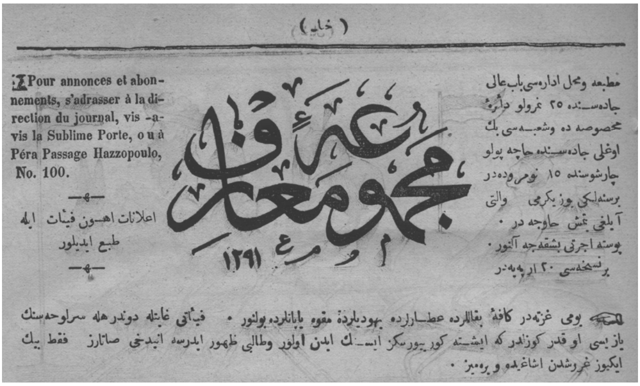
Pour annonces et abonnements, s'adrasser à la direction du journal, vis -a-vis la Sublime Porte, o u à Péra Passage Hazzopoulo, No. 100.

اعلانات اهون فيئات ايله
طبع ايديلور

١٢٩١

Resim 1: *Hayal*, Sayı: 94, 17 Ağustos 1290 (29 Ağustos 1874), s. 3.

Serlevhanın sağ tarafında "Matbaa ve mahall-i idaresi Bâbıâli caddesinde 25 numaralı daire-i mahsusada ve şubesi Beyoğlu caddesinde 15 numaradadır Bir seneliği yüzyirmi ve altı aylığı yetmiş havucadır. Posta ücreti başkaca alınır bir nüshası 20 arpayadır." Alt kısmında ise "yevmi gazetedir kâffe-i bakkallarda attarlarda Yahudilerde mukavva yapanlarda bulunur. Fiyatı gâyetle dûndur hele serlevhasının yazısı o kadar güzeldir ki işte görüyorsunuz istek eden olur ve talebi zuhûr ederse onu dahi satarız fakat binikiyüz kuruştan aşağıda veremeyiz." ifadeleri yer almaktadır. Serlevhanın merkezinde yer alan *Mecmua-i Maarif* logosu orijinal serlevha ile aynıdır.(Bkz. Resim 2)

Her ne kadar Aleksan Sarrafyan, *Mecmua-i Maarif* serlevhasının yayımlanmasını dava konusu etmiş ise de *Hayal* ile *Mecmua-i Maarif* arasındaki "serlevha" gündemi dava ile birlikte başlamamıştır. *Mecmua-i Maarif*, 15 Cemaziyelevvel 1291 (30 Haziran 1874) tarihli 21. sayısında Beyoğlu Caddesi, Hacopolu Çarşısı 13 numarada bulunan idarehânesini Bâbıâli Caddesi 25 numaraya taşıdığını

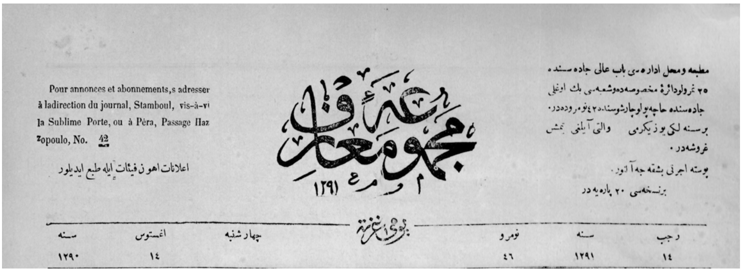


Resim 2: *Mecmua-i Maarif*, Sayı: 46, 14 Ağustos 1290 (26 Ağustos 1874)

okuyucularına duyurmuştur.[11] Gerçekleşen bu taşınma işlemi sonrasında yeni idarehanenin tam adresi serlevhanın sağ kısmında yer alan Osmanlıca künyede belirtilirken eski idarehanenin bulunduğu adres ise "… şubesi Beyoğlu caddesinde Hacopolu çarşısında 31 numaradadır" şeklinde yazılmıştır. Ancak serlevhanın sol tarafında bulunan Fransızca kısımda adres *"Hacopolu çarşısı No.13"* şeklinde yer alır. Gazetenin 22. sayısı da aynı şekilde yayımlandıktan sonra 23. sayıda Fransızca kısımda yer alan "13" rakamı "31" şeklinde düzeltilir.[12] 32. sayısında ise şube adresi "Hacopolu çarşısında 42 numaradadır" şeklinde yer alırken Fransızca kısımda sadece bir nokta bulunmaktadır.

39. sayıya kadar gazete bu şekilde yayımlanmaya devam eder. *Mecmua-i Maarif* gazetesinin serlevhasında yer alan adresteki kapı numaralarının tutarsızlığı *Hayal*'in 92. sayısında ele alınır. "M. H." imzası ile yayımlanan bir yazıda serlevhadaki kapı numaralarının farklı adresler olduğu belirtilerek doğru adresin hangisi olduğu sorulur:

> …Mezkûr çarşıya gidip gördüğüme nazaran 13 numara dediği Şark Matbaası ve 31 numara koyduğu mahal karyolacı bir frengin dükkânıdır. Ve bu kere tayin ettiği 42 numara da zikr olunan çarşının Rum kilisesine giden kapısının üstündeki bir ufak odadan ibarettir. Bu odanın suret-i

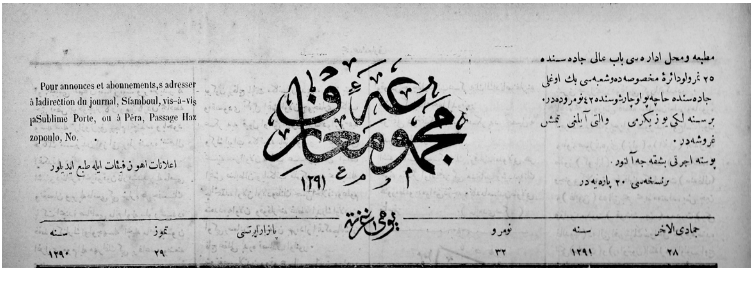


Resim 3: *Mecmua-i Maarif*, Sayı: 32, 29 Temmuz 1290 (10 Ağustos 1874)

[11] Bkz. "İhtar", *Mecmua-i Maarif*, Sayı: 21, 15 Cemaziyelevvel 1291 (30 Haziran 1874), 1.
[12] Serlevhadaki "13"- "31" yanlışlığı sonraki sayılarda da devam eder: 24, 25 ve 30. sayılarda "*No.31*" ibaresi, 26, 27, 28, 29 ve 31. sayılarda da "*No.13*" ibaresi yer alır.

> inşâsına bakılırsa mutlaka çarşının odabaşısına mahsus bir mahal olduğu anlaşılıyor. Şimdi bu gazetenin Hacopolu çarşısında şube diye ilan ettiği mahal neresidir?…[13]

Bu soruya verilen cevap ise şu şekildedir:

> İşte bu tuhaf! Acaba Hacopolu çarşısında şubeyi ne yapacakmış? Mademki Fransızcasında numara mahalline sıfır koymuş olduğundan mahallini bulamıyorsunuz size tarif edeyim de meraktan kurtulunuz. Numara mahallindeki sıfırın sağ tarafına bir sıfır daha sol cânibinede bir elif yani bir rakamı koyduğunuz gibi meydana çıkar orada arayın şubesini bulursunuz.[14]

*Mecmua-i Maarif* gazetesinin 32. sayında yer alan nokta işaretini sıfır olarak kabul eden *Hayal* dergisi, *Mecmua-i Maarif*'in adresinin 100 numara olduğunu söyleyerek halk dilinde tuvalet/ayak yolu/hela anlamında kullanılan bir söylem biçimi ile eleştirisini ortaya koymuştur. Hatta bu söylemin görsel hali dava konusu olan yayımlanmış serlevhada da bulunmaktadır (Bkz. Resim 1).

Her ne kadar davanın ilk duruşmasında Aleksan Sarrafyan serlevhanın etrafında yer alan yazılardan şikayetçi olmamış olsa da üçüncü duruşmada bu yazılar tekrar gündeme gelmiştir. Serlevhada yer alan yazılar incelendiğinde *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* gazetesine belirlediği tarife seneliği 120, altı aylığı 70 havuç, nüshası 20 arpa şeklindedir. Bu tarz bir tarife belirlemenin gazeteyi değersizleştirme amacıyla yapıldığı açıktır. Ancak dikkat çekici olan "yevmi gazetedir kâffe-i bakkallarda attarlarda Yahudilerde, mukavva yapanlarda bulunur…" ifadesidir ki burada *Hayal* dergisi *Mecmua-i Maarif*'in içerik noktasında değersiz ve boş bir yayın olduğuna vurgu yaparak ancak basıldığı kağıdın bir değer taşıdığını ima etmektedir. *Mecmua-i Maarif* gazetesine yönelik olarak *Hayal* dergisi tarafından dile getirilen istihza karşısında Aleksan Sarrafyan'ın sadece serlevhanın yayınlanmasından davacı olması ve bu durumu namusunun ihlal edilmesi şeklinde tanımlama ısrarını anlamlandırmak oldukça güçtür. Ancak *Tiyatro* dergisinde davaya ilişkin yayımlanmış bir muhavere bu tutumu anlamlandırma noktasında önemli ipuçları vermektedir:

> \- *Mecmua-i Maarif* her matbaa değiştirdikçe başını da beraber değiştiriyor.
> \- Öyle ise niçin *Hayal*'den dava ediyor.
>
> \- Güya *Hayal*'in yazdığından *Mecmua-i Maarif*'in başını bir yere rehin makamında bırakmış olduğu anlaşılırmış.
>
> \- İyi ya bundan ne çıkar. Kimin borcu yok. Hem zann ederim ki *Hayal* bunu mecmuanın borcu olduğu için koymamıştır. Her borcu olanın başını gazeteye koymak lazım gelse gazetede baştan başka bir şey görünmezdi. Eğer *Hayal* bunu o manaya koymuş olaydı elbette kendi başını da unutmazdı.[15]

---

13 "Varaka", *Hayal*, Sayı: 92, 10 Ağustos 1290 (22 Ağustos 1874), 2-3.
14 "Varaka", *Hayal*, Sayı: 92, 10 Ağustos 1290 (22 Ağustos 1874), 3.
15 "İki baş davası", *Tiyatro*, Sayı: 45, 21 Ağustos 1290 (2 Eylül 1874), 1.

*Mecmua-i Maarif* gazetesi yayın hayatı boyunca farklı matbaalar tarafından basılmıştır. 1874 Nisan ayına kadar Mekteb-i Sanayi Matbaası'nda basılırken 1874 Haziran ayından itibaren "1" sıra numarası ile birlikte başka bir matbaa tarafından basılmaya başlanmıştır.[16] 15 Cemaziyelevvel 1291 (30 Haziran 1874) tarihli 21. sayısından itibaren gazete İzzet Efendi Matbaası'nda basılmaya başlanır. *Mecmua-i Maarif*'in matbaa değişiklikleri sonrasında *Tiyatro* dergisinin belirttiği gibi borçlarına karşılık serlevhasını matbaalara rehin bırakma ihtimali yüksektir ki Aleksan Sarrafyan'ın birinci duruşmada "… *Mecmua-i Maarif* serlevhası diğer bir mahalde bırakılmış iken *Hayal* gazetesinde neşr ve ilâm edilmesi …"[17] şeklindeki ifadeleri böyle bir uygulamanın var olabileceğini desteklemektedir. Keza Teodor Kasab'ın üçüncü duruşmada serlevhanın satılık olduğu ve ilan edilmek üzere *Hayal* matbaasına geldiğine ilişkin savunması da bu durumun varlığını destekleyen bir başka unsurdur. Dönemin gazete ve dergileri incelendiğinde bir serlevhayı oluşturan unsurların ortak olduğu görülmektedir. Bu unsurlar; yayının ismi, basıldığı matbaa ve idarehanenin adresi, abonelik bilgileri, yayının niteliği, sayı ve tarih bilgisi şeklinde sıralanabilir. Serlevhayı oluşturan unsurlar arasında hem yayını, hem de yayıncıyı tanımlayan öğe olarak yayın ismi şüphesiz en önemlisidir ki "Basiretçi Ali" ve "Çaylak Tevfik" gibi örneklerde olduğu gibi yayıncının ismi ile özdeşleşebilir. Bu açıdan bakıldığında yayın isminin yayıncıyı tanımlama özelliği bulunduğu söylenebilir. Bir yayıncının borcuna karşılık olarak rehin bırakılan serlevhasının başka bir yayında ilan edilerek satışa çıkarılması şüphesiz borçlu yayıncının itibarını zedeleyen bir durumdur ve Aleksan Sarrafyan'ın ısrarını da açıklamaktadır.

Davanın 21 Recep 1291 (3 Eylül 1874) tarihinde görülen birinci duruşmasında Aleksan Sarrafyan'ın dava gerekçesini "namus ihlâli"ne dayandırmasına karşılık Teodor Kasab savunmasını bu iddiaya cevap vermekten ziyade "*Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibi kim?" sorusu üzerine kurmuştur. Birinci duruşmada isminin "Kasapyan" olmadığına dair beyanı da bu savunmanın temelini oluşturur. 18 Recep 1291 (31 Ağustos 1874) tarihli mahkemeye davet tezkeresinde davalı "*Hayal* gazetesi sahib-i imtiyazı Kasapyan Todori Efendi …" davacı ise "… *Mecmua-i Maarif* gazetesi sahib-i imtiyazı Aleksan Sarrafyan Efendi…"[18] şeklinde yer almaktadır. Mahkeme heyetine isminin "Kasapyan" değil "Kasab" olduğunu beyan etmesi ve davacının kimliğini sorması savunmasını temellendirdiği "davacının dava ehliyetinin bulunmadığı" gerekçesini güçlendirmek adına atılmış bir adımdır. Çünkü *Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibi Aleksan Sarrafyan değil İsmet Efendi'dir. Mahkemeye sunduğu *Mecmua-i Maarif* nüshası bu savunmasının delilini oluşturmaktadır ki gazetenin üzerinde bulunan imza "İs-

---

[16] Gazete nüshalarında basıldığı matbaaya dair bir ibare bulunmamakla birlikte *Hayal* dergisinin 92. sayısında yer alan yazıdan hareketle yeni matbaanın Şark Matbaası olma ihtimali yüksektir.

[17] "Aleksan Sarrafyan; "Ahbarın Namus Davası", *Hayal*, Sayı: 96, 24 Ağustos 1290 (5 Eylül 1874), 3.

[18] "Aleksan Sarrafyan; "Ahbarın Namus Davası", *Hayal*, Sayı: 96, 24 Ağustos 1290 (5 Eylül 1874), 1.

met" şeklindedir. Bu sebeple de Aleksan Sarrafyan'ın "sahib-i imtiyaz"[19] sıfatı ile davacı olması mümkün değildir. Mahkeme heyeti de Teodor Kasab'ın savunmasını hukuka uygun bulmuştur ki Sarrafyan'dan kiralama mukavelesini talep etmiştir. 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin 5. maddesine göre bir gazetenin sahibi ruhsatını başka birisine devrettiğinde ruhsatı devir alan kişi yeni ruhsat alıyormuş gibi işlem tesis etmek zorundadır.[20] Mahkeme tarafından talep edilen kiralama mukavelesinin Aleksan Sarrafyan tarafından ibraz edil(e)memesi kiralama usulünde hukuki yolun izlenmediğini ya da bu konuda Sarrafyan'ın yalan beyanda bulunduğunu göstermektedir. Bu sebeple de üçüncü duruşmadan itibaren mahkeme *Mecmua-i Maarif* gazetesi sahibi noktasında İsmet Efendi'yi muhatap almıştır.

Davanın safahatına bakıldığında ikinci duruşma sonunda Aleksan Sarrafyan'ın davası iptal edilmiş ancak Teodor Kasab'ın şikayeti üzerine *Mecmua-i Maarif* gazetesi davacı konumundan davalı konumuna geçmiştir. *Mecmua-i Maarif*'in davalı konumuna geçmesine yol açan 56. sayısında "Mütenevvia" başlıklı yazıda yer alan *"Kasabın ırzı bozuktur"*[21] ifadesidir. Teodor Kasab'ın ironik bir şekilde "namus ihlali" gerekçesiyle şikayetçi olduğu bu ifadeye karşılık olarak İsmet Efendi kendisini söz konusu yazıyı Aleksan Sarrafyan'ın yazdırdığını belirterek savunmuş ancak 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin 7. maddesi gereğince sorumluluktan kurtulamamıştır.[22] Yazının yer aldığı sayının arşivlerde bulunmaması sebebi ile tam mahiyeti hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak İsmet Efendi'nin mahkemede yaptığı "…o fıkra kendi için yazılmamıştır kendisi kasap ustası mıdır Karagöz sokağında dükkanı var mıdır… "[23] şeklindeki savunmadan kasap esnafı ile ilgili bir yazı olduğu ancak satır arasında da Teodor Kasab'ı hedef aldığı anlaşılmaktadır.

Gerek davanın seyrini, gerekse de sonucunu etkileyen bir diğer durum ise İsmet Efendi'nin kendisi hakkında *Hayal* dergisinde yer alan "kanı ispirtoludur" ifadesi ile "ciğer sırığına asılı" şekilde yapılmış karikatüründen (Bkz. Resim 4) şikâyetçi olmasıdır. Haziran 1874 tarihinde Fener tarafında denizde ölü bulunan bir Rum çocuğunun Yahudiler tarafından boğularak denize atıldığı iddiası Rumlar ile Yahudileri karşı karşıya getirmiş, Yahudilerin çocuk yediği iddiası ile geri-

---

[19] 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin 4. maddesine göre yayınlanan her nüshada imtiyaz sahibi veya müdürün imzası bulunmak zorundadır: "…gazete sahib veya müdürü … nüshalarını zirinde imzası beraber olarak tab' ile öylece neşr edecek …", bkz. Matbuat Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip 1, Cilt 2, 221.

[20] Matbuat Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip 1, Cilt 2, 221.

[21] *Vakayi-i Zaptiye*, Sayı: 7, 1 Ramazan 1291 (12 Ekim 1874), 1.

[22] Nizamnamenin 7. maddesi gazetede yer alan bir yazıdan doğacak sorumluluğu gazeteyi imza eden gazeteciye yani sahibine veya müdürüne yüklemektedir. Bkz. Matbuat Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip 1, Cilt 2, 221-222.

[23] "Muhakeme", *Hayal,* Sayı: 103, 18 Eylül 1290 (30 Eylül 1874), 1. İsmet Efendinin bu savunması *Tiyatro* dergisinde şu şekilde aktarılmıştır: "… İsmet Efendi bunun Kasab aleyhinde olmadığını ve kasab sözünün mutlaka Teodor Efendiye isnad olunması lazım gelse kasab lafzının ortadan kaldırılması lazım geleceğini ifade etmiş …" bkz. "Baş belasından mâbad", *Tiyatro*, Sayı: 53, 18 Eylül 1290 (30 Eylül 1874), 3.

lim büyümüş ancak kontrol altına alınmıştır.[24] Bu süreçte Yahudiler aleyhine yazı yazan Rum *Tipos* gazetesi sahibi de gözaltına alınmış ve yargılanmıştır.[25] Yaşananların ve yaşananlara sebep olan iddiaların anlamsızlığına vurgu yapmak adına *Hayal* dergisi "Keşf-i Cedid" başlıklı bir yazı yayımlar. Yazıda İstanbul'da Fener ile Balat arasında insan eti yiyip insan kanı içen bir milletin keşfedildiğinden bahsedilerek bu bölgeye gidecek gazeteciler dikkatli olmaları konusunda mizahi bir dil ile uyarılır. Bazı gazetecilerin endişe etmemesi gerektiğini çünkü kanlarının yeni keşfedilen bu yamyam millet tarafından beğenilmeyeceğinden de bahsedilmektedir:

> …Misailidis çorbacı sende kendini gözet hem Fener'den başka bir mahalle nakl etmeye bak eğer benim kanım pastırma ve tönbeki kokar itibar etmezler diyecek olursan aldanırsın çünkü onlar pek âlâ bilirler ki sen de asıl Hıristiyan kanı vardır. Bordiyano Çelebi sen vazife etme umurunda olmasın senin kanın bir para etmez bed-hava bile versen almazlar ağzının tadını bilen senin kanını içmez… Akseni Efendi bu babda senin için korkacak bir şey yoktur hiç teessüf etme hem altında kısrağın var kaçar kurtulursun. …Şimdi gelelim İslam arkadaşlarımıza her ne kadar onlar için o kadar tehlike yoksa da Hıristiyan kanı bulamadıkları vakit İslam kanı da içiyorlarmış diyorlar. Eğer bu rivayette sahih ise onlarında mümkün mertebe kendilerini gözetip basîret üzere bulunmaları lazımdır. Ancak İslam arkadaşlarımızdan sahib-i Basiret Ali Efendi varsa da millet gazetecisi olduğu için ondan korkarlar diş geçiremezler… Bir de İsmet Efendi var ama onun kanı da ispirtoludur o cihetle ona da itibar etmezler...[26]

*Hayal* dergisinin İsmet Efendi için "ispirto" kelimesini tercih etmesine sebep olarak bu kelimenin alkol tüketenleri tanımlamak için kullanılan bir kelime olması düşünülebilir. Bu ihtimali destekleyen unsur ise İsmet Efendi'nin şikayetine dair *Tiyatro* dergisinin kaleme aldığı yazıdır: "…feylesofların bir kısmına ispirtuyalist derlermiş. Bize kalsa Kasab İsmet Efendi'yi ispirtuyalist kısmında add etmiştir de o sözü ihtimal ki onun için yazmıştır…".[27] *Tiyatro* dergisinin bahsettiği "ispirto" ile "spiritüalizm" kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanımıdır. Alkol tüketimini ifade etmek için kullanılan "ispirto" kelimesi ile manevi değerleri savunan düşünce akımını ifade eden "spiritüalizm" kelimesi birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ruhculuk veya tinselcilik olarak da tanımlanan "spiritüalizm" kelimesinin "ispirto" kelimesi ile karşılıklı kullanımının altında "ispirto" kelimesinin sahip olduğu "ruh" ve "alkol" anlamları etkilidir.[28] Bu kelime oyununa dair bir diğer örnek ise Baronyan'ın eserinde yer almaktadır:

---

[24] Konuyla ilgili *Hayal* dergisinin 80 ve 84. sayılarına bakılabilir.

[25] Bkz. *Basiret*, Sayı: 1316, 23 Ağustos 1290 (4 Eylül 1874), 2.

[26] "Keşf-i Cedid", *Hayal*, Sayı: 79, 26 Haziran 1290 (11 Temmuz 1874), 1-2.

[27] "Baş belasından mâbad", *Tiyatro*, Sayı: 53, 18 Eylül 1290 (30 Eylül 1874), 3.

[28] Kelime oyunu yapılan bu iki kelimenin anlam benzerliğinin yanı sıra yazılışlarının da benzerlik göstermesi ilginçtir: ispirto (اسپرتو), spiritüalist/ispirtuyalist (اسپيرتوياليست).

"…Bunların çoğunluğu spiritüalisttir, hepsi rakı, ama düz rakı içerler…".[29] *Hayal* dergisinin İsmet Efendi için kullandığı "ispirto" kelimesini bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

İsmet Efendi'nin ikinci şikayet konusu olan "ciğer sırığına asılı" kendi karikatürü *Hayal* dergisinin 88. sayısında yayımlanır.

Karikatürün lejandında "- Oşt be! Lakin bu sıcakta bunlarda koktu kaldı. Bundan başkada müşteri yok! Bununda parası yok!" ibaresi yer alırken Karagöz'ün omzundaki sırıkta asılı olanların üzerinde sağdan sola doğru *Basiret, Levant Time, Mecmua-i Maarif, Menipos, Terakki, Neologos* ve *Şark* yazmaktadır. Gerek "kanı ispirtoludur" ibaresi gerekse de karikatür için Teodor Kasab'ın savunması bunların "latife" olduğu şeklindedir. *Hayal*'in bir mizah dergisi olduğunu ve mizah dergilerinin "daima latife" yazdıklarını savunmasının merkezine koyan Teodor Kasab, bir kişinin eylemlerini beğenmemenin o kişinin namusunu ihlal etme anlamına gelmeyeceğini ileri sürer. Bu sözlerine delil olarak da karikatürde "İsmet Efendi" ibaresinin değil "*Mecmua-i Maarif*" ibaresinin bulunmasını gösterir. Hatta karikatürde *Menipos* gazetesinin isminin Kinik felsefe düşünürlerinden Menippos ile olan benzerliğine atfen kelb (köpek) şeklinde çizildiğini ifade ederek mizah dergisinin mesleğinin "latife" olduğunu savunmuştur.

Davanın sonucunda her iki tarafta para cezasına çarptırılmaktan kurtulamamıştır. Dersaadet Merkez Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nin 26 Şaban 1291 (30 Eylül 1874) tarihli gerekçeli kararı *Hayal* dergisinin 107. sayısında yayımlanır. Buna göre her iki tarafa da para cezası verilmesinin sebebi birbirlerinin isimlerini açık açık kullanarak diğer tarafın namusunu ihlal etmeleridir. Mahkemeye göre de bu süreci Teodor Kasab başlatmıştır. *Hayal* dergisine *Mecmua-i Maarif* gazetesinden fazla para cezası verilmesinin sebebi büyük ihtimalle mahkemenin bu düşüncesidir. Cezanın hukuki dayanağı ise Ceza Kanunu'nun 214. maddesidir. Bu maddeye göre; "…bir kimse diğer kimse hakkında muhill-i nâmus söz söyler veyahut şetm eyler ise yirmidört saatten bir aya kadar haps olunur veyahut buna bedel yarım mecidiye altından üç

Resim 4: *Hayal*, Sayı: 88, 27 Temmuz 1290 (8 Ağustos 1874), s.4.

[29] Hagop Baronyan; *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, (çev: Paris Hilda Teller Babek), (İstanbul: Can, 2018), 23.

mecidiye altına kadar ceza-i nakdi alınır."[30]

Mahkemenin gerekçeli kararından sonra *Hayal* dergisi verilen cezada "ciddi gazete" ile "mizah gazetesi" ve "latife" ile "tahkir" arasındaki farkların dikkate alınmamasına vurgu yaparak kararı temyiz edeceğini duyurur. Gerekçeli kararın da yayımladığı 107. sayısında dergi karara itiraz ettiği noktaları "Şahsiyyet" başlıklı yazı ile dile getirir. "Ciddi gazete" ile "mizah gazetesi" arasındaki farkın anlaşılamamasının temel sebebinin "mizah gazete"lerinin görece daha yeni olması şeklinde yorumlar. Derginin ikinci itiraz noktasını ise "ef'al-i zâtiyye" ile "ef'al-i umûmiyye" arasındaki farkın göz ardı edilmesi oluşturmaktadır. *Hayal* dergisi, kişinin kendine has ve özel hayatına ilişkin eylemleri şeklinde tanımladığı "ef'al-i zâtiyye"ye herhangi bir kişinin müdahale etmesini şahsi hürriyetlere tecavüz olarak nitelendirir. Geneli veya kamuoyunu ilgilendiren ve topluma etki eden eylemler ise dergi tarafından "ef'al-i umûmiyye" olarak adlandırılarak bu eylemlerin gazeteci tarafından takip edilmesinin bir görev olduğu ifade edilir:

> …Meselenin bu cihetine gelince şahsiyyete girişmek bir gazetecinin vezâifinden bulunduğundan bu meselede tekâsül edenler vezâifini icrada kusur etmiş olurlar hatta kanun dahi hükümet memurlarının bile ef'al-i umûmiyyesinin zemmine müsâade etmiştir. Zira ispatına muktedir olursa ceza görmez...[31]

Matbuat Nizamnamesi'nin 23. maddesine[32] dayandırdığı bu düşünce anlaşılan *Hayal* dergisinin temyiz başvurusunun da ana eksenini oluşturmaktadır.

## IV. Dönem Basınının Davaya Yaklaşımı

Dönem basını içerisinde *Hayal* dergisi ile *Mecmua-i Maarif* gazetesi arasındaki davaya en fazla ilgi gösteren yayınlar dönemin diğer mizah dergileri olan *Tiyatro* ve *Latife*'dir. Bu iki derginin dava ile ilgili yayın yapmasında davanın taraflarından birisinin *Hayal* dergisi ve Teodor Kasab olması etkilidir.

Agop Baronyan'ın *Tiyatro*'su davaya en geniş şekilde sayfalarında yer veren yayındır. *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* serlevhasını yayımlamasına atfen davayı "İki Baş Davası" şeklinde tanımlayan *Tiyatro* dergisi, tarafların savunmaları üzerinden dava sürecini ele almıştır:

> …bu defaki muhâkemeye dair iki taraftan aldığımız havâdis şunlardır:
>
> Teodor Efendi'nin sözü şu imiş:
>
> 'Mahkemeye girdik. Ben Aleksanı tanımam. Mecmuanın sahib-i imtiyazı İsmet Efendi'dir. Bu uşağı mıdır? Nedir? Onu da bilmem. Hem ben bunun namusuna dokunmaya tenezzül bile etmem' dedim, Aleksan tiril tiril

---

[30] Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu, *Düstur*, Tertip 1, Cilt 1, 583-584.

[31] "Şahsiyyet", *Hayal*, Sayı: 107, 2 Teşrinievvel 1290 (14 Ekim 1874), 1.

[32] 23. madde, bir kişinin memur sıfatı ile gerçekleştirdiği eylemlerin "zem" yani eleştirilmesi/yerilmesi ispat edildiği takdirde ceza gerektirmeyeceğini hüküm altına almıştır. Bkz. *Düstur*, Tertip 1, Cilt 2, 223.

> titremeye başladı. Hele sonra biraz su içirdiler felan ettiler de aklı başına geldi.
>
> Aleksan Sarrafyan Efendi'nin sözü de şu imiş:
>
> 'Mahkemeye girdik. Kasab benden korktu. "Aman efendim benim Aleksan Efendi'ye hürmet-i mahsûsam vardır. Aleyhine söz yazmak benim haddime mi? Bendeniz *Mecmua-i Maarif* gazetesi hakkında bir iki söz söyledim. Aleksan Sarrafyan Efendi'ye söz söylemek benim hâtr-ı hayalimden geçmez" dedi. Tiril tiril titremeye başladı.
>
> Hele biraz limonata içirdiler de azıcık aklı başına geldi ve derhal mahkemeden kaçtı.
>
> İşte bu seferki muhâkeme bundan ibâret olup bundan sonra muhâkeme olacak olurlarsa yine yazarız…[33]

Davanın ikinci duruşmasında Teodor Kasab'ın *Mecmua-i Maarif* gazetesinden şikayetçi olması üzerine yine tarafların savunmaları üzerinden davayı ele alan *Tiyatro* dergisi, dava sonunda her iki tarafın da haklı çıkacağını düşünmektedir. Mahkemenin iki tarafa da para cezası vermesi üzerine dergi "Ne dersiniz dediğimiz çıktı!" başlıklı bir yazı yayımlar:

> …Tamam! İşte şimdi Kasab Efendi'nin de İsmet Efendi'nin de emelleri yerine geldi. İkisi de memnun ve mutlu. Öyle ya! Her ikisi de ceza-i nakdi verdiler.
>
> Şimdi Kasab:
>
> - Oh! Ben ceza-i nakdi verdimse ona da verdirdim ya? diyecek. İsmet Efendi de
>
> - Adam sende ben ceza-i nakdi vereceksem o da verecek ya. diye teselli bulacak. Fakat bir bakışa göre Kasap Efendi'nin canı sıkılmış olmak gerektir.[34]

*Tiyatro* dergisinin davaya dair her iki tarafında haklı çıkacağına dair öngörüsü aslında dava konusu hususların önemsizliğine ilişkin düşüncesinin bir sonucudur. Dergiye göre halk deyimi ile "incir çekirdeğini doldurmayacak" şeyler üzerine kurulmuş iddiaların sonunun bu karardan başka bir yere ulaşması da imkansızdır. Teodor Kasab ile Aleksan Sarrafyan'ın savunmalarının veriliş biçimi de *Tiyatro* dergisinin davaya ilişkin sahip olduğu bu düşünceyi destekler niteliktedir. İkinci duruşma sonrası Teodor Kasab'ın şikayeti ile davanın seyrinin değişmesi ve neticede hem davalı hem de davacının ceza alması ise *Tiyatro* dergisine göre anlamsız bir inadın mahsulüdür.

Dönemin mizah dergilerinden *Latife* ise dava sürecine dair iki karikatür yayımlar. Karikatürlerden ilki 26 Ağustos 1290 (7 Eylül 1874) tarihli 5. sayıda yer alır.

---

[33] "Yine Baş Davası", *Tiyatro*, Sayı: 46, 24 Ağustos 1290 (5 Eylül 1874), 2.

[34] "Ne Dersiniz Dediğimiz Çıktı!", *Tiyatro*, Sayı: 54, 21 Eylül 1290 (3 Ekim 1874), 2.

Resim 5: *Latife*, Sayı: 5, 26 Ağustos 1290 (7 Eylül 1874), s.4.

Karikatürde başı olmayan adamın arkasındaki levhada "*Mecmua-i Maarif*", elinde diğer adamın başını tutan kişinin arkasında da "*Hayal*" yazısı yer almaktadır. Lejand da ise; "Başımı niye almışsın! Başımı?!... – Aldım ise yemedim ya!!" ibaresi yer almaktadır. Tınghır imzalı bu karikatür *Latife* dergisinin davayı *Tiyatro* dergisi gibi "serlevha-baş" benzetmesi üzerinden tanımladığını göstermektedir. İkinci karikatür ise derginin 11. sayısında yer alır.

Karikatürün lenjandı; "- Ey! Bunlar bir değil! Biri pek hafif öbürü de pek ağır! – Ey ne olacak? Hafif olanda vücut yok… ötekinde ise sıklet çok!!!" şeklindedir. Karikatürde terazi kefelerine yerleştirilmiş ve ellerinde gazete tutan adamların *Hayal* ile *Mecmua-i Maarif*'i temsil ettiği açıktır. Karikatürün yayımlanma tarihi ise *Mecmua-i Maarif* gazetesinin sahibinin Aleksan Sarrafyan olmadığının anlaşıldığı ve şikayetinin ret edildiği davanın ikinci duruşmasından sonraya denk gelmektedir. Bu durumu *Latife* dergisi, terazi kefesinde *Hayal*'in ağır bastığını göstererek ifade etmektedir. Buna ek olarak karikatürü ikinci duruşma sonunda Aleksan Sarrafyan'ın şikayetinin ret edilmesi ve Teodor Kasab'ın itirazının kabulü açısından değerlendirmek de mümkündür. Bu bakış açısı ile *Latife*'nin en azından ikinci duruşma sonunda *Hayal* dergisini haklı gördüğü veya davayı kazanacağını düşündüğü söylenebilir.

## V. Sonuç

*Mecmua-i Maarif* gazetesinin *Hayal* dergisine karşı "namus ihlali" iddiası ile açtığı ancak sonra *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* gazetesine karşı "namus ihlali" davasına dönüşen süreç iki noktada Türk basın tarihi açısından önemlidir.

Öncelikle *Mecmua-i Maarif* gazetesinin serlevhasının *Hayal* dergisinde yayımlanması üzerine açılan davanın "namus davası" olarak tanımlanmasından hareketle bir yayıncının borcu karşılığı serlevhasını matbaaya rehin bırakması uygulamasının dönem basını içerisinde karşılaşılan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Serlevhanın borç karşılığı kefalet belgesi işlevi görmesinin temel sebebinin bir yayın için serlevhanın kimlik belgesi olarak tanımlanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu çıkarımı destekleyen unsur ise serlevhanın barındırdığı bilgiler ile Matbuat Nizamnamesi'nin 4. maddesinde ruhsat alımı için talep edilen senetlerde istenilen bilgilerin aynı olmasıdır. Bir serlevhayı önemli kılan bir diğer

unsur ise süreli yayını rakiplerinden ayıran ve kurum kimliğini oluşturan neredeyse tek öğe olarak tanımlanabilmesidir. Böyle bir unsurun başka bir yayında yer almasını "namus ihlali" şeklinde değerlendirmek yanlış bir tutum değildir. Fakat *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* serlevhasını yayımlamaktan değil de yayımladığı serlevhanın etrafına yazdığı "uygunsuz" yazılardan dolayı ceza aldığı düşünüldüğünde serlevha-kimlik arasındaki ilişkinin daha çok kültürel bir bağlama oturduğu söylenebilir.

Davayı Türk basın tarihi açısından önemli kılan ikinci unsur ise bir mizah dergisi içeriğinin tartışma konusu olmasıdır. Türkçe mizah dergilerinin yeni yeni serpildiği bir dönemde mizah dergisinin işlevi ve içeriğinin bir ceza davasında ele alınması mizaha dair yaklaşımların belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Bu noktada mizah dergileri içeriğine ilişkin "latife" ile "tahkir" kavramları ile karşılaşılmaktadır. Dava sonucunda *Hayal* dergisinin *Mecmua-i Maarif* gazetesi ve sahibi İsmet Efendi'ye ilişkin yayınları ile *Mecmua-i Maarif* gazetesinin Teodor Kasab'a ilişkin yayınının "tahkir" olarak nitelendirilmesinde ayırıcı unsurun "tasrih isim" olması "latife" ile "tahkir" kavramları arasındaki çizginin "aleni" olmak ile çizildiğini göstermektedir. Güldürmek ya da eğlendirmek amaçlı söz sanatı şeklinde tanımlanabilecek olan "latife" kavramı aynı zamanda açık bir şekilde ifade edilemeyen olguların veya "ince anlamın" ifade edilmesi noktasında başvurulan önemli bir yoldur. Bu açıdan iki kavramın ayrıştırılması hususunda ortaya konulan "aleni olma(ma)" durumu mizahın da işlerlik kazanabilmesini sağlayan unsur olarak kabul edilebilir.

Dönem basını tarafından üzerinde durulmaya değmeyecek bir konu olarak görülen *Hayal* ile *Mecmua-i Maarif* arasındaki "Namus Davası" aslında Türkçe mizah dergilerinin ilerleyen süreçte yaşayacakları sıkıntıların bir prologudur. 1877 yılına kadar Türkçe mizah dergileri "şahsiyete saldırı" iddiası ile çok fazla karşı karşıya kalmıştır.

Resim 6: *Latife*, Sayı: 11, 16 Eylül 1290 (28 Eylül 1874), s.4.

## Kaynakça

Baronyan, Hagop; *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, (çev. Paris Hilda Teller Babek), İstanbul: Can, 2018.

*Basiret*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: NS0211.

Cankara, Murat; "Hovsep Vartanyan'a ve Boşboğazlığa Dair", Hovsep Vartanyan, *Boşboğaz Bir Adem*, (çev. Murat Cankara), İstanbul: Koç Üniversitesi, 2017.

Çeviker, Turgut; *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*, İstanbul: Adam, 1986.

Demirkol, Gökhan; "Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki", *Gazi Akademik Bakış*, 19 (2016), 141-160.

*Düstur*, Tertip 1, Cilt 1, TBMM Kütüphanesi.

*Düstur*, Tertip 1, Cilt 2, TBMM Kütüphanesi.

*Hayal*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: NS0787.

*Latife*, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0237/1.

*Mecmua-i Maarif*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: NS1294-NS1295.

Mildanoğlu, Zakarya; *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, İstanbul: Aras, 2014.

Nalcıoğlu, Belkıs Ulusoy; "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2005): 253-267.

Özdiş, Hamdi; *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010.

*Tiyatro*, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 1316.

*Vakayi-i Zaptiye*, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Yer No: 0059/3.

**Öz:** 1870 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Türkçe mizah dergileri gündelik hayata dair konuların yanı sıra diğer gazete ve dergileri de konu olarak ele almıştır. Mizah dergileri tarafından mizah malzemesi olarak kullanılmak kalem kavgalarını da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu gerilim bazen mahkeme salonlarına da taşınmıştır. 1874 yılının Eylül ayında *Hayal* dergisi ile *Mecmua-i Maarif* gazetesi arasındaki dava bu durumun iyi bir örneğidir. Bu çalışma, "Namus Davası" şeklinde tanımlanan, *Hayal* dergisi ile *Mecmua-i Maarif* gazetesi arasındaki dava sürecini ve davaya konu olan unsurları incelemektedir.

**Anahtar Sözcükler:** Teodor Kasab, *Hayal*, Aleksan Sarrafyan, *Mecmua-i Maarif*, Osmanlı Basını

**A Strange "Matter of Honour" in the Ottoman Press**

**Abstract:** Published since 1870, Turkish humor magazines discussed the daily life as well as dealing with other newspapers and magazines. Becoming the target of humor magazines, however, brought about polemics among various actors of the press. The ensuing tension was sometimes carried into the courtrooms. The case between *Hayal* magazine and *Mecmua-i Maarif* newspaper in September 1874 is a good example of such a dispute. This study examines the process of lawsuit and trial between *Hayal* magazine and *Mecmua-i Maarif* newspaper, which was soon turned into "a matter of honour."

**Keywords:** Teodor Kasab, *Hayal*, Aleksan Sarrafyan, *Mecmua-i Maarif*, Ottoman Press

# Mersin'in Kuruluş Dönemine İlişkin Mevcut Tezlerin İrdelenmesi

Mehmet KAYADELEN[*]

Mersin, Neolitik Dönem'den itibaren pek çok kavme yurt olmuş, pek çok yönetimin egemenliği altına girmiş, 19. yüzyıl öncesinde yüzyıllarla ifade edilen bir süre ıssızlığa bürünmüş bir coğrafyada ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen, 19. yüzyıl ortalarından itibaren hızla büyümüş bir kenttir.

Mersin'in kuruluş dönemi tarihine ilgi duymaya başladıktan sonra ilk etapta edinilen bölük pörçük ve dağınık bilgilerdeki karmaşa, yetersizlikler ve çelişkiler, yeni yeni okumaları zorunlu kıldı. Gelinen aşamada yeni tezler de içeren bir kanaate ulaşılmış olmakla birlikte, halen cevabı bulunamayan sorular da kaldı. Mersin tarihine ilişkin mevcut görüşlerin konuyla ilgili okumalar ışığında irdelenmesi ve sonuçta oluşan kanaat, bu yazının konusunu oluşturmaktadır. İrdelemelerde, Mersin'in çekirdeğini oluşturan ilk huğların (kulübelerin) yapıldığı tarih ve mevki, adının nereden geldiği, ilk sakinlerinin kimler olduğu, ilk sakinlerinden olan Arap Alevîlerin ne zaman, nereden ve hangi amaçlarla geldikleri gibi sorulara verilmiş birden fazla cevaplar, hareket noktalarını oluşturdu.

## I. Mersin derken hangi coğrafi alan kastediliyor?

Bugünlerde (2019 yılı başları) Mersin sözcüğü, "murt" için kullanılan karşılığı bir yana bırakılacak olursa, esas olarak iki ayrı coğrafi alanı akla getirmektedir. Birincisi, dördü merkez ilçe olmak üzere toplam on üç ilçesi olan Mersin (önceki adıyla İçel) ilinin kapsadığı alan; ikincisi de, bu ilin yalnızca merkez ilçelerinin

[*] Maden mühendisi, kayadelen@hotmail.com

(Akdeniz, Toroslar, Yenişehir ve Mezitli) kapsadığı alandır. Oysa Mersin tarihinden söz edilirken genellikle bu coğrafi alanların tarihleri değil, Mersin adıyla kurulan yerleşim yerinin kuruluş ve ilk gelişme dönemlerinde kapsadığı alanın tarihi ele alınıyor. Bugünlerde büyük bölümü Akdeniz ilçesi, küçük bölümü Toroslar ilçesi sınırları içinde kalan bu alan, kabaca, Mersin Çayı, Yumuktepe, istasyon ve deniz arasında kalan alandır.

Mersin adı, yalnızca İçel ili merkez ilçesinin adı iken, Mersin tarihini konu edinen araştırmalarda yalnızca tanımlanan bu alanın tarihinin ele alınması anlamlı idi. Ancak Mersin Belediyesi'nin büyükşehir belediyesine dönüştüğü 1994 yılından ve özellikle ilin adının Mersin olduğu 2002 yılından sonra, yalnızca bu alanı kapsayacak biçimdeki bir Mersin tarihi, ilin diğer ilçeleri bir yana; Hebilli, Osmaniye, Camili, Gözne, Kuzucubelen gibi eskiden köy ya da belde, şimdilerde merkez ilçelerin mahalleleri olan ve tarihleri yüzyıllar öncesine uzanan yerleri kapsamaması, hem önemli bir eksiklik hem de bu yerleşim yerlerinden olanlara en hafif deyimle haksızlık olmaktadır. Bu bilinmekle birlikte, yalnızca yukarıda tanımlanan alanın tarihini konu edinen yazılardaki görüşler irdeleneceği için bu yazıda da Mersin adı, Akdeniz ve Toroslar ilçelerinin tanımlanan bölümleri için kullanılmıştır.

## II. Mersin ne zaman kuruldu?

Mersin'in kurulduğu yıl ile ilgili olarak bazı yazarlar kesin bir şey söylemeyip 400 yıl öncesinde, 19. yüzyıl ortalarında, 1830'lu yıllarda ya da 1850 sonrasında vb derken, bazıları da 1671, 1812, 1822, 1825 ya da 1836 yılını işaret etmektedir. Bunlardan en yaygın kabul göreni, Mersin tarihine ilişkin hayli araştırmaları ve yazıları olan Şinasi Develi'nin tezi olan 1836 yılıdır.[1] Develi, Mersin'in 1836 yılında kurulduğunu kabul ettiği içindir ki, "Dünden Bugüne Mersin" başlıklı birkaç baskı yapmış kitaplarının başlığında, "1836-1987" ya da "1836-1990" gibi dönem tanımlamaları da kullanmıştır. 400 yıl öncesinde kurulduğunu öne sürenlerin hiçbir somut kanıtı bulunmamaktadır. 1671 yılını öne sürenlerin dayanağı ise, anılan yılda yöreden geçen Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eserinde Mersinoğlu adlı bir köyden söz etmiş olmasıdır. Gerçekçi olmayan bu tez ile ilgili ayrıntılı irdelemeler ileriki sayfalarda yer almaktadır.

[1] (i) Mithat Toroğlu ve diğerleri, *Kurtuluş Savaşında İçel* (İstanbul: Baha Matbaası, 1971), 13. (ii) Şinasi Develi, "Mersin'e Dair," *İstasyon'dan Fenere Mersin,* Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü (Mersin: Mersin TSO, 2009), 34. (iii) Şinasi Develi, "Mersin'in Kuruluş Tarihi ve 160. Kuruluş Yılının Kutlanması için Bir Öneri," *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 38 (1995): 12. (iv) Şinasi Develi, *Tarih İçinde Mersin Kolokyumu II'deki panelde yaptığı konuşma,* 22-24 Eylül 2005, Mersin. (v) Şinasi Develi, *Dünden Bugüne Mersin 1836-1990* (Mersin: Yorum Basın Yayın Ltd, 1991), 49-54. (vi) İbrahim Bozkurt, *Tarsus Şer'iyye Sicillerine Göre Mersin Kenti'nin Kuruluş Öyküsü*, *Yüksek Lisans Tezi* (Mersin: Mersin TSO, 2006), 16-20. (vii) Semihi Vural, "Mersin'e Dair," *İstasyon'dan Fenere*, 8. (viii) Semihi Vural, *Huğdan Gökdelene Mersin 170 Yılın Mimarlık Mirası*, (Mersin; Mersin Valiliği, 2010), 30-33. (ix) Mehmet Mazak (ed.), *Osmanlı Deniz Ticaretinin Yükselen Değeri Mersin (1812-1922),* (Mersin: Mersin DTO, 2013), 57. (x) Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova," *Kebikeç* 21 (2006): 99.

Yazarın erişebildiği kaynaklara göre, Mersin adının kullanıldığı en eski tarih, 1809 yılıdır. İsviçre asıllı gezgin John Lewis Burckhardt, 2 Ekim 1809 tarihli mektubunda[2] Mersin'den söz etmiş. Malta'dan Halep'e giderken 26 Haziran 1809 günü Mersin'e gemi ile gelmiş ve yörede birkaç gün kalmış olan Burckhardt'ın mektubundaki konu ile ilgili ifadesinin Türkçesi şöyle: "26'sında, gece geç saatlerde, Tarsus'un batısında bulunan, ondan on dört mil kadar mesafedeki Mersin denilen bir köyler topluluğu (collection of villages) yolunda demir attık." Bu belgeden şimdiye kadar söz edene rastlanmamıştır. Beaufort da 1812 yılındaki notlarında birkaç kulübeden oluşan Mersyn'den söz etmiş.[3] Beufort'un notları, Burckhardt'ın mektubundan iki yıl önce (1817'de) yayımlandığı için, Mersin adlı bir yerleşim yerinden söz eden en eski yayın Beufort'un *Karamanya* adlı kitabı olmaktadır. Bu bilgilere göre, Mersin'de ilk huğlar 1800 yılı dolaylarında yapılmış olabilir.

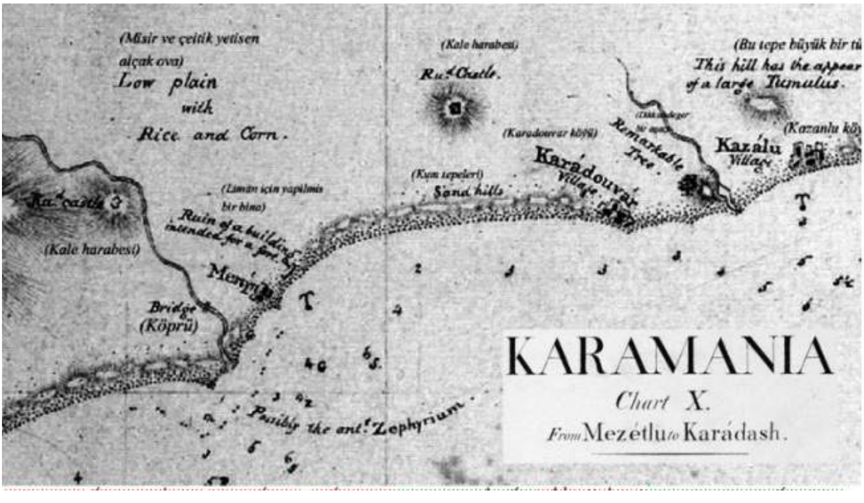


Beaufort'un 1812 yılındaki bir çizimi [Kaynak: Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 23.]

## III. Mersin kentinin ilk yapıları nerede kuruldu?

Mersin'in ilk yapılarının nerede/hangi mevkide kurulduğu bilgisi, yalnızca kent çekirdeğinin nerede oluştuğunu bilmek açısından değil, Mersin'i kuranların kimler olduğunu tahmin etmeye katkısı açısından da önemlidir. Erişilebilen kaynakların çoğu ilk huğların/yapıların nerede kurulduğuna dair kesin bir bilgi

[2] (i) John Lewis Buckhardt, *Travels in Nubia* (London: The Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, 1819), xiv, erişim tarihi 5 Kasım 2016, https:/books google.com. (ii) William Burckhardt Barker, *Cilicia: Its Former History and Present State* (London and Glasgov: Richard Griffin and Company, 1862?), 355.

[3] Francis Beaufort, *Karamanya Ya da Küçük Asya'nın Güney Kıyıları ve Antik Kalıntıların Kısa Bir Tanıtımı*, çev. Ali Neyzi ve Doğan Türker. (İstanbul: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2002), 263.

vermemektedir. Bir mevkiden söz edenlerin görüşleri ise aşağıdaki gibi üç grupta irdelenebilir.

**A. İlk kulübelerin "sahilde" kurulduğu görüşü**

Bir görüş, Mersin'in çekirdeğini oluşturan ilk kulübelerin, mevkii kesin olarak belirtilmeksizin, sahilde kurulduğu görüşüdür. Örneğin Oğuz'a göre; "Mersin henüz bir yerleşim yeri haline kavuşmadan önce sade bir sahilden oluşan, belki küçük bir iskelesi bulunan bir balıkçı sığınağı olmalıdır. Zaten Develi'nin bir Habeş kadından aktardığı anılara göre 1845 yılı civarında Mersin sahilinde, "huğ" diye tanımlanan küçük barakalar bulunuyordu. Develi'ye göre bu barakalar, merkezden uzak bir alanda olmalıdır. Bu doğru bir görüştür çünkü zaten daha 1837 yılında, Mersin sahilinde, tamir ettirilen bazı dükkânlar olduğunu biliyoruz."[4] Uğur da, Mersin'in Rumi 1257 (M. 1841/1842) yılında birkaç kulübeden ibaret bir balıkçı köyü olduğunu belirtir.[5] Bu görüşle ilgili olarak söylenebilecekler şunlardır:

a) Bu görüş hem zaman hem de mekân açısından gerçekçi değildir. Zaman açısından gerçekçi değildir çünkü 1809 yılında Mersin adlı bir yerleşim yerinden söz edilmektedir. Mekân açısından gerçekçi değildir çünkü 19. yüzyıl ortalarında Mersin sahillerinde kum tepeleri (kumul) vardı ve bu coğrafyaya ilk göç edenlerin, her yer boş iken ve Mersin Çayı güzergâhı çevresinde sulak, verimli ve tarıma uygun araziler varken, bir başka mevkide özellikle sahildeki kumlukta huğ/kulübe yapmaları akla uygun bir davranış olmasa gerek. Sahilde kum tepeleri olduğu da şu üç kaynaktan hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde anlaşılmaktadır: (i) Francis Beaufort'ın notları ve şekilde görünen çizimleri. Beaufort'un yazdıklarına ve çizimlerine göre 1812 yılında bu coğrafyada bütün sahil boyunca kum tepeleri (kumul) vardı.[6] (ii) Adana Valiliği'nin 1852 yılında merkezî hükümet ile başlattığı yazışmalar. Sonuçta bu kumlukların, Bezm-î Âlem Valide Sultan Vakfı'na bırakıldığını belirten bir Sultan Mecit Fermanı'nın 1855 yılında yayımlanmasına yol açan bu yazışmalara göre, Valilik, Mersin sahillerindeki kumluklarda yeni yapılaşmaların (mağaza ve dükkânların) başladığını belirtmekte; ve bunlarla ilgili yapılacak işlemlerin bildirilmesini istemektedir.[7] Bu yazışmalardan ayrıca, Mersin Köyü'nün, o yıllarda, sahildeki kumluğun hemen arkasında olmadığı, sahil ile köy arasında bir boşluk olduğu anlaşılmaktadır. (iii) İngiliz gezgin Edwin John Davis 1875 yılında geldiği Mersin'den söz ederken, sahilin burada açık kahverengi kum tepeleri hattı ile sınırlanmış olduğunu belir-

[4] Oğuz, *Tarsus Şer'iyye,* 16, atıfta bulunduğu kaynaklar: (i) Develi, *Dünden Bugüne, 1836–1990,* 51. (ii) Tarsus Şer'iyye Sicilleri (TŞS), No: 289, s. 1, Hüküm no: 5, 30 Rebiü'l-evvel 1253 (M. 4 Temmuz 1837).

[5] Sait Uğur, *İçel Tarihi, (*Mersin: Yeni Mersin Matbaası, 1944), 15.

[6] (i) Beaufort, *Karamanya,* 264. (ii) Semihi Vural, *Pamuğun Çocuğu Mersin ve Mersin İskeleleri, 2. Baskı* (Mersin: Mersin Deniz Ticaret Odası, 2017)*,* 23.

[7] (i) M. Necati Çıplak, *İçel Tarihi Bölüm I* (Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1968), 287-288. (ii) Develi, *Dünden Bugüne 1836-1990*, 53-54.

tir.[8] 1960'lı yılların ilk yarısına kadar Doğuda bugünkü Serbest Bölge civarındaki, Batıda Topçular-Muğdat-Pozcu mevkiinde bulunan kumluk araziler, bu kumulların yöredeki son kalıntıları olmalı.

b) Bazı yazarların ilk huğların sahilde kurulduğuna dair referans olarak gösterdiği Beaufort'ın, "…daha ilerde, küçük bir ırmağın yakınında, kıyıdaki birkaç kulübeye yerlilerin Mersin adını verdiği yere geldik. Bu yerin hemen yanı başında bulunan birkaç iri taş ve eski kiremit, bir zamanlar burasının önemli bir yapının alanı olduğunu gösterir gibiydi." biçiminde Türkçeleştirilebilen[9] ifadesindeki "kıyı" sözcüğü "deniz kıyısı" olarak değil, Mersin Çayı'nın Yumuktepe yakınındaki kıyısı anlamında yorumlandığında anlamlı olmaktadır. Birkaç iri taş ve eski tuğla da, Yumuktepe Höyüğü ve civarında geçmişte var olmuş uygarlıkların önemli yapılarının kalıntıları olabilir.

c) Muhammed Emin Galip et-Tavil, Çukurova'daki İbrahim Paşa işgalinin son bulup askerlerin geri döndüğü günlerle (1840 yılı) ilgili olarak şu bilgiyi de vermiş: "Mısır askerleri dönüş sırasında bir süre Akdeniz kıyılarında konakladılar. Bu amaçla sahile bir belde kuruldu, burası (…) Mersin'di."[10] Develi'nin aktarmasına göre, bir Habeşistanlı kadının çocukken Mersin sahillerinde gördüğünü ve içinde çay içtiğini söylediği huğlar, olasılıkla bu beldeye ait huğlardır. Develi bu olayın 1845 yılı dolaylarında geçtiğini tahmin etmektedir.

d) Sahildeki yapılaşmalar, Mersin'de bir iskele yapılıp ihraç limanı işlevinin artmasıyla tüccarların depo-dükkân-otel vb ihtiyacının karşılanması ve yabancıların konut alanı olarak tercih etmesinin sonucu olarak 19. yüzyıl ortalarına doğru başlamış olmalı.

e) Mersin'in sahilde kurulduğu görüşü bağlamında ele alınabilecek bir diğer görüş de, Mersin'in, antik Yunan ve Roma döneminin küçük kentlerinden biri olan Zefiryum (Zephyrion, Zephyrium) adlı kentin üstüne kurulduğu ve bu kentin de sahilde olduğu görüşü. Bu görüşe dayanak olarak; (i) bazı Avrupalı gezginlerin/araştırmacıların notlarında antik dünyada Zefiryum adlı 7 kentin bulunduğunu, Yunan tarihçi, coğrafyacı ve filozof Amasyalı Strabon'un yapmış olduğu tasvirlerden yola çıkarak birinin bu coğrafyada, olasılıkla Mersin Çayı'nın ağzına yakın bir yerde kurulmuş olabileceğini belirtmeleri; (ii) Yumuktepe'deki kazıları yöneten Prof. İsabella Caneva'nın, "Yumuktepe, Roma İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında artık Zephyrium adlı bir limandı." demesi; (iii) Tarsus'un Fransız Konsolosu Jille'nin 1836 yılında Hariciye Nazırı'na yazdığı yazıda denizden 10 metre kadar kenarda tuğlalardan yapılmış mezarların bulunduğunu belirtmesi; (iv) Vali Konağı, ilk adıyla Mersin Halkevi ve şimdiki adıyla Mersin Kültür Merkezi olan bina ile (eski) Hükümet Konağı yapılırken temel kazılarında eski dönemlere ait bazı kalıntıların (surlar, sütunlar, sütun başlıkları vb) bu-

---

[8] Edwin John Davis, *Life in Asiatic Turkey, A Journal of Travel in Cilicia (Pedias and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia* (London: Edward Standfort, 1879), 12.

[9] Beaufort, *Karamanya,* 263.

[10] Muhammed Emin Galip et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, çev. İsmail Özdemir. (Adana: Karahan Kitapevi, 3. Baskı, 2015), 254.

lunmuş olması, gösterilmekte.[11] Bu görüşe göre, bu kalıntılar antik Zefiryum kentine ait ve bu antik kent, Vali Konağı, Halkevi ve Hükümet Konağı'nı da kapsayan alanda kurulmuş idi. Bu görüşle ilgili söylenebilecekler şunlardır:

i) Antik Zefiryum kentine ilişkin bilgiler de ne yazık ki yeterli değil. Antik kentin koordinatları ya da mevkii hakkında kesin bir bilgi yok.

ii) Ondokuzuncu yüzyıl başlarından beri bu bölgede Zefiryum adlı antik bir kent olabileceğinden söz edilmesine, kentteki yapılaşmanın henüz çok fazla olmadığı 1906 yılından itibaren üç yapının temel kazılarında bazı kalıntıların bulunmasına karşın, yıllarca bu konunun üstüne gidilmeyip sürüncemede bırakılması, antik Zefiryum kenti ile ilgili yeni araştırmalar yapılmaması, nasıl açıklanabilir?

iii) Birbirine yakın olan Halkevi binası ve Vali Konağı ile bunlarla denize paralel aynı hat üzerinde olup ikincisinden yaklaşık bir km. doğudaki Hükümet Konağı yapılırken temel kazılarında bir antik kente ait bazı kalıntılara rastlandı ise; benzer kalıntılara, kentin başka yerlerindeki, en azından anılan bu hat üzerindeki ya da bu binaların civarındaki çok katlı binaların görece daha derin olan temellerinin kazıları sırasında da rastlanması beklenir. Oysa böylesi bir bilgi yok. Bu durumda, kentteki diğer derin temel kazılarında ya Zefiryum kentinin kalıntılarına hiç rastlanmadı, ya da rastlandı da örtbas edildi. Diğer binaların temel kazılarında bu tür kalıntılara hiç rastlanmadı ise, bu durum Mersin'in kurulduğu yerde Zefiryum adlı bir kentin hiç olmadığı anlamına gelir mi ve anılan kazılarda bulunan kalıntılar neyin nesi olur? Rastlandı da örtbas edildiyse, vay memleketin haline!

iv) Halkevi binası, Vali Konağı ve (eski) Hükümet Konağı, yukarda sözü edilen kaynaklarda belirtilen kumluk arazide yapılmış olmalıdır. Bu durum nasıl açıklanabilir? Yani, Zefiryum da kumulların bulunduğu alanda mı kurulmuştu? Kumullar daha sonraki süreçte oluştu ise, bu kalıntılar neyin kalıntılarıdır?

Bu da mutlaka araştırılması gereken bir konudur. Mersin'de ya da civarında gerçekten böylesi bir antik kent varsa, mutlaka açığa çıkarılıp insanlığa ve turizme kazandırılmalı. Yoksa da, bir yandan spekülasyonların önüne geçmek için Mersin'de böylesi bir antik kentin var olmadığı açıklanmalı. Diğer yandan da anılan üç binanın temel kazıları sırasında bulunan kalıntıların ne zamandan kaldığı ve ne anlam ifade ettiği açıklığa kavuşturulmalıdır.

[11] (i) Beaufort, *Karamanya,* 235. (ii) İsabella Caneva, "Yumuktepe Kazıları 2012" İçel Sanat Kulübü XVII. Arkeoloji Günleri'nde sunulan bildiriden alıntılar.", erişim tarihi 12 Ocak 2017, http://www.yumuktepe.com/yumuktepe-kazilari-2012-prof-dr-isabella-caneva/. (iii) Çıplak, *İçel Tarihi,* 277. (iv) Victor Langlois, *Eski Kilikya*, çev. Rahmi Balaban (Mersin: Mersin Halkevi, 1947), 31. (v) Vural, *Pamuğun Çocuğu,* 24. (vi) William Martin Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor with Comperative Remarks on the Ancient and Modern Geography of That Country* (London: John Murray, 1824), 214, erişim tarihi 22 Şubat 2017, http://books.google.com. (vii) Semihi Vural, *Mersin Halkevi Mersin Kültür Merkezi* (Ankara: Mutlu Son Yayınları, 2007), 34.

## B. Önce Yoğurt Pazarı'nın kurulduğu görüşü

İlk yapıların kurulduğu mevki ile ilgili ikinci görüş, Mersin'de önce Yoğurt Pazarı'nın kurulduğu ve ardından da çevresinde ilk yapılaşmaların başladığı görüşüdür. Bu görüş Vural'ın şu ifadeleri[12] ile özetlenebilir: "Mehmet Ağa, 1829–1830 yıllarında… bir pazaryeri kurmayı düşünür. (…) Pazarın kuzey yönünde şimdiki Hastane/İstiklal Caddesi kavşağında, Mersin'in ilk evini… oğlu için yaptırdı. (…) Yoğurt Pazarı… kurulduğunda Mersin diye bir yer yoktu. Bu nedenle Yoğurt Pazarı zamanla kentin çekirdeğini oluşturdu. (…) Yoğurt Pazarı Mersin'in oluşumundaki ilk ve tek nokta sayılır." Bu görüşle ilgili olarak şunlar söylenebilir:

Yoğurt Pazarı'nın kuruluşu ile ilgili bu görüşler, Mersin'in, az sayıda da olsa bazı huğların bulunduğu, ancak henüz yeterince gelişmemiş, doğru dürüst binası olmayan bir yerleşim yeri olduğu anlamında kullanılmış ise, doğru kabul edilebilir. Fakat, Yoğurt Pazarı'nın kurulmasından önce bu coğrafyada huğ dahil hiçbir yapı/tesis yoktu anlamında ise, bu görüş doğru görünmüyor. Üç nedenle: (i) Yukarda da değinildiği gibi, 1809 yılında Mersin adlı bir yerleşim yerinden söz edenler olmuştur. (ii) Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü'nün, Amerikalı şehir plancısı ve kent tarihçisi Lewis Mumford'a atfen belirttikleri gibi; "…[P]azarın kent içinde sabit bir yer kazanması için uzak yerlerle ilişki içinde olan tüccarların yüzünü güldürecek büyüklükte bir nüfus ve yerel işliklerdeki ürün fazlasının satışına olanak tanıyacak bir yerel üretkenli(k) gerekli…"[13] Bu tez, bu koşullardan hiç birini sağlamamaktadır. (iii) Fikri Mutlu, Mersin'in köy halinden söz ederken, Yoğurt Pazarı'nın bulunduğu yerin kışın su duran bir düzlük ve boşluk olduğunu belirtir.[14]

## C. İlk kulübelerin Yumuktepe civarında kurulduğu görüşü

Mersin'de ilk kulübelerin kurulduğu mevki ile ilgili üçüncü görüş, Mersin Çayı'nın doğusunda, Yumuktepe civarı olduğu görüşüdür. (Mersin Çayı Yumuktepe'nin yakınından geçmektedir.) Vural bu görüşü şöyle ifade eder: "Zaman içinde kent dokusu, sahil boyunca geniş tabanlı bir üçgen içinde gelişti. Mersin'in Yumuktepe'den yavaş yavaş sahile indiği, Mersin Çayı'nın doğusundan güneye yayılarak geliştiği kabul gören bir olgudur."[15] Bu görüş aşağıda belirtilen gerekçelerle akla uygun görünmektedir:

a) Mersin'e ilk gelenlerin geçimlerini esas olarak tarımdan sağlamış olmaları beklenir. Çünkü kendilerinden başka hiç kimsenin olmadığı bir alanda, ticaret ve zanaat gibi başkalarına hizmet sunmayı hedefleyen bir uğraş anlamlı değildir.

---

[12] (i) Vural, *Huğ'dan Gökdelene,* 31. (ii) Vural, *Pamuğun Çocuğu,* 70-71.

[13] Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent-Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca, Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 93, aktaran, Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü, *İstasyon'dan Fenere,* 158.

[14] Fikri Mutlu, "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?" *İçel Mersin Halkevi Dergisi* 30 (1940): 5.

[15] Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 68.

Tarım için en uygun mevki de, bir su kaynağı yakınındaki verimli, tarıma elverişli (boş) arazinin olduğu mevkidir. Buna göre, Mersin'e ilk gelenlerin Mersin Çayı'na yakın verimli ve boş arazileri sahiplenip bu arazilerde huğlarını inşa edip "bahçecilik" yapmaya başlamış olmaları mümkündür. Yumuktepe ve civarının Neolitik Çağ'dan beri pek çok uygarlığa ev sahipliği yaptığı dikkate alınırsa, Vural'ın "Her eski kentin kuruluşunda önemli rol üstlenen bir akarsu, Mersin için de geçerlidir. Mersin Çayı, eski uygarlıklarda olduğu gibi, yeniden yapılanmada da etkin olmuştur."[16] saptaması da anlamlı görünmektedir.

b) Mutlu, ilk gelişme yıllarından söz ederken, Mersin'in, Efrenk (Mersin) Çayı'nın şarkına dağılmış yavaş yavaş sahile inmiş ve sahil boyunca tekasüf etmiş (yoğunlaşmış) büyücek bir köy haline gelmiş olduğunu belirtmiş.[17] Bu ifadeden, ilk huğların toplu halde bulunmadıkları, birbirlerine uzak olduğu; yani her bahçede/tarlada bir ya da birkaç huğ yapılmış olabileceği anlamı çıkabilmektedir. Bu varsayım da, Burckhardt'ın 1809 yılında Mersin'den söz ederken kullandığı "köyler topluluğu" ifadesini çağrıştırmaktadır. Ve bu betimleme, yazarın 1950'li yıllardaki Bahçe Mahallesi ile Mahmudiye Mahallesi'nin bir bölümünden hatırladığı manzaralarla uyumludur.

c) Mersin Köyü'nün, 1850'li yıllarda, sahildeki kumlukta ya da kumluğun hemen arkasında olmadığı, sahil ile köy arasında bir boşluk olduğu, Valilik ile Merkezi Hükümet arasında yapılan ve yukarda sözü edilen yazışmalardaki anlatımdan çıkarılabilmektedir. Yani Mersin Köyü'nün yayıldığı alan 1850'li yıllarda bile, sahildeki kumluktan uzakta, daha iç (Kuzey) kesimlerde imiş.

d) Oğuz, 1840'lı yıllarda Mersin adının en çok "Yumuk" mezrası ile birlikte anıldığını, önceleri Yumuk Mezrası adı "Tarsus Sancağı, Gökçeli Kazası'ndaki Yumuk Mezra'sındaki Mersin İskelesi'nde…" diye geçerken, daha sonraları "Mersin İskelesi'ndeki Yumuk Mezrası'nda" olarak kullanıldığını; buna göre, Mersin'in önceleri gerçekten bir yerleşim yerinden çok, bir mevki olarak bilinmekte olduğunu, belirtir.[18] Bu da, ilk birkaç kulübenin Yumuktepe yakınında olduğu anlamına gelir.

e) 1870 yılı *Halep Vilayet Salnamesi*'ne göre, 1869 yılında Mersin'de "Şarkiyye" ve "Garbiyye" (Doğu ve Batı) adında iki mahalle bulunmaktaydı. Doğu ve batı nitelemeleri, bir referansa göre yapılabilir. Burada iki mahalle söz konusu olduğuna göre referansın, kuzey-güney doğrultusundaki bir eksen olması, bu eksenin de mevcut koşullarda bir yol olması anlamlı görünüyor. Bu yol, Mersin'in en eski şehir içi ana yolu olduğu tahmin edilen kuzey-güney doğrultusundaki Soğuksu Caddesi değilse, neresidir? Yani, Yumuktepe'den başlayıp o dönemdeki sahile kadar uzanan Soğuksu Caddesi'nin doğusunda kalan ve sonradan Mahmudiye ve Cami-i Şerif mahallelerinin oluştuğu alan Şarkiyye Mahallesi; batısında Mersin Çayı'na kadar uzanan ve sonradan Bahçe ve Kiremithane mahallelerinin oluştuğu alan da Garbiyye Mahallesi olarak tanımlanmış görünüyor. Bu

[16] Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 54.
[17] Mutlu, "Mersin Şehri Nasıl", *İçel,* 30 (1940): 5.
[18] Oğuz, *Tarsus Şer'iyye, 17.*

olasılık, "Mersin'in Yumuktepe'den yavaş yavaş sahile indiği, Mersin Çayı'nın doğusundan güneye yayılarak geliştiği" görüşü ile de uyumludur. Şarkiyye ve Garbiyye mahalleleri adlarını ne zamana kadar korudu, ne zaman bölündüler, bölündükten sonra hangi mahalleler ortaya çıktı? Araştırmaya değer. Bu vesile ile ilk kulübelerin Yumuktepe yakınlarından başka bir mevkide kurulmuş olabileceği anlamına gelebilecek şu görüşe de değinmekte yarar var: Tarsus Şer'iyye Sicilleri'nde, 1889 yılına kadar, yalnızca Cami-i Şerif ve Bağçe (Bahçe) mahallelerinin adları geçmekte imiş. İkisi de halen kullanılan bu isimlerden birincisi ilk kez 1881 yılında, ikincisi de ilk kez 1883 yılında kayıtlara geçmiş.[19] Buna dayanarak Cami-i Şerif Mahallesi'nin Mersin'de kurulan ilk mahalle olduğu belirtilmekte.[20] Bu görüş gerçekle bağdaşmıyor. Çünkü, Şer'iyye sicilleri, yalnızca kadılara intikal eden anlaşmazlıklara dair kayıtları içerir; herhangi bir vakası kadıya intikal etmemiş eski mahalle(ler) de olabilir.

Mersin tarihini konu edinen pek çok yayında, Mersin'in kuruluş ve ilk gelişme döneminde, ilk kulübelerin yapıldığı yer dahil "bölge"nin büyük ölçüde bataklık vb ile kaplı olduğu belirtilir. Bu görüşün de irdelenmesi gerekir.

## IV. Mersin'de nereler bataklık idi?

Mersin'in kuruluş dönemini konu edinen nerede ise her yayında, 19. yüzyılın ilk yarısında, Mersin'in kurulduğu alanı ve yakın çevresini de kapsayan bir "bölge"nin büyük ölçüde bataklıklarla, sazlıklarla ve murt (mersin) bitkisi ile kaplı olduğu; bataklıkları Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın, Çukurova'yı işgal altında tuttuğu 1832-1840 yılları arasında kanallar açarak kuruttuğu (ya da kurutmaya başladığı), kurutulan alanlar tarıma kazandırılarak pamuk ve diğer ürünlerin tarımına başlandığı ve böylece Mersin'in kaderinin değiştiği gibisinden görüşler belirtilmektedir.[21] Yazılanların bazılarına bakılacak olursa, neredeyse, İbrahim Paşa Bölge'yi işgal etmeseydi bataklıklar kurutulamayacaktı; bataklıklar kurutulmasaydı iskâna ve tarıma uygun yeterli alan bulunamayacaktı ve bölge gelişemeyecekti. Bu görüşleri irdelemeye yönelik olarak söylenebilecekler şunlar olabilir:

a) Mersin'de ilk kulübelerin kurulduğu ve kentin19. yüzyıl sonlarına kadar yayıldığı alanda ve/veya yakın çevresinde bataklık oluşumuna uygun jeomorfolojik koşullar var mı? Bilinebildiği kadarıyla yok görünüyor. Çünkü bu alanda ya da yakın çevresinde göl, lagün, delta ve/veya büyük bir ırmak; bir akarsu ya da

---

[19] Oğuz, *Tarsus Şer'iye*, 39-41.

[20] i) Tülin Selvi Ünlü, "19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Ü. SBE 2007). (ii) Tolga Ünlü, "Mersin'in Mekânsal Biçimlenme Süreci ve Planlama Deneyimleri," *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Dergisi* 3 (2007): 426.

[21] Örneğin; (i) Develi, *Dünden Bugüne 1836-1990,* 185. (ii) Selvi Ünlü, "19. yüzyılda Mersin'in". (iii) Gündüz Artan, "Mersin ve Mersin'e Göçler (2)," *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 60 (1997): 26. (iv) Vural, *Pamuğun Çocuğu,* 45. (v) Yıldırım Akpınar, *Klikya Korsanlarının İzinde Mersin Tarihi ve Gezi Rehberi* (İstanbul: Ömür Matbaacılık, 2013) ? (vii) Mirza Turgut, *Buz Dağı Özel Mirza Turgut*, (Mersin: İçel Tv, 3 Ağustos 2014), erişim tarihi 25 Mart 2018, https://www.youtube.com/watch?v=bNWwUfm6Tnw.

su taşkını güzergahı yakınında ve çevresine göre kayda değer büyüklükte bir çukur alan; yüzeye yakın su geçirmez bir jeolojik formasyon yok. Akarsu olarak, kışın yağışla birlikte suyu çoğalan ama taşması çok ender olan, yazın kuruyan, en azından kuruyacak duruma gelen hemen yakınındaki Mersin Çayı ile yaklaşık 10 km doğusundaki Deliçay var. Yağmur sularının/sellerin kuzeydeki yüksek yerlerden güneydeki denize doğru akarken hızının azaldığı/biriktiği küçük alanlı düzlükler vardır. Ancak bu düzlüklerde de sürekli bataklık oluşma olasılığı yoktur.

b) Mersin'e 19. yüzyılda gelen Avrupalı gezginlerden/araştırmacılardan, Mersin ve yakın çevresinde bataklık olduğunu belirteni var mı? Erişilebilen yayınlarda bu türden bir ifadeye rastlanmadı. Mısırlı İbrahim Paşa'nın ya da başka birilerinin Mersin ve yakın çevresinde bataklık kuruttuğunu belirten ciddi bir yayın var mı? Ona da rastlanmadı. Bu alanda, bataklık kurutmak amacıyla açılmış bir kanal ya da ağaçlandırılmış bir arazi var mı? Yok.

c) Bu durumda, pek çok yazarın kullandığı "Bölgenin büyük çoğunluğu bataklık idi." gibisinden ifadelerde "bölge" ile kastedilen alan, Mersin'in kurulduğu ve yakın çevresini kapsayan bir alan ise, bu tür ifadelerin gerçeği yansıttığı söylenemez. Ancak Çukurova Bölgesi kastediliyorsa gerçekle ilişkilendirilebilir. Çukurova'da bataklık oluşumuna uygun alanlar bolca var ama bölgenin büyük çoğunluğunun bataklık olduğu görüşü de abartılı bir görüştür. Adana-Tarsus alt yöresinin güney kesimlerinde, Tarsus (Berdan) Çayı ile Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin yatakları ve ağızları çevrelerindeki göl, lagün ve/veya delta bulunan alanlar, bataklık oluşumuna uygun sulak alanlardır. Nitekim bu yörelerde, geçmişte pek çok bataklığın bulunduğunu ve 19. yüzyılın ortalarından 1940'lı yıllara kadar bunlarla mücadele edildiğini belirten hayli yayın var. Toksöz, Çukurova'da arazi ıslahının Adana-Tarsus alt yöresinde ve 1870'li yıllarda başladığını belirtir.[22] "Bölge" ile kastedilen alana Silifke yöresi de katılırsa, Bölge'deki bataklıklara Göksu Deltası'nı da dâhil etmek gerekecektir.

d) Mersin'in kurulduğu alana en yakın olan bataklıklar nerede idi? Bu bataklıkları kimler ne zaman kuruttu? Varlıkları Mersin'in gelişmesini engelleyebilecek, kurutulmaları da Mersin'in kaderini değiştirebilecek önemde miydi? Erişilebilen yayınlardan üçünde bu sorulara kısmen cevap oluşturabilecek bazı bilgiler var. (i) Toksöz, Adana Valisi Mehmet Takiyeddin'in girişimi ile Mersin-Tarsus arasında (1870'li yıllarda olmalı) bataklıklar kurutulduğunu belirtir.[23] (ii) Langlois, Kazanlı (Köyü) ile Tarsus Çayı ağzı arasında bir bataklık olduğundan söz ediyor.[24] (iii) Oğuz, Mersin ile Tarsus arasında bulunan, 34 bin ile 60 bin dönüm arasında olduğu tahmin edilen ve Sabuncuoğlu Hoca Hanna ile Frenkoğlu Agop'un kurduğu şirketin 1860'lı yılların ikinci yarısında kurutmuş olabileceği ima edilen bir bataklıktan söz eder. Bu bataklığın mevkii açıkça belirtilmiyor.

[22] Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean The Making of the Adana-Mersin Region, The Ottoman Empire and its Heritage- Politics, Society and Economy, 1850–1908,* ed. Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık, C. 45, (Leiden & Boston: Brill, 2010), 136.

[23] Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün," 101.

[24] Langlois, *Eski Kilikya*, 33.

Mevkii ile ilgili tek ipucu bataklığın olduğu yerden demiryolunun geçeceği bilgisi.[25] Mersin'e bir sonraki en yakın bataklık da, Tarsus Çayı'nın ağzında bir zamanlar bulunan, Tarsus Çayı'nın taşıdığı alüvyonlarla zaman içinde dolan Regma Gölü alanında oluşmuş, 1939 yılında okaliptüs ağaçları ekilerek kurutulmaya başlanmış olan Karabucak (Aynaz) bataklığı idi.[26]

İhtiyatla da olsa belirtmek gerekir ki; tersi kanıtlanana kadar, Mersin'in kurulduğu yere en yakın bataklık oldukları kabul edilmesi gereken bu bataklıkların varlıklarının ya da kurutulmalarının Mersin'in gelişmesini olumsuz ya da olumlu etkilemiş olma olasılıkları yoktur. Nitekim Mersin ve Çukurova Bölgesi bu bataklıklar kurutulmaya başlamazdan önce gelişmeye başlamıştı.

g) Mısırlı İbrahim Paşa'nın Bölge'deki bataklıkları kuruttuğu görüşlerine gelinecek olursa... Erişilebilen kaynaklarda, İbrahim Paşa'nın yalnızca bir yerdeki bataklığı kuruttuğu bilgisine rastlandı. O yer de, İskenderun'da küçük bir göl imiş. Ancak o gölün kurutulmasıyla da kesin sonuç alınamamış. Çünkü daha sonra su kanallarının doldurulmasına izin verildiği için sorun nüksetmiş, kurutulmuş alanda yeniden bataklık oluşmuş[27].

## V. Mersin'in ilk sakinleri ve adının kaynağı

Mersin tarihini konu edinen yayınlarda, ilk sakinlerinin kimler olduğu belirtilirken genellikle, Mersin bir liman kentine dönüşüp cazibe merkezi olmaya başladıktan, yani kabaca 1830'lu yıllar sonrasındaki on yıllarla ifade edilen uzunca bir süreçte Mersin'e gelip yerleşenlerden söz edilmektedir. Göçlerle var olan ve büyüyen Mersin'e böylesi uzun bir süreçte gelenler de haliyle saymakla bitirilebilecek gibi değil: Yakın ya da uzak köy, kasaba ve kentlerden gelenler; Suriye'den, Lübnan'dan, Mısır'dan, Kıbrıs'tan, Rodos'tan, Girit'ten, bazı Avrupa ülkelerinden, Balkanlar'dan, Kafkasya'dan gelenler; Sünniler, Aleviler, Katolikler, Ortodokslar, Maruniler, Yahudiler; Türkmenler, Araplar, Rumlar, Kürtler, Ermeniler, Çerkezler; bulunduğu topraklardaki sıkıntılardan kaçanlar, ekmek parası peşinde koşanlar, tarım işçileri, zanaatkârlar, kamu görevlileri, yabancı ülke temsilcileri, yerli-yabancı tacirler ve bunların temsilcileri, istihbaratçılar/ajanlar… Ancak bu yazıda odaklanılan 1830'lu yıllar öncesindeki sakinlerinin kimler olduğu hususudur. Ve bir de Mersin adının nereden geldiği. Bu iki konu, en azından öne sürülen görüşler/tezler açısından birbiri ile ilişkili göründüğü için, birlikte ele alınmasında yarar vardır.

---

[25] Oğuz, *Tarsus Şer'iyye,* 62-64.

[26] Sevda Polat, Osman Polat, Sedat Tüfekçi,"Rhegma Gölü'nden Bataklığa, Bataklıktan Okaliptüs Ormanlarına Dönüşümün Ekolojik Öyküsü," (Ekoloji 2011 Sempozyumu'nda sunulan bildiri, 5-7 Mayıs 2011, Düzce.)

[27] (i) Barker, *Cilicia,* 114. (ii) Ehud R. Toledano, "Where Have all the Egyptian Fallahin Gone to? Labor in Mersin and Çukurova (Second Half of the Nineteenth Century)", (19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyumu'nda sunulan bildiri, 18-20 Nisan 2002, Mersin.)

Mersin'in ilk sakinlerinin kimler olduğuna ve adının kaynağına ilişkin var olan görüşler şunlardır: (i) İlk sakinleri Rumlardır, adı da Rumca kökenli mersin (murt) bitkisinden gelmektedir. (ii) İlk sakinleri Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" adlı eserinde sözünü ettiği Mersinoğlu Köyü'nden olanlardır ve adı da bu köyün adından gelmektedir. (iii) İlk sakinleri Hristiyanlardır. (iv) İlk sakinleri Levantenlerdir. (v) İlk sakinleri Mersin şehrinin olduğu yerde/yakınlarında eskiden var olan Mersinlioğlu adlı bir Türkmen oymağı ya da Türkistan'dan gelen Mersinli adlı bir aşiret mensuplarıdır ve adı da bu oymaktan/aşiretten gelmektedir. (vi) İlk sakinleri Mersin'e yakın dağlık yörelerden gelen aşiretlerle, civar kasabalardan gelen kişilerdir. (vii) Adı Kıbrıs kralının kızı Myrna'dan gelmektedir.[28]

Adının Kıbrıs kralının kızı Myrna'dan geldiği görüşü bir efsanedir. Bu nedenle bu yazıda bu görüş üzerinde durulmayacak, diğer görüşler irdelenecek ve ilk sakinlerine ilişkin daha önce hiçbir yerde nedense söz edilmemiş bir başka olasılığa, bir başka teze dikkat çekilecektir.

## A. İlk sakinlerinin Hristiyanlar, Rumlar ya da Levantenler olduğu görüşü

Mersin'in ilk sakinlerinin Hristiyanlar ya da Rumlar olduğu görüşü yazarlarımızın en fazla itibar ettiği görüşlerdendir. Oğuz bu durumu şöyle özetler: "Çeşitli yerlerde zaten Mersin'e ilk gelen kişilerin veya ailelerin, aslında Hıristiyanlar olduğu söylenmektedir. Demirtaş, Mersin'e ilk olarak yerleşenlerin Adalar ve Kapadokya'dan gelen Rum Ortodokslar olduğunu söyler. Yine Demirtaş'a göre, Suriye ve Lübnan'dan gelen ve ticaretle uğraşan Arap Ortodokslar da, Mersin'e ilk yerleşenler arasında sayılır. Develi de bu görüşü paylaşanlardan birisidir ve ona göre de ilk sakinler, Kapadokya'dan gelen Ortodoks Rumlardır."[29]

Evangalia Balta, Mersin'i Kapadokya ve Yunan adalarından gelen Rumların 1842'de kurduğunu, Yunan literatüründen okuduğunu belirtir.[30] Vural da, 1836'lardan itibaren bölgeye yerleşen Levanten Avrupalı tüccarların, yeni bir yerleşim merkezi olarak Mersin'i kurduklarını; Toksöz ise, göçmen tüccarların Mersin'i var ettiğini ve Mersin'in, 1850 sonrasında 30 yıl gibi kısa bir sürede,

---

[28] (i) Şinasi Develi, "Mersin Adı Üzerine Bir İnceleme," *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 49-50 (1996): 14. (ii) Uğur, *İçel Tarihi*, cilt 2, 18. (iii) Vural, *Huğ'dan Gökdelene,* 60. (iv) Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Mersin," *TYB Akademi* 2 (2011): 86, erişim tarihi 25 Ocak 2017, https://www.academia.edu/6940728/Evliya_çelebi. (v) Develi, *Dünden Bugüne 1836-1990,* 56-57. (vi) Çıplak, *İçel Tarihi,* 277-278. (vii) Ali Demirtaş, *İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri* (Ankara: 1991), 81, 83.

[29] Oğuz, *Tarsus Şer'iyye,* 28, 70-71, atıfta bulunduğu kaynaklar: (i) Demirtaş, *İçel İli,* 90. (ii) Develi, *Dünden Bugüne, 1836–1990*, 54. (iii) Şerife Yorulmaz, "Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Yeri," *Sırtı Dağ Yüzü Deniz: Mersin,* ed. Filiz Özdem. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 318-319. (iv) Hanri Leylek, *Mersin Katolik Kilisesi–1853, 150. Yıl* (Mersin: 2005), 5.

[30] Evangalia Balta, "The Greek Ortodox Community of Mersina (mid-19th Century-1921)." *(*19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyumu'nda sunulan bildiri, 18-20 Nisan 2002, Mersin.

İmparatorluğun Beyrut, Suriye, İç Anadolu, Kıbrıs ve Ege adaları gibi çok çeşitli yerlerinden gelen göçmenlerle kurulduğunu belirtir.[31] Bu görüşlerle ilgili olarak söylenebilecekler şunlar olabilir:

a) Bu görüşlerle ilgili hiçbir somut kanıt sunulmamakta, tezler, tevatürlere ya da yakıştırmalara dayandırılmaktadır.

b) Rumların Çukurova'daki/Kilikya'daki geçmişleri çok eskidir. 19. yüzyıl başlarında Mersin ve çevresini gezen Avrupalı araştırmacıların/gezginlerin notlarını içeren yayınlarda, bu yörede o dönemlerde de Rumların yaşadıklarına dair bilgiler var. Ama bunların hiç birinde Mersin denilen mevkide yaşayanların Rum olduğunu belirten tek bir ifade bile yok. En azından rastlanılmadı. Aslında o dönemdeki sakinlerin etnik kimliklerine ya da dillerine ilişkin hiçbir bilgi verilmemiştir. Oysa Mersin'i Rumlar kurmuş olsaydı, bir başka ifade ile ilk zamanlarında Mersin'de yaşayanlar Rumlar olsaydı, bu durum hem çevre köylerdeki insanların Mersin'i niteleme biçimine yansır, hem de herhangi bir konudaki normal dışı durumları belirten Avrupalı gezginlerden/araştırmacılardan en azından biri bunu yazardı. Demek istenileni bazı örneklerle biraz daha açmakta yarar var: (i) Burckhardt, 1809 yılındaki gözlemlerini anlatırken, bir Türkmen aşiretinin başı olan bir ağanın 25 köyü olduğunu, bunlardan gelirleri (vergileri?) toplamak için görevlendirilen yöneticilerin (*chiefs*) çoğunun Rum olduğunu belirtir.[32] (ii) Beaufort, yöreye ilişkin 1812 yılındaki gözlemlerini aktarırken, ırmağın (Mersin Çayı'nın) karşılıklı kıyılarında iki köy olduğunu, bunlardan biri olan Karahisar'da Türklerin, diğerinde Rumların oturduğunu ve buraya Gavurköy dendiğini belirtir.[33] (iii) Bugünkü adıyla Osmaniye Mahallesi olan mevkide, geçmişte Rumların yaşadığı ve köyün adının "Hıristiyan köyü" olduğu söylenir, yazılır. Mersin'de 19. yüzyıl başlarında yaşayanlar Rumlar olsaydı, büyük bir olasılıkla Burckhardt da Beaufort da bundan söz eder ve Mersin'in de çevre köylerdekilerce Gavur Köyü, Hıristiyan Köyü ya da Rum Köyü gibi bir adla anıldığını belirtirlerdi.

c) Mersin'e ilk yerleşenler Rumlar ise, Mersin'in ilk kurulduğu yerde geçmişte Rumların yaşadığına dair kanıtların/ipuçlarının olması beklenir. Tapu sicil muhafızlığı/müdürlüğü, Belediye, Ticaret ve Sanayi Odası gibi önemli kurumlardaki eski dönemlere ilişkin belgeler yok edildiğine göre, kanıtlar/ipuçları ne olabilir? Onlardan kalan ibadet yeri, okul, onları hatırlayan ya da onlara ilişkin anıları dinleyen birileri olabilir. Yapıların mimarisi, kullanılan malzemeleri olabilir. Ya da, Rumlar buraları 1924 nüfus mübadelesi ile terk ettikten sonra onlara ait taşınmazları devralanlarla ya da onların varisleriyle ilgili bilgiler olabilir. Mersin Çayı'nın doğusunda, Yumuktepe civarında 19'ncu yüzyıl başlarında, Rumların yaşadığına dair herhangi bir kanıt/ipucu var mı? Yok. Olsaydı, konu bunca yıl tartışılmazdı. Ancak kentin başka yerlerinde Rumlardan kalan yapılar olduğu

[31] (i) Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 76-77. (ii) Vural, Mersin'e Dair," 6; (iii) Toksöz, *Nomads,* 88. (iv) Toksöz, Bir Coğrafya, Bir Ürün," 99.

[32] Buckhardt, *Travels in Nubia*, xv.

[33] Beaufort, *Karamanya*, 263.

bilinir. Ayrıca, "Osmanlı toplumunda Müslümanlar genelde tarım ve zanaat işlerine, gayrimüslimler ise ticarete ve zanaata yönelmiş durumdaydılar."[34] Bu genel görüşü Develi Mersin pratiğinde şu gözlemi ile doğrulamaktadır: "Arap Ortodokslar, Marunî ve Katolikler daha çok Suriye, Lübnan ve Mısır'dan gelmişlerdir. Gerek Rumlar ve gerekse Arap ülkelerinden gelenler daha ziyade ticaretle iştigal eden kişilerdir."[35]

d) Yukarda belirtilen görüşlerin benzeri, Mersin'e ilk gelenlerin Hıristiyanlar, Levantenler ya da tüccarlar olduğu görüşleri için de söylenebilir. Ayrıca, ilk gelenlerin Levantenler ya da tüccarlar olduğu görüşü mantıksal açıdan da mümkün görünmüyor. Hiç kimsenin yaşamadığı, henüz bir iskelenin, bir insanın bile bulunmadığı bir coğrafyaya, ana uğraşları iç ve dış ticaret olan Levantenler ya da tüccarlar niye gelsin? Mersin'i kuranlar olarak nitelenen bu kesimler, Mersin'e iskele yapıldıktan sonra gelenlerdir. Nitekim Vural'ın Levantenlerin 1836 yılından itibaren bölgeye yerleştiğini, Toksöz'ün de Mersin'in 1850 sonrasında gelen göçmenlerle kurulduğunu yazdıkları yukarda belirtilmişti.

**B. Adının mersin bitkisinden geldiği görüşü**

Mersin kenti adının, "mersin" olarak da bilinen murt bitkisinden geldiği, bunun nedeni olarak da kentin kurulduğu yerde murt bitkisinin bol olduğu görüşü bazı yazarlarımızın savunduğu bir görüştür.[36] Bu görüşle ilgili olarak söylenebilecekler şunlar olabilir:

a) *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, "mersin" sözcüğünün bitki biliminde Rumca kökenli bir isim olduğunu belirtip tanımını şöyle yapar: "Mersingillerden, Güney ve Batı Anadolu dağlarında yetişen (…) meyvesi murt adıyla bilinen, (…) bir ağaç, mersin ağacı, sazak (Myrtus communis)." Buradan ağacına mersin, meyvesine murt dendiği anlamı çıksa da bu yazıda, diğer bazı kaynaklardaki gibi, hem ağacı hem de meyvesi için murt ya da mersin adı kullanılacaktır. Aynı sözlüğe göre de "murt" sözcüğü dilimize Farsçadan geçmiş. Farsçası "mūrd". Rumca karşılığının "mirsini" olarak telaffuz edildiği belirtilen bu bitki için kullanılan mersin adı, dilimize ne zaman yerleşmiştir? Bilgi yok.

b) Mersin kenti adının, mersin (murt) bitkisinden geldiği görüşünü, Tarsus'ta 8 yıl (1838-1846) görev yapmış olan İngiliz Doğubilimci W. Burckhardt Barker ile 1850'li yıllarda Bölge'yi gezen Victor Langlois de kitaplarında belirtmektedir.[37] Bu yazarlar da yöreyi 1816'da gezen Charles Leonard Irby ve James Mangles de murt ağacının Bölge'de çokça görüldüğünden söz etmektedir. Ayrıca bu görüş, 1880 tarihli *Adana Vilayet Salnamesi*'nde de yer almaktadır. Anılan Salname'de geçen ilgili ifade şöyledir: "Derununda ormanlık, mersin ağaçlarından ibaret bulunduğu cihetle kasabayı mezkureye [Mersin] tesmiye

[34] Yorulmaz, "Yabancı Tüccar," 317, aktaran Oğuz, *Tarsus Şer'iye*, 70.
[35] Develi, *Dünden Bugüne 1836-1990*, 56.
[36] Develi, "Mersin'e Dair," 8.
[37] i) Barker, *Cilicia,*116. (ii) Langlois, *Eski Kilikya*, 31.

olunmuştur."[38] Yani, iç kesimlerindeki ormanlık mersin ağaçlarından ibaret olduğu için, adı geçen kasabaya (Mersin) ismi verilmiştir, deniyor.

c) Yumuktepe civarında ve yakın çevresinde, 19. yüzyıl başlarında murt bitkisi bol muydu? Bol olmaması, hatta hiç yetişmemiş olması beklenir. Çünkü murt bitkisi kurak yerlerde yetişen, ortamdaki yetersiz sudan olabildiğince yararlanmaya uyarlanmış derin köklü bitkilerdendir.[39] Yumuktepe civarı kurak değildir. Mersin Çayı'nın hemen yakınındadır. TDK Sözlüklerinde de murtun dağlarda yetiştiğinden söz edilmektedir. Ayrıca; (i) Baker 19. yüzyıl ortalarında Kilikya'daki bitki örtüsünden söz ederken, murt dahil maki bitkilerinin alçak tepelerde bulunduğunu belirtir.[40] (ii) Anılan Salnamede murt ağaçlarının iç kesimlerdeki ormanlıkta bulunduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, "kurulduğu yerde" murt bitkisi çok olduğu için bu yerleşim yerine Mersin adının verilmiş olduğu görüşünün sorunlu bir görüş olduğu düşünülmektedir.

d) Yukarda da belirtildiği gibi Oğuz, Mersin'in önceleri bir yerleşim yerinden çok, bir mevki olarak bilinmekte olduğunu belirtir. Beaufort da, bu adı yerli halkın verdiğini belirtiyor.[41] Akla uygun. Ancak yine de akla pek çok soru geliyor: Yerli halk derken kim kast ediliyor? O mevkie gelip yerleşenler mi, yoksa çevrede bir başka yerde/köyde yaşamakta olanlar mı? O mevkie bu ad ilk kulübeler yapıldıktan sonra mı verildi, yoksa daha öncesinde de çevredekiler o mevkii zaten Mersin olarak anmakta mı idi? İkinci olasılık geçerli ise, o mevki ne zamandan beri Mersin olarak anılıyordu?

f) Murt bitkisi Akdeniz kıyısında, güneşli ve kurak alanlardaki makiler arasında kendiliğinden yetişen bir ağaçtır. Yani yöreye özgü değildir; Güney ve Batı Anadolu'da hatta Akdeniz'e kıyısı olan diğer ülkelerde de yetişebilmektedir. Yöreye özgü olmayan, başka yerlerde de bolca bulunabilen, ama kentin kurulduğu yerde yetişmeyen, yetiştiği yerlerde de tek bitki türü olarak değil maki vejetasyonunun diğer elementleri ile bir arada bulunan bu bitkinin adı, Mersin'in kurulduğu mevkie neden verilmiş olabilir?

g) Mersin kentinde bu bitki için hep murt adı kullanılagelmiştir. Meyvesi çarşı-pazarda murt adıyla, dalları dini bayram günlerinde mezarlık girişinde murt dalı adıyla satılır. Arapça kökenli "hambeles" adını da Mersin'de, özellikle Arap kökenli ailelerin eski kuşak mensupları kullanırdı. Ama yurt genelinde kullanılan mersin adı Mersin kentinde, bilinebildiği kadarıyla, kullanılmazdı. En azından yaygın biçimde kullanılmazdı. Buna göre, Mersinlilerde, kent adı için Rumcadan uyarlananın, bitki/meyve adı için Farsça kökenlisinin kullanımı yerleşmiş görünüyor. Neden?

---

[38] Mehmet Mutku ve Ömer Mutku (çev.), *Adana Vilayet Salnamesi 1296 (1880),* (Mersin: Mersin TSO, 1986), 5, erişim tarihi 11 Temmuz 2017:
https://issuu.com/mersintso/docs/adana_vilayet_salnamesi_-_1296__188.

[39] (i) Şefik Maya ve Mustafa Öztürk, "Mersin Kentine Adını Veren Mersin (Murt) Bitkisi", Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 40-44. (ii) Erişim tarihi 5 Ekim 2016:
https://tr.wikipedia.org/wiki/Maki.

[40] Barker, *Cilicia*, 122.

[41] Beaufort, *Karamanya*, 263.

Bu sorular, elbette cevapları kolay bulunamayacak sorulardır. Ancak kent tarihinin sağlıklı biçimde açıklığa kavuşturulması açısından, sorulması gereken sorulardır. Bu konudaki son soru da, yazının konusu ile doğrudan ilgili olmamakla birlikte, şu olsun: Mersin adının mersin bitkisinden geliyor olması, olasılığı en yüksek görüş olduğu halde, neden yıllardır kent içinde numunelik kabilinden de olsa, park, kavşak vb gibi birkaç yerde, bu bitkiden bulundurulmaz? Mersin içinde yetişmesinin/yaşamasının koşulları bulunmadığı için mi? Bu koşullar bir biçimde sağlanamaz mı?

**C. İlk sakinlerinin Mersinoğlu / Mersinlioğlu / Mersinli adlı köy/aşiret/oymak mensupları olduğu ve adının da bunlardan geldiği görüşleri**

İlk sakinlerinin ve adının Mersinoğlu Köy'ünden geldiği görüşünü savunanların dayanağı, Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı eserinde bu yörede Mersinoğlu adlı bir Türkmen köyünden söz etmiş olmasıdır. Bunların bir kısmına göre, Mersinoğlu Köyü'ndekilerin tamamı ya da bir kısmı, köylerini terk edip ovaya, Mersin'in kurulduğu mevkie yerleşti ve Mersin'in çekirdeğini oluşturdu. Yerleştikleri yere de Mersin adını verdiler. Bir kısmı ise, bu köyün yerine ilişkin farklı yakıştırmalar yapmış: "Günümüz Mersin kentinin merkez alanında" denmiş, "Yumuk Tepe'nin ve Mersin Çayı'nın garp tarafında (Yeniköy) denen yerlerde" denmiş, "Mersin yakınlarında" denmiş, Camili ya da Üseli (Karaisalı) Köyü olabileceği belirtilmiş.[42]

Bu görüşü irdelemeye başlamadan önce, Evliya Çelebi'nin bu yöreye dair notlarında neler yazmış olduğuna bakmakta yarar var. Evliya Çelebi, Mersin ve çevresine dört veya beş kez gelmiş.[43] Toplam 10 ciltlik *Seyahatname* adlı yapıtının 9. cildinde Mersinoğlu Köyü'nden söz etmiş. Bu notları, 1671 yılındaki gelişine ait. Buna dayanarak bazı yazarlar, kentin kuruluş zamanını 1671 yılı olarak kabul etmekte. Evliya Çelebi'nin Silifke tarafından gelip Adana tarafına giderken Alata Çayı ile Tarsus arasında rastladığı köy ve akarsu isimleri, iki nokta arasındaki yolculuk süreleri ve bazı açıklamaları, *Seyahatname*'de şöyle sıralanmış (Anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla makale yazarı, dile çok müdahale etmeden, alıntılanan bölümde sadeleştirme yapmış, bazı sözcükleri Türkçeleştirmiş ve parantez içinde bazı açıklamalar eklemiştir (karye: köy)):[44]

---

[42] (i) Çıplak, *İçel Tarihi*, 277-278. (ii) Demirtaş, *İçel İli*, 81 ve 83. (iii) Fikri Mutlu, "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?," *İçel Mersin Halkevi Dergisi* 29 (1940): 7. (iv) Toroğlu ve diğerleri, *Kurtuluş Savaşında,* 13. (v) Vural, *Pamuğun Çocuğu*, 58. (vi) Develi, *Dünden Bugüne 1836-1990*, 59-60. (Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke'de bu kaynağa atıfta bulunmuş, "Modernleşmenin Doğurduğu Kent: Mersin", Filiz Özdem (haz), *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin* (İstanbul: YK Yayınları, 2004, 70.) (vii) İbrahim Bozkurt, *Tanzimattan Günümüze Mersin Tarihi (1847-1928),* (Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 27. (viii) Okumuş, "Evliya Çelebi seyahatnamesinde," 87.

[43] Okumuş*, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde*, 84.

[44] Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankof, (haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (İstanbul: YKY, 1. Baskı, 2005), 165-166.

"Nehr-i Al Ata [Alata/Sorgun Çayı]. Karye-i Erdemoğlu. Ondan yine Doğuya bir saat gidüp Nehr-i Bulur. Bu nehrin yakınında Karye-i Hacı Alâeddînoğlu. Ona yakın Nehr-i Gerendiz. Adı geçen nehre yakın dağ eteğinde bâğ u bâğçeli Karye-i Mersinoğlu: Yetmiş evli bir Türkmân köyüdür. Yine Doğuya 3 saat gidüp Nehr-i Mah Kulaç. Yine Doğuya 2 saat gidüp Nehr-i Pambulis [Pompeipolis/Mezitli Deresi olmalı]. Karye-i Mezîdoğlu (Mezitli Köyü). Ondan yine Doğuya 2 saat gidüp Nehr-i Yumuk [Mersin Çayı olmalı]. Yakınında Karye-i Kara Îsâoğlu: Yetmiş evli Türkmân köyüdür [Karaisalı Köyü olmalı]. Evsâf-ı kal'a-i Tırmır [Tırmıl Tepe Höyüğü olmalı]. Ondan Doğuya 4 saat gidüp Evsâf-ı kal'a-i kadîm Tarsûs."

Yanlış değerlendirmeleri önlemek için, Evliya Çelebi'nin notlarında yalnızca görece büyük akarsulardan söz ettiği de belirtilmeli. Bu görüş ile ilgili söylenebilecekler şunlar olabilir:

a) Alata Çayı Mersin Çayı'nın yaklaşık olarak 34 km batısındadır. Alata Çayı ile Mersin Çayı arasında olup, Evliya Çelebi'ye göre Alata Çayı'na yaklaşık 1 saat ve Mersin Çayı'na yaklaşık 7 saat mesafedeki Mersinoğlu Köyü'nün, ki bu bilgilere göre, Arpaçbahşiş/Kargıpınarı yakınlarında, dağ eteğinde bir yerde olmalı, günümüz Mersin kentinin merkez alanında kurulmuş bir köy olabileceği, ya da artık Akdeniz ve Toroslar ilçelerinin mahalleleri olmuş, kent merkezinin hemen kuzeyinde, yaklaşık 16 km uzaklıktaki Camili Köyü ya da yaklaşık 7 km uzaklıktaki Karaisalı Köyü olabileceği neye dayanılarak söylenebiliyor? Kaldı ki, Karaisalı Köyü'nden de ayrıca söz etmektedir Evliya Çelebi.

b) Kentin ilk sakinleri Mersinoğlu Köyü'nden gelenler olsaydı, kentin kurulduğu yerde onların torunlarının izleri olurdu. Geçmişte bu mevkie yerleşmiş olanlardan ya da Mersin'in herhangi bir mevkiinde atası Mersinoğlu Köyü'nden olanlar var mı? Olsaydı, şimdiye kadar çıkar ve konu hiç tartışılmazdı. Olsaydı, bunlardan en azından bir aile, Soyadı Kanunu 1934 yılında yürürlüğe girdiğinde, Mersinoğlu ya da bunu çağrıştıracak bir soyadı seçip Mersin kentini kurma onurunu soyadına yansıtmak istemez miydi? Mersin'de, Mersinoğlu ya da bunu çağrıştıracak bir soyadına sahip bir aile var mı? Bilindiği kadarıyla yok. İnternetteki aramalarda böylesi soyadları bulundu ama bunların Mersin ile ilgisi görülemedi.

c) Mersin, yerleşim yeri ismi olarak yalnızca Mersin kentinde kullanılmıyor. Örneğin Ordu-Perşembe, Trabzon-Akçaabat ilçelerinde Mersin köyleri var. İzmir'de Mersinli Mahallesi var. Bunların adları da mı Mersinoğlu Köyü ile ilişkilendirilmeli? Peki Mersinoğlu Köyü adını nereden almıştır?

d) Yukarıda söylenenler, kent adının Mersinlioğlu adlı bir Türkmen oymağından ya da Türkistan kökenli Mersinli aşiretinden geldiği; ilk sakinlerinin bu oymak/aşiret mensupları ya da Mersin'e yakın dağlık yörelerden gelen aşiretlerle, civar kasabalardan gelen kişiler olduğu görüşleri için de geçerlidir. Bu görüşlere dair hiçbir inandırıcı kanıt sunulamamaktadır.

**D. Yeni bir tez**

Mersin'i kuranlar Rumlar, Hıristiyanlar, Levantenler, tüccarlar olmadığına, Mersinoğlu, Mersinlioğlu ya da Mersinli adlı köy/aşiret/oymak mensupları olmadığına, Mersin'e yakın dağlık yörelerden gelen aşiretlerle, civar kasabalardan gelen kişiler olmadığına göre, kimler olabilir? Bu soruya cevap verebilmek için bazı göstergelere başvurmak gerekecektir. Önerilebilecek göstergeler ile bu göstergelere dair bazı bilgiler şunlar olabilir:

a) Mersin'in ilk sakinlerinin kimler olabileceğine ilişkin en önemli göstergelerden biri, kuruluş yıllarına en yakın dönemlerdeki demografik veriler olabilir. Osmanlı'da ilki 1831 yılında yapılan resmi nitelikteki nüfus sayımları çeşitli zaafları nedeniyle bu amaca hizmet edememektedir. Resmi nüfus sayımlarında amaca hizmet edebilecek en önemli bilgi, yörede Müslüman nüfusun Müslüman olmayan (Hıristiyan) nüfustan hep daha fazla olduğu bilgisidir. Bu nedenle burada resmi olmayan demografik bilgilere itibar edilecektir. Aşağıdakiler, erişilebilen yayınlarda bulunabilen amaca hizmet edebilecek en eski demografik bilgilerdir. (i) Habeeb Risk Allah Efendi, 1839 yılında geldiği Mersin'den söz ederken, sıtmalı, pireli Fellahların yaşadığı, yaklaşık elli kulübeden oluşan küçük bir köy olduğunu da belirtmiş.[45] (ii) Et-Tavil, Çukurova'daki İbrahim Paşa işgalinin son bulup askerlerin geri döndüğü günlerle (1840 yılı) ilgili olarak şu bilgiyi de vermiş: "Mısır askerleri dönüş sırasında bir süre Akdeniz kıyılarında konakladılar. Bu amaçla sahile bir belde kuruldu, burası halkının çoğunluğu Alevi olan Mersin'di." [46] (iii) Mersin Katolik Kilisesi tarihçesine göre, Peder Giuseppe 1844 yılında İtalya'daki sorumlulara gönderdiği mektupta; Mersin'in, bin nüfuslu ve bunlardan beşinin Katolik olduğu, balıkçıların ve çiftçilerin yaşadığı bir köy olduğunu belirtmiş. Aynı tarihçeye göre, 1854-58 yılları arasında Mersin'in nüfusu 2.000 küsurdu, Hıristiyan nüfusu da şöyleydi: 50 Latin Katolik, 40 Marunî, 8 Kildani. Ermeniler de dâhil olmak üzere 300 Rum Ortodoks bulunmaktaydı.[47] (iv) Davis, 1875 yılında geldiği ve dört gün (17-20 Nisan) kaldığı Mersin ile ilgili olarak yazdığı gezi notlarında, Türkçesi şu olabilecek ifadelere de yer vermiş:[48]

"Bu bölgelerdeki limanlarda görmeye alışıldığı gibi, Rumlar -enerjik, girişimci ve çoğu zengin oldukları için- ve Suriyeli Hıristiyanlar, başlıca (en önemli) sakinleridir. Safkan Avrupalı yerleşikler sayıca çok az. (…) Nüfusun büyük bir kısmı Kuzey Suriyeli Hıristiyanlardan ya da burada "fellah" olarak adlandırılan ve pek de ortodoks Müslümanlar olmayan Nusayri Dağı halkından oluşmaktadır. Devlet görevlileri dışında çok az Türk bulunmaktadır Mersina'da; nerede ise ilin bütün taşımacılığı develerle yapılmakta ve deveciler her durumda Türkler olduğu için gelip geçici Türk nüfus büyüktür."

---

[45] Habeeb Risk Allah Efendi, *The Thisle and the Cedar of Lebanon*, Second Edition, (London: Wertheimer and Co.,1854), 61-62, erişim tarihi 14 Kasım 2016, http://books.google.com/.

[46] Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 254.

[47] Mersin Katolik Kilisesi, "Tarihçe," erişim tarihi 9 Kasım 2016: http://www.mersinkilisesi.com/en/?page_id=108.

[48] Davis, *Life in Asiatic Turkey,* 12-13.

Kitabın bu bölümü aktarılan hemen her Türkçe yayında, Fellah olarak adlandırılan grupla ilgili ifadelere nedense(!) yer verilmemektedir. (vi) Sözü edilen *Adana Vilayet Salnamesi*'nde şu cümle de yer almaktadır: "Ve kaza-i mezkurenin havi olduğu kaffe-i kara ahalisi fellahat ve ziraatle meşguldürler."[49] Yani, adı geçen kazanın ihtiva ettiği kara ahalisinin hepsi fellahlardır ve ziraatla uğraşırlar. Mersin tarihini konu edinen yayınlarda, hatta "Demografik ve Etnik Yapı" başlıklı bir bölümü de bulunan "Salnamelerde Mersin" konulu bir yüksek lisans tezinde bile yine nedense(!) bu cümleden söz edildiğine de rastlanmamıştır.[50]

b) İlk sakinlerinin kimler olabileceğini belirlemede yardımcı olabilecek bir başka gösterge de, Mersin'deki farklı inançlara sahip gruplara (cemaatlere) ait dini yapıların inşa tarihleri ve kent içindeki mevkileri olabilir. Çünkü genellikle olduğu gibi ilk gelişme dönemi Mersin'inde de, aynı inanç/etnik gruptan olanlar bir arada yaşamış ve ibadet yerleri de, bunların yoğunlaştıkları mevkilerde inşa edilmiştir. Bu konulardaki bazı bilgiler de şöyledir:[51] (i) Mersin'deki ilk mescit, cami ve kilisenin yapılış tarihlerine ve yerlerine ilişkin bilgiler yeterli değil. Mevcut bilgilere göre 1854 yılından itibaren, kentin çeşitli yerlerinde mescitler yapılmış. Günümüze gelen en eski cami olduğu anlaşılan Eski Cami, 1869 ya da 1870 yılında yapılmış. İlk kilisenin Rum Ortodokslara ait olduğu anlaşılmakta, ancak konumu (kent içindeki mi, bugünkü Osmaniye Mahallesi'ndeki mi?) ve yapılış tarihi konusunda net bilgiler bulunmamaktadır. Rum Ortodoksların, ibadet yeri için Merkezî Hükümet nezdindeki ilk izin girişimleri 1849 yılında, kiliselerinin yapımı için başvuruları 1853 yılında olmuş. Latin-Katolik Kilisesi'nin yapımı için ilk izin girişimi ise 1854 yılında olmuş. Ermeni Ortodoks Kilisesi 1870 yılında ve Havra ise 1906 yılında yapılmış. Buna göre: (1) En azından 1809 yılından beri Mersin'de yaşayanlar ilk ibadet yeri oluşturma girişiminde bulunmak için 40 yıl (1809-1849) beklemiş. (2) 1854-58 yılları arasındaki nüfusları esas alınırsa, nüfusu 1500'den fazla olan ve ibadetleri Devlet tarafından desteklenen Müslümanlar; nüfusu Ermenilerle birlikte 300 olan Ortodoks Rumlardan daha sonra ve nüfusu 50 olan Latin Katoliklerle aynı zamanda ilk ibadet yeri (cami değil mescit) oluşturma çabasına girişmiş. (3) Ermeni kilisesi ile ilk cami yaklaşık aynı yılda yapılmış. (ii) Kent içindeki ilk cami ile tüm kiliseler, İstiklal Caddesi'nin güneyinde, yani yapılaşmanın görece daha geç dönemlerde başladığı bölümde bulunmaktadır. Kuruluş ve erken gelişme dönemindeki yerleşim alanı olan Mersin Çayı, Yumuktepe civarı, Kuvai Milliye Caddesi ile İstiklal Caddesi arasında kalan alan içindeki ilk cami, bugünkü 4813 nolu sokaktaki, 1949 yılında Şıh Halil'in (Akel) yaptırdığı Akel Camii'dir. Sonraki yıllarda bu alanda başka camiler de yapılmıştır. Bu alanda 1949 yılına kadar yapılmış cami ve kilise yok ama çoğu Soğuksu Caddesi'nin batısında (Bahçe Mahallesi'nde) azı

[49] Mutku ve Mutku, *Adana Vilayet Salnamesi*, 7.

[50] Örneğin bkz. İbrahim Bozkurt, "Salnamelerde Mersin" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Ü. SBE, 2001.)

[51] (i) Selvi Ünlü, "19. Yüzyılda Mersin'in," 241-244 ve 249-250. (ii) Oğuz, *Tarsus Şer'iyye*, 30-31 ve 36. (iii) Fikri Mutlu, "Mersin Şehri Ne Zaman ve Nasıl Kuruldu?", *İçel Mersin Halkevi Dergisi* 35 (1940): 6. (iv) Develi, *Dünden Bugüne, 1836-1990*, 100.

anılan caddenin doğusunda (Mahmudiye Mahallesi'nde) olan, hafızalar yanıltmıyorsa, 8 adet ziyaret/türbe var(dı). Bunların da yapılış tarihlerine ilişkin kesin bilgilere erişilemedi, ancak en azından bir kısmının 19. yüzyılda yapıldıkları tahmin edilmektedir. Bu ziyaretlerin yapılış tarihlerinin de araştırılmasında yarar vardır.

c) Bir diğer önemli gösterge de, Mersin'in kurulduğu ve ilk geliştiği mevkide kimlerin (hangi etnik grubun) yerleşmiş olduğudur. Mersin'in, kuruluş yeri ile ilgili tezlerden olasılığı en yüksek olan Yumuktepe civarında kurulduğu, Mersin Çayı'nın doğusundan güneye yayılarak geliştiği tezine göre, ilk dönemde Mersin'e gelenlerin yerleştikleri mevki, geliş zamanı hiyerarşisini de gösterir. Yani bir ailenin yerleştiği arsa, Yumuktepe'ye ve Mersin Çayı'na ne kadar yakınsa o aile Mersin'e o kadar erken gelmiş; yerleştiği arsa ne kadar Güneyde ve Doğuda ise o aile Mersin'e o kadar geç gelmiş, gibi kaba bir değerlendirme yapılabilir. Şu kadar ki; (i) süreç içinde gelenlerin bir kısmı, önce gelenlerin arsalarının bir bölümüne yerleşebilmiştir; (ii) süreç içinde Mersin'e gelenlerin iştigal konuları ile etnik kökenleri ya da inançları çeşitlenmeye başladıkça, bunların yerleşim yeri tercihleri ve bağlı olarak kentin gelişme seyri de değişmiş olmalıdır. Bu yazı, ilk dönem (kabaca 1830'lu yıllara kadar) gelenlere odaklandığı için, sonraki süreçte gelenler ve bunların yerleşim yerleri, yazı konusuyla doğrudan ilgili görülmemektedir.

Peki, Yumuktepe ve Mersin Çayı'na yakın mevkie kimler yerleşmişti? Bu mevkide, yani Mersin'in ilk mahalleleri olduğu düşünülen "Şarkiyye" ve "Garbiyye" (Doğu ve Batı) mahallelerinin büyük bir kısmında, Arap Alevileri yerleşmişti. Örneğin 1950'li yıllardaki görünüm şöyle idi: Kuzeyde Yumuktepe, Batıda Mersin Çayı, Doğuda Soğuksu Caddesi'nin doğu kenarı arasında kalan alanda (yani Bahçe Mahallesi ile Mahmudiye Mahallesi'nin batı tarafında) büyük ölçüde Arap Alevilerinin mülkleri vardı. Arap Alevilere ait mülklerin Soğuksu Caddesi çevresindeki güney sınırı, bugünkü 4619 nolu Sokak (Mersin Emniyet Müdürlüğü Çocuk Şube Müdürlüğü'nün olduğu yer) idi. Önemli bir bölümü, son birkaç on yılda kentin yeni gelişen mahallelerine taşınmış olsa da, tanımlanan alanda en azından 19. yüzyıl ortalarından itibaren Arap Alevilerin yaşamakta olduğu bilinir. 19. yüzyılın ilk yarısındaki yerleşim bilgileri de alan araştırması ile ortaya çıkarılabilir. Çıkarılmalıdır da. 4619 nolu sokağın Güney kesimlerinde ise 1960'lı yıllara kadar, mezheplerin dağılımı hakkında bilgi olmamakla birlikte Hıristiyanların evlerinin olduğu hatırlanmaktadır. Hıristiyanlar, yukarıda belirtilen "sahil ile köy arasındaki boşluğa" yerleşmiş olmalılar. Havra da Soğuksu Caddesi üzerinde 4619 nolu sokağın hemen Güneyinde idi. Ancak, bu mevkide Musevilerin yaşadığına dair bir bilgi edinilememiştir. Araştırılmasında yarar var.

Tanımlanan alanda yalnızca Arap Alevileri yerleşmiş olduğu içindir ki, burada hiç mescit ve kilise yok. Ve ilk cami 1949 yılında yapılmış olmasına karşılık kentteki ziyaretlerin/türbelerin biri (Hz. Muğdat) dışındaki hepsi bu alanda (idi). Çünkü Arap Alevileri, ibadetlerini yapmak için camiye ya da mescide ihtiyaç duymazlar(dı). Ama ziyaretlerin onların inancında önemli yeri vardır. "… bir

mahallenin Nusayri mahallesi olup olmadığı, o mahallede ziyaret olup olmadığına bakılarak kolayca karar verilebilir."[52]

Bu bilgiler Mersin'e ilk gelenlerin, yani Mersin'i kuranların Arap Alevileri olabileceği olasılığına işaret etmektedir. Bu yeni bir tezdir. Oysa bu tez, çok yaygın kabul gören, Arap Alevilerin Bölge'ye ve Mersin'e 1832 yılından sonra Mısırlı İbrahim Paşa tarafından getirildiğini, daha öncesinde Mersin'de olmadıklarını savunan yaygın görüş ile çelişmektedir. Bu nedenle Arap Alevilerin Mersin'e ne zaman, nereden ve niye geldiklerine dair mevcut bazı görüşlerin de irdelenmesi gerekmektedir.

## VI. Arap Alevileri Mersin'e ne zaman, nereden ve niye geldiler?

Bu konulardaki mevcut bilgilerin irdelenmesine geçmeden önce bu inanç grubu ile ilgili bazı bilgileri özetlemekte yarar var.

### A. Bazı genel bilgiler

a) Arap Alevîleri, farklı biçimlerde adlandırılabilmektedir. Fellah, Nusayri, Bahçeci, Güney Alevileri, Akdeniz Alevileri, Nusayri-Aleviler, Alevi Nusayriler, bu inanç grubu için kullanılan diğer adlardır.[53] Aşağılayıcı bir adlandırma olan ve son yıllarda kullanımı azalmış olduğu düşünülen "Arap uşağı"nı kategori dışı tutmak gerekir. Fellah sözcüğü "sebze bahçesinde çalışan kişi" anlamına gelmekte imiş.[54] Nusayri sözcüğünün kaynağına ilişkin farklı görüşler bulunmakta; ancak bunlardan iki görüş öne çıkmaktadır. Biri, Alevîlerin Suriye'de yoğun olarak bulundukları, ana yurtları olarak da nitelenen, Nusayra Dağı'ndan geldiği görüşü. İkincisi de, mezhebin kurucusu olduğu öne sürülen Muhammed ibn Nusayr'dan geldiği görüşü. Günümüzde bazı yazarların da kullanmayı tercih ettiği "bahçeciler", Osmanlı belgelerinde kullanılan bir adlandırmadır. Örneğin, Adana Şer'i Mahkeme Sicilleri'nde adlarının "bahçeciler" olarak geçtiği, resmi kayıtlarda Nusayri veya Fellah deyimlerine rastlanmadığı belirtilmektedir.[55] Bu yazıda, esas olarak, bu inanç grubunun kendileri için kullanılmasını tercih ettiği Arap Alevîsi adı kullanılmakla birlikte bazı yayınlardan yapılan alıntılarda geçen Fellah, Nusayri, Suriye Alevîsi ya da Alevî adları da kaçınılmaz olarak kullanılmaktadır.

b) Genelde Çukurova'daki özelde de Mersin'deki Arap Alevilerin tarihi hakkındaki bilgiler ne yazık ki çok yetersiz. Bunun bazı nedenleri şunlar olabilir: (i) Mersin'deki Arap Alevîlerin, 20. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına değin

---

[52] İnan Keser, "Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ü. SBE, 2006).

[53] Keser, "Kentsel Dinamikler…"

[54] Resul Bağcı ve Songül Karahasanoğlu, "Türkiye'de Yaşayan Arap Alevilerinin Etnik ve Müzikal Kimliği," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 53 (2015): 57, erişim tarihi 21 Aralık 2016. http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000079027.

[55] Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış* (İstanbul: Kayı Yayıncılık, Yedinci Baskı, 1987), 304-305.

hakim dillerinin Arapça olması, inançları nedeniyle içe kapanmış olmaları, topluluklarında okur-yazar oranının ve genel eğitim düzeylerinin çok düşük olması, bu topluluğun Mersin'e gelişleri ile ilgili bilimsel araştırma yetersizliği gibi nedenlerle tarihlerinin aydınlatılamamış olması. (ii) Arap Alevîlere ilişkin bilgilerin Osmanlı resmi kayıtlarında fazla yer bulmaması. Örneğin İlber Ortaylı, Abdülhamid devri (1876-1909) boyunca Alevîlerle ilgili bir tek kayda rastladığını belirtir.[56] (iii) Günümüzde hâlâ bazı yazarların/bilim insanlarının Mersin tarihi ile ilgili araştırmalarında, tezlerinde ya da makalelerinde, nedense(!), bu topluluğu yok saymaya, bu toplulukla ilgili bilgileri görmezden gelmeye ya da göstermek istememeye devam etmeleri. Örneğin, yukarda da belirtildiği gibi Davis'in gezi notları ile 1880 yılı *Adana Vilayet Salnamesi*'nden yararlanan pek çok yazardan biri hariç hiçbiri yayınlarında bu iki belgedeki, Mersin sakinlerinin/ahalisinin hepsinin ya da çoğunluğunun bu topluluk mensuplarından oluştuğunu belirten ifadelerden söz etmemiştir. Örneğin, "Tarih İçinde Mersin Belgeseli" hazırlanırken görüşüne başvurulan çeşitli etnik/dini gruplardan 26 kişi arasında anılan topluluktan bir kişi bile yok ve konuşanlardan hiç biri de bu inanç grubu mensuplarından söz etmemiş.[57] Ki, Arap Alevilerin Mersin'deki nüfusu, belgeselde temsil edilen etnik/dini grupların, kuruluş ve ilk gelişme döneminde hepsinden, günümüzde ise Türkler dışındakilerin hepsinden çok büyük. (iv) Gerçekle bağdaşmayan görüşlerin orada burada tekrarlanması. Örneğin, Çukurova'daki bu inanç grubunun etnik köken olarak Arap değil "Eti Türklerinden" olduğu görüşünün empoze edilme çabası. Bu tür görüşler, 1930'lu yıllarda revaçta olan, ama gerçekle hiçbir ilgisi olmayan bir "resmi tarih kurgusu" idi. Bu kurguyu "içerden" yazarların kendi tarihleri ile ilgili yazdıkları da, "dışardan" ciddi araştırmacıların çalışmalarındaki bilgiler de yanlışlamaktadır.[58] Bir dönem, bu topluluğun asilimasyonunu amaçlayanlara malzeme oluşturan bu tür kurguların şimdilerde hiçbir bilimsel süzgeçten geçirilmeden gerçekmiş gibi yeni yayınlarda tekrarlanması, gerçeklerin üstünün örtülmesine ve bilgi kirliliğine yol açmaktadır. (v) Mersin'deki/Çukurova'daki Arap kökenli Müslümanların hepsi aynı etnik/dini gruptan olmadığı, her grubun geldiği yer, gelmeye başladığı zaman ve Mersin'de yoğunlaştıkları mevki/mahalle farklı olduğu halde, bazı yazılarda Arap kökenli Müslüman hemşehrilerimiz, hatta Arap kökenli Hıristiyan hemşehrilerimiz de din, mezhep ya da etnik grup ayrımı yapılmadan birlikte ele alınabilmekte; bu durum bazı ayrıntıların/farkların gözden kaçırılmasına ve dolayısıyla da bazı konularda muğlaklığa yol açabilmektedir.[59]

---

[56] İlber Ortaylı, "Alevîlik, Nusayrîlik ve Bâb-ı Âlî," erişim tarihi 15 Ocak 2017: https://ismailhakkialtuntas.com/2015/01/18/alevilik-nusayrilik-ve-bab-i-ali/.

[57] Mersin Ü. İletişim Fakültesi, "Tarih İçinde Mersin," erişim tarihi 12 Nisan 2017: https://www.youtube.com/watch?v=je7INLi35xI.

[58] Hakan Mertcan, *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)* (Adana: Karahan Kitapevi 3. Baskı, 2015), 200.

[59] Örneğin bkz. (i) Abdülvahap Kokulu, "Mersin'e Arap Ailelerin Göçleri", erişim tarihi 11 Mart 2017, http://www.yumuktepe.com/mersine-arap-ailelerin-gocleri-abdulvahap-kokulu/, (ii) Artan, "Mersin ve Göçler (2)," 26.

f) Bölgesel/yerel kurum/kuruluşlardaki Cumhuriyet öncesi döneme ait resmi nitelikteki kayıtların düzenli olmaması, önemli bir kısmının da çeşitli nedenlerle imha edilmiş olması.

g) Çukurova tarihinin yeterince aydınlatılamamış olması.

**B. Arap Alevilerin Bölge'ye/Mersin'e ne zaman geldikleri ile ilgili görüşler**

Mersin tarihini konu edinen yayınların nerede ise hepsinde Arap Alevîlerin Mersin'e ve Bölge'ye Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki güçlerin Bölge'yi işgal ettiği dönemde (1832-1840) geldikleri/getirildikleri belirtilmektedir.[60] Erişilebilen diğer kaynaklarda ise bu topluluğun Mersin'e gelişi üzerinde özel olarak durulmadığı, Bölge'ye (Çukurova'ya/Kilikya'ya) gelişinin genel olarak ele alındığı görülmüştür. Mersin'e gelişleri, Bölge'ye gelişlerinden bağımsız olmadığından bu iki konu burada da birlikte ele alınmaktadır. Erişilebilen diğer kaynaklardaki görüşler ve alandan edinilmiş bazı bilgiler özet olarak şöyledir:

a) Hakan Mertcan[61] ve İnan Keser[62] Arap Alevilerin bölgeye ilk gelişlerinin 10. yüzyılda başladığını belirtir. Kasım Ener de, 15. yüzyıldan itibaren Çukurova'da mevcut olduklarını ifade eder.[63]

b) Arap Alevilerinin tarihi konusunda kapsamlı bir araştırma yapmış olan Muhammed Emin Galib et-Tavil, Arap Alevîlerin Kilikya'daki varlıklarının tarihteki dört önemli olayla önemli ölçüde arttığını ve iki önemli olayla önemli ölçüde azaldığını belirtir.[64] Yazara göre, ilk önemli artışları 11. yüzyılda Abbasiler'in zulmünden kaçtıklarında olmuş. Bu dönemde Tarsus, Adana, Misis (Bugünkü Yakapınar), Haruniye ve Ayas (Bugünkü Yumurtalık) yörelerine de yerleşmişler. Haçlı/korsan selindeki saldırılar nedeniyle ölmeleri ve bölgeyi terk etmeleri sonucu bölgedeki nüfusları azalmış. Öylesine ki, 13. yüzyıl ortalarında Lazkiye sahilleri, Samandağ, Antakya ve Adana Ovası'ndan Silifke'ye kadar olan yerler kimsenin yaşamadığı bomboş bir araziye dönüşmüş. İkinci önemli artış, 13. yüzyıl sonlarında Memlûk Sultanı Baybars'ın Bölge'yi ele geçirdiği yıllarda, Baybars'ın ordusunda yer almaları ve sonrasında Ramazanoğulları Emirliği döneminde kalabalıklar halinde Adana ve Tarsus'a dönmeleriyle olmuş. Bunu, Yavuz Sultan Selim'in emriyle Ramazanlı Mahmud Bey'in Adana, Tarsus ve

[60] (i) Develi, *Dünden Bugüne Mersin 1836-1990,* 56. (ii) Vural, *Pamuğun Çocuğu,* 64, 69-70. (iii) Selvi Ünlü, "19. Yüzyılda Mersin'in," 49. (iv) Şerife Yorulmaz, "Doğu Akdeniz'de bir Cemaat Serüveni: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin'de Gelişen Marunî Taifesi," Tarih İçinde Mersin Kolokyum II'de sunulan bildiri, 22-24 Eylül 2005, Mersin. (v) Oğuz, *Tarsus Şer'iye,* 75. (vi) Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Mersin Evleri, *Sırtı Dağ,* 188. (vii) Artan, "Mersin ve Göçler (2)," 26. (viii) Mirza Turgut, *Buz Dağı Özel Mirza Turgut*, (Mersin: İçel Tv, 3 Ağustos 2014), erişim tarihi 25 Mart 2018:
https://www.youtube.com/watch?v=bNWwUfm6Tnw.

[61] Mertcan, *Türk Modernleşmesinde*, 36.

[62] Keser, "Kentsel Dinamikler".

[63] Ener, *Tarih Boyunca Adana*, 302.

[64] Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi,* 113, 207, 215, 251-254, 320-321.

Misis'teki Alevileri 1516 yılında öldürmesiyle, yine azalması izlemiş. (Et-Tavil'e göre, Alevîlerin geçmişinde iki büyük felaket vardır: İlki Haçlı Seferleri, ikincisi Yavuz Selim'in katliamı.) Arap Alevîlerin bölgedeki nüfuslarının üçüncü önemli artışı, Hicri 1174 (M. 1760/61) yılında, o sırada ıssız olan Kilikya'ya, biri Süleyman Paşa'nın Nusayra Dağı'na yönelik katliamları olmak üzere çeşitli nedenlerle başlayan göçleriyle olmuş. Dördüncü önemli artış da Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Çukurova'yı (ve Suriye'yi) işgal ettiği dönemde olmuş. Et-Tavil üçüncü önemli artış öncesinde Adana'da olan Alevîlerin "inanışlarını korumuş olsa da Arapçayı ve Alevi Tarikatını unutmuş" olduklarını da belirtir. Kendisi de Arap Alevîsi olan et-Tavil'in baba tarafından bir büyük dedesi Hicri 1200 (M. 1785/86) yılında ve anne tarafından bir büyük dedesi de Hicri 1218 (M. 1803/04) yılında Adana'ya göç etmiş.

c) Kilikya Arap Alevîleri üzerinde hayli kapsamlı bir araştırma yapmış olan Gisela Prochazka-eisl ve Stephan Prochazka adlı Macar çiftin görüşlerinin bir bölümü şöyle:[65] Alevîlerin çoğu Kilikya'ya 19. yüzyıl boyunca geldi. Bununla birlikte, bulgular 18. yüzyılda Kilikya'da küçük bir Alevî grubunun varlığını göstermektedir. 15. yüzyıldan beri Kilikya'da sürekli Alevî var olduğu yönündeki hipotezin geçerliliği, bütünüyle imkânsız olmasa da, uzak ihtimaldir. 1749 yılındaki Osmanlı vergi kayıtları, Adana'nın güneyinde, bugünlerde Alevîlerin yaşadığı mahallelerde bir grup "Bahçeciler"i listelemiş. Elde somut delil olmamakla birlikte, bu Bahçecilerin Alevîler olduğu düşünülmektedir. Öyle görünüyor ki, 18. yüzyılın ikinci yarısında artan sayıda Alevî son derece bereketli ve görece meskûn olmamış Çukurova'ya taşındı. İbrahim Paşa 1832'de geldiğinde Kilikya'da Alevî vardı. Ancak onun faaliyetleri Bölge'ye Arap göçünü kesinlikle hızlandırdı.

d) Evliya Çelebi, (1671 yılında) Tarsus ve Adana'daki etnik gruplardan söz ederken, ikisinde de Arap Fellahların da var olduğunu belirtir.[66]

e) Burckhardt 1809'yılındaki mektubunda bir vesile ile Mersin çevresindeki bir Arap kabilesinden de söz eder.[67] Barker da, Kazanlı'dan bahsederken çoğu Suriye'den gelmiş Arap asıllı 100 ailenin yaşadığını belirtir.[68]

f) Barker, 1840 yılı dolaylarındaki nüfus yapısından söz ederken, Kilikya'da çoğunluğun Türkmen olduğunu, sonra açık ara ile Fellahların geldiğini; Tarsus nüfusunun o yıllarda 6000 ve bunun üçte birinden fazlasının Nusayri (ya da deist) olduğunu; ovada 300'den fazla köy bulunduğunu, bunların her birinde 200'den fazla kişinin yaşadığını ve bunların sakinlerinin çoğunlukla Nusayri olduğunu belirtir.[69]

---

[65] Gisela Prochazka-eisl ve Stephan Prochazka, *The Plain of Saints and Prophets The Nusayri Alawi Community of Clicia (Saouthern Turkey) and its Sacred Places*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 51-57, erişim tarihi 15 Şubat 2017, https://books.google.com.tr/.

[66] Dağlı, Kahraman ve Dankof, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 156 ve 159.

[67] Buckhardt, *Travels in Nubia*, iv.

[68] Barker, *Cilicia,* 115.

[69] Barker, *Cilicia*, 7 ve 113.

g) Mersin'deki Arap Alevîlerin Mersin'e aynı zaman aralığında gelmedikleri, alandan edinilmiş bilgilerdendir. Mersin'e gelişlerinin, kesin tarihi henüz bilinmemekle birlikte, büyük olasılıkla Mersin'in kuruluş yıllarında başladığı, kesintisiz olarak sürdüğü ve halen devam ettiği düşünülmektedir. Bölge kentlerindeki nüfuslarının zaman içinde yalnızca doğum ile açıklanamayacak artışları bu uzun yıllara yayılan göçün bir göstergesi sayılabilir. Nüfus sayımlarında Arap Alevîler Müslüman nüfus içerisinde sayıldığından, bunların nüfusunun zaman içindeki değişimi için nüfus sayımlarına değil, başka verilere bakmak gerekir. Arap Alevîlerin bazı kentlerdeki nüfuslarının zaman içindeki değişimi konusunda bir fikir verebilecek bazı veriler şöyledir:[70] Adana'da 1872 yılında 5 bin iken 1924 yılında kırlarındakiler dahil 37 bin; Tarsus'ta 1840 dolaylarında 2 binden biraz fazla iken 1920'lerin başında kırlarındakiler dahil 30 bin olmuş. 1850'li yıllarda Mersin'in tüm nüfusu 2 bin dolayında iken, 1920'li yılların başlarında Mersin'deki yalnızca Arap Alevîsi nüfusu, kırlarındakiler de dahil, 12 bin dolayında olmuş.

Bu bilgiler, Arap Alevîlerin, Bölge'ye ilk gelişlerinin, İbrahim Paşa işgali öncesinde olduğunu, ancak Paşa'nın faaliyetlerinin, Bölge'ye Arap göçünü hızlandırdığını göstermektedir.

## C. Arap Alevîlerin nereden geldiği ile ilgili görüşler

Mersin tarihini konu edinen neredeyse her yayında Mersin'deki ve Bölge'deki Arap Alevîlerin Mısır ve/veya Suriye, Lübnan kökenli olduklarına dair görüşler yer alır. Erişilebilen kaynaklardaki konuya ilişkin görüşler ve alandan edinilmiş bazı bilgiler şöyle özetlenebilir:

a) Et-Tavil'e göre, "Adana Alevîlerinin çoğunluğu Antakya'dandır. Mersin Alevilerînin çoğunluğuysa Lâzkiye sahilleri kökenlidir. Tarsuslu Alevîler ise iki taraftan oluştu. Kilikya Alevilerînin aşiretleri yoktur, tek kitledirler."[71]

b) Ortaylı, Mersin mıntıkasındaki Alevî Nusayri topluluğunun Lâzkiye'den göç etiğini belirtir.[72]

c) Toledano, tersi yeni belgelerle kanıtlanmadığı sürece, şu gözlemlerin geçerli olduğunu belirtir:[73] (i) İbrahim Paşa'nın işgal yıllarında (1832-1840), büyük miktarda Fellahın Mısır'dan Çukurova'ya taşınmış olması olası değil. (ii) Çukurova'daki Fellahların çok büyük çoğunluğu Mısır'dan değil, Kuzey Suriye'den (esas olarak da Nusayri Dağları'ndan ve Lâzkiye'den, çoğunlukla Alevî) geldi. Bu insanlar önemli ölçüde kendi özgür iradeleri ile iş aramak için geldi. Bu, düzenli fakat zaman içinde azalıp çoğalan bir göçmen akımı idi ki, bunların arasında az miktarda Mısırlı da olabilir. (iii) 19. yüzyılda Çukurova'da köle işçiler değil özgür işçiler çalıştırıldı. Kronik işçi kıtlığı vardı ve arazi yeterince ekili de-

---

70 (i) *Prochazka*-eisl ve Prochazka, *The Plain of Saints,* 55. (ii) Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 254. (iii) Barker, *Cilicia*, 113.

71 Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 254.

72 Ortaylı, "Alevîlik, Nusayrîlik ve"

73 Toledano, "Where Have"

ğildi. İşçileri çekebilmek için, işverenler, özellikle hasat zamanı, başka yerlerdekilerden daha yüksek ücret ödediler.

d) Prochazka çiftinin konu ile ilgili yazdıklarının bir kısmı da özet olarak şöyle aktarılabilir:[74] 19. yüzyıl başlarında ya da ortalarında Mısır'da, Kilikya'ya nakledilmiş olacak kadar Alevî topluluğu olduğuna dair tarihsel bulgu yok. Ayrıca, Alevî olan ya da olmayan Arapların şivesi, Suriye sahil kesimindeki şivenin bir kolu ki bu durum onların o bölgeden olduğuna kuşku bırakmıyor. Çukurova'ya gelmiş Mısırlılar büyük bir grup değil, küçük, yalıtılmış bir grup olabilir. (…) Arap Alevîleri için ziyaretlerin/türbelerin özel önemi var. Çukurova'daki ziyaret/türbe isimleri, Suriye'dekilerle aynı (…) Peki, Kilikya'daki Alevîlerin kendileri dahil pek çok kaynağın öne sürdüğü, Alevîlerin Mısır'dan geldikleri görüşü nereden geliyor? Bir Alevî aşiretinin (Mahariza) İslam'ın ilk yıllarında Mısır'a yerleşmiş, sonra, önce Suriye'ye daha sonra da Kilikya'ya göç etmiş olmasından kaynaklandığı belirtiliyor. Ayrıca bazı kaynaklar da Fellah sözcüğünü hatalı olarak Mısır ile ilişkilendirmiş.

e) Barker, Kazanlı'dan söz ederken, Suriye'den yükleme ve boşaltma için gelen 100 ailenin yaşadığına ilişkin bir ifadesinin bulunduğuna yukarda değinilmişti.

f) Şu bilgi, alandan edinilmiş bilgilerdendir: Arap Alevîleri arasında Mersin'e doğrudan Suriye'den gelenler de var, önce göç ettikleri Mersin'in yakın köyleri (Kazanlı, Karaduvar, Adanalıoğlu, Karacailyas vd), Tarsus merkez ve köyleri ya da Adana ve Hatay illerinin ilçe ve köyleri gibi yerleşim yerlerinde çeşitli sürelerde kaldıktan sonra gelenler de var.

Buna göre, Arap Alevîlerin Mısır'dan geldikleri görüşüne güçlü itirazlar bulunmakta, çoğunun Suriye'den ve çok azının da Lübnan'dan geldikleri görüşü kabul görmektedir. Bu durum, alanda geniş sayılamayacak bir çerçevedeki gözlemleri doğrulamaktadır.

## D. Arap Alevîlerin Çukurova'ya geliş nedenleri ile ilgili görüşler

Mersin tarihi kapsamında Arap Alevîlere değinen yazarlarımızın belki de hepsi, Çukurova'daki/Mersin'deki bu topluluğu İbrahim Paşa'nın getirdiği konusunda hemfikir. Bazıları bunların İbrahim Paşa'nın ordusu ile getirildiklerini, sonra da, ordu ile dönmeyip Mersin'de/Bölge'de kaldıklarını; bazıları da, ordu ile birlikte değil, daha sonrasında, Paşa'nın Çukurova'yı işgalinde tuttuğu yıllarda, pamuk tarımını bildikleri için getirildiklerini belirtir. Bazıları ise bunların sayılarının iki bin olduğunu bile iddia eder. Bu konu ile ilgili olarak derlenen bazı görüşler şöyle özetlenebilir:

a) Et-Tavil'in bu konu ile ilgili yazdıklarının bir bölümü şöyle: "… [İbrahim Paşa] o sırada kuvvetlerinin büyük bölümünü Lübnan Dağı ve Alevi topraklarında[n] topladı. Gülek Geçidi'ne iki istihkâm kurdu. Geçit Tarsus kentine bağlı olunca, kente gelen askerler nedeniyle Alevîler çoğaldı, hatta o sıralar kent nüfu-

[74] Prochazka-eisl ve Prochazka, *The Plain of Saints*, 51-57.

sunun çoğunluğunu oluşturuyorlardı. (…) Tarsus ve Adana'da çok sayıda Alevî olması, İbrahim Paşa'yla asker olarak gidenlerin dönmeyip oraya yerleşmesi nedeniyledir."[75] Bu bilgilere göre, İbrahim Paşa ordusu ile gelip dönmeyenler arasında Mersin'e yerleşmiş olanların bulunmadığı anlamı çıkmaktadır.

b) İbrahim Paşa'nın Suriye ve Çukurova'yı işgali döneminde, Paşa ile Arap Alevîlerin -en azından bir bölümünün- ilişkisinin sorunlu olduğu konusunda bazı yazarlar hemfikir görünüyor. (i) Et-Tavil'e göre, "İbrahim Paşa onları kendi tarafına çekmek için kurnazlığını kullandıysa da, Alevîler Osmanlı Devletine ihanet etmedi. (…) Ama daha sonra, Adana'da kaldığı 6 yıl süresince Nusayra Dağı, askeri kuvvetlerinin kaynaklarından biri haline geldi."[76] (ii) Hakan Mertcan da şunları yazar:

"Arap Alevîleri önemli ölçüde etkileyen bu işgale [Mısırlı işgali] karşı, ortak bir görüş ve tavır içinde olmadıkları Arap Alevî kaynaklarından görülmektedir. Genel olarak, İbrahim Paşa'nın Dağdaki Arap Alevîleri yanına çekme çabasında başarılı olamadığı, Alevîlerin Osmanlı'ya "ihanet" etmediği kaydedilir. İbrahim Paşa kendisini desteklemeyen birçok Alevîyi silahsızlandırmış, sürgün etmiş, kalelerini yerle bir etmiş ve liderlerini öldürmüştür. (…) Osmanlı arşiv belgelerinde de Alevîlerin İbrahim Paşa'ya karşı güçlü bir direniş sergiledikleri görülmektedir. (…) Arap Alevîlerin Paşa'ya ilişkin tutumu farklı olduğu için, gördükleri muamele de farklı olmuştur. Arap Alevîlerin geniş kesimi İbrahim Paşa'ya direnmiş ve bunun karşılığında büyük çaplı şiddetle karşılaşmışsa da Paşa'nın karşısına çıkmayan kesimler açısından bu sürecin bir zulüm dönemi olarak görülmemesi anlaşılır bir durumdur."[77]

c) Prochazka çiftinin yazdıklarından konu ile ilgili olanların bazıları şunlar: İbrahim Paşa askerlerini esas olarak Batı Suriye ve Lübnan'dan topladı. Dolayısıyla Alevîlerin de askere alınanlar arasında olduğu varsayılabilir. Paşa'nın Kilikya'daki yönetimi görece kısa da olsa, yaptıkları bir ekonomik sıçramaya neden oldu. Bu da daha fazla Alevî'nin Suriye'deki ana yurtlarını terk edip verimli ve nispeten huzurlu Çukurova'ya yerleşmesini özendirdi. Yeni gelenler daha önce gelenler gibi bahçecilik ile uğraştı ki üç büyük kentin etrafındaki koşullar ve akarsu kenarları bu iş için idealdir. Bununla birlikte, çok sayıda Suriyeli Alevînin İbrahim Paşa tarafından Kilikya'ya planlı yerleştirildiğine ilişkin hiçbir bulgu yok. Aslında, Paşa'nın Çukurova'ya karşı asıl ilgisi şeker ve pamuk üretme potansiyeli nedeniyle idi. Bunların hiç birinde Alevîlerin deneyimi yok. Şeker potansiyeli, 19. yüzyıl ortalarında bazı tarımcıların Mısır'dan Kilikya'ya transferi ile sonuçlandı; fakat yalnızca görece küçük ölçekte ve yalnızca şeker kamışı tarımı için Mısır ve Sudan'dan getirilen siyahi nüfusu içerecek biçimde. İbrahim Paşa

[75] Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 253-254, 260.

[76] Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 259.

[77] Mertcan, *Türk Modernleşmesinde,* 75-76, atıfta bulunduğu kaynaklar: (i) Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi,* 288. (ii) Sabahittin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye* (Kayseri: Erciyes Ü., 1995), 75-76. (iii) A. Sinan Bilgili ve diğerleri (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayriler ve Nusayrîlik (1745-1920)*, (Ankara: Gazi Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Arş. Mrk., 2010), 37.

tarımcı getirmemiş mi? Getirmiş ama Alevilerden değil. Güney Mısır'dan ya da Sudan'dan pamuk yetiştirmede deneyimli görece küçük ölçekte Afrikalıları Adana'ya yerleştirmiş. Adana'nın güneyinde halen Afrika kökenlilerin bulunduğu bir köy var. Bunların yaşlıları bile Arapça konuşmuyor, yalnızca Türkçe konuşuyor.[78]

e) Ener de, benzer görüşleri savunur ve İbrahim Paşa'nın, Çukurova'yı işgali zamanında getirttiği Fellahlar ile Alevî vatandaşlarımızın ilgisinin olmadığını, iyi cins şeker kamışının üretimi için fidelerle birlikte getirilen Fellahların Mısırlı Kıptiler olduğunu belirtir.[79]

f) Arap Aleviler yüz yıllar boyunca bulundukları topraklardan niye göç etmek istedi ve niye Çukurova'ya geldiler? Bu soruya hem insanlar neden bulundukları yurtlarından kopup başka diyarlara göç eder genelinde, hem de Alevîlerin neden yurtlarından ayrıldıkları ve neden Çukurova'ya göç ettikleri özelinde cevaplar verilmiştir. Bu cevaplar da şöyle özetlenebilir: (i) İbrahim Sirkeci genel olarak göçlerin nedenine ilişkin şöyle der: "…[D]ünyanın neresinde kim bir yerden bir yere göç ediyorsa bunun altında bir çatışma, bir gerilim, bir rahatsızlık, bir yoksulluk veya bir yoksunluk algısı yatar."[80] (ii) Suriye Alevîlerinin bulundukları topraklardan göç etmelerinin nedeni olarak öne sürülen bazı gerekçeler şöyle:[81] Alevîler arasında süregiden iç savaşlar göçün büyümesine neden oldu, her kan davasında zayıf olan göç ediyordu. Alevîlerin Suriye'deki asıl yerleşim yerleri olan dağlık kesimde 18. yüzyılda nüfus patlaması olması, gıda yetersizliği, huzursuzluk, 1822 yılında Lazkiye yakınlarında büyük bir deprem olması, toprak ağalarının yanında çalışan fakir köylülerin daha iyi bir yaşam isteği, Osmanlı'nın Alevîlere uyguladığı ağır vergiler ve Abdülhamit dönemindeki asimilasyon politikalarından kaçış. Prochazka çifti de şunları yazar: Suriyeli Alevîlerin Kilikya'ya gelişleri, herhangi bir otoritenin sistematik bir ithali değil, bireylerin, ailelerin ve belki küçük klanların tedrici göçüdür. Temel motivasyonun ekonomik olduğuna dair hiçbir kuşku yok. Fakat Suriye'deki Alevîlerin ana yurdundaki istikrarsız ve güvensiz koşullar da oradan Kilikya'ya göçü özendirdi.[82] (iii) Niye Çukurova'ya göç ettikleri ile ilgili olarak yazılanlardan erişilebilenler de şunlardır: Çukurova'da nüfus azlığı ve yeni geleceklere yer olması, iş alanının olması, pamuk hasadı zamanı ücretlerin yüksek olması vb nedenler. Et-Tavil buna ek olarak şöylesi bir argüman da öne sürer: "Milletlerin göç sürecini incelemiş biri göçün çoğu zaman asıl vatana geri dönme özlemiyle gerçekleştiğini bilir. Alevîler de aynı kurala uyarak göç sırasında atalarının yurduna dönme şuuruyla hareket ettiler. Gö-

---

78 Mertcan; *Türk Modernleşmesinde,* 75-76. Atıfta bulunduğu kaynaklar: (i) et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 288. (ii) Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi,* 75-76. (iii) Bilgili vd., *Osmanlı Arşiv Belgelerinde*, 37.

79 Ener, *Tarih Boyunca Adana*, 305.

80 İbrahim Sirkeci, *Birgün Gazetesi*, 31 Ekim 2016.

81 (i) Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 249. (ii) *Ehlen Dergisi* 2 (2015), erişim tarihi 22 Aralık 2016, https://www.facebook.com/1391989494393239/photos... (iii) Abdülkerim Kurtuluş, *Şıh İbrahim Esir'in Esaretten Kurtuluşu- Şıh Yusuf Esir'in Mersiyesi ve Vasiyeti,* (Mersin: 2000), 5.

82 Prochazka-eisl ve Prochazka, *The Plain of Saints,* 54.

çün [başka yere değil de, anılan yerleşim yerlerine doğru olmasının –çn] anlatılan öykülerden doğmuş daha büyük bir nedeni bulunmuyor. Adana ve Antakya sevgisi dedelerinin oralara yönelik özleminden doğmuştu."[83] Lazkiye tarafından Adana, Tarsus ve Mersin'e deniz yolu ile ulaşımın görece kolay olması da Çukurova'ya göçte önemli bir etken olmuş olmalı.

g) Yanlış anlamaları önlemek için şu bilgileri de eklemekte yarar var: Alevîler yalnızca Çukurova'ya göç etmemiş. Çeşitli dönemlerde, dünyanın pek çok yerine de göç etmişler. Örneğin halen dördüncü kuşağın yaşadığı Şili, Bolivya, Arjantin, Brezilya, Venezuela'da üç milyon dolayında Arap kökenli Alevi olduğu tahmin ediliyor.[84]

Buna göre Arap Alevîlerin İbrahim Paşa ordusunda yer aldıklarına ilişkin bilgiler muğlak. Ancak, ordu ile gelip dönmeyenlerden Mersin'e yerleşenler olduğunu söyleyen de yok. Tarımı bildikleri için getirildikleri görüşüne ise güçlü itirazlar var.

## VII. Sonuç ve Öneriler

Bu yazı kapsamındaki irdelemeler sonucu Mersin'in kuruluş dönemi ile ilgili olarak yazarda oluşan kanaat şöyle özetlenebilir.

1. Kentin çekirdeğini oluşturan ilk kulübeler 1800 yılı dolaylarında, Mersin Çayı'nın doğusunda, Yumuktepe yakınlarında yapılmış olmalıdır. İlk sakinleri, Suriye'den 18. yüzyıl ikinci yarısında başlayan göç dalgasıyla Çukurova Bölgesi'ne yönelen Arap Alevilerin bir kısmıdır. Anılan göç sürecinde, Arap Alevilerin bir kısmı var olan kentlerin kenarlarına yerleşirken, bir kısmı da Akdeniz'in sahil kesiminde Mersin ile İskenderun arasında pek çok yeni yerleşim yeri oluşturmuştur. Mersin adının Mersin bitkisinden geliyor olma olasılığı yüksek görünüyor. Ancak bu konuda cevabı bulunamayan bazı sorular var. İlk kulübelerin kurulduğu yer ve yakın çevresinin 19. yüzyılda bataklık, sazlık ve mersinlikle kaplı olduğu, bataklıkları İbrahim Paşa'nın kuruttuğu bilgisi gerçekçi değil.

2. Buna göre, bazı çok değerli katkıların haklarını teslim etmek kaydıyla belirtilmeli ki; Mersin'in kuruluş dönemine ilişkin mevcut görüşlerden yanlış olanların sayısı, doğru olanların sayısından çok fazladır. Ne Mersin Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü gibi kamu kurumlarının web sayfalarında, ne de sayıları azımsanmayacak kadar olan yayınlarda, Mersin'in kuruluş dönemine ilişkin tatmin edici bilgi bulunmaktadır.

3. İlk gelişme döneminden beri dünyanın pek çok yeri ile çeşitli biçimlerde ilişkisi olabilmiş, 1861 yılında Belediye Meclisini oluşturabilmiş, 1992 yılında üniversitesi kurulmuş, üzerine bunca sempozyum, kolokyum, söyleşi vb düzenlenmiş, lisansüstü tezler hazırlanmış, kitaplar ve makaleler yayımlanmış bu ken-

[83] Et-Tavil, *Arap Alevileri Tarihi*, 249.
[84] Erişim tarihi 14 Ocak 2017, http://onedio.com/haber/osmanli-dan-kacip-guney-amerika-ya-goc-eden-alevilerin-hayati-belgesel-oldu-638425 ve http://onedio.com/haber/osmanli-dan-kacip-guney-amerika-ya-goc-eden-alevilerin-hayati-belgesel-soldu-638425.

tin kuruluş dönemi tarihinin bu denli çok yanlış bilgi/tez içermesinin ve karmaşa içinde olmasının bir açıklaması olmalı. Temel nedenler şunlar olabilir:

a) Bölgesel/yerel kurum/kuruluşlardaki Cumhuriyet öncesi döneme ait resmi nitelikteki kayıtların önemli bir kısmının yangın vd yollarla imha edilmiş olması.

b) Ulus devlet inşa sürecinde, olasılıkla, milli kimlik oluşturmadaki katkısı gözetilerek, kentin adının ve kurucularının Türk kökenli olmasının uygun görülmesi. Şöyle ki: 19. yüzyılda yayımlanan bazı yerli-yabancı yayınlarda Mersin adının mersin bitkisinden geldiği görüşü yer almakta, başka bir olasılıktan söz edilmemekte; Mersin halkının tamamının ya da çoğunluğunun Fellahlardan oluştuğu belirtilmekte ve alanda bunun belirtileri görülmekte iken; 1940 yılından itibaren yazılan makalelerde/kitaplarda, kent adının, hiçbir inandırıcı kanıtı olmayan Mersinoğlu/Mersinlioğlu adlı bir Türkmen köyünden/oymağından ya da Türkistan kökenli Mersinli aşiretinden geldiği ve kurucularının da bu köy/aşiret/oymak mensupları olduğu görüşleri öne sürülmüştür. Bu görüşleri ilk öne sürenler, Mersin Halkevi yayını olan *İçel Dergisi* yazarları. Halkevleri de, bilindiği gibi dönemin hakim ideolojisinin önemli taşıyıcı kurumlarından biri.

c) Osmanlı'daki Arap Alevileri yok sayma tavrının Cumhuriyet döneminde de sürdürülegelmesi. Pek çok yazar, Mersin tarihi ile ilgili araştırmalarında, bazı kaynaklardaki Arap Alevileri ile ilgili önemli bilgileri görmezden gelmekte ya da yayınlarında göstermek istememektedir. Ve çoğu da, geçmişteki ve günümüzdeki demografik yapıdan söz ederken bile Arap Alevilere ya hiç değinmemekte ya da bunları İbrahim Paşa tarafından getirilmiş bir grup olarak anmakta. Arap Alevileri yok sayanların bir kısmı da, hiçbir inandırıcı kanıt öne sürmeden, kentin ilk sakinlerinin Mersin'e yakın dağlık yörelerden gelen aşiretlerle, civar kasabalardan gelen kişiler ya da Hristiyanlar/Rumlar/Levantenler olduğu tezine sarılmış.

d) Arap Alevîleri, yirminci yüzyıl ortalarına kadar hakim dillerinin Arapça olması, içe kapanmış olmaları, topluluklarında okur-yazar oranının ve genel eğitim düzeylerinin çok düşük olması gibi nedenlerle, ne kendi tarihlerini aydınlatabilmiş, ne de Mersin tarihi yazımına katkıda bulunabilmişlerdir.

Nedeni ne olursa olsun, bir kentin kuruluş dönemi tarihinin bu kadar temel yanlış içermesi, bu kadar karmaşa içinde olması mazur görülebilecek bir kusur değildir. Bu durumda ne yapılabilir? Öncelikle bilgi kirliliğinin daha fazla artırılmaması için, bir yandan yanlış görüşlerin yaygınlaştırılmalarına katkı sunmaktan kaçınılabilir, diğer yandan da Mersin tarihinin gerçekçi biçimde yazılması için çaba harcanabilir. Yapılacak çalışmalar, bugüne değin olduğu gibi yalnızca Akdeniz ve Toroslar ilçelerinin birer bölümünü kapsamamalı, tüm Mersin ilini ya da en azından bu ilin merkez ilçelerini kapsayacak biçimde olmalı ve bu coğrafyadaki eski kentlerin var oluş ve yok oluş nedenlerini de sorgulamalıdır. Gerekiyorsa doktora tezi düzeyindeki çalışmaların da özendirilmesinde yarar olabilir. Bu konularda en önemli görevler de Valiliğe, Büyükşehir ve merkez ilçe belediyeleri ile ildeki üniversitelere düşmektedir.

## Kaynakça

Adıyeke, Nükhet ve Adıyeke, Nuri. "Modernleşmenin Doğurduğu Kent: Mersin", Filiz Özdem (haz.), *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin.* İstanbul: YK Yayınları, 2004, 69-89.

Artan, Gündüz. "Mersin ve Göçler (2)", *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 60 (1997): 26 ve 29.

Balta, Evangalia. "The Greek Ortodox Community of Mersina (mid-19th Century-1921)". (19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyumu'nda sunulan bildiri, Mersin, 18-20 Nisan 2002.

Barker, William Burckhardt. *Cilicia: Its Former History and Present State.* London and Glasgov: Richard Griffin and Company, 1862(?)

Beaufort, Francis. *Karamanya Ya da Küçük Asya'nın Güney Kıyıları ve Antik Kalıntıların Kısa Bir Tanıtımı.* Çev. Ali Neyzi ve Doğan Türker, İstanbul: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2002.

Bilgili, A. Sinan ve diğerleri (haz.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayriler ve Nusayrîlik (1745-1920).* Ankara: Gazi Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Arş. Mrk., 2010.

Bozkurt, İbrahim. *Tarsus Şer'iyye Sicillerine Göre Mersin Kenti'nin Kuruluş Öyküsü*, Yüksek lisans tezi. Mersin: Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, 2006.

Bozkurt, İbrahim. "Salnamelerde Mersin", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Bozkurt, İbrahim. *Tanzimattan Günümüze Mersin Tarihi (1847-1928).* Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

Buckhardt, John Lewis. *Travels in Nubia.* London: The Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, 1819, erişim tarihi 13 Mart 2016, https:/books google.com.

Caneva, İsabella. "Yumuktepe Kazıları 2012". İçel Sanat Kulübü XVII. Arkeoloji Günleri'nde sunulan bildiriden alıntılar. Erişim tarihi 12 Ocak 2017, http://www.yumuktepe.com/yumuktepe-kazilari-2012-prof-dr-isabella-caneva/.

Çıplak, M. Necati. *İçel Tarihi Bölüm I.* Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası, 1968.

Dağlı, Yücel-Kahraman, Seyit Ali ve Dankof, Robert (haz). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 9. cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, 2005.

Davis, Edwin John. *Life in Asiatic Turkey, A Journal of Travel in Cilicia (Pedias and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia.* London: Edward Standfort, 1879.

Demirtaş, Ali. *İçel İli Yakın Çevre İncelemeleri.* Ankara: 1991.

Develi, Şinasi. *Dünden Bugüne Mersin 1836-1990.* Mersin: Yorum Basın Yayın Ltd, 1991.

Develi, Şinasi. "Mersin'in Kuruluş Tarihi ve 160. Kuruluş Yılının Kutlanması için Bir Öneri", *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 38 (1995): 12.

Develi, Şinasi. "Tarih İçinde Mersin Kollokyumu II'deki panelde yaptığı konuşma". Mersin: Mersin Üniversitesi, 2005.

Develi, Şinasi. "Mersin Adı Üzerine Bir İnceleme". *İçel Sanat Kulübü Aylık Bülteni* 49-50, (1996): 14-15.

Develi, Şinasi. "Mersin'e Dair". *İstasyon'dan Fenere Mersin,* Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü, Mersin: Mersin TSO, 2009, 34.

Effendi, Habeeb Risk Allah. *The Thisle and the Cedar of Lebanon*, Second Edition. London: Wertheimer and Co.,1854, erişim tarihi 14 Kasım 2016, http://books.google.com/.

*Ehlen Dergisi* 2 (2015), erişim tarihi 22 Aralık 2016

https://www.facebook.com/1391989494393239/photos.

Ener, Kasım. *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*. İstanbul: Kayı Yayıncılık, Yedinci Baskı, 1987.

Et-Tavil, Muhammed Emin Galip. *Arap Alevileri Tarihi*. Çev. İsmail Özdemir. Adana: Karahan Kitapevi, 3. Baskı, 2015.

Irby, Charles Leonard ve Mangles, James. *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and Asia Minor During The Years 1817 and 1818*. London: T. White and Co. Printers, 1823, erişim tarihi 18 Kasım 2016

https://books.google.com.tr/books/about/Travels_in_Egypt_and_Nubia_Syria_and_the.html?id=Xi4PAAAAYAAJ&redir_esc=y.

Keser, İnan. "Kentsel Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri." Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2006.

Kokulu, Abdülvahap. "Mersin'e Arap Ailelerin Göçleri." Erişim tarihi 20 Ocak 2017, http://www.yumuktepe.com/mersine-arap-ailelerin-gocleri-abdulvahap-kokulu/.

Kurtuluş, Abdülkerim. *Şıh İbrahim Esir'in Esaretten Kurtuluşu- Şıh Yusuf Esir'in Mersiyesi ve Vasiyeti*. Mersin: 2000, 5.

Langlois, Victor. *Eski Kilikya*. Çev. Rahmi Balaban. Mersin: Mersin Halkevi, 1947.

Leake, William Martin. *Journal of A Tour In Asia Minor with Comperative Remarks Ancient and Modern Geography of That Country*. London: John Murray, 1824), erişim tarihi 22 Şubat 2017, http://books.google.com.

Leylek, Hanri. *Mersin Katolik Kilisesi–1853, 150. Yıl*. Mersin: 2005.

Maya, Şefik ve Öztürk, Mustafa. "Mersin Kentine Adını Veren Mersin (Murt) Bitkisi."

Mazak, Mehmet (ed.). *Osmanlı Deniz Ticaretinin Yükselen Değeri Mersin (1812-1922)*. Mersin: Mersin DTO, 2013.

Mersin Katolik Kilisesi, "Tarihçe". Erişim tarihi 11 Kasım 2016, http://www.mersinkilisesi.com/en/?page_id=108.

Mertcan, Hakan. *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)*. Adana: Karahan Kitapevi 3. Baskı, 2015.

Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent-Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Mutku, Mehmet ve Mutku, Ömer (çev.). *Adana Vilayet Salnamesi 1296 (1880)*. Mersin: Mersin TSO, 1986, erişim tarihi 11 Temmuz 2017:

https://issuu.com/mersintso/docs/adana_vilayet_salnamesi_-_1296__188

Mutlu, Fikri. "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?" *İçel, Mersin Halkevi Dergisi* 29, (1940): 2-3, 15.

Mutlu, Fikri. "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?" *İçel, Mersin Halkevi Dergisi* 30, (1940): 5-6.

Mutlu, Fikri. "Mersin Şehri Nasıl ve Ne Zaman Kuruldu?" *İçel, Mersin Halkevi Dergisi* 35, (1940): 6-7, 12.

Okumuş, Ejder. "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Mersin." *TYB Akademi* 2 (2011): 79-111.

Erişim tarihi 14 Ocak 2017, http://onedio.com/haber/osmanli-dan-kacip-guney-amerika-ya-goc-eden-alevilerin-hayati-belgesel-oldu-638425

http://onedio.com/haber/osmanli-dan-kacip-guney-amerika-ya-goc-eden-alevilerin-hayati-belgesel-oldu-638425.

Ortaylı, İlber. "Alevîlik, Nusayrîlik ve Bâb-ı Âlî." Erişim tarihi 15 Ocak 2017, https://ismailhakkialtuntas.com/2015/01/18/alevilik-nusayrilik-ve-bab-i-ali/.

Polat, Sevda-Polat, Osman ve Tüfekçi, Sedat. "Rhegma Gölü'nden Bataklığa, Bataklıktan Okaliptüs Ormanlarına Dönüşümün Ekolojik Öyküsü." Ekoloji 2011 Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Düzce, 5-7 Mayıs 2011.

Prochazka-eisl, Gisela ve Prochazka, Stephan. *The Plain of Saints and Prophets The Nusayri Alawi Community of Clicia (Saouthern Turkey) and its Sacred Places.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010, 51- 57, erişim tarihi 15 Şubat 2017, https://books.google.com.tr/

Samur, Sabahittin. *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye.* Kayseri: Erciyes Ü., 1995.

Selvi Ünlü, Tülin. "19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Selvi Ünlü, Tülin ve Tolga Ünlü. *İstasyon'dan Fenere Mersin.* Mersin: MTSO Mersin Kitapları Dizisi, 2008.

Sirkeci, İbrahim. *Birgün Gazetesi*, 31 Ekim 2016, 6.

Toksöz, Meltem. *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean The Making of the Adana-Mersin Region, The Ottoman Empire and its Heritage- Politics, Society and Economy, 1850–1908,* ed. Suraiya Faroqhi ve Halil İnalcık c. 45. Leiden & Boston: Brill, 2010.

Toksöz, Meltem. "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova". *Kebikeç* 21 (2006): 97-110.

Toledano, Ehud R. "Where Have all the Egyptian Fallahin Gone to? Labor in Mersin and Çukurova (Second Half of the Nineteenth Century)". 19. Yüzyılda Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyumu'nda sunulan bildiri, Mersin, 18-20 Nisan 2002.

Toroğlu, Mithat ve diğerleri. *Kurtuluş Savaşında İçel.* İstanbul: Baha Matbaası, 1971.

Turgut, Mirza. *Buz Dağı Özel Mirza Turgut.* Mersin: İçel Tv, 3 Ağutos 2014. Erişim tarihi 25 Mart 2018, https://www.youtube.com/watch?v=bNWwUfm6Tnw.

Uğur, Sait. *İçel Tarihi,* Mersin: Yeni Mersin Matbaası, 1944.

Vural, Semihi. *Mersin Halkevi Mersin Kültür Merkezi.* Ankara: Mutlu Son Yayınları, 2007.

Vural, Semihi. *Huğ'dan Gökdelene Mersin, 170 Yılın Mimarlık Mirası.* Mersin: Mersin Valiliği, 2010.

Vural, Semihi. "Mersin'e Dair." *İstasyon'dan Fenere Mersin.* Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü. Mersin: Mersin TSO, 2009, 8.

Vural, Semihi. *Pamuğun Çocuğu Mersin ve Mersin İskeleleri, 2. Baskı.* Mersin: Mersin Deniz Ticaret Odası, 2017.

Yorulmaz, Şerife. "Doğu Akdeniz'de bir Cemaat Serüveni: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin'de Gelişen Marunî Taifesi". Tarih İçinde Mersin Kolokyumu II'de sunulan bildiri, Mersin, 22-24 Eylül 2005.

Yorulmaz, Şerife. "Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Yeri", *Sırtı Dağ Yüzü Deniz: Mersin,* ed. Filiz Özdem, 318-319. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004,

Erişim tarihi 12.04.2017, https://www.youtube.com/watch?v=je7INLi35xI.

Erişim tarihi, 5 Ekim 2016, https://tr.wikipedia.org/wiki/Maki

Erişim tarihi 11 Şubat 2017 http://www.yumuktepe.com/kaptan-sir-francis-beaufort-w-martin-leake-konsolos-jille-7-bl

**Öz:** Bu makalenin konusu, Mersin'in kuruluş tarihidir. Makalede, Mersin'in kimler tarafından ve hangi mevkide kurulduğu, adının nereden geldiği, kentin kurucu unsurlarından olan Arap Alevîlerin ne zaman, nereden ve hangi amaçla geldiklerine dair mevcut bilgiler irdelenmekte, bu bilgilerin yetersiz olduğu, bugüne kadar pek çok yayında tekrarlanan tezlerin

çoğunun akla ve sahadaki gerçekliğe uygun olmadığı sonucuna varılmakta ve farklı görüşler öne sürülmektedir. Yazara göre Mersin 1800 yılı dolaylarında Yumuktepe civarında Suriye'den göç eden Arap Alevileri tarafından kurulmuş olmalıdır. Adı olasılıkla Mersin bitkisinden geliyor.

**Anahtar sözcükler**: Mersin'in kuruluş tarihi, Mersin'i kuranlar, Mersin'in adı nereden geliyor, Arap Alevileri, Nusayriler.

### A Study on the Existing Theses on Establishment of Mersin

**Abstract:** The subject of this article is the history of the establishment of the city of Mersin. The article examines the existing theses on who established Mersin, its location, the origin of its name, when, from where and for what purposes Alawis, who were one of the founding elements of the city, arrived in the region. It concludes that the existing knowledge is inadequate and that the theses repeated in many publications to date are not sound. Based on the facts in the field, the article develops an alternative thesis. The author suggests that Mersin must have been established near Yumuktepe by the Alawis who had migrated from Syria around the year 1800 and its name possibly comes from the plant myrtle (*mersin* in Turkish).

**Keywords:** Establishment of Mersin, founders of Mersin, origins of the name of Mersin, Alawis, Nusayris.

*Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...*

# *Değirmen - I*
## (İstanbul / 1942-1944)

M. Bülent VARLIK*

*Değirmen*, 1940'lı yılların başında yayınlanan, siyasetle "açıkca" çok fazla uğraşmasa da "şimşekleri" üzerine çekmiş, dönemin siyasal iktidarı tarafından yakından izlenmiş ve hatta "fişlenmiş" bir "aylık fikir, san'at ve ahlâk dergisi"[1]. Bu nedenle de üzerinde durulması gereken bir yayın.

## I. Biçimsel Özellikler

Cavit Orhan Öz [Tütengil], Halit Tanyeli ve M. Naci Baysal tarafından kurulan derginin imtiyaz sahibi M. Naci Baysal, neşriyat müdürü Cahit Tanyol ve idare müdürü Cavit Orhan Öz'dür.

17x24 cm. ebadında olan dergi, genellikle kapak dahil 32 sayfa olarak yayınlanmıştır. Ancak, 6. sayı 28, 11. sayı 16 ve gecikmeli olarak yayınlanan 12. sayı 20 sayfadır. İlk 6 sayıda sayfa numaraları birbirini takip etmektedir. 7. sayıdan itibaren sayfa numaraları yeniden baştan başlamıştır.

Derginin kapak kompozisyonu B. Mazhar Apa tarafından yapılmıştır.

Derginin altı aylık abone bedeli 120 kuruş, bir yıllık abone bedeli ise 240 kuruştur. Yurtdışı abonelik ücreti ise yıllık 5 TL. olarak belirlenmiştir.

---

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

[1] Derginin tam bir koleksiyonu 1956 SA 329 kayıt numarası ile [Ankara] Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Ancak dergiler ciltlenirken kenarlarından traşlanmış, bu nedenle yayın tarihleri ve basıldığı matbaalar görünmez olmuştur. Bu eksikliğin giderilmesi için arşivindeki dergileri incelememe imkan sağlayan sahaf Ahmet Yüksel'e teşekkür ederim.

*Değirmen*'in ilk ve altıncı sayılarının kapakları

*Değirmen*'in arka kapaklarında çoğunluğu yayınevlerine ait olmak üzere küçük reklamlar ve ilanlar bulunmaktadır. 10. sayının arka kapağı tamamıyla "Maarif Vekilliği Yayınları"nın listesine ayrılmıştır.

İlk 10 sayı Ahmet İhsan Ltd. Şti. Matbaası'nda, 11. sayı Sebat Matbaası'nda ve 12. sayı İktisadi Yürüyüş Matbaası'nda basılmıştır.

Derginin 6. sayısı Mustafa Şekip Tunç'a ayrılmıştır ve bu durum 5. sayının arka kapağında belirtilmiştir. 6. sayının arka iç kapağında da "Prof. M. Şekip Tunç'un Hocalığının 25'inci Yılını Kutlama Proğramı" yer almıştır.

## II. Derginin Yayın Politikası

Derginin amacı, ilk sayıda yer alan "Değirmen" imzalı, Nurullah Ataç'tan yapılan bir alıntı ile başlayan "Önsöz Yerine" başlıklı yazıda açıklanır:

> "… İnanmadığın sesinden belli. İnansan böyle yüksek sesle, nasıl buluyorlar diye etrafına baka baka mı söylersin? Sesine kuvvet verişin, titrekliğini gizlemek için, öyle söylemek lâzım diye söylüyorsun, yaranmak için söylüyorsun…
>
> Bu günün yazarı ile okuru biribiriyle anlaşmışlar; o yalanla dolu yazıların satırları arasında onların biribirlerine göz ettiklerini görüyorsunuz. Aldanan yok: Yazar da okur da çıkarını arıyor, hoş geçinmeye çalışıyor, işte o kadar."
>
> Nurullah Ataç

Her dergi ilk sayısında bir önsöz yazar; burada takip edeceği gayeden bahseder ve istikbal hakkında kendisini mihver addeden bir takım iddialarda bulunur. Biz, çok konuşan, daha doğrusu çok gevezelik yapan bir muhitti yetiştiğimiz için bu tip lâf ebelerine kahvede, sokakta, gazete ve dergilerde sık sık rastlamışızdır.

Bir memleketin fikir kısırlığını en iyi isbat eden şeylerden biri de iddia bolluğudur. Bizde bu, son zamanlarda tiksindirici bir mahiyet almıştır. Bunu bildiğimiz için biz, okuyucuların önüne hiçbir peşin iddia ile çıkmıyoruz. Onun için bu önsözde size kısaca ne olduğumuzu değil, ne olmadığımızı söylemekle iktifa ede(ce)ğiz:

1. DEĞİRMEN'in yazarları arasında öyle dehası tahsiline mâni olacatk kadar büyük yaratılmış gençler olmadığı gibi, hayatı bin türlü seyyiat [kötülükler] ile kararmış hamiyet donkişotları da yoktur.

2. Kendimizi mensup olduğumuz neslin fikir öncüleri olarak düşünmiyoruz; bu gibi düşünceleri İstanbul'un genç çelebilerine bıraktık.

3. Aramızda, haysiyetli bir deli olmak şerefinden bile mahrum bir takım biçareleri genç neslin mümessili olarak takdim etmiye cür'et edebilecek kadar izansız muharrirler de bulunmaz.

4. Ve yine millî ahlâkı ifsad edecek yolda hezeyanlar kustu diye mahkemeye verildiğinden dolayı memnun olan, her ne şekilde olursa olsun -zemzem kuyusuna pislemek kabilinden- kendisinden bahsedilmesini büyük istidadının(!) bir tezahürü gibi tefsir eden ve her akşam Beyoğlu sokaklarında adları sinema artislerine benziyen birkaç frenk şairinin adını arka arkaya sıralamayı hüner zannederek belahatini [düşüncesizliğini] teşhir eyliyen şair müsveddeleri de aramızda mevcut değildir.

5. Her ahlâkî ve içtimaî doktrine hürmetkârız; fakat âdiliklerine büyük fikir nazariyelerini kırparak yama yapmıya çalışan tahta kurularından değiliz.

6. Alelâde bir vatandaşta bile aranılan vasıflardan mahrum olduğu halde amele ve esnaf ıstırabına tercüman olur yolda eş'ar [güzel dizeler] tarheyleyerek hamiyet tellallığı yapan kahve miskinleri de içimizde yok.

7. Riyakârlığı ve dalkavukluğu tanıyacak kadar yaşlanmadık; bunu bazı gazeteciler ranâ [güzel] bir şekilde becerir; bize söz düşmez.

8. İçi alkol ve şehvet buğuları ile dumanlı Beyoğlu caddelerini, şu eskilik-yenilik yaygarasını ortaya atan ve her gün bir kara liste tanzim eden "şubbanı nevreside" [yeni yetme çobanlar] ile sarhoş ediplere tapu eyledik… Güneşi köyümüzü, insanları doğduğumuz büyüdüğümüz Anadolu'yu hatırlattığı için Beyazıt semti bize yeter.

9. Aramızda kendisini büyük bir san'atkâr olarak gören hiçbir şahıs bulunmadığı için Baudlaire, Rimbaud gibi serseri olmıya niyetimiz yok.

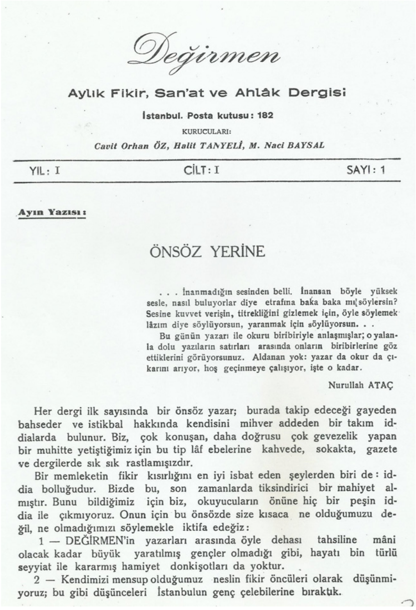

Değirmen

Aylık Fikir, San'at ve Ahlâk Dergisi

İstanbul. Posta kutusu: 182

KURUCULARI:

Cavit Orhan ÖZ, Halit TANYELİ, M. Naci BAYSAL

YIL: I CİLT: I SAYI: 1

Ayın Yazısı:

ÖNSÖZ YERİNE

. . . İnanmadığın sesinden belli. İnansan böyle yüksek sesle, nasıl buluyorlar diye etrafına baka baka mı söylersin? Sesine kuvvet verişin, titrekliğini gizlemek için, öyle söylemek lâzım diye söylüyorsun, yaranmak için söylüyorsun. . .

Bu günün yazarı ile okuru biribiriyle anlaşmışlar; o yalanla dolu yazıların satırları arasında onların biribirlerine göz ettiklerini görüyorsunuz. Aldanan yok: yazar da okur da çıkarını arıyor, hoş geçinmeye çalışıyor, işte o kadar.

Nurullah ATAÇ

Her dergi ilk sayısında bir önsöz yazar; burada takip edeceği gayeden bahseder ve istikbal hakkında kendisini mihver addeden bir takım iddialarda bulunur. Biz, çok konuşan, daha doğrusu çok gevezelik yapan bir muhitte yetiştiğimiz için bu tip lâf ebelerine kahvede, sokakta, gazete ve dergilerde sık sık rastlamışızdır.

Bir memleketin fikir kısırlığını en iyi isbat eden şeylerden biri de: iddia bolluğudur. Bizde bu, son zamanlarda tiksindirici bir mahiyet almıştır. Bunu bildiğimiz için biz, okuyucuların önüne hiç bir peşin iddia ile çıkmıyoruz. Onun için bu önsözde size kısaca ne olduğumuzu değil, ne olmadığımızı söylemekle iktifa edeğiz:

1 — DEĞİRMEN'in yazarları arasında öyle dehası tahsiline mâni olacak kadar büyük yaratılmış gençler olmadığı gibi, hayatı bin türlü seyyiat ile kararmış hamiyet donkişotları da yoktur.

2 — Kendimizi mensup olduğumuz neslin fikir öncüleri olarak düşünmiyoruz; bu gibi düşünceleri İstanbulun genç çelebilerine bıraktık.

10. Büyük fikirlerin yalnız kafadan değil, kalpden doğduğuna inanıyoruz; kalbin işlediği hatayı zekânın bulduğu doğrudan üstün tutuyoruz. Sahte cemiyet şiirleri yazmaktansa aşklarımızı söylemeyi tercih ediyoruz. Her samimi sözün indimizde iş kadar değeri var. Biz düşündüğümüz ve yazdığımız gibi yaşıyan kimseleriz.

11. Fikirlerimizin gerisinde hiçbir gizli niyet, hiçbir habis ruh, hiçbir yabanca ayak izi, hiçbir ihtiras dalgası ve menfaat endişesi bulunmadığı için aklımızın erdiği her meseleye çekinmeden temas edeceğiz.

12. Velhasıl hiçbir üstün meziyetimiz olduğunu zannetmiyoruz ve hiç bir büyük istidadın habercisi değiliz. Öyleyse "niçin ortaya çıktığımızı" soracaksınız değil mi?

SİZE SAMİMİYETİ ÖĞRETECEĞİZ…[2]

## III. Yazarlar/Çizerler

*Değirmen*'in 12 sayılık yayın hayatında en çok imzası bulunanlar Cavit Orhan Öz [Tütengil], Cahit Tanyol, M. Naci Baysal, Halit Tanyeli, Muzaffer A. Aşkın, Tahir Alangu, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Behçet Necatigil'dir.

Fuat Bener'in ilk sayıda "Pirinç Ayıklayan Kadın", 2. sayıda "Matem", 3. sayıda "Dağyolu" ve 5. sayıda "Köşe Başı" adlı desenlere bulunmaktadır. Dördüncü sayıda da Halil Ayhan'ın "Aysen" adlı resmi yer almıştır.

## IV. Derginin Kapanışı

Dergide, doğrudan siyasete, daha doğrusu "sol"a açık yazılar bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hasan Ali Yücel'in talebi ile kurulan bir komisyon tarafından hazırlanan "basının siyasi eğilimi" konulu raporda "*Değirmen* adlı mecmua da yazıları bakımından bazı sola yakın temayüller [eğilimler] hissettirmekte ise de hakkında kat'i hüküm verebilecek bariz rengini henüz göstermiş değildir", "daha

[2] *Değirmen*, "Önsöz Yerine", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 3-4. [Alıntıda özgün metin aynen korunmuştur].

ziyade sol; sahibi ve umumî neşriyat müdürü muallim" denilmektedir. Ayrıca, Halit Tanyeli'nin 2. sayıda yayınlanan "Türkçülük ve Anadoluculuk" başlıklı kısa yazısı da "sakıncalı" bulunmuştur[3]. Muhtemelen yaşanan ortamın getirdiği gerilim sonucu olarak derginin sayfa sayısı 11. sayıda yarıya indirilmiş, sekiz ay sonra yayınlanabilen son sayı ile *Değirmen* kapanmıştır.

## V. Açıklamalı Bibliyografya:

Akgün, Nahit Ulvi; "Portre", No: 8, Mayıs-1943, s: 45, [şiir].

Aksal, Sabahattin Kudret; "Ağaçlar ve Kuşlar", No: 7, Nisan-1943, s: 9, [şiir].

Aksal, Sabahattin Kudret; "Şiir Yazamamak", No: 7, Nisan-1943, s: 9, [şiir].

[Aksal], Sabahattin Kudret; "Hayriye Hanım", No: 9, Haziran-1943, ss: 93-94, [hikâye].

Alangu, Tahir; "Hakiki San'atın Peşinde Masal ve Klâsikler", No: 8, Mayıs-1943, ss: 40-42.

Alangu, Tahir; "Hakiki San'atın Peşinde masal ve Klâsikler", No: 9, Haziran-1943, ss: 84-85.

Alangu, Tahir; "Rüya ve Masal", No: 10, Temmuz-1943, ss: 101-106.

Alangu, Tahir; "Keloğlan Masalları", No: 11, Ağustos-1943, ss: 133-136.

Alangu, Tahir; "Hüseyin Rahmi'nin Romancılığı", No: 12, Nisan-1944, ss: 160-164, 167.

Ardıçoğlu, Nurettin; "Ahî Teşkilâtı ve Fütuvvet Felsefesi", No: 9, Haziran-1943, ss: 81-83.

Asya, Arif Nihat; "Doğmak", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 16, [deneme].

Aşkın, Muzaffer A.; "Felsefi Eserlerin Tercümesine Dair Birkaç Söz ve Örnekler", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 9-11; No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 37-40.

A[şkın], M[uzaffer] A.; "Gedaî'nin Bir Şiiri", No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 41-42.

Aşkın, Muzaffer A.; "Şiir ve Müziğe Dair", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 19, [deneme].

Aşkın, Muzaffer A.; "Atatürk'e Dair", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 48, [deneme].

Aşkın, Muzaffer A.; "Geçen Yılda Olup Bitenler", No: 4, İkincikanun-1943, ss: 107-109.

Aşkın, Muzaffer A.; "Bir Milli Edebiyat Meselesi Var mıdır?", No: 5, Şubat-1943, ss: 134-135.

Aşkın, Muzaffer; "Felsefî Eserlerin Tercümesine Dair Örnekler Üzerine Düşünceler", No: 5, Şubat-1943, ss: 139-142.

Aşkın, Muzaffer A.; "Sanat Konuşmaları", No: 7, Nisan-1943, ss: 18-20, [N. Berk'in kitabının tanıtımı].

---

[3] Kâzım Alöç; *"İfşa Ediyorum"/Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık*-Mihri Belli; *Savcı Konuştu, Söz Sanığındır*, (der: Rasih Nuri İleri), TÜSTAV yay., İstanbul-2006, ss: 192, 199, 201, 206.

Atabay, Ercüment; "Caryle'nin Tarih Felsefesi", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 12-15.

Atabay, Ercüment; "Ludwig von Beethoven", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 74-77.

Atabay, Ercüment; "Britanya Mektubu", No: 10, Temmuz-1943, ss: 110-111.

Atabay, Ercüment; "Kahire'den Durban'a", No: 11, Ağustos-1943, ss: 141, 147.

Aydın, M.; "O Şarkı", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 47, [şiir].

Ayhan, R.; "Ziya Gökalp İçin Bibliyografi", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 29-30.

Ayhan, R.; "Kendini Vermek", No: 7, Nisan-1943, ss: 13-14.

Ayhan, R.; "Her Akşam Vakti", No: 10, Temmuz-1943, s: 106, [şiir].

Aykaç, Fazıl Ahmet; "Gençler! Bayramınız Kutlu Olsun", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 179-180.

Aykun, Saffet; "Hangi Akşam", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 8, [şiir].

Balaban, M. Rahmi; "Mustafa Şekip İçin", No: 6, 10 Mart 1943, s: 173.

Batur, Sabahattin; "Pazar Senfonisi", No: 7, Nisan-1943, s: 12, [şiir].

Batur, Sabahattin; "En Büyük Saadet Yaşamaktır", No: 8, Mayıs-1943, s: 42, [şiir].

Baysal, M. Naci; "İhtikâr", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 28, [Z. Fahri Fındıkoğlu'nun kitabının tanıtımı].

Baysal, M. Naci; "Ahlâk Tecrübesizleri", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 50.

Baysal, M. Naci; "Bir Mütefekkir ve Eseri", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 85-86, [H. Ziya Ülken'in *Şeytanla Konuşmalar* kitabının tanıtımı].

Baysal, M. Naci; "Özlediğimiz Münevver", No: 4, İkincikanun-1943, ss: 101-103.

Baysal, M. Naci; "Ruhun Şifa Evi", No: 7, Nisan-1943, ss: 7-9.

Baysal, M. Naci; "İki Makaleye Dair", No: 8, Mayıs-1943, ss: 46-48, [Muhlis Ete'nin *Millet* dergisinin 11. ve 12. sayılarında yayınlanan enflasyon ile ilgili yazısının ve buna yanıt veren O. Korut Akol'un yazısının eleştirisi].

Baysal, M. Naci; "İyi Adam Kimdir?", No: 9, Haziran-1943, ss: 68-69.

Baysal, M. Naci; "Halis Fikir Adamı Nasıl Yetişir?", No: 12, Nisan-1944, ss: 158-159.

Bilgegil, M. Kaya; "Destanlar Hakkında Umumî Mülâhazalar", No: 7, Nisan-1943, ss: 10-12.

Binatlı, T.; "Boğaz'dan Samsun'a", No: 12, Nisan-1944, ss: 165-166.

"Birinci Ciltteki Yazılar", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 182-186.

Birsel, Salah; "Salâh Birsel'in Aşkı", No: 11, Ağustos-1943, s: 139, [iki bölümden oluşan bir şiir].

C. T.; "Bugünlere de mi Kalacaktık?", No: 12, Nisan-1944, s: 149 (ön kapak içi).

C. T.; "Bilmece", No: 12, Nisan-1944, s: 167, [eleştiri].

Çelebi, Tevfik; "İrademi Veriniz", No: 5, Şubat-1943, s: 136, [deneme].

Değirmen; "Önsöz Yerine", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 3-4.

Değirmen; "Büyük Bayram ve Atatürk", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 35.

Değirmen; "Bir Temenni: Mehmet İzzet'in Mezarı Türkiye'ye Nakledilemiz mi?", No: 3, Birincikânun-1942, s: 67.

Değirmen; "A. İhsan Tokgöz'ün Ölümü", No: 4, İkincikanun-1943, s: 99.

Değirmen", "Maarif Şûrası Dolayısıyla", No: 5, Şubat-1943, s: 131.

Değirmen; "Şekip Tunç ve Gençlik", No: 6, 10 Mart 1943, s: 163.

Değirmen; "Acaba Ne Demek İstiyor?", No: 8, Mayıs-1943, s: 35, [İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun eleştirisi].

Değirmen; "Söz ve Saz", No: 9, Haziran-1943, ss: 67-68.

Değirmen; "Ayın İçinden", No: 10, Temmuz-1943, s: 99.

Dehmel, Richard; "Kuşlar Gibi", (çev: B. Necatigil), No: 10, Temmuz-1943, s: 113, [şiir].

Deligönül, Mehmet; "Mektup", No: 11, Ağustos-1943, s: 144, [şiir].

Deligönül, Mehmet; "Gülhane", No: 12, Nisan-1944, s: 159, [şiir].

"Dergiler Arasında", No: 10, Temmuz-1943, s: 127

Dizman, Mehmet; "Mevsimler", No: 5, Şubat-1943, s: 151, [şiir].

Doğudandoğan, Yusuf; "Köy Yolları", No: 7, Nisan-1943, ss: 23-24; No: 10, Temmuz-1943, ss: 124-126, [gezi notları].

Dolunay, M.; "Bir Tenkidin Tenkidi", No: 5, Şubat-1943, ss: 142-143, 152, [Niyazi Berkes'in *Ank. Üniv/Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*'nde yazdığı H. Ziya Ülken eleştirisinin eleştirisi].

Domaniç, K.; "Tenkidin Lüzumu", No: 4, İkincikanun-1943, s: 111.

Domaniç, K.; "Ölü", No: 5, Şubat-1943, s: 144, [şiir].

Ercem, Orhan; "Tercüme Edebiyatımıza Dair", No: 9, Haziran-1943, ss: 86-87.

Ercem, Orhan; "Buğu", No: 10, Temmuz-1943, s: 119, [Şükrü Enis Regü'nün kitabının tanıtımı].

Ercem, Orhan; "Yaprak Dökümü", No: 11, Ağustos-1943, ss: 145-146, [tiyatro].

Ercem, Orhan; "Hâzım'da", No: 12, Nisan-1944, s: 155, [tiyatro sanatçınının ölümü üzerine].

Erengil, O. Sebâti; "Gurbet Yollarında", No: 3, Birincikânun-1942, s: 78, [şiir].

Erkmen, V.; "İnanmak", No: 5, Şubat-1943, s: 138, [şiir].

"Fazıl Ahmet'e Dair-İlmi İnkişafımızın Alâmetleri", No: 3, Birincikânun-1942, s: 91, [*İş* dergisinden alıntılar].

Fındıkoğlu, Z. Fahri; "Milletlerarası Felsefe Kongreleri ve Türkiye", No: 5, Şubat-1943, ss: 132-134.

Fındıkoğlu, [Z.] [Fahri]; Bir İki Hatıra ve Bir Mesele", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 171-172.

Fındıkoğlu, [Z.] [Fahri]; "İlk Çağ Ahlâkına Toplu Bir Bakış", No: 8, Mayıs-1943, ss: 58-62.

Fındıkoğlu, [Z.] [Fahri]; "Freud'e Göre Kurban Müessesesi", No: 9, Haziran-1943, ss: 70-72.

Fındıkoğlu, [Z.]. [Fahri]; "Ortaçağ Ahlak Tarihine Toplu Bir Bakış", No: 12, Nisan-1944, ss: 156-157.

"Geçen Ayın Fikir Hayatı", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 29-30; No: 3, Birincikânun-1942, ss: 94-95; No: 4, İkincikanun-1943, ss: 126-127; No: 5, Şubat-1943, s: 159; No: 7, Nisan-1943, ss: 30-31; No: 8, Mayıs-1943, s: 63; No: 9, Haziran-1943, s: 95; No: 10, Temmuz-1943, s: 127, [*Cumhuriyet*, *Tasviriefkâr*, *Ulus* gazeteleri ile *Millet*, *Türk Yurdu*, *Varlık*, *Yapı*, *Gençlik*, *Tanrıdağ*, *Yeni Adam*, *Bağ*, *İş*, *Yurt ve Dünya*, *Yücel*, *Ülkü*, *Ank. Üniv/Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *Çığır*, *Fikirler*, *Hareket*, *Köye Doğru*, *Doğu*, *Tercüme*, *Türk Coğrafya Dergisi*, *Yeni Türk*, *Damla*, *İnsan*, *Çığ*, *Gerçek*, *Adımlar*, *Çağlayan*, *İzmir Kültür*, *Harman*, *Hep Bu Topraktan*, *İzmir Kültür* dergilerinde yayınlanan önemli makalelerin bibliyografik künyeleri].

"Geçen Ayın Müzik Hareketleri", No: 7, Nisan-1943, s: 25.

Gibran, Kahlil; "Peygamber", (çev: Orhan Ercem), No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 45-47; No: 3, Birincikânun-1942, ss: 82-84; No: 4, İkincikanun-1943, ss: 114-117; No: 5, Şubat-1943, ss: 146-148; No: 7, Nisan-1943, ss: 15-17; No: 8, Mayıs-1943, ss: 50-51; No: 10, Temmuz-1943, ss: 114-117.

Gökay, Fahrettin Kerim; "Prof. M. Şekip Tunç ve Marazî Ruhiyat", No: 6, 10 Mart 1943, s: 165.

Gökebakan, N.; "Ahlâkçı Olmıyanlar Sussalar", No: 8, Mayıs-1943, ss: 48-49.

Gölpınarlı, Abdülkadir; "Enderunlu Vasıf'ın Mezar Taşı", No: 9, Haziran-1943, ss: 73-75, [bir fotoğraf ile birlikte].

Gündüz, Mansur; "Şiirle Tedavi", No: 5, Şubat-1943, ss: 149-151.

Gürlev, Sami; "Bu Şehir", No: 3, Birincikânun-1942, s: 90, [şiir].

"Güzel Sözler Antolojisi", No: 3, Birincikânun-1942, s: 79, [Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bend*'inden seçmeler].

"Hayat Hakkında", No: 7, Nisan-1943, s: 20.

"Hayat Hakkında Sözler", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 51.

M. A. A.; "Arife İçin", No: 5, Şubat-1943, s: 153, [Gazeteci Vasfiye Özkoçak'ın kardeşi Arife Özkoçak'ın vefatı üzerine].

Marlowe, Chribtopher; "Bir Parça/Aşık Çobandan Sevgilisine", (haz.: Saliha Atıl-Ferzan Kocagöz-Orhan Ercem), No: 9, Haziran-1943, ss: 91-92, [şiir].

"Mehmet İzzet'ten Fikirler", No: 3, Birincikânun-1942, s: 81.

Minkov, Swetoslav; "Kaknüs", (çev: Behçet Necatigil), No: 10, Temmuz-1943, ss: 122-123, [hikâye].

N. K.; "Hocamız Mustafa Şekip", No: 6, 10 Mart 1943, s: 181.

Necati[gil], Behçet; "Hal Tercümesi", No: 3, Birincikânun-1942, s: 80, [şiir].

Necati[gil], Behçet; "Hayır Sahibi", No: 5, Şubat-1943, s: 144, [şiir].

Necati[gil], Behçet; "Balık", No: 7, Nisan-1943, s: 14, [şiir].

Necatigil, Behçet; "Üzüntülü", No: 8, Mayıs-1943, s: 39, [şiir].

Necatigil, Behçet; "Ayrılıklar", No: 11, Ağustos-1943, s: 136, [şiir].

Necatigil, Behçet: Bkz: Behçet Necati

O. B.; "Beethoven Kimdir?", No: 8, Mayıs-1943, ss: 52-54.

O. B.; "Denizin Çağırışı", No: 10, Temmuz-1943, ss: 1117-118, [Kemal Bilbaşar'ın romanının tanıtımı].

Olgun, İbrahim; "Mesnevi Şerhleri", No: 8, Mayıs-1943, ss: 36-37.

Ongun, Cemil Sena; "Mustafa Şekib'e Dair", No: 6, 10 Mart 1943, s: 178.

Onur, Rüştü; "Nedamet", No: 5, Şubat-1943, s: 156, [şiir].

Onur, Rüştü; "Dörtyolağzı", No: 9, Haziran-1943, s: 72, [şiir].

Önder, Nevzer Yusuf; "Terhis", No: 4, İkincikanun-1943, ss: 122-125, [hikâye].

Önder, Nevzer Yusuf; "Günah", No: 5, Şubat-1943, ss: 154-156, [hikâye].

Önder, Nevzer Yusuf; "Zeliha", No: 8, Mayıs-1943, ss: 54-58, [hikâye].

Öz, Cavit Orhan; "Fikir ve İş Beraberliği", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 5.

Öz, Cavit Orhan; "Yağmur Bulutu/Gözümüze Çarpanlar", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 24, [anekdotlar].

Öz, Cavit Orhan; "Teşebbüsü Şahsi ve Tevsii Mezuniyet Hakkında Bir İzah", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 25-27, [Prens Sabahattin'in eserinin tanıtımı ve özeti].

Öz, Cavit Orhan; "Tanrılar ve Ölüler", No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 60-63, [Â. Osman Kırksekizoğlu'nun bir kitabının eleştirisi].

Öz, Cavit Orhan; "Bir Tezadın Düşündürdükleri", No: 3, Birincikânun-1942, s: 71.

Öz, Cavit Orhan; "Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 87-90, [Mehmet İzzet'in kitabının tanıtımı].

Öz, Cavit Orhan; "Anadolu'nun Istırabı", No: 4, İkincikanun-1943, s: 100.

Öz, Cavit Orhan; "Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat", No: 4, İkincikanun-1943, ss: 119-121, [Mehmet İzzet'in kitabının eleştirisi].

Öz, Cavit Orhan; "Faziletli Görünmek Ahlâkı", No: 7, 10 Mart 1943, ss: 3-4.

# RÜŞTÜ ONUR

Şair Rüştü Onur 1942 yılının son ayında renk ve şiir dolu dünyamıza veda etti. Hayatının 23 üncü baharını görmeden, yaşamak arzusuyla tutuşan bir kalbin «beni kurtarın..» cümlesiyle sükûn âlemine göç etmesi ne kadar acıdır..

Teselliyi, bize bıraktığı ve çok sevdiği hayat ve yaşamakla meşbu şiirlerinde buluyor, ailesi ve tanıdıklarına en samimî taziyetlerimizi bildirirken her şeyden önce san'atkâr bir mizaç taşıyan arkadaşımızın **Değirmen'e** gönderdiği şiirlerini - acı bir tesadüfle ölümünü anarken - neşrediyoruz.

## ELVEDA

Elveda ey Tanrım artık elveda,
Elveda kırkı içinde aşklarım.
Elveda ey menekşe gözlü karım
Ki yaşamakta uzak bir adada.

Elveda ey hayat. elveda dünya;
Elveda bahçesinden geçtiklerim.
Elveda kahvesini içtiklerim
Elveda yarım bıraktığım rüya.

Elveda uzak dağlar arkasında,
Ey benim şarkımı söyliyen çocuk:
Elveda bir ömür süren yolculuk,
Elvede ey kuş ki dallar arasında.

## NASIL

Nasıl geçmişti günlerimiz nasıl,
Esen bir step şarkısı halinde.
Ve her gün bir hatıra sahilinde
Nasıl geçmişti günlerimiz nasıl.

Öten bir kuş ki dalda muttasıl,
Şarkılar getirdi bize bahardan
Uzak kaldığımız günler o yardan
Nasıl geçmişti günlerimiz nasıl.

Öz, Cavit Orhan; "'İkinci İzah' Dolayısile Hüseyin Cahit'e Bir Sual", No: 9, Haziran-1943, ss: 88-90; No: 10, Temmuz-1943, ss: 107-109.

Öz, Cavit Orhan; "Yağmur Bulutları", No: 10, Temmuz-1943, ss: 120-121.

Öz, Cavit Orhan; "Büyük Doğuve Türedi Ailesi", No: 11, Ağustos-1943, ss: 142-144.

Öz, Cavit Orhan; "Hakikat Körlüğü", No: 12, Nisan-1944, s: 151-152.

Peters; "Öteki Mustafa Şekip", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 169-170.

"Prof. Mehmet Ali Ayni'nin LXXV'inci Yıldönümü Merasimi", No: 4, İkincikanun-1943, s: 117.

R. A.; "Rükneddin'in Ölümü", No: 12, Nisan-1944, s: 149 (ön kapak içi).

R. A.; "…",No: 12, Nisan-1944, s: 167, [A. Adnan Ardağı'nın şiirlerinin ve Zeynel İlhan'ın hikâyelerinin tanıtımı].

"Ragıp Hulûsi İçin", No: 11, Ağustos-1943, ss: 131-132.

Regü, Şükrü Enis; "Yola Çıkmada Kervan", No: 3, Birincikânun-1942, s: 78, [şiir].

Regü, Şükrü Enis; "Güzel Kız", No: 10, Temmuz-1943, s: 112, [şiir].

Rilke, R. Maria; "Şiir Nasıl Yazılmalıdır?", (çev.: Behçet Necatigil), No: 12, Nisan-1944, s: 168.

"Rüştü Onur", No: 4, İkincikanun-1943, s: 112, [şairin 'Elveda' ve 'Nasıl' başlıklı şiirleri].

Safa, Peyami; "Mustafa Şekip Tunç: Sanatkâr ve Feylesof", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 166-169.

Serpin, Mehmet; "Alâimisema", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 58, [şiir].

Sidney, Sir Philip; "Uyku/Zalim Sevgili/Bir Şarkı", (haz: Saliha Atıl-Ferzan Kocagöz-Orhan Ercem), No: 7, Nisan-1943, [şiirler].

Su, Ruhi; "Muziplik", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 18, [şiir].

Şimşek, Hasan; "Bahar", No: 5, Şubat-1943, s: 144, [şiir].

Şimşek, Hasan; "Ölüme Rağmen", No: 9, Haziran-1943, s: 80, [şiir].

Şimşek, Hasan; "Ordadır", No: 10, Temmuz-1943, s: 112, [şiir].

"Şuradan Buradan'a Dair", No: 3, Birincikânun-1942, s: 84.

T. A.; "Ahmet Vefik Paşa ve Bursa Tiyatrosu", No: 10, Temmuz-1943, s: 126.

[Tan], Mümtaz Turhan; "'Prof. M. Şekib'in Şahsiyeti", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 172-173.

Tanyeli, Halit; "Mithat Paşa'nın Muhakemesi ve Taif'te Katli", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 20-24; No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 53-55; No: 4, İkincikanun-1943, ss: 109-110.

Tanyeli, Halit; "Türkçülük ve Anadoluculuk", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 36.

Tanyeli, Halil; "Bir Yazı Münasebetiyle", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 59, [Y. Kâzım Köni'nin *Yeni Adam*'da bir yazısına yanıt].

# Türkçülük ve Anadoluculuk

Halit TANYELİ

Meşrutiyetin Türkleşmek, Islâmlaşmak, Muasırlaşmak diye üç büyük esasta topladığı fikir ceryanlarının tabii bir neticesi olarak, Kemalist rejimin teşekkülünden sonra memlekette Türkçülük ve Anadoluculuk adı altında, aralarındaki fark oldukça müphem kalan millî iki görüş ve düşünüş tarzı yer aldı. Bu mesele üzerinde son zamanlarda da sık, sik durulmaktadır.

Yazımıza koyduğumuz başlığa rağmen, biz hakikatte Türkçülük ve Anadoluculuk diye iki ayrı fikir ceryanını hiç bir zaman kabul etmedik. Türklerin faydasına çalıştığını ( ) söyliyenlere sorulduğu takdirde onlar da aynı fikre iştirak edeceklerdir. Fakat bunun böyle olmadığını, bu iki düşünüş şeklinin ayrı isimler altında bahis mevzuu edilmesinden kolayca anlıyabiliriz. Buna eminiz ki, Türkçülük adı altında yarısı ihtikâr yapan matbuat münevverlerinin kafasında yer alan sadece Gök Alpin Turan yolu ve fazla olarak bu yolda üstüne oturulabilecek bir iki posttur. Halbuki biz bu mukaddes davayi post kapmak için kullanılan adi bir vasıta halinde değil, bilâkis Türk gencinin kafasında sağlam bir şuura dayanmış olarak görmek istiyoruz. Herkes bir şey istiyebilir; fakat yine herkes ne istediğini bilmezse ideal adını vermek istediğimiz bu büyük ve millî gaye boş bir hayal olmaktan ileri geçemez.

Tabii olarak hepimiz Türkçüyüz ve bu gün Türk cemiyeti içersinde hiç bir fert, Türkçülüğü yalnız kendine malederek onunla iftihar etmek hakkına malik değildir. Herkes vazifesini yapar ve bununla hiç bir zaman övünülmez.

Bir an için onların samimiyetine inanalım ve kulaklarına "haydi„ diyelim. O zaman hayretle göreceklerdir ki, kendilerini Tanrı dağının eteklerine götürecek olan yol Anadoludan geçmektedir. O vakit tabii bir plânla karşı karşıya kalmış olan Turan yolculari herşeyden evvel Anadoluyu düşünmek mecburiyetinde olduklarını hatırlayacaklardır. Anadolu " Büyük Türkiye „ nin maddî ve manevî temelidir ve bu temel, üzerinde taşıyacağı büyük Türklük binasının haşmetiyle mütenasip olmak gerektir. Âhırzamanlarında Türkçü diye geçinmiye kalkıp ta Anadoludan bahseden herkese hücumla bir iş yaptığını zannеden beyefendilere bunu hatırlatmayı faydalı bulduk.

● Muallimler. Yeni nesil sizin eseriniz olacaktır.

Tanyeli, Halit; "İki Nesil ve Terbiye Hakkında", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 72-73.

Tanyeli, Halit; "İdeal ve Hakikat", No: 4, İkincikanun-1943, s: 103.

Tanyeli, Halit; "Öğretmene Dair", No: 8, Mayıs-1943, ss: 38-39.

Tanyeli, Halit; "Yine İdeal", No: 10, Temmuz-1943, s: 100.

Tanyol, Cahit; "Yahya Kemal ve Rindlerin Ölümüne Dair", No: 1, Birinciteşrin-1942, ss: 6-8.

Tanyol, Cahit; "Ninni", No: 1, Birinciteşrin-1942, s: 18, [şiir].

Tanyol, Cahit; "Milliyet Zabıtası", No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 43-44, 63.

Tanyol, Cahit; "Mektup", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 52, [şiir].

Tanyol; "Milliyet ve Sanat", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 68-70.

Tanyol, Cahit; "Kaygı", No: 3, Birincikânun-1942, s: 77, [şiir].

Tanyol, Cahit; "Namık Kemal ve Kahramanları", No: 4, İkincikanun-1943, ss: 104-106.

Tanyol, Cahit; "Gazete", No: 4, İkincikanun-1943, s: 118.

Tanyol, Cahit; "Aşka Dair", No: 7, 10 Mart 1943, ss: 5-6.

Tanyol, Cahit; "Bir Kitabın Düşündürdükleri", No: 8, Mayıs-1943, ss: 43-45, [İttihat ve Terakki üzerine notlar].

Tanyol, Cahit; "Bir Dilenci Şairi", No: 9, Haziran-1943, ss: 76-80, [Rıfat Ilgaz'ın *Yarenlik* adlı kitabı üzerine çok sert bir eleştiri].

Tanyol, Cahit; "Bir Cehalet Mucizesi", No: 11, Ağustos-1943, ss: 137-140.

Tanyol, Cahit; "Hüseyin Rahmi'nin Kahramanları", No: 12, Nisan-1944, ss: 153-155.

Türkmen, Faik; "Bir Fikir Savaşı Kahramanı", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 176-177.

Unamuno, Miguel de; "Aşkın Hücümu", (çev: Behçet Necati), No: 7, Nisan-1943, ss: 26-29.

[Uslu], Muzaffer Tayyip; "Düşünce", No: 8, Mayıs-1943, s: 39, [şiir].

[Uslu], Muzaffer Tayyip; "Sevinç", No: 9, Haziran-1943, s: 75, [şiir].

Ülken, Hilmi Ziya; "Mecmualar ve Fikir Hayatımız", No: 5, Şubat-1943, ss: 136-138.

Velebit, J.; "Rilke", No: 12, Nisan-1944, s: 168, [şiir].

Wells, H. G.; "Aşk İncisi", (çev: Ercüment Atabay), No: 2, İkinciteşrin-1942, ss: 55-58, [hikâye].

"Yağmur Bulutu/Türkçeye Hasret", No: 2, İkinciteşrin-1942, s: 51; "Yağmur Bulutu: Başsız Heykeller", No: 3, Birincikânun-1942, s: 73; "Yağmur Bulutu: Dolap Beygiri", No: 4, İkincikanun-1943, s: 106; "Yağmur Bulutu: Yarasalar", No: 5, Şubat-1943, s: 153, Yağmur Bulutu: Merhamet Dilencileri", No: 8, Mayıs-1943, s: 49; Yağmur Bulutu: Kapalıçarşı", No: 9, Haziran-1943, s: 85.

Yalkut, Sabri Cemil; "Şekip Tunç-Üsküp'te Öğretmen", No: 6, 10 Mart 1943, ss: 174-175.

"Yeni Neşriyat", No: 11, Ağustos-1943, s: 147, [*Verim* ve *İş* dergilerinin tanıtımı].

Yücel, Hasan-Âli; "Prof. Şekip Tunç", No: 6, 10 Mart 1943, s: 164.

"Ziya Gökalp İçin Bibliyografi", No: 3, Birincikânun-1942, ss: 92-93; No: 4, İkincikanun-1943, s: 125; No: 5, Şubat-1943, ss: 157-158.

## Ek 1: Bazı Yazarlar Üzerine Notlar

***Muzaffer A. Aşkın:*** Çok sayıda kitabın çevirisini yaptı. Bazı makaleleri *Dünya* gazetesinde ve *Yeni İnsan*'da yayınlandı.

***Ercüment Atabay:*** 1922'de doğdu. Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde hocalık yaptı. Bazı makaleleri *Yeni Türk*, *İstanbul*, *Sosyoloji Dergisi* ve *İngiliz Filolojisi Dergisi*'nde yayınlandı. 2018'de vefat etti.

***Orhan Ercem:*** İstanbul Üniversitesi/İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. İngilizce öğrenimi üzerine çok sayıda kitaba imza attı.

***Halit Tanyeli:*** İstanbul Üniversitesini bitirdi. Trabzon, Denizli, İstanbul ve Ankara'da çeşitli liselerde edebiyat hocalığı yaptı. 1949'da Trabzon'da *Değirmen*'i yeniden yayınladı. Bazı makaleleri *Yeni Türk*, *Yeni Ufuklar* ve *Türk Dili* dergilerinde yayınlandı.

## Kaynakça

*Değirmen* (1942-1944)

Kâzım Alöç; *"İfşa Ediyorum"/Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık*-Mihri Belli; *Savcı Konuştu, Söz Sanığındır*, (der: Rasih Nuri İleri), TÜSTAV yay., İstanbul-2006, ss: 192, 199, 201, 206.

**Öz:** İstanbul'da üniversiteli gençler tarafından yayınlanan *Değirmen* dergisi 1940'lı yılların dikkati çeken yayınlarından biridir. Sayfalarında siyasete fazla yer vermemesine rağmen, dönemin iktidarı tarafından izlenmiş, "sol" eğilimli bir dergi olarak kabul edilmiştir.
**Anahtar sözcükler:** *Değirmen*, 1940 dergiciliği, sol basın, Cavit Orhan Tütengil

**Değirmen-I**
**İstanbul (1942-1944)**

**Abstract:** Published by university students in Istanbul in the 1940s, *Değirmen* was a noteworthy periodical of the time. Although politics was not a subject that appeared often in its issues, the periodical had been under the watchful eye of the government and was regarded as a publicaton with leftist tendencies.
**Keywords:** *Değirmen*, periodicals in 1940s, leftist journalism, Cavit Orhan Tütengil

*Anma...*

# Norman Stone (1941-2019)

Oktay ÖZEL*

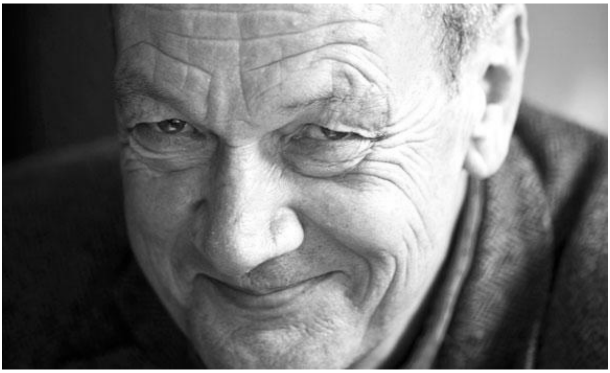

Kamuoyunda yerleşik algılara karşı eleştirel görüşleri, gazete ve dergilerdeki yazıları, tarih ve güncel siyaset konularındaki çoğu kişiye ters ve karşıt söylemleri, muhafazakâr lider Madam Thatcher'a dış politika danışmanlığı ve metin yazarlığı yapmasıyla tanınan Britanyalı tarihçi Profesör Norman Stone'u 18 Haziran'da Budapeşte'de kaybettik. Oxford Üniversitesi'nde yakınçağ tarihi profesörü iken, 1997'de Türkiye'ye gelerek yirmi yıl kadar Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Tarih bölümlerinde çalıştı. Son birkaç yılını daha ziyade Budapeşte'de geçirmekteydi.

* Bu yazının son şeklini almasındaki katkı ve düzeltmeleri için Abdürrahim Özer'e müteşekkirim.

Neil Tweedie onun Britanya yıllarındaki kamusal kimliğini "ciddi tarihçi, popüler tarihçi, aykırı (contrarian) ve köşe yazarı" terimleriyle tanımlıyor.[1] Bir başkası, Andrew McKie, ise kendisini "muhafazakâr içgüdüleri olan, sıradışı tavırlarıyla yaygın ilgi görmüş, köşe yazarlığı ve Thatcher'e danışmanlığıyla da adı kötüye çıkmış bir tarihçi" olarak resmediyor.[2]

İkinci büyük savaş yıllarında 8 Mart 1941'de İskoçya'da doğan, Glasgow Academy'de tahsil gören, ardından Cambridge Üniversitesi'nde tarih okuyan Stone, Viyana ve Budapeşte'de doktorasına yönelik araştırmalar yaptı, ama doktorasını bitirmedi. Bu arada, öte tarafta kalan sevgilisine kavuşmak isteyen bir Macar delikanlıyı arabasının bagajında gizlice Avusturya sınırından geçirmeye çalışırken yakalanması üzerine üç ay hapis yattı. Ardından İngiltere'ye dönerek Cambridge ve Oxford Üniversitelerinde çalıştı. İki kez evlendi ve bu evliliklerden üç oğlu dünyaya geldi. Modern dönem tarihçisi olarak çalışmaları, kitapları ve aykırı yorumlarıyla tanındı. Daha ziyade 1980'lerde Britanya güncel siyasetindeki yukarıda andığım aktif çalışmaları ve o dönemde oluşan kamusal imgesi her ne kadar hayli tartışmalı da olsa, bildiği çok sayıda dil, kitaplarına yansıyan kaynak ve araştırma zenginliği, karşılaştırmalı perspektifi ve zeki analizleriyle her zaman dikkate alınan bir tarihçi oldu. *The Eastern Front, 1914-1917*; *Hitler*; *Europe Transformed, 1878-1919*; *World War One: A Short History*; *World War Two: A Short History* adlı kitaplarıyla 1878 sonrası Avrupa-merkezli dünyanın iç tarihine odaklandı. *The Other Russia: The Experience of Exile* (Michael Glenny ile); *Turkey: A Short History* ile *Hungary: A Short History* ise onun Avrupa'nın periferisindeki ülkelerin tarihine uzanan çalışmalarıydı.

Vefatının ardından yazan Harry Mount, Norman Stone'un Türkiye'ye taşınmasının Oxford için kayıp Türkiye için kazanç olduğunu belirtmiş.[3] Stone'un Türkiye tercihi, Madam Thatcher'a dış politika danışmanlığı yaptığı dönem de dahil, çalkantılı, bazı meslektaşları için gerilimli, sansasyonel ve fakat öğrencileri açısından renkli "hoca"lık yıllarını geçirdiği Oxford için bir kayıp mıydı gerçekten, bir şey diyemem. Ama Türkiye için ne kadar kazançtı? Buna aşağıda tekrar geleceğim.

***

1995'ten itibaren Bilkent Üniversitesi'nde muhtemelen misafireten ders vermeye başlayıp, ardından da 1997'de Oxford'dan, ve aslında İngiltere'den, ayrılıp Türkiye'ye yerleştiğinde (bazılarının "gönüllü sürgün / a self-imposed exile" olarak tanımladığı bu kararının gerekçelerini kendisi "can sıkıntısı ve para" kelimeleriyle açıklıyor), bunun çok hesaplı-kitaplı bir Türkiye tercihi olmadığı açıktı. Teklif ona buradan gitmişti. Muhtemelen o da bu teklifi ilginç bulmuş, yeni bir dünya, kültür ve dille tanışma söz konusu olduğunda kabul etmesi çok

[1] https://www.telegraph.co.uk/culture/books/authorinterviews/7715518/Norman-Stone-Im-not-a-nasty-person.html

[2] https://www.heraldscotland.com/opinion/17720274.obituary-norman-stone-hard-living-glaswegian-historian-who-became-an-advisor-to-margaret-thatcher/

[3] https://blogs.spectator.co.uk/2019/06/a-tribute-to-norman-stone/

zor olmamıştı. Bilkent Üniversitesi'nde Tarih Bölümü'nde yarı-zamanlı ders verdiğim 1996'da belli ki o da oralardaydı, ama tanışmamıştık henüz. İki yıl sonra ben tam zamanlı çalışmaya başladığımda "Norman" artık iyice Bilkentli olmuştu. Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde kendisinin kurduğu ve uzun yıllar yönettiği iddialı Rusya Çalışmaları Merkezi'ne açtığı derslerle ilginç, kıvrak zeka ürünü sınav sorularıyla ve sanırım biraz İlber Ortaylı-vâri renkli, muzip ve oldukça "personal" yorumlarla dolu ders anlatışıyla katkıda bulunuyordu.

Bizim Tarih Bölümü'yle sonraları kağıt üzerinde bağlantılı görünse de hiç bir zaman Tarih Bölümü mensubu olarak görmedik kendisini. Sanırım kendisi de görmedi. Ofisi de zaten asıl bölümündeydi. Bir ara İstanbul'a taşınır gibi oldu, Koç Üniversitesi'ni denedi. Bu kısa deneyimin kalıcı sonucu İstanbul'u çok sevmesi ve orada kendine bir ev alması oldu. Bir ayağı artık hep oradaydı, Ankara'dan fırsat buldukça. Son bir kaç yıldır Macaristan'a Budapeşte'ye dönük sıcak ve yakın bir ilgi geliştirdi. Hatta oraya yerleşti ve orada geçirdi son yıllarını. David Barchard'ın yazdığına göre, Macaristan'ın şimdilerdeki başbakanı Viktor Orban Oxford'daki öğrencilik yıllarında Norman'ın derslerine devam eden öğrencilerdenmiş.[4]

Kendisiyle nispeten geç ve zaman içinde yavaş yavaş tanışıklık kurduk. Çoğu zaman ya Bilkent'te bir jüride, bir kafede veya Up-town'da ayaküstü konuşmalarla veya biraz kalabalık seanslarda daha da yakınlaştık. Macaristan elçiliğinin düzenlediği ve benzeri birkaç resepsiyonda, nefis yemekler ve şaraplar önünde yan yana oturtulduğumuzda her ikimizi de şaşırtacak derecede uzadıkça uzayan renkli ve makûl kıvamı asla aşmayan ölçekte muzip eleştirel sohbetlerimiz de oldu. Kendine özgü zekâsı ve ince mizah duygusu eşliğinde ara ara İngilizcemi düzeltmekten de geri kalmazdı (bana iletildiğine göre, bunu öğrencilerine de yapar, hatta notlarını kırarmış bu yüzden). Uzun süredir Türkçe dersleri aldığını ve epeyce ilerlediğini duymama rağmen pek Türkçe konuştuğumuz olmazdı. Bilkent'in küçük kampüsünün sınırlı kamusal alanlarında ve mekanlarında geçişirken durup hal-hatır eşliğinde iki çift kelam etmelerimiz hep sürdü. Ara ara benim Manchester'dan doktora danışmanım Colin Imber'ı sorardı; sanırım sınıf arkadaşıymışlar bir vakitler Cambridge'de. Colin'le yazışmalarımızda o da Norman'ı sorar, selamlarını ve iyi dileklerini iletirdi. Norman'ın Türkiye'ye dair kitabının bu iki eski dostu nahoş bir şekilde karşı karşıya getirdiğini ise şimdi öğreniyorum.[5]

Ortalama bir Türk'ü yere serecek derecede alkol aldığında dahi, ertesinde çıktığı Bilkent kampüsünde yine de durumu iyi idare ederdi. Kafası biraz daha önünde ve dalgınmışçasına yürürdü. Sanırım öyle anlarında dili biraz zorlandığından, yolda gördükleriyle selam-sabahı kısa tutar, kafeden aldığı sert kahve ile bir an önce ofisine ulaşmayı hedeflerdi. Ama hiç telaşlanmadan, yürüyüş hızını ve rutin güzergâhını değiştirmeden. Bu hallerini de yakıştırırdım kendisine; daha doğrusu, o yakıştırmayı bilirdi her nasılsa… Son yıllarında çeşitli sağlık

[4] https://www.cornucopia.net/blog/norman-stone-1941-2019/
[5] https://www.theguardian.com/books/2011/jul/01/historians-sales-figures-norman-stone

sorunları yaşadı. Fiziki olarak hayli zorlansa da, kamusal alanda ve ilişkilerinde hep aynı insan, aynı Norman olarak kalmayı sonuna kadar başardı. Kendisini hep böyle hatırlayacağım.

***

Yukarıda onun Türkiye için ne kadar kazanç olduğu bahsine tekrar döneceğimi söylemiştim. Bu türden toptancı ulusal kayıp-kazanç söylemlerine pek itibar etmesem de, madem ki söze Mount'un kışkırtmasıyla oradan girdim, evet, Norman aslında bir açıdan "kazanç" sayılabilirdi. Barchard'ın da teslim ettiği gibi, yaklaşık 20 küsur yıllık Türkiyeliliğinde sanırım Türkiye'nin Britanya memleketi nezdinde, belki de geniş Anglo-Sakson dünyasında iyi niyetli bir sözcüsü oldu. *The Spectator*'da veya diğer Britanya gazetelerinde her fırsatta Türkiye muhibbi yazılar kaleme aldı. Bu yazıların bir kısmını Bristol'dan kayınvalidem Ruth kesip bana yolladığında okudum. Kolay okunur, canlı ve renkli bir dille ve mizah duygusunu hiç elden bırakmadan yazılarına yedirdiği ince eleştirileri daha ziyade Batı'daki Türkiye ve Türk algısına yönelikti. İçten, samimi, daha doğrusu sevecen, eğlenceli ve yer yer naif bulduğum (Norman ve naiflik!) bir şekilde Avrupa'da Türkiye'ye ve Türklere daha adil ve tarihsel bağlamıyla uyumlu bir yer açmaya çalışıyordu. Hayırhah bir zemin oluşturmaya yani... Zamanlama da ondan yanaydı; 2000'li yılların başlarının Avrupa Birliği perspektifinin Türkiye'de ve Avrupa'da zirve yaptığı dönemde bu yazılarının olumlu etkileri olmuştur şüphesiz. Ne kadar kalıcı oldu, ne kadar süreklilik gösterdi, bunları okuyucularına sormak lâzım… Ama şurası gerçek ki, Gezi günlerinden itibaren eleştirisinin hedefi Türkiye olmaya başladı. Artık aynı kamuoyuna yönelik yazılarında farklı bir kulvara giren R. T. Erdoğan'ın siyasetini eleştirmeye başladığını gördük. 2015 yılı sonbaharına geldiğimizde, daha o darbe girişiminin öncesinde, yazılarının içeriği ve duygusu, hızla içine sürüklendiğimiz "Erdoğan rejimi" Türkiye'sinin onun da tadını iyice kaçırmaya yettiğine işaret ediyordu.[6] Belki son yıllarında ve sağlığının zorlamasına rağmen ülkeden ayrılmasının –alternatif olarak AB'nin Erdoğan'ı diyebileceğimiz Macaristan'ı seçmesindeki ironik yan bir tarafa- bir sebebi de giderek derinleşen bu tatsızlık olabilir.

Arada bir okuduğum yazılarında elbette Türklerin tarihine ve dünya tarihindeki yerine dair de kısa değinmeler, bazen polemik tarzında tartışmalar yapıyordu. Zengin Orta Avrupa ve Rusya tarihi bilgisi kendisine bu türden karşılaştırmalar ve gözlemler yapma imkânı sunuyordu. Ruth'un ve rahmetli eşi, Cambridge'de İngiliz Dili ve Edebiyatı öğrenciliği İkinci Dünya Savaşı sebebiyle yarıda kalan, savaşın neredeyse tamamını esir düştüğü Tayland'da Kwai nehri boyundaki kamplarda geçirip, sonrasında British Council idarecisi olarak bir ara Ankara ve Lefkoşa'ya da yolu düşen, yarı İskoç ama "very British" liberal-

[6] Örnek olarak şu iki yazısına bkz: https://www.standard.co.uk/comment/comment/norman-stone-protests-show-the-frailty-of-turkey-s-progress-8643446.html; https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/dec/06/erdogan-turkey-russia-syria-foreign-policy (bu ikinci yazıyı bu kez *The Spectator* veya *Daily Telegraph* yerine *The Guardian* için kaleme almasını nasıl yorumlamalıyız?).

muhafazakâr Stephen Alexander'ın Norman'ın yazılarını ilgiyle okuduklarını biliyorum. Stephen da Norman'ın sahip olduğu özelliklerin bir kısmına sahipti çünkü; keskin ince mizahi eleştirellik, yeri geldiğinde İngilizlerin de Türklerin de payını aldığı türden…

Norman tabii ki sıkı bir tarihçiydi, bu kimliğini çok aşan ve memleketi Britanya'da kendisine şöhret kazandıran başka özelliklerinin yanında, ya da eşliğinde… Avrupa'nın hem batısına, ama daha ziyade orta ve doğusuna yönelik ilgi ve uzmanlığının, "İngiltere"ye yönelik belki tarihsel-kültürel bir içgüdüyle (Glasgowlu bir İskoç aileden geldiğini hatırlayalım) birleştiğinde, bunun kendisini Oxford dünyasında olumlu anlamda popüler kılmayacağı açıktı. Buna rağmen siyaseten Britanya'ya özgü muhafazakâr-liberal çizgiye yakın duruyordu söylemi ve pratiğiyle... Bu yazı vesilesiyle araştırdığımda, *The Atlantic and Its Enemies: A Personal History of the Cold War* (2010) adlı kitabında bilhassa Madam Thatcher'a yakınlığının gerisindeki saiklerin açıklıkla ortaya konduğunu öğrendim. Anladığım kadarıyla, Madam Thatcher'in 80'lerde Britanya'yı yeniden ayağa kaldıran, Rusya'ya karşı hem bu ülkenin hem kapitalizmin hâlâ ayakta, güçlü ve çalışır olduğunu gösteren açıklık ve netlikteki cesur yaklaşımıymış Norman'ı cezbeden. Eğer bu doğruysa, şimdilerde Mr. Trump'ın "Make America great again!" söylemi de kendisini aynı şekilde heyecanlandırır mıydı? Bunun belki hiç de gizem barındırmayan cevabını son yıllarında yakınında olanlar biliyorlardır şüphesiz.

Mount'un söylediklerine bakılırsa, onun kişiliği ve kamusal figür olarak zamanla şekillenen duruşu belki Glasgow'da liberal sola meyilli mütevazı bir aileden gelmesine rağmen (hiç tanımadığı babasını İkinci Savaş'ta kaybetmişti), belki de okuduğu okulların "sıkı"lığından kaynaklanan bir etkiydi. Ya da kendini inşa ve kabul ettirme süreçlerine damgasını vuran bir özenme, Britanya dünyasının keskin sınıfsallığında ve etnik farkındalık ortamında "İngiltere"nin entelektüel/siyasi kalbinde kendine bir yer açma aracıydı… Belki hiç bu kadar rasyonel bir izah da gerektirmeyen, tamamen kendi iç dünyasının çelişkili duygu ve düşünceleriyle kurduğu hayli kişisel, kolay zapta gelmeyen, büyük ölçüde "tek kişilik" eksantrik bir âlemin yansımasıydı. Bu bahsi de yakınlarına bırakırken, aklıma Boris Johnson'ın gelmesinin sebebi nedir ki? Zihnim bu iki ilginç ve gerçekten nev'i şahsına münhasır eksantrik "bozguncu" karakteri birbirine yakın bulmuş olmalı, niyeyse… Hatta daha ileri giderek, Boris'in dedesi olan son dönem Osmanlı Dahiliye Nâzırlarından Ali Kemal Bey'in de, kendisine bile hayrı dokunmayan bozguncu ve karmaşık ihtiraslı kişiliğiyle, bu ikisine ilave edilebileceğini söylüyor bana hislerim.[7]

[7] Aslında ikisinin arasındaki şahsi tanışıklık ve ilişkinin, karşılıklı sempatinin bir başka tezahürü olarak yukarıdaki söyleşinin görseline ve Norman'ın şu yazısına bakılabilir: https://www.spectator.co.uk/2008/04/my-dream-for-turkey-by-boriss-greatgrandfather/

32 MONDAY, FEBRUARY 3, 1997 * * *

PEOPLE IN THE NEWS

# Why Ankara is entertaining Mr Stone

Picture: CLIVE POSTLETHWAITE

## 'I stepped off the plane in Turkey and thought, I am home at last'

Boris Johnson

the Monday interview

WE ARE sitting in one of those dons' houses in north Oxford. It is late at night. The level in the bottle is falling. The fire hisses in the grate. Downstairs Christine, his wife, is clearing away supper. We are here to solve a mystery.

Like some character in a David Lodge novel, only more so, Norman Stone, Professor of Modern History, is changing places, swapping the clammy cloisters for the university of Bilkent in Ankara, Turkey. He's learning Turkish, which will be his tenth language.

What, *Turkey?* Muslim Turkey? What has happened to the man venerated by students for his generosity and learning, and condemned by the puritans as the Pie-Eyed Piper of Worcester? According to Stone Pasha, we have all failed to recognise the *most important country in our hemisphere.*

"I keep telling you that if things go on, there will be about 10 million Germans and about eight million French and 140 million Turks with a GNP growing at about 10 per cent every year, and eventually a delegation of very old men will come from Bonn, and say please can we trade with the Ottoman empire.

"The Turks will say, we've got the oil. We're running a large part of the Middle East and we're a ... problems with their schools, and I'll spend an afternoon or two a week teaching English."

He grapples for a moment or two with the subject of whether or not Turkey would be better off within the EU, and then says, "To tell the truth, I'm such a Eurosceptic that I want to see the whole caboodle destroyed. I want out.

"I see what they did in Bosnia. I don't know of anything constructive that Europe has done on anything. In fact," he says with no change of his whispering Glaswegian tone, "I now think a war between France and Germany might be a good thing."

"Clear the air, eh?" I say.

"Well, it might cause them to make children again." Stone pours scorn on the general European inability to make babies compared to the Turks, and then tosses back a large tumbler of what I assume, fleetingly, must be Ribena.

Now we don't want Prof Stone ending up in Turkish prison, for some offence against Islam, like the chap in *Midnight Express.* He seethes. "If that film had been done about any other country it would have been subject to the race relations bureau and all the rest of it."

He assures us he's not leaving because of the decline of Britain, or, as has been reported, the smelliness of British students.

Norman Stone: 'Everything good about Britain is due to Margaret Thatcher. Everything bad is the fault of Edward Heath'

*The Daily Telegraph*, 3 Şubat 1997 [Oktay Özel arşivinden]

***

Tarihçiliğinden söz açmışken, Norman Stone'un Türkiye dönemini kendince verimli geçirdiği şüphesiz. Türkçe öğrenmeye girişmesi, Türk ve Osmanlı tarihine dair okumalar yapması, bu okumalar üzerinden kendi karşılaştırmalı Avrupa ve Dünya tarihi bilgi ve kurgusuna Türkleri ve onların tarihini de yedirmeye çalışması herhalde önemli sayılmalı. Bilkent'teki meslektaşlarının ve bilhassa yakınında bulunan öğrencilerinin bu süreçte kendisine hayli destek verdikleri bir gerçek. Norman'ın Osmanlı tarihi kavrayışında Tarih Bölümü koridorunu paylaştığımız rahmetli Stanford Shaw'un da doğrudan bir katkısı olmuş mudur, bilemiyorum.

Ama, gördüğüm kadarıyla, onun Türk ve Türkiye tarihi genel perspektifi içinde özellikle bir konuda öne çıkan ya da benim dikkatimi çeken ilgisi ve hareketliliğinin üniversite dışı bir kaynağının da mevcut olduğunu söylemek gerekir. Konu malûm "Ermeni Meselesi" (Armenian Question) ve "Soykırım" (genocide) olduğunda, bu memlekette yakın zamanlara kadar bu konunun asıl sahibi konumunda olan Türkiye'nin Hariciyesi, AVİM'i ve Tarih Kurumu gibi kurumlarının devreye girmemesi söz konusu olamazdı. Nitekim öyle de olmuş olmalı ki, Norman'ı ara ara üniversitede ve kritik bazı resmi toplantılarda bu konuda ve o "cemaat" mensuplarıyla birlikte, bazen de *The Spectator*'da yazarken gördük. Onun bu konuya bir şekilde "çekilmesi" (diyelim) ile benim de o konularda okuma, araştırma ve yazmalarımın derinleşmesi aşağı yukarı aynı yıllara denk düştü. Farklı yerlerde durduğumuz açıktı. Ama bu konuyu hiç oturup konuşma-

dık. Biraz hukukumuzun sınırlı oluşundan biraz da nezaketimizden olsa gerek. Stanford Shaw ile olduğu türden bir sohbet ortamımız hiç olmadı kendisiyle. Stanford'a göre bu konuda zayıf tarihçiler "doğru" yerde, kuvvetli tarihçiler ise her nasılsa "yanlış" yerde duruyordu!..

Norman'ın bu konuda Türkiye'ye, yani bu ülkenin resmi söylemine, her hangi bir katkısı olduğunu düşünmüyorum. Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye'nin kısa tarihini kaleme aldığı çalışmalarında o doğrultunun içinden bir bakış geliştirdiğini, onunla uyumlu bir dil tutturduğunu görmek bizleri şaşırtmadı. Konunun bir uluslararası siyaset ve diplomasi sorunu olarak "Ermeni Meselesi" ayağında, Büyük Devletlerin Ortadoğu'ya yönelik emperyal politikalarıyla ilişkisi bağlamında Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl hedef haline geldiğine dair eleştirel değerlendirmelerini anlamak zor değil. Son yıllarda yapılan çalışmalar zaten bu boyutta tartışma gerektiren fazlaca bir şey de bırakmadı.[8] Ama konunun "soykırım" boyutu ve bu bağlamda dönemin İttihatçı Osmanlı hükümetinin Ermeni nüfusa yönelik radikal bir temizlik ve imha politikası geliştirip geliştirmediği bahsinde dile getirdiklerinin ciddi bilgi eksikliği, "ikinci elden" bilgilenme/belgelenme kanallarının kendisini yanlış yönlendirmesi sebebiyle -tıpkı diğer bilinen benzerlerinde de gördüğümüz gibi- hayli eksik, hatalı ve her halükârda naif olduğunu da belirtmem gerek. Aynı şeyi Oxford'da olsa yapar mıydı, ya da orası böylesi bir "rahatlığı" tarihçilik adına ve siyaseten kaldırabilir miydi? Oldukça şüpheli.

Bütün bunlar neticede Norman'ın "Türkiye'ye" faydası bağlamında söylenebilecek şeyler. Ve sonuç nereden baktığınıza göre tamamen değişir haliyle.

Bizi asıl ilgilendirmesi gereken soru başka: Norman Stone'un Türkiye'deki tarihyazımına, en azından Bilkent'te Tarih ve Uluslararası İlişkiler bölümleri bünyesindeki tarihçiliğe görünür ve kalıcı bir katkısı olup olmadığı? Bu bahis bence daha önemli. Uluslararası İlişkiler bölümünün aynı zamanda Rusya Çalışmaları Merkezi'nin Hakan Kırımlı, Sean McMeekin, Sergei Podbolotov gibi hocalarıyla birlikte Norman'ın da bu bölümde Rusya tarihini ve Rusçayı yeni kuşak tarihçi adaylarının gündemine sokmuş olmaları bence başlıbaşına bir başarı sayılmalı (her ne kadar her birinin –Norman dahil- farklı saiklerle az veya çok anti-Sovyet bir duruşu kendini bariz bir şekilde belli etse de).

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'ye dair çalışmalarında ise karşılaştırmalı perspektif ve bilgisinin merceğinden ve dışarıdan bakan meraklı bir zihnin ve gözün kimi zihin açıcı yorumları dışında görünür bir orijinallik aramak belki gereksiz. Ama o yorumların her halde dikkate değer olduğunu da ekleyerek… Onun Türkiye akademyasına muhtemel katkısını derslerini alan öğrencileriyle akademik hayata onun danışmanlığı altında atılan genç tarihçilerimizden, akademisyenlerimizden öğrenmemiz gerekecek. Sadece akademyaya, hayata ve mizah duygusuna dair değil, çok dillilik ve karşılaştırmalı perspektif bahislerinde de öğrencilerinin Norman Stone'dan çok şey öğrendiklerini, dahası, ondan

[8] Mustafa Aksakal, Michael A. Reynolds ve Sean McMeekin'inkiler gibi çalışmaları kastediyorum.

epeyce ilham aldıklarını söylemek hakşinaslık olur.[9] Bilkent Üniversitesi'nin Uluslararası İlişkiler bölümünün yeni kuşaktan hocaları olarak Rusya Çalışmaları Merkezi'ne de katkıda bulunan tarihçilerden Onur İşçi ve Samuel J. Hirst'ün bir zamanlar Norman Stone'un Bilkent'ten öğrencileri olduğunu düşündüğümüzde, bu ilişkinin şimdiden somut ve kalıcı bir sonuç doğurduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kendisini tanımış olmaktan memnun olduğum bir meslektaş, meraklı, sorgulayıcı ve bozguncu bir zihin, eksantrik ama söyleyeceğini hep insana belirgin bir muziplik hissi veren konuşma ve beden diliyle, sükûnetle ve ışık barındıran bir çift göz eşliğinde söyleyen, yeri geldiğinde iğneleyici, "pleasantly biting" bir kişilikti Norman Stone.

Her halükârda ciddiye alınması gereken bir tarihçi bir yandan da. Okuyucularına içinde her zaman orijinal bir fikri barındıran kitapları ile zekice örülmüş uyarıcı ve kışkırtıcı yorumlarını bıraktı.

Eğer söz konusu olan bir entelektüel ortam ya da akademya ise, başka ne bekleriz ki?

---

[9] Bu ilişkinin bir ürünü için bkz:
http://bilnews.bilkent.edu.tr/how-where-they-write%E2%80%88norman-stone/

## Yazım İlkeleri:

1. *Kebikeç*'te yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması şarttır. Makalesini gönderen yazar, bu şartı taahhüt etmiş sayılır. Çeviri makaleler ise ancak yayın kurulu kararıyla yayınlanabilir.
2. Makaleler, e-posta yoluyla, CD veya flash belleğe kaydedilmiş olarak ve mutlaka beraberinde basılı metni ile birlikte gönderilmelidir.
3. Makale içinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu fontların dosyaları da ayrıca gönderilmelidir.
4. Makalede belge, resim veya fotoğraf gibi görsel malzeme varsa; mümkünse orijinali gönderilmelidir (usulünce kopyalandıktan sonra, en kısa zamanda iade edilir). Eğer orijinal görsel malzemeyi göndermek mümkün değilse; yüksek çözünürlükte (asgari **400**, azami **600** dpi) ve **JPEG** resmi formatında taranmalı, metin içine yerleştirilmeksizin, ya da ayrıca metin harici bir dosya olarak, gönderilmelidir.
5. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin hukuki sorumluluğu yazarına, basılı veya elektronik ortamda yayın hakkı ise *Kebikeç*'e aittir. Yayınlanmak üzere makalesini gönderen yazar, bu şartı kabul etmiş sayılır.
6. *Kebikeç*'te yayınlanan bir makaleden, kaynak gösterilmek kaydıyla alıntı yapılabilir.
7. Gönderilen makale, yayın kurulu tarafından, konunun uzmanı olan hakeme gönderilir. Hakeme yazar adı, yazara ise hakem adı açıklanmaz. Makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağı konusundaki son karar, hakem raporu doğrultusunda yayın kurulu tarafından verilir.
8. Makale üstünde istenilen değişikliklerin yapılması ve yeniden yazılı hale getirilmesi yazarın sorumluluğundadır.
9. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin yazarlarına derginin sözkonusu sayısının bir nüshası ile ayrıbasıları gönderilir.
10. Her makalenin sonunda yazar tarafından kaleme alınan en fazla 150 sözcükten oluşan Türkçe "Öz" ve "Anahtar sözcükler" ile İngilizce "Abstract" ve "Keywords" yer almalıdır. Öz, genel olarak içeriği bildirme / tanıtma mantığıyla ve dört cümleyi geçmeyecek şekilde hazırlanmalıdır. Abstract ise, Öz'ün çevirisinden ibaret olmalıdır.
11. Yazar hakkında açıklama ve bilgi, yazar adının bulunduğu sol üst köşeye konulacak asteriks (*) ile ilk sayfanın altında yer almalıdır.
12. Başlıklar **kalın** harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, **I.**, **II.**; ara başlıkların **A., B., C., D.** şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir.

13. Derginin sayfa ölçüleri gözönüne alınarak uzun başlıklardan, geniş ve uzun tablolardan kaçınılması önerilir. Aksi durumda sayfa düzenlemesi yapılırken sıkıntı yaşanabilmektedir.
14. Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, çift tırnak ("..." ) içinde verilir, **kalın** karakter kullanılmaz. Hem *eğik* hem **kalın** veya hem *eğik* hem "tırnak" içinde vermek / **kalın** yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
15. Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalıdır ve çift tırnak kullanılmamalıdır. Tek tırnak, alıntının içindeki tırnakları göstermek için kullanılmalıdır.
16. Bir makalede yapılacak göndermeler, parantez içinde yazar soyadı / soyadları, basım tarihi ve atıfta bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmelidir; örnek: (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 150). Eserin tam künyesi ise makale sonundaki **Kaynakça**da verilmelidir. Dergi ve kitap adları *eğik/ince*, makale başlıkları ise "tırnak" içinde, düz olarak yazılır. Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfta bulunulan eserin yayın yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir; örnek: (2002: 150). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar dipnot ile sayfa altında yer almalıdır.
17. Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayını (1980a, 1980b) şeklinde gösterilir.
18. Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları, ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilip metinde parantez içinde yer almalıdır; örnek: (BOA, Mühimme, 72: 35).
19. Kaynakçada yalnızca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.
20. İnternet adreslerinde, parantez içinde tarih belirtilir.
21. **Kaynakça** soyadı sırasına göre düzenlenmeli. Soyadlar tamamı büyük harfle yazılmamalıdır. Örneğin:

    Tamer, Ülkü. "'Bahar Noktası'nda Müzeyyen" *Milliyet Pazar* (9 Şubat 2003): 2.

    Yalçın, Murat haz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

    Urgan, Mina. *Shakespeare ve Hamlet*. İstanbul: Altın Kitaplar 1984.

    Yardımcı, Cemal. "Okur bekleniyor!" *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=4969 (5 Mayıs 2011)

    Yücel, Can. *Beşibiyerde*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
22. Metnin sıralaması şöyle olmalıdır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. Ana metin | 4. Öz | 7. Keywords |
| 2. Ekler | 5. Anahtar sözcükler | |
| 3. Kaynakça | 6. Abstract | |